تۇرغۇن ئالماس

ئۇيغۇرلار

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

UYGURLAR

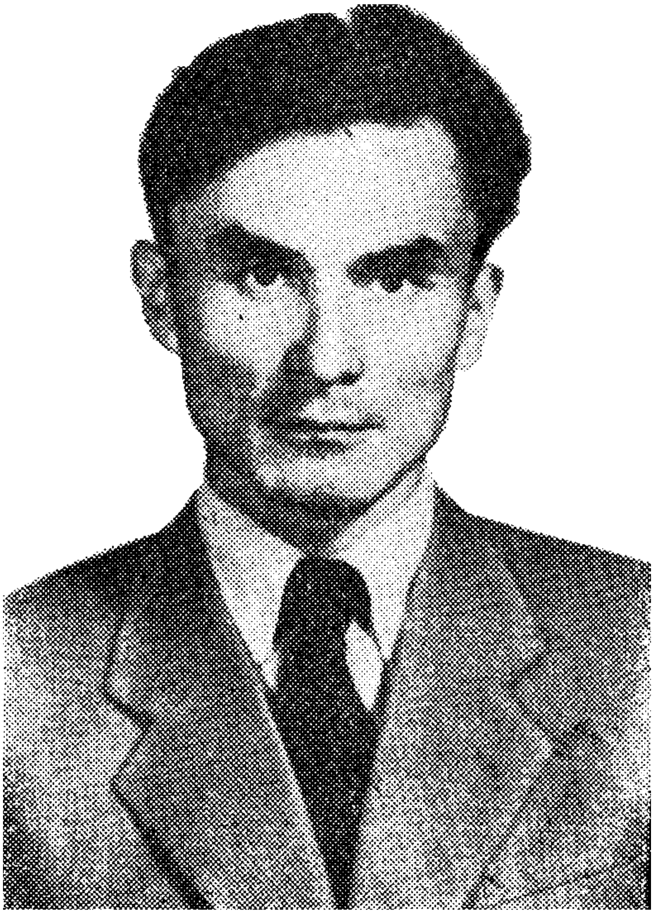

تۇرغۇن ئالماس

نەشرىياتتىن

ئۇيغۇرلار — مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ كەلگەن بىر نەچچە مىڭ يىللىق يازما تارىخقا ئىگە، ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇن، ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيە، ئالتاي ئېتەكلىرى، موڭغۇل دالاسى، جۇڭغارىيە دالاسى ۋە تارىم ۋادىسى، يەتتە سۇ دەپ ئاتىلىدىغان جۇغراپىيىلىك دائىرىلەرگە يۇلتۇزلاردەك تارقالغان.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ناھايىتى سەلتەنەتلىك دەۋرلەرنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇ مىللەت دەسلەپتە ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى ۋە قان قېرىندىشى بولغان ھونلارنىڭ ئۇلۇغ ئوغۇز — ھون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىيدىن ئىلگىرىكى 240 - يىلىدىن مىلادى 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 551 - يىلىدىن 744 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تەركىبىدە ياشىغان بولسا، كېيىن ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 646- يىلىدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، قاراخانىلار دۆلىتى (850 — 1212)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (850 — 1335)، كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى (870 — 1036)، ياركەنت (سەئىدىيە) خانلىقى (1504 — 1678) قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرغان.

ئۇيغۇرلار مانا شۇ كۆپ ئەسىرلىك تارىخىي دەۋرلەردە، مەركىزىي ئاسىيادا قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي-جۇغراپىيىلىك تارىخىنى ۋە پارلاق، مول مەھسۇلاتلىق مەدەنىيەت

تارىخنى ياراتقان،

پېشقەدەم شائىر ۋە تارىخچى تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ئۇيغۇرلار» دېگەن بۇ كىتابى مانا شۇ تارىخنى جەريانىنى خاتىرىلىگەن. تۇرغۇن ئالماس 50 - يىللاردىن باشلاپلا ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىغا كىرىشكەن ۋە ھەر خىل مەنبەلەردىكى مول تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاشقا كىرىشكەن. ئەستايىدىل ۋە مەسئۇلىيەتچان تۇرغۇن ئالماس تارىخقا تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراش بويىچە ئىلمىي تەرىقىسىدە مۇئامىلە قىلىپ، 30 يىللىق جاپالىق ئىزدىنىش ۋە مۇشەققەتلىك ئەمگىكى ئارقىلىق، بۇ كىتابىدا تارىخىمىزنىڭ قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھەقىقىي قىياپىتىنى يېزىپ چىقتى.

بۈگۈنكى دۇنيادا ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىنى بىلمەيدىغان ئادەملەر ناھايىتى ئاز بولسا كېرەك. ئۆز ئەجدادى بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي يول بىلەن تونۇشۇش، ئۆز مىللىتىنىڭ ھەقىقىي تارىخىنى بىلىش بۈگۈنكى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى.

1989 - يىل. ئۈرۈمچى.

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

تۇرغۇن ئالماس — 1924 - يىل 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى دۆلەتباغ يېزىسىنىڭ تاربوغۇز كەنتىدە نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلدى.

ئۇ 1934 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە، بۇلاقسۇ رايونى ئۆركەش يېزا باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن قەشقەر كونىشەھەردىكى نۇربېشى باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇدى. 1939 - يىلى 9 - ئايدىن 1942 - يىلى 8 - ئايغىچە، ئۈرۈمچىدىكى سابىق ئۆلكىلىك سىفەن مەكتەپتە، 1956 - يىلى 6 - ئايدىن 1957 - يىلى 6 - ئايغىچە، لۇشۈن ئەدەبىيات شۆيۈەنىدە ئوقۇدى. ئۇ 40 - يىللاردىن باشلاپلا رۇس، فرانسۇز، ئىنگلىز كلاسسىك يازغۇچىلىرى ۋە سوۋېت يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىمۇ ئاشۇ يىللاردا باشلانغان. ئۇنىڭ 1941 - يىلى ئېلان قىلىنغان «قايتمايمىز» ناملىق شېئىرى شائىر ئىجادىنىڭ تۇنجى مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ.

تۇرغۇن ئالماس 1942 - يىلى 8 - ئايدا، سابىق ئۆلكىلىك سىفەننى تاماملىغاندىن كېيىن، قاراشەھەر ناھىيىسىنىڭ دەڭزىل يېزىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇدىر بولدى.

1943 - يىلى، گومىنداڭچىلارنىڭ ھەقىقەتكە قارشى تۆھمەت بىلەن تولۇپ - تاشقان «نۇتۇق»لىرىغا قارشى چىققانلىقى ۋە ياشلار ئارىسىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ فاشىستىك دىكتاتۇرىسىغا قارشى دادىل تەشۋىقات ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، گومىنداڭ دائىرىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى. بۇ بىر مەزگىللىك تۈرمە ھاياتىدا ئۇ «تۇتقۇن»، «غېرىب موماي»، «جەمىلە»، «ئازادلىق مەشئىلى»، «ئىككى تامچە ياش»، «چوپان» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئازادلىققا بولغان تەشنالىقىنى ۋە كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئازادلىق تېڭىنىڭ ئاتىدىغانلىقىغا بولغان كۈچلۈك ئىشەنچىسىنى ئىپادىلىدى.

1946 - يىلىنىڭ بېشىدا، قاماقتىن بوشىتىلغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتى قەشقەرگە پىيادە يېتىپ بېرىپ، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا مىڭبىر مۇشەققەتتە ئېرىشكەن. شائىر بۇ مەزگىلدە «تەنلىرىم ياپراق»، «ياشلىقىم»، «ئانا تۇپراق ئۈچۈن» قاتارلىق ياڭقۇنلۇق ئىنقىلابىي شېئىرلارنى يېزىپ، خەلق ئاممىسىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. ئۇنىڭ «تەنلىرىم ياپراق» ناملىق شېئىرى خەلق ئارىسىدا ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ، شىنجاڭنىڭ ھەممە يەرلىرىگە تارالدى.

1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدە، «11 ماددىلىق بىتىم» (گومىنداڭ دائىرىلىرى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بىتىم) ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭ خەلقى (ئاساسەن گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتە ۋىلايەت خەلقى)نىڭ ھاياتىدا قىسقا مۇددەت ئۆ-

مۇر سۈرگەن دېموكراتىيە، تىنچلىق مەزگىلى باشلاندى. تۇر-
غۇن ئالماس بۇ ۋاقىتتا قەشقەردىكى ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش
كۇرسىغا مۇدىر، قوشۇمچە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىنىڭ تەرتىپ
مۇدىرى بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ مەزگىلدە شائىر ئۆزىنىڭ
«ئۈمىدلىك خىيال»، «جەنۇب ساداسى»، «مۈڭلىرىم» قاتارلىق
شېئىرلىرى ئارقىلىق خەلقنى گومىنداڭ فاشىستلىرىنىڭ مۇس-
تەبىت هاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا چاقىردى.

1947 - يىلى 5 - ئايدا، ئەخمەتجان قاسىمى، جاڭجى-
جۇڭلار جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن قەشقەر-
گە كەلگەندە، تۇرغۇن ئالماس ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان
خەلق ۋەكىللىرى تەركىبىدە جاڭجىجۇڭ بىلەن سۆھبەت ئۆت-
كۈزۈپ، خەلقنىڭ هەققانىي مەيدانىنى ئىپادىلىدى. ئەخمەت-
جان قاسىمى قاتارلىقلار ئۈرۈمچىگە قايتقاندىن كېيىن، گو-
مىنداڭ هۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا ئاق تېررورلۇق يەنە
ئەۋج ئالدى. مانا شۇنداق خەتەرلىك پەيتتە شائىر «ساتقۇنغا
ئۆلۈم» ناملىق جەڭگىۋار شېئىرىنى يېزىپ جاڭجىجۇڭ ۋە
ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى مىللىي غالچىلىرىنى ئاشكارا دۇمبالىدى.

گومىنداڭ دائىرىلىرى 1947 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى
كېچىسى، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىنى قورشاپ، تۇرغۇن ئالماسنى
تۇتقۇن قىلىپ، سابىق گومىنداڭ 42 - جۇڭنىڭ قەشقەر يېڭىشە-
هەر ناھىيىسىدىكى هەربىي قاماقخانىسىغا قامىدى. گومىنداڭ
سوراقچىلىرى شائىرنى قاتتىق قىيىن - قىستاققا ئېلىپ،
ۋەھشىيلەرچە قىيناپ بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لې-
كىن ئۇنى قىلچە تىز پۈكتۈرەلمىدى. ئۇ سولاقتا ياتقان چاغ-
لىرىدىمۇ «گۈزىلىم» قاتارلىق شېئىرلارنى يېزىپ، ئۆزىنىڭ

ئىنقىلابىي ئۇمىدۋارلىقى بىلەن سۇنماس ئىرادىسىنى ناما-
يان قىلدى.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك غەلى-
بىگە يۈزلىنىشى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ قە-
تئىي تەلىپى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى نەتىجىسى-
دە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى 1949 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 -
كۈنى شائىرنى قاماقتىن بوشىتىشقا مەجبۇر بولدى. تۇرغۇن
ئالماس شۇ يىلى 8 - ئايدا غۇلجىغا كېلىپ تاكى ئازادلىق-
قىچە «ئالغا» گېزىتىدە تەھرىر بولۇپ ئىشلىدى. ئازادلىقتىن
كېيىن، 1950 - يىلىدىن 1953 - يىلى 7 - ئايغىچە، قەشقەر
ۋە ئۈرۈمچىدە جامائەت خەۋپسىزلىك ساھەسىدە مەسئۇل خىز-
مەتلەرنى ئىشلىدى. 1953 - يىلى 7 - ئايدىن ئېتىبارەن شىن-
جاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر
بىرلەشمىسىنىڭ قارمىقىدا تەھرىرلىك، تەرجىمانلىق ۋە ئە-
دەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

تۇرغۇن ئالماس ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەندىن
بۇيان، ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىدا نۇرغۇنلىغان
ئەسەرلەرنى يازغاندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى
ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر خېلى كۆپ ئەسەرلەرنى يازدى.
ئۇنىڭ «تارىم شاماللىرى»، «تاڭ سەھەر» ناملىق شېئىر توپ-
لاملىرى، «قىزىل بايراق» پوۋېستى، «پىچاق» دراممىسى نە-
شىر قىلىندى ھەمدە «قىزىل بايراق» ناملىق پوۋېستى 1955 -
يىلى شىنجاڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى باھالاشتا
1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەندىن تاشقىرى خەنزۇ،
ئىنگلىز، رۇس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىندى. «پىچاق» دراممىسى

«جۇڭگو شىجۈي» نەشرىياتىدا 1958 - يىلى خەنزۇچە ئايرىم كىتاب بولۇپ نەشر قىلىندى.

تۇرغۇن ئالماس يېقىنقى ئون يىلدىن بېرى (1980 يىلدىن بېرى)، ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقى ۋە سالامەتلىكىنىڭ خىيلى دەرىجىدە يامانلاشقانلىقىغا قارىماي، «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇرلار»، «ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى»، «تۈركلەر»، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» قاتارلىق چوڭ ھەجىمدىكى ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ «ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسىرى غەربىي گېرمانىيىدە (ھامبورگدا) نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان بولسا، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ناملىق ئەسىرى سەئۇدى ئەرەبىستاندا ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، نەشر قىلىندى.

تۇرغۇن ئالماس يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەردىن تاشقىرى، ئەدەبىيات ۋە تارىخ تەرەققىياتىغا دائىر 40 پارچە ئىلمىي ماقالە يازدى. بۇ ماقالىلەر «تارىم»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ ياشلىرى»، «شىنجاڭ مائارىپى»، «قەشقەر پېداگوگىكا شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»، «مىللىي يازغۇچىلار» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ خەنزۇ تىلى (يېزىقى)نى مۇكەممەل بىلگەندىن تاشقىرى رۇس، تۈرك تىللىرىنىمۇ ئاساسەن بىلىدۇ.

تۇرغۇن ئالماس ئۆزىنىڭ مول ئىجادىيەت مېۋىلىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى جامائەتچىلىكنىڭ قىزغىن ھۆرمىتىگە ئىگە بولدى. ئۇ ھازىر باش تەتقىقاتچى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى،

جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، «قۇتادغۇبىلىگ» تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى.

50 يىللىق قىممەتلىك ھاياتىنى جاپالىق ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا بېغىشلىغان بۇ پېشقەدەم، چىداملىق، غەيرەتلىك ئۇستاز قەلىمىنى تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە قولىدىن چۈشۈرمەي، ھازىر بىر تارىخىي رومان ئۈستىدە ئىشلىمەكتە.

مۇندەرىجە

I بۆلۈم ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ھەققىدە 1

تارىخىي يازما مەلۇماتلار 14

ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى 43

ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر 46

بۆرىنىڭ توتېم قىلىنىشى 63

تارىخىي يازما يادىكارلىقلار 72

ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار 75

مۇزىكا ۋە قىيا تاش رەسىملىرى 80

ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلى-
قىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى 89

ھونلار ۋە ئۇيغۇرلار 89

سىيانپىلار ۋە ئۇيغۇرلار 144

ئاۋارلار ۋە ئۇيغۇرلار 158

كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار 175

ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تەشكىل
تېپىشى 214
تۇمەن ئۇلۇغ ئېلتەبىر 214
ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 216
بەشىنچى باب ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى ۋە تاڭ
سۇلالىسى 235
قۇتلۇق بىلگە قاغان 235
ئۆكلۈك ئىسيانى 240
تىبەت خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش 249
جۇڭگو مەلىكە قىزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا
ياتلىق بولۇشى 252
ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا
بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسى 266
ئالتىنچى باب ئۇيغۇر قاغانلىقى ۋە تىبەت خانلىقى ... 275
تىبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بولغان
مۇناسىۋىتى 275
ئاي تەگرىخانىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى 279
يەتتىنچى باب شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى 284
كۆچۈشىنىڭ سەۋەبلىرى 284
جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى 289
سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى
دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت 296
ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە دۆلەت تەشكىلى 296
ئىقتىساد 301

مەدەنىيەت 306
نەسەبنامە 333

II بۆلۈم قاراخانىلار دۆلىتى

كىرىش سۆز 345
توققۇزىنچى باب ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇر قاراخا-
نىلار دۆلىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى تارىخى
توغرىسىدا قىسقىچە بايان 347
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شارائىتى 347
ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا
ئاسىيا 355
يۇنان ئىستېلاچىلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا 365
ھۇنلار، كوشانلار، ئاق ھۇنلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا
ئاسىيا 378
ئەرەپ خەلىپىلىكى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا
ئاسىيا 392
نەسەبنامە 413
ئونىنچى باب قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى ... 416
ياغمالار 416
كۆل بىلگە قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى 421
سىتۇق بۇغراخان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى
قوبۇل قىلىشى 432
مۇسا بۇغراخان ۋە سۇلايمان ئارسلانخان 449
ئون بىرىنچى باب سامانىلار ۋە قاراخانىلار 455
سامانىلار پادىشاھلىقى 455

قاراخانىلارنىڭ سامانىلارغا قىلغان يۈرۈشلىرى …… 458
قاراخانىلارنىڭ سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ
تاشلىشى …… 465
ئون ئىككىنچى باب غەزنەۋىلەر ۋە قاراخانىلار …… 476
غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى …… 476
قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا بولغان
ئۇرۇشلار …… 483
قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ خارەزمگە بول-
غان مۇناسىۋىتى …… 490
يۈسۈپ قادىرخان ۋەسۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى …… 497
قاراخانىلارنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى …… 512
ئون ئۈچىنچى باب ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى … 522
دەندانقان ئۇرۇشى …… 522
سۇلتان توغرۇلبەگ …… 531
سۇلتان ئالپ ئارسلان …… 540
سۇلتان مەلىك شاھ …… 548
ئون تۆتىنچى باب قىتانلار ۋە قاراخانىلار …… 556
قىتانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى …… 556
شەرقىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار …… 558
غەربىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار …… 566
قاراخانىلارنىڭ نەسەبنامىسى …… 576
ئۇلۇغ سالجۇقىلار …… 579
ئابباسىيلار خەلىپىلىرى …… 581
ئەرەب ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خوراسان ۋە
ئوتتۇرا ئاسىياغا قويغان نائىبلىرى …… 583

غەربىي قىتان خانلىرى 584
نايمان خانلىرى 584
ئون بەشىنچى باب قاراخانىلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش
تۈزۈمى 587
ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى 587
ھەربىي تۈزۈم 600
ئون ئالتىنچى باب قاراخانىلار دەۋرىدىكى
مەدەنىيەت 621
مەدەنىيەت ياراتقۇچى دانىشمەنلەر 621
ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى 631
يۈسۈپ خاس ھاجىپ 634
مەھمۇت قەشقەرى 644
قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي
قىلىشىدىكى سەۋەبلەر 658
قاراخانىلار دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ
يىلنامىسى 675

III بۆلۈم ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

ئون يەتتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ
قۇرۇلۇشى
شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 681
يان تېكىن 688
ئون سەككىزىنچى باب قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت
خانلىقى 694

ئون توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ
سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 700
يىگىرمىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ غەربىي
قىتانلارغا ببقىندى بولۇپ قېلىشى 714
يىگىرمە بىرىنچى باب موڭغۇللار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت
خانلىقى 719
چىڭگىزخان ۋە باتۇرچۇق ئارت تېكىن 719
موڭغۇللارنىڭ شەرقىي ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىشى 726
دۇۋاخان ۋە قوچىقار تېكىن 762
يىگىرمە ئىككىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ
بوقىلىشى 771
يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل
ئىمپېرىيىسىدە ئوينىغان رولى 773
يىگىرمە تۆتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى
دەۋرىدىكى ئىقتىساد 786
دېھقانچىلىق 787
چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق 788
قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا 791
تۇرمۇش باياشادلىقى 794
يىگىرمە بەشىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى
دەۋرىدىكى مەدەنىيەت 796
بىناكارلىق 796
ئەدەبىيات 801
سەنئەت 809
نەسەبنامە 813

IV بۆلۈم ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى

يىگىرمە ئالتىنچى باب ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى …………………………… 816

يىگىرمە يەتتىنچى باب ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ كۈچىيىشى …………………………… 820

يىگىرمە سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار… 825

يىگىرمە توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تاشقى سودا مۇناسىۋىتى …………………… 835

پايدىلانغان ماتېرىياللار …………………………… 838

I بۆلۈم

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ھەققىدە

قەتئىي ئۈزۈپ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى — ئوتتۇرا ئاسىيا.

بۇ مەسىلىنى تەپسىلىيرەك بايان قىلىشتىن بۇرۇن «ئوتتۇرا ئاسىيا» دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك.

ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەن بۇ نام توغرىسىدا ھېلىغىچە شەرق ۋە غەرب ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرى بىردەك بولمىسمۇ، لېكىن بىر قەدەر ھەقىقەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان قاراش بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە كىرىدىغان جايلارنىڭ كۆلىمى بەلگىلەش مۇمكىن،

جۇغراپىيە ئالىملىرى ئاسىيا قىتئەسىنى شەرقىي ئاسىيا،

ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا قاتارلىق قىسىملارغا بۆلىدۇ.

مېنىڭچە، ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە كاسپىي دېڭىزىغىچە، شىمالىدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھىمالايا تاغلىرىغىچە بولغان جايلار كىرىدۇ. مانا شۇ «ئوتتۇرا ئاسىيا» دائىرىسىگە كىرىدىغان چەكسىز زېمىننىڭ مەركىزىي قىسمى شىنجاڭ، يەتتەسۇ، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا، تەڭرىتاغلىرى بىلەن قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارىلىقىدىكى تارىم ۋادىسىدا، تەڭرىتاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارىلىقىدىكى جۇڭغارىيە دالاسىدا، ئىلى دەريا ۋادىلىرىدا، ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى جايلاردا، جەنۇبىي سىبىرىيىدە، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى سېلېنگا، ئورخۇن، تۇغلا، قۇرۇلۇن دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا، كەڭسۇ (گەنسۇ)دا، ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن.

بۇنىڭدىن 6000 يىل بۇرۇن (مىلادىدىن 4000 يىللار بۇرۇن)، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولغان مېسوپوتامىيىدە يېزىق ئىجاد قىلىندى. قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى ھازىرقى ئىراقتىكى دەجلە ۋە فرات دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارنى «مېسوپوتامىيە» دەپ ئاتىغان. بۇ يۇنانچە سۆز بولۇپ «ئىككى دەريا ئارىلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ. دەجلە ۋە فرات دەريالىرى ھازىرقى تۈركىيە چېگرىسىدىن باشلىنىپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ

پارس قولتۇقىغا قۇيۇلىدۇ. بۇ ئىككى دەريا بويىدىكى رايونلارنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت. سۇيى مول بولۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا بەكمۇ باب كېلەتتى. ئەينى زاماندا، ئىككى دەريا ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاساسىي يەرلىك خەلق «سۇمېرلار» بولۇپ، ئەڭ دەسلەپكى يېزىقنى شۇلار ياراتقان. دەسلەپكى يېزىق ئىجاد قىلىنغان-دىن كېيىن، مىسىر ۋە يېقىن شەرقتىكى خەلقلەر تارىخ دەۋ-رىگە كىردى.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بولسا، مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن (بۈگۈندىن 4000 يىل بۇرۇن) تارىخ دەۋرىگە كىردى. چۈنكى، بۇ ۋاقىتتا، سۇمېرلار ئىجاد قىلغان يېزىق ئاساسىدا يارىتىلغان ئارامى يېزىقى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىغا كىرىپ كەلدى. سوغدى يېزىقى بىلەن كۆك تۈرك يېزىقى (ئۇيغۇر - ئورخۇن يېزىقى)نىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان-لىقى شۇ ئىككىلا يېزىقنىڭ ئارامى يېزىقىدىن كېلىپ چىققان-لىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ۋە قېرىنداشلىرىمىز تارىخ دەۋرىگە كىرگەندىن باشلاپ، مىلادىنىڭ XIV ئەسىرىگىچە بولغان ناھايىتى ئۇزۇن تارىخىي دەۋردە، ئۇلۇغ ئوغۇز ئىمپېرىيىسى — ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىلىدىن مىلادى 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادى 375 - يىلىدىن 468 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئاق ھون (ئىفتالىت) ئىم-پېرىيىسى (مىلادى 420 - يىلىدىن 565 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادى 551 - يىلىدىن 745 -

يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى (مىلادى 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادى 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادى 850 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادى 960 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ ساجۇقىلار سۇلتانلىقى (مىلادى 1040 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، خارەزىم شاھلار دۆلىتى (مىلادى 1172 - يىلىدىن 1231 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، سەئىدىيە خانلىقى (مىلادى 1504- يىلىدىن 1678 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك، باي، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، پارلاق مەدەنىيەت يارىتىپ، ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.

تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىكەنلىكىنى گېئولوگىيىلىك ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلايمىز.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى بولۇپ قالماستىن، بەلكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ مەشھۇر ئالتۇن بۆشۈكىنىڭ بىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچى مورگان: «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسىغا كۆمۈلۈكتۇر. بۇ ئاچقۇچ قاچان تېپىلىدىكەن شۇ چاغدا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى ئېچىلغۇسى [1]» دېگەنىدى.

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا،

ئىنسان بالىلىرى ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ، ھايات كەچۈرۈشكە ئەپلىك بولغان دەريا، كۆل، دېڭىز بويلىرى، ئورمانلار، يېشىل دېڭىزلاردەك دولقۇنلىنىپ تۇرىدىغان چەكسىز يايلاقلار، ياپيېشىل قارىغايلار، ئارچىلار، قاپلىغان تاغ قاپتاللىرىدا ياشىغان. ئىنسانلار ئۆزلىرى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا قاراپ، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆچمەن ھەم مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ھايات كەچۈرگەن. گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا، ئىنسانلار ھايات كەچۈرۈشكە تولىمۇ ئەپلىك تەبىئىي شارائىتقا ئىگە ئىدى.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، تارىم ۋادىسىدا بولسۇن ياكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا بولسۇن، ناھايىتى كۆپ جايلاردا زاپىسىنىڭ كۆپلۈكى ۋە سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن دۇنيانى ھەيران قالدۇرغان نېفىتلىك تېپىلدى. بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، 1 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان شىنجاڭ زېمىنىنىڭ ئاستى تۈرلۈك - تۈمەن بايلىقلار، ھەتتا دۇنيادا كەم ئۇچرايدىغان ئۇران، رادىي قاتارلىق ئېسىل تەبىئىي بايلىقلار خەزىنىسى، نېفىت دېڭىزى ۋە كۆمۈر كانلىرى دۇنياسىدىن ئىبارەت.

شىنجاڭ زېمىنىدا نېفىتلىكلەر ۋە كۆمۈر كانلىرىنىڭ كۆپلۈكى ئەڭ قەدىمكى چاغدا تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغار-

يە ئويمانلىقى ناھايىتى چوڭ ئىچكى دېڭىز بولغانلىقى، تاغ-
لارنىڭ ۋە تاغ ئېتەكلىرىنىڭ چەكسىز قېلىن ئورمانلار بىلەن
قاپلانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى، تەبىئەتتە بولىدىغان
ئۆزگىرىشلەر (ناھايىتى دەھشەتلىك، قاتتىق يەر تەۋرەشلەر،
قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرى) نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىكى ئىككى
چوڭ ئىچكى دېڭىز كىچىكلەپ، قۇرۇقلۇق يۈزى كېڭەيگەن،
ھازىرقى سايرام، باغراش، لوپنۇر كۆللىرى قەدىمكى ئىچكى
دېڭىز ئورنىدا قالغان قالدۇق كۆللەردۇر. دېڭىزلارنىڭ قۇ-
رۇقلۇققا ئايلىنىشى نەتىجىسىدە، ھەددى - ھېسابسىز سۇ ھاي-
ۋانلىرى تۇپراق ئاستىدا قېلىپ، مىليون يىللارنىڭ ئۆتۈشى
بىلەن نېفىت ھاسىل بولغان. چەكسىز كەتكەن قارىغاي ئور-
مانلىرىمۇ تەبىئەتتىكى ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە تۇپراق ئاس-
تىدا قېلىپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كۆمۈرگە ئايلانغان.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمى (سوۋېت ئوتتۇرا
ئاسىياسى)نىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى تەبىئىي شارائىتى-
مۇ، خۇددى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئەھۋالدىن ئانچە
پەرقلەنمەيتتى.

گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغان-
دا، قەدىمكى چاغلاردا ئاسىيا، ياۋروپا قىتئەلىرىنىڭ شىما-
لىي قىسمى مۇز بىلەن قاپلانغان. بۇنداق ئەھۋال ئوتتۇرا
ئاسىيانىڭ تەبىئىتىگە ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.
شۇ سەۋەبتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پامىر تاغلىرى، قاراقۇ-
رۇم تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ چوققىلىرى
ۋە قىيالىرى ھازىرقىغا سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان دەرىجىدە
ناھايىتى قېلىن مۇز ۋە قارلار بىلەن قاپلانغانىدى. ھەت-

لەن: «پامىر مۇزلۇقلىرىدىن بىرىنىڭ ھازىرقى ئۇزۇنلۇقى 77 كىلومېتىر، قېلىنلىقى 500 مېتىر بولغان بولسا، قەدىمكى چاغدا شۇ مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 180 كىلومېتىرغا سوزۇلغان بولۇپ، قېلىنلىقى 1000 مېتىرغا يەتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مۇزلۇقلارنىڭ تۆۋەن جايىدىكى چېگرىسى دېڭىز يۈزىدىن 1800 مېتىر ئېگىز ئىدى، ھازىرقى مۇزلۇقلارنىڭ تۆۋەن جايىدىكى چېگرىسى دېڭىز يۈزىدىن 3200 مېتىر ئېگىز بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئەمەس.»②

يۇقىرىدىكى تەبىئىي ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ۋاقىتتىن ئون نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي ئىقلىمى ھازىرقىغا قارىغاندا نەم بولۇپ، مۆل - يېغىن كۆپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، قەدىمكى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاغلارنىڭ مۇزلۇق، قارلىق چوققىلىرى ۋە ئېگىز قىيالىرىدىن كۈن نۇرىدا ئېرىپ ھاسىل بولغان سۇلار ناھايىتى مول سۇلۇق دەريالارنى، چوڭ - ئىچكى دېڭىزلارنى، كۆللەرنى پەيدا قىلغانىدى. بۇنداق تەبىئىي شارائىت ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەندىن تاشقىرى، ئورمانلار ۋە ھايۋانلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگىمۇ قولاي شارائىت يارىتىپ بەرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) ۋە غەربىي قىسمى (سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ناھايىتى مۇنبەت ۋە مول ھوسۇللۇق رايونلىرى ئىدى. شۇ چاغلاردا تارىم ۋادىسىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى، جۇڭغارىيىدىكى قۇربان تۇڭغۇت (قارانقۇم) قۇملۇقى، تۈركمەنىستاندىكى قى-

زىلقۇم چۆللۈكى، ئۆزبېكىستاندىكى قاراقۇم قاتارلىق چۆللۈكلەر يوق ئىدى. ھازىرقى سايرام، باغراش، لوپنۇر، بارىكۆل (بارسكۆل)، بالقاش، ئارال كۆللىرى ناھايىتى چوڭ كۆللەر ئىدى. تارىم دەرياسى، ئىلى دەرياسى، سىر دەرياسى، ئامۇ دەرياسى، چۇ دەرياسى، تالاس دەرياسى قاتارلىق دەريالارنىڭ سۈلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىساق غوللىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى خۇددى ئۆمۈچۈكنىڭ تورىدەك قاپلاپ تۇراتتى.

گېئولوگىيە ۋە ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى ئارقىلىق چىقارغان توغرا ھۆكۈمىگە ئاساسلانغاندا، تەخمىنەن بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىتىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەن. شۇ سەۋەبتىن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى ئاسىيانىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي بۆلىكى بولغان تارىم ۋادىسىدا ياشايدىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسمى ئالتاي ئارقىلىق كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە بايقال كۆلى (قەدىمكى چاغلاردا «بايكۆل» دەپ ئاتالغان) ئەتراپلىرىغا كەتكەن. مىلادى 840 - يىلى موڭغۇلىيىدىن شىنجاڭغا كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار بولسا بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇن تارىم ۋادىسىدىن موڭغۇلىيىگە ۋە بايقال كۆلى ئەتراپلىرىغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇنقى كۆچۈشتە تارىم ۋادىسىدىن

لاداق يولى ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستانغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىز ھىندىستاننىڭ ئەسلى يەرلىك خەلقى بولغان دراۋىدلارنىڭ قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتىگە ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنى كۆرسەتكەن. XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى ھىندى دەرياسى ۋادىسىدىكى ھاراففا (پەنجاپ شتاتىدا)، موھىنجودارا (پاكىستاننىڭ سىندى ئۆلكىسىدە) قاتارلىق قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ خارابىلىرىنى تەكشۈرگەندە، تېپىلغان ھەيكەللەر ئارىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيالىق تۈرك (ئۇيغۇر) تىپىغا كىرىدىغان ۋە بېشىدىكى چاچلىرى قىيىقچە (لېنتا) بىلەن باغلانغان بىر ھەيكەل چىققان. بۇ ھەيكەل بۇنىڭدىن 8000 يىللار بۇرۇن تارىم ۋادىسىدىن شىمالىي ھىندىستانغا كۆچكەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارىيانلار ھىندىستانغا كۆچۈپ كېلىشتىن بىرنەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا ھىندىستاننىڭ ئاساسىي يەرلىك خەلقى دراۋىدلار بىلەن بىللە ياشىغان دەۋرىگە مەنسۇپ.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى 1971 - يىلى كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئىپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن بىر ياش ئايال بىلەن بىر كىچىك بالىنىڭ جەسىتىنى تاپقان. نەنجىڭ داشۆسى جۇغراپىيە فاكۇلتېتى كاربون 14 تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جەسەتلەر (ياش ئايال بىلەن كىچىك بالا جەسىتى)نىڭ بۇنىڭدىن 6412 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان جەسەت ئىكەنلىكىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلىغان. بۇ ھەقتىكى خەۋەر «خەلق گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغاندىن كېـ

يىن، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ (ئۇيغۇرچە) 1981 - يىل 2 - ئاي-نىڭ 24 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جەسەتلەر توغرىسىدا شىنجاڭ گېزىتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «بۇ جەسەتلەر يەر يۈزىدىن ئې-گىزرەك بولغان قۇرغاق قۇم دۆۋىسىدىن قېزىۋېلىنغان. گۆر-نىڭ ئىككى بېشىغا بىردىن ياغاچ قويۇلغان بولۇپ، يەر ئۈس-تىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. گۆر تىك قىلىپ قېزىلغان. جەسەت-لەر گۆردە ئوڭدا ياتقۇزۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياغاچ تاختاي ۋە تاختاينىڭ ئۈستىگە قوي تېرىسى بىلەن چىغ توقۇلما يې-پىلغان. جەسەت ناھايىتى قوپال توقۇلغان يۇڭ رەختكە ئورال-غان بولۇپ، ئايال جەسەتنىڭ بېشىغا كىگىز قالپاق كىيدۈ-رۈلگەن. ئۇنىڭ سېرىق، ئۇزۇن چاچلىرى دولىسىغا چۈشۈپ تۇرىدۇ. كۆزلىرى يوغان، كىرپىكلىرى ئۇزۇن، قاڭشارلىق… بۇ قەدىمكى جەسەتلەر بىلەن بىللە قېزىۋېلىنغان ئاخىرەتلىك-لەر ئىچىدە ناھايىتى نەپىس توقۇلغان چىغ سېۋەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە زىرائەت دانلىرى سېلىنغان، ئەمما بۇ دانلار چىرىپ ئۇنىغا ئايلىنىپ كەتكەن. بالا جەسىتى بىلەن بىللە كۆ-مۈلگەن چىغ سېۋەتتىن ئۆز پېتى ساقلانغان بۇغداي چىقتى.»

بۇ ئىككى جەسەتنىڭ تېپىلغانلىقى بۇنىڭدىن 8000 يىل-لار بۇرۇنقى كۆچۈشتە باشقا جايلارغا كەتمەي تارىم ۋادىسىدا داۋاملىق ياشاپ قالغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتنىك خۇسۇسى-يىتى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى (دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، ھۈنەر - سەنئەت)نى تەتقىق قىلىشتا بىباھا ئەھمىيەتكە ئىگە.

شۇنى ئۇزۇپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، تارىم ۋادىسىدا يا-

شىغان ئەڭ قەدىمكى يەرلىك ئاساسىي خەلق سېرىق تەنلىگـ
لەرگە مەنسۇپ بولماستىن (سېرىق تەنلىكلەر قاڭشارلىق، سېرىق
چاچ بولمايدۇ) ۋە شۇنىڭدەك ئارىيان نەسلىلىك خەلقمۇ بولـ
ماستىن (ئارىيانلار مىلادىدىن 1700 يىللار بۇرۇن ئىران ئېـ
گىزلىكى ئارقىلىق ھىندىستانغا كۆچكەن)، دەل ئۇيغۇرلارنىڭ
ئەجدادى.

ھازىرقى گېرمان، پارس، ھىندى خەلقلىرىنىڭ ئەجدا-
دى بولغان ئارىيانلار مىلادىدىن 1700 — 2000 يىللار بۇرۇن
كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي جەنۇبىدىن كۆچۈپ،
ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشتىن بۇرۇن، ھازىرقى ھىندىستاندا
ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىلدا سۆزلىشىدىغان،
ئېتىنىك كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن ئارىيان نەسلىگە مەنسۇپ
بولغان ھازىرقى ھىندىلار ئەمەس، بەلكى ئاۋسترو ئاسىيا
تىلىك ھىندونوز ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان، قاراچاچ، پاناق
دراۋىدلار ياشىغانىدى. ئارىيانلار مىلادىدىن تەخمىنەن 2000
يىللار بۇرۇن ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ھىندىس-
تاننىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاساسىي يەرلىك خەلقى بولغان دراۋىد-
لارنى قىستاپ، ھىندىستاننىڭ جەنۇبىغا قوغلىغان. ھازىرمۇ
ھىندىستاننىڭ جەنۇبىدا دراۋىدلار ياشىماقتا.

تارىم ۋادىسىنىڭ كۆكنۇر (چىڭخەي) غا (شەرقىي جەنۇب تە-
رەپتىن)، تىبەتكە (جەنۇب تەرەپتىن) تۇتىشىدىغان يېقىن جايلى-
رىغا ھازىرقى تىبەتلىكلەرنىڭ ئەجدادى بولغان چاڭلارنىڭ مە-
لۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىز قالدۇرغانلىقى تۈرلۈك سە-
ۋەبلەرگە كۆرە (مۇھىمى ئۇرۇش نەتىجىسىدە)، مىلادى VII - VIII
ئەسىرلەردە يۈز بەرگەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھىندى - ياۋروپا

تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردىن دىن تارقاتقۇ-
چىلار (بۇددا، ئاتەشپەرەسلەر دىنى، مانىي دىنى، نېستورى-
يان دىنى قاتارلىق دىنلارنى تارقاتقۇچىلار)، سودا - سېتىق
بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئاندا - ساندا ھەربىي، مەمۇرىي ئە-
مەلدارلار مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدىلا تارىم ۋادىسىغا كەل-
گەن. ئەنە شۇنداق كىشىلەرنىڭ كېلىشىگە خەلقلەر ئارىسىدى-
كى تارىخىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، دىنىي مۇناسى-
ۋەتلەر سەۋەب بولغان. مەسىلەن: كۇشان ئىمپېرىيىسى (مىلادى-
دىن ئىلگىرىكى 50 - يىلىدىن مىلادى 420 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈر-
گەن) ئىمپېراتورى قەنىشقا II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادى 78 - يىلىدىن
123 - يىلىغىچە) ھىندىستاندا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيت-
كەن ۋە مۇستەھكەملىگەنىدى. قەنىشقا II كۇشان ئىمپېرىيىسىگە
ئىمپېراتور بولغان دەۋرنىڭ ئاخىردا خوتەن، ياركەنت، قەش-
قەر خانلىقلىرىنى ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشۇۋالغان.
كېيىن چىقىشى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن بولغان قەنىشقا II بۇد-
دىزمنىڭ سادىق ھىمايىچىسىلا ئەمەس، بەلكى بۇددا دىنىنىڭ
كۇشان ئىمپېرىيىسىدە ياشىغان تۈرلۈك خەلقلەر ئارىسىدا
ئاساسىي، ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ھارماي -
تالماي كۈرەشكەن. شۇ سەۋەبكە كۆرە، قەنىشقا II نىڭ ۋاق-
تىدا، ھىندىستاندىن كۆپلىگەن ھىندى بۇددىستلىرى تارىم
ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەلگەن بولسا، تۈركىي ۋە
ھىندى تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئەمەلدارلارمۇ تارىم ۋادىسىغا
كەلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى

ئىتالىيونىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ، ئاخىرقى ئاق ھون ئىمپېرا-
تورى × × غىچە بولغان 87 يىللىق ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر
دەۋردە (مىلادى 480 - يىلىدىن 567 - يىلىغىچە) خوتەن،
ياركەنت، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىق-
لىرى ئاق ھون ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغانىدى.
مانا شۇ چاغدا، ھىندىستانغىمۇ ھۆكۈمران بولغان ئاق ھونلارغا
ئەگىشىپ، ھىندىستاندىن بۇددىستلار، سودىگەرلەر، ئەمەل-
دارلار ۋە باشقىلار تارىم ۋادىسىغا كەلگەن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كۇشانلار ۋە ئاق ھونلار دەۋردە
تارىم ۋادىسىغا ھىندىستاندىن كەلگەنلەر يەرلىك ئاساسى
خەلق بولغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت ئاز سانلىق كىشى-
لەر ئىدى، خالاس.

يېقىنقى يىللاردا تارىم ۋادىسىدىكى تۇرلۇك جايلار
(كۆنچى دەرياسى بويى، چەرچەن، چارقىلىق ئەتراپلىرى)
دىن تېپىلغان قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان كىشىلەرنىڭ (ئەر
ياكى ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) بېشى شەرققە، پۇتى
غەربكە قارىتىلىپ دەپنە قىلىنغان. بۇنداق ئەھۋال نېمىنى
كۆرسىتىدۇ؟

ئەجدادلىرىمىز ئەڭ بۇرۇنقى زامانلاردا شامان دىنىغا
ئېتىقاد قىلغانىدى. شامانلار كۈنگە، ئايغا، كۆك (ئاسمان) كە،
يەرگە ۋە سۇ ئىلاھلىرىغا چوقۇناتتى. مانا شۇ شامان ئېتىقادىغا
كۆرە، ئەجدادلىرىمىز چېدىر - ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكىنى كۈن-
چىقىشقا قارىتىپ ئاچاتتى. تۈركلەر ۋە شەرقىي ئۇيغۇرلار-
نىڭ قاغانلىرى (ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرى) بەزى مۇرا-
سىملار (تەنتەنىلىك كۆڭۈل ئېچىش، توي قاتارلىق مۇرا-

سىملار) كۈنچىقىش (شەرق)قا قاراپ ئولتۇراتتى ۋە كۈنگە توققۇز قېتىم تەزىم قىلىپ چوقۇناتتى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرىنىڭ ئىسىملىرىمۇ بۇنداق ئادەتنى ئەسلىتىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى چوڭدىخان (مىلادىنىڭ 821 - يىلىدىن 824 - يىلىغىچە قاغان بولغان) كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ كۈچلۈك بىلگە قاغان (كۈن تەڭرىدىن ئۇلۇغ بولۇپ تۆرەلگەن كۈچلۈك دانا قاغان) دەپ ئاتالغان.

تارىخىي يازما مەلۇماتلار

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ۋە يۇنان، رىم، ئەرەب تارىخچىلىرى، سەيياھلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان جايلىرى توغرىسىدا بىرقەدەر ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بار.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخچىلىرىدىن سىماچيەن (مىلادىدىن 145 - يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) «تارىخنامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»دە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنى «دىڭلىڭ» دەپ يازغان بولسا، بەنگۇ (مىلادىنىڭ 32 - يىلى تۇغۇلۇپ 92 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «دىلى» دەپ يازغان. سىماچيەن بىلەن بەنگۇنىڭ «دىڭلىڭ»، «دىلى» دەپ يازغانلىرى «تۇرا» دېگەن نامنىڭ خەنزۇچىغا قىلىنغان ئاھاڭ تەرجىمىلىرى ئىدى. مانا شۇ تۇرالار مىلادى-

دىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى بايقال بويلىرىدا ياشىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىدى. سىماچيەن بىلەن بەنگۇ مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان غەربىي تۇرالار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇز ئەسەرلىرىدە ئۇلار توغرىسىدا بىرنەرسە دېمىگەن.

لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، سىما چيەن بىلەن بەنگۇ مىلادىدىن كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن ھازىرقى جۇڭغارىيىدە ياشىغان ئوغۇزلار توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن. سىما چيەن مانا شۇ ئوغۇزلارنى «خۇجيې» (呼揭) دەپ يازغان بولسا، بەنگۇ «ۋۇجيې» (乌揭) دەپ يازغان. مانا شۇ ئوغۇزلار مىلادىدىن كۆپ ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى ئالتاينىڭ غەربىي جەنۇبى ۋە چۆچەك ئەتراپلىرىدا ياشىغان. تۈركشۇناس، پروفېسسور ما چاڭشۇ ئەپەندى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى قاتارلىق ئىككى سۇلالە دەۋردە ۋۇخو ياكى ۋۇخې دەپ ئاتالغانلار ئەسلىدە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ياشىغان (ئوغۇزلار) بولۇپ، ئۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋۇجيې دەپ ئاتالغان.»③

بەنگۇنىڭ «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ئوغۇز - ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ مەشھۇر تەڭرىقۇتى ئوغۇزخان — باتۇر تەڭرىقۇت — (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلىدىن 174 - يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان)

مىلادىدىن 200 يىللار بۇرۇن بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدا ياشىغان تۇرالارنى بويسۇندۇرغان. ئوغۇزخان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى خەنسۇلالىسىنىڭ(مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىلىدىن مىلادى 207 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) پادىشاھى خەنۋېندىغا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 179 - يىلىدىن 157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن: «لولان (كىروران)، ئۇيسۇنلار، ئوغۇزلار (ئوغۇزلار شۇ چاغدا ئالتاينىڭ غەربىي جەنۇبى، چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپلىرىدا ياشايتتى) نى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەتنى ھۆكۈمرانلىقىمغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى (ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) هونلار دۆلىتى تەركىبىگە كىردى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەر-نىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۆلكىلەر (بايقال بويلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ)ھۆكۈمرانلىقىمغا ئۆتتى.»④

تۈركشۇناس، پروفېسسور سىن جۇڭمىيەن، ئاتەشپەرەسلەر-نىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساس-لىنىپ قەدىمكى چاغدا تۈركلەرنىڭ «تۇرا» ئاتىلىق بوۋىسى ئۆتكەنلىكىنى،شۇڭا تۈرك خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى شۇ بوۋىسى-نىڭ نامى بىلەن «تۇرالار» دەپ ئاتىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ.⑤

ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھ-نامە»سىدە، ئىرانلىقلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان ئۇلۇغ بوۋى-مىز ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) پادىشاھلىق قىلغان دۆلەت «تۇران» دەپ ئاتالغان. «كۇشان سەنئىتى» ناملىق كىتابتا ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى «قەھرىمان تۇرالار» دەپ يېزىلغان.

جۇڭگونىڭ مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ياشىغان تارىخچىسى سىماچيەندىن تارتىپ مىلادى VII ئەسىرگىچە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان «تۇرالار»نى ئۆز ئەسەرلىرىدە «دىڭلىڭ» (丁零)، «تيېلى» (铁勒)، «چىلى» (勅勒)، «دىلى» (狄力) قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىغان بولسىمۇ، شۇ ناملارنىڭ ھەممىسى «تۇرالار» دېگەن ئاتالغۇنىڭ خەنزۇچىغا قىلىنغان ئاھاڭ تەرجىمىسىدىنلا ئىبارەت.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى تۇرالارنىڭ ياشىغان جايلىرىنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالىغا قاراپ، تۇرالارنى «غەربىي تۇرالار» ۋە «شەرقىي تۇرالار» دەپ ئىككىگە ئايرىغان.

شەرقىي تۇرالار شەرقتە بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىدىن تارتىپ غەربتە ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان. «تارىخنامە» بىلەن «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»دە يېزىلغان تۇرالار مىلادىدىن خېلى كۆپ ئەسىر بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپ، شۇ جايلاردا ياشاپ كېلىۋاتقان شەرقىي تۇرالارنى كۆرسىتىدۇ. سىماچيەن بىلەن بەنگۇ غەربىي تۇرالار توغرىسىدا بىر نەرسە دېمىگەن. غەربىي تۇرالار توغرىسىدىكى مەلۇمات III ئەسىردىن باشلاپ جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچراشقا باشلايدۇ.

غەربىي تۇرالار شەرقتە جۇڭغارىيە دالاسى ۋە ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ غەربتە بالقاش كۆلىنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

مىلادى III ئەسىردە ياشىغان (مىلادى 196 - يىلى

تۇغۇلۇپ 250 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) جۇڭگو تارىخچىسى يۇخۇەن «ۋېي خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (魏略)ناملىق ئەسىرىدە، غەربىي تۇرالار ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇغۇز دۆلىتى... ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىغا، قاڭلى خانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. ئۇلارنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا 10 مىڭدىن ئارتۇق جەڭچى بار. ئۇغۇزلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدىن ياخشى ئات چىقىدۇ. ياۋايى ھايۋانلاردىن يىلپىز بار. قىرغىزلار دۆلىتى (يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) قاڭلى خانلىقىنىڭ (ئارال كۆلى ۋە بالقاش كۆللىرىنىڭ ئارىسىدىكى جايلاردا)غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، 30 مىڭ ئەسكىرى بار. ئۇلار چارۋىچىلىق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا يىلپىز كۆپ، ياخشى ئات چىقىدۇ. تۇرالار دۆلىتى قاڭلى خانلىقىنىڭ شىمالىدا بولۇپ 60 مىڭ كىشىلىك ھەربىي قوشۇنى بار. خەلقى چارۋىچىلىق قىلىدۇ... يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ دۆلەتنىڭ ئىچىدىكى قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ مەركىزىدىن ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىش ئۈچۈن 7000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ جەنۇبىدىن ئارقا قوشۇ (后师车) ۋە ئالتە دۆلەت (شەرقىي جۇڭغارىيىدىكى بەگلىكلەر) گە بېرىش ئۈچۈن 5000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن قاڭلى خانلىقىنىڭ چېگرىسىغىچە بېرىش ئۈچۈن 3000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. قىرغىزلار دۆلىتىنىڭ غەربىدىن قاڭلى خانلىقىنىڭ پايتەختىگە (ھازىرقى تاشكەنتنىڭ غەربىي

شىمالىغا توغرا كېلىدىغان قەدىمكى كىش شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بېرىش ئۈچۈن 8000 چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ.»⑥

يۇقىرىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردىن بىز غەربىي تۇرالارنىڭ Ⅲ ئەسىردىكى ئەھۋالىنى خېلى ئېنىق چۈشىنەلەيمىز. Ⅲ ئەسىردە، ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تارمىقى بولغان شەرقىي ئۇغۇزلار ھازىرقى زايسان كۆلى، ئالتاي تېغى ئەتراپلىرىدا ياشىغان بولسا، قىرغىزلار ھازىرقى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمى بىلەن ئوب دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ياشىغان. غەربىي تۇرالار بولسا بۈگۈنكى بالقاش كۆلىنىڭ غەربىدىن تارتىپ شەرقتە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمى ئارىسىدىكى جايلاردا ياشىغان.

يۇقىرىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، مىلادى Ⅲ ئەسىردە غەربىي تۇرالارنىڭ سانى 300 مىڭدىن كۆپ بولسا كېرەك. چۈنكى، غەربىي تۇرالارنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا 60 مىڭ جەڭچى بارلىقىنى نەزەردە تۇتساق، بەش كىشى ئىچىدىن بىر كىشى ھەربىي قوشۇنغا قاتناشقاندىمۇ ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 300 مىڭدىن كەم بولۇپ چىقمايدۇ. شۇ چاغدا شەرقىي تۇرالارنىڭ سانىمۇ 300 مىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «سۇۋۇ ھەققىدە قىسسە» بابىدا، مىلادىيدىن تەخمىنەن بىر ئەسىر بۇرۇن شەرقىي تۇرالارنىڭ ئائىلە سانىنىڭ بىرنەچچە تۈمەن ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. بىرنەچچە ئەسىردىن كېيىن (مىلادىيدىن بىر ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ Ⅲ ئەسىرىگىچە) شەرقىي تۇرالارنىڭ سانىمۇ كۆپىيىپ غەربىي تۇرالارنىڭ سانىغا يېقىنلاپ بارغان.

مانا شۇ پاكىتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ۋە غەربىي تۇ-
رالار دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا سان جە-
ھەتتىن باشقا قېرىنداشلىرى (قاڭلى، قىرغىزلار)غا قارىغان-
دا ناھايىتى كۆپ بولغان.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ شەرقىي ۋە غەر-
بىي تۇرالار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى تارىخىي جەھەتتىن
خېلى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، تۇرالارنىڭ ياشىغان
جايلىرىنىڭ دائىرىسىنىڭ تېخىمۇ كەڭ ئىكەنلىكىنى تولۇق
بايان قىلالمىغان. بۇ بوشلۇقنى سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىم-
لىرى تولدۇردى. سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ 1940-
يىللىرى جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيە-
لىك قېزىشلىرىنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، تۇرالار مى-
لادىدىن مىڭ نەچچە يۈز يىللار بۇرۇن شەرقتە بايقال كۆلى-
نىڭ بويىدىن تارتىپ غەربتە بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىلا
ياشاپ قالماي، بەلكى غەربتە ئورال تاغلىرىدىن تارتىپ،
شەرقتە ئالتاي تاغ تىزمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىپايان
تېررىتورىيىدە ياشىغانلىقى ئىسپاتلاندى. بۇنىڭدىن شۇ نەرسە
مەلۇم بولدىكى، تۇرالار مىلادىدىن مىڭ نەچچە يۈز يىللار بۇ-
رۇنلا ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدىكى
جۇڭغارىيە دالاسىدىمۇ ياشىغان.⑦

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى شەرقىي ۋە غەربىي
تۇرالار ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما تارىم ۋا-
دىسىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيىتى ھەققىدە
ئېنىق مەلۇمات بېرەلمىگەن. سىماچيەن بىلەن بەن گۇ ئۆز
ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىنى جاڭ

چيەننىڭ پادىشاھ خەن ۋۇدى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 140 ـ يىلىدىن 87 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا يوللىغان مەلۇماتىدىن ئالغان. سىماچيەن بىلەن بەنگۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ كۆپرەك شەھەرلەردە ياشايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرقانچە ئون خانلىق بارلىقى توغرىسىدىلا مەلۇمات بەرگەن. مانا شۇ تارىخچىلار «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ (تارىم ۋادىسىدىكى) ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيىتى، تىل، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدا بىرقەدەر ئېنىق مەلۇمات بېرەلىگەن. بۇنداق بولۇشى تەبىئىي ئىدى. چۈنكى، شۇ چاغدا جۇڭگو تارىخچىلىرى «غەربىي يۇرت» توغرىسىدا ئەلچىلەر، سودىگەرلەر ئارقىلىق ئىگىلىگەن يۈزەكى ماتېرىياللاردىن باشقا ئەمەلىي خاتىرىلەنگەن، ئەتراپلىق، تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىدىن يىراق ئىدى.

VI ئەسىردە يېزىلغان «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، شەرقىي تۇرالار (高车铁勒) دەپ يېزىلغان. قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي تۇرالار (شەرقىي ئۇيغۇرلار) موڭغۇلىيىنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيىۋى شارائىتى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇملۇق)نى ھېسابقا ئېلىپ، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. مىلادى IV ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بولغان دەۋردە: «چېگىرىغا يېقىنراق جايلاردا ياشىغان خەنزۇلار تۇرالارنىڭ يايلاقلاردا (موڭغۇلىيە يايلاقلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ساياھەت قىلغاندا ياكى تۇرمۇشقا كېرەكلىك ماللارنى توشۇغاندا، دائىم بىر

تۇرلۇك ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا ئولتۇرۇپ يۇرگەنلىكىنى كۆرۇپ، ئۇلارنى «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتىغان.» ⑧

مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى غەربىي ھونلار ئىلى ۋادىسىدىن غەربكە كۆچۈپ بالقاش كۆلى، ئارال كۆلى تەرەپكە كەتكەندىن كېيىن، ئۇلۇغ ئوغۇز - ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ قەدىمكى يۇرتلىرىدا سيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادى 150—235) قۇرۇلدى. سيانپىلار ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئىمپېراتورى تانشقۇي (مىلادى 147 — 181) ئۆلگەندىن كېيىن ئىچكى جەھەتتىن بۆلۈنۈپ كەتتى. غۇران (مىلادى 181 — 216)، بۇدۇكىن (مىلادى 216—233)، قىبەنىن (مىلادى233 — 235) قاتارلىق خانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادى 181 — 235) سيانپىلار تانشقۇي ۋاقتىدىكى قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى. مىلادىنىڭ 235 - يىلى قىبەنىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتتى. مانا شۇ سيانپىلار ئىمپېرىيىسى ۋاقتىدا تۇرالار سيانپىلارغا بېقىنغانىدى.

سيانپىلار ئىمپېرىيىسى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىدا توبا سيانپىلار دۆلىتى قۇرۇلدى. توبا سيانپىلار دۆلىتى (مىلادى 235 - يىلىدىن 394 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) مىلادىنىڭ 394 - يىلىغا كەلگەندە كېلىپ چىقىشى سيانپىلاردىن بولسىمۇ، خېلى دەرىجىدە تۈركلەشكەن ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. مىلادىنىڭ 394 - يىلى «ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار» دەپ ئاتالغان شەرقىي تۇرالارنىڭ يۇرتىدا (ئاساسەن ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلدا) توبالار خانلىقى (مىلادى 394 — 535) ۋە ئاۋار قاغانلىقى (مىلادى 394 — 552) دېگەن ئىككى دۆلەت قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن

باشلاپ شەرقىي تۇرالار توبالار ۋە ئاۋارلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇزلۇكسىز ئۇچراپ تۇردى.

مىلادىنىڭ 487 ـ يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي تۇرالار ئاۋارلارنىڭ يولسىزلىقىغا چىدىماي بۆركلى قەبىلىسىنىڭ خانىئاي ئوجرونىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىسيان كۆتۈردى. شەرقىي تۇرالاردىن 120 مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 — 700 مىڭ كىشى) موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچۈپ، ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جۇڭغار دالاسىغا، ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ۋە تۇرپان، قاراشەھەر ئەتراپلىرىغا كەلدى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئاۋار قاغانى تولۇنخان II (مىلادى 485 ـ يىلىدىن 492 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ناغايخانلار قوشۇن تارتىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىغا كۆچكەن «ئېگىز ھارۋىلىقلار»نىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. شەرقىي تۇرالار جەنۇبىي ئالتايدا بولغان ئۇرۇشتا تولۇنخان II نى تارمار قىلدى. مانا شۇ «ئېگىز ھارۋىلىقلار» تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىدا ئەزەلدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان قېرىنداشلىرى غەربىي تۇرالار بىلەن بىرلىشىپ، تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ نام ئالغان دۆلەتنى قۇردى. بۇ ئۇيغۇر خانلىقى 60 يىل (مىلادى 487 — 546) ھۆكۈم سۈردى.

مىلادىنىڭ 487 ـ يىلى شەرقىي تۇرالارنىڭ بىر قىسمىنىڭ موڭغۇلىيىدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلىكى توغرىسىدا «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەندىن تاشقىرى، «جەنۇبىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ

«ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە»بابىدا مۇنداق دېيىلگەن: «شىڭمىڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىنىڭ 487 - يىلى) ... يىجۇ (ھازىرقى سىچۇەندىكى چېڭدۇ شەھىرى)ۋالىيسى لىيۇ جۈن ئۆزىنىڭ قۇدرىتى ۋە سەلتەنىتىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن، تۇرالارغا چاڭ جىڭشۈننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئەلچى پىشامشان (ھازىرقى چارقىلىق)، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن)غا بارماقچى ئىدى، لېكىن پىشامشاننى تۇرالار بېسىۋالغان بولۇپ، خەلقى تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ كەتكەنىكەن. ئۇدۇنلۇقلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. تۇرالار ئۆزلىرىنى تەڭرىقۇت (تەڭرىنىڭ ئوغۇللىرى) دەپ ئاتايدىكەن. تۇرالار ئەلچى چاڭ جىڭشۈننى كۈتۈۋالغان ۋە ئۇنى قايتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان.»⑥

مانا شۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئاي ئوجرو مىلادى 487 - يىلى ئاۋارلارنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى (تۇرپان، قاراشەھەر) جايلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ، پىشامشاننى تىبەت خانلىقىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ ئاپتورى ۋېي جېڭ (مىلادى 580—643) تۇرالار توغرىسىدا ناھايىتى كەڭ، ئىشەنچلىك مەلۇمات بەرگەن.

ۋېي جېڭ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، VI ئەسىرنىڭ ئاخىردا، شەرقتە قىدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى)دىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىزنىڭ بويىغىچە بولغان بىپايان تېررىتورىيىدە ياشىغان تۇرالارنىڭ قىرىقتىن ئارتۇق قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرى، شۇ قەبىلەر جايلاشقان جايلىرىنىڭ جۇغراپىيىۋى

ئورنى، تۇرالارنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئىقتىسادىي ئىگىلىكى توغرىسىدا، تارىخى، جۇغراپىيىۋى، ئېتنىك قىممىتى توغرىسىدا ناھايىتى مۇھىم مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.

«سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ«تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، تۇرالارنىڭ Ⅵ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئەھۋالى مۇنداق: «تۇرالارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇق-جەمەتلىرى ناھايىتى نۇرغۇن.»[10]

شۇ يىلنامىگە ئاساسلانغاندا، تۇرالارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى، قەبىلە ناملىرى تۆۋەندىكىچە:

1. بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا توبا قەبىلىسى ياشىغان.

2. موڭغۇلىيىنىڭ سېلىنگا، تۇغلا، ئورخۇن دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا بۆكۈ، تونگرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، بۆركابى قەبىلىلىرى ياشىغان. بۇلار «ئەركىن» دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە موڭغۇلىيىدە مونچىن، تۇرۇغۇر، خوغۇرسۇر قاتارلىق قەبىلىلەر ياشىغان.

3. جۇڭغارىيىنىڭ شەرقىدىن تارتىپ ئىلى ۋادىسىغىچە بولغان رايونلاردا چىبىنلار، بۇرجلار، ئازىلار، سىغىناقلار، ئوغۇزلار، قىرغىزلار، ئونىغۇرلار ياشىغان.

4. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا سۇرتاردۇشلار، جەرۇقلار، زابىندىرلار، تۇركەشلەر ياشىغان.

5. سەمەرقەندنىڭ شىمالىدا (بالقاش، ئارال كۆللىرىنىڭ ئەتراپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، ئىدىل دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ئادىزلار، ھازارلار، بۇلغارلار، پېچىنەكلەر، قوغايلار،

قىپچاقلار، سىۋارلار، بورتاسلار، يەمەكلەر ياشىغان.

6. يايىق (ئۇرال) دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىدە سارىغۇرلار، ساقسىنلار، موكشالار، چېركەسلەر ياشىغان.

7. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىدە، ئوغۇزلار، ئالانلار، باشقىردلار، خونلار ياشىغان.

مانا شۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ نامى ھەر خىل بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئورتاق نامى «تۈرالار» دەپ ئاتىلاتتى. تۈرالار ئۆزلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىغا قاراپ شەرقتىكىلىرى شەرقىي تۈركلەرگە، غەربتىكىلىرى غەربىي تۈركلەرگە قارىغان.

مىلادىنىڭ 551 ـ يىلى قۇرۇلغان ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى تۈمەنخاننىڭ ئۇكىسى ئىستېمى يابغۇ مىلادىنىڭ 552 ـ يىللىرى شەرقتە قىدىرقان تاغلىرىدىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان تېررىتورىيىدە ياشىغان تۈرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغان. مانا شۇ تۈرا قەبىلىلىرى مىلادىنىڭ 600 ـ يىللىرى تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، شەرقتىكىلىرى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (مىلادى 600 ـــ 744)غا، غەربتىكىلىرى غەربىي تۈرك قاغانلىقى (مىلادى 600 ـــ 765)غا قارىغان.

«سۆي سۇلالىسى يىلنامىسى»نىڭ«تۈرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا: «تۈرالارنىڭ غەرب تەرەپكە جايلاشقانلىرى كۆپىنچە باغۇەنچىلىك، دېھقانچىلىق قىلاتتى. كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز ئىدى» دېيىلگەن. ئەپسۇسكى، «تاڭ سۇلالىسى يىل

نامىسى»نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىغا يۇقىرىدىكى مۇھىم خاتىرە كىرگۈزۈلمىگەن. كونا - يېڭى «تاڭ يىلنامىسى»نى يازغان تارىخچىلار كۆچمەنچىلىك ئاساسىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىلا كۆرۈپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان غەربىي ئۇيغۇرلارنى نەزەردىن چەتتە قالدۇرغان. «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى»دىكى «غەرب تەرەپ» دېيىلگەن رايون تارىم ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

«سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى» نىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، يەنە «تۇرالارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن تۈركلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن.

«تۇرالار» دېگەن بۇ ئاتالغۇ VI ئەسىردىن كېيىن، جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدە «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن ئالماشتى. مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن ئارتىپ مىلادى VI ئەسىرگىچە جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا «تۇرالار»، «ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار»دېگەن نام بىلەن يېزىلىپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن يېزىلىدىغان بولدى، شۇنىڭدىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نام شەرقىي (موڭغۇلىيە، جۇڭغارىيە دالالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە غەربىي (تارىم ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى) تۇرالارنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالدى. شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالار بىرقانچە قەبىلە ۋە ئۇرۇقلاردىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قانداشلىق، تىل ۋە ئۆرپ -

ئادەت جەھەتتىن ئاساسەن بىر خەلق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
تۇرا قەبىلىلىرى ئىچىدە «ئۇيغۇر» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان
قەبىلە بار ئىدى. بۇ قەبىلە باشقا قىرىنداش قەبىلىلەرگە
قارىغاندا سان جەھەتتىن كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن قەبىلە
ئىدى، شۇڭا تۇرالارغا مىلادى V ئەسىردىن باشلاپ، ئۇيغۇر
دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قەبىلە يېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغان.
مىلادىنىڭ 498 - يىلى شەرقىي تۇرالارنىڭ ئالتە قەبىلىسى-
دىن تەشكىل تاپقان بىر تارمىقى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى
شوقانى ئۆزىگە خان قىلىپ سايلاپ، توبالار خانلىقى(494—534)
نىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىغانلىقى
شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

VII ئەسىردە، ئۇيغۇرلار سەرقىي تۇرالارنى بىرلەشتۈرۈپ
ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قۇردى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قا-
غانلىقى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر «ئون ئۇيغۇر»، «توققۇز ئو-
غۇز»دەپ ئاتالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۇرا قەبىلىلىرى بىر
پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىپ «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن
ئاتالدى.

VII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر بۇددىست ۋە تەرجىمان
شۈەنجۇاڭ (مىلادىنىڭ 602 - يىلى تۇغۇلۇپ، 664 - يىلى ئا-
لەمدىن ئۆتكەن) «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت
خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە ناھايىتى ئېب-
نىق قىلىپ: «قەشقەر، خوتەن، كۇچالىقلار ھىندى يېزىقىنى
ئىشلىتىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تىلى ھىندى تىلى ئەمەس»[11] دەپ
يازغان.

دېمەك، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا

ئېتىقاد قىلغان چاغلىرىدا ھىندى يېزىقىنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئانا تىلىدا (ئۇيغۇر تىلىدا) سۆزلەشكەن. بۇنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە، شىنجاڭدىكى بەزىبىر يەر ۋە تاغلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلاردا ئۇيغۇر تىلىدا قانداق ئاتالغان بولسا، شۇ نامـلارنى خەنزۇچە ھەرپ بىلەن ئەسلى تەلەپپۇزى بويىچە يازغانلىقىنى ياكى مەنىسىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ خاتىرىلىگەنلىكىنى مىسالغا ئېلىش لازىم.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان قوشۇلار(车师，姑师) مىلادىدىن بۇرۇن شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ غەربتە ماناسقىچە ۋە غەربىي جەنۇبتا تۇرپانغىچە بولغان رايونلاردا ياشىغان. مانا شۇلار مىلادىدىن بىرقانچە ئەسىر بۇرۇنلا ھازىرقى بارىكۆلنى «بارىسكۆل» دەپ ئاتىغان. بارىسكۆل — «يولۋاس كۆل» (ئۇيغۇرلار قەدىمكى تىلىدا يولۋاسنى «بارس» دەپ ئاتايتتى) دېگەن مەنىنى بىرىدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، بارسكۆلنىڭ شەكلى بۇرۇنقى چاغدا يولۋاسقا ئوخشىشىپ كەتكەن ياكى قەدىمكى چاغدا بارسكۆلنىڭ بويى قومۇشلۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئارىسىدا يولۋاس ياشىغان بولۇشى مۇمكىن. مانا شۇ بارسكۆلنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ) «بوشخەي» (婆悉海) دەپ يازغان. مانا شۇ «بوشى» بارس سۆزىنىڭ خەنزۇچە ھەرپ بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، خەي — «كۆل» مەنىسىدە ئېلىنغان.

بارىكۆل قەدىمدىن تارتىپ، يېرى مۇنبەت، سۈيى

مول، يېشىللىقتا چۆمۈلگەن بىپايان يايلاق بولۇپ، تۈلپار ئاتلار، سېمىز قويلار، تۆگىلەر كۆپلەپ چىقىدىغان مەشھۇر چارۋىچىلىق رايونى ۋە دېھقانچىلىق رايونى ئىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى باردىكۆلنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولغانلىقتىن، مىلادىيىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپ ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى مانا شۇ مۇھىم رايوننى تالىشىپ، كۆپ قېتىم كەسكىن، قانلىق جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى باردىكۆلنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئالاھىدە خاتىرىلەشنى زادى ئۇنتۇپ قالمىغان.

خەن سۇلالىسى تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تەڭرىتاغلىرى» دەپ ئاتالغان مەشھۇر تاغ ئەسلى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى بويىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ «تيەنشەن» (天山) دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە شۇ تارىخچىلار، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، ئالتاي تاغلىرى دەپ ئاتالغان تاغنى ئەسلى ئۇيغۇرچىدىكى مەنىسى بويىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئالتۇنتاغ مەنىسىنى بېرىدىغان خەنزۇچە ھەرپ بىلەن جىنشەن (金山) دەپ يازغان. قەدىمكى جۇڭگو تارىخچىلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېگىز چوققىلىرىدىكى يىل بويى ئېرىمەيدىغان ئاپئاق قارلارنى ھېسابقا ئېلىپ، بەيشەن (白山 — ئاق تاغ) دەپمۇ يازغان.

بۇنىڭدىن تاشقىرى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى ھازىرقى قەشقەرنى قەدىمكى چاغلار (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى چاغلار)دىلا ئۇيغۇرلارنىڭ «سۇلى» (سۇلۇق يەر) دەپ ئاتىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، خەنزۇچە خەت بىلەن «سۇلى»

(疏勒) دەپ يازغان بولسا، ئاقسۇ دەرياسىدا قۇم ئاقىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ ھازىرقى ئاقسۇنى خەنزۇچە خەت بىلەن «گۇمو» (姑墨) دەپ يازغان. «گۇمو» سۆزى ئۇيغۇرچىدىكى «قۇم» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىپ يېزىلىشىدىن ئىبارەت. يەنە شۇ تارىخچىلار ئاقسۇ دەرياسى ۋادىسىنى «ۋېنسۇ» (温宿) دەپ يازغان، بۇ ئۇيغۇرچىدىكى «ئۇن سۇ» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار مىساللار جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان تىل پاكىتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەگەر جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە تارىم ۋادىسىدا قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلار بولماستىن، باشقا تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ياشىغان بولسا كۆل، تاغ، دەريا، يەر ناملىرى ئۇيغۇرچە (تۈركچە) «بارسكۆل»، «تەڭرىتاغ»، «ئالتاي»، «قۇم»، «ئۇن سۇ»، «سۇلى» دەپ ئاتالمىغان بولاتتى.

قەدىمكى يۇنان، ئەرەبلەرنىڭ ئالىم ۋە سەيياھلىرىمۇ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا قىممەتلىك تارىخىي خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

يۇنانىنىڭ مىلادى II ئەسىردە ياشىغان جۇغراپىيە ئالىمى پېتولمى ئۆزىنىڭ ئۇن توملۇق «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىنىڭ «سېرىسلار دۆلىتى» (يىپەك دۆلىتى) دېگەن بابىدا، ھازىرقى تارىم دەرياسى بويىدىكى خەلقنىڭ ئۇيغۇر

ئىكەنلىكى («ئۇ ئۇيغۇر ئېلى» دەپ يازغان)، ئۇلارنىڭ پىلە بېقىپ يىپەك چىقىرىپ، يىپەكتىن نەپىس شايى - ئەتلەسلەرنى توقۇيدىغانلىقىنى بايان قىلغان. تارىم ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى (تاغلىرى، دەريالىرى قاتارلىقلار) ھەققىدىمۇ خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، يۇنان ۋە رىم ئالىملىرىدىن كىتىسى (تەخمىنەن مىلادىدىن 400 يىللار بۇرۇن ياشىغان)، سترابون (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 64 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادى 19 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، پىلوروس (تەخمىنەن مىلادىدىن بىر ئەسىر بۇرۇن ياشىغان)، پومپونوس مېلا (تەخمىنەن مىلادى I ئەسىردە ياشىغان) قاتارلىق ئالىملارمۇ تارىم ۋادىسىدىكى سېرىسلار دۆلىتى، بۇ دۆلەتتە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيىتى، ئىرقىي قىياپىتى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان.

ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ (مىلادى 750 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇل ئابباس ئابدۇللا (مىلادى 750 - يىلىدىن 754 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) مىلادىنىڭ 750 - يىلى تامىم بىننى بەھر ئەل مۇتاۋۋىي ئىسىملىك كىشىنى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتىن ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى تەڭرىدە بولمىش ئېل ئېتمىش بىلگە بايانچۇر قاغان (مىلادى 747 - يىلىدىن 758 - يىلىغىچە قاغان بولغان)نىڭ ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن.

مانا شۇ ئەرەب ئەلچىسى تامىم بىننى بەھر ئەل مۇتاۋۋىنىڭ ساياھەتنامىسىدە بارىسغان (ئەينى زاماندا ئىسى-

سىنقىكۆلنىڭ بويىغا جايلاشقان بىر شەھەر) شەھىرىدىن تار-
تىپ، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپانغىچە بولغان
يوللار ۋە ئۇ يوللارنىڭ بويىدىكى تۈزلەڭلىكلەر-
نىڭ ھەممە جايىدا بىر-بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن يېزا-
كەنتلەر ۋە شەھەر-مەھەللىلەرنىڭ جايلاشقانلىقىنى كۆر-
گەنلىكىنى، شۇ شەھەر-قىشلاق، يېزا-كەنتلەر ۋە مەھەل-
لىلەردە كاپىر تۈركلەرنىڭ (بۇددا، شامان دىنلىرىغا
ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) ياشايدىغانلىقىنى
بايان قىلىدۇ.

ئۇ يەنە مۇنداق دەپ يازغان: «بارىسغاندىن تارتىپ
ئۇرخۇنغىچە بارىدىغان يولدا پەقەت تۈرك خانىنىڭ (ئۇيـ-
غۇر خانىنىڭ دېمەكچى) پوچتىسى مېڭىپ تۇرىدۇ.»

ئەرەب ئاببا سىيلار خەلىپىسى ئوبۇل ئاببا س ئابدۇللا
بۇ ئەلچىنى ئۇيغۇر قاغانى بايانچورغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل
قىلىشقا تەكلىپ قىلىپ ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇيەنە ئۆز
دۈشمەنلىرىگە قارشى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈ-
زۈشنى كۆزلىگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ھالبۇكى، بايانچۇر قا-
غان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان.

مىلادىنىڭ 821 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى تاڭ
مەلىكىسى تەيخۇنى ئۇيغۇر قاغانى كۈن تەڭرىدە بولمىش ئالپ
كۈچلۈك بىلگە قاغانغا ياتلىق قىلدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر قا-
غانى قوشۇنىسى تىبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئا-
رىسىدىكى بۇ توي ئىشىغا بۇزغۇنچىلىق سېلىشىنىڭ ئالدىنى
ئېلىش ئۈچۈن، كۇچادىن 10 مىڭ، بەشبالىقتىن 10 مىڭ كىشىلىك
ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، تىبەتلىكلەرگە تاقابىل

تۇرۇش ئۈچۈن چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشكە بۇيرۇق بەرگەن.

مانا شۇ ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، جۇڭغارىيە بىلەن تارىم ۋادىسىمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى-نىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر - ئور-خۇن قاغانلىقى ئۇ جايلاردا نۇرغۇن ئاتلىق قوشۇن تۇرغۇزغان.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى كۈچىيىپ ئىمپېرىيە باسقۇچىغا كىرگەن چاغدا (مىلادى 745 — 830) ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ بىر قىسمى، جۇڭغارىيە - تارىم ۋادىلىرى، پەرغانە، قىرغىزىستان، ئىلى ۋادىسى، بالقاش بويلىرى كىرگەن.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 751 - يىلى تالاس ئۇرۇشىدا ئە-رەبلەر تەرىپىدىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى بىرنەچچە يىل داۋام قىلغان ئۆگلۈك - سۈيگۈم تو-پىلىڭى (مىلادى 757 - يىلىدىن 762 - يىلىغىچە داۋام قىلغان) ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ ھۇجۇمى (مىلادى 765 - يىللىرى) نەتى-جىسىدە تاڭ سۇلالىسى زاۋاللىق گىردابىدا قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى ناھايىتى تېزلىكتە يوقالدى. مانا شۇ ئەھۋالدىن پايدىلانغان ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى ئوتتۇرا ئاسىياغا (ھازىرقى شىنجاڭمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بولغان تولۇق ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ خوجايىنلىقىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. مىلادى 760 -

يىللىردىن باشلاپ تىبەت خانلىقى گەنسۇنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان خەلقئارا يول ئارقىلىقلا غەربتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى غەربتىكى دۆلەتلەرگە بېرىشتا چاڭئەندىن شىمالغا يۇرۇپ، سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا بارىدىغان، ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ جۇڭغارىيىدىكى بەشبالىققا كېلىدىغان بولدى. يول بەشبالىق تۇگۈنىدىن ئىككى تارماققا بۆلۈنەتتى. بىر تارمىقى بەشبالىقتىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئىلى ۋادىسى ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە باراتتى. يەنە بىر تارمىقى بولسا بەشبالىقتىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ، تەڭرىتاغلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە قاراپ كېتەتتى. مانا مۇشۇ يول ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار مانا شۇ خەلقئارا يولنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، تىبەت خانلىقى بىلەن ناھايىتى كەسكىن، قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

مىلادىنىڭ 795 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى قۇتلۇق بىلگە ئايچۇر (مىلادى 790 - يىلىدىن 795 - يىلىغىچە قاغان بولغان) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ھايات ۋاقتىدا قاغانلىق ئورنىغا ۋارىس بەلگىلىمىگەنىدى. قاغانلىق تەختىدە ئۇنىڭ باش ۋەزىرى قۇتلۇق ئولتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى

ياغلاقار قەبىلىسى قولىدىن ئادىزلار قەبىلىسى قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ياغلاقارلار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلىرى ئىچىدە قاغانلار چىقىدىغان قەبىلە بولۇپ، سانى كۆپ، جەڭگىۋارلىقىمۇ ناھايىتى ئۈستۈن قەبىلە ئىدى. ياغلاقارلار ئەنە شۇ ئالاھىدىلىكىگە تايىنىپ، مىلادىنىڭ 600 - يىللىرىدىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلارغا يېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغان ۋە مىلادى 646 - يىلى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قۇرغانىدى.

مىلادىنىڭ 795 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 839 - يىلىغىچە، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان ئادىزلار قەبىلىسىدىن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئاي تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان(مىلادى 795 — 805)، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان (مىلادى 805 — 808)، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان (مىلادى 808 — 821)، كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ كۈچلۈك بىلگە قاغان(مىلادى 821 — 824)، ھازار تېكىن(مىلادى824 — 832)، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان (832 — 839) قاتارلىق ئالتە قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 795 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 830 - يىللىرىغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە، ئادىزلاردىن چىققان قاغانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆزىنىڭ كۈچلۈك، سەلتەنەتلىك دەۋرىدىكى شان - شەرىپىنى ساقلاپ قالدى، لېكىن ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغانىنىڭ دەۋرىگە كەلگەنىدە ياغلاقارلار بىلەن ئادىزلار قاغانلىق تەختىنى تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش

قوزغىدى. مىلادى 839 - يىلى، ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قارا بولۇق ساي تۈركلىرىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ ئاي تەگرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان قاغان ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدى. قارا بولۇق ياغلاقار شاھزادىسى كىچىك تېكىننى قاغانلىق تەختىگە چىقاردى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان ھەربىي ۋەزىر قۇلۇق باغا يەنسەي (ئاناساي) دەرياسى بويىدىكى قىرغىزلار ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئىسيان كۆتۈرۈپ، كىچىك تېكىننى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا قۇتراتتى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، قۇلۇق باغا قىرغىزلاردىن ياردەم ئېلىپ، ئادىزلارنىڭ قاغانلىقتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولسا كېرەك.

يۇقىرىقىدەك جىددىي ۋەزىيەتتە (مىلادى 839 - يىلى) يەنە ئۇستىلەپ تەبىئىي ئاپەت (قار بەكمۇ قېلىن يېغىپ، جۇت ھۆكۈم سۈردى، ۋابا كېسىلى تارقالدى) يۈز بېرىپ، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىقى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولدى، نۇرغۇن ئاھالە، ھەددى - ھېسابسىز چارۋا - مال قىرىلىپ كەتتى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىدا يۈز بەرگەن ئېغىر ئەھۋاللار (ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت) دىن پايدىلانغان قىرغىزلار ئىسيان كۆتۈرۈپ (ئۇلار ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىغا بېقىنىدىغان خانلىق ئىدى)، قارابالغاسۇنغا بېسىپ كىردى. ئۇلار قارا بولۇق بىلەن قاغان كىچىك تېكىننى ئۆلتۈردى. پايتەخت قارابالغاسۇندىكى قاغان ئوردىسىغا ئوت قويدى. دۆلەت خەزىنىسىنى بۇلىدى. شۇنداق قىلىپ، كۈچەيگەن چاغلىرىدا

221 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە بولغان قۇدرەتلىك ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 839 - يىلى ئۆز بېشىغا كەلگەن مانا شۇنداق ناھايىتى ئېغىر، پاجىئەلىك قىسمەتلەر تۈپەيلى قىرغىزلارنىڭ ئىسيانىغا تاقابىل تۇرالمىدى. نەتىجىدە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى 840 - يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسى (ھازىرقى موڭغۇلىيە)دىن قاغانلىقنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسى (ئوتتۇرا ئاسىيا)گە كۆچتى. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى پان تېكىن باشچىلىقىدا دەسلەپ بارىكۆلگە، كېيىن تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ماكانلاشتى. بۇلارنىڭ سانى 200 مىڭدىن كۆپ ئەمەس ئىدى. شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى، جۈملىدىن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇلار ئاھالىسىنىڭ سانى 1 مىليوندىن ئارتۇق ئىدى.

ھالبۇكى، ئەمەلىي ئەھۋاللارنىڭ يۇقىرىقىدەك بولۇشىغا قارىماي، بەزىبىر تارىخچىلار يېقىنقى يىللاردىن بۇيان: «ئۇيغۇرلار مىلادى 840 - يىلى موڭغۇلىيىدىن ھازىرقى شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن، بۇ جايدا ئۇيغۇرلار ياشىغان ئەمەس، بەلكى ئارىيان نەسلىگە مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ياشىغان» دەپ خاتا ھۆكۈم قىلىشىۋاتىدۇ. ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ مۇقامىغا ئۇسسۇل ئوينىغۇچىلارنىڭ بىردىنبىر ئاساسلىنىدىغىنى خوتەن، كۇچا، قاراشەھەر، تۇرپان رايونلىرىدىن تېپىلغان كۆپ مىقداردىكى سانسكرىت يېزىقى، قارۇشتى يېزىقى (بۇ يېزىقلارنى قەدىمكى چاغلاردا ھىندىلار قوللانغان) بىلەن ھىندى تىلىدا يېزىلغان بۇددا دىنىغا دائىر يازما ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. ئەمما ئۇنداق يېزىقلاردا يېزىلغان

بۇددا نوملىرى قانچە كۆپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەرنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئارىيان نەسلىگە مەنسۇپ خەلق ئىسكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا زادى يارىمايدۇ. مىلادىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدە بۇددا دىنى ھىندىستان ئارقىلىق تارىم ۋادىسىدىكى خوتەن، قەشقەر، كۇچا، قاراشەھەر، كېيىنرەك تۇرپان قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئايلانغان. ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدا بۇددا راھىبلىرى سانسكرىت يېزىقى، ھىندى تىلى بىلەن يېزىلغان بۇددا نوملىرىنى ئوقۇپ ۋەز ئېيتقان. بۇنى خەلق چۈشەنمەيتتى، ئەلۋەتتە. بۇ خۇددى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دەستۇرى بولغان «قۇرئان» ۋە باشقا ئىسلام ئەقىدىلىرى يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلار ئەرەب، پارس تىللىرىدا بولۇپ، بۇنى ئاز سانلىق دىنىي ئۆلىمالار چۈشىنىدىغان بولسىمۇ، خەلق بىۋاسىتە ئوقۇپ چۈشىنەلمىگەنگە ئوخشاش بىر ئەھۋال ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دىنىي ئۆلىمالارنىڭ مەسچىت، مەدرىسلەردە ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى ئىسلام ئەقىدىلىرى يېزىلغان كىتابلاردىن ۋەز ئېيتقانلىقى ۋە تالىپلارغا دەرس ئۆتكەنلىكىگە قاراپ ئۇلارنى ئەرەب دېيىشكە بولمىغىنىدەك، قەدىمكى زاماندىكى ئۇيغۇر بۇددىستلىرىنى ئىبادەتخانىلاردا سانسكرىت يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھىندى تىلىدىكى بۇددا نوملىرىدىن ۋەز ئېيتقانلىقىغا قاراپ، ئۇلارنىمۇ ھىندى دېگىلى ھەرگىز بولمايدۇ.

ئۈزۈپ ئېيتىش كېرەككى، بۇ يەر (شىنجاڭ)دە ياشى-

غان ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا شەھەرلەشكەنلىكى ھەممىگە مەلۇملۇق تارىخىي پاكىت. مانا شۇ ئۇيغۇرلار مىلادى 840 ـ يىلى موڭغۇلىيىدىن كۆچۈپ كەلگەن 200 مىڭچە شەرقىي ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، سان جەھەتتىلا كۆپ بولۇپ قالماستىن، مەدەنىيەتتىمۇ ئۈستۈن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇلىيىدىن كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مانىي دىنى ئېتىقادىدا بولۇپ، بۇ يەردىكىلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان غەربىي ئۇيغۇرلار ئىدى.

ئەگەر بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، ئۇيغۇرلار مىلادى 840 ـ يىلى موڭغۇلىيىدىن ھازىرقى شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن، بۇ جايدا ئۇيغۇرلار ئەمەس، باشقا خەلقلەر ياشىغان بولسا، دىن ۋە مىللەت پەرقى، شۇنداقلا سان جەھەتتىمۇ نەچچە ھەسسە پەرقىنىڭ بولۇشىغا قارىماي قانداق قىلىپ شۇنداق قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئۇلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ ئۇيغۇرلاشتۇرۇپ كېتەلەيدۇ؟ بۇ سوئالغا يۇقىرىقى بىمەنە كۆز قاراشتىكى تارىخچىلار كىشىنى قايىل قىلغۇدەك، ئەقىلگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئاساس تېپىپ بېرەلمەيدۇ. شۇنداق ئىكەن، بىز ئۇلارنىڭ دەۋاسىنى تارىخنى غەرەزلىك ھالدا بۇرمىلاش، دەپ ئېيتماي تۇرالمايمىز.

شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، مىلادى 840 ـ يىلى موڭغۇلىيىدىن كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك دەسلەپ بارىكۆلگە، كېيىن تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ماكانلاشقان بولسا، يەنە بىر قىسمى يەتتەسۇغا كۆچكەنىدى. مانا شۇ

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان غەربىي ئۇيغۇر قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلەشكەنلىكى ئۈچۈنلا قۇدرەت تېپىپ، تېز ئارىدىلا تىبەتلىكلەرنى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ۋە دۇنياغا مەشھۇر بولغان، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ياراتقان قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقالىغان.

خۇلاسە شۇكى، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى» دېگەن باپتا مەن تىلغا ئالغان گېئولوگىيىلىك، ئارخېئولوگىيىلىك ئاساسلار، شۇنىڭدەك جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ياشىغان يۇرتلىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەسلى يۇرتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ ئىكەنلىكىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ تۇرماقتا.

ئىزاھلار:

① «ئۇلۇسال تارىخىمىزدىكى ئانا خەتلىرى» ئۇيغۇرچە 1 - بەت.

② «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» 1 - توم، تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى 13 - بەت.

③ ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك قاغانلىقى» خەنزۇچە، 5 - بەت.

④ ...ەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. خۇنلار ھەققىدە قىسسە».

⑤ ...ەن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخى توپلىمى» II توم، خەنزۇچە، 663 - بەت.

⑥ يۇخۇەن: «ۋېي خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە».

⑦ «غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە ماقالىلەر» 1 - توپلام، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، خەنزۇچە 5 - ، 6 - بەتلەر.

⑧ يۇقىرىدىكى ئەسەر، 6 - بەت.

⑨ «جەنۇبىي چى يىلنامىسى» 59 - جىلد «ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە».

⑩ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى. تۈرالار ھەققىدە قىسسە».

⑪ شۆەنجۇاڭ: «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»، خەنزۇچە 12 - جىلد، 294 - ، 296 - بەتلەر.

ئىككىنچى باب   ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئاسىيا قىتئەسىدە ياشىغان خەلقلەر ئىچىدە دۇنيا تارىخىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن مەشھۇر خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان، ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاساسىي يەرلىك خەلقى بولۇپ، ئۇلار بارا - بارا كۆپىيىپ غەربتە قارا دېڭىز، شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى زامانلاردا دۇنيانىڭ تۈرلۈك جايلىرىدا ياشىغان بۆلەكلىرى قاتناش ئالاقىلىرىنىڭ ئەپسىزلىكى سەۋەبىدىن، ئۆزئارا قويۇق ئالاقە قىلالماي، ئايرىلىپ ياشىغان. ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ياشىغان رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى (ھاۋاسى، تۇپراقلىرى، سۇلىرى، تاغلىرى، ئورمانلىرى، يايلاقلىرى، دالىلىرى قاتارلىقلار)مۇ ھەرخىل بولغان. تۈرلۈك جايلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلىنىشىمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان. ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدىكى جايلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمىدا ئاساسەن تۆت پەسىل بولىدۇ.

ئاسيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئادەم ياشايدىغان جايلار-
نىڭ هاۋا كىلىماتى قىش پەسلىدە بەكمۇ سوغۇق بولۇپ، ياز
پەسلىدە سالقىن بولىدۇ. ئاسيانىڭ تروپىك بەل-
باغدىكى رايونلىرىدا تۆت پەسىل تازا ئېنىق
بولمايدۇ. مەسىلەن: ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا
ئەنە شۇنداق بولىدۇ. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەرگە كۆرە، ئېپتى-
دائىي دەۋرىدىن باشلاپلا، يەر يۈزىدە بىر-بىرىگە ئوخشاش-
مايدىغان ئىرققا مەنسۇپ بولغان، خىلمۇ خىل تىللاردا سۆز-
لىشىدىغان، تۈرلۈك دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئىرقلار ۋەخەلق-
لەر پەيدا بولغان. ئىنسان ئىرقلىرى ئىچىدىن ئەڭ مۇھىملىرى
ئاق تەنلىك، سېرىق تەنلىك، قارا تەنلىك ئىرقلار بولۇپ
هېسابلىنىدۇ. ئىرقلار بىر-بىرىدىن، تېرىسىنىڭ رەڭگى،
چېچىنىڭ قانداق رەڭدە ۋە قانداق هالەتتە بولۇشى، چى-
راي شەكلى، تەن تۈزۈلۈشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئاسىيادا
ياشاۋاتقان هازىرقى خەلقلەر قان سىستېمىسى ۋە ئىرقىي خۇ-
سۇسىيەتلىرى بويىچە ئاساسەن ئاق تەنلىك، سېرىق تەنلىك
دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. هىندىلار، پاكىستانلىقلار، ئاف-
غانلار، ئىرانلىقلار، تۈركلەر، ئەرەبلەر، ئۇيغۇرلار، تاجىكلار
ۋە باشقىلار ئاق تەنلىككە كىرىدۇ. ئانتروپولوگىيە ئۆلچەم-
لىرىگە ئاساسلانغاندا، ئاق تەنلىكلەرنىڭ تېرىسى ئاق،
چاچلىرى قىزغۇچ ياكى سېرىق، ياپما هالەتتە (تىك ياكى
بۇدۇر ئەمەس) بولىدۇ. بۇرنى قاڭشارلىق، كۆزلىرى
چوڭقۇر بولۇپ كۆز رەڭگى تولىراق كۆك، قوڭۇر (قوي
كۆز) كېلىدۇ. هىندىلارنىڭ تېرىسى بۇغداي ئۆڭلۈك. هىندى،
ئىران، گېرمان خەلقلىرىنىڭ ئەجدادى بولغان ئارىئانلار

مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇن ھىندىستانغا كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ
تېرىسى ھازىرقى ھىندىلارنىڭكىدەك بۇغداي ئۆڭلۈك بولمىغان،
ئۇلار ھىندىستاندا يەرلەشكەندىن كېيىن، شىمالىي ياۋرو-
پانىڭ كىلىماتىغا قارىغاندا خېلىلا دەرىجىدە ئىسسىق بول-
غان ھىندىستان كىلىماتىنىڭ تەسىرى بىلەن بۇغداي ئۆڭلۈك
بولۇپ ئۆزگەرگەن.

ئاسىيا قىتئەسىدە ياشايدىغان سېرىق تەنلىكلەرگە خەن-
زۇلار، ياپونلار، چاۋشيەنلىكلەر، موڭغۇللار، مانجۇلار ۋە باش-
قىلار كىرىدۇ. سېرىق تەنلىكلەرنىڭ تېرىسى ساغۇچراق، چاچ-
لىرى قارا ۋە تىك ھالەتتە بولۇپ، كۆزلىرى كىچىك ۋە قارا،
بۇرنى پاناقراق كېلىدۇ.

گ. گارژىمايلۇ قەدىمكى چاغلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە
(بايقال ئەتراپلىرى)دە ياشىغان شەرقىي تۇرالار توغرىسىدا
مۇنداق يازىدۇ: «تۇرالار تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:
ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا بوي كېلىدۇ، قىسمەنلىرى ئې-
گىز بويلۇق. ئۇلارنىڭ تېنى كۈچلۈك-ساغلام، پۇختا كېلىدۇ،
يۈزلىرى سوزۇنچاق، رەڭگى قىزغۇچ ئاق بولۇپ، چاچلىرى سا-
غۇچراق، بۇرنى قاڭشارلىق، تۈز بولۇپ، كۆپرەكىنىڭ بۇرۇن
ئۇچى ئىلمەك كېلىدۇ، كۆزلىرى كۆككۈچ.»① تارىخىي خا-
تىرىلەرگە ئاساسلىنىپ چىقىرىلغان بۇ ھۆكۈم كېيىنكى چاغ-
لاردا ئارخېئولوگىيە جەھەتتىنمۇ ئىسپاتلاندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەسىلى-
نى ئەتراپلىقراق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھون-
لار، ساكلار، تۈركلەر بىلەن بولغان قانقېرىنداشلىقى ئۈس-
تىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر

ئۇيغۇرلار ئەجدادىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا يەھۇدىيلەر، يۇنانلىقلار، ئىرانلىقلار، تۈركلەر ۋە جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرى ھەم داستانلىرىدا، بىر قاتار ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن.

ئەلۋەتتە ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ۋەقەلەرگە ئاساسلىنىپ تارىختىكى مۇھىم مەسىلىلەر توغرىسىدا ھۆكۈم چىقارغىلى بولمايدۇ، لېكىن ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر تارىخىي چىنلىقنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقىشنىڭ زىيىنى يوق.

يەھۇدىي رىۋايەتلىرىدە، نوھ پەيغەمبەرنىڭ تۈرك دېگەن بىر ئوغلى بولۇپ، تۈركلەر شۇنىڭ ئەۋلادى دېيىلىدۇ. يەھۇدىيلەر بۇ رىۋايەت ئارقىلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئۆزلىرىگە باغلايدۇ. ئىرانلىقلارنىڭ رىۋايىتىدە، بىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادىمىز بولغان ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەخراسىياب)نى ئىراننىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى سىياۋۇش بىلەن تۇغقان قىلىپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ھېچقانداق ئىلمىي قىممىتى يوق. چۈنكى يەھۇدىي ۋە ئىرانلىقلارنىڭ تۈركلەر توغرىسىدىكى بۇ رىۋايەتلىرى تەۋرات بىلەن شاھنامىدىكى قىلچە رېئال ئاساسى بولمىغان ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىر قەدەر تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇنراق كېلىدىغىنى «ئوغۇز نامە» داستانى بولسا كېرەك.

ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ(مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئەڭ قۇدرەتلىك دەۋرى (مىلادىدىن 240 يىللار بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 48 - يىلىغىچە) باتۇر تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 209 - يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان)نىڭ دەۋرى بولدى. باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدە ھون ئىمپېرىيىسى مىسلىسىز دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈرك خەلقلىرى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھۆرمىتى ۋە شان - شۆھرىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە «ئوغۇزنامە» داستانىنى يارىتىپ، ئۇنىڭدا، باتۇر تەڭرىقۇتنى ئىلاھىيلاشقان بىر ئەپسانىۋى قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۈردى. «ئوغۇزنامە» داستانىدا باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ جۇڭگو، ھىندىستان ۋە ياۋروپاغا قەدەر قىلغان يۈرۈشلىرى، ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جايلارنى تامام ئىشغال قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. دېمىسىمۇ باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويىغىچە بارغانىدى.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «بىر كۈنى ئاي خاننىڭ كۆزى يورۇدى. بىر ئوغول تۇغدى، ئوغۇلنىڭ چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. كۆزلىرى كۆك، ئاغزى چوغ-

دەك قىزىل ئىدى. ئۇ ھۆر - پەرىلەردىنمۇ چىرايلىق ئىدى...
ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭ پۇتىدەك، بېلى بۆرى بېلىدەك، مۆرى-
سى قارا بۇلغۇن مۆرىسىدەك، كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى.
ئۇ يىلقىلارنى باقاتتى، ئاتلارغا مىنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى.
كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەرمۇ ئۆتۈپ ئۇ يىگىت بولدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇز خاقان تەڭرىگە سېغىنىۋاتات-
تى، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى.
بۇ نۇر كۈندىنمۇ نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق ئىدى. ئوغۇزخاقان
ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىقىنى
كۆردى. قىز تەنها ئولتۇراتتى. ئۇ قىز ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز
ئىدى. ئۇنىڭ پېشانىسىدە ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ،
بۇ مېڭى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا ئوخشىشاتتى. بۇ قىز شۇنچىلىك گۈ-
زەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە كۆك تەڭرىمۇ قوشۇلۇپ كۈلەتتى. يىغ-
لىسا كۆك تەڭرىمۇ بىللە يىغلار ئىدى.

ئوغۇزخان بۇ قىزنى كۆرۈپلا، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى.
ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى، قىزنى ئالدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە
بولۇپ، ئارمانىغا يەتتى. قىز ھامىلىدار بولدى. كۈنلەر ئۆتۈپ،
تۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭ كۆزى يورۇدى ۋە ئۈچ ئوغۇل تۇغدى،
تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز
دەپ ئات قويدى.

بىر كۈنى ئوغۇزخان ئوۋغا چىقتى. ئۇ ئالدىدىكى كۆل-
نىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كۆردى، دەرەخنىڭ كاۋىكىدا
بىر قىز يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇ بەكمۇ چىرايلىق بىر قىز ئىدى،
ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۇيى-
دەك، چىشلىرى ئۈنچىدەك ئىدى.

ئوغۇزخان ئۇنى كۆرۈپلا، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى. يۈرىكىگە ئوت تۇتاشتى. ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى ۋە ئۇنى ئالدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ تىلىكىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى. كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ ئۇنىڭ كۆزى يورۇدى ۋە ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا كۆك، ئوتتۇرانچىسىغا تاغ، كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى...».

بۇ تەسۋىرلەردىن ئوغۇزخاننىڭ ئىلاھىيلاشتۇرۇلغانلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى ئوغۇزخاننىڭ ئىككى ئايالىدىن تۇغۇلغان ئالتە ئوغلى ئۇيغۇرلارنىڭ قان قېرىنداشى بولغان ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. ئىران تارىخچىسى رەشىدىددىننىڭ «تارىخلار جەمئىيسى» ناملىق ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن ئوغۇزخان رىۋايىتىدە ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى ئوغۇزخاننىڭ ئالتە ئوغلى، دېيىلگەن.

«ئوغۇزخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆزىنىڭ ناھايىتى ئەقىللىق ۋەزىرى ‹ئۇلۇغ تۈرك› نىڭ ئاجايىپ بىر چۈش كۆرگەنلىكىنى ئاڭلىدى. ئۇلۇغ تۈرك كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق بىر چۈش كۆردى: ئۇ چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كۆردى. بۇ ئالتۇن ياكى كۈنچىقىشتىن تاكى كۈنپېتىشقىچە تارتىلغان. ئۈچ كۈمۈش ئوق بولسا، شىمالنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇلۇغ تۈرك ئويغىنىپ چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ئوغۇزخانغا ئېيتىپ بەردى. ئوغۇزخان بۇ چۈشكە ئۇلۇغ تۈركنىڭ بەرگەن تەبىرى ۋە مەسلىھىتىگە ئاساسلىنىپ، كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتلىق ئۈچ ئوغلىنى شەرققە، كۆك، تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئۈچ ئوغلىنى غەربكە ئەۋەتتى. ئالتە ئوغلى ئۆزى

بارغان تەرەپلەردە ئۇۋۇ ئۇۋۇلاپ يۈرۈپ ئۆزلىرى خىيالىغىمۇ
كەلتۈرمىگەن نەرسىلەرگە ئۇچرىدى. كۈن، ئاي، يۇلتۇز ئاتـ
لىق ئوغۇللىرى يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى. ئالتۇن
يانى ئاتىسى ئوغۇزخانغا ئەكىلىپ بەردى. كۆك، تاغ، دېڭىز
ئاتلىق ئوغۇللىرى يولدىن ئۈچ كۈمۈش ئوق (ئوقيانىڭ ئو-
قى) تېپىۋالدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئوغۇزخانغا ئەكىلىپبەر-
دى. ئوغۇزخان ئالتۇن يانى ئۈچكە بۆلۈپ، كۈن، ئاي، يۇل-
تۇز ئاتلىق ئوغۇللىرىغا بەردى. ئۈچ تال كۈمۈش ئوقنىكۆك،
تاغ، دېڭىز ئاتلىق ئوغۇللىرىغا بەردى («ئوغۇزنامە»
داستانىدىن).

ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقى ئىككى چوڭ تارماققا بۆلۈ-
نىدۇ. بىرى بۇز ئوق تارمىقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار، ئوغۇز-
خاننىڭ ئالتۇن يانى بۇزۇپ (سۇندۇرۇپ) ئۈچكە بۆلۈپ تەق-
سىملەپ بەرگەن ئۈچ ئوغلى (كۈن، ئاي، يۇلتۇز)نىڭ
ئەۋلادى دەپ قارىلىدۇ. قالغان 12 ئۇرۇق ئۈچ ئوق تارمىقى
دەپ ئاتىلىپ، ئوغۇزخاننىڭئۈچ تال كۈمۈش ئوقنى تەقسىم-
لىۋالغان ئۈچ ئوغلى (كۆك، تاغ، دېڭىز)نىڭ ئەۋلادى دەپ
قارىلىدۇ...

ئىران تارىخچىسى رەشىدىددىننىڭ«تارىخلارجەمئىيسى»
ناملىق بۇ ئەسىردە نەقىل كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتقا ئاساسلان-
غاندا (ئوغۇز داستانى بويىچە) ئوغۇزلارنىڭ 24 ئۇرۇقىنىڭ
ناملىرى مۇنداق بولغان:

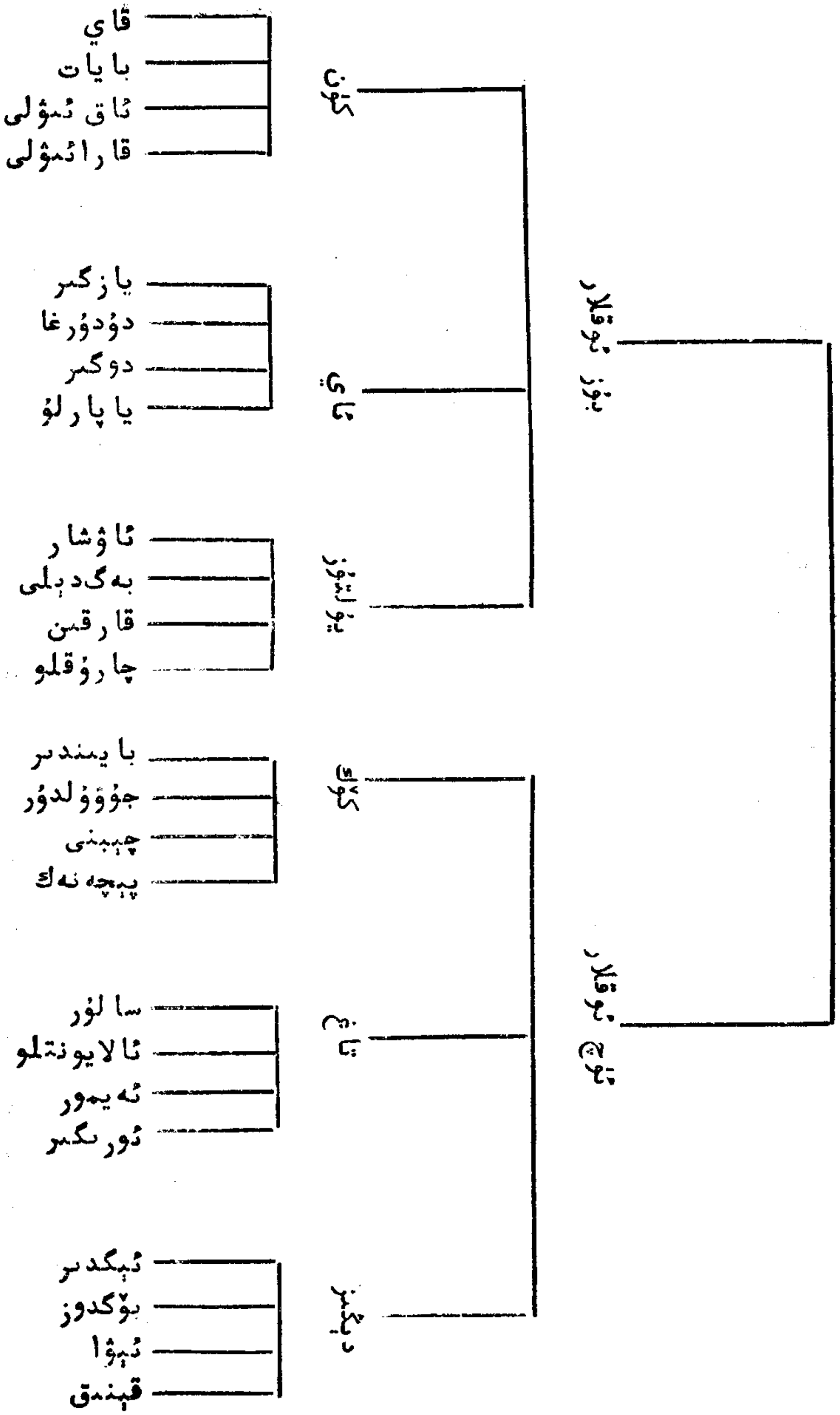
قاي
بايات
ئاق ئىمۋلى
قارائىمۋلى
كۈن
يازىر
دۇدۇرغا
دوگىر
ياپارلۇ
ئاي
ئاۋشار
بەگدىلى
قارقىن
چارۇقلو
يۇلتۇز
بۇزوقلار
بايىندىر
جۇۋۇلدۇر
چەپنى
پەچەنەك
كۆك
سالۇر
ئالايونتلو
ئەيمور
ئۈرىگىر
تاغ
ئىگدىر
بۈگدۈز
ئىۋا
قىنىق
دېڭىز
ئۈچوقلار

«بۇز ئوقلار» ئوغۇزلارنىڭ ئوڭ قانىتىنى، «ئۈچ ئوقلار» ئوغۇزلارنىڭ سول قانىتىنى تەشكىل قىلاتتى.

بۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى چوڭ بىر تارمىقى بولغان ئوغۇزلار توغرىسىدىكى مەلۇمات بولۇپ، شەرقىي ئوغۇزلار ئۇيغۇر قاغانلىقى تەركىبىدە ئىدى.

ھازىرقى زاماندىكى بەزى ئاتاقلىق تارىخشۇناسلار ئوغۇزخان رىۋايىتىدىكى ئوغۇزخاننىڭ دادىسى قاراخاننى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ دادىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئۆزى دەپ ھېسابلايدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچكەندە، شەرقىي ئوغۇزلار ئېرتىش، بالقاش، ئارال كۆللىرىنىڭ بويىغا كۆچتى. مەھمۇت قەشقەرى مانا شۇ ئوغۇزلارنىڭ كۆچەيگەن چېغىدىكى (1040—1157) قەبىلىۋى ئەھۋالىنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇ: «ئوغۇزلار — تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرىدۇر. ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار 22 ئۇرۇقتا بۆلۈنىدۇ. ھەربىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى — ماللىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار» دەيدۇ.② مەھمۇت قەشقەرى ئوغۇز قەبىلە ئۇرۇقلىرىنىڭ سانىنى 22 دەپ، ئۇ قەبىلىلەرنىڭ نامىنىمۇ بىر - بىرلەپ ئاتاپ ئۆتىدۇ. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان 24 ئۇرۇقنىڭ نامى مەھمۇت قەشقەرى ئاتىغان ئوغۇز قەبىلە ئۇرۇقلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. مەھمۇت قەشقەرى پەقەت ئىككى ئۇرۇقنىڭ نامىنى يازمىغان خالاس.

«ئوغۇزنامە» داستانى ھونلار، ئۇيغۇرلار، تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش جەھەتتىن بىر - بىرىگە قېرىنداش ئىكەنلى-

كىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىران ۋە تۈرك رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلغان ئەفراسىياپ مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر قەھرىمان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىز ئالىپ ئەرتۇڭا، دەپ ئاتىغان. ئالىپ ئەرتۇڭا مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرا ئاسىيادىن قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيىدە قۇرغان ساك ئىمپې-رىيىسىنىڭ مەشھۇر قاغانى بولغان. بۇ ئىمپېرىيىنى ئىرانلىق-لار تۇران دەپ ئاتىغانىدى. بۇ دۆلەت مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ II ئەسىرىگىچە ھۆكۈم سۈرگەن. تۇران قاغانى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى مەلۇمات ئەڭ ئاۋۋال ئاتەشپەرەسلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋىستا»دا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇ تۇران پادىشاھى ئەفراسىياپ دەپ ئاتالغان. ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىرداۋسى غەزنەۋىلەر سۇلتانى مەھمۇت غەزنەۋى (مىلادىنىڭ 997 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان)نىڭ تاپشۇ-رۇقى بويىچە يازغان ئۆزىنىڭ «شاھنامە» ناملىق داستانىدا، تۇران خاقانى ئەفراسىياپنىڭ ئىران پادىشاھى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە ناھايىتى كۆپ جايدا توختالغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بەرگەن مەلۇ-ماتىغا قارىغاندا، ئالىپ ئەرتۇڭا ھاۋاسى ياخشى بولغان ئوردۇكەنت (قەشقەر)تە تۇرغانىكەن.[3] بۇ چاغدا، كۆچلۈك پارس ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى

(مىلادىدىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ پادىشاھى كەيخىسراۋ (مىلادىدىن 633 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 584 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) تۇران قاغانى ئەفراسىياپنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئەفراسىياپ شەرققە چېكىنىپ ئالتاي ئەتراپلىرىغىچە كەلگەن. كېيىن ئەفراسىياپ ئۆز دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىغا قايتىپ كېلىپ، مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن ئەزەربەيجاندا ئىرانلىقلار بىلەن يەنە تۇتۇشقان. ئۇ بىر جەڭدە، مۆكۈنۈپ ياتقان ئىران ئەسكىرىنىڭ ئوقيادىن ئاتقان ئوقى بىلەن ئۆلگەن.

ئالپ ئەرتۇڭا توغرىسىدىكى تۈرك رىۋايىتى بولسۇن ياكى ئىران رىۋايىتى بولسۇن، بۇ رىۋايەتلەردە بىزگە ئېنىقلاشقا تېگىشلىك ئىككى مەسىلە يولۇقىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، ئالپ ئەرتۇڭا تارىختا راستىنلا ئۆتكەن قەھرىمانمۇ ياكى ئەپسانىۋى قەھرىمانمۇ؟ دېگەن مەسىلە. يەنە بىرى، يۇنانلىقلار سىكىف دەپ ئاتىغان، ئىرانلىقلار ساك دەپ ئاتىغان خەلقلەر تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقمۇ ياكى ئىران نەسلىدىك خەلقمۇ؟ دېگەن مەسىلە.

بىز ئالپ ئەرتۇڭانىڭ تارىختا راستىنلا ئۆتكەن قەھرىمانلىقىنى ئەجدادىمىز ئىسكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارغا ئىگە. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئالپ ئەرتۇڭا توغرىسىدىكى ماتەم قوشاقلىرىنىڭ پارچىلىرى كەلتۈرۈلگەن:

«ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،
يامان دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

قاغان ئەفراسىياپ ئۆلدىمۇ؟بىۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.»④

«ئەل بۆرىدەك ھۇۋلاشتى،
يىرتىپ ياقا يىغلاشتى.
پەرياد چېكىپ دادلاشتى،
كۆزلەر ياشقا قاپلىنۇر.

ئادەملەر ئەفراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ بۆرىگە ئوخشاش ھۇۋلاشتى. ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدەك ئۈن سېلىپ پەرياد چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى.»⑤

ئالىپ ئەرتوڭانىڭ ماتەمىگە بېغىشلاپ كەلگەن بەگلەرنىڭ شۇ چاغدىكى روھىي ھالىتىگە بېغىشلانغان قوشاقتا مۇنداق دېيىلگەن:

«بەگلەر ئېتمنى هارغۇزدى،
قايغۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى.
مەگزى، يۈزى سارغايدى،
سۇرتۇلگەندەك زەپىران.

بەگلەر ئاتلىرىنى هارغۇزۇپ كېلىشتى. ئۇلارنى قايغۇ باستى يۈزلىرى زەپىراندەك سارغايدى.»⑥

دىۋاندا كەلتۈرۈلگەن بۇ ئۈچ كۇپلېت قوشاق ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئالپ ئەرتۇڭانىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلاپ ياراتقان تارىخىي داستانىنىڭ ساقلىنىپ قالغان پارچىلىرىدۇر.

ئالپ ئەرتۇڭا هەققىدىكى بۇ قوشاقلار ئالپ ئەرتۇڭانىڭ تارىختا ئۆتكەن هەقىقىي تارىخىي قەهرىمان ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئۇلۇغ قاغانلىرىمىزدىن بىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئالپ ئەرتۇڭا مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، توران دۆلىتى (ساكلار دۆلىتى)گە ئامورغ، توماردىس، «شۇ» ئاتلىق خانلارنىڭ يېتەكچىلىك قىلغانلىقى مەلۇم.

كەيخىسراۋ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قېرىندىشى ئاستىياگ (555 — 584) پادىشاھ بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئەھمانىلار سۇلالىسىگە كەيكاۋۇس (يۇنانچە — كروس) پادىشاھ بولدى. كەيكاۋۇس (529 — 555) ساكلارغا هۇجۇم قى-

لىپ، ساكلارنىڭ خانى ئامورغنى ئەسىر ئالدى. يۇنان تارىخچىسى كتىسى (مىلادىدىن 400 يىل بۇرۇن ئۆتكەن) ساكلارنىڭ خانى ئامورغنىڭ ئايالى سىماپىتراننىڭ ئەركەك ۋە ئاياللاردىن قوشۇن تەشكىللەپ ئىران بىلەن ئۇرۇشقانلىقى، ئۇرۇشتا ئۇنىڭ كەيكاۋۇسنى مەغلۇپ قىلىپ، ئامورغنى ئازاد قىلغانلىقىنى يازىدۇ. كتىسىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇنىڭدىن كېيىن ساكلار كەيكاۋۇس بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. لېكىن كەيكاۋۇس بىتىمگە ئەمەل قىلماي (مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇن) ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن. ھىرادوتنىڭ (مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ چاغدا ماساگىتلار (ئۇلۇغ ساكلار) غا مەلىكە تۇمارىس يېتەكچىلىك قىلاتتى. كەيكاۋۇس ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان باسقۇنچىلىق يۈرۈشىدە، ئامۇ دەرياسىنىڭ ئارقىسىدىكى چۆللەرنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىپ قېلىپ، ئۆزىنىڭ ئارقا سەپىدىن ئايرىلىپ قالغان، كەيكاۋۇس مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ۋە جەڭدە ئۆلگەن. ھىرادوت بىزگە كەيكاۋۇسنىڭ بۇ يۈرۈشىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى يېزىپ قالدۇرغان. ھىرادوت بۇ تەپسىلاتلىرىنىڭ تەسۋىرىنى تۇمارىس ھەققىدىكى رىۋايەتتىن ئالغان. تۇمارىس توغرىسىدىكى رىۋايەتتە، ئۇنىڭ بىر تۇلۇمغا قان تولدۇرۇپ، جەڭدە ئۆلگەن كەيكاۋۇسنىڭ بېشىنى: «قانغا تويماس قانخور قانغا تويسۇن» دەپ شۇ تۇلۇمغا تىققانلىقى ئېيتىلىدۇ.⑦

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئانىسى ئەقىل-پاراسەتلىك، باتۇر يۈرەكلىك، ۋەتەنپەرۋەر تۇران خوتۇن-قىزلىرىنىڭ شانلىق ئۆلگىسى بولغان تۇمارىسنىڭ ئالپ ئەر-

تۇڭانىڭ ئەۋرىسى ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. پاۋىل ۋېتتىكنىڭ ھۆكۈمىچە، تومارىسنىڭ ئىسمى تۆمۈر بولۇپ، يۇنان تارىخچىلىرى تەرىپىدىن تومارىس، تۆمۈرىس، دەپ يېزىلغان.

بىز يۇقىرىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئالىپ ئەرتۇڭاغا بېغىشلانغان داستان پارچىلىرىنى. ئالىپ ئەرتۇڭا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى توغرىسىدا، يۇنان، ئىران مەنبەلىرىدە ئېيتىلغان رىۋايەتلەرنى تىلغا ئالدۇق. تۆۋەندە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخچىلىرى يازغان يىلنامىلىرىدىنمۇ مىسال كەلتۈرىمىز.

مىلادىنىڭ 714 ـ يىلى ئېلتېرىش قۇتلۇق قاغانلىقى (كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈرك قاغانلىقى) نىڭ قاغانى قاپاغان قاغان(692 — 716) بەشبالىقنى تاڭ ئىمپېرىيىسىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئۆز ئوغلى توگا تېكىن قوماندانلىقىدا بىر تۈركۈم تۈرك قوشۇنلىرىنى بەشبالىققا ماڭدۇرغان. توگا تېكىن بەشبالىقنى مۇھاسىرىگە ئالغان. ئۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۆزى ئاتلىق يالغۇز بەشبالىق شەھىرىنىڭ سېپىلى تۆۋىگە كېلىپ ئەھۋالنى كۆزەتكەن ۋە شۇ پەيتتە بۆكتۈرمىدە ياتقان دۈشمەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ⑧ تۈركلەر شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر يىلى توگا تېكىن ئۆلگەن كۈنى ئۇنى خاتىرىلەپ مۇراسىم ئۆتكۈزىدىغان بولغان. بۇ تۈركلەرنىڭ، ئەڭ قەدىمكى ئەجدادى ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ نامى قويۇلغان توگا تېكىننى خاتىرىلەش ئارقىلىق، ئالىپ ئەرتۇڭانى خاتىرىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

مىلادىدىن 329 يىل بۇرۇن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئوتـ

تۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندە، ئۇنىڭغا قارشى تۈرك قاغانلىقىنىڭ قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ماڭا مۇھەممەد چاقىرتونقا خان ئوغلى ئىززامىدىن ئىسرافىل توغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك قاغانى ئۇنىڭغا قارشى 4000 ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشىشىدىكەن. ئۇلار ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن ئۇلارنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ». ⑨

مەھمۇت قەشقەرى تىلغا ئالغان بۇ رىۋايەت ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن زامانىدىكى تارىخىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇن 30 مىڭ پىيادە ئەسكەر، 5000 ئاتلىق ئەسكەردىن تەركىب تاپقان قوشۇنغا تايىنىپ شەرققە يۈرۈش باشلىغان. ئۇ ئون يىل ئىچىدە (مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، فىنىكا، مىسىر، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا مەملىكەتلىرىنى ۋە ھىندىستاننى بويسۇندۇرۇۋالغان.

ئىسكەندەر شۇ يۈرۈشلىرىنىڭ بىرىدە (مىلادىدىن 331 يىل بۇرۇن) ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دارا III (مىلادىدىن 338 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان)نىڭ قوشۇنلىرىنى گاۋگامىل دېگەن جايدا ئۇزۇل - كېسىل تارمار

قىلغان. دارا III شەرققە قاراپ قاچقان. ئۇنى ئۆز نەسلىدىن بولغان بېسسى (باكترىيە ۋە سوغدىيانا غا قويۇلغان ئەھمانىلار ۋالىيسى) ئۆلتۈرگەن. بېسسى ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كېلىپ ساكلاردىن ياردەم سورىغان. شۇ چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ساكلارنىڭ «شۇ» ناملىق خانى بار ئىدى. ئۇ، مەھمۇت قەشقەرى تىلغا ئالغان تۈرك قاغانى تۇمارىسنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى دەپ قىياس قىلىنغان «شۇ» نىڭ ئۆزى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندە، بېسسىنىڭ ئىلتىماسىغا كۆرە ئەمەس، بەلكى ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە 4000 كىشىلىك ئاتلىق ئۇيغۇر قوشۇنىنى ئىسكەندەرگە قارشى ماڭدۇرغان تۈرك قاغانى مانا شۇ «شۇ» ئىدى. قانداقلا بولمىسۇن، ساكلار ئىسكەندەردىن مەغلۇپ بولغان ۋە غەربكە كۆچۈپ، ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىدىن قەشقەرگىچە كەلگەن. ساك دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىرىنچى قېتىم غەربكە — ئالتاي ئەتراپلىرىغا كۆچۈشى مىلادىيدىن يەتتە ئەسىر ئىلگىرى ئالپ ئەرتۇڭا نىڭ كەيخىسراۋدىن يېڭىلىپ قالغان دەۋرىدە بولغانىدى. يەنە بىر قېتىملىق كۆچۈش ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا باستۇرۇپ كىرگەن مانا مۇشۇ دەۋردە بولدى.

ساكلار ئەسلىدە قەدىمكى چاغلاردا غەربىي سىبىرىيىدە ياشىغان. ئۇلار مىلادىيدىن ئون ئەسىر بۇرۇن ئۆزلىرىنىڭ شەرقتە ياشايدىغان قېرىنداشلىرى سارماتلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. شۇ سەۋەبتىن ساكلار جەنۇبقا سۈرۈلۈپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كۆچتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ساكلارنىڭ بىر قىسمى ئىران نەسىللىك خەلقلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ مەلۇم

دەۋرىدە ئىرانلاشقان بولسىمۇ، ئەمما تۈرك ئىرقىغا خاس
خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساسەن ساقلاپ قالدى. بۈگۈنكى كۈندە،
تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان
ياقۇتلار ھازىرمۇ ئۆزلىرىنى «ساك» دەپ ئاتىشىدۇ. ساكلار-
نىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى ھونلار ۋە تۈركلەر
بىلەن ئوخشاش ئىدى. ساكلار ھونلار ۋە تۈركلەرگە ئوخشاشلا
شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ساكلارنىڭ ئەخلاقى ۋە
ئۆرپ-ئادەتلىرى توغرىسىدا ھىپپوگراتنىڭ بەرگەن مەلۇ-
ماتى بىلەن ھونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئەخلاقى، ئۆرپ-ئادەت-
لىرى توغرىسىدا جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ بەر-
گەن مەلۇماتلىرى ئوخشىشىدۇ. ساكلار چارۋىچىلىق بىلەن
شۇغۇللىناتتى، ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئوزۇقى گۆش، قىمىز ئىدى.
ئۇلارمۇ ھونلار ۋە تۈركلەرگە ئوخشاش ئادەمنىڭ باش سۆڭ-
كىنى ئىچىملىك ئىچىدىغان قەدەھ ئورنىدا ئىشلىتەتتى. ساك-
لارمۇ ھونلار، تۈركلەر ۋە ئۇيسۇنلارغا ئوخشاش ئاتىسى ئۆل-
سە، ئۆگەي ئانىسىنى خوتۇنلۇققا ئالاتتى. ئۇلار ھونلار،
تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارغا ئوخشاشلا، ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ
ئوقيانى دېگەن نىشانغا تەگكۈزەلەيتتى. ھونلار، تۈركلەر،
ئۇيغۇرلار شامان ئەقىدىسى بويىچە، كۈنگە، ئايغا چوقۇناتتى.
ساكلارمۇ شۇنداق ئىدى. لېكىن ساكلار قۇياش تەڭرىسىنى
بەكرەك ئالىي بىلەتتى، ھونلار بولسا ئاي تەڭرىسىنى بەك-
رەك ھۆرمەتلەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار ئۇرۇش ھەرىكەت-
لىرىنى ئاي تولغاندا ئېلىپ باراتتى، ئاي كىچىكلەشكە باش-
لىغاندا، قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرەتتى. ئۇيغۇرلار ئۆز ئىسمى-
نىڭ بېشىغا كۈن، ئاي سۆزىنى قوشۇپ ئاتاشنى ياخشى كۆ-

رەتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ 20 ـ ئەۋلاد قاغانى ئۆزىنى «كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۈچلۈك بىلگە قاغان» دەپ ئاتىغانىدى، ئىبىل تېگىن (759 ـــ 779) بولسا ئۆزىنى «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئىل تۇتمىش قۇچ قۇلۇق بىلگە قاغان» دەپ ئاتىغان. بۇ مىسال-لاردىن هونلار، تۈركلەر ئۇيغۇرلار بىلەن ساكلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ تومۇرداش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ساكلارنىڭ تارىختا گۈللەنگەن ۋاقتى مىلادىيىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغ بولغان. ئالپ ئەرتۇڭا ئۇلارنىڭ مەش-ھۇر قاغانى ئىدى.

تارىختا بىزگە مەلۇم بولغانىدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيرات قەبىلىسى موڭغۇلىيىدە ياشىغان چاغلىرىدا موڭغۇللىشىپ كەتكەنىدەك، ساكلارنىڭ بىر قىسمى-مۇ ئىرانلىشىپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن، بەزى ئالىملار ساك-لارنىڭ تارىخىغا ئەتراپلىق، ئىنچىكىلەپ قارىماستىن، ئۇ-لارنى ئىران نەسىللىك خەلق دەيدىغان كۆز قاراشنى ئالغا سۈرگەن، بۇ توغرا ئەمەس، بۇنىڭغا بىزنىڭ مۇنداق ئاسا-سىمىز بار:

ئاتتىلاتا مۇنداق دەپ يازغانىدى: «سىكىفلار (ساكلارنى دېمەكچى) بىلەن تۈركلەر بىر ئىرقتۇر.»[10] ئاتتىلاتا مى-لادىنىڭ I ئەسىردە ئۆتكەن روما تارىخچىسى.

بۆرىنىڭ توتېم قىلىنىشى

دۇنيادىكى خەلقلەر يىراق ئۆتمۇشتە تۈرلۈك نەرسىلەرنى توتېم قىلىپ، شۇنىڭغا چوقۇنۇپ كەلگەن.

«توتېم» سۆزى ھازىرقى ئاۋستىرالىيىدە ياشايدىغان ئاپائۇسلار (ياۋروپالىقلار ئۇلارنى ئىندىئان دەپ ئاتايدۇ) نىڭ تىلىدا «ئۇنىڭ ئۇرۇقى» دېگەن مەنىنى بىرىدۇ.

ئىنسانلار باشلانغۇچ جەمئىيەت (ئائىلىق دەۋرى)تە بىرەر ھايۋان ياكى دەرەخنى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلىپ، ئۇلارنى نەسىل - ئۇرۇق ۋە قان سىستېمىسىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى قىلغان. توتېم دېگىنىمىز ئەنە شۇنى كۆرسىتىدۇ.

قەدىمكى چاغلاردا، ئىنسانلار ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئەت ھادىسىلىرىنى — كۈننىڭ چىقىشى - پېتىشى، كۈننىڭ ۋە ئاينىڭ تۇتۇلۇشى، يۇلتۇزلارنىڭ ئېقىشى، كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئالمىشىشى، بوران ۋە يامغۇر، مۆلدۈر ۋە قار، دەريا تاشقىنلىرى، يەر تەۋرەش، پەسىل ئالمىشىشلىرى قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشكە ئامالسىز قالغان. ئۇلار تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن قورققان ۋە كېيىن ئۇلارغا چوقۇنۇشقا باشلىغان.

«توتېم» — ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، تەبىئىي شارائىتى خىلمۇ خىل بولغان جايلاردا ياشىغان ئادەملەر، خىلمۇ خىل توتېملارغا ئېتىقاد قىلغان.

مەسىلەن: بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى توتېم قىلغان بولسا، ھىندىلار كالىنى، خەنزۇلار بولسا ئەجدىھانى توتېم قىلغانىدى.

خەنزۇ خەلقى ئۆز تارىخىدا ئاجايىپ-غارايىپ ئەپسانىلەرنى ياراتقان. مانا شۇنداق ئەپسانە، رىۋايەتلەر ئىچىدە ئەجدىھانى توتېم قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرمۇ بار.

ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردا خۇاڭخېنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ خەلققە بالايىئاپەت كەلتۈرگەن. خەنزۇلار خۇاڭخې دەرياسىنى تىزگىنلەپ، دېھقانچىلىقنى يولغا سېلىپ خاتىرجەم ھالدا ياشاشنى كېچە - كۈندۈز ئارزۇ قىلغان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە خۇاڭخې دەرياسىنى تىزگىنلەشكە مۇناسىۋەتلىك ئەپسانىۋى تۈس ئالغان قەھرىمانلار پەيدا بولغان. بۇنداق قەھرىمانلارنى خەلق مەدھىيىلىگەن، ھەتتا ئۇلارنى ئۇلۇغلاپ تەڭرى دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. شۇنداقلارنىڭ بىرى يۈ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۈ دەريا تاشقىنلىرىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، خۇاڭخې دەرياسى قىستىلىپ ئۆتىدىغان ئىككى تاغ ئارىسىنى كېڭەيتمەكچى بولىدۇ. ئۇ تىنىك تاغنى چېپىۋېتىپ، تاغ ئىچىدىكى بىر چوڭقۇر غارغا كىرىپ قالىدۇ. غارنىڭ ئىچىدە، ئۇ ئادەم باشلىق يىلان تەنلىك ئىلاھىي مەخلۇقنى ئۇچرىتىدۇ. ئۇ ئىلاھىي مەخلۇق يۈگە قاشتېشىدىن ياسالغان بىر تال گەز بېرىدۇ. يۈ ئۇ ئىلاھىي مەخلۇقنى يۈشى دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەجدادى دەپ بىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ خەنزۇلارنىڭ دەك بۇرۇنقى قەبىلىسى بولغان شيالار يىلاننى توتېم قىلىشقا باشلىغان. خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ توتېمىنى باۋا - باۋا

تەسەۋۋۇرىدا يوغىنىتىپ، تۆت پۇتلۇق ئەجدىھاغا ئايلاندۇرغان.
بۇنىڭ بىلەن، كېيىنچە خەنزۇلارنىڭ توتېمى يىلان ئەمەس،
بەلكى ئەجدىھا بولۇپ قالغان.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بولسا قەدىمكى چاغلاردا بۆرىنى توتېم قىلغان.

قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەردە، غەربىي جۇ خانلىقى (مىلادىدىن 1066 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە هۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى جومۇۋاڭنىڭ هونلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ بىرىدە هونلاردىن ئىككى ئاق بۆرە، ئىككى بۇغا غەنىيمەت ئالغانلىقى ئېيتىلىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 1000 يىللار بۇرۇن بولغان.

1972 ـ يىلى قىشتا هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوردوس يايلىقىدىكى ئاروست رايونىدىن هونلار قەبرىستانلىقى تېپىلدى. بۇ قەبرىستانلىقتىن ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان ئىنتايىن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چىقتى.

ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە بىر ئالتۇن تاج بولۇپ، تاجنىڭ تۆپىسىگە پۈتۈن گەۋدىسى ئالتۇندىن ياسالغان قارچىغا قوندۇرۇلغان. قارچىغا ئالتۇن تاجنىڭ چېكىلىكىدىكى ئىككى جۈپ بۆرىنىڭ ئىككى جۈپ تېكىنى چىشلەۋاتقانلىقىغا نەزەر سېلىپ قانات قېقىپ ئۇچىدىغاندەكلا قىياپەتتە ناهايىتى جانلىق كۆرۈنىدۇ.

جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى بۇ ئالتۇن تاجنى مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى هونلار مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىقى دەپ هۆكۈم قىلدى.

بۇ ئالتۇن تاجنىكى تەسۋىر ھونلارنىڭ بۆرىنى ناھا-
يىتى ئەتىۋارلايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ تاج
ھونلارنىڭ مىتالچىلىق دەۋرىگە مىلادىدىن 1000 يىللار بۇ-
رۇنلا كىرىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىدا، ئۇيغۇر قاغانى ئوغۇزخاننىڭ
غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە بىر كۆك يايلىق بۆرىنىڭ
يول باشلىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇزخان بىلەن ئادەمگە ئوخ-
شاش سۆزلەشكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇش-
تا دۈشمەندىن يېڭىلىپ، بىر تاغ قاپتىلىدا توسۇلۇپ قالىدۇ.
ئۇلار ماڭىدىغان يول تاپالماي پۈتۈنلەي ھالاك بولۇش خەۋپى
ئاستىدا قالىدۇ. ئۇلار شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغان
پەيتتە، ئۇشتۇمتۇت بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە كېتىۋاتقانلى-
قىنى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇيغۇر خانى بىر نەچچە كىشىگە بۆرىنىڭ
كەينىدىن مېڭىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بېرىدۇ. بۆرە تاغنىڭ
تۆۋىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن چوڭ بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ
كېتىدۇ. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بارغانلار ئۆڭكۈرنىڭ ئالدىدا بۆ-
رىنىڭ قايتىپ چىقىشىنى كۈتۈپ بىر نەچچە كۈن پايلايدۇ.
بۆرە قايتىپ چىقمايدۇ. پايلىغانلار ئۆڭكۈرگە كىرىپ ناھايى-
تى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىغا يەتكەن-
دە، بىر ئۇچۇقچىلىقنى كۆرىدۇ. تۇيۇق بولمىغان ئۆڭكۈرنىڭ
ئۇ بېشىدىن ئۇچۇقچىلىققا چىققان بۇ كىشىلەر ئوتلار يەلپۈنۈپ
تۇرغان، سۈپسۈزۈك سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، تۈرلۈك
قۇشلار سايراپ تۇرغان، بۇغا - ماراللار قېيغىتىپ سەكرىشىپ
ئويناپ تۇرغان يىپيېشىل بىر يايلاقنى كۆرۈپ سۆيۈنۈپ

كېتىدۇ. ئۇلار دەرھال ئۆڭكۈر ئىچى بىلەن ئارقىغا يېنىپ ئۇيـ
غۇرخانىنىڭ ئالدىغا بارىدۇ ۋە ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىدۇ.
بۇنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان ۋە خۇشاللانغان ئۇيغۇرلار بۆرە
ماڭغان ئۆڭكۈر ئارقىلىق مېڭىپ ئەركىن، كەڭتاشا دۇنيا بولـ
غان يايلاققا چىقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھالاكەتتىن قۇتۇلـ
لۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس
ھايۋان دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشقا باشلايدۇ.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي يىلنامىلىرىدە، ئەجدادـ
لىرىمىزنىڭ بۆرىنى توتېم قىلغانلىقىغا دائىر بىرقانچە رىۋاـ
يەتلەر خاتىرىلەنگەن. بىز مانا شۇنداق رىۋايەتلەردىن يەنە
بىرقانچىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

«قەدىمكى چاغدا ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ناھايىتى چىرايـ
لىق ئىككى قىزى بار بولغان. بۇ قىزلار شۇنچىلىك چىرايـ
لىق بولغانىكەنكى، تەڭرىقۇت ئۇلارنى ئىنسان بالىلىرىغا
ياتلىق قىلسام زايە كېتىدۇ، دەپ ھېسابلاپ، تەڭرىلەرگە ياتـ
لىق قىلماقچى بولغان. تەڭرىقۇت قىزلىرىنى ئىنسانلاردىن
يىراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھونلار دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى ئىنسان
قەدىمى تەگمىگەن بىر جايغا ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپ،
قىزلىرىنى شۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپتۇ. ئارىدىن بىرنەچچە
يىل ئۆتۈپتۇ. قىزلارنىڭ ئانىسى قىزلىرىنى كۆرۈش ئارزۇسـ
نى بىلدۈرگەنىكەن، تەڭرىقۇت: ‹ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ.
قىزلار ئىنسانلار بىلەن ئالاقە قىلسا زادى بولمايدۇ› دەپ
ئۇنىماپتۇ. كېيىن، قورغاننىڭ تۆۋىدە بىر ئەركەك بۆرە پەيـ
دا بوپتۇ، بۆرە قورغان تېمىنىڭ تۆۋىنى كولاپ شۇيەرنى
ماكانلاپ يېتىپتۇ. قىزلارنىڭ كىچىكى قورغاندىن چىقىپ بۆرىـ

گە تەگمەكچى بولغانىكەن، ئاچىسى، بۆرە ھايۋان تۇرسا، ئۇنىڭغا تەگسەڭ قانداق بولىدۇ؟ بۇ قىلىقىڭ ئاتا - بوۋىمىزنىڭ شەنىگە ھاقارەت بولمامدۇ؟ دەپتۇ. سىڭلىسى ئاچىسىنىڭ گېپىگە ئۇنىماي، بۇ بۆرە ئەمەس، بەلكى بۆرە قىياپىتىدە كەلگەن تەڭرى. مەن ئۇنىڭغا تېگىمەن، دەپ، قورغاندىن پەسكە چۈشۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ كىچىك قىزى بۆرە بىلەن قوشۇلۇپتۇ. بۆرىدىن بالىلار تۇغۇلۇپتۇ، ئۇلار كېيىن بارا - بارا كۆپىيىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كېيىنچە ئېگىز ھارۋىلىقلار — «ئۇيغۇرلار» دەپ نام ئاپتۇ. ئۇيغۇرلار ئەنە شۇنداق پەيدا بولغانىكەن.»⑪ شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان باشقا بىر رىۋايەتتە. ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئىككى قىزىنىڭ تەڭرى قىياپىتىدە كەلگەن ئىككى بۆرىگە تېگىپ، ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز نامىلىق بالىلارنى تۇغقانلىقى ئېيتىلىدۇ.

يەنە باشقا مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ بار:

«تۈركلەر — ھونلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقى، ئۇلارنىڭ فامىلىسى ئاسىنا بولۇپ، ئالاھىدە بىر قەبىلە ئىدى. تۈركلەر بىر زامانلاردا قوشنا ئەل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ نەسلى قۇرۇپ كەتكەن. پەقەت ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالىلا ئامان قالغان. غالىپ ئەلنىڭ لەشكەرلىرى بالىنىڭ كىچىكلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي، پۇت - قوللىرىنى كېسىپ تاشلاپ ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ تۇرغان بىر سازلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلاپ قويغانىكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي، بالىنىڭ يېنىغا بىر ئۇرغاچى بۆرە كەلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۆرە بالىنى گۆش ئەكىلىپ بېرىپ باققان ۋە بالىغا يېقىنچىلىق قىلىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ-

دىن قورساق كۆتۈرۈپ قالغان. ھېلىقى غالىپ ئەلىنىڭ خانى
تۈركلەر نەسلىدىن بولغان بىر بالىنىڭ ئامان قالغانلىقى-
نى ئاڭلاپ، سازلىقتا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى ئاخىر ئۆل-
تۈرگۈزۈۋەتكەن. بالىنى ئۆلتۈرگەنلەر بىر ئۇرغاچى
بۆرىنىڭ چەتتە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىمۇ ئۆلتۈرمەكچى
بولغاندا، بۆرە تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى تاغقا قاراپ قېچىپ
كەتكەن. بۇ تاغدا ياپيېشىل ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان بىر
جىلغا بار ئىدى، بۇ جىلغىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقىش
ئۈچۈن بىرنەچچە يۈز چاقىرىم يول مېڭىشقا توغرا كېلەتتى.
جىلغىنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، بۆرە شۇ يەرگە
يوشۇرۇنۇۋالغان. بۆرە شۇ جىلغىدا ئون ئوغۇل تۇغقان. ئو-
غۇللار چوڭ بولۇپ، تاشقىرى بىلەن ئالاقە قىلغان، ئۆيلىنىپ
ئۆي - ئوچاقلىق بولغان. ئۇلارنىڭ ئاياللىرى ھامىلىدار
بولۇپ بالىلار تۇغۇلغان. ھەربىر بالىنىڭ ئايرىم فامىلىسى
بولغان. ئۇنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ فامىلىسى ئاسىنا ئىدى.
مانا شۇ فامىلىدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادى ئاۋۇپ تەدرىجىي
ھالدا بىرنەچچە يۈز ئائىلىگە يەتكەن. بىرنەچچە ئەسىر
ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار جىلغىدىن چىققان ۋە ئاۋارلارغا بې-
قىندى بولۇپ قالغان. ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ كۈنگەي تە-
رىپىدە ئولتۇراقلىشىپ، ئاۋارلار ئۈچۈن تۆمۈرچىلىك قىلىش-
قا باشلىغان.»[12]

يەنە، مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ بار: «تۈركلەرنىڭ
ئاتا - بوۋىلىرى س ۇ (ساك؟) دەپ ئاتالغان ئەلدىن كېلىپ
چىققان. بۇ ئەل ھونلارنىڭ شىمالىدا. تۈرك قەبىلە بېگى-
نىڭ نامى ئاپا بەگ ئىدى. ئۇلار ئاكا-ئۇكا 17 بىر تۇغ-

قان ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ نامى ئېل نىساتۇر بولۇپ بۆ-
رىدىن تۇغۇلغانىمىش، ئاپا بەگ قاتارلىقلارنىڭ سىجەزىغە-
لىتە بولۇپ، بەكمۇ دۆت ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئېلى هالاك بوپتۇ.
ئېل نىساتۇر ناهايىتى سەگەك بولۇپ، ئەقىللىق ئى-
كەن. ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياغدۇرالايدىكەن.
ئۇ ئىككى قىزغا ئۆيلەنگەنىكەن. بۇ قىزلارنىڭ بىرى ياز
ئىلاھىنىڭ قىزى، يەنە بىرى قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىكەن.
بۇنىڭ ئىككىلا ئايالى هامىلىدار بولۇپ تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ.
بۇ ئوغۇللارنىڭ بىرى ئاق هاكغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ.
ئوغۇللارنىڭ يەنە بىرىنىڭ ئېلى ئاباقان دەرياسى بىلەن
قاما دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئۇلار قىرغىز دەپ ئا-
تىلىپتۇ. يەنە بىر ئوغلىنىڭ ئېلى رېزىياگىل دەرياسىنىڭ بو-
يىغا جايلىشىپتۇ. يەنە بىر ئوغۇلنىڭ ئېلى شەنجۇجى تېغىدا
ياشايدىكەن. ئۇ تۆت ئوغۇلنىڭ تۇنجىسى ئىكەن. مانا شۇ
تاغدا ئاپا بەگنىڭ ئەۋلادلىرى بار ئىكەن. ئەل ئوچۇقچى-
لىقتا مۇزلاپ قېينىلىپ قالغاندا، بۇ تۇنجى ئوغۇل ئوت چې-
قىرىپ، ئۇلارنى ئىسسىندۇرۇپ ئامان ساقلاپ قاپتۇ. ئۇلار بۇ
تۇنجى ئوغۇلنى هۆرمەتلەپ ئۆزلىرىگە خان قىلىپ سايلاپ،
ئۇنىڭغا تۈرك دەپ نام بېرىپتۇ.»[13]

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رى-
ۋايەتلەرنىڭ تولىراقى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخ يىلنامى-
لىرىدە خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭغا ئەجەبلىنىشنىڭ هاجىتى يوق.
چۈنكى، تورانلار بىلەن خەنزۇلار زېمىن جەهەتتە بىر-بىرىگە
قوشنا بولۇپ ياشىغان. جۇڭگودا ئۆتكەن خانلىقلارنىڭ ئەل-
چىلىرى ۋە سودىگەرلىرى هەر يىلى دېگۈدەك هونلار، ئۇيغۇر-

لار ۋە تۈركلەرنىڭ ئەللىرىگە بېرىپ تۇرغان بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالى ۋە رىۋايەتلىرى بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان ئۇ ئەلچىلەر ۋە سودىگەرلەر بۇ قوشنا ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، ئۆز خانلىقلىرىغا مەلۇمات يوللاپ تۇرغان.

يۇقىرىقى رىۋايەتلەر ئازراقلا پەرقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن بىر - بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۆرە ئاتا سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە، تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۆرە ئانا سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ رىۋايەتلەر بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە بىر-بىرىنى تولۇقلىغان.

يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەردە ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى بىر ياۋايى ھايۋان تەرىقىسىدە ئەمەس، بەلكى بۆرە قىياپىتىدە ئايان بولغان تەڭرى سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىلاھىيلاشتۇرغان. بۇ رىۋايەتلەر ھون، ئۇيغۇر، تۈرك خەلقلىرى باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق ۋە ئاتىلىق باسقۇچىدا ياشىغان دەۋرگە مەنسۇپ. تۈركلەرنىڭ ئاسىنا دېگەن بىر ئانا نامىنى ئۆز قەبىلىسىگە فامىلە قىلغانلىقى شۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا، تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار دۆلەت قۇرغان دەۋرىدە، تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقلىرىنىڭ دۆلەت بايرىقى تۆت چاسا كۆك شايىدىن قىلىنىپ، بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن، بۆرىنىڭ بېشى شەرققە قاراپ تۇرىدۇ. تۈركلەر، ئۇيغۇرلار قاغان ئوردىسىنى ساقلايدىغان قاراۋۇللارنىمۇ «بۆرە» دەپ ئاتىغان.

دېمەك، يۇقىرىدىكىلەردىن مەلۇمكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى قۇتۇلدۇرغۇچى ئىلاھ (ئوغۇزنامىدە، ئۇيغۇر رىۋايىتىدە) ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھىي بوۋىسى (ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى «ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»دە)، ئىلاھىي ئانىسى (جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى. «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە) دەپ بىلگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز بۆرىنى توتېم قىلغان. بۆرە توتېمىدا ۋە بۆرە ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە ھونلار، ئۇيغۇرلار، تۈركلەر، قىرغىزلارنىڭ قانقېرىنداشلىقى ئىسپاتلىنىدۇ.

تارىخىي يازما يادىكارلىقلار

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا، جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا ئالاھىدە تارىخىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە مەلۇماتلار بار.

VI ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ۋېي شۇ بۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئېگىز ھارۋىلىقلار (شەرقىي ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) قەدىمكى چاغدىكى قىزىل تۇرالارنىڭ نەسلىدىن ئىدى. باشتا ئۇلار تۇرالار دەپ ئاتالغان. شىماللىقلار (شىمالىي سۇلالىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇلارنى ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار دەپ ئاتاشقان. ئۇلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە ئازراق پەرقىمۇ كۆرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھونلارنىڭ جىيەنى ئىدى.»[14]

قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياشىغان

جايلارنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيە شارائىتى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇملۇق ئىكەنلىكى)نى ھېسابقا ئېلىپ، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، VI ئەسىردە ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇلارنى ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار دەپ يېزىشقان.

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى، ئۆزئارا داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشلار، دۈشمەن ئەللەرنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قىلغان ھۇجۇملىرى نەتىجىسىدە ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان شىمالىي ھونلار (غەربىي ھونلار) نىڭ خېلى كۆپ قىسمى ھازىرقى موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە يۈزلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچتى. ئۇلار مىلادىنىڭ 90 - يىلىدىن 150 - يىللىرىغىچە بارىكۆلدىن تارتىپ بالقاش كۆلىگىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە پائالىيەت ئېلىپ باردى. كېيىن ئۇلار سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 150 - يىلىدىن 335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئىمپېراتورى تانشىقۇينىڭ ۋاقتىدا (148 — 181) غەربىي ئاسىيا تەرەپكە كۆچۈپ كەتتى. ئۇلار ئېھتىمال سىيانپىلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان بولسا كېرەك. ئۇلار مىلادىنىڭ 150 - يىلى غەربىي ئاسىيا تەرەپكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كۆچمەي، ھازىرقى تېكەس، كۆنەس دالالىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى. ھانا شۇ كۆچمىگەن ھونلار ئۇ يەرلەردە بىر دۆلەت قۇردى. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ II ئەسىردىن تارتىپ V ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ھۆكۈم سۈردى. بۇ دۆلەت تارىختا سابىرلار (سىۋارلار) دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

X ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى لىيەن شۇ مانا

شۇ سابىرلار دۆلىتى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سابىر-
لار دۆلىتىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى ئېگىز
ھارۋىلىقلار بىلەن ئوخشاش.»⑮

X ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ايۇ جۈن مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھونلارنىڭ ئەۋلادى. كېيىن ۋېي سۇلالىسى زامانىسىغا كەلگەندە (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە) ئۇلار تۇرا قەبىلىسى دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ بوي تۇرقى ئانچە ئېگىز ئەمەس، ئەمما ناھايىتى كۈچلۈك ۋە قەيسەر. ئۇلار ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن يۈرىدۇ. تۈركلەرگە بېقىنىدۇ، كېيىنكە كېلىپ ئۇلار تۇرالار، دەپ ئاتالدى.»⑯

XI ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى ئوۋياڭ شيۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھونلار ئىدى. ئۇلار كۆپىنچە، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارغا چۈشۈپ يۈرۈشىدۇ. يەنۋېي زامانىسىغا كەلگەندە (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن534 - يىلىغىچە) ئېگىز ھارۋىلىقلار دەپ ئاتالدى ياكى چېلى (敕勒). تۇرالار دەپ ئاتالدى.»⑰

جۇڭگونىڭ VII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسەتچىسى ۋە تارىخچىسى ۋېي جېڭ (مىلادىنىڭ 580 - يىلى تۇغۇلۇپ 643 - يىلى ئۆلگەن) تۇرالارنىڭ VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇرالارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلارنىڭ... ئەۋلادى بولۇپ، ئۇرۇق - ئايماقلىرى بەكمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار غەربىي دېڭىز(كاسپىي دېڭىزى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.) نىڭ شەرقىدىن تارتىپ تاغ جىلغىلىرىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان.»⑱ مانا

شۇ تۇرالار بايقال كۆلىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېڭىزنىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان.

مىلادىنىڭ 735 - يىلى ئېلتېرىش قۇتلۇق قاغانلىقى (كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى) نىڭ قاغانى بىلگە قاغان (مىلادىنىڭ 716 - يىلىدىن 734 - يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قويۇلغان مەرمەر تاشتىن ئىشلەنگەن ئابىدىسىگە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «توقۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى. جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋە ئىچىدە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزگە دۈشمەن بولدى.»[19] بۇ يادىكارلىقتا ئېيتىلغان توققۇز ئوغۇزلار دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى دەۋرىدە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالغان ئىككى تارماقتىن ئىبارەت بولغان.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار تارىخىي يازما مەلۇماتلار ئۇيغۇرلار ھونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئېتنىك جەھەتتىن بىر مەنبەلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار

چەتئەل ۋە جۇڭگو ئارخېئولوگلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، ئالتاي تاغلىرىدىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن، شۇنىڭدەك شىئەن ئەترابلىرىدىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر قىسىم جەسەتلىرى ۋە باشقا يادىكارلىقلار تېپىلدى.

هونلار ۋە تۈركلەرنىڭ ئالتاي پازىرىقتىن تېپىلغان جەسەتلىرىنىڭ ۋاقتى مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئالتاي پازىرىقتىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان جەسەتلەرگە قارىغاندا، هونلار، تۈركلەر ناھايىتى ئېگىز بويلۇق، قاۋۇل، ئۇستىخانلىق ئادەملەردىن بولۇپ، بۇرنى قاڭشارلىق، يۈزلىرى ئاق سۈزۈك ئىكەن.

هونلار، تۈركلەر بۇ جەسەتلەرنى ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئېگىز سالقىن جايلىرىغا دەپنە قىلغان. ئۇلار، تاغنىڭ ئېگىز سالقىن جايلىرىدىن قاتتىق تاشلىق بىرەر جاينى تېپىپ تەبىئىي تاش تاملىق، خۇددى سارايغا ئوخشىشىدىغان گۆرلەرنى ياسىغان. گۆرنىڭ تاش تاملىرىنى سىلىقلاپ، بۇ تاملارنى رەڭدىلەنگەن ياغاچلار بىلەن قاپلىغان، ئاندىن جەسەتنى ياغاچ تاۋۇتقا سېلىپ، گۆرگە قويغان. گۆرلەر بىرنەچچە خانىدىن ئىبارەت بولغان، ياز كۈنلىرى چوققىلاردىكى قار - مۇزلار ئېرىگەندە سىرغىپ چۈشكەن سۇلار كىرىپ كەتمىسۇن دەپ، گۆرنىڭ ئاغزى ناھايىتى پۇختا بېكىتىلگەن. مانا شۇنداق جايلاردىكى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان جەسەتلەر، قىشۇ ياز سالقىن بىر ھاۋا ئىچىدە تۇرغان، شۇنىڭ ئۈچۈن جەسەتلەر ئەينى قىياپىتى (ھەتتا رەڭگىنىمۇ)نى ئاساسەن ساقلاپ قالغان.

هونلارنىڭ ئېگىز بوي، قاۋۇل ئادەملەردىن بولغانلىقىنى جۇڭگو تارىخىدىكى قەدىمكى مەلۇماتلارمۇ ئىسپاتلايدۇ.

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن جۇڭگو بىلەن هونلار ئارىسىدا بولغان بىر ئۇرۇشتا (ئۇرۇش ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا بولغان) هونلار مەغلۇپ بولغان، شۇ ۋەقە مۇنا-

سۇدىتى بىلەن ھون شاھزادىلىرىدىن بىرى خەن سۇلالىسىنىڭ(مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 220-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) پادىشاھى خەن ۋۇدى (مىلادىدىن 140 بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) نىڭ ئوردىسىغا كەلتۈرۈلگەن. خەن ۋۇدى ھون شاھزادىسىگە جىلغىدى دەپ ئات قويغان ۋە ئۇنى جەڭ ئاتلىرىنى ئۆستۈرۈش ئىشىغا مەسئۇل ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلىگەن. مانا شۇ ھون شاھزادىسى جىلغىدىنىڭ بويى سەككىز چى ئىككى سۇڭ كېلىدىكەن. بۇنى ھازىرقى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىدىكى مېترغا سۇندۇرغاندا (قەدىمكى بىر چى، ھازىرقى ئۆلچەم بويىچە 26 سانتىمېتر كېلىدۇ)تەخمىنەن ئىككى مېتر ئون سانتىمېتر بولىدۇ.⑳ بۇ بوي ئېگىزلىكى ئالتاي تاغلىرىدىكى ھون قەبرىلىرىدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ بوي ئېگىزلىكىگە ماس كېلىدۇ. دېمەك، ھونلار ناھايىتى ئېگىز بوي، قاۋۇل ئادەملەر بولغان.

مىلادىنىڭ VI ئەسىردە ياشىغان شەرقىي رىم تارىخچىسى فروكوپى ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىدە ياشىغان ھونلارنى چىرايىنىڭ ئاقلىقىغا قاراپ، «ئاق ھونلار» دەپ ئاتىغاندى.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1955 — 1957-يىللىرى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى شىئەن شەھىرى ئەتراپىدىكى شاڭلىنفەن دېگەن جايدىن خەن سۇلالىسى دەۋرگە ئائىت ئالاھىدە بىر قەبرە تېپىلغان. ئۇنىڭغا 140 - نومۇرلۇق قەبرە دەپ نام قويۇلدى. بۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان ئۆلۈك بىللەن بىللە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك نەرسىلەر ئىچىدىن ئىككى پارچە تۆت چاسا مىس

تاختاي چىققان. مىس تاختايغا ئىككى ئادەم بىلەن ئىككى ئاتنىڭ سۈرىتى نەقىش قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. تەسۋىردە ئىككى ئادەم بىر - بىرىنىڭ بېلى ھەم پاقالچىقىدىن تۇتۇشۇپ، چىپ- لىشىۋاتقان قىياپەتتە تۇرىدۇ، ئۇلار قاڭشارلىق، ياپما چاچ بولۇپ، پاقالچاقلىرى ئورالغان ئىشتان كىيىشكەن. جۇڭگو- نىڭ ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى بۇ تەسۋىردىكى كىشىلەرنى ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ياكى ئەل- چىلەرنىڭ ھەمراھلىرى دەپ بېكىتكەن. بۇ يادىكارلىق ھونلارنىڭ چاچ قويۇش شەكلى، كىيىنىشلىرى، چىراي - قى- ياپىتى ۋە چېلىشىش ئادەتلىرىنى بىلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

1972 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن V ئەسىر- دىكى تۇرپان ۋالىيسى، ھون شاھزادىسى قۇتقۇ پانتايىنىڭ قەبرىسىنى تاپتى.

قۇتقۇ پانتاي بۇ قەبرىگە مىلادىنىڭ 445 - يىلى دەپنە قىلىنغان. قەبرىدىن يەنە لايدىن ياسالغان تۆت دانە بۇت تېپىلغان. بۇ بۇتلار پىچاق بىلەن قىرىپ ياسالغان بولۇپ، ئاددىي، لېكىن كۆرۈنۈشى جانلىق. بۇ بۇتلار يۈزلىرى سوزۇن- چاق، قاڭشارلىق ۋە ياپما چاچ قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.㉑ بۇبۇت- لارنى ياسىغانلار بۇتلارنىڭ تەسۋىرىگە ئۆز قىياپەتلىرىنى سىڭ- دۈرگەن. براكسفال تېپىگە كىرىدىغان ئەجدادلىرىمىز يۈ- قىرىقى تەسۋىرلەردىكىدەك سوزۇنچاق يۈز، پاخما باش، قاڭشار- لىق، ياپما چاچ بولغان.

تارىختىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم

بولغاندەك، قۇتقۇپانتاي كەڭسۇ (گەنسۇ) دا قۇرۇلغان هون خانلىقى (مىلادىنىڭ 397 ـ يىلىدىن 460 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) نىڭ مەشهۇرخانى قۇتقۇمۇنسۇننىڭ ئوغلى ئىدى. قۇتقۇمۇنسۇن خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغلاردا (400 — 432) كەڭسۇدىكى هون خانلىقى تازا كۈچەيگەن بولۇپ، تېررىتورىيىسى دائىرىسىگە كەڭسۇنىڭ خېشى كارىدورى، كۆكنۇر (چىڭخەي) نىڭ بىر قىسمى، شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى (تۇرپان بۇنىڭ ئىچىدە) مۇ كىرگەنىدى. قۇتقۇمۇنسۇن ئوغلى قۇتقۇپانتاينى تۇرپانغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن.

بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلاردىن تاشقىرى يەنە، لوپنۇردىن تېپىلغان ئايال جەسىتى (هازىرقى كۈندىن 6400 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان) ۋە قۇمۇلدىن تېپىلغان ئايال جەسىتى (هازىرقى كۈندىن 3600 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان) نىڭ قىيا پەتلىرى (قاڭشارلىق، سېرىق ـ قىزغۇچ چاچلىق) بىلەن موڭغۇلىيىدە ياشىغان شەرقىي ئۇيغۇرلار ۋە يەنىسەي بويىدا ياشىغان قىرغىزلارنىڭ قىيا پەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چىرايى ئاق سۈزۈك، بۇرنى قاڭشارلىق، چېچى قىزغۇچ رەڭدە بولغان. يەنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قىيا پىتىمۇ ئۇيغۇرلاردىن پەرقلىق بولمىغان.[22]

VIII ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو شائىرى لى رۇۋەن بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

لياڭجۇنىڭ ئۇيغۇرلىرى قايناپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ،
ئەلمەك بۇرۇن، ئۆڭى ئاپئاق — قاشتېشىغا ئوخشايدۇ.

مۇزىكا ۋە قىيا تاش رەسىملىرى

جۇڭگونىڭ رۇ ياشيۇڭ ۋە جاڭ رۇي نامىلىق ئىككى مۇزى-
كىشۇناسى، گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇلارنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭ-
لىرى بىلەن ۋېنگرىيىنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئوپ-
ئوخشاشلىقىنى بايقاپ، شۇ مەسىلە توغرىسىدا يېقىنقى يىل-
لاردىن بۇيان كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلەرنى يازدى. بۇنىڭ
ئىچىدە، رۇ ياشيۇڭنىڭ ئىلمىي ماقالىسى جۇڭگو ۋە چەت ئەل-
لىك مۇزىكىشۇناسلارنىڭ ئالاھىدە دىققەت - ئېتىبارىنى
قوزغىدى.

رۇ ياشيۇڭ جۇڭگودىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىرىدە مۇ-
زىكا فاكولتېتىنى پۈتتۈرگەن، جاڭ رۇي ۋېنگرىيىدە ئوقۇغان.
بۇ ئىككى مۇزىكىشۇناس گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارى-
سىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنى تەكشۈر-
گەندە، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ناخشا ئاھاڭلىرى بىلەن
ۋېنگرىيە خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئوپئوخشاشلىقىنى
ئېنىق بايقىغان. ئۇلار، بۇ خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئىپتىدائىي
شەكىللىرىنى سېلىشتۇردى ۋە ئۇلارنى تارىخ، ئېتنولوگىيە،
تىلشۇناسلىق جەھەتلەردىنمۇ ئىلمىي يوسۇندا مۇھاكىمە قىل-
دى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى
تۇرالار بولۇپ، ئۇلار بۇرۇن هونلار بىلەن بىر زېمىندا ياشى-
غان بىر خەلق بولغان. ئۇلارنىڭ تىلى ئوخشاشلا ئالتاي تىلى
سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدىكەن. هونلارنىڭ

بىر قىسمى مىلادىنىڭ I ئەسىرىدە ياۋروپاغا كۆچكەن. ھازىرقى شىرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولسا IV ئەسىردە خېشى كارىدورى ئەتراپىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. شىرىق ئۇيغۇرلار تۇرالارنىڭ خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان. ھونلارنىڭ مۇزىكىلىرى غەربكە كۆچكەن ھونلار تەرەپتىن ۋېنگرىيىگە ئاپىرىلىپ ساقلاپ قېلىنغان. بۇنىڭ بىلەن ۋېنگرىيىدىن شەرققە قاراپ قارا دېڭىز بويلىرىنى بويلاپ تاكى كاسپىي دېڭىزى، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ ھازىرقى شىرىق ئۇيغۇرلار ماكانىغىچە بولغان كەڭ ھەم ئۇزۇنغا سوزۇلغان رايون، «بەش ئاۋازلىق كۈي سىستېمىسى رايونى» بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ «كۈي سىستېمىسى رايونى»نىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى خەلق ئاھاڭلىرىنىڭ ئوخشىشىپ كېتىشى تاسادىپىي بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى بىر بولغانلىقتىن بولغان.㉓

«روياشىۋىڭ بىلەن جاڭ رۇيىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قارىشى ۋېنگرىيە، ئامېرىكا، كانادا، ئارگېنتىنا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئالىملىرى تەرىپىدىن يۇقىرى باھاغا ئېگە بولدى، ئۇلار بۇ شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىنى قايتىدىن تونۇشتىكى زور ئىش دەپ قاراشتى.»㉔

يېقىنقى يىللاردىن بېرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى جايلاردا بىر نەچچە قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىپ ھېلىغىچە مەلۇم بولمىغان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپتى.

بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە قاراقۇرۇم تاغـ
لىرىدىكى ۋە ئالتۇنتاغ تىزمىلىرى ئىچىدىن ئېقىپ ئۆتـ
دىغان مۆلچەر دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇپ
ئىشلەنگەن تۈركۈم ـ تۈركۈم قىيا تاش رەسىملىرى ئالاھىدە
قىممەتكە ئىگە. بۇ قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە، هايۋانـ
لار (ئات، تۆگە، بۇغا، تاغ تېكىسى، غۇلجا، ئارقار، ياۋا
قوتاز، ياۋا كالا، جەرەن، كىيىك، بۆكەن، ئېيىق، ئىت،
تۈلكە قاتارلىقلار)، ئادەم (قۇيرۇقلۇق ئادەم، نىقابلانغان
ئادەم، ئۇسسۇلچى، ئوۋچى قاتارلىقلار)، ئوۋچىلىققا دائىر
رەسىملەر، جەڭ تەسۋىرى (قەدىمكى چاغدىكى قەبىلىلەر ئارا
بولغان جەڭلەر) قاتارلىق رەسىملەر بار. مانا شۇ قىيا تاش
رەسىملىرىنىڭ خىللىرى ۋە مەزمۇنىدىن، قەدىمكى چاغلاردا
تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ باشلانغۇچ جەمـ
ئىيەتتىكى ھاياتىنىڭ قانداق ئۆتكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلـ
ماق تەس ئەمەس.

مۆلچەر دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇپ
ئىشلەنگەن قىيا تاش رەسىملىرىدە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە
ئەرزىيدىغان بىرقانچە نۇقتا بار. ئۇنىڭ بىرى — كىشىلەر-
نىڭ ئوۋچىلىق ھاياتىغا دائىر رەسىملەر. بۇنداق رەسىملەردە،
قۇيرۇقلۇق ئادەم، نىقابلانغان ئادەملەر كۆزگە چېلىقىدۇ.
قەدىمكى چاغلاردا تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان ئەجدادلىرىـ
مىز دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانـ
غاندىن تاشقىرى ئوۋچىلىق كەسپىنىمۇ ئۆز ھاياتىدىكى مەشـ
غۇلاتلىرىنىڭ بىرى قىلغانىدى. رەسىمدىكى قۇيرۇقلۇق ئاـ
دەم بىلەن نىقابلانغان ئادەملەر ئوۋچىلارنىڭ ئوۋغا چىققانـ

دا، ياۋايى ھايۋانلارنى ئۈركۈتۈپ قاچۇرۇۋېتەلمەسلىك ئۈچۈن ھايۋان قۇيرۇقلىرىنى بېكىتىۋالغانلىقىنى — ئادەم قىياپىتىنى يوشۇرۇپ، ھايۋانلار تۈسىدە نىقابلانغانلىقىنى، بۇ ئارقىلىق ياۋايى ھايۋانلارنى بىخۇدلاشتۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى چاغدا، ئەجدادلىرىمىز ئوۋچىلىقتا ھەر خىل ئۇسۇللارنى قوللانغان. ئۇلار بەزىدە ياۋايى ھايۋانلارنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئوۋلىغان بولسا، بەزىدە نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بىرلىشىپ، ياۋايى ھايۋانلارنى قورشاۋ چەمبىرىكى ئىچىگە ئېلىپ تۇرۇپ تۇتۇش ئارقىلىق ئوۋلىغان. يەككە ئوۋلاشمۇ بولغان، ئۆملىشىپ تۇرۇپ بىللە ئوۋلاشمۇ بولغان. ھايۋان قىياپىتىدە ياسانغان (قۇيرۇق بېكىتىلگەن، مۈڭگۈزلۈك نىقاب كىيگەن، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىنى يېپىنچا قىلىۋالغان) ياۋايى ھايۋانلارغا ئوخشاش ئاۋاز چىقارغان (ياۋا بۇقىدەك ئازنىغان، ياۋا تۆگىدەك بوزلىغان، ياۋا قۇشلاردەك سايرىغان ...) بۇنىڭدىن باشقا، گۆشخور يىرتقۇچ قۇشلار (بۈركۈت، شۇڭقار، قارچىغا، قۇرغۇي قاتارلىقلار) قولغا ئۆگىتىپ، ئۇلار ئارقىلىق كېيىك، جەرەن، قىرغاۋۇل، كەپتەر، كەكلىك قاتارلىقلارنى ئوۋلىغان. قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئىت ئوۋ ئىتى بولسا كېرەك.

قىيا تاش رەسىملىرىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك — ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كىشىلەرنىڭ شوخ، خۇشال قىياپىتى. باشلانغۇچ جەمئىيەتتە ياشىغان كىشىلەر بىرەر خۇشاللىققا چۆمگەن چاغلاردا، ئۇسسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئاچقان. ئۇلار، ئاساسەن، ئوۋلىرىدىن غەلىبىلىك قايتقانلىرىدا، قەبىلىلەر ئارا بولغان ئۇرۇشلاردا ئۇتۇپ چىققانلىرىدا، ئېپتىدائىي شەكىلدىكى

تۇۋي خۇشاللىقىغا چۈمگەندە ئۇسسۇل ئوينىشقان.

قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە قەبىلىلەر ئارا بولغان جەڭلەرنى تەسۋىرلەيدىغان رەسىملەرمۇ بار. قەدىمكى چاغلاردا، تىلى، ئۆرپ-ئادەتلىرى، قان سىستېمىسى بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان قەبىلىلەر، يايلاق تالىشىپ ئۇرۇشقاندىن تاشقىرى، تىلى، ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە قان سىستېمىسى بىر-بىرىگە ئوخشىشىدىغان قەبىلىلەرمۇ ئوت-چۆپ، سۇيى مول يايلاقلارنى تالىشىپ ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇراتتى. مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى قېرىنداش قەبىلىلەر ئارىسىدا بولغان جەڭلەرنى تەسۋىرلەيدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى، قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي-شەرقىي ئېتەكلىرى، ئالتاي تاغلىرى، چوغاي تاغلىرى (ئىچكى موڭغۇلدا)، خاڭگەي تاغلىرى (موڭغۇلىيەدە) ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى مەيلى ئۇسلۇب جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى مەزمۇن، شەكىل جەھەتتىن بولسۇن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. چۈنكى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جايلاردا، قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ياشىغان.

قىيا تاش رەسىملىرى. ئەجدادلىرىمىزنىڭ باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى ھاياتىنى چۈشىنىشتە، ئېتنىك كېلىپ چىقىشىنى ئېنىقلاشتا، قەدىمكى چاغدىكى مەدەنىيەت ئەھۋالىنى مۆلچەرلەشتە ناھايىتى يۇقىرى تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

مۆلچەر تاغ دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىيا تاش رەسىم—

لىرىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغانىدا، ئەجدادلىرىمىز باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق ئۇرۇقى باسقۇچىدا ياشاۋاتقان چاغلىرىدا، قەدىمكى زامان سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولغان قىيا تاش رەسىملىرىنى ئىجاد قىلغان ۋە ئۇنى مەلۇم يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن. بۇ قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئويۇلغان ۋاقتى ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ بۈگۈندىن 8000 يىل بۇرۇنقى زامانغا توغرا كېلىدۇ. بۇ رەسىملەردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنىڭ ۋە ئېستېتىك زوقىنىڭ شۇ زامانلاردا خېلى دەرىجىدە ئۆسكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. بۇ قىيا تاش رەسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە دالىلىرى، سېلىنغا ئۆرخۇن، قورۇلۇن ۋادىلىرى، ئوردوس يايلاقلىرى، چوغاي تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشىغان خەلقلەر (تۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۈركلەر) بىلەن ئېتنىك جەھەتتىن بىر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۈركلەر ياراتقان مەدەنىيەت تۈپ جەھەتتىن ئېيتقاندا بىرخىل مىللىي مەدەنىيەت بولۇپ، بۇنى ھازىرقى ئىلىم دۇنياسى ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلدى.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، موڭغۇل نەسلىلىك خەلقلەردىن سىيانپىلار، ئاۋارلار، قىتانلار (مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ VI ئەسىرىگىچە) بىلەن، XIII ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە بولسا موڭغۇللار بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئارىلىشىپ ئۇلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلدى. ئەمما ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئاق تەنلىك ئەجدادلىرىغا خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەر (قاڭـ

شارلىق، چوڭقۇر كۆزلۈك، قىزغۇچ چاچلىق قاتارلىق ئالامەتلىرى)نى ئاساسەن ساقلاپ قالدى.

قان سىستېمىسى ۋە تىل، ئۆرپ-ئادەتلىرى جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولغان هونلار، تۇرالار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئۇيسۇنلار، قاڭلىلار، ساكلار، تۈركلەرنىڭ شەرقتە موڭغۇل نەسىللىك خەلقلەر بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا مەلۇم دەرىجىدە ئارىيان نەسىللىك خەلقلەر بىلەن ئۆزئارا سىڭىشىپ كېتىشىدىن تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان، قان قېرىنداشلىقى جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن بولغان نۇرغۇنلىغان تۈركىي خەلقلەر كېلىپ چىقتى.

ئۇلار: شەرقىي سىبىرىيىدىكى لېنا دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان ياقۇتلار، يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان قىرغىزلار، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان بۇرياتلار، تۇۋالار، گەنسۇدىكى سالالار، سېرىق ئۇيغۇرلار، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار، غەربىي تۈركىستاندىكى قازاقلار، قىرغىزلار، ئۆزبېكلەر، باشقىرتلار، تاتارلار، تۈركمەنلەر، مورداۋالار، چۇۋاشلار، ئۇكرائىنادىكى ئاغا ئوغۇزلار، كاۋكازدىكى چېركەسلەر، داغىستان تاتارلىرى، ئەزەربەيجانلار، ئاۋارلار، ئىراندىكى ئەزەربەيجانلار، تۈركمەنلەر، ئاغا ئوغۇزلار، ئافغانىستاندىكى ئۆزبېكلەر، تۈركمەنلەر، موغۇللار، ئىراقتىكى ئەزەربەيجانلار ۋە تۈركىيە تۈركلىرىدىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ تۈركىي خەلقلەر جۇغراپىيە جەھەتتىن ئالغاندا ئاسىيانىڭ شەرقىدىن غەربىگە ۋە غەربىي جەنۇبىغا قاراپ بىر تۇتاش هالدا سوزۇلۇپ كەتكەن كەڭ زېمىندا ياشايدۇ.

بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى هازىر ئىسلام دىنىغا (سۈننىي مەزهىپى بويىچە) ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئاھالە سانى ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 150 مىليوندىن ئارتۇقراق كېلىدۇ.

هازىرغىچە رەسمىي بولۇپ كېلىۋاتقان ئىلمىي قائىدە بويىچە بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈرك تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىرقى ئاق تەنلىكلەرنىڭ تۇران (هون-تۈرك) تىپىگە مەنسۇپ.

ئىزاھلار:

① گ.كارژىمايلو: «موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە ئۇرانقاي چېگرا رايونى» I توم، لېنىنگراد، 1926 - يىلى نەشرى رۇسچە 11 - بەت.
② مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم، 445 - بەت.
③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، I توم، 80 - بەت.
④ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، كىرىش قىسمى 4 - بەت.
⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، I توم، 55 - بەت.
⑥ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم، 254 — 255 - بەتلەر.
⑦ ئۆزبېكىستان «س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە، I توم، 48 - بەت.
⑧ سىماگۇاڭ: «يىلنامە» خەنزۇچە 211 - جىلد.
⑨ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، I توم، 151 - بەت.
⑩ «ئۇلۇسال تارىخىمىزنىڭ ئانا خەتلىرى» ئۇيغۇرچە، 21 - بەت.
⑪ «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز هارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە».
⑫ «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».
⑬ «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە».
⑭ ۋېي شۇ: «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز هارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە».
⑮ ليەن شۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە».
⑯ ليۇجۈن: «كونا تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
⑰ ئوۋياڭ شيۇ: «يېڭى تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
⑱ ۋېي جېڭ: «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە».
⑲ «قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ شەرق يۈزى 29 — 30 - قۇرغىچە.
⑳ بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. جۇڭ مەدى ھەققىدە قىسسە».
㉑ 1977 - يىلى 2 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلغان «شىنجاڭ تارىخى توغرىسىدىكى ماقالىلەر توپلىمى» ناملىق كىتابنىڭ 47 - بېتىگە قاراسۇن.
㉒ ئوۋياڭ شيۇ: «يېڭى تاڭ يىلنامىسى. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە».
㉓ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1985 - يىلى 4 - سان، 103 — 104 - بەتلەر.
㉔ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1985 - يىلى 4 - سان، 104 - بەت.

ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى

ھونلار ۋە ئۇيغۇرلار

ھونلار — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەجدادى. ھونلار باشقا ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئوينىغان.

ھونلار تەخمىنەن مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ (ھازىرقى كۈندىن 3500 يىل بۇرۇن) مىلادىنىڭ V ئەسىرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان 2000 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىلدە، ئاسىيا ۋە ياۋروپادا تارىخ سەھنىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقمايدىغان ناھايىتى چوڭ تارىخىي رول ئوينىدى.

ھونلار جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەردىن شيا سۇلالىسى (مىلادىدىن 21 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 16 ئەسىر بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، يىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 16 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)،

جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 256 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، چىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 220 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن قوشنا دۆلەت مۇناسىۋىتىدە بولۇپ ئۆتتى.

ھونلار پات - پات جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى كۆپ قېتىملاپ بالايىئاپەتكە ئۇچراتتى. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. شۇڭا، ھونلارنىڭ ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى جۇڭگو تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ھونلار مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، ناھايىتى قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە دۇنيا تارىخىنىڭ كەڭ سەھنىسىدە نامايان بولدى. بولۇپمۇ ئۇلار مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن ئۇلۇغ ھونلار تەڭرىقۇتلۇقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندىن باشلاپ، جۇڭگو ئۈچۈن قورقۇنچلۇق بىر دۈشمەنگە ئايلاندى. ھونلار تەخمىنەن 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىدىن باشقا يەنە، 328 يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي ھون تەڭرىقۇتلۇقى (مىلادىنىڭ 46 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 374 - يىلىغىچە)، 95 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى قاتارلىق ئۇلۇغ سۇلالىلەرنى قۇرۇپ، ئاسىيا ۋە ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا ئاجايىپ

خاتىرىلەرنى قالدۇردى.

هونلار، جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ۋە تارىخىي يىلنامىلىرىدە ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، جۇڭگو تارىخىدىكى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دەپ ئاتالغان مەزگىلدە (مىلادىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ھون (匈奴) دەپ ئاتالدى.

هونلار توغرىسىدا ئەڭ دەسلەپ يازما مەلۇمات قالدۇرغان جۇڭگو تارىخچىسى سىماچيەن (مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) پادىشاھ خۇاڭدىنىڭ ھونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى توغرىسىدا ئېيتىدۇ. ① خۇاڭدى بولسا جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان ئەپسانىۋى پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن5000 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىكى توغرىسىدا رىۋايەت قىلىنىدۇ. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، هونلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ خەنزۇلار بىلەن قوشنا ياشاپ، ئۇلارغا خەۋپ سېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

هونلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويلىرى (هازىرقى موڭغۇلىيە)دا، چوغاي تاغلىرى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى يىڭشەن تاغلىرى) نىڭ تەسكەي ۋە كۈنگەي تەرەپلىرىدە، ئالتاي تاغلىرى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغان.

هونلار ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، شامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، «كۆن

تەڭرى» — بۇ دىننىڭ تەڭ چوڭ خۇداسى ئىدى. شۇڭا قەدىمـ
كى چاغلاردا ھونلار ئۆزىنى «كۆنلەر» دەپ ئاتاشقان ئىكەن. كېيـ
ىنكى چاغلاردا، «كۆنلەر» سۆزى «ھونلار» سۆزىگە ئۆزگىرىپ
كەتكەن دېگەن سۆز بار. لېكىن بۇ قاراش ھېلىغىچە ئومۇمـ
يۈزلۈك ئىسپاتقا ئېرىشەلمىدى.

ئىنسانىيەت ھازىرغىچە ئۆز بېشىدىن ئىجتىمائىي تە-
رەققىياتنىڭ بىرنەچچە خىل باسقۇچىنى ئۆتكۈزدى. ئىنـ
سانلار باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىدە ياشىغان چاغلىرىدا، چوڭ
ھايۋانلارنى ئوۋلاش، ئورمانلىقتىكى دەرەخلەرنى كېسىپ تېرىلـ
غۇ يەرلەر ئېچىش ئېھتىياجىدىن ئۆملىشىپ ئىشلىدى. شۇنىڭ
ئۈچۈن، قەدىمكى چاغلاردا، قان قېرىنداشلار تارقىـ
لىپ كەتمەستىن ھەممىسى بىر ئۇرۇق بولۇپ ياشايتتى.
بۇنداق ئۇرۇقلار بىرنەچچە يۈز كىشىگە يېتەتتى. بۇنداق
ئۇرۇقلار ئەمگەكنى بىرلىشىپ قىلاتتى. ئەمگەك مېۋىلىرىدىن تەڭ
پايدىلىناتتى. قورال - سايمانلارنىمۇ تەڭ ئىشلىتەتتى. بىر-
نەچچە قوشنا ئۇرۇقلاردىن قەبىلە تۈزۈلەتتى. بۇنداق قەبىـ
لىدىكى كىشىلەر بىر تىلدا سۆزلىشەتتى. ئۇلارنىڭ ئۆرپ -
ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش بولاتتى. قەبىلە كېڭەشلىرىدە سايلانـ
غان يولباشچىلار قەبىلىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى.

ئىنسانلار كۆپ ئەسىرلەر، ئۇرۇق - ئۇرۇق ۋە قەبىلە -
قەبىلە بولۇپ ياشىدى. ھونلارمۇ خۇددى باشقا جايدا ياشىـ
غان خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۇرۇقدىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن
قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇپ باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىنىڭ
مەلۇم باسقۇچىغا كەلگەندە دۆلەتنىڭ دەسلەپكى تۈرلىمىسى
(قۇراللىق كۈچ)نى شەكىللەندۈردى. قەبىلىلەر بىلەن

قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا قەدىمكى چاغلاردا ئۇۋۇن بېلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يەرلەرنى تالىشىپ ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. بىرەر قەبىلە ئۆزىگە قوشنا بولغان كۈچلۈكرەك قەبىلىلەرنى يېڭىش ئۈچۈن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرۇشقا موھتاج بولاتتى. شۇڭا، قان قېرىنداشلىق، تىل ۋە باشقا جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان قەبىلىلەر بىرلىشىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەشكىللەپ، تىل ۋە باشقا جەھەتتىن ئۆزلىرىگە يات كېلىدىغان قەبىلىلەرگە قارشى تۇرغان. مانا شۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قۇراللىق كۈچلىرى قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي ئامىلى بولغانىدى.

مىلادىيدىن 1500 يىل بۇرۇنلا، ئۆزلىرىنىڭ قۇراللىق كۈچىگە ئىگە بولغان ھونلار يىن سۇلالىسىنىڭ دۈشمىنى ئىدى. يىن سۇلالىسىنىڭ خانى ۋۇدىڭ (مىلادىيدىن 1324 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيدىن 1366 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان)نىڭ زامانىسىدا، ھونلار بىلەن يىن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. بۇ ئۇرۇش ئۈچ يىل داۋام قىلغان. ئۇرۇشتا، ھونلار مەغلۇپ بولغان.②

ھونلار جۇ سۇلالىسى زامانىسىغا كەلگەندە، كۈچىيىشكە باشلاپ، جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان.

ھونلار، مىلادىيدىن ئون ئەسىر بۇرۇن جۇ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، جۇ خەلقىنى ئۆز يۇرتىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. جۇ خەلقى چىشەن تېغى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى جىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)نىڭ ئېتىكىدىكى كەڭ، تۈز ۋە ئۈنۈملۈك بولغان جۇيۈەن دېگەن

جايغا كۆچەن. خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرى مانا شۇ ۋەقەگە بېغىشلاپ، مۇنداق بىر قوشاقنى توقۇغان:

靡　室　靡　家，
玁　狁　之　故，
不　遑　启　处，
玁　狁　之　故。

تەرجىمىسى:

ئۆي - ماكاندىن قالدۇق ئايرىلىپ،
هونلار دەستىدىن.
كۆچۈپ يۈردۇق تېنەپ - تەمتىرەپ،
هونلار دەستىدىن.

مىلادىدىن 883 يىل بۇرۇن، هونلار بىلەن جۇ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ناهايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولغان. بۇ ئۇرۇش خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، دەسلەپ جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلىبە قىلغان، كېيىنكى ئۇرۇشلاردا بولسا، هونلار غالىب كېلىپ غەربىي جۇ سۇلالىسىنى يوقاتقان.

هونلار، جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى شۈەنۋاڭ (مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 782 - يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) بىلەن ئۇرۇشۇپ، جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچېڭغا (هازىرقى شىئەن شەهىرىنىڭ غەربىدە) خەۋپ سېلىشقا باشلىغان. شۈەنۋاڭ مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇن

ھونلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت يۈرگۈزـ
گەن. شەنشى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا، سانغۇن چىن جۇڭ
باشچىلىقىدىكى جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھونلار تەرىپىدىن
تارمار قىلىنغان، چىن جۇڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.③

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى يۈۋاڭنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن
781 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 771 يىل بۇـ
رۇنقى چاغقىچە) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ناھايىتى ئېغىر تەبىـ
ئىي ئاپەتكە يولۇققان. قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ،
ئىلدىكى دەريا - ئېقىنلار، بۇلاقلار قۇرۇپ، تەگلىرى كۆرۈـ
نۈپ قالغان. دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپلەر، زىرائەتلەرنىڭ
ھەممىسى سولىشىپ، قۇرۇپ نابۇت بولغان. تېرىلغۇ ئېتىزلىرى
يالىڭاچ ئاختارمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. خەلق ئۆي - ماكانـ
لىرىدىن ئايرىلىپ جان بېقىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە قاـ
راپ قاچقان. بۇنداق قورقۇنچلۇق ئاپەتنىڭ ئۈستىگە، مىلاـ
دىدىن 779 يىل بۇرۇن پايتەخت خاۋچېڭدا ۋە خۇاڭخې دەرـ
ياسىنىڭ جىن ۋە لۇيى قاتارلىق غوللىرى (شەنشىدە) ئېقىپ
ئۆتىدىغان ۋادىلاردا قاتتىق يەر تەۋرىگەن.④

جۇ يۈۋاڭ خان بولۇپ ئۈچ يىلدىن كېيىن، بۇتىسى ئاتـ
لىق چىرايلىق بىر قىزغا كۆيۈپ قېلىپ ئۇنى ئەمرىگە ئالدى.
بۇتىسى بەيپو ئاتلىق بىر ئوغۇل تۇغدى. جۇ يۈۋاڭ قەدىناس
مەلىكىسى شىنخۇدىن تۇغۇلغان ئوغلى يىجۇنىڭ تەختكە ۋاـ
رىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بەيـ
پونى ۋارىس قىلىپ تەيىنلىدى.

يۈۋاڭنىڭ قىلمىشىدىن غەزەپلەنگەن مەلىكە شىنخۇنىڭ
دادىسى ھونلارغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى جۇ سۇلالىسىگە ھۇـ

جۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. جۇ سۇلالىسىنىڭ ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالغان ھونلار پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، مىلادىدىن 771 يىل بۇرۇن، جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋچىڭغا بېسىپ بىرىپ، يۇۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ مەلىكە بۇتىسىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى. ھونلار خاۋچىڭنى ۋەيران قىلىپ، شەنشى ئەترابلىرىنى بېسىۋالدى. 260 يىل ھۆكۈم سۈرگەن جۇ سۇلالىسى ھالاكەتكە ئۇچرىدى. جۇ سۇلالىسى خانزادىلىرىدىن پىڭۋاڭ بىر بۆلۈم ئاقسۆڭەكلەر بىلەن لوياڭغا قېچىپ بىرىپ، لوياڭنى پايتەخت قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ تارىختا شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتالغان سۇلالە دەۋرى باشلاندى.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن، ھونلار ھازىرقى خېبېي ۋە شەنشىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، لوياڭغا خەۋپ سېلىشقا باشلىدى. ھەتتا ھونلار لوياڭغا ئىككى قېتىم بېسىپ كىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خانى شياڭۋاڭ (مىلادىدىن 651 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 619 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە خان بولغان) نى قوغلاپ چىقىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنى يوقىتىۋېتىشكە تاسلا قالدى.⑤

جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قارايدىغان بەگلىكلەر كۈچىيىشكە باشلاپ، بەزىلىرى باشقا بەگلىكلەرنى يۇتۇپ كۈچىيىدىغان، بەزىلىرى يوقىلىپ، بەزىلىرى ئاجىزلاپ كېتىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. جۇڭگو تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى «چۈنچيۇ دەۋرى» (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى

چاغدىن مىلادىيىدىن 476 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتىغان. چۈنچىۇ دەۋرىدە جۇ سۇلالىسى خانلىرى ئىسمى بار، جىسمى يوق ھۆكۈمدارلارغا ئايلىنىپ قالغان.

مىلادىيىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى مەزگىلگە كەلگەندە، جۇڭگودا يەتتە دۆلەت پەيدا بولدى. بۇ دۆلەتلەر ئۆزئارا تىنماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى ماناشۇ يەتتە دۆلەت ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرنى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر (جەنگو) دەۋرى» (مىلادىيىدىن 475 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىيىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) دەپ ئاتاشقان.

شۇ دەۋردىكى يەتتە دۆلەتتىن چى (سەندۇڭدا)، يەن (خېبېيدا)، جاۋ (سەنشىدە)، چىن (شەنشىدە) قاتارلىق تۆت دۆلەت خۇاڭخې ۋادىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇلار ھونلارغا قوشنا ئىدى. خەن، ۋۇ، ۋېيدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت ئاساسەن چاڭجياڭ ۋادىسىدا بولۇپ، ھونلار بىلەن بىۋاستە چېگرىداش ئەمەس ئىدى. خۇاڭخې ۋادىسىدىن چى، يەن، جاۋ، چىن قاتارلىق دۆلەتلەر پات - پاتلا ھونلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇردى.

ھونلار «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دىكى ئۆزلىرىگە ناھايىتى پايدىلىق بولغان شارائىتتا، ناھايىتى جىددىيلىك بىلەن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كۈچەيتتى. ئاندىن كېيىن، ھونلار ئاتلىقلىرىنى ئوردوس يايلىقى، چوغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە توپلاپ، شۇ يەردىن ئەتراپلىرىدىكى قوشنىلىرىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىدى.

ما نا شۇنداق خەتەرلىك ـ شارائىتتا، يەن، جاۋ، چىن قاتارلىق ئۈچ دۆلەت هونلارنىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگـ رىسىغا سېپىل سوقۇشقا باشلىدى. شۇنداق بولسىمۇ، هونلار- نىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۇلار ئۈچۈن قىيىن بولدى.

مىلادىدىن 310 يىل بۇرۇن، هون ئاتلىق قوشۇنلىرى يەن دۆلىتىنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا قىستاپ كەلدى. هون ئاتلىق قوشۇنلىرى خۇاڭخېدىن كېچىپ ئۆتۈپ، ئوردوس يايـ لىقىنىڭ جەنۇبىدىكى «دەريا جەنۇبىدىكى يەر» (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئىكېجاۋ ئايمىقى) نى ئىشغال قىلىۋې- لىپ، چىن، جاۋ، يەن قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ چېگرا رايونلى- رىغا بېسىپ كىردى. هونلارنىڭ هۇجۇمىغا كۆپ ئۇچراپ ئې- غىر خەۋپتە قالغان جاۋ دۆلىتى ئۆزىنىڭ شىمالىي رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئامالسىز قال- دى. مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن، سانغۇن لىمۇ باشچىلىقىدى- كى جاۋ دۆلىتى قوشۇنلىرى 100 مىڭ كىشىلىك هون قوشۇنلىرى- نى تارمار قىلدى. شۇچاغدىكى هون تەڭرىقۇتى (ئىسمى نامە- لۇم) ئالدىراش هالدا شىمالغا چېكىندى⑥.

مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن، چىن دۆلىتىنىڭ خانى يىن جىن (چىن شىخۇاڭ) قالغان ئالتە دۆلەتنى تارمار قىلىپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈردى. چىن شىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مىن تيەن ناملىق سانغۇننىڭ باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشىلىك چىن قوشۇنلىرىنى هونلارغا قارشى ماڭدۇردى. بۇ چاغدا، هون تەڭرىقۇتى تۇمەنخان ئوت ـ چۆپى، سۇيى مول بولغان ئوردوس يايلىقىدا بەخىرامان يايلاۋاتقانىدى. مىن

تيەن باشچىلىقىدىكى چىن قىرغۇنلىرى هونلارنىڭ ناھايىتى مەشھۇر ياىلىقى بولغان ئوردوس ياىلىقىغا بېسىپ كىرىپ تۈمەن تەڭرىقۇت (مىلاددىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلاددىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى هون قوشۇنلىرىغا هۇجۇم قىلدى. تەييارلىقسىز، خەۋەرسىز قالغان تۈمەن تەڭرىقۇت ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. ئەمما ئۇ سان - ساناقسىز چارۋا ماللارنى هەيدىتىپ، چېدىرلارنى ئۇلاغلارغا يۈكلىتىپ، هون ئاھالىلىرىنى تۈمەنلىگەن هارۋىلارغا ئولتۇرغۇزۇپ، ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا، ئۇلارنى ئوردوس ياىلىقىدىن شىمالغا قاراپ يۆتكەپ كەتتى. شۇ قېتىم ئوردوس ياىلىقىنى هونلاردىن تارتىۋالغان چىن شىخۇاڭ، بۇ ياىلاقتا ئادەم كۆچۈرۈپ 44 ناھىيە تەسىس قىلدى ۋە خۇاڭخې بويلىرىنى مۇداپىئەلىنىيىسى قىلىپ بېكىتتى.

چىن شىخۇاڭ، مىلاددىن 215 يىل بۇرۇن، يەن، جاۋ، چىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سوققان سېپىللىرىنى بىر - بىرىگە چېتىپ، ئۇنى غەربكە سوزۇشقا بەل باغلىدى. ئۇ بۇ ۋەزىپىنى سانغۇن مىن تيەنگە تاپشۇردى. مىلاددىن 214 يىل بۇرۇن مىن تيەن بۇيرۇققا بىنائەن، هەرقايسى جايلاردىن سېپىل سوقۇش هاشارىغا كەلگەن بىرنەچچە يۈز مىڭ ئادەمنى ئىشلىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەن، جاۋ، چىن دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سوقۇلغان ئۇزۇن سېپىللىرىنى ئۇلاپ، ئۇنى شەرقتە شەنخەيگۇەندىن تارتىپ غەربتە لىنتاۋ (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ يىنشەن ناھىيىسى) غىچە يەتكۈزدى. مانا بۇ سېپىل تارىختا مەشھۇر

سەددىچىن سېپىلى دەپ ئاتالدى.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5000 كىلومېتىر بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتىر، توغرىسى يەتتە مېتىر كېلىدۇ. سەددىچىن سېپىلى گەرچە چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە ئەنە شۇنداق ھالغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، جۇڭگو خىيالى ئۇزۇن مەزگىلگىچە يەنىلا ھونلارنىڭ تاجاۋۇزى ۋە بۇزەك قىلىشىغا ئۇچراپ تۇردى.

ھونلار مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتتىن باشلاپ مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا كۈچەيدى، ھونلار مىلادىيىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيىنىڭ 216 - يىلىغىچە 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئۆزىنىڭ مەشھۇر داھىيسى باتۇر تەڭرىقۇتىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىيىدىن 209 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىيىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ئۆزىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك شانلىق بىر دەۋرنى بېشىدىن كەچۈردى. مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا سىبىرىيىدىكى لېنا دەرياسى، بايكۆل، يەنسەي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربىي شىمالدا ئالتاينىڭ غەربىدىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستاننىڭ شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبتا، ئۇلۇغ ئارشاكلار (ئىران) سۇلالىسىنىڭ شىمالىغىچە سوزۇلدى.

مانا شۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ھونلار تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ قەھرىمان باتۇر تەڭرىقۇت ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتىي تۇمەننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، باشتا، تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى. كېيىنكە كېلىپ، تۇمەن تەڭرىقۇت كىچىك ئالچىسى (كىچىك خانىشى) دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ئۆز ئورنىغا ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ، باتۇرنىڭ ۋارىسلىقىنى بىكار قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، باتۇرنى ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىگە گۆرۈگە ئەۋەتىپ بەردى. قەدىمكى زامان دىپلوماتىيىسىدە، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىنىڭ بۇزۇلماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە ئوغۇللىرىدىن بىرىنى گۆرۈگە ئەۋەتىدىغان ئادەت بار ئىدى. تەخمىنەن مىلادىدىن 216 يىللار بۇرۇن تۇمەن تەڭرىقۇت باتۇرنى ئۇلۇغ ياۋچىلارغا گۆرۈگە ئەۋەتتى. بۇ ئىشقا باتۇر ناھايىتى قاتتىق نارازى بولدى.

گۆرۈگە ئەۋەتىلگەن شاھزادىلەرنىڭ ھاياتى تارىختا ئادەتتە پاجىئەلىك تەقدىر بىلەن ئاياغلاشقان. تولا چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىملار بۇزۇلاتتى-دە، گۆرۈگە ئەۋەتىلگەن شاھزادىلەر ئۆلتۈرۈلەتتى. ناھايىتى ئەقىللىق، ھوشيار بولغان باتۇر شۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ تۇغۇلۇش ئېھتىمالى بارلىقىنى سېزىپ، ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار مۇناسىۋىتىدىكى ئەھۋالنىڭ بۇزۇلۇشىنى كۆزىتىپ ئولتۇرۇش بولۇپ قالىدىغان پەيتتە قېچىپ كېتىشكە بەل باغلىدى. باتۇر بۇ مەقسىتىگە ئاخىر يەتتى. ئۇ ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىدىن قېچىپ چىقىپ ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا قايتىپ كەلدى. ئۇ ئۆزى تەربىيىلىگەن بىر قىسىم ھون ئاتلىق جەڭچىلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ئۇۋ پەيتىدىن پايدىلىنىپ، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت

باشلىق بىر قىسىم هون بەگلىرىنى، ئۆگەي ئانىسىنى، ئۆگەي ئۇكىسىنى ئۆلتۈردى ۋە ئۆزى هونلار تەختىگە چىقتى. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن يۈز بەردى.

باتۇر تەڭرىقۇت هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەختىگە چىققانـدىن كېيىن، دۆلەتنىڭ هاكىمىيەت تەشكىلى ۋە هەربىي تۈزۈمىنى خېلى مۇكەممەل دەرىجىدە رەتكە سالدى.

«تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى»دىـكى«هونلار هەققىدە قىسسە»دە، مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن«هون تەڭرىقۇتى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. هونلارنىڭ ئەڭ قەـدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆز خانلىرىنى «تەڭرىقۇت» (تەڭرىنىڭ سائادىتى، تەڭرى ئوغلى مەنىسىدە) دەپ ئاتىغانلىقى بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇ. تارىخچى سىماچيەن هونلارنىڭ چۇڭۋېي ئاتـلىق خانى ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنى «هونلارنىڭ بـوۋىسـى» دەيدۇ. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، چۇڭۋېي مىلادىـدىن 1764 يىل بۇرۇن ئۆتكەن. ⑦ شۇنداق بولغانـدا، چۇڭۋېي بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇن ياشىغان بولۇپ چىقىدۇ. بىر قەدەر ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرىلەردە، هون تەڭرىـقۇتلىرىنىڭ نامى تۇمەن تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 240 يىـل بۇـرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان)تىن تارتىپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇت دۆلەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنـى ئورنىتىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن خانـلار ۋە بەگلەرنـى تەيىنلىگەن. بۇلار:

1. سـول قـول بىلگەخـان؛ 2. ئـوڭ قـول بىلگەخان؛

3. يابغۇ (باش ۋەزىر)؛ 4. سول قول ئىل قۇساي؛ 5. ئوڭ قول ئىل قۇساي (بۇلار ۋەزىرلىك مەنسىپى)؛ 6. سول قول قۇتىغۇ؛ 7. ئوڭ قول قۇتىغۇ؛ 8. سول قول خان؛ 9. ئوڭ قول خان؛ 10. سول قول ئۇلۇغ سانغۇن؛ 11. ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇن؛ 12. سول قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ؛ 13. ئوڭ قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ؛ 14. سول قول ئۇلۇغ غەزنە بېگى؛ 15. ئوڭ قول ئۇلۇغ غەزنە بېگى؛ 16. باتىس خان؛ 17. تۇمەنبېشى؛ 18. مىڭبېشى؛ 19. يۈز بېشى؛ 20. ئونبېشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ھون تەڭرىقۇتلىرى ئالىي ھۆكۈمران سۈپىتىدە، دۆلەتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە تاشقى سىياسىتىدىكى بارلىق چوڭ ھوقۇقلىرىنى يابغۇ، سول قول قۇتىغۇ، ئوڭ قول قۇتىغۇلارنىڭ ياردەمچىلىكىدە يۈرگۈزەتتى. قۇتىغۇلار بولسا ھونلاردا ئېسىل ئۇرۇق ھېسابلىنىدىغان غويان، لان، شابو قاتارلىق ئۈچ ئۇرۇقتىن تەيىنلىنەتتى. ھون تەڭرىقۇتلىرى ئوغۇللىرىنى ماناشۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەندۈرەتتى. غويان ئۇرۇقىدىن چىققان قۇتىغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ سول تەرىپىدە، لان، شابو ئۇرۇقىدىن چىققان قۇتىغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇراتتى.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا، ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ پايتەختى ھازىرقى كۆكخوت شەھىرى (ئىچكى موڭغۇلدا)نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەڭرىبالىق ئىدى. كېيىنچە ھونلار، پايتەختنى ئورخون دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى خوشو سايدام كۆلىنىڭ بويىغا يۆتكەپ كەتكەن. تەڭرىقۇت بىلەن ئالچى (تەڭرىقۇتنىڭ مەلىكىسى) پايتەختتىكى ئوردىدا تۇراتتى.

باتۇر تەگرىقۇت خون تەگرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى تۆت قىسىمغا بۆلۈپ باشقۇرۇشنى يولغا قويغان. تەگرىقۇت خونلار تېررىتورىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆزى بىۋاستە باشقۇرغان. تەگرىقۇتنىڭ ئۆز ئوغلى بولغان سول قول بىلگەخان خونلار تېررىتورىيىسىنىڭ شەرق قىسمىنى باشقۇرغان. ئۇنىڭ ئايرىم ئوردىسى بولۇپ، ئورنى قۇرۇلۇن دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە)نىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ئىدى. سول قول بىلگەخان باشقۇرىدىغان تېررىتورىيىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا سوزۇلغانىدى. ئۇ، ئاساسەن بويسۇندۇرۇلغان تۇڭگۇسلار (مانجۇلارنىڭ ئەجدادى)، موڭغۇللار، پورۇملار (ھازىرقى چاۋشيەن خەلقىنىڭ ئەجدادلىرىدىن) ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

ئوڭ قول بىلگەخان (بۇمۇ تەگرىقۇتنىڭ ئۆز ئوغۇللىرىدىن تەيىنلىنەتتى) خونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شەرقىي رايونلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى قوبدۇ - ئولاستايدىكى خاڭگەي تاغلىرى (موڭغۇلىيەدە)نىڭ ئىچىدە ئىدى. ئۇ باشقۇرىدىغان تېررىتورىيە ئىچىگە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئالاشەن ئايمىقى، ئىرسىن ئايمىقى، تەگرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار دالاسى. تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، سېلىنگا دەرياسى (موڭغۇلىيىدە)نىڭ غەربىي قىسمىدىكى قوبدۇ قاتارلىق جايلار كىرەتتى.

سول قول، ئوڭ قول بىلگەخانلاردىن قالسا، باتىسخان (كۈنپېتىش تەرەپتىكى خان) دەپ ئاتىلىدىغان خانلار ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. باتىسخان خونلار تېر-

رىتورىيىسىنىڭ غەربىي رايونلىرى (شەرقىي تارىم ۋادىسى-
نىڭ ئوتتۇرا، جەنۇبىي قىسمىدىن تارتىپ غەربىي كاسپىي
دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە)نى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى
ھازىرقى كورلا ئەتراپىدا ئىدى. ئۇ تەڭرىقۇتقا ۋەكالەتەن
ھۆكۈم يۈرگۈزەتتى.

ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا بولسا، تەڭرىقۇتتىن تارتىپ، ئۇلۇغ خەزىنە بېگىگىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى قوشۇنلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. تۈمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشىلار بولسا نوقۇل ھەربىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى.

باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇنتىزىملاشتۇرۇلغان ھەربىي تۈزۈم بويىچە، ھون قوشۇنلىرى ئاساسەن ئاتلىق، قىسمەن پىيادە قوشۇنلاردىن تەشكىللەنگەنىدى. ھەربىي تۈزۈم بويىچە، ھونلارنىڭ ياش يىگىتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئاتلىق قوشۇنغا كىرەتتى. ھون ئاتلىقلىرى ئاتلارنىڭ رەڭلىرى بويىچە تۈمەن دەپ ئاتالغان بىرلىكلەرگە بۆلۈنۈپ تەشكىللەنگەنىدى. باتۇر تەڭرىقۇت 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللىدى. ئاتلىق قوشۇنلار كۆك، ئاق بوز، قارا، قىزىل تورۇق رەڭلىك ئاتلار بويىچە بۆلەكلەرگە ئايرىلدى. بۇ 400 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇننىڭ چوڭ ـ كىچىك كوماندىرلىرى 44 مىڭ 440 كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن 40 نەپىرى تۈمەنبېشى، 400 نەپىرى مىڭبېشى، 4000 نەپىرى يۈزبېشى، 40 مىڭ نەپىرى ئونبېشى ئىدى.

ھون قوشۇنلىرى ناھايىتى باتۇر، چىدامىلىق (ئۇلار

ئىسسىق - سوغۇققا، ئاچلىققا، ئۇسسۇزلۇققا، بوران - يامغۇرغا ئانچىۋالا پىسەنت قىلىپ كەتمەيتتى) ئىدى. چۈنكى ھونلار قەدىمدىن تارتىپ ئۆزى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئىي ئەھۋاللىرىدىكى قىيىن شارائىتلار (قۇملۇق، سوغۇق ۋە باشقىلار)نى يېڭىش ئۈچۈنمۇ ئۆزلىرىدە باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك روھىنى يېتىشتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھونلار كۈچلۈك، ھاكاۋۇر قوشنىلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈنمۇ كۈچلۈك، باتۇر ۋە چىداملىق بىر قوشۇننىڭ بولۇشى لازىملىقىنى بىلەتتى. شۇنداق قىلىپ، باتۇر تەڭرىقۇت ئىشنى دۆلەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئۈستۈن قوشۇن تەشكىل قىلىشتىن باشلىدى.

ھونلار ئۇ دەۋردە بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك قۇللۇق تۈزۈمدە ياكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت تۈزۈمىدە ئەمەس بەلكى يېرىم پاترىئارخال، يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمىدە ئىدى. «تەڭرىقۇت پۈتۈن دۆلەت بويىچە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا فېئوداللىق، سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن.»⑧

ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمىنىڭ خېلى مۇكەممەللىككە قارىغاندىمۇ ھونلار ئەلۋەتتە فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىدا ياشىغان.

ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ فېئوداللىق تۈزۈم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار خېلى كۆپ. ئۇلار مىلادىيىدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى تۆمۈر تاۋلاشتا ئالدىنقى قاتاردا تۇرغان. ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە يېزىپ ئەۋەتكەن

مەكتۇپلىرىدىمۇ مەزمۇن ۋە بەدىئىي جەھەتتىن ناھايىتى يۇقىرى بىر سەۋىيە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ھونلار مىلادى-دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا يەنسەي - ئورخۇن يېزىقىنى قوللانغان. ⑨

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان يەتتە يىل ئىچىدە، تۆت تەرىپىدىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، شەرقىي ئاسىيانى ۋەھىمىگە سېلىپ قويىدى. باتۇر تەڭرىقۇت ئاۋۋال ئۆزىنىڭ شەرقىدىكى كۈچلۈك ۋە ھاكاۋۇر قوشنىسى بولغان تۇڭگۇسلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، تۇڭگۇس-لارنى ۋە موڭغۇللارنى تامامەن بويسۇندۇرۇۋالدى. ئاندىن كېيىن، ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ، ئۇلارنىمۇ تارمار قىلدى. باتۇر تەڭرىقۇت شەرق ۋە غەرب تەرەپكە قىل-غان غەلىبىلىك يۈرۈشلىرىدىن كېيىن، ئۆزىنىڭ جەنۇبىدىكى قوشنىسى جۇڭگوغا خەۋپ سېلىشقا باشلىدى. شۇ چاغدا، جۇڭ-گودىكى چىن سۇلالىسى (مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئاغدۇرۇلۇپ، خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان-دى. يېڭى قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى خاراب، بۆلۈنمە كۈچلەر مەۋجۇت بولۇپ، مەركىزىي ھاكىمى-يەت تېخى مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەنىدى. باتۇر تەڭرىقۇت، جۇڭگونىڭ بۇ خىل ئىچكى ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ-غا ھۇجۇم قىلىپ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن تارتتۇرۇپ قوي-

غان ئوردۇس يايلىقىنى جۇڭگودىن قايتۇرۇۋالدى. باتۇر تەڭرىقۇت بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى، ئۇ مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋشەن ناھىيىسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شۇ جايىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ھەربىي ۋالىي خەنۋاڭشىڭ ھونلارغا تەسلىم بولدى. ھونلار يەنە ئىلگىرىلەپ، شەنشىدىكى تەييۈەن، جىنياڭ قاتارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا، خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى خەنگاۋزۇ (مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 195 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ ۋەزىرى لىيۇجىڭ ھونلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئاقىۋەت ئېكېلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، لىيۇ باڭ (خەن گاۋزۇ)نى ئاگاھلاندۇردى. لېكىن لىيۇ باڭ لىيۇ جىڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئېتىبارغا ئالماي، ئۇنىڭ ئۆزىنى نەزەربەند قىلدى، ئۆزى 320 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇنغا باش بولۇپ ھونلارغا قارشى ماڭدى.

بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان باتۇر تەڭرىقۇت خىللانغان 400 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنىنى پىڭچېڭ(ھازىرقى داتۇڭ شەھىرى)شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بەيدىڭ تېغىنىڭ ئېدىرلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ خەنسۇلالىسى پادىشاھى لىيۇ باڭنىڭ كېلىشىنى پايلاپ بۆكتۈرمىدە تۇردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تاكتىكا جەھەتتە ئورۇنلاشتۇرغان بۇ يوشۇرۇن تۇزىقىدىن قىلچە خەۋىرى بولمىغان لىيۇ باڭ ئۆز قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىنى باشلاپ كېلىپ، بەيدىڭ تېغىدا

مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ قالىدى. سىماچىيەنىنىڭ يېزىشىغا قارى-
غاندا، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىمال تەرىپىنى قارا
ئاتلىق، شەرق تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، غەرب تەرىپىنى ئاق
بوز ئاتلىق، جەنۇب تەرىپىنى قىزىل تورۇق ئاتلىق ھون
قوشۇنلىرى قورشىۋالغان. تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقىسى
ئۈزۈلگەن خەن قوشۇنلىرى يەتتە كېچە - يەتتە كۈندۈز قور-
شاۋدا قېلىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈپ تۈگەشكە تاس - تاماس
قالغان.

ليۇ جېڭنىڭ گېپىگە كىرمەي، ھونلارغا قارشى يۈرۈش
قىلىپ قورشاۋغا چۈشۈپ قالغان ليۇ باڭ نېمە قىلىشىنى بىل-
مەي بېشى قېتىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ چېكىتپىك ئاتلىق ۋەزىرى
قورشاۋدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىنى تاپتى. چېك پىڭ باتۇر
تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى (چوڭ بىكەسى)نىڭ خاس چېدىرىغا
كىچىسى خۇپىيانە بېرىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئالتۇن پارا بەردى.
ئۇنىڭغا، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان بۇ ھەر-
بىي غەلىبىسىنىڭ ئۇنىڭ ئۆزىگە ھېچبىر ياخشىلىق ئې-
كەلمەيدىغانلىقىنى، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ قورشاۋدىكى قوشۇن-
لارنى ئەسىر قىلىپ، خەن دۆلىتىگە كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇپ
كىرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن مەغلۇپ بولغان خەن ئەمەل-
دارلىرى ۋە بەگلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل قىزلىرىنى
تەڭرىقۇتقا تەقدىم قىلىشقا باشلايدىغانلىقىنى، ئۇ قىزلارنىڭ
ئاپئاق يۈزلۈك، ماھۇق بەدەنلىك ۋە ئىنتايىن نازاكەتلىك
بولۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئۇلارغا قىزىقىپ كېتىپ، بىكەنى چوقۇم
تاشلىۋېتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ، چوڭ بىكەنى چۆچۈتۈپ قويـ-
دى. ئۆز ئاقىۋىتىدىن ئەنسىرەپ قالغان چوڭ بىكەدىن قورشاۋ-

نىڭ مەلۇم جايىدىن كىچىكرەك يوچۇق ئېچىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىشىنى ئۆتۈندى. ئالچى ئۇنىڭغا ۋەدە بەردى ۋە باتۇر تەڭرىقۇتتىن دەرھال ئارقىغا قايتىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى. ئۇنداق بولمىغاندا، كۆك تەڭرىنىڭ غەزىپىگە يولۇقى-دىغانلىقىنى ئېيتىپ شامان تەڭرىسى نامى بىلەن باتۇر تەڭرىقۇتنى قورقۇتتى. باتۇر تەڭرىقۇت ئالچىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، قورشاۋنىڭ مەلۇم جايىدىن خەنقوشۇنلى-رىنىڭ چېكىنىپ كېتىشى ئۈچۈن بىر يوچۇق ئېچىپ بېرىشكە ئۈنىدى. ليۇ باڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ شۇ جايدىن چىقىپ قېچىپ كەتتى.

شەرقنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن مەشھۇر بەيدىڭ قور-شاۋى هون ئالچىسىنىڭ خائىنلىقى سەۋەبىدىن مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى.

بەيدىڭ قورشاۋى ھەققىدە ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇلاردا مۇنداق بىر قوشاق توقۇلغان:

فېنچېڭدا يۈز بەرگەن ئاجايىپ ۋەقە،
كەلتۈردى دەھشەتلىك جاپا- مۇشەققەت.
يەتتە كۈن ئاچ قېلىپ كەتتۇق مادارسىن،
ئوقيانى ئېتىشقا يەتمىدى قۇۋۋەت. ⑩

مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن، مەغلۇپ بولغان خەن سۇلا-لىسى بىلەن هونلار ئارىسىدا بىتىمنامە تۈزۈلدى. بىتىمنامى-دە خەن سۇلالىسى ھەريىلى هونلارغا ناھايىتى نۇرغۇن مىقداردا كىمخاب، تاۋار - دۇردۇن، ئاشلىق قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن

ئۇلپان تولەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھونلارغا ھەر يىلى ئەۋەتىپ بېرىلىدىغان بۇ ياساقنى «سوۋغا - سالام» دېگەن سۆز بىلەن پەردازلاپ يازغان. بىتىمنامىگە كۆرە، خەن سۇلالىسى يەنە مەلىكە قىزلىرىنى مول سەرەمجانلىرى بىلەن بىللە ھون تەڭرىقۇتلىرىغا ياتلىق قىلىپ تۇرۇشمۇ لازىم ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، خەن سۇلالىسى ھونلار بىلەن قوۋۇق (سەددىچىن قوۋۇقلىرى) سودىسىنى يولغا قويدى. خەن سۇلالىسى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، ياساق تۆلەش، مەلىكە قىزلىرىنى ياتلىق قىلىش، قوۋۇق سودىسىنى يولغا قويۇشقا تارلىق يول قويۇشلارئارقىلىق ھونلارنىڭ قايتا ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلانماقچى بولدى. مۇنداق ئەھۋال 70 يىل (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) داۋام قىلدى.

بىتىمنامىگە خەن سۇلالىسى تەرەپ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەمەل قىلغان بولسىمۇ ھون تەڭرىقۇتلىرىدىن باتۇر تەڭرىقۇت، كۆك تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 161 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان)، كۈن تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 161 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان)لار ئانچە ئەمەل قىلىپ كەتمىدى، ئۇلار خەن زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇردى.

بەيدىڭ قورشاۋىدىن كېيىن خەن سۇلالىسىنى ئۇلپان تۆلەشكە مەجبۇر قىلغان باتۇر تەڭرىقۇت ناھايىتى مەغرۇرلىنىپ كەتتى. مىلادىدىن 195 يىل بۇرۇن ليۇ باڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەمدىلا يەتتە ياشقا كىرگەن ئوغلى —

خۇيدى پادىشاھ بولدى. ئەمەلىيەتتە پادىشاھ — ئۇنىڭ ئا-
نىسى مەلىكە لۇيخۇ ئىدى. گۆدەك پادىشاھ 13 يېشىدا (مىلا-
دىدىن 188 يىل بۇرۇن) ئۆلدى. پادىشاھلىق تەختكە ۋارىس-
لىق قىلىدىغان باشقا بىر شاھزادە لۇيخۇغا ئۆگەي بولغانلى-
قى ئۈچۈن، مىلادىدىن 187 يىل بۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن
باشلاپ لۇيخۇ خەن سۇلالىسىگە رەسمىي پادىشاھ (مىلادىدىن
187 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇنقى چاغ-
قىچە) بولدى.

باتۇر تەڭرىقۇت لىۇ باڭنىڭ ماۋچۇن ئاتلىق قىزىغا ئۆي-
لەنگەنىدى. ئۇ پادىشاھ لۇيخۇغا مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن
تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ يازدى:

«مەن يالغۇز قالدىم. مەن دەريالار، كۆللەر (سازلىقلار)
ئارىسىدا تۇغۇلغان. ئاتلار ۋە كالىلار ئارىسىدا، كەڭتاشا
دالىلاردا چوڭ بولدۇم. بىر نەچچە قېتىم دۆلىتىڭىزنىڭ چېگ-
رىلىرىغا كەلدىم. ھازىرمۇ دۆلىتىڭىزگە كېلىپ سەياھەت قىلىش-
نى خالايمەن. ئالىيلىرى يالغۇز قېلىپ تۇل ئولتۇرىدىكەنلا.
مەنمۇ يالغۇز قالدىم. بىز ئىككى پادىشاھ ئۈچۈن تىرىكلىكتە
بەخت - سائادەتمۇ قالمىدى. ئىككىمىز ئۈچۈن تەسەللىي
بولغۇدەك بىزگە زوق بېغىشلايدىغان نەرسىمۇ يوق. ئىككىمىز
بار - يوقىمىزنى ئالماشتۇرۇپ ئۆتسەك دەيمەن.»[11]

باتۇر تەڭرىقۇت بۇ مەكتۇپىدا لۇيخۇنى كەمسىتىپ، ئۇ-
نى «ماڭا ياتلىق بول» دەپ ھاقارەتلىگەن. ھون ئەلچىسى ئارقى-
لىق مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋېلىپ مەزمۇنىدىن خەۋەر تاپقان
لۇيخۇ قاتتىق خاپا بولۇپ، ۋەزىرلىرىنى، مەشھۇر سانغۇنلىرى-
نى يىغىپ ئۇلاردىن قانداق قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت سو-

رىغان. پەن خۇي ئاتلىق سانغۇن 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. جىبۇ ئاتلىق يەنە بىر سانغۇن پەن خۇينىڭ سۆزىگە قارشى چىققان. ئۇ: «پەن خۇينىڭ ئەل ـ يۇرتنى قوزغاپ، ھونلار دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىمىز دېگىنى خام خىيال، قۇرۇق لاپتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھونلار گويا يىرتقۇچ ھايۋانغا ئوخشىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتقان ياخشى سۆزىدىن ياخشىلىق كەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ يامان سۆزىدىن بولسا خاپا بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق»⑫ دېگەن.

لۈيخۇ جىبۇنىڭ مەسلىھەتىنى ماقۇل كۆرگەن. چۈنكى، ئۇ چاغدا، خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارغا قارشى چىققۇچىلىك مادارى يوق ئىدى. لۈيخۇ باتۇر تەڭرىقۇتقا مۇنداق دەپ مەكتۇپ يېزىشقا مەجبۇر بولغان: «ھون تەڭرىقۇتى دۆلىتىمنى يادلىرىدىن چىقارماي ئىلتىپات قىلىپ مەكتۇپ يوللاپلا، ھازىر دۆلىتىم ۋەھىمە ۋە دەھشەت ئىچىدە قالدى. كېيىنكى كۈنلەردە ماغدۇرلانماقچى بولدۇم. ھازىر ياشىنىپ مادارىمدىن كەتتىم، چاچلىرىم چۈشۈپ، چىشلىرىم لىڭشىپ تۆكۈلۈپ كەتتى. راۋۇرۇس ماڭالمايدىغان بولۇپ قالدىم. سىلى ھون تەڭرىقۇتى ئالىيلىرى مېنىڭ ھەققىمدە باشقىچە بىر چۈشەنچىدە بولۇپ قالمىغايلا. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەندىن رەنجىپ قالمىغايلا. بۇ خۇسۇستا، مېنىڭ دۆلىتىمدە ھېچقانداق گۇناھ يوق. سىلىگە ئۆزرىخاھلىق ئېيتىشنى لايىق كۆردۈم. ئالىيلىرىنىڭ لايىقىدا بولمىسىمۇ، ئىككى جۈپ ئات قوشۇلغان بىر شاھانە ھارۋا ئەۋەتتىم. لازىم قىلىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن.»⑬ لۈيخۇنىڭ باتۇر تەڭرىقۇتقا يازغان مەكتۇپى شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارغا يالۋۇرۇشتىن باشقا ئاما-

لىنىڭ بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆكخان تەڭرىقۇت مىلادىدىن 166 يىل بۇرۇن 140 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ھون قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ جۇڭگوغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. ھون قوشۇنلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن 200 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايغىچە بېسىپ كېلىپ، خۇيچۇڭ ئوردىسىغا ئوت قويدى. پايتەخت خەۋپ ئاستىدا قالدى. خەن سۇلالىسى ھونلارنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداشقا ۋەدە بەرگەندىن كېيىنلا، ھونلار ئاندىن قايتىپ كەتتى.

كۆكخان تەڭرىقۇت مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن خەن ۋېندىگە تەھدىت سېلىپ، ئۇنى ھەر يىلى ھونلارغا ئەۋەتىدىغان نەرسىلەرنىڭ سانىنى بۇرۇنقىغا قارىغاندا كۆپەيتىشكە، باشقا نەرسىلەرنى قويۇپ نوقۇل كىمخاب، تەتىللا، يىپەك شايى قاتارلىق ماللارنىلا ئەۋەتىشكە مەجبۇر قىلدى.⑭

خەن سۇلالىسى ھون تەڭرىقۇتى كۆكخان تەڭرىقۇت مىلادىدىن 161 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ (مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان)قا مىلادىدىن 156 يىل بۇرۇن ۋە مىلادىدىن 152 يىل بۇرۇن بولۇپ ئىككى قېتىم خەن مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلدى.⑮

خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلارنىڭ مۇناسىۋىتى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك بولۇپ ئۆتكەن.

ئەمدى ھونلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە توختىلىپ ئۆتەيلى.

ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى ۋۇجۇدقا كەلگەن چاغدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە ئۇلارغا

قېرىنداش بولغان خەلقلەر قۇرغان بىرقانچە ئۇنىلىغان
خانلىقلار بار ئىدى. بۇ خانلىقلارنىڭ بەزىلىرى
بايقال بويلىرىدا، كەگسۇدا، بەزىلىرى بولسا ئوتتۇرا
ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا ئىدى. بۇ خانلىقلارنىڭ ئىچى-
دىن مۇھىمراقلىرىنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە چۈشەندۈرۈش
ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدا ئۆتكەن تارىخچىسى سىما
چيەننىڭ «تارىخنامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»ۋە «تارىخنامە.
پەرغانە تەزكىرىسى» دىن ھەمدە بەن گۇنىڭ «خەن سۇلالىسى
يىلنامىسى. غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» دېگەن خاتىرىلەر-
دىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

مانا شۇ مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر
بۇرۇن، بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىدا شەرقىي ئۇيغۇر
خانلىقى، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىملىرىدا
قىرغىز خانلىقى، ھازىرقى زايسان ۋە ئالتاي ئەتراپ-
لىرىدا ئوغۇز خانلىقى، ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا،
تەڭشيانىڭ ئىرسىن ۋادىسىدا ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇنلار
خانلىقى بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارىم ۋادىسىدا
بولسا قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەنت، خوتەن،
لولان خانلىقلىرى بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە بولسا
پەرغانە خانلىقى، قاڭلى خانلىقى، غەربىي ئاسىيادا ئالانلار
خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەر بار ئىدى. قاڭلى خانلىقى ھا-
زىرقى سەمەرقەند ئەتراپلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى
بىلەن ئارال كۆللىرى ئارىسىدا ئىدى. ئالانلار دۆلىتى كاسپىي
دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمال تەرەپلىرىدە ئىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 202 يىل بۇرۇن بايقال

بويىدىكى (شەرقىي ئۇيغۇرلار) خانلىقى بىلەن يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىلىرىدىكى قىرغىز خانلىقىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. باتۇر تەڭرىقۇت يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كەڭسۇدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلار ۋە ئۇيسۇنلارنى ليۇ باڭنى بەيدېڭدە قورشاۋغا ئېلىشتىن بۇرۇن (مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن)لا بويسۇندۇرۇۋالغانىدى. باتۇر تەڭرىقۇت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن غەربىي ئاسـ يادىكى بەزى دۆلەتلەرنى مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇنقى ۋاـ قىتتا كەلگەندە بويسۇندۇردى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەنۋېندى (مىلادىدىن 179يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 157 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان)غا تۆۋەندىكى مەشھۇر مەكتۇپنى يازدى:

«كۆك تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام بىلەن سورايدۇ. بۇرۇن پادىشاھ ئالىيلىرى يازغان مەكتۇپـ لىرىدا قۇدىلىشىش ھەققىدە سۆز ئاچقان ئىدىلە، ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، مەن خۇشال بولغان بولاتتىم.

ئەمما خەن پادىشاھىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرىدىغان ئەمەلدارى بەگلىرىمدىن بىرى بولغان ئوڭ قول بىلگەخانغا هۇجۇم قىلغان. ئوڭ قول بىلگە خانمۇ ئەھۋالنى ماڭا مەلۇم قىلىپ ماقۇللۇقۇمنى ئالمايلا، مىنىڭ غويرۇنانچى قاتارـ لىق كىشىلىرىمنىڭ گېپىگە كىرىپ، خەن پادىشاھىنىڭ ئەمەلـ دارى بىلەن ئۆچەكىشىپ قاپتۇ. ئاقىۋەتتە، ئىككى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامە بۇزۇلۇپ،

قىرىنداشلىق مۇناسىۋىتىمىزگە ئازراق چۈشكەن. شۇ ۋەجىدىن ئاغرىنىپ يازغان مەكتۇپلىرى ماڭا ئىككى قېتىم يوللاندى. مېنىمۇ ئەلچى ئارقىلىق جاۋاب مەكتۇپى يوللىدىم. لېكىن مەن ئەۋەتكەن ئەلچى قايتىپ كەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەن پادىشاھىنىڭ ئەلچىسى كەلمىدى. خەن پادىشاھى بىزگە دوستانە بولمىدى، قوشنىدارچىلىقنى بەجا كەلتۈرمىدى. ئوڭ قول بىلگە خانغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا غەرب تەرەپتىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرۇدۇم. تەڭرىنىڭ ماڭا بەختسائادەت ئاتا قىلىشى بىلەن، قوماندانلار، جەڭچىلىرىمنىڭ غەيرەت - شىجائىتى، ئاتلىرىنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن ئۇلۇغ ياۋچىلارنى يەڭدىم. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، بەزىلىرىنى تىز پۈكتۈردۈم.

لولان خانلىقىنى (لوپنۇر ئەتراپىدا)، ئۇيسۇن خانلىقىنى، ئوغۇزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىردى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۆلكىلەر ھۆكۈمرانلىقىمغا ئۆتتى.

مەن شۇنى ئارزۇ قىلىمەنكى، قوشۇنلارنى ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، جەڭ ئاتلىرىنى يايلاققا قويۇپ بېرىپ، كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى بىتىمنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك. چېگرا ئەتراپىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئارامخۇدا كۈن كۆرسە، گۆدەكلەر بەخىرامان ئويناپ - كۈلۈپ چوڭ بولسا، ياشانغانلار غەم - ئەندىشىسىز ياشىسا، ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە

تىنچ، پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى.
... نۆكىرىم ئارقىلىق مەكتۇپ يوللىدىم. ئۆزلىرىگە ئاتاپ بىر تۆگە، تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋىدىن بىر جۈپ ئەۋەتتىم. ئەگەر خەن پادىشاھى مۇندىن كېيىن ھونلارنىڭ ئۆز چېگرىسىغا يولىماسلىقىنى ئارزۇ قىلىدىغان بولسا، بەگلىرىمگە، خەلقىمگە چېگرىدىن يىراق تۇرۇشلىرى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەيمەن.»[16]

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان تارىخىي يۈرۈشىدە كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بېرىپ [17] ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتەسۇ، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇردى... مانا شۇچاغدا ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر قۇدرەتلىك باسقۇچقا يېتىپ، ئاسىيا سەھنىسىدە شىردەك ھۆركىرەپ، ئەتراپىدىكى كۈچلۈك قوشۇن-لىرىنىمۇ ۋەھىمە ئىچىدە قالدۇردى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكە-نىمىزدەك، شۇ چاغدا، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، غەربى كاسپىي دېڭىزىنىڭ بوي-لىرىغىچە يەتكەنىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت غەربكە قىلغان غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كېلىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادى-دىن 176 يىل بۇرۇن)، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندىغا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەكتۇپنى يازغان.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەنۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدىن نېمىلەرنى چۈشىنىش مۇمكىن؟

مەزكۇر مەكتۇپتىن ئاجايىپ تارىخىي ۋەقەلەرنى، ھونلارنىڭ — كۈچ - قۇدرىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاسىياناب

خىسلەتلىرىنى چۈشىنىۋېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس. مەكتۇپ-نىڭ مەزمۇنىغا ئاساسلانغاندا:

1. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، ئۇزۇن، مۇشەققەتلىك، قانلىق بىر سەپەرگە كەتكەندە، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ھونلارنىڭ ئوڭ قول بىلگە خانى (باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى كۆك خان - ئا) خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان قوشۇنلىرى-نىڭ قوماندانلىرىدىن بىرىنىڭ يولسىزلىقىغا يول قويماي شەنشى ئۆلكىسىنىڭ يۇلىڭ ئەتراپلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. شۇ-نىڭ بىلەن ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامە بۇزۇلغان.

2. مىلادىيىدىن 176 يىل بۇرۇن كەڭسۇدا ياشاي-دىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، با-تۇر تەڭرىقۇتنىڭ تاپشۇرۇشى بويىچە ئۇنىڭ ئوغلى كۆكخان (مەكتۇپتا ئوڭ قول بىلگەخان دېيىلگەن) ئۇلارغا جازا يۈ-رۈشى قىلغان. بەنگونىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، ئوڭ قول بىلگە خان ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ناھايىتى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان، ياۋچىلار خانىنىڭ بېشىنى كېسىپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى ئالتۇندىن ھەل بېرىپ شاراب ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالغان.

ئەزەلدىن تارتىپ ئۆزئارا قېرىنداش بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھونلار، ئۇيسۇنلار، بىر - بىرىگە قوشنا بولۇپ يا-شايتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇنلار خېشى كارىدورىدا ياشىغان بولسا، ھونلار ئۇلارنىڭ شەرقىدە — ھازىرقى

موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل دائىرىسىدە ياشايتتى.

مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى نانتۇمىنى ئۆلتۈرگەن، يايلاقلىرىنى بېسىۋالغان. مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار شەرققە قاراپ قېچىپ، ھونلارنىڭ قانىتى ئاستىدا پاناھلانغانىدى. ھونلار يېنىغا بارغان بوجو ئاتلىق ئۇيسۇن ياڭغۇسى (ياڭغۇ— مەنسەپ نامى بولۇپ، باش ۋەزىرگە تەڭ) تۇغۇلغىنىغا بىرنەچچە ئاي بولغان خانزادە راغومى (نانتۇمىنىڭ ئوغلى)نى ئېلىپ قاچقان. باتۇر تەڭرىقۇت خانزادە راغومىنى چوڭ قىلىپ تەربىيىلەپ ئۆستۈرگەن. راغومى ھونلار ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن. باتۇر تەڭرىقۇت راغومىنى ئۇيسۇنلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، پۈتۈن ئۇيسۇن ئاھالىسىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتۇرغان. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇيسۇنلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەرگەن. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇيسۇنلار ئىرسىن ۋادىسى (نىڭشيادا) ۋە خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ يەرلەشكەن.

مەكتۇپتا ئېيتىلغانىدەك، مىلادىيىدىن 176 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى ئوك قول بىلگە خان ئىسيان كۆتۈرگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ، ئۇلارنى قاتتىق جازالىغان. ئۇنىڭغا چىدىمىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھونلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن خاننىڭ ئايالى باشچىلىقىدا، غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا كېلىپ، بۇ يەرگە يېڭىدىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيسۇنلارنى ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقار-

غان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا 25 يىل تۇرغان. مىلا-
دىدىن 150 يىل بۇرۇن، هون تەڭرىقۇتى كۈنخانىنىڭ ياردى-
مىنى ئالغان ئۇيسۇنلار ئۇلۇغ ياۋچىلارغا هۇجۇم قىلىپ ئۇ-
لارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋا-
دىسىدىن غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ، قەشقەرگە كەلدى ۋە بۇ
يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا، باكترىيە (هازىرقى ئافغانىس-
تاننىڭ شىمالىي قىسمى)گە ۋە ئامۇ دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقى-
غا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

3. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇپىدا: لولان، ئۇيسۇن، ئو-
غۇزلارنى ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى هۆكۈمرانلى-
قىم ئاستىغا ئالدىم، دېيىلگەن. مانا شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا،
باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان
هەربىي يۈرۈشىدە، يەتتەسۇدىكى (ئىلى ۋادىسىمۇ بۇنىڭ ئى-
چىدە) ئۇيسۇنلارنى، سەمەرقەنت ۋە بالقاش كۆلى بىلەن ئا-
رال كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قاڭلىلارنى، كاسپى بو-
يىدىكى ئالانلارنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەر-
نى تولۇق بويسۇندۇرغان. هونلارنىڭ بۇ يۈرۈشلىرىدە ئالاهى-
دە مۇهىم بولغىنى، ئۇلار مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن تارىم
ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى بويسۇندۇرغان. دېمەك، ئوت-
تۇرا ئاسىيادىكى غەربىي ئۇيغۇرلار شۇنىڭدىن باشلاپ هون تەڭ-
رىقۇتلۇقىنىڭ دۆلەت تەركىبىگە كىرگەن.

4. باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدا:
«ئۇ قىيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ هەممىسى بىر ئائىلە بولۇپ
بىرلەشتى» دەپ تەهدىت سالغان.

خەن ۋېندى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋال-

غاندىن كېيىن، دەرھال جاۋاب مەكتۇپ يوللاپ مۇنداق دېگەن: «خەن پادىشاھى، ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ. ئالىيلىرى ئەلچى شىخوجان (ھون ئەلچىسىنىڭ نامى — ئا) ئارقىلىق پېقىرغا يوللىغان مەكتۇپلىرىدا: قوشۇنلارنى ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقىرىپ، جەڭ ئاتلىرىنى يايلاققا قويۇپ بېرىپ، كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى بىتىمنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرا ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئارامخۇدا كۈن كۆرسە، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقىچە تىنچ، پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى، دېگەنىكەنلا. مەن بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم.»[18]

خەن ۋېندى ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق يوللىغان مەكتۇپى بىلەن بىللە باتۇر تەڭرىقۇتقا ئېسىل تون-چاپانلار، ئالتۇن توقا (كەمەرنىڭ توقىسى)، كىمخاب، خىلمۇخىل رەڭدىكى شايى-ئەتلەسلەردىن بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن سوۋغا ئەۋەتكەن.

ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۆز-ئارا يېزىشقان مەكتۇپلىرىغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيدىن 175 يىل بۇرۇن، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈز تۇتقان.

خەن سۇلالىسى ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۇزۇن مۇددەت (مىلادىيدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) پۇختا تەييارلىق كۆردى. خەن سۇلا-

لىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ھونلارغا قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى.

خەن ۋۇدىنىڭ ھونلارغا قارشى ئېلىپ بارغان مەشھۇر ئۇرۇشلىرىنىڭ بىرى مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن بولدى. بۇ ئۇرۇشتا، قوماندان ۋېيچىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان خەن قوشۇنى ھونلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوردوس ياپيلىقىنى بېسىۋالدى.

ئىككىنچى قېتىمقى چوڭ ئۇرۇش مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇشتا، قوماندان خو چۈبىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، پىيادە قوشۇن ھونلارنىڭ كەڭسۇدىكى، تەڭرىتېغى (ھازىرقى چىلىيەنشەن تېغى) ۋە ئالچى تېغى (ھازىرقى يەنجىشەن تېغى) ئېتەكلىرىدىكى ياپلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ، ھونلاردىن خېشى كارىدورىنى تارتىۋالدى. خېشى كارىدورى بىر پارچە مۇنبەت ياپلاق ئىدى. خەن سۇلالىسى خېشى كارىدورىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، شۇ جايغا ئىچكى جايلاردىن 200 مىڭ كىشىنى كۆچۈردى. خەن كۆچمەنلىرى يېڭى جايدا بوز يەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. خەن ۋۇدىنىڭ قارىشىچە، چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك چارىسى ــ چېگرا بويلىرىغا كۆپ مىقداردا ئادەم كۆچۈرۈش ئىدى. خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى مەمۇرىي جەھەتتىن ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، ئىلگىرى - ئاخىر بو-

لۆپ، ۋۇۋېي، جيۇچۇەن، جاڭيې، دۇڭخۇاڭ قاتارلىق ۋىلايەتـ
لەرنى تەسىس قىلدى.

ھونلار خېشى كارىدورىدىكى يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ھەسرەتلىنىپ تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇغان:

ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرىتېغىدىن،
ئاۋۇماس بولۇپ قالدى چارۋا مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تېغىدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

قوشاقتا: «ئالچى تېغى» بىلەن، «مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز» دېگەن قۇرنىڭ باغلىنىپ تەسۋىرلىنىشى ناـ ھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. چۈنكى، ھونلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرى قىزىل ھەم سېرىققا مايىل بىر تۈرلۈك گۈلدىن ئەڭـ لىك ياساپ، چىرايىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن يۈزىگە سۈرـ كىشەتتى. ھونلار مانا شۇ ئەڭلىكنى ئالچى (قىزىل) ئەڭلىك دەپ ئاتىشاتتى. شۇنىڭدەك، ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ چوڭ مەـ لىكىسى (خانىش)مۇ ئالچى دەپ ئاتىلاتتى.

ھونلار ئالچى تېغىنىڭ قولدىن كېتىشىنى ھون خوتۇنـ قىزلىرىنىڭ ئەڭلىكىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ئوخشىتىپ، خوتۇن - قىزلىرىمىزنىڭ چىرايى گۈزەل ئالچى بولالمايدىـ غان ھالغا چۈشۈپ قالدى، دەپ ھەسرەتلەنگەن.

خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى بېسىۋېلىپ ئىككى يىل ئۆتە - ئۆتمەيلا، مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن، ھونلارغا قارشى يەنە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

قوماندان ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭلار باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق (ھەربىرىنىڭ قول ئاستىدا 50 مىڭ ئاتلىق بار ئىدى) بىرنەچچە يۈز مىڭ پىيادە قوشۇن ھونلارغا قارشى يۈرۈش باشلىدى، خەن قوشۇنلىرىدا 140 مىڭ تۇياق زاپاس ئاتمۇ بار ئىدى. خەن قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ ھونلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. ھون تەڭرىقۇتى — ئىل چىسى تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن 127 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ 114 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى ھون ئاتلىق قوشۇنلىرى ئۇلارنى موڭغۇلىيە چۆلىدە پايلاپ تۇردى. موڭغۇلىيە چۆلىدە بولغان ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى ئىل چىسى تەڭرىقۇتنى قورشىۋالدى. لېكىن، تەڭرىقۇت قورشاۋنى يېرىپ چىقىپ، ئەسىرگە چۈشۈشتىن قۇتۇلۇپ قالدى.

بۇ قېتىمقى قانلىق ئۇرۇشتا، خەن قوشۇنلىرىدىن 100 مىڭ ئادەم، 120 مىڭ ئات ئۆلدى. ھونلاردىن 90 مىڭ ئادەم، نەچچە ئون مىڭ ئات ئۆلدى. ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ھالسىرىغان خەن قوشۇنلىرى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا پېتىنالماي، ئارقىغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ھونلارمۇ خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرەلمىدى. شۇ ئۇرۇشتا، خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان لى گۇاڭ بەلگىلەنگەن جايغا ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئېغىر جازاغا تارتىلىشىدىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۋالدى. قانداق بولمىسۇن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۈچ قېتىملىق ئۇرۇش ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بۇرۇنقى پاسسىپ ئورنىدىن ئاكتىپ ئورۇنغا ئۆتتى. بۇرۇن، ھونلار تاجاۋۇز قىلغۇچى، خەن سۇلالىسى بول-

سا مۇداپىئەدە تۇرۇپ ئۆزىنى قوغدىغۇچى ئورۇندا تۇرغانـ
دى، مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، ئەھۋال
يۇقىرىقىنىڭ ئەكسى بولۇپ ئۆزگەردى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن، ھونلار بىلەن
ئۇرۇشقان چاغنىڭ ئۆزىدىلا، چېگرا بويلىرىغا 700 مىڭ ئا-
دەم كۆچۈردى.

خەن ۋۇدى ھونلارغا قارشى ھەربىي ھەرىكەتلەرنى
ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە ھەرىكەتلىرىنىمۇ
ئېلىپ باردى. ئۇ يىراقتىكىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، يېقىن
قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ستراتېگىيىسىنى قوللاندى. ئۇ
يىراقتىكى ئەللەردىن دوست تېپىپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلى-
شىپ ھونلارغا قارشى بىرلىك سەپ تەشكىل قىلىش ئۈچۈن،
جاڭ چيەننى مىلادىدىن 127 يىل بۇرۇن بىر قېتىم، مىلادىدىن
115 يىل بۇرۇن بىر قېتىم غەرب ئەللىرىگە ئەۋەتتى. جاڭ
چيەن ئىككى قېتىم بېرىپ غەرب ئەللىرىنى چارلاپ كەلگەنـ
دىن كېيىن، خەن ۋۇدى ئۇنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، سوۋغا-
سالام يوللاپ ئالداپ قىزىقتۇرۇش، قىز بېرىپ قۇدىلىشىش
قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئالدى بىلەن ئۇيسۇنلارنى
ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى ھونلارغا قارشى قىلىپ قويدى. مىـ
لادىدىن 104 يىل بۇرۇن، ئۇيسۇنلار ھونلاردىن يۈز ئۆرۈپ،
خەن سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولۇپ قالدى.

خەن ۋۇدى ئۇيسۇنلارنى يېنىغا تارتقانلىغاندىن كېـ
يىن، ھونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى يەنە باشلىدى.
لېكىن، بۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ كۆپىدە خەن سۇلالىسى قوشۇنـ
لىرى مەغلۇپ بولدى.

مەسىلەن: خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن، لى لىڭ باشچىلىقىدا 5000 كىشىلىك پىيادە قوشۇننى هونلارغا قارشى ماڭدۇردى. لى لىڭ باشچىلىقىدىكى خەن پىيادە قوشۇنلىرى هونلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، شىمالغا قاراپ 30 كۈن ماڭغاندىن كېيىن، توغلا دەرياسىنىڭ بويىدا قۇتىغۇ تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. لى لىڭ ئەسىرگە چۈشتى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئاساسىي قوشۇننى ئەۋەتمىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 97 يىل بۇرۇن، لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا 180 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇننى هونلارغا قارشى ماڭدۇردى. هونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرگەن خەن قوشۇنلىرىنىڭ لى گۇاڭلى ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان 140 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى (70 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ پىيادە) توغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا قۇتىغۇ تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 101 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) باشچىلىقىدىكى هون قوشۇنلىرى بىلەن ئون كۈن ئۇرۇشقاندىن كېيىن قايتىپ كەتتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئېغىر تالاپەت كەلتۈردى.

خەن ۋۇدى يۇقىرىدىكى ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇن هونلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا هونلارغا قارشى يەنە قوشۇن ماڭدۇردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان غولىقو تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) 50 مىڭ كىشىلىك

هون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە باشلاپ كېلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى. غولىقو تەڭرىقۇت جەنۇبقا قارىتىپ ئۇزۇنۇە چوڭقۇر خەندەك قازدۇردى. خەندەك ئۈستى نىقابلاندى. لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى 70مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنى ھونلار قازغان خەندەكنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ توختىدى. ئۇلار نىقابلانغان خەندەكتىن خەۋەرسىز ئىدى. غولىقو تەڭرىقۇت يېرىم كېچىدە تۇيۇدۇرماستىن خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇشتۇمتۇت شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۇچرىغان خەن قوشۇنلىرى ناھايىتى قالايمىقان ھالدا ئالدىغا قاراپ قاچتى ۋە نۇرغۇنى خەندەككە يىقىلىپ چۈشۈپ ھالاك بولدى. لى گۇاڭلى ناھايىتى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى. ھونلار شانلىق بىر غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، خەن ئەسكەرلىرىنىڭ بىرمۇ ساق قېچىپ قۇتۇلالمىدى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن بەختىسىز ۋە شۆھرەتسىز لى گۇاڭلىنى (ئۇ پەرغانىگە قىلغان ئىككى قېتىملىق يۈرۈشىدە ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققانىدى) غولىقو تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن 89 يىل بۇرۇن «ئانامنىڭ ۋاپاتىغا قۇربانلىق قىلىمەن» دېگەن باھانە بىلەن ئۆلتۈردى.

ھونلارنىڭ مىلادىيىدىن 91 يىل بۇرۇنقى شۇ **ئۇرۇشتا قازانغان** غەلىبىسى دۇنيانىڭ ئۇرۇش تارىخىدا ناھايىتى **مۇھىم** ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

خەن سۇلالىسى، مىلادىيىدىن 104 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارنى يېنىغا تارتىپ ھونلارغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بارغان

دىن تارتىپ مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئۇيسۇنلارنىڭ كۆن بەگلىرىگە (كۇنمو — 昆莫) شىجۇن، جەيۇ ئاتلىق مەلىكە قىزلىرىنى ياتلىق قىلدى.

مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن ئۇيسۇن خانى راغومىغا ياتلىق بولغان مەلىكە شىجۇن ئۆزىنىڭ ئۇستىگە يۈكلەنگەن سىياسىي، ستراتېگىيىلىك ۋەزىپىنى ھېس قىلىپ يېتەلمىدى. راغومى ناھايىتى قېرىپ كەتكەنىدى، مەلىكە ئۇيسۇن تىلىنى بىلمەيتتى. ئۇ ئۇيسۇنلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە كۆنەلمىدى. شۇڭا، ئۇ دائىم مۇڭلىناتتى، ئۇ «مەلىكە قوشىقى» ناملىق بىر قوشاق توقۇغان، قوشاق مۇنداق:

ئۇزاتتى يىراققا مېنى تۇغقانلار،
ياتلىق قىلىشىپ ئۇيسۇن خانىغا.
ئۆيلىرى يۇمىلاق كىگىز ئوتاۋكەن،
ئۇلارنىڭ ئوزۇقى ئىكەن گۆش، قىمىز،
ئۆرلەيدۇ پىغانىم يۇرتنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم...

راغومى ئۆزىنىڭ بەكمۇ قېرىپ كەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەلىكە شىجۇننى نەۋرىسى قۇنشۇمىغا چېتىپ قويىدۇ. مەلىكە قۇنشۇمىدىن بىر قىز تۇغىدۇ. ئۆزى ئانچە ئۆتمەيلا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەن ۋۇدى، مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز تۇغقانلىرىدىن بىرىنىڭ جەيۇ ئاتلىق قىزىنى قۇنشۇمىغا ياتلىق قىلىدۇ. بەختكە قارشى، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، قۇنشۇمى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھون بىكەسىدىن

تۇغۇلغان ئوغلى ئىسمى كىچىك بولغانلىقتىن، مەرھۇمنىڭ تۇغـ
قىنى ئۇنغۇمى ۋاقىتلىق خان بولىدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ ئادىتى بويىچە مەلىكە جەيۇ ئۇنغۇمىغا
ياتلىق بولىدۇ، ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغىدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ خەنسۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن
غەزەپلەنگەن غۇيا ندى تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنـ
قى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 65 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭـ
رىقۇت بولغان) مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن، غەربىي ئۇيغۇرـ
لاردىن قۇشۇ خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى
ئاتلاندۇرۇپ ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. غۇيا ندى تەڭرىقۇت
دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇيسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارـ
دىن مەلىكە جەيۇنى ھونلارغا تۇتۇپ بېرىپ، خەن سۇلالىـ
سى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەـ
نە شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە، مەلىكە جەيۇ بىلەن ئۇنغۇـ
مى پادىشاھ خەن شۈەندىگە مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنىڭ ياردەم
بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

پادىشاھ خەن شۈەندى مەلىكە جەيۇنى قۇتقۇلدۇرۇپ قېـ
لىش ئۈچۈن، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن 160 مىڭ كىشىلىك
ئاتلىق قوشۇننى بەش يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا قارشى ماڭـ
دۇرىدۇ. خەن قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىدىن
چىقىپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن
بولسىمۇ، ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇچرىتالماي، ئارقىـ
غا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. چۈنكى، غۇيا ندى تەڭرىـ
قۇت ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن،
چېكىنىپ زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، خەن

قوشۇنلىرى بىلەن ئومۇميۈزلۈك كەسكىن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلانغانىدى.

لېكىن ئۈيسۈن قوشۇنلىرى ھونلارغا غەرب تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ ئوڭ قول بىلگە خان ئوردىسىنى (ھازىرقى ماناس بىلەن فۇكاڭ ئارىلىقىدا بولغان) ۋەيران قىلىپ، 40 مىڭ ئادەم ۋە 700 مىڭ تۇياق چارۋا مالنى ھەيدەپ كېتىدۇ.

غۇيا ندى تەڭرىقۇت شۇ يىلى ئۈيسۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇ غەلىبە بىلەن قايتىدۇ، لېكىن قايتىشىدا، قېلىن قار، قاتتىق سوغۇقتا قېلىپ، ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلارنىڭ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقىدىن پايدىلانغان شەرقىي تۇرالار ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھونلارغا شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. دەل شۇ پەيتتە، ئوغانلارمۇ ھونلارغا شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. دېمەك، مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلار غەرب تەرەپتە ئۈيسۇنلارنىڭ، شىمال تەرەپتە تۇرالارنىڭ، شەرقتە ئوغانلارنىڭ، جەنۇب تەرەپتە خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ.⑲

شەرقىي تۇرالار مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھونلارغا بويسۇنمىدى. شەرقىي تۇرالار شۇ مەزگىل ئىچىدە، مىلادىدىن 61 يىل بۇرۇن ھونلارغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. شۇلوي قانقۇي تەڭرىقۇت 10 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇننى ئەۋەتىپ ئۇلاردىن ئۆچ ئالماقچى بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ ھەرىكە

تىدىن ئانچە ياخشى نەتىجە چىقمىدى.[20]

شولوي قانقۇي تەگرىقۇت مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، هون هۆكۈمرانلىرى تەگرىقۇتلۇق دەۋاسى قىلىشىپ، بىر نەچچە يىلغا سوزۇلغان قانلىق ئىچكى ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان سەككىز يىل ئىچىدە، قۇغۇشار، قۇتىئۇش، تۇجۇ، ئوغۇز، چىلى قاتارلىق هون شاهزادىلىرى ئۆزلىرىنى تەگرىقۇت دەپ جاكارلىدى. بۇ تارىختا «بەش تەگرىقۇتنىڭ هوقۇق تالىشىشى» دەپ ئاتالدى.

شولوي قانقۇي تەگرىقۇتنىڭ ئوغلى قۇتىئۇش تەگرىقۇت 50 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، تۆت يىل ئىچىدە (52 — 56)، هونلار تەختىنى تالىشىپ ئۆزلىرىنى تەگرىقۇت دەپ ئاتاشقان قۇغۇشار تەگرىقۇت، تۇجۇ تەگرىقۇت(56—58)، ئوغۇز تەگرىقۇت(57 —)، چىلى تەگرىقۇت(56—57) قاتارلىق تەگرىقۇتلارنى بىر - بىرلەپ تارمار كەلتۈردى. مانا شۇ بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشتا، ناهايىتى نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ، هونلار ئېلى قان دەرياسىغا چۆمۈلدى، جەسەت دۆۋىلىرى ئۈستىدە ئاغزى قانغا بويالغان بۆرىلەر هۇۋۇلىشىدىغان، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلار چىرقىرىشىدىغان ناهايىتى قورقۇنچلۇق مەنزىرە پەيدا بولدى. ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن جايلاردا، يېشىل يايلاقلار، دالالار، چۆللەرنىڭ ئۈستىنى ئاقىرىپ تۇرغان ئادەم سۆڭەكلىرى قاپلاپ كەتتى. چارۋا ماللارنىڭ 90 پىرسەنتى قىرىلىپ، خەلق ئاچارچىلىق ئىچىدە قالدى. ئۆزئارا بولغان ئۇرۇشتا سەپەرۋەر قىلىنغان قوشۇن

350 مىڭ كىشىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن 300 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلدى.

ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان قۇتسىئۇش تەڭرىقۇت ھونلارنىڭ پايتەختى — ئۇتۇكەنگە كىرىپ تەنتەنە بىلەن تەختكە چىقتى. ئاكىسى قۇتسىئۇش تەڭرىقۇتتىن يېڭىلىپ نېمە قىلىشنى بىلمەي گاڭگىراپ قالغان قۇغۇشار تەڭرىقۇت يېقىنلىرىنى يىغىپ قانداق قىلىش توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئىبل قۇساي ئاتلىق ۋەزىرى خەن سۇلالىسىگە بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، قۇتسىئۇش تەڭرىقۇتنى يوقىتىپ، ھونلار تەختىنى ئىگىلەشنى تەشەببۇس قىلدى. باشقا ھون بەگلىرى ئىبل قۇسايغا قارشى چىقتى. ئۇلار «ھونلار ئات مىنىشكە ئۇستا بىر خەلق بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشتا دۇنيادا داڭقى بار. ھونلار باتۇرلۇقنى ئىززەتلەيدۇ، باش ئېگىشنى پەسكەشلىك دەپ بىلىدۇ. ئۇرۇش قىلىپ ئۆلۈش باتۇرلۇقنىڭ خىسلىتى. ھازىر ئاكا - ئۇكىلار ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ھون ھاكىمىيىتى يەنىلا قېرىنداشلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكىنى يوق» ⑳ دېيىشتى.

قۇغۇشار تەڭرىقۇت ئىبل قۇساينىڭ تەشەببۇسىنى ماقۇل كۆردى. ئۇ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇن، بىرنەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇن ۋە ئۆزىگە ئەگەشكەن بىر قىسىم ھونلارنى باشلاپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئۇ ئوغلىنى چاڭئەنگە ئەۋەتتى.

قۇتسىئۇش تەڭرىقۇت قۇغۇشارنىڭ خانلىق يولىغا ماڭغانلىقىنى ئاڭلاپ، ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەندى.

قۇغۇشار تەگرىقۇت مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن، چاڭئەنگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇنى ئاڭلىغان خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن شۇەندى خۇشاللىقىنى باسالماي، مەشھۇر ئەمەلدارلىرى، خانلىرى باشلىق بىرنەچچە ئون مىڭ ئادەمنى باشلاپ چاڭئەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋېيخې دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىگىچە كېلىپ، قۇغۇشارنى قارشى ئالدى. قۇغۇشار خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ياردىمىنى ئېلىپ قۇتىئۇش تەگرىقۇتقا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا كېلىشتى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ تەلەپلىرىگە ماقۇل بولدى ۋە ئۇنى ۋاقتىنچە تۇرىدىغان جايى بولغان باۋتۇنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئۇزىتىپ قويدى، ھەتتا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇنى قوغدىدى. خەن شۇەندى قۇتىئۇش تەگرىقۇتنىڭ چاڭئەنگە كۆرۈكگە ئەۋەتكەن ئوغلىنى قايتۇرۇۋەتتى. بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ قۇتىئۇش تەگرىقۇت بىلەن دۈشمەنلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكى ئىدى.

قۇتىئۇش تەگرىقۇت ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن پايتەخت ئوتۇكەننى تاشلاپ چىقىپ، شىمالغا قاراپ كەتتى. قۇتىئۇش تەگرىقۇت ئەڭ ئاۋۋال چۆچەك ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان ئوغۇزلارنى بويسۇندۇردى. ئاندىن كېيىن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار ئۇستىگە ماڭدى ۋە ئۇلارنى بويسۇندۇردى، ئارقىدىن بايقال بويلىرىدىكى تۇرالارنى بويسۇندۇرۇۋالدى. قۇتىئۇش تەگرىقۇت ئوغۇزلار، قىرغىزلار، تۇرالارنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خېلى دەرىجىدە كۈچەيدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ بۇ ئۈچ خانلىقنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنى

سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيسۇنلار قاتتىق قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىدىن 71 يىل بۇرۇن، ھونلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە 20 يىل مۇستەقىل بولۇۋالغان تۇرالار مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن قۇتسىئۇش تەڭرىقۇت تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ مىلادىنىڭ 85 - يىلىغىچە ھونلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە تۇردى.

مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن، قۇتسىئۇش تەڭرىقۇت ئۇتۇكەننى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن، قۇغۇشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ نارازىلىقىغا قارىماي، ئۇتۇكەنگە قايتىپ بېرىپ، ھونلار تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەختىگە ئولتۇردى. ئۇ مىلادىدىن33 يىل بۇرۇن چاڭئەنگە كېلىپ، چاڭئەندە بىرنەچچە ئاي زىيارەتتە بولدى. ئۇ شۇ چاغدا، پادىشاھ خەن يەندى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت توغرىسىدا سۆھبەت ئېلىپ باردى. مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن، ئالاس ئۇرۇشىدا، قۇتسىئۇش تەڭرىقۇت چېن تاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قۇغۇشار ئۆزىنى ھونلارنىڭ يەككە - يېگانە تەڭرىقۇتى دەپ ھېسابلىغانىدى. قۇتسىئۇش تەڭرىقۇت ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تۇرالار، قىرغىزلار، ئوغۇزلار، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى ھون تەڭرىقۇتى قۇغۇشارغا بېقىندى. قۇغۇشار مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن، خەن مەلىكىسى ۋاڭ جاۋجۈنگە ئۆيلەندى. بۇ ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئاخىرقى قۇدىلىشىش بولۇپ قالدى.

قۇغۇشار تەڭرىقۇتتىن تارتىپ خوتۇئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇتقىچە بولغان 90 يىل ئىچىدە (مىلادىدىن 43 يىل

بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 46 ـ يىلىغىچە)، ھونلار ئىبلىدە ئاجايىپ بىر گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى.

مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن، قوغۇشار تەگرىقۇت ھونلار پايتەختىنگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئېتىراپ قىلىمىدى.شۇنىڭدىن باشلاپ، ھونلار ئىچكى ئۇرۇشلار، تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلى ۋەيران بولغان ئىقتىسادى (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئوۋچىلىق، سودىلار)نى ئۆز ھالىتىگە كەلتۈرۈۋالدى. ھونلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادي ئەھۋالىنى ياخشىلىۋالغاندىن كېيىن، دۆلىتىدە خاتىرجەملىك ئورنا تـتى. ھەربىي قوشۇنلىرىنى قايتىدىن تەشكىللەپ تولۇقلىدى. قايتىدىن قۇدرەتلەنگەن ھون تەگرىقۇتلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيادىكى بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن تىكلىۋالدى.

ھون تەگرىقۇتلۇقىدا گۈللىنىش يۈز بېرىپ، ھونلار يەنە قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغان چاغدا، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ ئانا جەمەتىدىن بولغان ۋاڭ ماڭ دېگەن ئادەم مىلادىنىڭ 9 ـ يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يامانلاشتى.

ۋاڭ ماڭ، جۇڭگودىكى جېنىدىن تويغان جىنايەتچىلەر، ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلانغان كەمبەغەللەر، ياش يىگىتلەردىن بولۇپ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى. مىلادىنىڭ 10 ـ يىلى،

بۇ قوشۇننى 12 قىسىمغا بۆلۈپ 12 سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە، 12 يۆنىلىش بويىچە هونلارغا هۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇردى. بۇ قوشۇنلار سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ، هۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈچۈن تەييار تۇرۇشتى.

قىيانوتى تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى نەچچە يۈزمىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان هون ئاتلىق قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشكە تاسلا قالدى. لېكىن چوڭ ئۇرۇش بولمىدى.

ۋاڭ ماڭنىڭ يولسىزلىقىدىن غەزەپلەنگەن هونلار سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ هۇجۇم قىلدى. بۇرۇنقى دوستلۇق ئورنىنى دۈشمەنلىك ئىگىلىدى.

ۋاڭ ماڭ مىلادىنىڭ 13 - يىلى هونلارنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىدىكى غەربىي ئۇيغۇرلارغا هۇجۇم قىلدى. هونلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان قاراشەهەر خانلىقى دەن چىن باشچىلىقىدىكى ۋاڭ ماڭ قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمىنى قىرىپ تاشلىدى. دەن چىن ئۇرۇشتا ئۆلدى. ۋاڭ ماڭ بۇ مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، مىلادىنىڭ 16 - يىلى قاراشەهەرگە يەنە هۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا قاراشەهەر خانلىقى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ۋاڭ ماڭنىڭ غەربىي ئۇيغۇرلارغا قىلغان هۇجۇمى تارمار بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىسىدىكى قاتناش مۇناسىۋىتى ئۈزۈلدى، هونلار، ۋاڭ ماڭغا يول قويمىدى.

ۋاڭ ماڭمۇ هونلارغا بولغان دۈشمەنلىكىدىن يانماي، مىلادىنىڭ 19 - يىلى بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇننى جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا توپلاپ، هونلارغا هۇجۇم قىلماقچى

بولدى. لېكىن، ۋاڭ مائىنىڭ بۇ سىياسىتىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىنىڭ 24 - يىلى جۇڭگودا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. ۋاڭ مائىنىڭ ئۆزى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىلادىنىڭ 46 - يىلىغا كەلگەندە، ھونلار ئىچىدە بۆلۈنۈش ئالامىتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى، مىلادىنىڭ 46 - يىلى خوتۇئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى ئۇداتقۇ تەڭرىقۇت بولدى. يېڭى تەڭرىقۇت شۇ يىلىلا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا خوتۇ ئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇتنىڭ ئۇكىسى پانۇ تەڭرىقۇت بولدى. دەل شۇ چاغدا، ھونلار ئېلىدە ئېغىر تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ھۆكۈم سۈردى. ئۇنىڭغا ئۇلىشىپلا، چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتتى. چەكسىز كەتكەن يايلاقلار تاقىر چۆلگە ئايلىنىپ كەتتى. ئادەملەر ۋە چارۋا ماللارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتە ئۆلۈپ كەتتى.

بۇنداق دەھشەتلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە، پانۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار ئارىسىدىكى كەسكىن مۇناسىۋەتنى يۇمشاتماقچى، ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى گۇاڭ ۋۇدىمۇ لى ماۋنىڭ باشچىلىقىدا ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن سۆھبەت باشلىدى.

كۈتۈلمىگەندە، ھون بەگچىكى بەي، گۇ خېلىڭ ئاتلىق

خه نزۇ ئارقىلىق هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ خەرىتىسىنى خەن پا-دىشاھىغا ئەۋەتىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ خەن پادىشاھىدىن يار-دەم ئېلىپ، پانۇ تەڭرىقۇتقا قارشى چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

خەن سۇلالىسى ئەسىرلەر بويى كۈتۈپ كەلگەن ئارزۇ-سىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىدىن ناھايىتى خۇشاللىنىپ، بەيىنىڭ تەلىپىنى بەجانىدىل قوبۇل قىلدى. شۇڭلاشقا، پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلدى. بەي مىلادى-نىڭ 48 - يىلى ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ جاكارلىدى. مانا شۇ يىلى، هونلار ئۈچۈن ناھايىتى كەسكىن بۇرۇلۇش يۈز بەر-گەن بىر يىل بولدى. چۈنكى شۇ يىلى بىر پۈتۈن هون تەڭ-رىقۇتلۇقى شەرقىي (جەنۇبىي). غەربىي (شىمالىي) هونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

غەربىي هونلار (مىلادىنىڭ 48 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 350 - يىللىرىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) ئۆزىنىڭ تۇن-جى تەڭرىقۇتى پانۇ تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 48 - يىلىدىن 83 - يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان) ئۆز بېشىدىن نا-ھايىتى مۇرەككەپ ئەھۋاللارنى كەچۈردى.

مىلادىنىڭ 49 - يىلى شەرقتىكى ئۇغانلار، سيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي هونلارنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلىشىۋالدى.

خەن سۇلالىسى هۆكۈمرانلىرى غەربىي هونلارنى پار-چىلاش، قامال قىلىش، ئاخىر بېرىپ يوقىتىش ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن بارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇلار غەربىي هون-لارنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى خانلىقلار (ئاساسەن غەربىي ئۇيـ

غۇلار) بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇندى، لېكىن بۇ ئەمەلگە ئاشمىدى.

غەربىي هونلار ئۇدا بىرنەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن تەبىئىي ئاپەت، شەرقىي هونلار ئۇغانلار، سىيانپىلارنىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن غەربكە سىلجىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

پانۇ تەگرىقۇت ئەھۋالنىڭ شۇنداق ئېغىرلىقىغا قارىماي، هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمى (هازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقىستان)نى تىزگىنلىۋالدى. پانۇ تەگرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى چەكلەشكە، ئۇلارنىڭ شەرقىي هونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. پانۇ تەگرىقۇت بۇ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 51 -، 52 -، 55 -، 64- يىللىرى تۆت قېتىم خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى ۋە ئۆزئارا سودىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 64 - يىلى پانۇ تەگرىقۇتنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، پەقەت ئۆزئارا سودىنى يولغا قويۇشقىلا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن، سودا ئالاقىسى مىلادىنىڭ 73 - يىل ئۆزئارا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتىن كېيىن ئۈزۈلدى.

پانۇ تەگرىقۇت ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئەھۋالىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، خەن سۇلالىسى غەربىي هونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

خەن سۇلالىسى شەرقىي هونلار، ئۇغانلار، سيانپىلار بىلەن بىرلىشىپ، بىرنەچچە ئون مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەش-

كىللەپ بىر نەچچە يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم باشلىدى. گەنسۇنىڭ جىيۇچۇەندىن يولغا چىقىپ غەربكە يۈرۈش قىلغان پىراەشمە قوشۇن تۇرپاننىڭ شىمالى (جىمسار ئەتراپى غەربىي ھونلارنىڭ خانى غويانىنى تارمار قىلىپ، قۇمۇلنى بېسىۋالدى. باشقا يۆنىلىشتىن ھونلارغا قارشى ماڭغان قوشۇنلار ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇچرىتالماي ئارقىغا چېكىندى.

خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 73 - يىلى ھەربىي سىتراتېگىيە ۋە خەلقئارا قاتناشتا ناھايىتى مۇھىم بولغان قۇمۇلنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار بىلەن غەربىي ھونلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇندى. تارىم ۋادىسى ھونلارنىڭ ئاشلىق ئېھتىياجىنى قامدايدىغان ئەڭ ئاساسلىق بازىسى ئىدى. پادىشاھ خەن مىندى (58 — 75) بەنچاۋنى 36 ئادەم بىلەن تارىم ۋادىسىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

بەنچاۋ تارىم ۋادىسىغا كېلىپ، 30 يىل پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ شۇ جەرياندا، ئەلچىلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ، خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئەرزىيدىغان بىرمۇنچە ئىشلارنى قىلدى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا ھونلارغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، پانۇ تەڭرىقۇت كۈچا خانلىقى بىلەن قاراشەھەر خانلىقىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، قۇمۇل، ئارقا قوشۇ خانلىقى (جىمسار ئەتراپىدا) ئالدى قوشۇ خانلىقى (تۇرپاندا) دىكى خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، بىر چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. پادىشاھ خەن

جاڭدى (76 — 88) پانۇ تەگرىقۇتنىڭ قىستىشى بىلەن، بەن چاۋنى ۋە قۇمۇلدا دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان ھەربىي دېھقانلارنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىنىڭ 73 - يىلىدىن 77 - يىلىغىچە تۆت يىل داۋام قىلغان خەلقئارا قاتناش ھونلار تەرىپىدىن يەنە ئۈزۈپ تاشلاندى. بۇنداق ئۈزۈلۈش 14 يىل(77—91) داۋام قىلدى. بەن چاۋ مىلادىنىڭ 77 - يىلى پادىشاھ خەن جاڭدىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېتىشكە تەييارلىنىپ يولغا چىققاندا، خوتەن خانى ئۇنىڭ كەتمەسلىكىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. بەن چاۋ ئەلچى سۈپىتىدە خوتەن خانلىقىدا يەنە تۇرۇپ قالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 80 - يىلى خەن جاڭدىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا: «ياۋايى ياتلارنى ياۋايى ياتلار ئارقىلىق ئۇجۇقتۇرۇش جۇڭگو ئۈچۈن پايدىلىق بولىدۇ» [22] دەپ يازدى. ئۇ پادىشاھتىن ئۆزىگە قوشۇن ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈندى. پادىشاھ خەن جاڭدى ئۇنىڭغا شۈي خەن باشچىلىقىدا 1000 كىشىدىن تەركىب تاپقان كىچىك قوشۇن ئەۋەتىپ بەردى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئۆزئارا زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر - بىرى بىلەن كاللا سوقۇشتۇرۇپ، ئۆزئارا ئۇرۇشقا سېلىپ قويۇپ، كۆپلەپ قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولدى.

بەن چاۋ مىلادىنىڭ 87-يىلى، غەربىي ھونلارنىڭ ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنى، غەربىي ھونلارغا

سادىق بولغان كۇچا ۋە قاراشەھەر خانلىقلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا كۆشكۈرتۈپ، كۇچا، قاراشەھەر خانلىقلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقۇزدى.㉓

خەن سۇلالىسى سىيانپىلار، تۇرالار (بۇلار مىلادىنىڭ 85 - يىلى ھونلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى) ۋە جەنۇبىي ھونلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 85 -، 87 -، 90 -، 91 - يىللىرى غەربىي ھونلارنى بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. شەرقىي ھونلار ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ھونلارنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشتا خەن سۇلالىسى ئۈچۈن جان تىكىپ كەتمەن چاپقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىمۇ ئاخىر مىلادىنىڭ 216 - يىلى ساۋ ساۋ تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 91 - يىلى ئۆز دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا، قۇمۇلنى خەن سۇلالىسىگە تارتتۇرۇپ قويدى، 14 يىل ئۈزۈلۈپ قالغان خەلقئارا قاتناش يەنە باشلاندى. بۇنداق ئەھۋال 16 يىل داۋام قىلدى. مىلادىنىڭ 106 - يىلى خەن سۇلالىسى ئوردىسى بەن چاۋنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 106 - يىلى قۇمۇلنى خەن سۇلالىسىدىن تارتىۋالدى، خەلقئارا قاتناش يولىنىمۇ تىزگىنلىۋېلىپ، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار بىلەن يەنە ئاپاق - چاپاق بولۇۋالدى.

خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 123 - يىلى بەن يۇڭنى 500 كىشىلىك قوشۇن بىلەن تارىمۋادىسىغا ئەۋەتتى. بەن يۇڭ لۈكچۈن ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، بەزى خانلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ھونلارنىڭ تەسىرىنى تارىم ۋادى-

سىدىن قوغلاپ چىقىرىشقا ئۇرۇنەدۇ. بەن يۇن قۇمۇلنى تارتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن مىلادىنىڭ 124 - يىلى غويان خان باشچىلىقىدىكى هونلار ئارقا قوشۇ خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، قۇمۇلدا تۇرىدىغان سۇبان باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىنى قارمار قىلىپ، سۇبانى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئالدى قوشۇ خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقىي غەربكە بارىدىغان قاتناشنى تىزگىنلىۋالدى. مىلادىنىڭ 127 - يىلى خەن پادىشاھى بەن يۇننى جىنايەت ئۆتكۈزدى، دەپ قايتۇرۇپ ئەكىلىپ زىندانغا تاشلىدى. ㉔

غەربىي هونلار ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى)دىكى هۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى بىلەن 50 يىلچە (مىلادىنىڭ 70 - يىلىدىن 127 - يىلىغىچە) تىركەشتى. شۇ مەزگىلدە كۆپرەك تالاش - تارتىشتا قالغان جاي قۇمۇل بولدى. تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە، خەن سۇلالىسىنىڭ تارىم ۋادىسىنى تىزگىنلىۋېلىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن هونلار يول قويمىدى.

سىيانپىلار ۋە ئۇيغۇرلار

سىيانپىلار ئەسلىدە توڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت هازىرقى موڭغۇلىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىدە ياشايدىغان توڭگۇسلارنى ۋە موڭغۇللار-

نى بويسۇندۇرغان، شۇ چاغدا توڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى قىڭدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىلىرىدىن سىيانپى تاغلىرىغا (ھازىرقى لياۋدۇڭ رايونىدا) بېرىپ جايلاشقان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئۆزلىرىنى شۇ تاغنىڭ نامى بىلەن «سىيانپى» دەپ ئاتىغان.㉕

سىيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 48 - يىلىغىچە (تەخمىنەن 260 يىل) ھونلارغا بېقىنىپ ياشىغانىدى. مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھونلار ئىككىگە شەرقىي ۋە غەربىي ھونلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، سىيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالدى. ئۇلار شۇنىڭدىن باشلاپ قىڭدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىلىرىدىن خولونبىر كۆللۈك رايونى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىدىكى قارامورەن ۋادىسى)غا كۆچكەن. بۇ مىلادىنىڭ 60 - يىلى ئىدى. كېيىن، قارامورەن ۋادىسىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ قوبدۇ رايونىغا كەلگەن.

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، سىيانپى خانى قىپان سىيانپى قەبىلىلىرىنى باشلاپ، قوبدۇ رايونىدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى. رىۋايەتلەردە، ئۇلارنىڭ بۇ مۇشەققەتلىك ۋە خەتەرلىك كۆچۈشىدە قىياپىتى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشىشىدىغان «سايىبى» ناملىق بىر ئىلاھىي ھايۋان ئۇلارغا يول باشلىغان دېيىلىدۇ. سىيانپىلار مانا شۇ ئىلاھىي ھايۋاننىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ، ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قاتمۇ قات توسۇقلارنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر يىل دېگەندە ئاندىن كۆزلىگەن جايىغا يېتىپ

كەلگەنىمىش. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيانپىلار «سايىبى» دېگەن بۇ ئىلاھىي ھايۋانغا چوقۇنۇپ، ئۆزلىرىنى «سايىبى» دەپ ئاتايدىغان بولغانىكەن.[26] بۇ رىۋايەتكە كۆرە، «سىيانپى» دېگەن نام «سايىبى» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى خىل قاراشنىڭ بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام تاغنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلسە، يەنە بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام ئىلاھىي ھايۋان «سايىبى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېيىلىدۇ. بۇ خىل قاراشنىڭ قايسىبىرىنىڭ توغرىلىقى ھېلىغىچە ھەل بولمىدى.

سىيانپىلار مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىغىچە تەخمىنەن 300 يىل ئەتراپىدا ھونلار ئىستائىتىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاساسەن تۈركلىشىپ كەتكەن.

مىلادىنىڭ 48 - يىلىغا كېلىپ، ھونلار بۆلۈنۈپ كەتكەندە، توڭگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئۇغانلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ھونلار تەركىبىدىن چىقىپ كەتتى. بۇنداق پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن خەن سۇلالىسى سىيانپىلارنىمۇ ھونلارغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. خەن سۇلالىسى يەنە مىلادىنىڭ 58 - يىلى سىيانپىلارنى ئۇغانلارغىمۇ قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. سىيانپى خانى بيەن خې تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇغانلار خەن سۇلالىسىنىڭ پاناھىغا ئۆتۈپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، سىيانپىلار كۆچىيىشكە باشلىدى.

مىلادىنىڭ 85 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى بىلەن، تۇرالار بىلەن سىيانپىلار ھونلارغا

هۇجۇم قىلدى. مىلادىنىڭ 87 - يىلى ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا سىيانپىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەربىي هونلار مەغلۇپ بولدى. سىيانپىلار غەربىي هون (شىمالىي هون) تەڭرىقۇتى ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ تېرىسىنى تەتۈر سويۇپ، هونلاردىن تارىخىي ئۆچىنى ئالدى. چۈنكى، مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت تۇڭگۇسلارنى بويسۇندۇرغاندا، تۇڭگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تۈزلىۋەتكەنىدى. تۇڭگۇسلاردىن كېلىپ چىققان سىيانپىلار ئەنە شۇ ۋەقەنى يادىدىن چىقارمىغانىدى.

غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 89 - يىلى ۋە 91 - يىللىرى سىيانپىلار، شەرقىي هونلار ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا ناهايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي هونلارنىڭ خېلى نۇرغۇن قىسمى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەتتى. كۆچمەي قالغان هونلاردىن بىرنەچچە ئون مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن 600 مىڭ كىشى) سىيانپىلارغا تەسلىم بولدى، ئۇلار ئۆزلىرىنى «سىيانپى» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ سىيانپىلار كۈچىيىپ هونلارنىڭ ئورنىنى باستى.

تارىختا يۈز بەرگەن بۇ جىددىي ئۆزگىرىشنى نەزەردە تۇتقان خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ II ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شەرقىي هونلار ۋە ئوغانلار بىلەن بىرلىشىپ، سىيانپىلارغا قارشى تۇرۇش يولىغا ئۆتتى.

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىيانپىلاردىن تانشىخۇي ئاتلىق بىر تالانتلىق تارىخىي شەخس مەيدانغا

چىقتى. تانشىغۇي توغرۇلۇق ئاجايىپ بىر رىۋايەت تارقالغان، مىلادى II ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى تۇرۇغۇر ئاتلىق بىر سىيانپى ھونلار قوشۇنىدا ئۈچ يىل خىزمەت قىلىپ ئۆيىگە قايتىپ كەلگەندە، ئايالى بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا تانشىغۇي دەپ ئات قويغانىكەن. تۇرۇغۇر بۇ ئەھۋالدىن غەزەپلىنىپ ئايالىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. كۈيۆسىنىڭ پەيلىنى سېزىپ قالغان ئايال دەرھال ئەقىل ئىشلىتىپ، تۇرۇغۇرغا مۇنداق دەيدۇ: «بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇت ھاۋا گۈلدۈرلەپ، دەھشەتلىك چاقماقلار چاقتى، قورقۇپ كەتتىم. ئاسمانغا قاراپ ئاغزىم ئېچىلىپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئاسماندىن مۆلدۈر يېغىۋاتاتتى، ئاغزىمغا بىر دانە مۆلدۈر چۈشۈپ كەتتى. مەن ئۇنى يۇتۇۋەتتىم، بولغان ئىش شۇ! شۇنىڭدىن باشلاپ قورساق كۆتۈرۈپ قالدىم ۋە بۇ ئوغۇلنى تۇغدۇم.» تۇرۇغۇر ئايالىنىڭ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن توقۇغان سىرلىق گېپىگە ئىشىنىپ، ئاچچىقىدىن يېنىپ پەسكويغا چۈشكەنىكەن.

ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار بويىچە ئېيتقاندا، تانشىغۇي مىلادىنىڭ 135 - يىلى تۇغۇلغان. تانشىغۇينىڭ بىردانە مۆلدۈردىن تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئانىسىنىڭ توقۇغان ھىيلىسى رىۋايەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. تانشىغۇي 14 ياشقا كىرگەندىلا ناھايىتى باتۇر، ئەقىللىق بولۇپ يېتىشىدۇ. سىيانپى بەگلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ چارۋا ماللىرىنى بۇلاپ كەتكەندە، تانشىغۇي ئۆزى يالغۇز ئاتقا مىنىپ، بۇلاڭچى بەگنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، بۇلانغان ماللارنى قايتۇرۇپ كەلگەن. تانشىغۇينىڭ بۇ باتۇرلۇقىنى كۆرگەنلەر شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنى ھۆرمەتلەشكە باشلى-

غان. تانشىغۇي 15 ياشقا كىرگەندىلا، سىيانپىلار ئۇنى خان قىلىپ كۆتۈرگەن.

تانشىغۇي ھازىرقى جاڭجىياكۇ ئەتراپىدا ئوردا گاھىنى قۇرۇپ، 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، قۇدرەتلىك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدا ئورۇنلاشقان سىيانپى خانلىرى ئۇنىڭغا ئارقا ـ ئارقىدىن بويسۇندى. تانشىغۇي (مىلادىنىڭ 135 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 181 ـ يىلى ئۆلگەن) مىلادىنىڭ 150 ـ يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 170 ـ يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە، بايقال بويلىرىدىكى تۇرالارنى، شەرقتىكى خەلقلەرنى، ئەسلى ماكانلىرىدا قالغان ھونلارنى، غەربتىكى ئۇيسۇنلارنى بويسۇندۇردى. تانشىغۇي قۇرغان سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى توغرىسىدا جۇڭگونىڭ «ۋېي شۇ»، «كېيىنكى خەن يىلنامىسى» دېگەن قەدىمكى يىلنامىلىرىنىڭ «سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دېگەن بابلىرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۇنىڭ جەنۇبىي خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ. تانشىغۇي شىمالدىكى تۇرالارغا، شەرقتىكى فىرومىلارغا (ھازىرقى چاۋشيەن مىللىتىنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى ـــ ئا) غەربتىكى ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، ھونلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقتىن غەربكە 10 مىڭ چاقىرىم ماڭغاندا يەتكىلى بولسا، جەنۇبتىن شىمالغا بېرىش ئۈچۈن 7000 چاقىرىم مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ.» مانا شۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، تانشىغۇي قۇرغان سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ (مىلادىنىڭ 150 ـ يىلىدىن 235 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)

تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي ھازىرقى كورىيىنىڭ غەربىي چېگرى-
سىغىچە، شىمالىي بايقال كۆلىنىڭ بويلىرىغىچە، جەنۇبىي
سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربىي ھازىرقى قازاقىستاننىڭ
شەرقىغىچە تۇتاشقان بولىدۇ.

تانشىغۇي مىلادىنىڭ 156 - يىلىدىن تارتىپ 178 - يىلى-
غىچە بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە، خەن پادىشاھلىقىغا
قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، خېبېي، سەنشى،
شەنشىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا، گەنسۇنىڭ جيۇچۇەن قاتار-
لىق جايلىرىغا بېسىپ كىرىپ، شۇ جايلاردىكى خەلققە چىدى-
غۇسىز بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى.㉗ مىلادىنىڭ 166 -
يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ پاناھلىقىدا تۇرغان ئۇوغانلار تان-
شىغۇيغا تەسلىم بولدى. ئېغىر ئەھۋالدا قالغان خەن سۇلالى-
سىنىڭ پادىشاھى خەن خۇەندى ئەلچى ئەۋەتىپ، تانشىغۇيغا
خەن مەلىكىسىنى ياتلىق قىلىپ، ئىناق ئۆتۈشنى
بىلدۈردى، تانشىغۇي خەن پادىشاھىنىڭ تەكلىپى-
نى رەت قىلدى. باشقا ئىلاج تاپالمىغان خەن سۇلالىسى
مىلادىنىڭ 177 - يىلى خەنزۇلاردىن ۋە ھونلاردىن بولۇپ 10
مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، سىيانپىلارغا ھۇجۇم قىلدى.
تانشىغۇي خەن سۇلالىسىنىڭ قىلغان ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ،
ھۇجۇم قىلغان قوشۇننىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تاش-
لىدى. پەقەت بىر نەچچە مىڭ كىشىلا قېچىپ قۇتۇلدى.

32 يىل ئىمپېراتور بولغان تانشىغۇي (مىلادىنىڭ 150 -
يىلىدىن 181 - يىلىغىچە) مىلادىنىڭ 181 - يىلى 46 يېشىدا
ئالەمدىن ئۆتتى.

تانشىغۇي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سىيانپى شاھ-

ز.دىلىرىنىڭ ئارىسىدا تەخت تالىشىش يۈز بېرىپ، بۇ ئەھـ ۋال بۆلۈنۈش، قايتا بىرلىككە كېلىش، ئـاخىر بىـبېرىپ يەنە بۆلۈنۈش يەيدا قىلىپ، سىيانىپى ئـىمپېرىيىسىنى ھـالاكەتكە ئۈچرىتىش بىلەن ئاخىرلاشتى.

تانـشىغۇي ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئـوغلى غـاران پادىشاھ بولدى. ليكىن غاران قابىلىيەت جەھەتتە ئاتىسىغا يەتمەيتتى. ئۇ، ئاچكۆز، كەيپ ـ ساپا خۇمارى، يولسىز بىر ھۆكۈمران ئىدى.شۇنىڭ ئۈچۈن، غاران ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەنى قۇيتۇ پادىشاھ بـولدى. قۇيتۇ پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلدە (مـىلادى 183 ـ يىلىدىن 216 ـ يىلىغىچە) غاراننىڭ ئوغلى چىنانمان قۇيتۇدىن پادىـ شاھلىق ئـورنىنى تـارتىۋېلىشقا ئۇ رۇندى. بۇ چـاغدا، سـ يانىپلاردا بىرلىك بۇزۇلدى. مىلادىنىڭ 216 ـ يـىلى قـۇيتۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇكىسى بۇدۇكىن پادىشاھ بولدى، بۇ چاغدا، سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى قۇدرەتلىك ھالغا كەلدى. بۇدۇكىننىڭ ۋاقتىدا (216 ـــ 233) ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكى ئاساسەن پارچىلىنىپ كەتمىدى. بۇدۇكىن مىلادىنىڭ 233 ـ يـىلى ئۆلـ تۈرۈلدى. ئورنىغا ئوغلى قىبەنىن ئىمپېراتور بولدى.

قىبەنىن (مىلادىنىڭ 233 ـ يـىلىدىن 235 ـ يـىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ھەربىي سـتراتېگىيە ۋە تـاكتىكا سـەنـ ئىتىنى خېلى مۇكەممەل بىلىدىغان ۋە ئۇنى ئىشلىتىشكە ماھىر ھەربىي قولباشچى بـولغاندىن تـاشقىرى، دىپلوماتىيە ئىشـ لىرىدىمۇ ئەقىللىق ئىدى. قىبەنىن ۋېي خانلىقىنى (مـىلادىـ نىڭ 220 ـ يىلىدىن 265 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھەربىي

جەھەتتىن بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى. قىبەنىن مىلادى-
نىڭ 234 - يىلى سەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بولغان ئۇ-
رۇشتا ۋېي خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، سەنشى
بىلەن شەنشىنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالدى. قىبەنىن
ۋېي خانلىقىنىڭ دۈشمىنى شۇخەن خانلىقى (مىلادىنىڭ 221 -
يىلىدىن 263 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن دىپلوماتىك
مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ ۋېي خانلىقىغا
قارشى تۇردى. مىلادىنىڭ 233 - يىلى شۇ خەن خانلىقى (لىۇ
بېي قۇرغان) نىڭ باش ۋەزىرى جۇگې لياڭ گەنسۇنىڭ غەر-
بىدىكى خېشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ۋېي خانلى-
قىنىڭ قوشۇنلىرىنى قورشىۋالدىغان چاغدا، قىبەنىنگە ئەلچى
ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. قىبەنىن
سىيانپى قوشۇنلىرىغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، گەنسۇدىكى
گاۋليەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا يېتىپ كېلىپ، جۇ-
گې لياڭغا قوشۇلۇپ، ۋېي خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىل-
غان. بۇ ۋەقە، ۋېي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى چۆچۈتۈۋەت-
كەن. ۋېي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىر تەرەپتىن چېگرا
مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، سىيانپىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساق-
لىنىشقا جىددىي كىرىشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قى-
بەنىنى مەخپىي ئۆلتۈرۈشنىڭ پىلانىنى تۈزگەن. بېيجىڭ
ۋالىيسى ۋاڭ شۈن ئارقىلىق خەن لۇڭ ئاتلىق بىر خەنجەرۋاز-
نى سەددىچىن سېپىلىدىن مەخپىي ئۆتكۈزۈپ قىبەنىنى مەخ-
پىي ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتكەن. خەن لۇڭ مىلادىنىڭ 235 - يىلى
قىبەنىنى قەستلەپ مەخپىي ئۆلتۈرگەن.

قىبەنىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سىيانپىلار ئىمپېر-

يىسى ئورنىغا تۇۋا سىيانپىلار خانلىقى قۇرۇلدى.

تۇۋا سىيانپىلار بۇرۇن «تۇۋا سىيانپىلار» دەپ ئاتالماي «سىيانپىلار» دەپلا ئاتىلاتتى. سىيانپىلار مىلادىيىدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ هونلار بىلەن يېقىنلىشىپ ياشىغانىدىن باشلاپ، ئۆزئارا چېتىشىپ، ئارىدىن «تۇۋا سىيانپىلار» دىگەن خەلق كېلىپ چىققان.

تارىختا بىرەر خەلقنىڭ باشقا بىر خەلق بىلەن ئۆزئارا سىڭىشىپ، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئۇزۇن مۇددەتلىك، ئاستا يۈز بېرىدىغان تارىخي جەريان. سىيانپىلارنىڭ هونلىشىپ، «تۇۋا سىيانپىلار» دەپ ئاتالغان يېڭى شالغۇت خەلقنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى جەريان ئاساسەن مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىدىن باشلاپ تېزلىشىپ، مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى ئەمەلگە ئاشتى.

«تۇۋا» ئاتالغۇسىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى توغرىسىدا تارىخي يىلنامىلەردە ئېنىق مەلۇمات بار. ئاتىسى سىيانپى، ئانىسى هونلاردىن تۇغۇلغانلارنى شىمالدىكى خەلقلەر «تۇۋا» دەپ ئاتىغان. [28] ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، تۇۋا سىيانپىلار تۈركلەشكەن سىيانپىلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. تۇۋا سىيانپىلار سىيانپىلار ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 235 - يىلى تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن باش كۆتۈردى. ئۇلار چوغاي تاغلىرىنىڭ ئەتراپلىرىنى تايانچ قىلغان هالدا تۇۋا سىيانپىلار خانلىقى (مىلادىنىڭ 235 - يىلىدىن 394 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)نى قۇردى. تۇۋا سىيانپىلار خانلىقى 160 يىل هۆكۈم سۈردى. شۇ مەزگىلدە، تۇۋا سىيانپىلارغا قىپان (مىلادىنىڭ 235 - يىلىدىن 261 - يىلىغىچە خان بولغان)،

لىۋى (261 ــ 277)، لىخۇ، چو، فۇ قاتارلىق ئۈچ خان (277 ــ 297)، ئوتا (297 ــ 310)، يۈلۇ (310 ــ 316)، لوگۇەن (310 ــ 316) (بۇ ئىككىسى ئورتاق خان بولغان) يۇئىئۇ (316 ــ 325)، غونو (325 ــ 330)، قىئىنا (330 ــ 335)، يىغۇي (335 ــ 337)، شىكەن (338 ــ 380)، فوگىن (380 ــ 386)، قىيى (386 ــ 394) قاتارلىقلار خان بولدى.

بۇ خانلار ئىچىدىن لىۋى 80 يېشىدا خان بولۇپ 104 يېشىدا ئۆلگەن. تۇبا سىيانپىلار خانلىقى 394 - يىلى ئاۋارلار دەپ ئاتالدىغان خەلق تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

تۇرالار مىلادىنىڭ 150 - يىلىدىن 235 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىگە گاهىدا بويسۇنۇپ، گاهىدا بولسا مۇستەقىل ياشىدى. بايقال بويىدا ياشىغان تۇرالار توغرىسىدا مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇن مەلۇمات بېرىلگەن. مىلادىنىڭ III ئەسىرىدە، يۇخۇەن «ۋېي خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» بابىدا، ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى بويلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان تۇرالار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ، تارىختا بايقال بويلىرىدا ياشىغان تۇرالارنى شەرقىي تۇرالار، ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى بويلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان تۇرالارنى غەربىي تۇرالار دەپ ئاتاش رەسمىيلىشىپ قالغان.

شەرقىي تۇرالار مىلادىنىڭ III ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدا قاندىقتۇر بىر سەۋەبكە كۆرە، بايقال بويلىرىدىن جەنۇبقا سىلجىپ ئۇرخۇن ۋادىسىغا كۆچتى.

مىلادىنىڭ 394 - يىلى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۇبا سىيانپىلار خانلىقى ئاۋارلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن باشلاپ، كېلىپ چىقىشى سىيانپىلارغا باغلىق بولغان تۇبا ناملىق بىر خەلق IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا هازىرقى داتۇڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ جۇڭگو تارىخىدا شىمالىي ۋېي خانلىقى (مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 534 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى. دەل شۇ مەزگىلدە ئاۋار دەپ ئاتىلىدىغان بىر خەلق هازىرقى موڭغۇلىيىدە باش كۆتۈردى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شەرقىي تۇرالار يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن تۇبالار بىلەن ئاۋارلاردىن ئىبارەت ئىككى دۈشمەنىنىڭ ئارىسىدا قالدى. بۇ چاغدا، شەرقىي تۇرالار تېخى بىرلەشكەن، كۈچلۈك دۆلەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى.

تۇبالارنىڭ تۇنجى خانى تۇباغۇي مىلادىنىڭ 390 - يىلى نۇرغۇن قوشۇن بىلەن شەرقىي تۇرالارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغىچە بېسىپ باردى. شۇ چاغدا، ئېگىز هارۋىلىقلار دەپ ئاتالغان شەرقىي تۇرالار مەغلۇپ بولدى. تۇباغۇي ئۇلاردىن 200 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا مال غەنىيمەت ئالدى. تۇباغۇي شۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، شەرقىي تۇرالار ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە هۇجۇم قىلغان.㉙ تۇبالار خانى تۇباتاۋ مىلادىنىڭ 430 - يىلى شەرقىي تۇرالارغا كەڭ كۆلەمدە هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسىدىن بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىنى ئەسىر ئېلىپ هازىرقى داتۇڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇردى. تۇباتاۋ شەرقىي تۇرالار ئۇس-

تىدىن قازانغان شۇ غەلىبىسىدە 1 مىليون تۇياقتا يېقىن چارۋا مال غەنىيمەت ئالدى.

تۇبالار مىلادىنىڭ 471 - يىلى پايتەختىنى داتۇڭ شەھىرىدىن لويالىغا يۆتكىدى. تۇبالار شەرقىي تۇرالارنىڭ ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ كۈچلۈك دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 498 - يىلى چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خانلىقى (مىلادىنىڭ 479 - يىلىدىن 502 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)غا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. شۇ چاغدا، شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى شاۋ ۋېندى (مىلادىنىڭ 471 - يىلىدىن 499 - يىلىغىچە خان بولغان) شەرقىي تۇرالارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ جەنۇبىي چى خانلىقىغا قىلىدىغان ھۇجۇمىغا شەرقىي تۇرالارنىڭ كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ قاتنىشىشىنى تەلەپ قىلدى. شەرقىي تۇرالار ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ خانى شۇقا بەگنى ئۆزلىرىگە خان قىلىپ كۆتۈرۈپ، شاۋ ۋېندىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. ئۆز تەلىپىنىڭ رەت قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان شاۋ ۋېندى يۈ ۋېنپۇ قوماندانلىقىدا، ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇننى شەرقىي تۇرالارغا قارشى ماڭدۇردى. شۇقا باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۇرا قوشۇنلىرى يۈ ۋېنپۇ قوماندانلىقىدىكى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. يۈ ۋېنپۇ قېچىپ كەتتى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن شاۋ ۋېندى جاڭ فاڭۋاڭ قوماندانلىقىدا يەنە نۇرغۇن قوشۇننى شەرقىي تۇرالارغا قارشى ماڭدۇردى. شەرقىي تۇرالار شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرىنى يەنە تارمار قىلدى، شاۋ ۋېندى بۇ ئىككى قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئەس - ھوشە-

نى يىغىپ، شەرقىي تۈرالار خانى شۇقا ئالدىغا ھال سوراش ئۈمىكى ئەۋەتىپ، ناماقۇل بولدى. شەرقىي تۈرالارنىڭ ئۇيغۇر خانى شۇقا باشچىلىقىدا بىر ياقىدىن باش چىقىرىشى كۈچلۈك دۈشمەننى مەغلۇپ قىلدى. شەرقىي تۈرالارنىڭ شىمالىي ۋىيى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىشى جەنۇبىي چى خانلىقىنى شىمالىي ۋىيى سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قالدى. شەرقىي تۈرالار ئۇيغۇر خانى شۇقانى ئۆزىگە خان قىلىپ كۆتۈرگەندىن باشلاپ، مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈپ تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنداق ئەھۋال مىلادىنىڭ 498 ـ يىلىدىن 550 ـ يىلىغىچە داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە تۇبالارمۇ، ئاۋارلارمۇ شەرقىي تۈرالارنى بويسۇندۇرالىدى. چۈنكى، تۇبالار بىلەن ئاۋارلار ئاجىزلىشىشقا باشلىغانىدى.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مىلادىنىڭ 471 ـ يىلى تۇبا خانلىقى پايتەختىنى داتۇڭدىن لويالىغا يۆتكىگەندىن كېيىن، ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ فامىلىسىنى تۇبادىن «يۈەن»گە ئۆزگەرتتى. تەخمىنەن 150 يىل ھۆكۈم سۈرگەن تۇبالار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىدىن ۋاز كېچىپ، تۇبا دەپ ئاتىلىدىغان فامىلىسىنى خەنزۇچە يۈەنگە ئۆزگەرتىپ، خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، 65 يىل (مىلادىنىڭ 471 ـ يىلىدىن 534 ـ يىلىغىچە) ياشىغاندىن كېيىن، خەنزۇلارغا تامامەن ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

ئاۋارلار ۋە ئۇيغۇرلار

مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ھازىرقى موڭغۇلىيىدە ئاۋارلار باش كۆتۈردى. ئاۋارلار قەدىمكى چاغدا قىدىرقان تاغلىرى ئەتراپىدا ياشايتتى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخۇن ۋە تۇغلا دەريالىرىنىڭ ۋادىسىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان.

ئاۋارلارنى جۇڭگو خانلىرىنىڭ ساراي تارىخچىلىرى رو ـ رو (蠕蠕)، رووران (柔然) دەپ يازىدۇ. بۇ ئىسىملاردىكى خەتلەرنىڭ باشتىكى يان بۆلىكى خەنزۇچە سېسىغان گۆشتە پەيدا بولغان قۇرت، لۆمشىپ تۇرىدىغان قۇرت قاتارلىق ئۇقۇملارنى بېرىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، جۇڭگونىڭ ساراي تارىخچىلىرى ئاۋارلارغا خەنزۇچە ئات قويغاندا ئۇلارنى ھاقارەتلىگەن.

«ئاۋار» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تىلىدا «قەتئىي ئىرادىلىك ئىسيانچى» (30) دېگەن ئۇقۇمنى بېرىدۇ. ئاۋارلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ھەرخىل قاراشلار مەۋجۇت. بەزى تارىخچىلار ئاۋارلارنى ئەسلىدە تۇڭگۇسلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى دېسە، بەزى تارىخچىلار ئۇلارنى تۇركلەشكەن موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادى دېيىشىدۇ. قانداق بولمىسۇن، ئاۋارلار باش كۆتۈرگەن چاغدا، تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتتە ئۇيغۇرلاردىن ئانچە پەرق قىلمايتتى.

تۇبا سىيانپىلارنىڭ خانى لىۋنىڭ ۋاقتىدا (مىلادى

نىڭ 261 ـ يىلىدىن 277 ـ يىلىغىچە)، ئىسىم، فامىلىسى نائېنىق بولغان بىر گۆدەك بالىنى تۇبا سىيانپىلار تۇتۇۋېلىپ قۇل قىلىشۋالغان. تۇبا سىيانپىلار بۇ بالىغا موغولوي (تاقىر باش مەنىسىدە) دەپ ئىسىم قويغان. موغولوي چوڭ بولغاندىن كېيىن، قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ، ئاتلىق جەڭچى بولغان. كۈنلەرنىڭ بىرىدە موغولوي قوشۇندىن قېچىپ، قاچاقلاردىن يۈز نەچچە كىشىنى يىغىپ ئۆچ توپلىغان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چولوغوي بىر قەبىلە تەشكىل قىلىپ، ئاۋارلارغا باش بولغان. موغولوينىڭ ئەۋلادى ئۆزلىرىگە موغولوي نامىنى فامىلە قىلغان.

ئاۋارلار مىلادىنىڭ 394 ـ يىلى تۇبا سىيانپىلار خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئاۋارلار ئالىي ھۆكۈمرانىنى «قاغان» دەپ ئاتىدى. تارىختا 158 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئاۋار قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 394 ـ يىلىدىن 552 ـ يىلىغىچە) ئۆزىنىڭ تۇنجى قاغانى تولۇنخان I نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 394 ـ يىلىدىن 410 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) كۈچەيدى. ئاۋار قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى كورىيىگىچە، غەربى قاراشەھەر ئەتراپلىرىغىچە، شىمالى بايقال كۆلىنىڭ بويىغىچە، جەنۇبى موڭغۇلىيە چۆللىكىچە تۇتاشتى.

ئاۋار قاغانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە»، «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»، «جەنۇبىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى. ئاۋارلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق تارىخىي يىل-

نامىلىرىدىكى خاتىرىگە ۋە بۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن:

مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئاۋارلار باش كۆتۈرگەندە شەرقىي تۇرالار ئىككى تارماقتىن ئىبارەت 18 قەبىلىگە بۆلۈنەتتى.

تۇلارنىڭ ئالتە قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان بىر تارمىقى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. قىزىل تۇرالار [31] 狄（原文：赤狄）
2. ئۇيغۇرلار 袁纥
3. خوغۇرسۇ 斛律
4. جىبىنى 解批
5. قىرغىزلار 护骨
6. ئىل تىكىن 异奇斤

شەرقىي تۇرالارنىڭ 12 ئۇرۇقتىن ئىبارەت يەنە بىر تارمىقى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. چىپولى 泣伏利
2. تورا 吐卢
3. ئىل جان 乙旃
4. تارلان 大连
5. قوغا 窟贺
6. تاربوقان 达薄干
7. ئايرون 阿仑

8. بايان	莫允
9. ئەركىن	俟分
10. بوركلى (تۇماغلىق)	副伏罗
11. قىئوي	乞袁
12. يۇشۇپى	右叔沛

ئاۋارلار، شەرقىي تۇرالار ئەنە شۇنداق چوڭ ئىككى تۈركۈم قەبىلە ــ ئۇرۇققا بۆلۈنۈپ ياشىغان دەۋردە تارىخ سەھنىسىگە چىققان. دېمەك ئۇ چاغدا شەرقىي تۇرالاردا بىرلىك يوق ئىدى.

ئاۋارلار باشتا، مىلادىنىڭ 391 ــ يىلى تۇبالار خانى تۇباغۇينىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تارمار قىلىنغان. مىلادىنىڭ 394 ــ يىلى ئاۋار قاغانى تولۇنخان I موڭغۇلىيە چۆلىنىڭ شىمالىغا قېچىپ بېرىپ، ئاۋار قاغانلىقىنى قۇردى. تولۇن قاغان I مىلادىنىڭ 402 ــ يىلى شەرقىي تۇرالارغا (بۇ چاغدا ئېگىز ھارۋىلىقلار دەپمۇ ئاتالغان) ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئاۋار قاغانلىقى كۈچەيدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئاۋار قاغانلىقىنىڭ پايتەختى تۇراقسىز ئىدى. مىلادىنىڭ 402 ــ يىلى شەرقىي تۇرالار تولۇنخان I تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خوغۇرسۇ قەبىلىسى بەگقۇلىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋارلارغا بويسۇنماي دائىم ئۇرۇشۇپ تۇردى. بەگقۇلى ناھايىتى باتۇر- خان بولۇپ، بىرنەچچە قېتىم ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلـ- غانىدى. بەگقۇلى مىلادىنىڭ 430 ــ يىلى ئاۋارلار بىلەن بول- غان بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، تۇبا خانلىقىنىڭ پاناھـ-

غا كەلگەن. ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۇبالار خانلىقىنىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتتى. تۇباغۇي بەگقۇلىغا دۆلەت بويىچە ماتەم تۇتۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، دەبدەبىلىك ھالدا دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. شۇ چاغلاردا، شەرقىي تۇرالار بەگقۇلى توغرىسىدا مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان:

«ۋاي كەلدى بەگقۇلى» دېگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇئان.
دەيدىكەن ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
«بولسىدى يىگىتىم بەگقۇلىسىمان.»

بۇ قوشاق بەگقۇلىنىڭ باتۇر، جەڭگىۋارلىقىغا ئوقۇلغان مەدھىيە بولۇپ، قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار باتۇر، جەڭگىۋار ئوغۇللىرىنى ناھايىتى ئىززەتلەيتتى. شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ باتۇر، مەردانە. جەڭگىۋار خىسلەتكە ئىگە يىگىتلەرنى ئۆزىگە جۆپ-جورا قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

ئاۋارلار تالان قاغانىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 414 - يىلىدىن 431 - يىلىغىچە قاغان بولغان)، مىلادىنىڭ 429 - يىلى تۇبالار خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كېلىپ، ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەگقۇلى دەل شۇ چاغدا (مىلادىنىڭ 430 - يىلى)ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. ئاۋارلارنىڭ قاغانى ئوتسىيەخان (431 — 444) مىلادىنىڭ 434 - يىلى تۇباخانىنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىگە ئۆيلەنىدى. دەل شۇ يىلى ئوتسىيەخان

سىگىلىسىنى تۇباخانى تەيۋۇدىغا ياتلىق قىلدى.

شەرقىي تۇرالار مىلادىنىڭ 430- يىلى بەگقۇلىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇلارغا قاتتىق زەربە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاۋار قاغانى ئۇنى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. شۇ چاغدا، ئىسيانغا باش بولغان بەگقۇلىنىڭ قەبىلىسى — خوغۇرسۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ 80 پىرسەنتى دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى. بەگقۇلى ئەنە شۇنداق قانلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولغاچقا تۇبالار خانلىقىغا قېچىپ كەتكەنىدى.

ئاۋارلار شەرقىي تۇرالارنى، ئالتايدىكى تۈركلەر (تۈركلەر 438 - يىلى بويسۇندۇرۇلغان)نى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچى، قورال- ياراغلىرىدىن پايدىلىنىپ (تۈركلەر ھەربىي قوراللار ياساشقا ئۇستا ئىدى)، ئۆز قوشۇنلىرىنى تولۇقلىدى ۋە قوراللاندۇردى. ئاۋار قاغانلىقى تالان قاغاننىڭ ۋاقتىدا (414 — 431) ناھايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا، ئاۋار قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربى ئىلى ۋادىسىنىڭ تېكەس دالاسىغىچە، جەنۇبى قۇمۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇغىچە تۇتاشقانىدى.㉜

ئاۋارلار چۇلۇك قاغان (444 — 464) ۋە يۇچېك قاغان (464 — 485)نىڭ ۋاقتىدا، تارىم ۋادىسىغا بولغان كونتروللۇقىنى كۈچەيتىشكە كىرىشتى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 460 - يىلى ھونلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان قۇتقۇ ھون دۆلىتى (400 — 460)نىڭ خانى قۇتقۇ ئارغۇنى تۇرپاندا ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، تۇرپان خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزىگە بەك-

مۇستائەتچان بولغان كەنبەيجۇنى خان قىلىپ تەيىنلىدى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 470 - يىللىرى ئۇدۇن خانلىقىغا بېسىپ بېرىپ، ئۇنىڭ پايتەختىنىڭ بوسۇغىسىغىچە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا، ئۇدۇن خانى بىر تەرەپتىن قوشۇن توپلاپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن ياردەم سورىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى توباخۇڭ... يولنىڭ يىراقلىقى...㉝ قاتارلىق سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، ياردەم ئەۋەتەلمىدى. ئاۋارلار ئۆزى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان شارائىتتىن پايدىلىنىپ تارىم ۋادىسىدىكى خېلى نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 480 - يىلىغا كەلگەندە، ئاۋارلار ناھايىتى قىيىن بىر دەۋرگە كىردى. بۇنىڭغا ئاق هونلارنىڭ تارىم ۋادىسىغا بېسىپ كىرىشى، شەرقىي تۇرالارنىڭ ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشى سەۋەب بولدى.

ئاق هون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئىفتالانوسىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 470 - يىلىدىن 496 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ئاق هونلار قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ تارىم ۋادىسىغا بېسىپ كىردى، «ئاق هونلار ئاۋارلار بىلەن قارشىلىشىپ شەرقتە يۈرۈش قىلىپ، ئاۋارلارنىڭ قولىدىن كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، ئۇدۇنلارنى تارتىۋالدى.» ㉞

مىلادىنىڭ 487 - يىلى ئاۋارلار قاغانى تولۇنخان II (مىلادىنىڭ 485 - يىلىدىن 492 - يىلىغىچە قاغان بولغان)

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىدىغان چاغدا، شەرقىي تۇ-
رالارنىڭمۇ قوشۇن چىقىرىشىنى تەلەپ قىلدى. ئاۋارلارنىڭ
شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارىدىغان ئۇرۇشقا
قاتنىشىشىنى خالىمىغان. شەرقىي تۇرالار ئاۋارلارغا قارشى
ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىدى.
بۇ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە بوركلى قەبىلىسىنىڭ خان-
لىرى — ئاكا - ئۇكا ئاي ئۇجرۇ بىلەن چونچى يېتەكچىلىك
قىلدى. ئۇلار شەرقىي تۇرالارنىڭ 12 ئۇرۇقىنى باشلاپ، ھا-
زىرقى موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئالتاي
تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدىكى ھازىرقى جۇڭغار
دالاسىغا كەلدى. بۇلار، 120مىڭ ئائىلە (تەخمىنەن600مىڭجان)
دىن ئىبارەت ئىدى. جۇڭغار دالاسىغا كۆچكەن شەرقىي تۇرا-
لار، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى غەربىي
تۇرالارغا قوشۇلۇپ تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇنىڭغا چىدى-
مىغان تولۇنخان II ۋە ئۇنىڭ تاغىسى ناغايخانلار ناھا-
يىتى نۇرغۇن سانلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ئاي
ئۇجرۇ بىلەن چونچىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. ئاي ئۇجرۇ
جەنۇبىي ئالتايدا بولغان قانلىق بىر جەڭدە ئاۋارلار قاغانى
تولۇنخاننى تارمار كەلتۈردى. تولۇنخان قېچىپ كەتتى
ۋە ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئاۋار خانزادىلىرى تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلدى.

ئاي ئۇجرۇ ئاۋارلار ئۈستىدىن قازانغان شۇ غەلىبىدىن
كېيىن، ھازىرقى ماناس ئەتراپىدا ئۆز پايتەختىنى بەرپا
قىلىپ، «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ
نام ئالغان ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىنىڭ 487 - يىلىدىن 546-

يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى قۇردى. ئاي ئۇجرۇ — «ئۇلۇغ تەڭرىقۇت»، چونچى بولسا «ئۇلۇغ بەگ» دەپ ئاتالدى. بۇ خانلىق خېلى كۈچلۈك دۆلەت سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بۇ خانلىق ئاز دېگەندە 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربى ئىلى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغىچە، شەرقى قۇمۇلغىچە، شىمالى ئالتايغىچە، شەرقىي جەنۇبى لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىغىچە، غەربىي جەنۇبى قاراشەھەرگىچە تۇتاشقانىدى. ئاي ئۇجرۇ ئاۋار قاغانى تولۇنخان II نى تارمار قىلىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرغاندىن كېيىنلا، تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاۋارلارغا سادىق خانى كەنشۇگۈينى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جاڭ مىڭمىن(خەنزۇچە خەتتە تەلەپپۇز قىلىنىشى) دېگەن كىشىنى خان قىلىپ تەيىنلىدى. ئاي ئۇجرۇ، تۇرپان ۋە لوۋلان خانلىقلىرىنى ئاۋارلار قولىدىن تارتىۋالغاندىن كېيىن، لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى چەرچەن خانلىقىنىمۇ تۇيغۇنلار (ھازىرقى چىڭخەيدە قۇرۇلغان تىبەت دۆلىتى)نىڭ قولىدىن تارتىۋالدى.

ئاي ئۇجرۇ يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى دۈشمەن دۆلەتلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن، جىددىي، ئۈنۈملۈك ھەربىي تەدبىرلەرنى كۆرگەندىن تاشقىرى، دىپلوماتىيە جەھەتتىمۇ بىر قاتار پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى.

چۈنكى، يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى كۈچلۈك ئىككى دۈشمەنگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ بىرى — ئاۋار قاغانلىقى بولسا، يەنە بىرى — ئاق ھونلار ئىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ۋە ھونلار نەسلىدىن بولغان ئابدىللار (ياۋروپالىقلار ئۇلارنى ئېفتالىتلار دەپ ئاتىشىدۇ) مىلادىنىڭ V ئەسىرىدە

كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدا باش كۆتۈرگەن. ئۇلار
شەرققە يۈرۈپ كۇشانلارنى تارمار قىلدى. ئابدۇللار VI ئە-
سىردە ياشىغان ۋىزانتىيە (شەرقىي روما) تارىخچىسى فروكوفى
كىسارىسكىينىڭ ئەسىرىدە «ئاق هونلار» دېگەن نام بىلەن تىل-
غا ئېلىنغان. مانا شۇ ئاق هونلار مىلادىنىڭ 420 - يىلى
ئاق سىۋارخانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاق هون ئىمپېرىيە-
سىنى قۇردى. ئاق هون ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسى-
گە ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن ماۋرەئۇننەهرى). هازىر-
قى ئافغانىستان، پاكىستانلار تولۇق كىرگەن. ئاق هون
ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى ماراكەنت (هازىرقى
سەمەرقەنت) بولغان بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇلار هازىرقى بەلخ
(ئافغانىستاندا) نى پايتەخت قىلغان. مانا شۇ ئاق هون ئىم-
پېرىيىسى مىلادىنىڭ 480 - يىلىدىن باشلاپ تازا كۈچىيىشكە
باشلىغانىدى. ئاق هونلار مىلادىنىڭ 484 - يىلى ئىران سا-
سانىيلار سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 224 - يىلىدىن 651 - يىلىغىچە
هۆكۈم سۈرگەن) نىڭ شاهىنشاهى فىروز I (459 — 484)
نى مەغلۇپ قىلىپ، ئىراننى قارام هالغا چۈشۈرگەندىن كې-
يىن، قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، خوتەن، يەكەن،
قەشقەر، كۇچا، قاراشەهەر قاتارلىق خانلىقلارنى بېسىۋالدى.

يۇقىرىدىكى ئەهۋالنى هېسابقا ئالغان ئاي ئۇجرۇ
ئۇكسى چونچىنى بىر قىسىم قوشۇنغا باش قىلىپ قاراشەهەر
ئەتراپىغا ئەۋەتىپ، ئاق هونلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش تەد-
بىرىنى قوللاندى. ئۆزى بولسا نۇرغۇن سانلىق قوشۇنغا باش
بولۇپ خانلىقنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كېلىدىغان

خەۋپ — ئاۋارلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شىـ
مالدا تۇردى.

ئۇيغۇر خانلىقى شىمالدا ئاۋارلار، غەربىي جەنۇبتا ئاق ھونلار، جەنۇبتا تۇيغۇنلار بىلەن دۈشمەنلىك ھالەتتە تۇردى. ئاي ئۇجرۇ يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەر-بىي كۈچلىرىنى تولۇقلاپ دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەندىن كېيىن، شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدىلا تۇبالار خانلىقى (شىمالىي ۋېي خانلىقى) نىڭ پايتەختى لوياڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئالا-قە باغلىدى. تۇبالار خانى شاۋۋېندى (471 — 499) ئەلچى ئار-قىلىق ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن دەرھال جاۋاب ئەلچىلىـكى يوللاپ، ئاي ئۇجرۇ بىلەن چونچىگە كىمخاب تون ۋە 100 توپ شايى سوۋغا قىلدى. 487 - يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئارىسىدا ئورنىتىلغان دوستانە مۇنا-سىۋەت ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەتنىڭ ئاۋار قاغانلىقىغا قار-شى تۈزۈلگەن ھەربىي ئىتتىپاقى ئىدى. 488 - يىلى چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى جەنۇبىي چى خانلىقى (479 — 502) نىڭ خانى شياۋزى ئاي ئۇجرۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى.

ئاۋارلار ئاي ئۇجرۇ خانلىق ھۆكۈمىنى يۈرگۈزگەن مەزگىل-دە (487 — 508) ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلالمىدى. چۈنـكى، ئۇيغۇر خانلىقى ھەربىي كۈچ جەھەتتە قۇدرەتلىك ھالغا كەلگەن بولسا، دىپلوماتىيە جەھەتتە خېلى ئوڭۇشلۇق (شىما-لىي ۋېي خانلىقى بىلەن جەنۇبىي چى خانلىقى بىلەن دوسـتانە مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى) شەرتكە ئىگە بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 508 - يىلى ئاق ھونلار كۈچا تەرەپتىن بېسىپ

كېلىپ، قاراشەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. چونچى ئاق ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئاق ھونلار چونچىنىڭ باتۇر ۋە ئېلبەگ ئاتلىق ئىككى ئوغلىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، قاراشەھەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى تۇرپانغا كۆچتى، بىر قىسمى تەڭرىتاغلىرىدىن ئۆتۈپ جىمسار ئەتراپىغا كۆچتى. ئاق ھونلار قاراشەھەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر بەگلىرى ئاي ئۇجرۇنى ئۆلتۈرۈپ بارىيان دېگەننى خان قىلىپ كۆتۈردى. ئاي ئۇجرۇ خان بولغاندىن باشلاپ ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ، رەھىمسىز زالىم خانغا ئايلىنىپ، ئەلنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتكەنىدى.

مىلادىنىڭ 509 - يىلى ئاق ھونلار ئۇيغۇر خانلىقىغا يەنە جەنۇب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. ئاق ھون قوشۇنلىرى ئارىسىدا چونچىنىڭ ئوغلى باتۇرنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغان ئۇيغۇر بەگلىرى بارىياننى ئۆلتۈرۈپ باتۇرنى قارشى ئالدى ۋە ئۇنى خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزدى. مانا شۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى (ئېگىز ھارۋىلىقلار) بىلەن ئاق ھون ئىمپېرىيىسى ئارىسىدا دۈشمەنلىك تۈگەپ، دوستلۇق ئورنىتىلغان، ئاق ھونلار ئۆز ئىمپېراتورلىرى ئىفتالانوس، تورامانخان (496 — 502)، مىھىرىكۇرا (502 — 530) قاتارلىقلارنىڭ ۋاقتىدا، تارىم ۋادىسىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنغان. لېكىن، مىھىرىكۇرانىڭ ۋاقتىدا، ئاق ھونلار مىلادىنىڭ 508 - يىلى ۋە 509 - يىلى ئىككى قېتىم ئۇيغۇر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، باتۇر خانلىق تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 510 -

يىلىدىن كېيىن) ئاق ھونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ياخشىلانغان.

باتۇرخاننىڭ ۋاقتىدا (510 — 516) ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن شىمالىي ۋېي خانلىقى ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت تېخىمۇ كۈچەيدى. باتۇرخان مىلادىنىڭ 510 - يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى يوللاپ، شۇ ئەۋۇدىغا بىر كېسەك ئالتۇن، بىر كېسەك كۈمۈش، ئىككى دانە ئالتۇن ھاسا، يەتتە تۇياق ئات، ئون باش تۆگە قاتارلىق ئېسىل سوۋغىلارنى ئەۋەتكەن. شۇ ئەۋۇدى باتۇرخانغا مىننەتدارلىق ئەلچىلىكى يوللاپ، 60 توپ شايى - ئەتلەس سوۋغا ئەۋەتكەن.

ئۇيغۇر خانلىقى ئاق ھونلار بىلەن ياخشى خوپ بولۇۋالغاندىن كېيىن، ئاۋارلارغا قارشى كۈچ توپلاپ، جىددىي ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئاۋارلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق، تارتىشما جەڭلەر باشلىنىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 511 - يىلى ئاۋارقاغانى توقخان (506 — 511) باتۇرخانغا قارشى ئاتلاندى. ئەھۋالنى ئېنىق بايقاپ تۇرغان باتۇرخان بارىكۆلنىڭ شىمالىدا توقخان بىلەن ئۇچراشتى. شۇ جايدا بولغان جەڭدە، باتۇرخان مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىغا 300 چاقىرىمچە چېكىنىپ، جىمسار ئەتراپىغا كەلدى. توقخان قوشۇنىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا جايلىشىۋالدى. دەل شۇ چاغدا، ئۇيغۇرلار بىلەن ھەربىي ئىتتىپاقى بولغان شىمالىي ۋېي خانلىقى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن مىڭ ۋېي ناملىق سانغۇنىنىڭ

يېتەكچىلىكىدە ۋۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن توقخان ئالدىراپ ـ تېنەپ قېچىشقا ئۇرۇندى. بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن باتۇرخان ناھايىتى تېزلىكتە بېسىپ كېلىپ، توقخان بىلەن بارىسكۆلنىڭ شىمالىدا جەڭ قىلدى. جەڭدە ئۇيغۇرلار غەلىبە قازاندى. باتۇرخان توقخاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ مىڭۋېي ئارقىلىق شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى شۈەنۋۇدىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. باتۇرخان بارىكۆلنىڭ شىمالىدا ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلىبە قازانغان تەنتەنىلىك كۈنلەردە، شۈەنۋۇدىغا ئەلچى يوللاپ، ئۇنىڭغا ئالتۇن، كۈمۈش، سۇسەلەرنى ۋە بەش تۇياق ئات سوۋغا قىلدى. باتۇرخاننىڭ ئەلچىلىرىنى ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغان شۈەنۋۇدى دەرھال مىننەتدارلىق ئەلچىلىكى يوللاپ، باتۇرخانغا چالغۇ ئەسۋابلىرى ياسايدىغان 80 نەپەر ئۇستا ۋە قىزىل شايىدىن ئون توپ، گۈللۈك شايىدىن 20 توپ سوۋغا ئەۋەتىپ، باتۇرخاننىڭ ئاۋارلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنى تەبرىكلىدى.

باتۇرخان شۇ غەلىبىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 516 ـ يىلى ئاۋار قاغانى چۇنۇخان (511 — 520) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولدى. چۇنۇخان باتۇرخاننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى ئىككى ئاتقا باغلاپ، ئاتقا سۆرىتىپ، ئۇنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىدى. ئاتىسى توقخاننىڭ ئۆچىنى باتۇرخاندىن ئالغان چۇنۇخان باتۇرخاننىڭ باش سۆڭىكىگە زەر يالىتىپ ئۇنى مەي ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالدى.

مىلادىنىڭ 516 ـ يىلى، ئاۋارلار تەرىپىدىن ناھايىتى

ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيغۇرلار ئۆز ئىستىپاقدىشى بولغان ئاق هونلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى. ئاق هونلار باتۇرخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى ئىلبەگنى ئۇيغۇرلارغا خان بولۇشقا ئەۋەتتى. ئىلبەگخان بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (517 — 530) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەهۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ ماڭدى. ئىلبەگ دەرهال شىمالىي ۋېي خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ مۇناسىۋەت باغلىدى. ئاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 521 - يىلى، يۇرۇش قىلىپ ئاۋارقاغانى بىراهمانىنى تارمار قىلدى. بىراهمان هازىرقى گەنسۇدىكى ۋۇۋېيغا قېچىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 523 - يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خانى شاۋمىندى ئىلبەگكە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا خىلمۇ خىل رەڭدە سىرلانغان ئېسىل يەلپۈگۈچ، كۆنلۈك، داقا - دۇمباق ۋە چېدىرلارنى سوۋغا قىلدى.

ئىلبەگ مىلادىنىڭ 530 - يىلى ئاۋار قاغانى ئايناغاي (522 — 552) بىلەن بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلگەندە، ئۇكىسى يوقو (چونچىنىڭ كەنجى ئوغلى) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىلبەگنىڭ ئاۋارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىن ئىستىپاقدىشى بولغان ئاق هونلارنىڭ شۇ چاغلاردا ئاۋارلارنىڭ تەرىپىنى ئالغانلىقى بىلەن ناهايىتى يېقىن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 520 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىپاقچىلىرىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، ئۇيغۇرلارنى يېتىم قالدۇرۇش ئۈچۈن بىر قاتار دىپلوماتىك هەرىكەتلەرنى قوللىنىشقا باشلىدى. ئاۋارلار مىلادىنىڭ 520 - يىلى ئايناغاينىڭ قىزىنى

ئاق هون ئىمپېراتورى مىھرىسكۇراغا ياتلىق قىلىپ، ئاق هونلارنى ئۆز تەرىپىگە تارتىۋالدى. شۇ يىلى ئايناغاي يەنە شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ پايتەختى لوياڭغا بېرىپ زىيارەتتە بولدى. ئايناغاي مىلادىنىڭ 522 - يىلى ئاۋارلارغا قاغان بولغاندىن تارتىپ، 552 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە ئاق هونلار بىلەن دوستانە ئۆتتى. ئايناغاي ئاق هونلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 533 - يىلى شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ مەلىكىسىگە ۋە مىلادىنىڭ 538 - يىلى شەرقىي ۋېي خانلىقى (534 — 550) نىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەندى. دېمەك، ئاۋارلار شىمالىي ۋېي بىلەن شەرقىي ۋېي خانلىقلىرىنىمۇ ئۆز تەرىپىگە تارتىۋالدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا، ئاۋارلار ئايناغاي خاقانلىق قىلغان مەزگىلدە (522 — 552) ئۇيغۇر خانلىقىنى يالغۇزقالدۇرۇپ، ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇلارغا قارشى ئاتلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 530 - يىلى ئېلبەگ ئاۋارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇرۇشلاردىمۇ ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولۇپ تۇردى.

يوقو (530 — 537) مىلادىنىڭ 537 - يىلى ئايناغاي تەرىپىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا، ئېلبەگنىڭ ئوغلى بەگچى (537 — 541) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بەگچىمۇ ئاۋارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بەگچىدىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقىغا يوقونىڭ ئوغلى چوبىننىڭ خان بولغانلىقى نامەلۇم. چۈنكى، مىلادىنىڭ 537 - يىلى بەگچى ئاۋارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندا، چوبىن شەر-

قىي ۋېي خانلىقىغا قېچىپ كەتكەن، شۇ يەردە كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 546 ـ يىلى (بۇ چاغدا كىمنىڭ خان بولغانلىقى نامەلۇم) ئاۋارلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، ئالتايدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كۆك تۈركلەرنىڭ خانلىرى — ئاكا ـ ئۇكا تۇمەنخان بىلەن ئىستەمىخانلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن قىلغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، تارمار بولدى. تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» نامى بىلەن ئاتىلىپ 60 يىل (مىلادىنىڭ 487 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 546 ـ يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى.

مانا شۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئۆز تارىخىدا خېلى مۇھىم روللارنى ئوينىدى. ئۇنىڭ تارىخىي رولى ئىككى تەرەپتىن ئىپادىلىنىدۇ: ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ خۇاڭخې ۋادىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇ ئىككى دۆلەت ئاۋارلارغا قارشى ئىتتىپاقچى دۆلەتلەردىن بولدى. ئۇيغۇر خانلىقى باشتىن ـ ئاخىرغىچە 60 يىل دېگۈدەك ئاۋارلار بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 400 ـ يىللىرىغا كەلگەندە تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى كورېيىگىچە، غەربى قازاقىستانغىچە، غەربىي جەنۇبى قاراشەھەرگىچە تۇتاشقان كۆچمەن ئاۋار قاغانلىقى باتۇر، ئەرك سۆيەر، ئېگىز ھارۋىلىقلارنى بويسۇندۇرالمىدى. ئۇيغۇرلار ئاۋارلارنى نۇرغۇن جايلار (ئالتاي بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن، تۇرپان، قاراشە-

ھەر، لولان، چەرچەن قاتارلىق جايلار)دىن ھەيدەپ چىقىرىپ ئاۋارلارغا ئەجەللىك زەربە بەردى. مىلادىنىڭ 487 ـ يىلىـ دىن 546 ـ يىلىغىچە بولغان 60 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزگىلدە، ئاۋارلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەن قانلىق ئۇرۇشلارغا جەلپ قىلىنـ غانلىقتىن، ئاۋارلارسەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ خۋاڭخې ۋاـ دىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا زادى پېتىنالمىدى. شۇڭا. بۇ مەزگىلـ دە، خۋاڭخې ۋادىسىنىڭ ئىقتىسادىي گۈللەپ ياشناش ئىمكاـ نىيىتىگە ئىگە بولدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋارلار بىلەن تىركىشىپ ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى مىلادىنىڭ 440 ـ يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئالتاي تۈركلىرىنىڭ قەدەممۇ قەدەم قۇدرەتلىنىپ، ئاخىردا ئاۋارلار ئۈستىدىن غەـ لىبە قىلىپ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈـ رۈشىگىمۇ پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى.

كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار

كۆك تۈركلەر مىلادىنىڭ VI ئەسىردىن VIII ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا قەدەر ئىككى ئەسىر ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ، قۇدـ رەتلىك كۆك تۈرك قاغانلىقىنى قۇردى. كۆك تۈرك قاغانلىقى تازا گۈللەپ ياشنىغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 560 ـ يىللىرىدىن 600 ـ يىللىرىغىچە)، قاغانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى

ساخالىن ئارىلىغا، غەربى قارا دېڭىزنىڭ بويىغا، شىمالى بايقال كۆلى بويىلىرى ۋە يەنىسەي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىلىرىغا، جەنۇبىي سەددىچىن سېپىلىغا، غەربىي جەنۇبىي ھىندىستاننىڭ شىمالىغا تۇتاشقانىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت ھېسابلانغان شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 395 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئىران ساسانىيلار شاھەنشاھلىقىدىنمۇ كۈچلۈك قاغانلىق بولغانىدى. بۇ ھەقتە ئاكادېمىك بارتولد مۇنداق دەپ يازغان: «تۈرك قاغانلىقى موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ھەممە كۆچمەنچى ئىمپېرىيەلەرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىكى ئىدى.»[35] مىلادىنىڭ 570 ـ يىللىرىدىن باشلاپ تۈركلەرنىڭ «تىنچ ئوكيانىدىمۇ، قارا دېڭىزدىمۇ ھەربىي كۈچلىرى بار ئىدى.»[36] كۆك تۈرك قاغانلىقى تازا كۈچەيگەن چاغدا، تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ سانى 400 مىڭدىن كەم بولمىغان. كۆك تۈرك قاغانلىقى دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. تۈركلەر دەۋرىدە، ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ياۋروپا خەلقلىرى ئارىسىدا، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەت بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ قويۇق، تېخىمۇ كەڭ مىقياسدا ئەۋج ئالىدى. تۈركلەر دەۋرىدە، شەرق خەلقلىرى بىلەن غەربتىكى خەلقلەر، ھەر جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مەزمۇنى مول، يېپيېڭى بىر مەدەنىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئەڭ مۇھىمى، كۆك تۈركلەر دەۋرىدە، قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا-

ھا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئويغىنىش دەۋرى ئۈچۈن ئاساس يارى-
تىلدى. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئويغىنىش ياۋروپادىكى ئويى-
غىنىش دەۋرىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن (XI ئەسىردە) باشلان-
غانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاساسلىق
ۋەكىللىرى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرىلەر-
نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «تۈركىي تىل-
لار دىۋانى» قاتارلىق ئۇلۇغ، ئۆلمەس ئەسەرلەرنىڭ مەيدان-
غا كېلىشىمۇ تۈركلەر دەۋرىدىكى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قى-
لىشتىن، ئۇرخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت-
كە ۋارىسلىق قىلىشتىن، ئىسلام دۇنياسى ئارقىلىق ئوتتۇرا
ئاسىياغا تونۇشتۇرۇلغان قەدىمكى ياۋروپا مەدەنىيىتى (ئاسا-
سەن يۇنان مەدەنىيىتى) نىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىش-
تىن بولغان.

دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينى-
غان ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىغا يېزىلغان تارىخىي ۋە ئەدەبىي
يادىكارلىقلارنىڭ ئىجادچىسى بولغان كۆكتۈرك قاغانلىقى-
نىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە گۈللەپ ياشنىشىدا ئۇيغۇرلار ناھا-
يىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

«تۈرك» سۆزىنىڭ مەنىسى توغرۇلۇق بىرنەچچە خىل
چۈشەندۈرۈش بولسىمۇ، ئەڭ ئاساسلىقى، ئەقىلغە مۇۋاپىق
كېلىدىغىنى، دۇنيادىكى تارىخچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى
بىردەك ئېتىراپ قىلغىنى — «تۈرك» سۆزىنىڭ مەنىسى قۇد-
رەتلىك، كۈچلۈك، دېگەن بولىدۇ، دېگەن قاراشتۇر. بۇنىڭدىن
باشقا، «كۆكتۈرك» دېگەن سۆز، «ئىلاھىي تۈرك» دېگەن بولىدۇ،
چۈنكى تۈركلەر كۆك ئاسماننى ئەڭ ئۇلۇغ تەڭرى تۇرىدىغان

ماكان تەڭرىقىسىدە چۈشىنەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن «كۆك» نى رەڭ
ئۇقۇمىدا ئەمەس، «تەڭرى — خۇدا» دەپ بىلەتتى، دېمەك،
«كۆكتۈرك» سۆزى «ئىلاھىي تۈرك» دېگەن بولىدۇ.

«تۈرك» دېگەن نام قەدىمكى چاغلاردا، مەلۇم تارىخى
شارائىتتا، مەلۇم تېررىتورىيىدە ياشىغان تۈركلەرنىڭلا نامى
بولۇپ، ئېتنىك مەناغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن: بۇ نام مىلادى-
دىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئىدىل (ۋولگا)، يايىق(ئۇرال)دەريا-
لىرىنىڭ بويلىرىدا ياشىغان تۈركلەرنى ۋە كېيىن ئالتايدا
ياشىغان تۈركلەرنىلا كۆرسىتەتتى. «تۈرك» دېگەن نامنى ئەڭ
دەسلەپ يۇنان ۋە روما (رىم) تارىخچىلىرى مىلادىدىن بەش
ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئۆز ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىشقا
باشلىغان. يۇنان تارىخچىسى ھىرادوت (مىلادىدىن بەش
ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) تۈركلەرنى «يۇركائى» دەپ يازغان.
روما تارىخچىسى فىلنۇس سىچىندوس (مىلادىنىڭ 23 - يىلى
تۇغۇلۇپ 79 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ۋە فومفىنىئۇس
(مىلادىنىڭ I ئەسىرىدە ياشىغان)لار «تۈركائى» دەپ
يېزىشقان. ئۇلار تىلغا ئالغان تۈركلەر — ئىدىل ۋە يايىق
بويلىرىدا ياشىغان تۈركلەر ئىدى. جۇڭگونىڭ تارىخى
يىلنامىلىرىدىن «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى»دا، «تۈرك» دېگەن
نام ھىرادوتتىن 1100 يىل كېيىن (VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا)
تىلغا ئېلىندى.

تۈركلەر ئىنتايىن جەڭگىۋار، ئوۋ خۇمارى، ئاتنى بەك
ياخشى كۆرىدىغان خەلق ئىدى. «تۈرك ئاتقا مىنگەندە

ئاتىسىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ» دېگەن ماقال بىكارغا چىققان ئەمەس. تۈركلەر كۆكتۈرك قاغانلىقىنى قۇرغىچە ھونلارغا ۋە ئاۋارلارغا بېقىنىپ ياشىغانىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقى تەشكىل تاپقان چاغدا (VI ئەسىردە)، تۈرك سۆزى ساپلا ئالتايدىكى تۈركلەرنى كۆرسىتىدىغان ئېتنىك مەنىگە ئىگە بولۇشتىن قالدى. چۈنكى، تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە تۈرك دېگەن نام تۈركچە تىلدا سۆزلىشىدىغان ئىرقى ۋە ئۇرۇپ ـ ئادەت جەھەتتە بىر ـ بىرىگە ئوخشاش ياكى يېقىن بولغان ئۇيغۇر، ئوغۇز، قىرغىز، قىپچاق، چىگىل، باسمىل، تۈرگەشلەر بىلەن كېيىنچە تۈركلەشكەن قەبىلىلەرنىڭ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئورتاق مىللەت نامى بولۇپ قالدى، يەنى مانا شۇ چاغدىن باشلاپ، تۈرك دېگەن نام تۈرك قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە ياشايدىغان بارلىق خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋە سىياسىي بىرلەشمىسىنى بىلدۈرىدىغان نامغا ئايلاندى.

ئالتايدىكى تۈركلەر قەدىمكى چاغدىن تارتىپ تۆمۈر تاۋلايتتى. خىلمۇ خىل ھەربىي قورال‌لار (نەيزە، قىلىچ ساۋۇت، دۇبۇلغا، قالقان، ئوقيالار)نى ياساشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالتۇندىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك سايمانلاردىن — ئالتۇن تەخت، ئالتۇن تۇرۇك، ئالتۇن جام، ئالتۇن قاچا، ئالتۇن قەدەھ، ئالتۇن ئۈزەڭگە، ئالتۇن يۈگەن، ئالتۇن يىڭنە، ئالتۇن جۇۋالدۇرۇز، ئالتۇن دەرەش، ئالتۇن ئەينەك، ئالتۇن چۆگۈنلەرنى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىدىن — ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ئوتتۇغات، ئالتۇن ساقا، ئالتۇن چىگەگۈل، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن

بىلەزۈك قاتارلىقلارنىمۇ ياساشقا ئۇستا ئىدى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاۋارلار مىلادىنىڭ 440 - يىلى ئالتايدىكى تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن باشلاپ، ئۇلارنى ئاۋار قوشۇنلىرىنى ھەربىي قوراللار بىلەن تەمىنلەشكە ۋە ئاۋار بەگلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى بېزەشكە كېرەك بولىدىغان ئالتۇن سايمانلار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلغان. ئاۋار قاغانلىرى ھەتتا ئۇلارنى «تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپمۇ ھاقارەتلىگەن.

ئەنە شۇنداق ئېزىلىش ۋە خورلۇققا چىدىمىغان تۈركلەر ئۆزىگە قېرىنداش بولغان ئۇيغۇرلارنى، ئالتايدىكى سورتاردۇشلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش ئارقىلىق كۈچىيىپ، ئاۋارلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇپ، ئۇلۇغ تۈرك قاغانلىقىنى قۇرۇشقا بەل باغلىدى.

بۇ ئۇلۇغ غايىنى مىلادىنىڭ 535 - يىلى قۇرۇلغان تۈرك قاغانلىقى(ئاۋارلارغا بېقىنىش شەرتى بىلەن قۇرۇلغان)نىڭ خانى تۇرۇم ئۇلۇغ يابغۇنىڭ ئوغۇللىرى تۇمەنخان بىلەن ئىستەمىخانلار ئەمەلگە ئاشۇردى.

تۇمەنخان مىلادىنىڭ 550 - يىلى ئاۋار خاقانى ئايناغايغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاۋار مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئايناغاي كۆك تۈرك ئەلچىلىرىدىن تۇمەنخاننىڭ قويغان تەلىپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تۇمەنخاننى ھاقارەتلەپ: «ھە، تۆمۈرچى قۇللىرىمنىڭ بۇنداق تەلەپنى قويۇشقا نېمە ھەددى بار ئىكەن؟»دېدى. ئايناغاينىڭ

يولسىزلىقىدىن غەزەپلەنگەن تۇمەنخان بۇ جاۋابنى ئېلىپ كەلگەن ئاۋار ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 551 - يىلى غەربىي ۋېي خانلىقى (535—555)نىڭ خانى بىلەن باۋجۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارغا كۈيئوغۇل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ ئاۋارلارغا تاقابىل تۇرماقچى بولغان غەربىي ۋېي خانى شۇ يىلى 6 - ئايدا مەلىكە چاڭ لۇنى تۇمەنخانغا ياتلىق قىلدى. تۇمەنخان ئۇيغۇرلار (تۇرالار)نىڭ قۇرامىغا يەتكەن ياشلىرىنى قوشۇنغا ئېلىپ، تۈرك قوشۇنلىرىنى كۈچەيتتى، تاشقى جەھەتتە غەربىي ۋېي خانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلاشتى. ئۇ يۇقىرىدىكى ئىشلارنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 552 -يىلى كۆكتۈرك قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ ئاۋارلار ئۈستىگە ئاتلاندى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئايناغاي ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، 2 - ئايدا تۇمەنخان بىلەن ئۇرۇشىدىغان مەيدانغا يېتىپ كەلدى. تۇمەنخان بىلەن ئىستەمىخان قوماندانلىقىدىكى كۆكتۈرك قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىغا كېلىپ سەپ تارتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا بولغان قانلىق جەڭدە تۈركلەر ئاۋار قوشۇنلىرىنى تىرىپىرەن قىلىپ تاشلىدى. ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئايناغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئاۋارلار ئۈستىدىن غەلىبە قازانغان تۈركلەر ئۇلۇغ كۆكتۈرك قاغانلىقىنى قۇردى.

بەزىبىر ئاۋار خانزادىلىرى تۈركلەرگە قارشى ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 553 - يىلىغا كەلگەندە، تۈركلەر تەرىپىدىن تامامەن يوق قىلىندى. ئاۋارلارنىڭ

بىر قىسمى بايانخان يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ قاچتى. ئۇلار مىلادىنىڭ 558 ـ يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. كېيىن، ياۋروپا ئاۋار قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 565 ـ يىلىدىن 835 ـ يىلىغىچە)نى قۇرۇپ، ئۇ يەردە 330 يىل ھۆكۈم سۈردى.

تۈمەنخان مىلادىنىڭ 552 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئاۋار قاغانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۆزىنى «ئىلخان» دەپ ئاتىدى. ئۇ تۈكۈننى كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ كىچىك ئىستېمىخاننى يابغۇ ئۇنۋانىدا كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. ئىستېمىخاننىڭ ئوردىسى تېكەس دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشتى.

تۈمەنخان مىلادىنىڭ 553 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ قاراخان، مۇقانخان، تاۋارخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى قاراخان قاغان بولدى. ئۇ بىر يىلدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۈمەنخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى مۇقانخان قاغان بولدى. تۈمەنخاندىن كېيىن ئۆتكەن تۈرك قاغانلىرى ئىچىدە مۇقانخان ئۆزىنىڭ كەسكىن، غەيرەتلىك، ئەقىللىق، ھوشيار ۋە ھەربىي، دىپلوماتىيە جەھەتتە ئادەتتىن تاشقىرى تەدبىرلىك ئىكەنلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. مۇقانخان قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 554 ـ يىلىدىن 574 ـ يىلىغىچە) كۆكتۈرك قاغانلىقى قۇدرەتلىك، سەلتەنەتلىك بىر دەۋرگە كىردى. مۇقانخاننى «تۈركلەرنىڭ ئاتتىلاسى» دەپ ئاتاش كېرەك. مۇقان-

خان، باتۇر تەگرىقۇتنىڭ يەتتە ئەسىر، ئاتتىلادىن بەش ئەسىر كېيىن دۇنياغا كەلگەن مەشھۇر سەركەردە ئىدى.

مۇقانخان مىلادىنىڭ 554 ـ يىلى شەرققە يۈرۈش قىلىپ، مانجۇ ۋە موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى تولۇق بويسۇندۇرۇپ، كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ شەرقىي چېگرىسىنى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا يەتكۈزۈپ، ساخالىن ئارىلىنى ۋە كورېيىنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئىگىلىۋالدى. مۇقانخان شەرققە قىلغان يۈرۈشىدىن قايتقاندىن كېيىن، شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ئورخۇن، توغلا، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا، بايقال كۆلى ئەترابلىرىدا ياشايدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، يەنسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى بويسۇندۇردى. دەل شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە، ئىستىمى يابغۇ غەربىي ئۇيغۇرلارنىمۇ (تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) بويسۇندۇردى. تۈركلەر ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۈچى (ئادەم ۋە ماددىي كۈچى)دىن پايدىلىنىپ بىرنەچچە يۈزمىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلار تۈرك خەلقلىرى ئىچىدە سانى كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، باتۇر، مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدى. تۈركلەر ئاساسەن ئۆز تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ شەرققە ۋە غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ باردى.

مۇقانخان، غەربتىكى ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى يوقلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى. مۇقانخان مىلادىنىڭ 554 ـ يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ

شاھىنشاھى خىسراۋ ئانۇشىرۋانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىران بىلەن تۈركلەرنىڭ ئاق ھونلارغا قارشى ئىتتىپاقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ ئىتتىپاقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئىستەمىخاننىڭ قىزى ئاسىنا بىكەنى خىسراۋ ئانۇشىرۋانغا (531—579) ياتلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن، غەربىي ۋېي خانلىقى (535—557) بىلەن بىرلىشىپ، كۆكنۇردىكى تۇيغۇنلار خانلىقى (مىلادىنىڭ 317 - يىلىدىن 663 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)غا يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى بويسۇندۇردى. تۈركلەرنىڭ تۇيغۇنلارنى بويسۇندۇرۇشى تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشىغا داغدام يول ئاچتى.

مۇقانخاننىڭ مىلادىنىڭ 554 - يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشى ئىراننى ئاق ھونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلدۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. كۆكتۈرك قاغانلىقىدەك كۈچلۈك ئىتتىپاقچىغا ئىگە بولغان ئىران، مىلادىنىڭ 554 - يىلىدىن باشلاپ، ھەر يىلى ئاق ھونلارغا تۆلەيدىغان مەلۇممىقداردىكى كۈمۈش پۇلنى تۆلەشتىن باش تارتتى. شۇ يىلى، ئىران ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئافغانىستاننى بېسىۋالدى. چۈنكى، شۇ يىلى ئىستەمى يابغۇ مۇقانخاننىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارىم ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقارغانىدى.

مۇقانخان يوقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار ئىشلارنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 557 - يىلىدىن

باشلاپ ئاق هونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرى تېكەس دالاسىدىن غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، يەتتەسۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. تۈركلەر بىلەن ئاق هونلار ئارىسىدا بولغان قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ كۆپى ئافغانىستان تېررىتورىيەسىدە بولدى. مۇقانخان بەش يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 557 - يىلىدىن 562 - يىلىغىچە) ئاق هونلارنى تارمار قىلىپ، ئاق هون ئىمپېرىيىسىنى يوق قىلدى. مۇقانخان مىلادىنىڭ 562-يىلى ئاق هونلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىش ۋە باشقا مۇهىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئىستەمى يابغۇغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئۆتۈكۈنگە قايتىپ كەتتى.

ئىستەمى يابغۇ ئاق هونلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى كۆك تۈرك خاقانلىقىغا قوشۇۋېلىش، ئىران بىلەن بولغان يېڭى كەسكىن مۇناسىۋەتنى (ئىراننىڭ ئاق هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى بېسىۋالغانىدى) بىر تەرەپ قىلىش، بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆللىرىنىڭ بويلىرىدىن تارتىپ، قارا دېڭىزنىڭ بويلىرىغىچە بولغان ناهايىتى كەڭ تېررىتورىيىدە ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقلەر (ئاساسەن تۈركىي خەلقلەر) نى تولۇق بويسۇندۇرۇش قاتارلىق ناهايىتى مۇهىم تارىخىي ۋەزىپىنى مىلادىدىن 565 - يىلىغا قەدەر بولغان ۋاقىت ئىچىدە تولۇق ئورۇندىدى.

مىلادىنىڭ 562 - يىلى ئاق هونلار بىلەن بولغان ئۇرۇش ئاساسەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، تۈركلەر بىلەن ئىراننىڭ دوستانە مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ، ئىككى دۆلەت بىر - بى-

ری بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالدى. ئاق هونلار تارمار قىلىنـ
غاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى شىمالىي
هىندىستان، تارىم ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەرنىڭ قوـ
لىغا ئۆتكەن بولسا، خوراسان ئىراننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتـ
تى. بۇنىڭغا تۈركلەر زادى رازى بولمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈسـ
تىگە، ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى خۇراسانىنى ئىگىلىۋېلىش
بىلەنلا قانائەتلەنمەي، ئاق هون ئىمپېرىيىسى تېررىتورـ
يىسىدىن يەنە كۆپرەك جايلارنى بېسىۋېلىشقا ئىنتىلادى،
يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركلەر ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدىكى دۆـ
لەتلەردىن ئوتتۇرا ئاسىياغا، هىندىستانغا ۋە جۇڭگوغا باـ
رىدىغان ئىنتايىن مۇهىم خەلقئارا سودا يولىنى (شەرقىي رىم
بىلەن كېلىشىپ) تىزگىنلىۋالغانىدى. بۇنىڭغا ئىران ئازـ
راقمۇ يول قويۇشنى خالىمايتتى. چۈنكى، بۇ يولنىڭ مۇهىم
تۈگۈنلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىران تېررىتورىيىسىدە ئىدى، ئىـ
ران بۇ يول ئارقىلىق بولىدىغان سودىدىن نۇرغۇن پايدا ئاـ
لاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىران تۈرك قاغانلىقى دۇنياغا كېلىشـ
تىن بۇرۇن، غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدىكى خەلقئارا سودا
يولىغا بولغان هۆكۈمرانلىقىنى تالىشىپ، شەرقىي رىم بىلەن
دائىم ئۇرۇشۇپ كەلگەنىدى. ئىران ئەمدى خەلقئاراسودا يوـ
لىنى تىزگىنلىۋالغان تۈركلەر بىلەن توقۇنۇشۇشقا باشلىدى.
يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، بۇرۇن ئاق هونلارغا قارشى
ئىتتىپاقداش بولغان تۈركلەر بىلەن ئىران ئەمدى بىر ـ بىـ
رىگە دۈشمەن بولۇپ قالدى.

باشتا، ئىستىمى يابغۇ تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسـ
دىكى مۇناسىۋەت يامانلاشقاندا، ئۆزئارا ياخشى مۇناسىۋەتـ

تە بولۇشنى ئۈمىد قىلىپ، ئىرانغا مانىئاخ باشچىلىقىدا ئەل-
چىلەر ئەۋەتتى. لېكىن، ئىران شاھەنشاھى خىسراۋ ئانۇشىر-
ۋان ۋەزىرلىرىنىڭ مەسلىھەتىنى ئالغاندىن كېيىن، تۈرك
ئەلچىلىرى ئەكەلگەن يىپەك ماللارنىڭ نۇسخىلىرىنى ئور-
دا ئەھلى ئالدىدا ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈردى. ئىراننىڭ قىلغان
بۇ قوپال مۇئامىلىسىدىن نەپرەتلەنگەن تۈرك ئەلچىلىرى ئۈ-
مىدسىزلەنگەن ھالدا قايتىپ كەلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئىس-
تېمى يابغۇ ئۆزىنى بېسىۋېلىپ، ئىرانغا ئىككىنچى قېتىم
ئەلچىلەر ئەۋەتتى. شەرقىي رىم تارىخچىسى مېناندىرنىڭ
بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئىككىنچى قېتىم ئىرانغا بار-
غان تۈرك ئەلچىلىرى چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان. خىس-
راۋ ئانۇشىرۋان تۈرك ئەلچىلىرىنى مېھمان قىلىپ بەرگەن زى-
ياپەتتە، ئالدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سۇيىقەست بويىچە ئۇلارنى
زەھەر سېلىنغان يېمەك - ئىچمەكلىكلەر بىلەن زەھەرلەپ
ئۆلتۈرگەن. ئەلچىلەردىن پەقەت ئۈچ - تۆت كىشىلا ئامان
قالغان. خىسراۋ ئانۇشىرۋان سۇيىقەستىنىڭ ئاشكارا بولۇپ قې-
لىشىدىن ئەنسىرەپ: «تۈرك ئەلچىلىرى مۇزلۇق، قارلىق يۇرت-
لاردا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئۇلار سوغۇق يۇرتلىرىدىن ئايرىلىس-
لا ھايات كەچۈرەلمەيدىكەن. تۈرك ئەلچىلىرى ئىرانغا كەلگەن-
دىن كېيىن، ئىراننىڭ قۇرغاق ئىسسىق ھاۋاسىغا كۆنەلمەي
ئۆلۈپ كەتتى»، دەپ سۆز تارقاتقان.

ئىككى قېتىم ئىرانغا ئەۋەتىلگەن تۈرك ئەلچىلىرى
مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئىستېمى يابغۇ
مىلادىنىڭ 568 - يىلى مانىئاخ باشچىلىقىدا شەرقىي رىم ئىمپې-
راتورى يوستىنئان II (مىلادىنىڭ 565 - يىلىدىن 578 - يىلى-

غىچە ئىمپېراتور بولغان) نىڭ ھۇزۇرىغا (كونستانتىنپولغا —
ھازىرقى ئىستانبۇلغا) ئەلچىلەر ئەۋەتتى. تۈرك ئەلچىلىرى
يوستىنىئان II بىلەن قىلغان سۆھبەتلىرىدە، ئۈستىگە يۈكلەن-
گەن ئاساسىي ۋەزىپىنى — تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارى-
سىدا بىۋاستە سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىش ۋەزىپىسىنى
كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇنداپ، شەرقىي رىمدىن قايتتى. تۈرك قا-
غانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تۈرك ئەلچىلىرىدىن ۋە ئۇلۇغ قاغان
مۇقانىغان نامىدىن ئۆزىگە يەنسەي - ئۇرخۇن يېزىقىدا يې-
زىلغان دۆلەت خېتىدىن تەپسىلىي بىلگەن شەرقىي رىم ئىم-
پېراتورى يوستىنىئان II تۈرك ئەلچىلىرى ئۆز ئېلىگە قايتىدى-
غان چاغدا، ئۇلارغا شەرقىي رىمنىڭ زىمارخ باشچىلىقىدىكى
جاۋاب ئەلچىلىكىنىمۇ بىللە قوشۇپ ئۇزاتتى.

تۈرك ئەلچىلىرى بىلەن بىللە ئىستەمى يابغۇنىڭ
تېكەس دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا كەلگەن شەرقىي رىم
ئەلچىلىرى تۈركلەرنىڭ بەزىبىر ئادەتلىرى ۋە ئىستەمى ياب-
غۇنىڭ ئوردىسىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئىستەمىنىڭ ئۇ-
لارنى ناھايىتى قىزغىن، سەمىمىي كۈتكەنلىكىدىن تولىمۇ خۇ-
شال بولغان. زىمارخ باشچىلىقىدىكى شەرقىي رىم ئەلچىلى-
رى ئىستەمى يابغۇنىڭ تەنتەنىلىك چېدىر - بارگاھى ئالدى-
دىدا شەرققە قارىتىپ تىكلەنگەن، ئوتتۇرىسىغا زەر يۈگۈرتۈل-
گەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۆت چاسا، كۆك شايى بايراق-
قا چوقۇنغان ۋە لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان ئوتگۈلخانلىرى ئا-
رىسىدىن ئۆتۈپ پاكلانغان. ئاندىن كېيىن ئۇلار ئىستەمى قا-
غاننىڭ بارگاھىغا كىرىپ قاغان بىلەن كۆرۈشكەندە، قاغان-
غا تۈركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە سالام بەرگەن. ئۇلار يوستىنىئان

II نىڭ ئىستەمى يابغۇغا يوللىغان سالىمىنى يەتكۈزگەن ۋە سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. شەرقىي رىم ئەلچىلىرى بارگاھ ئىچىدىكى ئاجايىپ نەرسىلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئادەمنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە، ئالتۇن-كۈمۈشتىن ياسالغان تۈرلۈك تاۋاقلار، لېگەنلەر، قەدەھلەر، كوزىلار، كوۋالار سېلىنغان ھارۋىلار، بىر ئات تارتالايدىغان ئىككى چاقلىق ئالتۇن تەخت، ئالتۇن كارىۋات قاتارلىق نەرسىلەردىن تاشقىرى، ناھايىتى ھەيۋەتلىك بىر ئالتۇن تەخت ئالاھىدە كۆزگە چېلىققان. بۇ ئالتۇن تەختنىڭ تۆت پۇتى تۆز قۇشى شەكلىدە ياسالغان، ئىستەمى يابغۇ شۇ تەخت ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، رىم ئەلچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشكەن.

ئىستەمى يابغۇ شەرقىي رىم ئەلچىلىرىنى قىزغىن ۋە سەمىمىي قوبۇل قىلىپ، تەنتەنىلىك زىياپەت بېرىپ كۈتكەندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن ناھايىتى جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەتلەشكەن. بۇ مەسىلىلەر تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك سودىسى، ئىرانغا قارشى بىرلىكتە كۈرەش ئېلىپ بېرىش، ئاۋارلار مەسىلىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. سۆھبەت ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر بويىچە بىتىمنامە تۈزۈلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنىدا تۈرك قاغانلىقى بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىرانغا قارشى ھەربىي ئىتتىپاق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتكەن.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 552 ـ يىلى ئاۋار قاغانلىقى كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن

كېيىن، بىر قىسىم ئاۋارلار شەرقتىن غەربكە قاچقانىدى. ئۇ-
لار مىلادىنىڭ 558 - يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا پەيدا
بولدى. مانا شۇ ئاۋارلار مىلادىنىڭ 565 - يىلى بايانخانىي-
تەكچىلىكىدە ياۋروپا ئاۋار قاغانلىقى(335 — 865)نى قۇرغان.
ياۋروپادىكى بۇ ئاۋارلار شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە پات -
پاتلا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان. شەرقىي رىم ئەلچىلىرى ئىستېمى
يابغۇ بىلەن قىلغان سۆھبەتتە، ئاۋارلار مەسىلىسىنى ئوت-
تۇرىغا قويغاندا، ئىستېمى يابغۇ شەرقىي رىم بىلەن بىرلىكتە
ئاۋارلارغا قارشى ھەرىكەت قىلىشنى تەكىتلەپ: «ئەگەر ئۇلار
قۇش بولۇپ ئاسماننىڭ قەھرىگە ئۇچۇپ چىقسىمۇ، بېلىق بو-
لۇپ دېڭىزنىڭ چوڭقۇر تېگىگە مۆكۈنۈۋالسىمۇ، مېنىڭ قىلى-
چىمدىن قۇتۇلالمايدۇ» دېگەن.

ئىستېمى يابغۇ رىم ئەلچىلىرىنى تۈركلەر يۇرتىدىن ئۇ-
زىتىدىغان چاغدا، ئىمپېراتور يوستىنىئان II گە ۋە زىمارخ باش-
چىلىقىدىكى 20 نەپەر ئەلچىنىڭ ھەربىرىگە ئالاھىدە قىممەت-
لىك سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. ئىستېمى يابغۇ زىمارخقا
بەرگەن سوۋغىلىرىدىن قوشۇپ قىرغىز ئاتلىق گۈزەل بىر قىزنى-
مۇ ھەدىيە قىلغان. تېكەس يايلىقىدىن غەربكە قاراپ يولغا
چىققان رىملىقلار توران گۈزىلىنى ئاتقا مىندۈرۈپ، ئۇنى يې-
راقتىكى كونستانتىنوپولغا ئەكەتكەن.

تۈركلەر شەرقىي رىم بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشۈۋالغاندىن كېيىن
ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ئىستېمى يابغۇ مىلادىنىڭ 569 - يىلى
خوراسانغا بېسىپ كىرىپ ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.
ئىراننىڭ ئاق ھونلار تېررىتورىيىسى ھېسابىغا بېسىۋالغان
جايلىرىنىڭ بىرنەچچىسى قويماي تارتىۋالدى. ئىران سۇلھ تۈزۈش-

كه مەجبۇر بولدى. سۇلھ بويىچە تۈركلەر «ھەر يىلى ئىراندىن 40 مىڭ زىم تىللاسى باج ئېلىپ تۇرغان.»(37)

571 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئىران بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار داۋام قىلدى. بۇنداق ئەھۋال ئىراننىڭ ئاجىزلاپ، تۈركلەرنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىشىگە سەۋەب بولدى. تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدا ئۆزئارا ئەلچىلەر پات ـ پاتلا كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى.

تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى مۇقان قاغان بىلەن ئىستەمى يابغۇلار ۋاپات بولغاندىن كېيىن (بۇ ئىككىسى مىلادىنىڭ 576 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئۆتكەن چوڭ قاغانلىرى ـــ تاۋار قاغان (576 ـــ 581)، ساۋارلۇ ـــ باغائىشبارا قاغان (581 ـــ 587) لارنىڭ ۋاقتىدا، ئىران بىلەن ئۇرۇش بولغان ياكى بولمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. چورباغاقاغان (قارا چور) (587 ـــ 588) نىڭ ۋاقتىدا تۈركلەر بىلەن ئىران ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولغان. ئىران سەركەردىسى بەھرام چوبىن چورباغا قاغان قوماندانلىقىدىكى 300 مىڭ كىشىلىك تۈرك قوشۇنلىرىنى ھىرات بىلەن بەلخ ئارىسىدا تارمار قىلغان. بۇ ئۇرۇشتا چورباغا قاغان ئۆلگەن، بەھرام چوبىن بۇخارا يېنىدىكى بايكەنت شەھىرىگە بېسىپ كېلىپ، چورباغا قاغاننىڭ ئوغلى بارمۇداتېكىننى ئەسىر ئالغان، بايكەنت شەھىرىنىڭ خەزىنىسىدىكى ناھايىتى نۇرغۇن ئېسىل بايلىقلارنى بىرنەچچە مىڭ تۆگىگە يۈكلىتىپ ئىران شاھىنشاھى ھورمۇزد ـ تۈرك زادىگە (ئىستىمى يابغۇنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان) ئەۋەتىپ بەرگەن. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا. ئىران غەرب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان شەرقىي رىم قوشۇنلىرىنىمۇ كاۋكاز

ئەتراپىدا تارمار قىلغان. تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم مەغ-
لۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇلار خەلقئارا سودا يولىغا بولغان
ھۆكۈمرانلىقىنى يەنىلا قولغا كەلتۈرەلمىگەن.

تۈرك قاغانلىقى تارىخىدا، تۈركلەر بىلەن جۇڭگو
ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

جۇڭگو تارىخىدىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە ئايان
بولغانىدەك، جۇڭگودا خەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغانى-
دىن كېيىن، سۈي سۇلالىسىغىچە بولغان (مىلادىنىڭ
580 - يىلىغىچە) جەريان ئىچىدە قۇدرەتلىك بىر سۇلالە
ۋۇجۇدقا كەلمىدى. ئەنە شۇنداق بىر ئۇزاق تارىخىي
مەزگىلدە ئۈچ دۆلەت (ۋېي، شۇخەن، ۋۇ) دەۋرى (مى-
لادىنىڭ 220 - يىلىدىن 280 - يىلىغىچە)، غەربىي ۋە شەر-
قىي جىن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىنىڭ 265 - يىلىدىن 420 -
يىلىغىچە)، 16 بەگلىك دەۋرى (مىلادىنىڭ 304 - يىلىدىن
339 - يىلىغىچە)، جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرى (420 — 589)،
شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (386 — 581) دەپ ئاتىلىدىغان
بىرقانچە دەۋرلەر ئۆتتى. مانا شۇ دەۋرلەردە جۇڭگونىڭ
ئاساسىي تېررىتورىيىسىدە (خۇاڭخې ۋادىسى بىلەن چاڭجياڭ
ۋادىسىدا) بەزىدە ئۈچ، بەزىدە ئون نەچچە دۆلەت بىرلا
ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ، بۇ دۆلەتلەر كۆپ ۋاقىتلاردا بىر-
بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. بۇنداق ئەھۋال جۇڭگونىڭ
شىمالىي (سەددىچىن سېپىلىنىڭ تېشى)دىكى قوشنىلىرى
بولغان خەلقلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە، ھەتتا بەزىدە ئۇلار-
نىڭ جۇڭگوغا ئېغىر تەھدىت سېلىشىغىمۇ ئوبيېكتىپ جەھەت-

تىن پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى. تۈرك قاغانلىقى تەشكىل
بولغان چاغدىمۇ، جۇڭگودا غەربىي ۋېي خانلىقى (535 — 557)،
شىمالىي چى خانلىقى (550 — 577)، چېن خانلىقى
(557 — 589) قاتارلىق دۆلەتلەر بار ئىدى. مىلادىنىڭ 557 -
يىلى غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىنى شىمالىي جۇ خانلىقى
(557 — 581) ئالدى. بۇ دۆلەتلەر (بولۇپمۇ شىمالىي چى
بىلەن شىمالىي جۇ خانلىقلىرى) بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇ-
شۇپ تۇراتتى. تۈرك قاغانلىقى ئۆز تېررىتورىيىسىنى كېڭەي-
تىپ، قۇدرەتلىك ھالغا كېلىشتە، شەرق (جۇڭگو) تىكى ئۆزد-
گە پايدىلىق بولغان ئەنە شۇنداق شارائىتتىن پايدىلانغان.

تۈركلەر ئۆزىگە بىرەر دۆلەتنى قوشۇۋېلىشتا ھەربىي
كۈچكە تايانغاندىن تاشقىرى، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ياردىمىنى
قولغا كەلتۈرۈپ، جىددىي، ئۈنۈملۈك بولغان دىپلوماتىيە
تەدبىرلىرىنىمۇ قوللانغانىدى. تۈركلەر قەدىمكى چاغ دىپلو-
ماتىيىسىدىكى تەدبىرلەرنىڭ بىرى بولغان قۇدىلىشىش تەد-
بىرىنى قوللانغان. بۇنىڭغا، تۇمەنخاننىڭ مىلادى 551 -
يىلى غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ خان قىزى مەلىكە چاڭلۇغا
ئۆيلىنىشى، مىلادى 554 - يىلى ئىستەمى يابغۇ قىزى ئاسىنا-
بىكەنىڭ ئىران شاھىنشاھى خىسراۋ ئانۇشىرۋانغا ياتلىق بو-
لۇشى، مىلادى 558 - يىلى موقان قاغاننىڭ قىزى ئاسىنابى-
گەنىڭ شىمالىي جۇخانى جۇ مىڭدىغا ياتلىق بولۇشى، جۇ ۋە
سۈي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى مەلىكىلىرىنىڭ تۈرك ۋە
ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولۇشى مىسال بولىدۇ.

قۇدىلىشىش، دۆلەتلەر بىلەن دۆلەتلەر ئارىسىدىكى
دوستلۇقنى ساقلايتتى، زورۇر تېپىلغاندا، بىر - بىرىگە نىس-

بەتەن ئىتتىپاقداشلىق مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەيتتى، يەنى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشاتتى. ئىككى دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش — سىياسىي - دىپلوماتىيىلىك مەقسەتلەرنىلا كۆزدە تۇتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنداق قۇدىلىشىشنى خەلقلەر بىلەن خەلقلەر ئارىسىدىكى تارىخىي دوستلۇق دەۋالغدلى بولمايدۇ. تارىخىي پاكىتلار بىزنىڭ ھۆكۈمىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

موقان قاغان خۇاڭخې ۋادىسىدىكى شىمالىي چى خانلىقى (550 — 577) بىلەن شىمالىي جۇ خانلىقى (557 — 581)غا نىسبەتەن ئوخشاشمىغان سىياسەت قوللانغان. موقان قاغان شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن يېقىنلىشىپ، شىمالىي چى خانلىقىنى تەھدىت ئاستىغا ئالغان. تۈركلەردىن قورقۇپ قالغان شىمالىي چى خانلىقى مىلادىنىڭ 555 - يىلى 1 مىليون 800 مىڭ كىشىنى سەپەرۋەر قىلىپ سەددىچىن سېپىلىنىڭ (ئۆز خانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى) 900 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى بىر بۆلىكىنى ياساپ مۇستەھكەملىگەن.[38] مىلادىنىڭ 556 - يىلى موقان قاغان تۈيغۇنلار خانلىقىنى بويسۇندۇرغاندا، شىمالىي چى خانلىقى تېخىمۇ قورقۇپ كەتكەن، شۇ سەۋەبكە كۆرە، شىمالىي چى خانلىقىنىڭ خانى گاۋياڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن «شىخى (جاي ئىسمى) دىن تارتىپ شەرقىدىكى دېڭىزغىچە بولغان 3000 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ بىر بۆلىكى ياسالغان. ھەر ئون چاقىرىم جايدا ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان. مۇھىم ئوبلاست ۋە ھەربىي بېكەتلەردە ئىككىدىن قاراۋۇلخانا ياسالغان.»[39] موقان قاغان قىزى ئاسىنا بىكەنى مىلادىنىڭ 558 - يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ خانىغا ياتلىق

قىلىغاندا، شىمالىي چى خانلىقى ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سەددىچىن سېپىلىنى تۈزەشتۈرۈپ ياساپ، مۇستەھكەملەشكە كىرىشكەن. ... بۇ قۇرۇلۇشتا 100 مىڭ جەڭچى ئۆلۈپ كەتكەن [40]. شىمالىي چى خانلىقىنىڭ مۇنداق ھەددى - ھېسابسىز ئېغىر چىقىملارغا قارىماي سەددىچىن سېپىلىنى ياساپ مۇستەھكەملىشى تۈركلەردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئىدى. موقان قاغان، مىلادىنىڭ 557 - يىلى، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئالغان شىمالىي جۇ خانلىقىنى (557 — 581) ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ، شىمالىي چى خانلىقىغا بۇرۇنقىدەكلا سوغۇق مۇئامىلىدە بولدى. شىمالىي چى خانلىقى، تۈركلەرنىڭ ئاۋارلارنى تارمار قىلىشىغا ياردەم بېرىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئاۋارلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى قوللاپ، تۈركلەرگە قارشى ھەرىكەت قىلدى. شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقى خۇاڭخې ۋادىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بىرى يەنە بىرىنى يوق قىلىشقا ئىنتىلەتتى. بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەربىرى تۈرك قاغانلىقىنىڭ ياردىمىگە ئېگە بولماقچى بولۇشاتتى. موقان قاغان بۇنداق ياخشى ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، ھەر ئىككى دۆلەت (چى بىلەن جۇ)نىڭ دۈشمەنلىشىپ، بىر - بىرى بىلەن بوغۇشۇپ تۇرۇشىنى قوللاپ، شىمالىي جۇ خانلىقىغا يېقىنلىشىپ، شىمالىي چى خانلىقىغا يامان مۇناسىۋەتتە بولدى.

موقان قاغان مىلادىنىڭ 562 - يىلى ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى تارمار قىلىپ، غەربتىن شەرققە — پايتەخت ئۈتۈكەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن بىرلىكتە شىمالىي چى خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش باشلى-

دى. مۇنداق ئۇرۇش ئىككى قېتىم بولدى، بىر قېتىملىقى
مىلادىنىڭ 563 - يىلى بولغان بولسا، يەنە بىر قېتىملىقى
مىلادىنىڭ 564 - يىلى بولدى. ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش
تۈركلەر ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەتسىز چىقتى. چۈنكى، تۈركلەر
شىمالىي چى خانلىقىنىڭ پۈتۈنلەي تارمار بولۇشىنى
ئىزدىمىگەن بولسا كېرەك. شۇنداق بولغاندا، ئىككى دۈش-
مەن دۆلەت (چى بىلەن جۇ) مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرەتتى.
بۇ تۈركلەر ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. ئەمما ئۇرۇش ھەرىكەت-
لىرى شىمالىي چى خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدە بولغانلىقى
ئۈچۈن، چى خانلىقى ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ ئاجىزلاپ كەتتى.
دەل شۇ مەزگىلدە، جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا چىڭ خانلىقى دې-
گەن بىر دۆلەتمۇ (557 — 589) بار ئىدى. چىڭ خانلىقى
جۇڭگونىڭ جەنۇبىي قىسمىنى قىسمەن بىرلىككە كەلتۈرگەنى-
دى. ئۇنىڭ شىمالىدىكى چى خانلىقى بىلەن جۇ خانلىقى
بىر - بىرى بىلەن دۈشمەنلىك ھالەتتە تۇرغانلىقى ئۈچۈن،
جۇڭگودا تۈركلەرگە قارشى تۇرغۇدەك بىرلىككە كەلگەن كۈچ
يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىڭ 558 - يىلى شىمالىي
جۇ خانلىقىنىڭ خانى موقان قاغاننىڭ قىزى ئاسىنابىكەگە
ئۆيلەنگەندىن تارتىپ، شىمالىي جۇ تۈركلەرگە «ھەر يىلى
100 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن، كىمخاب، يىپەك مال بېرىپ تۇر-
غان، شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى (چاڭئەن)دە تۇرى-
دىغان تۈركلەر ناھايىتى ھۆرمەتلىك ئىدى. ئۇلاردىن كىم-
خاب تونلارنى كىيىپ، گۆش يەپ يۈرىدىغانلار ھەر دائىم
نەچچە مىڭغا يېتەتتى. شىمالىي چى خانلىقىمۇ تۈركلەر-
نىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارغا خەزىنىدىكى بايلىق-

لىرىنى، قويماي دىگۈدەك بىرىپ تۇراتتى.»㊶
مىلادىنىڭ 574 ـ يىلى تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى موـ قان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇمەنخاننىڭ كەنجى ئوغلى تاۋارخان قاغان بولدى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا (574 — 581) تىخىمۇ كۈچەيگەن تۈركلەر جۇڭگونى بۆرۈنقىغا قارىغاندا تىخىمۇ دەھشەتلىك ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقى تۈركلەرگە خۇشامەت قىلاتتى، گويا قارام بىر ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. ناھايىـ تى مەغرۇرلىنىپ كەتكەن تاۋارخان ئوردىسىدىكى بەگلەرگە: «جەنۇبتا ماڭا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تۇرىدىغان سادىق ئىككى ئوغلۇم بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقانداق ئاپەت يۈز بەرسىمۇ، دۇنيا دەپسەندىنىڭ ئۆكسۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرىمەيمەن» دەپ ماختانغانىدى. ㊷ تاۋارخاننىڭ يۇقىرىدىكى سۆزىدىن، شىمالىي جۇ خانلىقى بىلەن شىمالىي چى خانلىقىدىن ئىباـ رەت ئىككى دۆلەت خانلىرىنىڭ تۈركلەرنىڭ نەزەرىدە بالا خانلار دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. جۇ بىلەن چى ئەمەلىيەتتىمۇ تۈركلەرگە بېقىندى بولۇپ قالـ غانىدى. جۇ خانلىقى بىلەن چى خانلىقىدىن ھەر يىلى تۈرك قاغانلىقىنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەنگە ئەۋەتىلىدىغان نەچچە يۈزمىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن، يىپەك ماللار ئەمەلىيەتتە تۈرك قاغانلىقىغا تۆلىنىۋاتقان ياساق ـ سېلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.
شىمالىي جۇ خانلىقى تاۋارخاننىڭ ئادەتتىن تاشقىرى مەغرۇرلىنىپ بىخەستەلىك قىلىشىدىن پايدىلىنىپ، شىمالىي چى خانلىقىغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. شۇ چاغدا (مىلاـ

دىنىڭ 577 ـ يىلى) شىمالىي چى خانلىقى تۈركلەرگە ئەگىشىپ ئەۋەتىپ، ئەھۋالنى تاۋارخانغا مەلۇم قىلدى، لېكىن، ئۇلار كېچىككەنىدى. تۈرك قوشۇنلىرى ياردەم ئۈچۈن يولغا چىقىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، شىمالىي چى خانلىقى شىمالىي جۇ خانلىقى تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى. شىمالىي چى خانلىقىنىڭ شاھزادىسى گاۋ شاۋيې تاۋارخاننىڭ قېشىغا قېچىپ باردى. تۈركلەر مىلادىنىڭ 577 ـ يىلىدىن تارتىپ 579 ـ يىلىغىچە گاۋ شاۋيېنى يۆلەپ شىمالىي جۇ خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. تاۋارخان شىمالىي چى خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. جۇڭگودا بىرقانچە دۆلەتنىڭ بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تۈركلەر ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. شىمالىي جۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 579 ـ يىلى چيەنجىن (千金) ئاتلىق مەلىكىنى تاۋارخانغا ياتلىق قىلىش ئارقىلىق ۋەزىيەتنى ئوڭشىۋالدى. بىر مەلىكە قىزنى دەپ شىمالىي چى خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش نىيىتىدىن يانغان تاۋارخان گاۋ شاۋيېنى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 580 ـ يىللىرىدىن تارتىپ شەرقىي ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا ناھايىتى جىددىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. مىلادىنىڭ 581 ـ يىلى شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ ئورنىنى سۈي سۇلالىسى (581 ـــ 618) ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭگودا ئۇزاق داۋام قىلغان بۆلۈنۈش ھالىتى ئاياغلىشىپ، بىرلەشكەن كۈچلۈك دۆلەت ـــ سۈي سۇلالىسى ۋۇجۇدقا كەلدى. تۈرك قاغانلىقى تۈمەنخاندىن تارتىپ تۇران

قاغاننىڭ ۋاپاتىغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 550 ـ يىللىرىدىن 600 ـ يىلغىچە) بارغانسېرى كۈچىيىپ مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەنىدى. جۇڭگودا قۇدرەتلىك سۈي سۇلالىسى ۋۇجۇدقا كېلىپ كۈچەيـ گەن چاغدا (سۈي سۇلالىسى 589 ـ يىلى چىڭ خانلىقىنىمۇ يوقاتقانىدى)، تۈرك قاغانلىقىدا بۆلۈنۈش، ئاجىزلىشىشنىڭ سىگنالى چېلىنىشقا باشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 581 ـ يىلى تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانى تاـ ۋارخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، موقان قاغاننىڭ ئوغۇللىرى بىلەن تاۋار قاغاننىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدا قاغانلىق تەختىـ نى تالىشىش يۈز بەردى. ئاخىر تاۋار قاغاننىڭ ئوغلى ساۋارلو قاغان بولدى. ئۇ ئېل قۇلۇق سادباغا ئىشپارا قاـ غان، دەپ ئاتالدى. قاغانلىق تەختىنى تالاشقان ئاپا قاغان (موقان قاغاننىڭ ئوغلى) ۋاقتىنچە تىنچىغان بولسىمۇ، يەڭ ئىچىدە خەنجەر ساقلاپ، پەيت كۈتۈپ تۇرۇش يولىنى تۇتتى.

تۈرك ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە كەسكىن زىددىيەت پەيدا بولغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بولغان سۈي ۋېندى (ياڭ جيەن) تۈركلەرگە يۇمشاق مۇئامىلە قىلىشتىن باش تارتتى. ياڭجيەن سەددىچىن سېپىلىنى ئېگىزلىتىشكە ۋە قوشۇن توپـ لاشقا كىرىشتى.

سۈي ۋېندى تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ، ئاخىردا بىراقلا يوقىتىش تەدبىرىنى قوللىنىش قارارىغا كەلدى. مۇنداق تەدبىرنى سۈي ۋېندىغا ئۇنىڭ ناھايىتى ھېيلىگەر ۋە ئەقىلـ

لىق قوماندانى بولغان جاڭ سۈڭشىڭ كۆرسەتكەنىدى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: «ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، تۈركلەرنىڭ يىراقتىكىسى بىلەن دوستلىشىپ، يېقىندىكىلىرىگە ھۇجۇم قىلساق، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇپ، ئۇلارنى بۆلۈپ تاشلاپ، ئاجىزلىرى بىلەن بىرلەشسەك ... ئون نەچچە يىلدىن كېيىن پۇرسەت تېپىپ، تۈركلەرگە يۈرۈش قىلساق، بىراقلا ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى يوق قىلىۋېتىمىز.»[43]

سۈي ۋېندى ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن جاڭ سۈڭشىڭ كۆرسەتكەن تەدبىر بويىچە، تۈركلەرگە نىسبەتەن بۆلگۈنچىلىك سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئىغۋا تارقىتىپ تۈرك خانلىرىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇش، ئۇلارنى بىر - بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇش، بەزىلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ئۇلارغا مەلىكە قىزلىرىنى ياتلىق قىلىش، ئېسىل سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلىش، پۇل - مال، بايلىق بېرىپ سېتىۋېلىش، زۆرۈر تېپىلغاندا، ھەربىي كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى. مەسىلەن: سۈي سۇلالىسى ساۋارلو قاغاننىڭ ئوغلى كىمىن تۇرىخاننى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى چوڭ قاغان توڭگا توران قاغانغا (588 — 599) قارشى ئاتلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەنيى (مىلادىنىڭ 597 - يىلى)، يېچىڭ ئاتالىق ئىككى مەلىكىنى ياتلىق قىلدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 582 - يىلىدىن باشلاپ، تۈركلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى.

مىلادىنىڭ 582 - يىلى ساۋارلو قاغان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلدى. سۈي سۇلالىسى

ئېغىر خەۋپ ئاستىدا قالدى. تۈرك ئاتلىق قوشۇنلىرى چاڭ-
ئەنگە يېقىنلاپ كەلدى. دەل شۇ چاغدا يۈرۈشكە قاتناشقان
تاردۇ قاغان (تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەرب تەرىپىنى باشقۇرى-
دىغان قاغان) چوڭ قاغان ساۋارلونىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇن-
ماي، ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلارنى چېكىندۈرۈپ كەتتى.
قورسىقىدا ئاداۋەت ساقلاپ يۈرگەن ئاپاخانمۇ (بۇمۇ يۈرۈش-
كە قاتناشقان) سۇي سۇلالىسى دىپلوماتلىرىنىڭ ئادام خالا-
تىشىغا چۈشۈپ، چاڭئەنگە بېرىپ ياڭجيەننى زىيارەت قىلدى.
مانا شۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، جاڭ سۈنشىڭ ساۋارلو قاغان-
نىڭ قول ئاستىدىكى زامخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «تۇرالار
(شەرقىي ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى) ساۋارلو قاغانغا قارشى ئىس-
يان كۆتۈردى. ئۇلار قاغاننىڭ ئوردىسىنى بېسىۋالماقچى»[44]
دەپ يالغاندىن ئىغۋا تارقاتتى. زامخان ئارقىلىق يەت-
كۈزۈلگەن بۇ ئىغۋاغا ئىشەنگەن ساۋارلو قاغان تۈرك قو-
شۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ قايتىپ كەتتى. سۇي سۇلالىسى خە-
تەردىن قۇتۇلۇپ قالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۈرك هۆكۈمران-
لىرى ئارىسىدا ئىچكى ئۇرۇش باشلاندى. ئاپاخان ساۋار-
لودىن يېڭىلىپ، تاردۇ قاغاننىڭ قېشىغا قېچىپ
كەتتى. تاردۇ قاغاننىڭ ياردىمىگە ئېگە بولغان
ئاپاخان بىلەن ساۋارلو قاغان ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم
ئۇرۇش بولدى.

تۈرك قاغانلىقى ساۋارلو قاغان (581 — 587)دىن تار-
تىپ چورباغا قاغان (587 — 588)، توڭگا تۇران قاغان
(588—600)غىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە ئۆزئارا داۋام قىلغان
ئۇرۇشلار ۋە سۇي سۇلالىسىنىڭ بۆلگۈنچىلىك سېلىشى قاتار-

لىق سەۋەبلەر تۈپەيلى ئاخىر شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

سۈي ۋېندى مىلادىنىڭ 600 - يىلى كىمىن تۆرى قاغانغا نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ياردەم بېرىپ، ئۇنى چوڭ قاغان توران قاغانغا قارشى كۈشكۈرتۈپ قويدى. كىمىن تۆرى قاغان توران قاغاننى مەغلۇپ قىلدى. شۇ چاغدا، تاردۇقاغان ئۆزىنى چوڭ قاغان ھېسابلاپ، بىلگە تاردۇ قاغان دەپ ئاتىدى. مىلادىنىڭ 603 - يىلى سۈي سۇلالىسىنىڭ ياردىمىنى ئالغان كىمىن تۆرى قاغان بىلگە تاردۇ قاغاننى تارمار قىلدى. تاردۇ قاغان كۆكنۇرغا قاچتى ۋە شۇ يەردە بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. كىمىن تۆرى قاغان تۈركلەرنىڭ چوڭ قاغانى بولغان يىلى (603 - يىلى) غەرب قاغانلىرى مۇستەقىللىق ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، شەرقتىكى چوڭ قاغانغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. شۇنىڭدىن تارتىپ غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا ئاپاقاغاننىڭ ئەۋلادلىرى قاغان بولۇشقا باشلىدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئىلى ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، ئافغانىستانلار تەۋە بولدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدىكى قوبدو رايونىدىن غەربتە ئۇلۇغ ئوكيانغىچە بولغان جايلار تەۋە بولدى. شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا ئۆتۈكەن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا مىڭبۇلاق (ھازىرقى قىرغىزىستاندا) پايتەخت بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 600 - يىللىرى، تۈركلەر بۆلۈنۈپ كەتكەن

بولسىمۇ، سۈي سۇلالىسى تۈركلەرنى بىر يولى يوقىتىشقا پېتىنالمىدى.

مىلادىنىڭ 609 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ (600 — 630) تۈنجى قاغانى كىمىن تۆرى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ سىۋارخان، چۇلۇكخان، قاراخان ئاتلىق ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. كىمىن تۆرى قاغان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى ئارقا - ئارقىدىن شەرقىي تۈركلەرگە قاغان بولدى.

شەرقىي تۈرك قاغانلىقى سىۋارخاننىڭ ۋاقتىدا (609—619) كۈچىيىپ، شەرقىي ئاسىيادىكى خېلى قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندى. سىۋارخان 1 مىليوندىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلدى. سىۋارخان مىلادىنىڭ 615 - يىلى جۇڭگونىڭ پادىشاھى سۈي ياڭدىنىڭ سەيلە قىلىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن بولغان جايلارغا كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى تىرىك تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن بىرنەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. سىۋارخاننىڭ مەلىكىسى يىچىڭ (تۈركلەرگە ياتلىق بولغان خەنزۇ مەلىكىسى) ئوغرىلىقچە ئادەم ئەۋەتىپ بۇ خەتەرلىك ئەھۋالنى سۈي ياڭدىغا مەلۇم قىلدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان سۈي ياڭدى ئالاقزادە بولغان ھالدا ئالدىراپ - تېنەپ ئارقىغا قاراپ قېچىپ، يەنمىن شەھىرىگە كىرىۋالدى. ھايال ئۆتمەي سىۋارخانمۇ يەنمىن شەھىرىگە بېسىپ كېلىپ، شەھەرنى قورشىۋالدى. يەنمىن ۋىلايىتىگە قاراشلىق 41 شەھەردىن ئوتتۇزتوققۇزنى تۈركلەر بېسىۋالدى. قورشاۋدا قالغان سۈي ياڭدى نېمە قىلىشنى بىلمەي، بوۋاق ئوغلى ياڭگاۋنى قۇچاقلاپ

كېچە - كۈندۈز يىغلاپ، كۆزلىرى ئىششىپ كەتتى. ئۇ شۇنداق ئېغىر ھالغا چۈشۈپ قالغاندا، ئۇنىڭ ۋەزىرى شايۇ سىۋارخاننىڭ مەلىكىسى يېچىڭنىڭ ئالدىغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ، مەلىكىگە نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش پارا بېرىپ، ئۇنىڭغا پادىشاھ سۈي ياڭدىنى قورشاۋدىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ تەدبىرىنى ئۇقتۇردى. ئىغۋاگەر ۋە ھىيلىگەر بولغان مەلىكە يېچىڭ شايۇنىڭ تەدبىرى بويىچە، سىۋارخانغا ئادەم ئەۋەتىپ، يالغاندىن ئىغۋا توقۇپ: «ھازىر ئارقا تەرىپىمىزدە (شىمال تەرەپتە دېمەكچى) جىددىي ئەھۋال تۇغۇلۇپتۇ» دېگەن. مەلىكە يېچىڭنىڭ ئىغۋاسىغا ئىشەنگەن سىۋارقاغان تۈركلەر ئېلىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ئوخشايدۇ دەپ ئەنسىرەپ، يەنىمىن قورشاۋنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ قايتىپ كەتتى. سۈي ياڭدى تۈركلەرگە ئەسىر بولۇشتىن قۇتۇلۇپ قالدى.㊺

جۇڭگودىكى سۈي سۇلالىسى مىلادىنىڭ 618 - يىلى دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدا كۆمتۈرۈلۈپ غەرق بولغان قېيىقتەك، ئىچكى ئىسيانلارنىڭ شىددەتلىك زەربىسىدە ئاغدۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنىنى تاڭ سۇلالىسى ئالدى. تەخمىنەن 300 يىل ھۆكۈم سۈرگەن تاڭ سۇلالىسى (618 — 907)نىڭ تۇنجى پادىشاھى لى يەن (618 — 626) تاڭ سۇلالىسىنى قۇرۇشتا سىۋار قاغاندىن ياردەم ئالغانىدى. تۈركلەر لى يەنگە چاڭئەننى بېسىۋېلىشتا ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بەرگەن. شەرقىي تۈركلەرنىڭ چاڭئەنگە كەلگەن ئەلچىلىرى ئۆزىنى تولىمۇ مەغرۇر تۇتۇپ، يېڭى قۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسىنى گويا ئۆزىگە قارام دۆلەت قاتارىدا كۆرۈپ، زادى كۆزىگە ئىلمىغان، دېيى

سىمۇ لى يەن باشتا ئۆزىنىڭ سىۋار قاغانغا بېقىنىدىغانلىقىـ
نى بىلدۈرگەنىدى.

مىلادىنىڭ 619 ـ يىلى سىۋار قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا چۇلۇكخان قاغان بولدى. تۈرك قاغانلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇمۇ جۇڭگو مەلىكىسىگە ئۆيلەندى. مەلىكە يېڭىلىك چۇلۇك قاغاننى مىلادىنىڭ 621 ـ يىلى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. چۇلۇك قاغاندىن كېيىن قاغان بولغان قاراخاننىڭ ۋاقتىدا (621 — 630)، جۇڭگو تۈركلەرگە يول قويۇش سىياستىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. يېڭىدىن قۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسى ئۆز ھاكىمىيىتىگە قارشى بۆلگۈنچى كۈچلەرنى تېخى يوقىتالمىغانىدى. قاراخان جۇڭگونىڭ ئىچكى ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا تەھدىت سېلىپ تۇردى. قاراخان مىلادىنىڭ 622 ـ يىلى بىرنەچچە يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلدى. لى يەن قاراخاننىڭ ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. تەلەپ قوبۇل قىلىندى. تۈزۈلگەن بىتىمنامە بويىچە، جۇڭگو ھەر يىلى تۈركلەرگە كۆپ مىقداردا ماددىي نەرسىلەر (تاۋار ـ دۇردۇن، چاي قاتارلىقلار)نى بېرىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. قاراخان ئۆز ئېلىگە قايتتى. تاڭ سۇلالىسى قاراخاننىڭ پەيلىدىن قورقۇپ، مىلادىنىڭ 624 ـ يىلى پايتەختىنى چاڭئەندىن يۆتكەپ كەتمەكچىمۇ بولدى، بۇنداق تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغانلار، چاڭئەندىكى دۆلەت خەزىنىسىدە بايلىق ناھايىتى كۆپ، ئەگەر ئوردىغا ئوت قويۇپ، كۆل قىلىپ تاشلىساق، تۈركلەر چاڭئەنگە بېسىپ كىرمەيدۇ، پايتەختنى مۇۋاپىقراق بىر جايغا يۆتكەپ كېتىش كېرەك، دېـ

يېڭىشكەن، بۇنداق تەشەببۇسنى لى يۈەن قوللىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئوغلى لى شىمىن (626 — 649) قارشى چىققانلىقتىن، پايتەختنى يۆتكەپ كېتىش تەشەببۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان.

مىلادىنىڭ 626 - يىلى قاراخان بۇرۇن تۈزۈلگەن تىنچلىق بىتىمنامىسىنى چۆرۈپ تاشلاپ، جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىپ چاڭئەنگە 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايغىچە بېسىپ كەلدى. پادىشاھ لى شىمىن قاراخانغا ناھايىتى نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، كىمخاب، تاۋار - دۇردۇن بېرىش ھېسابىغا چاڭئەننى ساقلاپ قالدى. لى شىمىن شۇ يىلى دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنمە كۈچلەرنى يوقىتىپ، جۇڭگونى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، لى شىمىن بىر تەرەپتىن قاراخاننىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرۇپ ئۇنى ئالدىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇشقا جىددىي تەييارلىق كۆردى.

مىلادىنىڭ 627 - يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى ئېغىر، قارا كۈنلەر باشلاندى. تەبىئىي ئاپەت ئۇدا بىرنەچچە يىل داۋام قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن چارۋا مال قىرىلىپ كەتتى، خەلق ئاچارچىلىقتا قېلىپ، سۆڭەك ناننى يەپ كۈن كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسيانلار كۆتۈرۈلدى. بۇنداق ئىسياننى شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئاساسىي تايانچى بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار كۆتۈردى. شۇ چاغدا شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇرلار، سۇرتاردۇشلار، چىبىنلار، توبالار، قۇرىقانلار، تېلەنغۇتلار، بوكولەر، بايىرغۇلار، تونگرالار، خۇنلار، ئىزگىللەر، قۇغۇرسىزلار، قومۇقلار،

ئادىزلار، بولسارلار (بايسارلار) قاتارلىق 15 قەبىلىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئاساسىي خەلقى ئىدى. ئۇلار شۇ چاغدا، ھازىرقى موڭغۇلىيىدە ۋە بايقال بويلىرىدا ياشايتتى.

مىلادىنىڭ 600 - يىللىرىدىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇرلار كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىققان خانلاردىن تېكىن ئەركىن(؟ — 605)، پوسا (؟ — ؟) ئاتلىق خانلار شەرقىي تۈركلەرگە ئىتائەت قىلغانىدى. 628 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرگەندە، شەرقىي تۈرك قاغانى قاراخان ئىسياننى باستۇرۇش ئۈچۈن سىۋارخاننىڭ ئوغلى تۇرىخان بىلەن ئۆز ئوغلى يوغۇقساد باشچىلىقىدا، 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇردى. مانا شۇ تۈرك قوشۇنلىرىنى ئۇيغۇر خانى پوسا تارمار قىلدى. قاراخان ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالماي مەغلۇپ بولغان تۇرىخاننى جازالاپ، ئۇنى بىرنەچچە كۈن سولاپ قويدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان لى شىمىن تۇرىخاننى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى قاراخانغا قارشى ئاتلاندۇردى. دەل شۇچاغدا (مىلادىنىڭ 628 - يىلى)، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ غەلىبە قىلغان ئۇيغۇرلار بىلەن سىرتاردۇشلار سىرتاردۇش قاغانلىقىنى قۇردى. تاڭ سۇلالىسى يېڭى قۇرۇلغان سىرتاردۇش قاغانلىقى (628 — 646)نى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، ئۇنىڭ قاغانىنى ئىنىنگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ سوۋغا - سالام ۋە ئۇنۋان تەقدىم قىلدى. شەرقىي تۈركلەر ئىچكى جەھەتتىن ئەنە شۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا، لى شىمىن شەرقىي تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. لى چىڭ قاتارلىقلارنىڭ

قوماندانلىقىدىكى 100مىڭدىن ئارتۇق جەڭچىدىن تەركىب تاپ-
قان جۇڭگو قوشۇنلىرى تۈركلەرگە تۆت يۆنىلىش بويىچە ھۇ-
جۇم قىلىپ، تۈركلەر دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە بېسىپ
كىردى. مىلادىنىڭ 629 - يىلى 11 - ئايدا چوغاي تاغلىرى-
نىڭ باغرىدا بولغان ئۇرۇشتا قاراخان مەغلۇپ بولۇپ
غەربكە — نىڭشيا تەرەپكە قاچتى.

مىلادىنىڭ 630 - يىلىنىڭ بېشىدا، قاراخاننى ئاسىنا
سۇنىش ئاتلىق بىر خائىن بەگ جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماند-
انى لى چىڭغا تۇتۇپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتا، جۇڭگو قوشۇن-
لىرى ئەر - ئايال بولۇپ 100مىڭدىن ئارتۇق تۈركنى ئەسىرگە
ئالدى. ئەسىرگە ئېلىنغان تۈركلەر سەددىچىن سېپىلىنىڭ
ئىچىدىكى جۇڭگو تېررىتورىيىسىگە كۆچۈرۈلدى. قاراخان باش-
لىق بىر تۈركۈم تۈرك بەگچەكلىرى (ئاسىنا ئۇرۇقىنىڭ جەمە-
تلىرى) چاڭئەنگە ئەكېلىندى. 630 - يىلىدىكى بۇ
مەغلۇبىيەتتە ئەسىر چۈشمەي قالغان تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى
ئوتتۇرا ئاسىياغا كەتكەن بولسا، بىر قىسمى شەرقىي ئۇيغۇر-
لارغا قوشۇلۇپ كەتتى. قاراخان مىلادىنىڭ 634 - يىلى چاڭ-
ئەندە ئالەمدىن ئۆتتى.

لى شىمىن 639 - يىلى شەرقىي تۈركلەرگە (ئەسىر
چۈشكەن تۈركلەرنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ) ئاسىناسىربا دې-
گەن كىشىنى قاغان دەپ جاكارلىدى. ئۇ، خەنزۇچە لى سىما
李思摩 دېگەن ئاتنى قوبۇل قىلدى. جۇڭگوغا ئىتائەت قىلغان
بۇ قورچاق ھۆكۈمدار — ئاسىنا سىربانى ئەزەلدىن تارتىپ
مۇستەقىل بولۇپ كەلگەن تۈركلەر قاغان دەپ ئېتىراپ قىلم

مىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا، مۇستەقىل تۈرك قاغانلىقىنى ئەسـ
لىگە كەلتۈرۈش، جۇڭگوغا ئەسىر بولۇپ قالغان تۈركلەرنى
ئازاد قىلىش ئۈچۈن مەخپىي ھالدا ھەرىكەت باشلاندى. بۇنـ
داق مەقسەتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەرىكەتكە يېتەكچىلىك قىلـ
غۇچى سىۋار قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى كورشاد ئىدى. كورشاد
مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى چاڭئەنگە مەجبۇرىي كەلتۈرۈلگەن تۈرك
بەگچەكلىرىدىن 40 يىگىتنى ئەتراپىغا توپلاپ بىر مەخپىي
تەشكىلات قۇردى. تەشكىلاتنىڭ مەخپىي كېڭىشىدە ئۇلۇغ مەقـ
سەت ئەمەلگە ئاشۇرۇلسا كورشاد قاغان بولىدۇ دەپ ماقۇللانـ
دى. لېكىن كورشاد، بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلماي، قاغان نامـ
زاتلىقىغا ئۆز جىيەنلىرىدىن بىرىنى كۆرسەتتى، ئۇنىڭ تەكـ
لىپى قاراردىن ئۆتتى.

شەرقىي تۈركلەرنىڭ كورشاد باشچىلىقىدىكى ئازادلىق
ھەرىكىتى مىلادىنىڭ 639 ـ يىلى 4 ـ ئايدا باشلانماقچى ئىـ
دى، بۇ چاغدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لى شىمىن ئىـ
دى. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى
تاڭ قوشۇنلىرىغا ئەسىر چۈشكەن 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈرك
شىمالىي جۇڭگودا مەھكۇملۇقتا ياشايتتى.

كورشاد باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلار ئەتراپلىق پۇختا
كېڭەشكەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەت پىلانىنى ئاساـ
سەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى.
بىرىنچى باسقۇچتا، پادىشاھ لى شىمىننى تىرىك تۇتۇۋېلىپ،
ئۇنى تۈركلەر يۇرتىغا ئەكىتىپ گۆرۈگە تۇتۇۋېلىش، ئانـ
دىن كېيىن لى شىمىننى قايتۇرۇپ بېرىش بەدىلىگە تاڭ سۇـ
لالىسى پايتەختىدە نەزەربەند بولۇپ تۇرغان تۈرك بەگچەكـ

لېرىنى قايتۇرۇۋېلىش، ئىككىنچى باسقۇچتا بولسا، تۈرك-
لەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ مۇستە-
قىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىلانلاندى. كورشاد لى شىمىننىڭ
پۇقراچە ياسىنىپ كېچىسى چاڭئەن كوچىلىرىغا چىقىپ پۇقرا-
لار ئارىسىدىكى ئەھۋالنى تىڭ تىڭلايدىغان ئادىتىدىن
پايدىلىنىپ ئۇنى تۇتۇپ كەتمەكچى بولدى. لى شىمىننى تۇ-
تۇش پىلانلانغان ئاخشىمى ھاۋا بۇزۇلۇپ بوران چىقتى. لى
شىمىن ئوردىدىن چىقمىدى. بۇنىڭدىن گۇمانلانغان كورشاد،
سىر مەلۇم بولۇپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ، خان ئوردى-
سىغا بېسىپ كىرىپ، لى شىمىننى شۇ يەردىن تۇتۇپ چىقماق-
چى بولدى.

شۇ كېچىسى كورشاد باشچىلىقىدىكى 40 يىگىت تاڭ سۇ-
لالىسى ئوردىسىغا بېسىپ كىردى. ئوردىدا قانلىق جەڭ بۇز
بەردى. ئىسيانچىلارنىڭ ئاتقان ئوقى ۋە چاپقان قىلىچىدىن
يۈزلىگەن ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى ئۆلدى. كورشاد ئوردا مۇ-
ھاپىزەتچىلىرىنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىپ قارا قىياندەك گۇر-
كىرەپ يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ لى شىمىننى تۇ-
تۇۋېلىشقا كۆزى يەتمەي، يولداشلىرىغا ئوردىدىن چېكىنىش
بۇيرۇقىنى بەردى. كورشاد باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلار تاڭ
ئوردىسىنىڭ ئاتخانىسىدىكى ئاتلارنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئاتلى-
نىپ ۋېيخې دەرياسىنىڭ بويىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەي-
نىدىن بىر پۈتۈن ئارمىيە قوغلاپ كەلدى. دەريانىڭ بويىدا
بولغان جەڭدە ئىسيانچىلارنىڭ بىرىمۇ يۈرەكسىزلىك قىلمى-
دى، ھەممىسى مەردلەرچە جەڭ قىلىپ، قىزىل قانغا بويىلىپ
شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى.

كورشاد ۋە ئۇنىڭ يولداشلىرىنىڭ جەسىتى ۋېيخې دەرياسىنىڭ سېرىق توپىلىق قىرغىقىدا قالدى. بىز كورشاد ھەققىدىكى بۇ مەلۇماتنى جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدىن ئالدۇق. ⑯

تۈركلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى كورشادنىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن شەرقىي تۈركلەر ئىچىدە ئازادلىق، مۇستەقىللىق كەيپىياتى بېسىلمىدى. شەرقىي تۈركلەرنىڭ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئارزۇسى تىك قىياغا ئۆزىنى ئۇرغان دەھشەتلىك دولقۇندەك داۋالغۇشقا باشلىدى. ئالىيجاناب خىسلەتلىك، شىر يۈرەك قەھرىمان كورشادنىڭ نامى خەلق ئازادلىقى ۋە مۇستەقىللىكى يولىدا كۈرەشكەن ۋە كۈرىشىۋاتقانلارنىڭ قەلبىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالدى ۋە ئالغۇسى (46 ـ ئىزاھتىكى تارىخىي مەلۇماتنىڭ ئەسلى خەنزۇچە نۇسخىسىنى تۆۋەندىكى تىرناق ئىچىدە بەردۇق).

（原文：》初，突利可汗之弟结社率入朝，历位中郎将。居家无赖，怨突利斥之，乃诬告其谋反，上由是薄之，久不进秩。结社率恐结阴部落，得四十余人，谋因晋王治四鼓出宫，开门辟仗，驰入宫门，直指御帐，可有大功。甲申，拥突利之十贺逻鹘夜伏于宫外，会大风，晋王来出，结社率恐晓，遂犯行宫，踰回重幕，弓矢乱发，卫士死者数十人。折卫孙武开等帅众奋击，久之，乃退，驰入御厩，盗马二十余匹，北走，渡渭，欲奔其部落，追获，斩之，原原賀逻鹘，投于岑表。》

ئىزاھلار:

① سىما چيەن: «تارىخنامە. بەش بەگلەرنىڭ تەرجىمىھالى».

② «غەربىي چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 3 - بەت.

③ ④ ۋاڭ يۈشەن: «غەربىي جىن سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 172 -، 81 -، 82 - بەتلەر.

⑤ «جۇڭگونىڭ مىللىي تارىخى» خەنزۇچە 20 - بەت.

⑥ سىما چيەن: «تارىخنامە، لىمۇ ھەققىدە قىسسە».

⑦ «موڭغۇل تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار»نىڭ خەنزۇچە 1981 - يىل 7 - ئاي نەشرى، «19 - توپلىمى» 14 - بەت.

⑧ «ھون تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» خەنزۇچە 223 - بەت.

⑨ ھونلارنىڭ مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن يەنسەي - ئۇرخۇن يې-زىقىنى قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار ئاز ئەمەس. يېقىنقى يىللاردا رۇس ئارخېئولوگلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ بويىدىن بىر تۈرك شاھزادىسىنىڭ قەبرىسىنى تاپقان. قەبرىدىن تېپىلغان نەرسىلەر ئىچىدە بىر كۈمۈش تاۋاقمۇ چىققان. ئۇنىڭدا، يەنسەي - ئۇرخۇن يېزىقىنىڭ دەسلەپكى شەكلى بىلەن يېزىلغان خاتىرىلەر كۆرۈلگەن. بۇ مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا تەئەللۇق ئىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، ھون تەڭ-رىقۇتلىرى خەن پادىشاھلىرىغا بىرنەچچە قېتىم مەكتۇپ يازغان. شۇ مەكتۇپلار ئەلۋەتتە يەنسەي - ئۇرخۇن يېزىقى بىلەن يېزىلغان — ئاپتور.

⑩ بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە».

⑪ بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە».

⑫ بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە».

⑬ بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە».

⑭ لىڭ گەن: «ھونلار تارىخى» خەنزۇچە 53 - بەت.

⑮ لىڭ گەن: «ھونلار تارىخى» خەنزۇچە 53 - بەت.

⑯ بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە».

⑰ زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 40-بەت.

⑱ بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە».

⑲، ⑳ بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. هۇنلار ھەققىدە قىسسە».
㉑ يۈ خېڭ: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيسۇندا» خەنزۇچە 71 - بەت.
㉒ پەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە 192 - بەت.
㉓ رېنې گرۇسسېت «(فرانسوز تارىخچىسى): «بوز - قىر ئىمپېراتورلۇقى» تۈركچە 62 - بەت.
㉔ پەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە 192 - بەت.
㉕ «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە».
㉖ ماچاڭشۇ: «ئوغانلار ۋە سىيانپىلار» خەنزۇچە 173 - بەت.
㉗ ماچاڭشۇ: «ئوغانلار ۋە سىيانپىلار» 183 - بەت.
㉘ لىڭ گەن: «هۇنلار تارىخى» 181 - بەت.
㉙ «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز هارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»
㉚ رېسونى (ۋېنگىرىيە تارىخچىسى): «دوناي كۆۋرۈكلىرى» تۈركچە.
㉛ ياۋ ۋېيەن: «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خۇلارنىڭ فامىلىسى توغرىسىدا مۇلاھىزە» خەنزۇچە 182 - بەت.
㉜ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە، 85 - بەت.
㉝ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 88 - بەت.
㉞ «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئەفتالىتلار ھەققىدە قىسسە».
㉟ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 135 - بەت.
㊱ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 136 - بەت.
㊲ «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1982 - يىل 3 - سان، 33 - بەت.
㊳ «قامۇسنامە» 16 - جىلد.
㊴ «قامۇسنامە» 16 - جىلد.
㊵ «قامۇسنامە» 167 - بەت.
㊶ «شىمالىي جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى» 50-جىلد. «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»
㊷ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» 84 - جىلد.
㊸ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى» 51 - جىلد، «جاڭ سۈنشىڭ ھەققىدە قىسسە».
㊹ «سۇي سۇلالىسى يىلنامىسى. جاڭ سۈنشىڭ ھەققىدە قىسسە»
㊺ ياڭ زىجۇ: «سۇي، تاڭ، بەش سۇلالە تارىخىنىڭ تېزىسلىرى» خەنزۇچە 16 - بەت.
㊻ سىما گۇاڭ: «يىلنامە» 195 - بەت، جېڭگۇەننىڭ 13 - يىلى.

ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى

تۇمىد ئۇلۇغ ئەلتەبىر

مىلادىنىڭ 639 - يىلى كورشادنىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان سورتاردۇش قاغانلىقىغا (628 — 646) قارىتا بۇرۇنقى سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ (تاڭ سۇلالىسى بۇرۇن سورتاردۇشلارنى قاراخانغا قارشى كۈشكۈرتكەنىدى)، ئۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلىشىش يولىغا ئۆتتى. بۇ مەقسەتتە، 629 - يىلى ئەسىر چۈشكەن 100 مىڭ تۈركنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىغا كۆچۈرۈپ، بىر باشتا ئىپتىقانىدەك 639 - يىلى ئاسىناسىربانى ئۇلارغا قاغان قىلدى ۋە ئۇنى سورتاردۇشلارغا قارشى قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى تۇرغۇزغان قورچاق قاغانلاردىن بىرنەچچىسى ئۆتتى.

تاڭ سۇلالىسى سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، قورچاق قاغانلاردىن پايدىلانغاندىن تاشقىرى يەنە، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىنمۇ پايدىلىنىشقا ئۇرۇندى. شۇ چاغدا، ھارىرقى

كورېيە خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە ئىتتىپاقچى قىلىشقا ھەرىكەت قىلغانىدى. مىلادىنىڭ 643 - يىلى كورېيە خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر خانى يەنگەي سۇۋېن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بوركلى خانى ئارقىلىق سورتاردۇشلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان لى شىمىن سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوق قىلىشقا بەل باغلىدى. لى شىمىن ئۇيغۇر خانى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر بىلەن بىرلىشىپ، مىلادىنىڭ 646 - يىلى سورتاردۇش قاغانلىقىنى يوقاتتى، ئاندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. لېكىن، مىلادىنىڭ 646 - يىلى ئۇيغۇر خانى تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر ئۆزىنى «ئۇيغۇر قاغانى» دەپ ئاتاپ، تارىختا 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تارىخىنى باشلاپ بەردى. لى شىمىن ئىلاج قىلالماي، يېڭىدىن تەشكىل تاپقان بۇ ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن ئۇ چىدىماسلىق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تۇنجى قاغانىنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشتى. لى شىمىن ئۆز ئادەملىرى ئارقىلىق تۇمىد قاغاننىڭ جىيەنى بولغان ئۇيغۇر ئاتلىق بىر بەگنى ئالداپ (ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاغان بولۇشنى قوللاشقا ۋەدە بېرىپ)، ئۇنىڭ قولى بىلەن تۇمىد قاغاننى ئۆلتۈردى. ئۇيغۇر، تۇمىد قاغاننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، كېچىسى بىرنەچچە ئاتلىق كىشىسى ئەگەشتۈرۈپ لى شىمىننىڭ ئادىمى يەن لىچىننىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنىڭ-

غا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. يەن لىچىن ئۇيغۇرلارنى ئالداش ئۈچۈن، ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈپ بۇ سىرنى يوشۇرۇشقا ئۇرۇندى. بۇ چاغدا، بۇ سۇيىقەستتىن ئېنىق خەۋەر تاپقان ئۇيغۇرلار تۇمىد قاغانىنىڭ ئوغلى بايانخاننى قاغان قىلىپ كۆتۈردى. يېڭى قاغان ۋەزىيەتنى تىزگىنلىۋالدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

دېمەك مىلادىنىڭ 646 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى-نىڭ تېررىتورىيىسىدە ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇلغان قورچاق تۈرك قاغانلىقىمۇ مەۋجۇت ئىدى. بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركلەر ئۆزلىرىگە تېڭىلغان قورچاق قاغانلارنى ئېتىراپ قىلماي، كۆزگە ئىلماي، ئۇلارنى يوق قىلىشقا بەل باغلىغانىدى. تۈركلەر شەرقىي تۈرك قاغان-لىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 679 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاسىنا نىزوق بەگنى قاغانلىق تەختىگە چىقاردى، ئاسىنا نىزوق بەگ 680 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قو-شۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قول ئاستى-دىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تۈركلەر ئۇنىڭ ئورنىغا ئا-سىنا ئىنەنىنى قاغان قىلىپ كۆتۈردى. ئاسىنا ئىنەن قاغان 681 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تىرىك قولغا چۈشۈرۈ-لۈپ چاڭئەندە ئۆلتۈرۈلدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاسىنا قۇتلۇق ئاتلىق تۈرك بەگچىكى مىلادىنىڭ 682 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى

لىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇنلىرىنىڭ بىر نەچچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ، شۆھرەت قازاندى. تۈرك-لەر ئۇنىڭغا، ئېلتېرىش قۇتلۇق (ئەلنى تىرىلدۈرگۈچى قۇت-لۇق) قاغان ئۇنۋانىنى بەردى. ئېلتېرىش قۇتلۇق مىلادىنىڭ 862 - يىلى ئىسىك-لىر كۆلى (كاللار كۆلى) بويىدا ئۇيغۇر-لارنى تارمار قىلىپ، ئۇتۇكۇنىنى بېسىۋالدى.

ئېلتېرىش قۇتلۇق (682 — 692)، قاپاغان قاغان (692—716)، بىلگە قاغان (716 — 734) لەرنىڭ دەۋرىدە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى ناھايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا، ئاسىيا قىت-ئەسىدە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (682 — 744)، تاڭ سۇلالى-سى (618 — 907)، ئەرەب خەلىپىلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دۆلەت قەد كۆتۈرگەنىدى.

كېيىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈرك قاغانلىقى مىلادىنىڭ 682 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى قىسمەن ھالدا قارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار مۇس-تەقىللىق ھالىتىنى ئاساسەن ساقلاپ قالدى.

شەرقىي تۈركلەر مىلادىنىڭ 709 - يىلى ۋە مىلادىنىڭ 711 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىشقا ھەرىكەت قىلدى. مانا شۇ تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ئىككى قېتىملىق يۈ-رۈشىگە ئېلتېرىش قۇتلۇقنىڭ كىچىك ئوغلى كۆل تېكىن قوما-ندانلىق قىلدى. كۆل تېكىن بۇخارا ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا ئە-رەب سەركەردىسى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم بىلەن تۇتۇشتى. تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا

ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار 682 - يىلىدىن باشلاپ شەرقىي تۈركلەرگە قىسمەن ھالدا قارام بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈرك قاغانلىقىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن تىنماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. مۇنداق ئۇرۇشلار 715 - يىلىدىن باشلاپ كۈچەيدى. مىلادىنىڭ 716 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان قۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئورمانلىقتا مۆكۈنۈپ تۇرغان ئۇيغۇر قەبىلىسى — بايىرغۇلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قاپاغان قاغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركلەرگە قاغان بولغان بىلگە قاغان، ئاسىنا بىلگە قۇتلۇق قاغان (734 — 741)نىڭ ۋاقتىدا، شەرقىي تۈركلەر يەنىلا ئاسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلىك ئورنىنى ساقلاپ قالدى. شۇ چاغدا، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى 220 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. شىمالدىكى كۈچلۈك قوشنىسى بولغان شەرقىي تۈركلەردىن كېچە - كۈندۈز ئەنسىرەپ تۇرىدىغان تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 735 - يىللىرىمۇ تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىسىغا 400 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق قوشۇن تۇرغۇزدى.①

مىلادىنىڭ 745 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۇيغۇر-ئورخۇن قاغانلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

بىز يۇقىرىدىكى بايانلىرىمىزدا، مىلادىنىڭ 600 - يىلى

تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن شەرقىي تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە توختالدۇق.

تۆۋەندە، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى (ئاساسەن ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى) توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

مىلادىنىڭ 576 ـ يىلى تۈرك قاغانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى چوڭ قاغانغا ۋەكالىتەن باشقۇرىدىغان يابغۇ ئۇنۋانىدىكى ئىستىمى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئىزرىنىغا بىلگە تاردۇ قاغان تەيىنلەنگەنىدى. بىلگە تاردۇ قاغان 24 يىل (مىلادىنىڭ 576 ـ يىلىدىن 600 ـ يىلىغىچە) سەلتەنەت سۈردى، مۇقان قاغاننىڭ ئوغلى ئاپاخان ئۇنىڭ بىلەن بىللە 17 يىل (576 — 593) ئورتاق قاغان بولدى. ئاپاخاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىنال قاغان يەتتە يىل (593 — 600) بىلگە تاردۇ قاغاننىڭ يېنىدا ئورتاق غەربىي قاغان بولدى. مىلادىنىڭ 600 ـ يىلى تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا ئاپاقاغاننىڭ بالىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تۇنجى قاغانى ئاپا قاغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىنال قاغاننىڭ نەۋرىسى چۇلو قاغان (600 — 611) قاتارلىقلارنىڭ ۋاقتىدا، غەربىي تۈركلەر بىلەن شەرقىي تۈركلەر ئارىسىدا ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا شەرقىي تۈرك قاغانى سىۋار قاغان غەربىي تۈرك قاغانى چۇلو قاغاننى ئۆلتۈردى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى چۇلو قاغاننىڭ تاغىسى

شىخوي قاغـان (611 ــ 618) نىڭ ئوغلى تونزيابغۇ قاغاننىڭ ۋاقتىدا (618 ــ 630) ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلانغانىدى. شۇ چاغدا، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقىي شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تـارتىپ جەنۇبتا ئامۇ دەرياسى بىلەن ئىرانغىچە، شەرقتە بارىسكۆلدىن تارتىپ غەربتە كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە تۇتاشقانىدى.

غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى شىخوي قاغاننىڭ ۋاقتىدا تـۈركلەر بىلەن ئىـران ئارىسىدىكى بـۇرۇنقى دۈشمەنلىك تـۈگـەپ، دوسـتـلـۇق ئـورنىتىلدى. ئـىـران سـاسـانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى خىسراۋ پەرۋىز II (589 ــ 628) غەربىي تۈركلەر بىلەن ئورناتقان دوستلۇق مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 609 - يىلىدىن 619 - يىلىغىچە بـولغان ئون يىل ئىچىدە مىسىر، يەمەن، پەلەستىن، رودوس، ئوسكودارلارنى (كىچىك ئـاسىيادا) شـەرقىـي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ قولىدىن تـارتىۋالـدى. ئىران قـوشـۇنـلىرىنىڭ غەلىبىلىك يۈرۈشلىرى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىگە قارشى ھالەتتە تۇرغان ئەرەبلەرنى ناھايىتى قاتتىق ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى ئىرانغا تارتـتۇرۇپ قويغان ئىمپېراتور ھىراكلىي I (610 ــ 641) تۈركـلـەر بىلەن بـولغان بۇرۇنقى دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئـۆز ھالىغا كەلتۈرۈۋالدى. مىلادىنىڭ 576 - يىلى تـۈركلەرنىڭ غـەربىي قاغانى بىلگە تاردۇ قاغان بىلەن رىم ئىمپېراتورىنىڭ ئارسىغا سوغۇقچىلىق چۈشكەندە، تـۈركلەر بىلـەن روملىقلار ئۇرۇشقانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق بۇزۇلغان.

تونيابغۇ قاغان تۈركلەر تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ قاغان-
مۇقان قاغاندىن زادى قېلىشمايدىغان ئەقىللىق، تەدبىرلىك،
باتۇر، ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىغا ماھىر قاغان ئى-
دى، ئۇ تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى
دوستلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەر-
نىڭ پايتەختىنى يۇلتۇزدىن تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى
مىڭبۇلاققا يۆتكىگەن. تونيابغۇ قاغان شەرقىي رىم ئىمپېرا-
تورى ھىراكلىي I بىلەن كېلىشىپ، مىلادىنىڭ 624 - يىلى
شەرق (خۇراسان) تەرەپتىن ئىرانغا بېسىپ كىردى.
تونيابغۇ قاغان خوراساندا ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ،
تېھران ۋە ئىسپاھاننى ئالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئالغا ئىل-
گىرىلەپ، ئىراننىڭ پايتەختى كىتىسفۇن (ھازىرقى باغداد) قا
قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ ۋاقىتتا، شەرقىي رىم ئىمپېراتورى
ھىراكلىي I غەرب (سۇرىيە) تەرەپتىن ئىرانغا
ھۇجۇم قىلدى. شۇ چاغدا غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا قارايدى-
غان ھازار قاغانلىقى (486 — 960) نىڭ قاغانى ئۇ باچا قاغان
قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك ھازار قوشۇنلىرى ئەزەر-
بەيجان (جەنۇبىي كاۋكاز) تەرەپتىن ئىرانغا ھۇجۇم
قىلدى. ئىتتىپاقداشلار (تۈركلەر بىلەن شەرقىي رىم) نىڭ
قوشۇنلىرى كىتىسفۇننى ئالدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئىران
ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەھۋالنى ئوڭشىۋې-
لىش ئۈچۈن، خىسراۋ پەرۋىز II نى تەختتىن چۈشۈرۈپ
قوبات II نى تەختكە چىقاردى. تونيابغۇ قاغان
ئىراندىن تارتىۋالغان خوراسانغا ئىلتەبىر، تۇ-
دۇن قاتارلىق تۈرك بەگلىرىنى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى.

ھىراكلىي I بولسا، بۇرۇن ئىرانغا تارتتۇرۇپ قويغان يەرلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، شەرقىي رىمنىڭ شان - شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئىران ھەر جەھەتتىن ئاجىزلاپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ ئىراننى ئاسانلا بېسىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

تون يابغۇ قاغان مىلادىنىڭ 624 - يىلى (بەزى مەلۇماتلاردا 628 - يىلى دېيىلىدۇ) ئىرانغا قىلغان غەلىبىلىك يۈرۈشىدىن كېيىن، شۆھرەت ۋە تەنتەنە بىلەن مىڭبۇلاققا قايتىپ كەلدى. تون يابغۇ قاغان ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي — مىلادىنىڭ 630 - يىلى — بىلگە تاردۇ قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى باغاتۇر قاغان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقە ئىستەمى ئوغۇللىرىنىڭ تۇمەن قاغان ئوغۇللىرىدىن قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇنۇشى ئىدى. لېكىن تون يابغۇ قاغاننىڭ ئوغلى سى يابغۇ قاغان باغاتۇر قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولدى. ئۇلۇغ قاغان تون يابغۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، غەربىي تۈركلەردە ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئاپەتلىك يانغىنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. سى يابغۇ قاغان مىلادىنىڭ 633 - يىلى ئاپا قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى ئۇلۇغ سادنىڭ چوڭ ئوغلى باغاشا تۇلۇ قاغان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قاڭلىغا قېچىپ كەتتى. باغاشا تۇلۇ قاغان ئۇزۇن ئۆتمەي، 634 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىشبارا تېرىش تۇڭگا قاغان (634 — 639) تۈركلەرنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرىنى ئىككى چوڭ تارماققا بۆلدى. ھەربىر تارماقتا بەشتىن قەبىلە بار ئىدى. بۇلارنىڭ بىر تارمىقى بەش

نۇشبى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار قىرغىزىستاندىكى چۇ دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسىنىڭ ئارىسىدىكى جايلاردا ياشايتتى. ئىشبارا تېرىش تۇڭگا قاغان بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەر بىرىگە ئۇلۇغ ئەركىن ئۇنۋانىدا بىردىن خان تەيىنلىدى. يەنە بىر تارمىقى بەش تولىس دەپ ئاتالدى. بۇلار ئىلى دەرياسى بىلەن چۇ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايتتى. تۈرگەشلەر مانا شۇ بەش تولىس دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ تەركىبىدە ئىدى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەربىرىگە ئۇلۇغ چۇر ئۇنۋانىدا بىر- دىن خان تەيىنلەندى. يىغىپ ئېيتقاندا، بەش نۇشبى قە- بىلىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدە، بەش تولىس قەبىلە- لىرى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدە ياشىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ «ئون ئوق» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، جۇڭگو مىلادىنىڭ 630 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، 680 - يىلى شەرقىي تۈركلەر مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلاردىن ئۆزئالۇك ھالدا پاي- دىلىنىپ غەربىي تۈركلەرنىمۇ ئارقا - ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

لى شىمىن 630 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاراخانى- نى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ شەرق ۋە غەربتىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى بېسى- ۋېلىش ھازىرلىقىغا كىرىشتى. لى شىمىننىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىگە باھانە تېپىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ۋەزىرى ۋېي جېڭ ئۇنىڭغا مۇنداق دېگەنىدى. «جۇڭگو ئارامخۇدا، خاتىر-

جەم، ياشىماقچى بولىدىكەن، ئۆز ئەتراپىدا ئۆزىدىن كۈچلۈك
بىرمۇ دۆلەتنىڭ بولۇشىغا يول قويماسلىقى، ئۆزىنىڭ تۆت
ئەتراپىدىكى يات دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇشى لازىم». ②

لى شىمىن ئۆزىنىڭ ئەقىللىق ۋەزىرى ۋېيجېڭ كۆرسەتـ
كەن بۇ ستراتېگىيە بويىچە ھەرىكەت قىلدى.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تونيابغۇ قاغان ئۆلتۈ-
رۈلگەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك قاغانلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش
بىر نەچچە يىل داۋام قىلدى. جۇڭگو ئۆزىگە ناھايىتى پايـ
دىلىق بولغان بۇ پاخشى شارائىتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي
تۈركلەرنى يوقىتىشقا بەل باغلىدى. جۇڭگو غەربىي تۈركلەر-
نىڭ تۈرك قاغانلىقىنىڭ بۇرۇنقى سەلتەنەتلىك دەۋرىدىكى
شان - شەرىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن شەرقىي تۈرك
قاغانلىقىنىڭ تىررىتورىيىسىنىمۇ ئىگىلىۋېلىپ، بىرلىككە
كەلگەن، قۇدرەتلىك تۈرك قاغانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشـ
دىن بەكمۇ قورقاتتى. دېمىسىمۇ، غەربىي تۈرك قاغانلىرىدا
ئەنە شۇنداق مەقسەت بار ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزى ئۈچۈن ناھايىـ
تى قورقۇنچلۇق بولغان غەربىي تۈرك قاغانلىقىنى يوقىتىش
ئۈچۈن، بىرىنچى قەدەمدە، غەربىي تۈركلەردىن تەگرىتاغـ
لىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسىنى، ئىككىنچى قەدەمدە
تەگرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى تارتىۋالماقچى
بولدى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بۇنداق چوڭ ۋە قىيىن
ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كۆپ قېتىم سىناقتىن ئۆتـ
كەن «ياتلارنىڭ قولى بىلەن ياتلارنى بويسۇندۇرۇش ئۈنۈمـ
لۈك تەدبىر» دېگەن ستراتېگىيىنى قوللاندى. لى شىمىن 630 -

يىلى شەرقىي تۈركلەرنى تارمار قىلغاندا، ئەسىرگە چۈشكەن
يۈز نەچچە مىڭ تۈركنىڭ ئىچىدىكى ئەسكەرلىككە يارايدى-
غانلاردىن قوشۇن تەشكىل قىلدى. بۇ ئىشنى ئۇ تاڭ سۇلالى-
سىگە جان - دىلى بىلەن خىزمەت قىلغان تۈرك بەگچىكى
ئاسىنا تۇر قاتارلىقلار ئارقىلىق ئورۇندىدى. يەنە بىر تەرەپ-
تىن، ئۇ توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان جىبىن-
لارنىڭ بەگچىكى جىبىنى ئالىپ ئارقىلىق ئۇيغۇرلاردىن قو-
شۇن تەشكىل قىلدى. ئاسىنا تۇر بىلەن جىبىنى ئالىپ قاتار-
لىقلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرگە قارشى ئېلىپ
بارغان ئۇرۇشلىرىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

ئاسىنا تۇر غەربىي تۈرك قاغانى چۇلو قاغاننىڭ ئوتتۇ-
رانچى ئوغلى بولۇپ، 636 - يىلى تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم
بولغانىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 655 - يىلى ئۆزى
ئۆلگەنگە قەدەر ئۇ تاڭ سۇلالىسىگە خىزمەت قىلىپ، غەربىي
تۈركلەرگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا باش قوماند-
انلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. جىبىنى ئالىپ بولسا مىلادىنىڭ
632 - يىلى ئۆز قەبىلىسىدىن بىرنەچچە مىڭ كىشىنى باش-
لاپ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ئۇيغۇر ئىدى. ئۇمۇ ئۆزى
ئۆلگەنگە قەدەر — مىلادىنىڭ 676 - يىلىغىچە تاڭ سۇلالىسى
ئۈچۈن ئەرزىگۈدەك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ بەردى.

لى شىمىن مىلادىنىڭ 640 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي
تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. خۇ جۈنجى قوماندانلىقى-
دىكى جۈڭگو قوشۇنلىرى (ئاسىنا تۇر بىلەن جىبىنى ئالىپ قوماند-
انلىقىدىكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قوشۇنلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە
ئىدى) غەربىي تۈرك قاغانلىقى زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كى-

ۋىپ، تۈرپان خانلىقى (460 — 640) نى غەربىي تۈركلەردىن تارتىۋالىدى. بۇ چاغدا غەربىي تۈرك قاغانى ئىپى تۇلۇ قاغان (638 — 651) نىڭ بەشبالىقتىكى يابغۇسى تۈرپان خانلىقىغا ياردەم بېرىپ تاڭ قوشۇنلىرىغا قارشى چىقىش ئورنىغا خۇ جۇنجىگە تەسلىم بولدى. مىلادىنىڭ 644 - يىلى، جۇڭگو قوشۇنلىرى قاراشەھەرنى بېسىۋالىدى. مىلادىنىڭ 648 - يىلى جۇڭگو قوشۇنلىرىغا باش قوماندان بولغان ئاسىناتور، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (ئاساسەن تۈرك ۋە ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان قوشۇن) غا يېتەكچىلىك قىلىپ، كۇچا، قەشقەر، خوتەن خانلىقلىرىنىمۇ بېسىۋالىدى. مانا شۇ چاغدا، غەربىي تۈركلەرتارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى قوغداپ، جۇڭگو قوشۇنلىرىنى ئۇ يەردىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ئۈنۈم بەرمىدى. تارىم ۋادىسى مىلادىنىڭ 650 - يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى.

لى شىمىن مىلادىنىڭ 640 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ تەۋەلىكىدىكى جەنۇبىدىكى تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان چاغنىڭ ئۆزىدىلا، شەرقتىكى كورېيىگىمۇ تاجاۋۇز قىلىشقا ھازىرلانغانىدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا باشتا توختالغانىدۇق.

تاڭ سۇلالىسى ئون يىل (640 — 650) ۋاقىت سەرپ قىلىپ تارىم ۋادىسىنى غەرب تۈركلەردىن تارتىۋالغاندىن كېيىن، جۇڭغار دالاسىنى بېسىۋېلىشقا كىرىشتى. مانا شۇ چاغدا، ئاسىنا ئالپ ئۇلۇغ ئىشبارا قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئاسىنا ئالپ مىلادى 652 -

يىلى شەرققە يۈرۈش قىلىپ، خەلقئارا سودا يولىدا ئاھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان بەشبالىق (640 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى بېسىۋالغان)نى قايتۇرۇۋالدى.
بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى باياناخاننىڭ 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن قىلغان ياردىمىنى ئاساس قىلىپ، ئىلاڭ جيەنفاڭ قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ماڭدۇرۇپ، غەربىي تۈرك قاغانى ئاسىنا ئالپنى مەغلۇپ قىلدى. بەشبالىق تۈركلەرنىڭ قولىدىن يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئاسىنا ئالپ مىلادىنىڭ 657 ـ يىلى قوشۇن تارتىپ كېلىپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى قولدىن كەتكەن جايلارنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى. ئۇنىڭ مەقسىتى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىدى. شۇ چاغدا، ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانى باياناخان 50 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، سۇدىڭفاڭ قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك جۇڭگو قوشۇنغا (بۇلار پىيادە قوشۇن ئىدى) ماسلىشىپ، ھازىرقى بورتالا ئەتراپىدا، ئاسىنا ئالپ قوماندانلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك تۈرك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇرۇشتا ئاسىنا ئالپ مەغلۇپ بولدى. ئۇ بىر قىسىم قوشۇنلىرىنى باشلاپ غەرب تەرەپكە چېكىندى. باياناخان، شياۋىسي بىلەن بىللە، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ھازىرقى تاشكەنتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كېش دېگەن شەھەرگىچە باردى. كېش شەھىرىنىڭ بېگى ئىنال تارقان ئۇنى يالغاندىن قارشى ئالغان بولۇپ ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇنى شەھەرگە باشلاپ كىردى. ئاسىنا ئالپ شەھەرگە كىرگەندىن كېي-

يىن، ئىنال تارقان ئۇنى باغلاپ دۈشمەنگە تۇتۇپ بەردى.
تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ غەربىي تۈركلەر ئۈستىدىن قازانغان بىر قاتار غەلىبىلىرى ئاساسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆز مەمۇرىيىتىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، ھەرخىل ئامىدىكى مەھكىمىلەرنى تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭغا تۈرك بەگلىرىنى ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلەپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسقلارنى ئىستائەت قىلدۇرماقچى بولدى، ئەمما ئۇ ئەمەلىيەتتە غەربىي تۈرك قاغانلىقى تىررىتورىيىسىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزەلمىدى. مىلادىنىڭ 657 ـ يىلى ئاسىنا ئالپ ئەسىر چۈشكەندىن كېيىن قاغان بولغان غەربىي تۈرك قاغانلىرىدىن ئاسىنا مىش (657 — 662)، ئاسىنا بوركىن (666 — 668)، ئاسىنا تۇرچى (671 — 679)، ئاسىنا نىزوق بەگ (679 — 680)، ئاسىنا يالچىن (685 — 693)، ئاسىنا خوجىلو (686 — 690)، ئاسىنا ئون ئوق قاغان (694 — ؟)، ئاسىنا خوجىلو (2 ـ قېتىم) قاتارلىق قاغانلار غەربىي تۈركلەرنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى، پەقەت غەربىي تۈركلەردىن ئاسىناقايدۇ بىلەن ئاسىنا شان قاتارلىق ئىككى قاغانلا (704 ـ يىلىدىن 711 ـ يىلغىچە يەتتە يىل) تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغانىدى. 711 ـ يىلىدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانلىق ھوقۇقى ئاسىنا ئۇرۇقىدىن تۈرگەشلەر قولىغا ئۆتتى. تۈرگەش قاغانلىرى 742 ـ يىلغىچە غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولدى. 742 ـ يىلىدىن كېيىن قاغانلىق ھوقۇقى يەنە ئاسىنا ئۇرۇقىنىڭ قولىغا ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنى ئۇزۇل ـ كېسىل تارمار قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەلمەسلىكىگە يەنە باشقا سەۋەبلەرمۇ بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئا-

سيانى ئۆز تەسىرىگە ئېلىشىغا تىبەت خانلىقى (629 — 846)
مىلادىنىڭ 682 - يىلى قايتىدىن قۇرۇلغان شەرقىي تۈرك
(قۇتلۇق ئېلتېرىش) قاغانلىقى، مىلادىنىڭ 651 -
يىلدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەن ئەرەبلەر
يول قويىدى. مىلادىنىڭ 670 - يىلى تىبەت خانلىقى قارا-
شەھەر، كۇچا، قەشقەر، خوتەننى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 692 -
يىلى تاڭ سۇلالىسى قاراشەھەر، كۇچا، قەشقەر، خوتەننى
تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان بولسىمۇ، ئەرەبلەر
بىلەن ئىتتىپاقلىشىۋالغان تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 720-
يىلىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىنى تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىۋېلىش
ئۈچۈن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. مىلادى-
نىڭ 751 - يىلى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسىنىڭ بويى-
دا ئەرەبلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى تالى-
شىش يۈزىسىدىن ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇش-
تا سالىھئىبنى زىياد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى
گاۋشەنزى قوماندانلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرىنى تارمار كەل-
تۈردى. گاۋشەنجى ئامان قالغان 3000 كىشىنى باشلاپ قېچىپ
كەتتى. تالاس ئۇرۇشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
تەسىرىنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى. تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، تارىم
ۋادىسى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

193 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ دەۋرى-
نى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ، 50 يىل-
نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 50 يىل (مىلادىنىڭ 552-
يىلدىن 600 - يىلغىچە) كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ قۇدرەت تاپ-
قان ئاجايىپ سەلتەنەتلىك دەۋرى ئىدى. شۇ چاغدا، كۆك

تۈرك قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ساخالىن ئاراللىرىدىن
تارتىپ غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە، شىمالدا بايكال،
بالقاش، ئارال كۆللىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا ئىرانغىچە
سوزۇلغانىدى، ئافغانىستان، كەشمىر، تىبەت، گەنسۇمۇ قاغان-
لىقنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىدى.

كۆكتۈرك تارىخىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى مىلادىنىڭ 600-
يىلىدىن — كۆك تۈرك قاغانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك
قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن تارتىپ باشلىنىدۇ. بۇ باس-
قۇچ شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى شەر-
قىي ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكۈچە بولغان 145 يىلنى
(600 — 745) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەرقىي تۈركلەر
مانا شۇ 145 يىلنىڭ 50 يىلىدا (630 — 680)
قاراملىقتا ياشىدى. مىلادىنىڭ 682 - يىلى شەرقىي تۈرك
بەگچىكى ئاسىنا قۇتلۇق شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ مۇستە-
قىللىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈردى. مانا شۇ ئېلتېرىش قۇتلۇق ۋە
ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرى (682 — 745) كۆك تۈرك تارىخىنىڭ
ئۈچىنچى باسقۇچى بولۇپ بۇ باسقۇچ 63 يىل داۋام قىلدى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى (600 — 742) ئۇيغۇرلارنىڭ
قوشۇنلىرىنى ئىتتىپاقچى قىلىۋالغان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلى-
رى تەرىپىدىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، تېررىتورىيى-
سىنىڭ بىر قىسمىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن 742-
يىلىغىچە ئاساسەن مۇستەقىل ياشىدى.

بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، تۈركلەر نېمە ئۈچۈن جۇڭگو بى-
لەن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ تولىسىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى؟

بۇنىڭ بىرقانچە سەۋەبلىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقى ئىككى سەۋەب بار:

بىرىنچى سەۋەب — تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈپ كېتىشى. ئەگەر بىر پۈتۈن كۆك تۈرك قاغانلىقى مىلادىنىڭ 600 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قاغانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتمىگەن بولسا، ئۇلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ناتايىن ئىش ئىدى. جۇڭگو خانلىرىنى (مەيلى سۈي سۇلالىسىنىڭ ياكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بولسۇن) تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىشتا، ھەربىي كۈچ ئىشلىتىشتىن كۆرە، باشقا تەدبىر ئىشلەتتى، دېگەن تۈزۈك. ئۇلار تۈركلەرنى بۆلۈپ پارچىلاپ، بىر - بىرى بىلەن سوقۇشتۇرۇپ ئاجىزلاشتۇردى، تۈركلەرنىڭ قولى بىلەن تۈركلەرنى يوقاتتى. بۇ توغرۇلۇق سۈي سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى جاڭ سۈنشېڭنىڭ مىلادىنىڭ 582 - يىلى سۈي ۋېندىغا كۆرسەتكەن تەدبىرىنى ئەسكە ئېلىش يېتەرلىك.

كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى توغرىسىدا جۇڭگو تارىخچىسى پەن ۋېنلەن بۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەگەر تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتمەي، بىرلىكنى ساقلىغان بولسا، تاڭ سۇلالىسى تۈركلەرنى يوقىتالماس ئىدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا بۆلۈنمەي بىرلىكنى ساقلىغان بولسا، تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىمۇ يوقىتالماس ئىدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئۆز ئىچىدە توپىلاڭ تۇغۇلغاندا، تاڭ سۇلالىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كەتتى.»③

ئىككىنچى سەۋەب — تاڭ سۇلالىسى، شەرقىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، غەربىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، ئۇلارنى

مەغلۇپ قىلىشتا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدىلاندى، بولۇپمۇ تۈرك قاغانلىقى تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلاردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلاندى. ئۇيغۇرلار تۈرك خەلقلىرى ئىچىدە ئەينى ۋاقىتتا سانى ئىنتايىن كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ناهايىتى ئۈستۈن بىر خەلق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركلەرنىڭ دۈشمەنلىرى تۈرلۈك چارە - ئاماللارنى ئىشقا سېلىپ، ئۇيغۇرلارنى تۈركلەرگە قارشى كۈشكۈرتتى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بايان قاغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىشىدا نېمە ئۈچۈن بىرنەچچە قېتىم قوشۇن چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلغان؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. بايان قاغاننىڭ تاڭ سۇلالىسىگە هەربىي ياردەم كۆرسىتىشىدە مەلۇم مەقسىتى بار ئىدى. بايان قاغان غەربىي تۈركلەر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالماقچى ياكى هېچبولمىغاندا، غەربىي تۈرك قاغانلىقى زېمىنى هېسابىدىن مەلۇم پايدىغا ئىگە بولماقچى ئىدى. لېكىن، ئاقىۋەتتە، غەربىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغان بۇ ئىتتىپاقداشلار (جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇر-ئورخۇن قاغانلىقى)نىڭ هېچقايسىسى ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمىدى.

كۆك تۈرك قاغانلىقىدا، ئۇيغۇرلار بۇ قاغانلىقنىڭ قۇدرەت تېپىپ، گۈللەپ ياشنىشىدىمۇ هەل قىلغۇچ ئىجابىي رول ئوينىدى. شۇنىڭدەك، ئاخىر بېرىپ، ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە يوقىلىشىدىمۇ هەل قىلغۇچ سەلبىي رول ئوينىدى.

تۈركلەر بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدىمۇ بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلارنىڭ خاراكتېرى ھەر خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر تاياقتا ھەيدەپ قارىسىغا ھۆكۈم چىقارغىلى بولمايدۇ. گاھىدا تۈركلەر سەددىچىن سىپىلىدىن ئۆتۈپ جۇڭگو تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، گاھىدا جۇڭگو قوشۇنلىرى سەددىچىن سىپىلىدىن چىقىپ، تۈركلەر تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، بەلكى ئۇلارغا ھەربىي زەربە بېرىشنىلا كۆزلىمەي، ئەكسىچە يىراقنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىشنى مەقسەت قىلغان. تاجاۋۇزچىلىق مەقسىتىدە قىلىنغان ھەرقانداق ئۇرۇش ئەلۋەتتە ئادالەتلىك ئۇرۇش بولمايدۇ.

بۇ ئىككى قوشنا دۆلەتنىڭ تىنچ ئۆتكەن مەزگىللىرىدىمۇ، ئۆزئارا قىلىشقان «دوستانە» مۇئامىلىلىرىدىمۇ سەممىيەت بولمىغان.

مىلادىنىڭ 697 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان(692 ــ 716) تاڭ سۇلالىسىنىڭ قىرالىچىسى (ئايال پادىشاھى) ۋۇ زېتيەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ: جۇڭگوغا ئەل بولۇپ كەتكەن بىرنەچچە مىڭ ئائىلە تۈركلەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى، 1000 كۆرە ئۇرۇقلۇق ئاشلىق، 50 مىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن، 3000 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 40مىڭ جىڭ تۆمۈر بېرىشنى تەلەپ قىلغان.④ ۋۇ زېتيەن قاپاغان قاغاننىڭ تەلىپىنى ئورۇنداشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئەمما، مۇئامىلىسىدە سەممىي بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، قاپاغان قاغان

مىلادىنىڭ 698 - يىلى ۋۇ زېتيەنگە يوللىغان مەكتۇپىدا: «بىرىنچىدىن، ماڭا ئەۋەتىلگەن ئۇرۇقلۇق دانلارنى قورۇپ ئەۋەتىپسىلەر، يەرگە تېرىغاندىن كېيىن بىر تالمۇ ئۈنمىدى. ئىككىنچىدىن، ئەۋەتكەن ئالتۇن - كۈمۈش جابدۇقلىرىڭىز جاچقىتى ... ئۈچىنچىدىن، تاۋار - دۇردۇنلىرىڭىزنىڭ ھەممىسى قوپال، ناچار ئىكەن. تۆتىنچىدىن... بىزگە ياتلىق قىلىنىدىغان (قاپاغاننىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىدىغان تاڭ مەلىكىسى) ۋۇ جەمەتىدىن بولغان مەلىكە قىز بىزنىڭ لايىقىمىز ئەمەس ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۈستىڭىزگە قوشۇن تارتىپ بارىمەن»⑤ دەپ يازغان.

يۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا، ۋۇ زېتيەندە سەممىيەت بولمىغان، قاپاغان قاغاننىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىدىغان مەلىكە قىز تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ لى فامىلىلىكخان جەمەتىدىن بولماي، بەلكى ۋۇ فامىلىلىك(ۋۇ زېتيەننىڭ تۇغقانلىرى) جەمەتىدىن بولغان.

ئىزاھلار:

①②③ چەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» III قىسىم I بۆلۈم، خەنزۇچە 125 -، 126 -، 275 -، 292 - بەتلەر.

④ سىماگۇاڭ: «يىلنامە» خەنزۇچە 14 - جىلد، 6516 - بەت.

⑤ سىماگۇاڭ: «يىلنامە» خەنزۇچە 14 - جىلد، 6531 - بەت.

بەشىنچى باب ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسى

قۇتلۇق بىلگە قاغان

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغاننىڭ ۋاقتىدا (742 — 747) قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىردى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسى باش بولۇپ قۇرغان ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى (682 — 744) بىلەن چىقىشالماي دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغانىدى. قۇتلۇق بىلگە قاغان 742 ـ يىلىدىن باشلاپ، قارلۇقلار ۋە باسمىللار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈركلەرگە قارشى كەسكىن ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى.

قارلۇقلار تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە سانىنىڭ كۆپلۈكى، جەڭگىۋارلىقى ۋە تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن مەشھۇر ئىدى.«ئوغۇزنامە» داستانىدىكى رىۋايەتكە قارىغاندا، «قارلۇق» دېگەن نامنى ئوغۇزخان قويغانىكەن. ئۇ رىۋايەتتە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇزخان غەربكە قىلغان يۈرۈشىدىن

قايتىپ كېلىشۋاتقاندا، ئۇنىڭ بوز ئايغىرى تاغ ئېچىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئوغۇزنىڭ بەگلىرىدىن بىرى بۇ بوز ئايغىرنى ئىز-دەپ كېتىپ ئۈچ كۈندىن كېيىن ئۇنى تاغ ئىچىدىن تېپىپ كېلىدۇ. شۇ چاغدا ھېلىقى بەگنىڭ ئۈستىبېشىنى قار قاپلاپ كەتكەنىكەن. بۇنى كۆرگەن ئوغۇزخان بۇ بەگكە «قارلىق بەگ»دېگەن نامنى قويۇپ قويىدۇ ۋە ئۇنى شۇ يەردىكى قەبى-لىگە بەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ بەگنىڭ قەبىلىسى ئۆزلىرىنى «قارلۇق» دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ.①

قارلۇق دېگەن نام VIII ئەسىردە تۈرىستىلغان ئۇرخۇن ئابى-دىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. قارلۇقلار ئۈچ قەبىلىدىن — بويلا، سابەگ، تاشلى (تاشلىق) لاردىن ئىبارەت ئىدى. قارلۇقلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايتتى، كېيىن ئۇ-تۇكۈن تاغلىرىغىچە سىلجىپ كېلىپ، شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولغان. قۇتلۇق بىلگە قاغان 742 - يىلى قار-لۇقلار ۋە باسمىللار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك قاغانى-ئۆزمىش قاغاننى (740 — 742) ئۆلتۈردى. لېكىن، باسمىللار ئۈستۈن كېلىپ قاغانلىق ئورنىنى ئىگىلىۋالدى. باسمىل خانى ئاسىناس قاغان بولدى. ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ خانلىرى سول ۋە ئوڭ قول يابغۇلۇق مەنسەپلىرىدە قالدى، قۇتلۇق بىلگە قاغان بۇ ئىشقا زادى رازى ئەمەس ئىدى. ئۇ باسمىللارنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى يوق قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن ھەرى-كەت قىلدى.

باسمىللار ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆتۈكەن تاغ-لىرىدا، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا، قىرغىزلارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ياشىغان. ئۇلار، قەدىمكى چاغدا، «چەدە ئاتلار»

دەپمۇ ئاتالغان. تۈرك قاغانلىقى ۋاقتىدا، تۈركلەر، تۇدۇنلارنى ئەۋەتىپ باسمىللارنى ئىدارە قىلغان. باسمىللار كېيىنكى چاغلاردا ئاستا - ئاستا غەربكە كۆچۈپ كەتكەن، باسمىللار ئاساسەن ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرىغا كۆچكەن، قۇتلۇق بىلگە قاغان مىلادىنىڭ 744 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى بولمىش قاغان (742 — 744) نى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە قاغا ، دەپ ئاتىدى. ئارقىدىنلا، باسمىللاردىن بولغان ئاسىناس قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە باسمىللارنى تولۇق بويسۇندۇرۇۋالدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 744 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۆزىگە بويسۇندىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى ئىككى چوڭ تارماقتىن ئىبارەت 19 قەبىلىگە بۆلدى. ئۇلار — ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىبارەت ئىدى.

ئون ئۇيغۇرلار:

1. ياغلاقار	药罗葛
2. قوتۇرغۇر	胡咄葛
3. بوقاسقىر	貊歌息
4. ئاۋ چاغ	阿勿嘀
5. ھازار - قاسار	葛萨
6. خوغورسۇ	斛嗢素
7. ياغما	药勿葛
8. ئاياۋىر	奚耶勿

9. تورلام ۋىبۇر	咄罗勿
10. ئادىز	阿跌

توققۇز ئوغۇزلار:

1. ئۇيغۇر	回纥
2. بايىرغۇ	拔野古
3. خون	浑
4. بوكو	仆固
5. توڭرا	同罗
6. چىبنى	契苾
7. ئىزگىل	思结
8. قارلۇق	葛逻禄
9. باسمىل	拔悉蜜

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تارىخىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچى باسقۇچ—مۇستەقىللىقىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچ توپتوغرا 100 يىل(646 — 744)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مانا شۇ باسقۇچتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەريۇقىرىدا (ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى بابىدا) بىرقەدەر تولۇق بايان قىلىندى.

ئىككىنچى باسقۇچ— ئۇيغۇر- ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك بىر ئىمپېرىيە قىياپىتىدە شەرقىي ئاسىيا قورۇقلۇقىدا قەد كۆتۈرگەن دەۋرى بولۇپ، بۇ باسقۇچ قۇتلۇق بىلگە قاغان—

دىن (مىلادىنىڭ 744 ـ يىلىدىن) تارتىپ ئالپ بىلگە تەڭرى
ئۇيغۇر قاغانىغىچە (825 — 832) بولغان 80 يىلنى ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ
ھەربىي كۈچى مۇستەقىللىق باسقۇچىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىـ
دىكى 50مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇندىن 221مىڭ كىشىلىك مۇنـ
تىزىم ئاتلىق قوشۇنغا كۆپەيگەنىدى. بۇ قوشۇن 17 ئاتلىق دىـ
ۋىزىيە(ھەربىر دىۋىزىيە 13 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان)ـ
دىن ئىبارەت ئىدى. ئەنە شۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغاـ
نلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ھازىرقى ھىنگان تاغلىرىنىڭ
شەرقىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلى ۋە يەنسەي دەرياسىنىڭ
يۇقىرىقى ئېقىملىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىغىچە،
غەربىي جەنۇبتا ئالتۇنتاغقىچە، غەربتە پەرغانە ۋادىسى
ۋە يەتتەسۇغىچە تۇتاشقانىدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار شەرقتىكى قىتان قومۇقلارنى، شىمالـ
دىكى قىرغىزلارنى، غەربتە تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانـ
لىقلىرىنى ۋە پەرغانە، يەتتەسۇدىكى تۈرك خەلقلىرىنى
بويسۇندۇرغانىدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 646 ـ يىلى تۇمىد قاغان تورناتـ
قان دۆلەت تەشكىلىي تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى.
پايتەخت قارابالغاسۇن بولدى.

ئۈچىنچى باسقۇچ — ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تۈرـ
لۈك سەۋەبلەرگە كۆرە ئاجىزلىشىپ، قاغانلىقىنىڭ سىياسىي
مەركىزىنى ئۆتۈكۈندىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە
يۆتكىگەن چاغدىكى ئون يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۆۋەندىكى بابلاردا، بۇ قاغانلىقنىڭ تارىخىنىڭ

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى باسقۇچلىرىدا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

ئۆكلۈك ئىسيانى

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغاندىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە، ئىناق ئۆتۈش يولىغا ئاساس سالدى. بۇرۇن تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۇنچىۋالا مۇقىملاشقان شەكىلدە ئەمەس ئىدى.

قۇتلۇق بىلگە قاغان 747 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى بايانچۇر تەگىرىدا بولمىش ئېل تۇتمىش بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا قاغان بولدى. بايانچۇرنىڭ ۋاقتىدا (747 — 759) ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلىپ، ئۆكلۈك ۋە سۆيگۈملەرنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى.

تاڭ سۇلالىسى (618 — 907) پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ۋاقتىدا (712 — 756) تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى.

تاڭ شۈەنزۇڭ مىلادىنىڭ 740 - يىللىرىغىچە شەرقىي تۈركلەر بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمال چېگرىلىرىدا 400 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق قوشۇننى مۇداپىئەدە تۇرغۇزۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇنى بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق، بۇ بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى تەمىنلەش تاڭدۆلىتىگە ناھايىتى

ئېغىر مالىيە قىيىنچىلىقى پەيدا قىلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ دۆلىتى بىلەن تىبەت خانلىقى ئارىسىدا بولغان ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارمۇ تاڭ دۆلىتىنىڭ قىيىنچىلىقىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. تىبەت خانلىقى گەنسۇغا كۆز ئالايتىپ، مىلادىنىڭ 670 - يىلىدىن 730 - يىللىرىغىچە نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى.

بۇنى ئاز دېگەندەك، مىلادىنىڭ 750 - يىلى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن تالاس (ھازىرقى قىرغىزىستاندا) ئۇرۇشىدا گاۋ شەنزى باشچىلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى پاجىئەلىك ھالدا مەغلۇپ قىلىندى. گاۋ شەنزى ئامان قالغان بىرنەچچە مىڭ كىشىنىلا ئەگەشتۈرۈپ ئوتتۇرا ئاسىيادىن قېچىپ كەتتى.

جۇڭگو مىلادىنىڭ 750 - يىلى تالاس ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تاكى مىلادىنىڭ 1757 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلگىچە (1000 يىل) ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاساسەن تەسىر كۆرسىتەلمىدى.

تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى)غا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. چۈنكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى سۈپۈرۈپ تاشلانغانىدى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، تاڭ سۇلالىسى ئاجىزلاپ، تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ شۆەنزۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تولىمۇ چىرىكلىشىپ، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ،

دۆلەتنىڭ ئىشى بىلەن كارى بولمىدى. ئۇ دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشىنى ياڭ گۇجۇڭ ئاتلىق ۋەزىرگە تاپشۇرۇپ قويدى، ئۆزى بولسا پۈتۈن ۋاقتىنى ياڭ گۇجۇڭنىڭ سىڭلىسى — ياڭ گۇيفېي ئاتلىق گۈزەل مەلىكە بىلەن ئەيش - ئىشرەتتە ئۆتكۈزدى. مانا شۇنداق بىر ئەھۋال يۈز بەرگەندە، خېبېي بىلەن شەنشىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدا مۇداپىئەدە تۇرىدىغان جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئۆگلۈك (كېلىپ چىقىشى تۈرك، ئەن لۇشەن) پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزى خان بولۇش نىيىتىگە كەلدى. ئۆگلۈك، كۆرۈنۈشكە ناھايىتى ساددا بولغان بىلەن ھىيلىگەر، تالانتلىق قوماندان ئىدى. ئۇ ياڭ گۇيفېينىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىۋېلىپ، پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. ئۆگلۈك ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇننى ئاساسەن تۈرك، قومۇق، قىتان، شىبە قاتارلىق خەنزۇ بولمىغان مىللەتلەردىن تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن گۇمانلانغان تاڭ شۈەنزۇڭ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆگلۈكتىن بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىغاندا، ئۆگلۈك: «خۇلار ساددا، جەڭگىۋار كېلىدۇ. ئۇلارنى باشقۇرماق ئاسان، ئۇرۇشتا كارغا كېلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۆگلۈك ئۆز قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلارنى ئوبدان قوراللاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 755 - يىلى ئىسيان كۆتۈردى. ئۆگلۈككە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ۋالىيلىرىدىن سۆيگۈم (كېلىپ چىقىشى تۈرك) مۇ قوشۇلدى. ئۆگلۈك 150 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ خېبېيدىن شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ لوياڭغا كەلگۈچە، قارشىلىق كۆرسەتكەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن تارمار قىلىپ، لوياڭنى ئالدى. ئۇ

سۆيگۈمنى خىببىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ قويدى. ئۆگلۈك لو-
ياگنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۇلۇغ يەن پادىشاھى دەپ
جاكارلىدى.

لوياگدىن چېكىنگەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى چاگئەن-
نىڭ شەرقىدىكى تۇڭگۇەنگە كېلىپ مۇداپىئەدە تۇردى. مانا
شۇ قوشۇنلارنىڭ مەشھۇر ئىككى قوماندانى — يۇنچاگچىڭ بى-
لەن گاۋشەنزى پادىشاھ تاڭشۇەنزۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.
پادىشاھ يۇنچاگچىڭغا «دۈشمەننىڭ كۈچىنى كۆككە كۆتۈرۈپ،
كىشىلەرنى ئەندىشىگە سالدى» دېگەن گۇناھنى قويغان بولسا،
گاۋشەنزىگە «شەنشىدىكى نۇرغۇن جايلارنى قولدىن بەردى،
لەشكەرلەرنىڭ ھەربىي تەمىناتىنى قىسىپ ئۆز يانچۇقىغا
سالدى» دېگەن گۇناھنى قويدى. تۇڭگۇەندىكى قوشۇنلارغا
قوشوخان (كېلىپ چىققىشى قارلۇق) نى قوماندان قىلىپ تەيىن-
لىدى. ئۆگلۈك ئارقا تەرەپلىرىدە چىققان قالاي-
مىقانچىلىقنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن، بىرنەچچە يۈزمىڭ
بويىچە تۇڭگۇەنگە ھۇجۇم قىلىپ، قوشوخان قوماندانلىقىدىكى
تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئۇزۇل-كېسىل تارمار قىلدى. قوشوخاننى
بولسا ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىدىن بىرى تىرىك تۇتۇپ،
ئۆگلۈككە ئاپىرىپ بەردى. تۇڭگۇەندىكى مەغلۇبىيەتتىن كې-
يىن، تاڭ شۇەنزۇڭ پايتەختى چاگئەندىن چىقىپ، سىچۇەندىكى
چېڭدۇغا قاراپ قاچتى.

ئۆگلۈك چاگئەنگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۈچى
ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى. تاڭ شۇەنزۇڭ شەنشىدىكى شىن-
فېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىگە كەلگەندە، ئۆزى بىلەن بىللە كې-
تىۋاتقان ياش ۋەزىرى ياڭ گوجۇڭنى ئۆلتۈردى. كىشىلەر

يەنە پادىشاھنى ياڭ گۈيفېينىمۇ ئۆلتۈرۈشكە قىستىدى. چۈنـ
كى، ئۇلار بۇ ئىككىسىنى دۆلەتنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت
ئەكەلدى دەپ ھېسابلايتتى. ئىككىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن
كېيىن، تاڭ شۇەنزۇڭ بىللەن بىللە كېتىۋاتقانلارنىڭ ئۇنىڭغا
بولغان غەزىپى پەسەيدى. پادىشاھ شۇ جايدىن چېڭدۇغا
قاراپ يولغا چىققاندا، شاھزادە لى خېڭ ئاتىسىدىن ئايرىـ
لىپ قېلىپ، گەنسۇدىكى لىڭۋۇ دېگەن جايغا كەلدى. ئۇ
تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئەربابى گو زىيىنىڭ مەسـ
لىھەتى ۋە قوللىشى بىلەن ئۆزىنى تاڭ سۇزۇڭ دېگەن نامدا
پادىشاھ دەپ ئېلان قىلدى. دەل شۇ پەيتتە، ئىسيانچىلار ئاـ
رىسىدا جېدەل چىقىپ، ئۆكلۈكنى ئۆز ئوغلى ئۆلتۈردى.
سۆيگۈم ئۆكلۈكنىڭ ئوغلىغا بويسۇنمىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ
يۈز بېرىشى تاڭ سۇزۇڭ ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. يېڭى پادىـ
شاھ ئىسياننى باستۇرۇپ ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى
تېزرەك ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانـ
لىقىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىش قارارىغا كەلدى. تاڭ سۇـ
زۇڭ مىلادىنىڭ 757 ـ يىلى گو زىيى باشچىلىقىدا، تاڭ ئورـ
دىسىدا چوڭ ئەمەلدار بولۇپ ئىشلەيدىغان ئۇيغۇر بوكوقەـ
يىن ھەمراھلىقىدا قارابالغاسۇنغا دىپلوماتىك ئەلچىلەر
ئۆمىكى ئەۋەتتى. جۇڭگو ئەلچىلىرى ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانى
بايانچور بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ، تاڭ دۆلىتىگە ھاقاـ
رەت كەلتۈرىدىغان ئېغىر شەرتلەرگە ئىلاجسىز ماقۇل بولۇپ،
ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشتى. تۈزۈلـ
گەن بىتىمنامىگە كۆرە، ئۇيغۇرلار چاڭئەن بىلەن لوياڭنى
ئىسيانچىلاردىن قايتۇرۇۋالغاندا، شەھەردىكى زېمىن، ئىـ

بادەتخانىلار تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولىدىغان، ئالتۇن ـ
كۈمۈش، تاۋار ـ دۇردۇن، قىز ـ چوكانلار بولسا ئۇيغۇرلارغا
تەۋە بولىدىغان، ئۇنىڭدىن باشقا، تاڭ پادىشاھى ئۆزىنىڭ
مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلىدـ
غان بولدى. چىرىكلەشكەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى
ئۆزلىرىنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنىڭ تېزرەك ئەسـ
لىگە كېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ بىتىمنامىدىكى مەزمۇنلارـ
نىڭ دۆلىتىنىڭ ئىززەت ـ ئابرويىنى ئاياغ ئاستى قىلىدـ
غانلىقى ۋە خەلققە بالايىئاپەت ئەكېلىدىغانلىقى
بىلەن ھېسابلاشمىدى.

تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، بايانچور مىلادىنىڭ 757 ـ
يىلى ئوغلى يابغۇتېكىن قوماندانلىقىدا 50مىڭ كىشىلىك
ئاتلىق قوشۇننى جۇڭگوغا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى
تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، ئىسيانچىلارغا قارشى
جەڭ قىلدى. شۇ يىلى كۈزدە، ئىتتىپاقداش قوشۇنلار چاڭئەنـ
نىڭ غەربىدە بولغان ئۇرۇشتا ئىسيانچى قوشۇنلارنى تارمار
قىلدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئىسيانچىلار چاڭئەننى تاشلاپ
چىقىپ تۇڭگۇەنگە چېكىندى. بىرلەشمە قوشۇن چاڭئەنگە كىرـ
گەندىن كېيىن، يابغۇتېكىن بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆرمەكـ
چى بولدى. بۇ ۋاقىتتا تاڭ پادىشاھى ئۇنىڭغا ئەگەر چاڭـ
ئەندە بىتىمنامە بويىچە ئىش قىلىنسا، لوياڭدىكىلەرگە
تەسىرى ياخشى بولمايدۇ. ئۇ چاغدا، لوياڭلىقلار ئىسيانچىلار
تەرىپىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، لوياڭ قايتۇرۇۋېلىنغانـ
دىن كېيىن، ئاندىن ھەر ئىككى شەھەردە بىتىمنامە بويىچە
ئىش كۆرسەڭلار، دەپ يالۋۇردى. بۇنىڭغا يابغۇتېكىن ئۇـ

نىمىدى. ئاخىر تاڭ ھۆكۈمرانلىرى يابغۇتېكىننىڭ ئانىسىغا يالۋۇردى. يابغۇ تېكىن ئانىسىنىڭ سۆزىنى يىرالماي، بىتىمنامىنى لوياڭ ئېلىنغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىشقا ماقۇل بولدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي يابغۇتېكىن لوياڭنى ئىسيانچىلاردىن تارتىۋالدى ۋە چاڭئەن بىلەن لوياڭدا بىتىمنامە بويىچە ئىش كۆردى.

ئىسيانچىلار چاڭئەن بىلەن لوياڭدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ روھى چۈشۈپ ھەربىي ئىنتىزامى بوشىشىپ كەتتى. 759 ـ يىلى سۈيگۈم ئۆگلۈكنىڭ ئوغلى (ئەن چىڭشۈي)نى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تىزگىنلىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، سۈيگۈمۇ، ئۆز ئوغلى سى چاۋيى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. سى چاۋيى ئۆزىنى «سېرىق پادىشاھ» دەپ جاكارلاپ، لوياڭنى بېسىۋالدى. تاڭ سۇلالىسى يەنە خەۋپ ئاستىدا قالدى.

بۇ چاغدا، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىغا بۇگۇخان قاغان بولغانىدى. چۈنكى، مىلادىنىڭ 759 ـ يىلى بايانچۇر ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا كىچىك ئوغلى بۇگۇخان ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئېل تۇتمىش قۇچ قولۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا قاغان بولغانىدى. بۇگۇخاننىڭ يەنە بىر ئىسمى ئېل تېكىن ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، يابغۇتېكىن چاڭئەن بىلەن لوياڭ ئىسيانچىلاردىن تازىلانغاندىن كېيىن، ئورخۇنغا ـ قارابالغاسۇنغا قايتىپ كەتكەن، ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن (ئېھتىمال بايانچۇرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان بولسا كېرەك) ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

بوگوخان تاڭسۇزۇكنىڭ ئەركە ئوغلى تاڭدەيزۇڭ (762 ـــ 779) نىڭ ئەلچى ئارقىلىق قىلغان تەكلىپىگە بىنائەن مىلادىنىڭ 762 ـ يىلى ئىسيانىنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن جۇڭگوغا كەلدى. بۇ چاغدا، تاڭ دەيزۇڭ ئۆزىنىڭ تۇنجى ئوغلى لى شى (كەلگۈسىدىكى پادىشاھ تاڭ دېزۇڭ) نى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا باش قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ، بىرقانچە قوماندانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، بوگوخاننى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى. بوگوخان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئادەملىرىنى كۆزگە ئىلمىدى، ناھايىتى مەغرۇرانە قىياپەتتە تۇردى. بوگوخاننىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەن تاڭ شاھزادىسى لى شى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىپ، قائىدە بويىچە، ئۇنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىشى كېرەك ئىدى. شۇ قائىدىگە كۆرە، تاڭ قوماندانلىرى ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىدى. لېكىن لى شى ئۇسسۇل ئوينىمىدى. بوگوخاننىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى لى شىنى ئۇسسۇل ئويناشقا قىستىغاندا، ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شاھزادە لى شى تېخى ياش، گۆدەك، ئۇيغۇرچە ئۇسسۇلنى تېخى ئۆگىنىشكە ئۈلگۈرەلمىگەن، دەپ تۇرۇۋالدى. بۇنىڭغا ئاچچىقى كەلگەن ئۇيغۇر سەركەردىسى تاڭ قوماندانلىرىدىن بىرنەچچىسىنى باغلىتىپ ھاۋا تاپان قىلىپ ئېسىپ قويۇپ، ھەربىرىگە يۈزدىن كالتەك ئۇرغۇزدى. شۇ كېچىسى تاڭ قوماندانلىرىدىن ۋۇجۇي قاتارلىق بىرنەچچىسى كالتەك زەربىسىدىن ئۆلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قىلمىشىدىن نارازى بولغان شاھزادە لى شى ئىتتىپاقنى بۇزۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇشماقچى بولدى.

لېكىن، بۇنداق قىلىشنىڭ ياخشى ئاقىۋەت ئەكەلمەيدىغانلىقىنى سېزىپ، ئۆزىنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 762 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرگەن تاڭ سۇلالىسى لوياڭنى ئىسيانچىلاردىن تارتىۋالدى. سىچاۋيى خىبىيگە قېچىپ كەتتى. ئۆكلۈك - سۆيگۈم باشچىلىقىدىكى بۇ ئىسيان ئاساسەن بېسىقتۇرۇلدى. ئۇيغۇرلار لوياڭغا كىرگەندە، نۇرغۇن بايلىقلارنى قولغا چۈشۈردى. لوياڭ ئىسيانچىلاردىن تازىلىنىدىغان چاغدا، شەھەرگە ئوت قويۇلدى. شەھەردىكى ئۆي - ئىمارەتلەر 20 كۈنگىچە كۆيۈپ تۇردى. بوگوخان مىلادىنىڭ 763 - يىلى جۇڭگودىن ئۆز ئېلىگە كېتىدىغان چاغدا، ناھايىتى نۇرغۇن بايلىقلارنى ئەكەتتى. بۇنداق بايلىقلار خەلقتىن يىغىۋېلىنغانىدى. ئۆكلۈك سۆيگۈم باشچىلىقىدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، تاڭ سۇلالىسىگە ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇرلار ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشكە يۈزلەنگەن تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى قوغداپ قالدى، جۇڭگونىڭ بىرلىكى تېزدىن ئەسلىگە كەلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئىزىغا چۈشۈپ، خەلق خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىدى. مانا مۇشۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆكلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇشتا ئىجابىي رول ئوينىدى.

يەتتە يىل داۋام قىلغان (755 — 762) ئۆكلۈك ئىسيانى خەنزۇ خەلقى ئۈچۈن قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈردى. ئۆكلۈك ئىسيانى باشلىنىش ھارپىسىدا (مىلادىنىڭ 754 - يىلى) تاڭ سۇلالىسىدىكى ئاھالىنىڭ سانى تەخمىنەن 53 مىليون ئىدى، ئىسيان باستۇرۇلغاندا بولسا، بۇ سان 17 مىليونغا چۈشۈپ قالدى. يەتتە يىل

هاۋام قىلغان ئۇرۇشتا، ئاچارچىلىقتا ۋە خىلمۇ خىل يۇقۇم-
لۇق كېسەللەر بىلەن 36 مىليون ئادەم ئۆلدى.

تىبەت خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش

ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى يەنە بىر ئېغىر خەۋپلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىسياننى باستۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىنغانلىقىدىن، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدا مۇداپىئەدە تۇرىدىغان قوشۇنلىرى يۆتكەپ كېتىلگەنىدى. چېگرا مۇداپىئەسىدە قالدۇرۇلغان قوشۇنلارنىڭ بولسا، سانى ئاز ھەم سۈپىتى ناچار (قېرى، ئاجىز) بولۇپ قالدى. تىبەت خانلىقى مانا شۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىنى بېسىۋالدى. تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 763 - يىلى 200 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، گەنسۇنىڭ لۇڭشى ناھىيىسىدىن شەرققە قاراپ يۈرۈپ، شەنشىگە بېسىپ كىرىپ، پايتەخت چاڭئەنگە يېقىنلاپ كەلدى. ئىچكى ئۇرۇشلاردا ھالسىدىن كەتكەن تاڭ سۇلالىسى چاڭئەننى مۇداپىئە قىلىشتا ئاجىز ئىدى. پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ پايتەختنى تاشلاپ چىقىپ شەنجۇ دېگەن جايغا قېچىپ كەتتى. تىبەت قوشۇنلىرى چاڭئەنگە بېسىپ كىرىپ، شەھەرگە ئوت قويدى. تىبەتلىكلەر شەھەر ئىچىدىكى ياشلار، قىزلار، ھۈنەرۋەنلەرنى ئېلىپ ئۆز ئېلىگە قايتىشقا ھازىرلىق قىلدى. شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى ئېنىق بىلمە-

گەن تىبەتلىكلەر ئۆزىچە ئەندىشىگە چۈشۈپ، چاڭئەننى تاشلاپ چىقىپ، نىڭشىيانىڭ گويەن ناھىيىسى، گەنسۇنىڭ چىڭيەن، نىڭلياڭ قاتارلىق جايلىرىغا چېكىنىپ، باشقىدىن ھۇجۇم قىلىش پەيتىنى كۈتۈپ تۇردى. دەل شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر بوكوقەيىن بىلەن پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ ئارىسىدا كېلىشمەسلىك يۈز بەردى. بوكوقەيىن ئىسياننى باستۇرۇشتا كۆزگە كۆرۈنگۈدەك خىزمەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ، پادىشاھ تەرىپىدىن قىلىنغان ئىلتىپات يېتەرلىك بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ پادىشاھقا نارازى بولدى. پادىشاھ ئۇنى پايتەختكە چاقىرغاندا بوكوقەيىن ئوردىغا بارمىدى. بۇ ئىشتىن گۇمانلانغان پادىشاھ تاڭ دەيزۇڭ گو زىيىنى ئۇنىڭ ئورنىغا ھەربىي ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. بۇنى ئاڭلىغان بوكوقەيىن بىرنەچچە يۈز كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ نىڭشىيا ئەتراپىغا قېچىپ بېرىپ، قوشۇن توپلىدى، ئاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىمۇ ئۆزىگە ياردەم بېرىشكە چاقىردى ۋە تىبەتلىكلەر بىلەنمۇ ئالاقە باغلاپ، تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى. ئۇيغۇر قاغانى بوگو قاغان بوكوقەيىنگە ئالپ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن قوماندانلىقىدا 10 مىڭ كىشىگە يېقىن ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىنى ياردەمگە ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 764 ـ يىلى بوكوقەيىن ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىدىن ياردەمگە ئالغان ۋە ئۆزى توپلىغان بولۇپ بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلدى. پايتەخت ناھايىتى جىددىي خەۋپ ئىچىدە قالدى. شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانى گو زىيى ئالپ قولوق تۇتۇق ياغلاقارتې-

كىنىڭ قارارگاھىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇيغۇرلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تىبەت قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ئېرىشتى. بۇ ئەھۋال يۈز بەرگەندىن كېيىن، پايتەخت چاڭئەننىڭ بوسۇغىسىغىچە كەلگەن 100 مىڭ كىشىلىك تىبەت قوشۇنلىرى ئارقىغا چېكىنىپ، نىڭشيادىكى لىڭۋۇ دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇيغۇر سەركەردىسى ئالپ قولوق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن مىلادىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاتتىق سوغۇقتا (1 - ئاي ئەتراپىدا) تىبەت قوشۇنلىرى جايلاشقان لىڭئۇ دېگەن جايغا يېقىنلاپ كەلدى. ئالپ قولوق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن دەھشەتلىك قار - شىۋىرغان بولۇپ تۇرغان كېچىسى تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ چېدىرلاردا ئۇخلاۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ ئاتقۇچە تىبەت قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان قىسمىنى ئەسىر ئالدى. بۇ ئۇرۇشتا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ جەڭ قىلدى. ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەر ئۈستىدىن قازانغان بۇ غەلىبىسىدە 1 مىليوندىن ئارتۇق چارۋا مال (تۆگە، ئات، كالا، قوي قاتارلىقلار)نى غەنىيمەت ئالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ دەيزۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇرۇشتا ياراتقان تۆھپىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارغا 100 مىڭ توپ شايى - دۇردۇن ھەدىيە قىلدى.

تاڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىسيان كۆتۈرگەن بوكوقەيىن مىلادىنىڭ 764 - يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولۇپ، بىرنەچچە

يۈزمىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، يولدا تۇشتۇمـ تۇت كېسەل بولۇپ ئۆلگەنىدى.

جۇڭگو مەلىكە قىزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولۇشى

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا، شەرقىي ئاسـ يادا ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى، تاڭ سۇلالىسى، تىبەت خانـ لىقى قاتارلىق ئۈچ چوڭ دۆلەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر ـ بىـ رى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى جىددىي ۋە مۇرەكـ كەپ ئىدى. بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى بۇرۇنقى سەلتەنەتلىك، قۇدرەتلىك ئەھۋالىنى يوقىتىپ، ئاجىزلىشىپ قالغانىدى. ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى بولسا قۇتلۇق بىلگە قاغاننىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 744 ـ يىلىدىن) كۈچىيىشكە باشلاپ، ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتھالىغا كەلگەنىدى. تىبەت خانلىقمۇ بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە دۆلەت بولۇپ، ئۆز قوشنىلىرىغا، بولۇپمۇ جۇڭگوغا پات ـ پاتلا ھۇـ جۇم قىلىپ، ئۇنى قورقۇتۇپ تۇراتتى. جۇڭگونىڭ ئۇيغۇر قاـ غانلىقى بىلەن تىبەت خانلىقىغا تۇتقان مۇناسىۋىتى بىردەك ئەمەس ئىدى. تىبەت خانلىقى بولسا، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ جۇڭگونىڭ غەربىي ۋە غەربىي شىمالىدىكى تېررىتورىيىسـ نى بېسىۋېلىشقا ئىنتىلەتتى. ئۇيغۇر قاغانلىقىدا بولسا، جۇڭگو تېررىتورىيىسىدىن بىرەر جاينى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى

پىلەن ئىتتىپاقلىشىپ تىبەت خانلىقىنىڭ قارشى تۇرۇش يولىنى تۇتتى.
تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيانى باستۇرۇشتا تىبەت خانلىقىدىن ياردەم ئالماي (تىبەت خانلىقىنىڭ قارا نىيىتىدىن قورقاتتى) ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن ياردەم ئالاتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتى سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى قۇدىلىشىش جەھەتتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. مىلادىنىڭ 756 - يىلى، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىدە تاڭ سۇلالىسى مەلىكە قىزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنىشى بەلگىلەنگەنىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئوتتۇرا ئاسىيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھەر يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا 20 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن ئەۋەتىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان. ② تاڭ سۇلالىسى بۇ مەجبۇرىيىتىنى تەخمىنەن 100 يىل (مىلادى 757 - يىلىدىن 840 - يىلىغىچە) ئۆتىدى. ئۇ ئولپاننى جۇڭگونىڭ ساراي تارىخچىلىرى «سوۋغا - سالام» دېگەن چىرايلىق سۆزلەر بىلەن پەردازلاپ يېزىپ قويغان. ئەمەلىيەتتە بولسا ھەر يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەۋەتىلىدىغان 20 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن سېلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.
ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، مىلادىنىڭ 758 - يىلى تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ سوزۇڭ ئۆز قىزى مەلىكە نىڭگونى ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇرغا

ياتلىق قىلدى. باياچۇر تاڭ سۇلالىسى مەلىكىسىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن ياراملىق ئاتتىن ئىككى مىڭنى ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، باش ۋەزىر ئادىز باشچىلىقىدا 2000 كىشىدىن تەركىب تاپقان قارشى ئېلىش ئۆمىكىنى تەشكىللەپ مەلىكىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. مانا شۇ ئۆمەكنىڭ تەركىبىدە، قاغان باياچۇرنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق بىلگە بىكە باشچىلىقىدا 56 نەپەر بىكە قىزلار (ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ ئاياللىرى، قىزلىرى) دىن تەشكىل تاپقان ئايال - قىزلار ئۆمىكىمۇ بار ئىدى.

مەلىكە نىڭگونىڭ ئۆز ئارزۇسى بويىچە بولغاندا، ئۇ ھېچقاچان ئۆزىگە يات بولغان يىراق جايدىكى بىر دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانىغا ياتلىق بولۇشنى خالىمىغان بولاتتى. شۇڭا مەلىكە نىڭگو ئۆز ئاتىسى تاڭ سۇزۇڭ بىلەن خوشلىشىپ، قارابالغاسۇنغا ماڭىدىغان چاغدا، ھەسرەتلىك تىنىپ، كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزۇپ تۇرۇپ: «دۆلەت ئىشلىرى مۇھىم، ئۆلسەممۇ بۇنىڭغا ئۆكۈنمەيمەن» دېگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن، مەلىكە نىڭگونىڭ ناھايىتى مۇھىم سىياسىي مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەلىكە نىڭگو قىز بولماستىن باياچۇرغا ياتلىق بولۇشتىن بۇرۇن ئىككى قېتىم ئەرگە تەگكەن چوكان ئىدى، باياچۇر ئۇنىڭ ئۈچىنچى كۈيۈسى بولاتتى.

مەلىكە نىڭگو باياچۇرغا ياتلىق بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 759 - يىلى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇيغۇرلار ئۆز قائىدىسى بويىچە، مەلىكە نىڭگونى مەرھۇم قاغان بىلەن بىللە دەپنە قىلماقچى بولدى. مەلىكە نىڭگو ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىغا ھۆرمەت قىلىشى-

نى ئۆتتۆتۈپ سۇراپ تىرىك پېتى دەپنە بولۇپ كېتىشتىن ئا-
ران قۇتۇلۇپ قالدى، ئەمما ئۇ چېكىسىنى تىلىپ قان ئاق-
قۇزۇپ ئېسەدەپ يىغلاپ، بايانچۇرنىڭ ۋاپاتىغا ماتەم تۇت-
تى. مەلىكە نىڭگو بايانچۇردىن بالا تۇغمىغانىدى، شۇڭا ئۇ
جۇڭگوغا قايتۇرۇلدى.

بايانچۇر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك
ئوغلى بوگوخان قاغان بولدى، بوگوخان (759 ــ 779) مەلى-
كە نىڭگو بىلەن قارابالغاسۇنغا بىللە كەلگەن تاڭ سۇلالى-
سىنىڭ خان قىزلىرىدىن بىرى بولغان مەلىكە شاۋنىڭگوغا
ئۆيلەندى. بۇ مەلىكە قارابالغاسۇندا 33 يىل (758 ــ 791)
تۇردى. ئۇ شۇ مەزگىلىنىڭ ئىچىدە، 20 يىل بوگوخان
بىلەن هايات كەچۈردى. 779 - يىلى بوگوخان ئۆلتۈرۈلگەن-
دىن كېيىن بولسا، 13 يىل (791 - يىلىغىچە) تۇللۇقتا ئۆت-
تى. ئاخىر، 791 - يىلى قارابالغاسۇندا ئالەمدىن ئۆتتى.
مەلىكە شاۋنىڭگو بوگوخاندىن ئىككى بالا تۇغقانىدى. بۇبا-
لىلار، مىلادىنىڭ 779 - يىلى تون باغا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

بوگوخان قاغانلىق قىلغان ۋاقتىدا ناهايىتى
مەغرۇرلىنىپ، قىن - قىنىغا پاتماي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاد-
دىي - ساددا هايات كەچۈرىدىغان ئادەتلىرىنى تاشلاپ، ئاجا-
يىپ هەيۋەتلىك ئوردىلارنى سالدۇرۇپ، راھەتپەرەسلىككە
بېرىلىپ كەتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 778 - يىلى جۇڭگونىڭ هازىر-
قى تەييۈەن شەھىرىگە هۇجۇم قىلدى. تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ
دەي ئوبلاستىنىڭ ۋالىيسى جاڭگۇاڭشىن قوشۇن تارتىپ كېلىپ
ئۇيغۇرلارنى چېكىندۈردى. تاڭ سۇلالىسى بوگوخاننىڭ بۇن-
داق يولسىزلىقىنىمۇ سۈرۈشتە قىلماي، بۇرۇنقىدەكلا ئوبدان

مۇئامىلىدە بولدى. بوگوخان مىلادىنىڭ 779 ـ يىلى جۇڭگوغا يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى، شۇ چاغدا باش ۋەزىر تون باغا تارقان (بەزى مەلۇماتلاردا، تون باغا بوگوخاننىڭ تاغىسى دېيىلسە، بەزى مەلۇماتلاردا ئۇكىسى دېيىلىدۇ.) بوگوخانغا نەسىھەت قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئالدىنقى يىللىرى تەييۈەنگە ھوجۇم قىلىپ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانلىقىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتتى. لېكىن، بوگوخان تون باغا تارقاننىڭ گەپلىرىگە قۇلاق سالمىدى. خېلى ئۇزۇندىن بېرى قاغانلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشنى ئويلاپ يۈرگەن تون باغاتارقان بوگوخاننىڭ گەپكە كىرمىگەنلىكىنى باھانە قىلىپ، بوگوخاننى ھەم ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇپ 2000 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى قاغان بولدى.

تون باغا تارقان قاغان بولغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. بۇ چاغدا، جۇڭگوغا تاڭ دېزۇڭ پادىشاھ بولغانىدى. تاڭدېزۇڭ(780—805) مىلادىنىڭ 762 ـ يىلى بوگوخاننىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئۇسسۇل ئوينىمىغان شاھزادە لى شى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ چاغدا قىلغان ئۆكتەملىكى (تاڭ قوماندانلىرىدىن بىرنەچچىسىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەنلىكى)نى يادىدىن چىقارمىغانىدى.

تاڭ دېزۇڭمۇ تاڭ شۈەنزۇڭ تاڭ سۇزۇڭ (756 — 779)غا ئوخشاشلا كالىسى ئايلىنىپ قالغان ھۆكۈمران بولۇپ، ئۇيغۇرلارغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىنى تۇتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ۋاقتىدا، ئىچكى جەھەتتە بۆلۈنمە كۈچلەر باش كۆتۈرۈپ ئىسيان ھەرىكەتلىرى يۈز بەردى. تاڭ دېزۇڭ تىبەت خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بەزى مۇھىم

جايلارنى تىبەت خانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتى ئاستىدا، تىبەت خانلىقىدىن ھەربىي ياردەم تەلەپ قىلدى.③

مىلادىنىڭ 780 - يىلى ئۇيغۇر بېگى تودون مىڭدىن ئارتۇق سوغدىلارنى باشلاپ چاڭئەندىن قارابالغاسۇنغا قايتتى. تودون ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ سودا ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئۇ جۇڭگودىكى سودا ئىشلىرىنى تۈگىتىپ نەچچە مىڭلىغان تۆگە بىلەن ئاتقا يۈك - تاق ئارتىپ ماڭغانىدى. ئۇ دۆلەت چېگرىسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، تاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى جاڭ گۇاڭشىن تۆگىگە ئارتىلغان نۇرغۇنلىغان ساندۇقلارنىڭ ئىچىگە چاڭئەنلىك خەنزۇ قىزلىرىنىڭ قاچىلانغانلىقىنى سېزىپ قالدى. جاڭ گۇاڭشىن بۇ ئىشنى باھانە قىلىپ، تودۇن باشلىق مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر سوغدىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىرنەچچە مىڭ ئات، تۆگە، 100 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى مۇسادىرە قىلدى. ساندۇق ئىچىگە يوشۇرۇپ ئېلىپ مېڭىلغان قىزلارنى چاڭئەنگە قايتۇرۇۋەتتى. مانا شۇ ۋەقە سەۋەبىدىن، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ، دوستلۇق ئورنىنى دۈشمەنلىك ئالدى.

تاڭ دېزۇڭنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ، تىبەت خانلىقى بىلەن دوستانە ئۆتۈش سىياسىتى جۇڭگو ئۈچۈن ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالنى پەيدا قىلدى. تىبەت خانلىقى تاڭ دېزۇڭنىڭ خاتا يولىدىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىنى يوق قىلىشقا ئۇرۇندى. ئىچكى بۆلۈنمە كۈچلەرنىڭ كاساپىتىدىن مىلادىنىڭ 781 - يىلى پايتەخت چاڭئەندىن چېقىپ كەتكەن تاڭ دېزۇڭ مىلادىنىڭ 784 - يىلى

چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى
بولغان لى مى«شىمالدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى، جەنۇبتىكى نەن-
شاۋ خانلىقى(هازىرقى يۈننەندە)، غەربتىكى ئەرەب خەلىپىلى-
كى ۋە ھىندىستان دۆلىتى بىلەن بىرلىشىپ»، تىبەت خانلىقى-
نى ئىسكەنجىگە ئېلىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى.④ تاڭ
دىزۇڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى زادىلا
خالىمايدىغان بولسىمۇ، لى مىنىڭ قايتا - قايتا نەسىھەت
قىلىشى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلارغا تۇتقان دۈشمەنلىك سىيا-
سىتىدىن ۋاز كەچتى.

تاڭ دىزۇڭ مىلادىنىڭ 787 - يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا
ئەلچى ئەۋەتتى. قاتتىق قار ياغقان پەسىلدە قارابالغا-
سۇنغا بارغان تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى قاغان تۇن باغا
تارقاننىڭ چېدىرىنىڭ سىرتىدا قېلىن ياغقان قار ئۈستىدە
خېلى ئۇزۇن ئۆرە تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئاخىر
تۇن باغا تارقاننىڭ ۋەزىرى قاغان نامىدىن جۇڭگو ئەلچىلى-
رىگە:«سىلەر تودۇن باشلىق مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىمىزنى
ئۆلتۈردۈڭلار... ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان ئادەت بويىچە
قاننى قان بىلەن يۇيۇش كېرەك ئىدى. لېكىن مەن بۇ قېتىم
قاننى سۇ بىلەن يۇماقچى بولدۇم»⑤ دېدى. ۋەزىر ئار-
قىلىق يەتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر قاغانىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغان
تاڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى چوڭقۇر تىنىشىپ خاتىرجەم بولدى.
شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئا-
رىسىدىكى دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتى بۇرۇنقىدەك دوستانە مۇنا-
سىۋەتكە ئۆزگەردى.

مىلادىنىڭ 787 - يىلى 8 - ئايدا ئۇيغۇر قاغانى تۇن

باغا تارقان بەگچۇر تارقان باشچىلىقىدا تاڭ دىزۇڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ تاڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويدى. تاڭ دىزۇڭ ئۇيغۇر قاغانىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، مەلىكە شۈەنئەننى قاغانغا ياتلىق قىلدى. ئۇيغۇرلار مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن جۇڭگوغا 10 مىڭ ئات ئەكەلدى. تاڭ پادىشاھى مەلىكىنى ناھايىتى نۇرغۇن سەرەمجانلار بىلەن قارابالغاسۇنغا ئۇزاتتى. مەلىكە شۈەنئەن قاغان بىلەن ئىككى يىل جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن، تۇن باغا مىلادىنىڭ 789 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. مەلىكە شۈەنئەن ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنغان مەلىكىلەرنىڭ ئۈچىنچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مىلادىنىڭ 808 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى مەلۇم. لېكىن مەلىكە جۇڭگودا ئالەمدىن ئۆتتىمۇ ياكى قارابالغاسۇندا ئالەمدىن ئۆتتىمۇ، بۇ ئانچە ئېنىق ئەمەس.

تارىختا، ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىنى ئالغان تۇن باغا تارقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى تاراس قاغان بولدى. ئۇ تەگرىدە بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا ئاتالدى. تاراس مىلادىنىڭ 790 ـ يىلى كىچىك بىكەسى (كىچىك خانىشى) تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇيغۇر بەگلىرى تاراسنىڭ ئوغلى ئايچورنى قۇتلۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا تەختكە چىقاردى. ئايچۇر گۆدەك بولغىنى ئۈچۈن، ھاكىمىيەتنى ئىل ئۆگەسى (باش ۋەزىرى) يۈرگۈزدى. ئايچۇر قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (790 ـــ 795)، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى ئەھۋالى خېلى دەرىجىدە يامانلاشتى. بۇ چاغدا، ئۇيغۇرلار

تسبەت خانلىقى بىلەن بولغان ئۆروشلاردا ئوتۇقسىز لىققا ئۇچ-
رىدى. بۇ تەرەپتىكى ئەھۋاللار ئۆز نۆۋىتىدە سۆزلىنىدۇ.
ئايچۇر مىلادىنىڭ 795 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ
باش ۋەزىرى قۇتلۇق قاغان بولدى. قۇتلۇق قاغان بولغان
مەزگىلدىن باشلاپ ئۇ مىلادىنىڭ 805 - يىلى ئالەمدىن ئۆت-
كەنگە قەدەر بولغان ئون يىل ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ھۆكۈمران
ئۇرۇق بولغان ياغلا قارلارنىڭ تەسىرى تازىلىنىپ، ئادىزلار-
نىڭ (قۇتلۇق ئادىز قەبىلىسىدىن ئىدى) ھۆكۈمرانلىقى مۇستەھ-
كەملەنگەن ئون يىل بولغان بولۇشى مۇمكىن.
805 - يىلى قۇتلۇق ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغلى
قاغان بولدى. ئۇ ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان
دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 808 - يىلى جۇڭگو
تارىخچىلىرى بويى قاغان دەپ ئاتىغان كىشى ئاي تەڭرىدە
قۇت بولمىش قۇچ بىلگە خاقان ئۇنۋانىنى ئالدى. بىز بۇ قاغان-
نى ئاي تەڭرىخان، دەپ ئاتايمىز. ئاي تەڭرىخان(808 — 821)
ئۇيغۇر قاغانلىرى ئىچىدە ناھايىتى باتۇر، مەشھۇر قاغان
بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 819 - يىلى تاڭمەلىكىسىگە ئۆيلىنىش
تەلىپىنى قويدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ شيەنزۇڭ
(806 - 820) مەلىكە يۇنئەننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا ماقۇل
بولدى. لېكىن تاڭشيەنزۇڭ ئوردا ۋەزىرلىرى بىلەن ئۇزۇن
كېڭەشكەندىن كېيىن، ئاي تەڭرىخانغا ياتلىق قىلىدىغان
مەلىكە يۇنئەننىڭ توي مۇراسىمىنى بىر نەچچە يىل كېيىن
ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا قاغانغا تەكلىپ بەردى. ئاي تەڭرىخان
بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى. چۈنكى، تاڭ پادىشاھى شيەنزۇڭ
ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئۆلۈغى، شۆھرەتلىكى بولغان ئاي

تەڭرىخانغا ياتلىق قىلىدىغان مەلىكە يۈنئەننى ئاي تەڭرىخانـ
نىڭ شەنگە مۇناسىپ كەلگۈدەك سەرەمجان، سوۋغا ـ سالامـ
لار بىلەن ئۇزىتىش ئۈچۈن، دۆلەت خەزىنىسىدىكـى پۇلـنىڭ
يېرىمىنى دېگۈدەك سەرپ قىلـىشقا تـوغرا كېلىدىغانلىقىنـى
نەزەردە تۇتقانىدى. چۈنكى، بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى مالىيە
جەھەتتە ئېغىر قىيىنچىلىققا يولۇققانىدى. ئـەپسۇسكـى، ئاي
تـەڭرىخان مىلادىنىڭ 821 ـ يىلـى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ
مەلىكە يۈنئەنگە ئۆيلىنىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئاي
تەڭرىخانىنىڭ ۋاپاتىـدىن كېيىن، مـەلىكە يۈنئـەن تـەركـ
دۇنيا بولۇپ، راھىبە بولۇپ كەتتى.

ئاي تەڭرىخان ۋاپاتىدىن كېيىن، جۇڭگو تارىخچىلىرى
چۇڭدى قاغان دەپ يېزىشقان كىشى قاغـان بولدى. بۇ كـۈن
تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۈچلۈق بىلگە قاغـان دەپ ئاـ
تالدى. بۇنىڭ ۋاقتىدا(821 ـــ 824) تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىـ
شاھى تـاڭمىزۇڭ 821 ـ يىلـى سىڭلـىسى مەلىكە تەيخۇنى
ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. بۇ توي مۇراسىمى توغرىسىـــدا «تاڭ
سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»بابىدا خېلى
تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. شۇ مەلۇماتقا ئاساسلانغـاندا،
پادىشاھ تاڭ مىزۇڭ (821 ـــ 824)مەلىكە تەيخۇنى چاڭئەندىن
قىزاپىـالغاسۇنـغا ئۇزىتىدىغان چاغدا، بايراملىق كىيىملىرىنى
كىيىپ، ئۇنى چاڭئەن شەھىرىنىـڭ شەرقىدىكى تۇڭخۇامېـن
دەرۋازىسىغىچە ئۇزىتىپ چىققان. تاڭسۇلالىسىنىڭ يۇز لىگەن
ھەربىي،مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن چاڭجىڭ
ئىباdeتخانىسى ئالدىدا ئـۇزىتىش مۇراسىمـى ئۆتكۈزۈلۈپ،
مەلىكە تەيخۇ بىلەن خوشلىشىش ئىشلىرى ئورۇندالغان. تاڭ

پادىشاھى مىزۇك چېگرىغا بارغۇچە بولغان يول بويىدىكى
ئوبلاست، ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ ئەمەلدارلىرىغا يارلىق
چۈشۈرۈپ. مەلىكە تەيخۇ ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىدىن ئۆتكەندە،
ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ 300 مىڭدىن ئەسكەر چىقىرىپ ئۇزى-
تىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرغان. ئۇيغۇر قاغانى چۈگدىخان،
ئىنانچۇ، ئۇلۇغ تۇتۇق ئىزگىل، تاشقى ئىشلار تارقانى،
يابغۇ، بىكە، تارقان قاتارلىق سەككىز كىشى باشلىق چوڭ
ئۆمەكنى تەشكىل قىلغان، جۇڭگو مەلىكىسىنى قارشى ئا-
لىدىغان بۇ ئۆمەك مىڭدىن ئارتۇق ئات، تۆگە ۋە ھارۋا
قاتارلىق قاتناش ۋاسىتىلىرىنى ئېلىپ، «سىبىرىق قومۇش
بۇلىقى» (بۇ جاي ئۇيغۇر قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە) دېگەن
جايغىچە مەلىكىنىڭ ئالدىغا كەلگەن. مەلىكە تەيخۇ ئۇيغۇر
قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا يېتىپ كەلگەندە،
ئۇيغۇر ئادىتى بويىچە توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن. مۇراسىم
ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈنى «قاغان ئېگىز بىناغا چىقىپ،
بىنانىڭ شەرقىي پېشايۋانىدا كۈنچىقىشقا قاراپ
ئولتۇرغان. بىنانىڭ ئالدىغا كىگىز ئۆي تىكىلگەن.
بۇ ئۆيدە مەلىكە ئولتۇرغۇزۇلغان. ئۇيغۇر راھىبلىرى
مەلىكىگە ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى توغرىسىدا چۈ-
شەنچە بەرگەن. مەلىكە تەيخۇ خەنزۇچە كىيىملىرىنى سېلىۋې-
تىپ، ئۇيغۇرچە كىيىم كىيگەن. ئاندىن كېيىن، مەلىكە ياشا-
غان بىر ئۇيغۇر يەڭگىنىڭ ھەمراھلىقىدا بىنانىڭ ئالدىغا چى-
قىپ، كۈنپېتىشقا قاراپ چوقۇنغان. مەلىكىنىڭ ھەرىكىتىگە
قاغان ئولتۇرغان جايدىن نەزەر سالغان. مەلىكە قاغانغا
باش ئېگىپ چوقۇنغاندىن كېيىن، چېدىرغا كىرىپ،

بۇ ئىشنىڭ ئالدىدا كىيگەن كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ،
خاتۇنلۇق كىيىمىنى كىيگەن، بېشىغا خۇددى مۇڭگۈزدەك ئالـ
دىغا قاراپ تۇرىدىغان ئالتۇن ئوتتۇغا تلىق تاج كىيگەن. ئانـ
دىن كېيىن، بىنانىڭ ئالدىغا چىقىپ ئېگىلىپ تۇرۇپ قاغانغا
تەزىم قىلغان. ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ۋەزىرلىرى ئالدىن تەييارـ
لانغانچوڭ تەختىراۋانىنىڭ ئالدى تەرىپىدە ئالاھىدە راسلانـ
غان كىچىك بىر ئورۇنغا مەلىكە تەيخۇنى ئولتۇرغۇزغان.
ئۇيغۇر «توققۇز تارقانلىرى» (ئىچكى ئىشلار تارقانى ئۈچ
نەپەر، تاشقى ئىشلار تارقانى ئالتە نەپەر) تەختىراۋاننى
نۆۋەتلىشىپ كۆتىرىپ، ئەردا ئىچىگە كىرىپ، كۈنچىقىشقا
قاراپ ئوڭدىن بۇرۇلۇپ، ئوردىنى توققۇز قېتىم ئايلانغان.
بۇ ئىشلار ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، مەلىكە تەيخۇ تەختىـ
راۋاندىن چۈشۈپ بىناغا چىققان. ئۇ كۈنچىقىشقا قاراپ
قاغان بىلەن يانمۇ يان ئولتۇرغان، ۋەزىرلەر مەلىكىنى
تەبرىكلەشكەن. ⑥
چۇڭدىخان مىلادىنىڭ 824 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن
كېيىنمۇ مەلىكە تەيخۇ قارابالغاسۇندا 20 يىل (821 — 840)
تۇرغان. شۇ مەزگىلدە، ئۇنىڭ چۇڭدىخاندىن باشقا ئۇيغۇر
قاغانلىرىغا ياتلىق بولغان ـ بولمىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانـ
داق مەلۇمات يوق.
جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇر قاغانلىقى ئارىسىدىكى قۇدىـ
لىششلارنىڭ سىياسىي رولى توغرىسىدا بىرئاز چۈشەنچە
بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.
تارىختىكى قۇدىلىششلار نوقۇل سىياسىي مەقسەتتىن
بولىدۇ. جۇڭگو خانلىرى ئۆز قىزلىرىنى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆـ

كۆمرانلىرىغا ياتلىق قىلىشتا مۇنۇ ئۈچ مەقسەتنى كۆزدە تۇتـ
قان: بىرىنچى، ئۆزى بىلەن باشقا دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن
بىتىمنامىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش. تاڭ سۇلالىسى مەلىكىـ
لىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنىشى ئۇيغۇر قاغانـ
لىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۈـ
زۈلگەن ئىتتىپاقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى نەزەردە تۇـ
تاتتى. مىلادىنىڭ 758 ـ يىلى مەلىكە نىڭگونىڭ قارابالغاـ
سۇنغا ماڭىدىغان چاغدا، «دۆلەت ئىشى مۇھىم، ئۆلسەممۇ
ئۆكۈنمەيمەن» دەپ يىغلىغانلىقىنى ئەسكە ئېلىش كېرەك.
ئىككىنچى، جۇڭگو خانلىرى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا
ياتلىق بولغان قىزلىرى ئارقىلىق شۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى ئەھۋالىـ
دىن خەۋەردار بولالايدۇ. مەلىكە ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ بارغان
تەجرىبىلىك سىياسەتچىلەرنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن جاسۇسلۇق
ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ، ھەتتا ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەـ
ئىتىنى كۆزلەپ، ئىغۋا تۇقۇپ، ئەرلىرىنى ئالدايدۇ. مەسىـ
لەن: مىلادىنىڭ 615 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانى سىۋارخان
سۈي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۈي ياڭدىنى يەنمېندە قورشىـ
ۋالغاندا، ئۇنىڭ ئايالى مەلىكە يىچىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇـ
نىڭغا «ھازىر ئارقا تەرىپىمىزدە (شىمالىي تەرەپتە دېمەكچى)
جىددىي ئەھۋال تۇغۇلۇپتۇ» دېگەن ئىغۋانى يەتكۈزىدۇ. بۇ
ئىغۋاغا ئىشەنگەن سىۋارخان، تۈركلەر ئېلىدە قوزغىلاڭ كۆـ
تۈرۈلگەن ئوخشايدۇ دەپ ئەنسىرەپ، يەنمېن قورشاۋىنى ئەـ
مەلدىن قالدۇرۇپ قايتىپ كېتىدۇ، سۈي ياڭدى تۈركلەرگە
ئەسىر بولۇپ قېلىشتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. ئۈچىنچى، جۇڭگونىڭ
خانلىرى باشقا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ياتلىق بولغان مەلىكە

قىزلىرىدىن تۇغۇلغان بالىلىرىنىڭ ۋارىسلىقى ئارقىلىق كەلگۈسىدە شۇ دۆلەتكە ھۆكۈمران بولۇشنى، ئۇ دۆلەتنى ئۆزىگە بېقىنىدىغان ھالغا چۈشۈرۈشنى نەزەردە تۇتقان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز قىزلىرىدىن تۇغۇلغان شاھزادىلەرنىڭ شۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىشى توغرىسىدا دەۋا قوزغاپ، شۇ دۆلەت ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە ئىتتىپاقسىزلىق تۇغدۇرۇپ، بىر پۈتۈن دۆلەتنى پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇرۇشنى، ئاخىردا ئۇنى يوق قىلىشنى كۆزلىگەن. مەسىلەن: مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق بولغان مەلىكە جەيۇ ئۇيسۇن خانلىقىدا 50 يىل تۇرغان مەزگىلدە، ئارقا - ئارقىدىن ئۇيسۇنلارنىڭ كۈنبەگلىرىدىن قۇنشۇمى (93—104)، ئۇنغۇمى (60—93)، نىمى (52—60) قاتارلىق ئۈچ خانغا ياتلىق بولغان. مەلىكە جەيۇ شۇ مەزگىلدە ئۆزى بىلەن بىللە بارغان ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە، خەن پادىشاھلىقى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان سىياسىي ۋەزىپىلەرنى ساداقەت بىلەن ئورۇندىغان. ئۇنىڭ ئۇنغۇمىدىن تۇغۇلغان ئوغلى يانغۇمى مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارنىڭ خانلىق تەختىنى تالىشىپ مەيدانغا چىققان. نەتىجىدە، بىر پۈتۈن ئۇيسۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. خەنزۇ مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان يانغۇمى چوڭ كۈن بەگ، ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئۇيغۇت كىچىك كۈن بەگ بولغان. يانغۇمىغا ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن 60 نەچچە مىڭ ئائىلە (350 مىڭ كىشى)، ئۇيغۇتقا 50 نەچچە مىڭ ئائىلە (250 مىڭ كىشى) قارىغان. بۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جايلارنىڭ چېگرىسىمۇ ئېنىق ئايرىتىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىرى تارىخىي تەجرىبىلەردىن ساۋاق
ئېلىپ، جۇڭگو مەملىكىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىدىن
ساقلانغان بولسا كېرەك، مەسىلەن، مىلادىنىڭ 779 - يىلى
تون باغا تارقان بوگۇخاننى ئۆلتۈرگەندە، ئۇنىڭ جۇڭگولۇق
مەملىكىسى شاۋنىڭگوددىن تۇغۇلغان ئىككى بالىسىنىمۇ ئۆل-
تۈرۈپ تاشلىغان، ئۇ بۇ بالىلارنىڭ كەلگۈسىدە ئۇيغۇر قاغانلى-
قىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق دەۋاسىنى قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن
بولۇشى مۇمكىن.

مەملىكە شاۋنىڭگوددىن كېيىن ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق
بولغان مەملىكە شۈەنئەن، مەملىكە تەيخۇلار ئۇيغۇر قاغان-
لىرىدىن بالا تۇغمىغان. ئېھتىمال قاغانلار بالا بولماسلىقنىڭ
ئامالىنى قىلغان بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق بولغان جۇڭگو مەملىكىلىرى
ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى ئىناقلىق-
نىڭ نىسبەتەن ئۇزاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا كاپالەت-
لىك قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسى

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا، چارۋىچىلىق ئىگ-
لىكىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئاتلىق قوشۇننىڭ
جەڭلەردە ئوينايدىغان ناھايىتى مۇھىم رولىنى نەزەردە
تۇتۇپ، ئۇيغۇر قاغانلىقى چارۋىچىلىقتا ئات ئۆستۈرۈشنى

مۇھىم ئورۇنغا قويغانىدى. ئۇ زاماندا، ئاتلىق قوشۇن ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىشنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك شەرتى ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئات ئۆستۈرۈشكە بەكمۇ كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلار بىرنەچچە مىليون ئاتنىڭ ئىچىدىن جەڭگە ياراملىق بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاتنى تاللاپ، 221 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغانىدى. ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇر-لارنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرى دېگۈدەك ئاتلىق بولۇپ، پىيادە قوشۇنلىرى يوق ھېسابىدا ئىدى. ھون، تۈرك، ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى جەڭگە ماڭغاندا، 100 مىڭلاپ زاپاس جەڭ ئاتلى-رىنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭاتتى.

ئات يەنە ئىنتايىن مۇھىم قاتناش قورالىمۇ ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆستۈرگەن ئاتلىرىغا باسىدىغان ئايرىم تامغىلىرى ۋە ئۆز يايلاقلىرى بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاتلىرى «تامغىلىق ئاتلار» دەپ ئاتىلاتتى.

جۇڭگو خانلىرىمۇ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆزىنىڭ شىمالىدىكى جەڭگىۋار، ئۇرۇشقاق قوشنىلىرىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلىشقا كۆڭۈل بۆل-گەن، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىنىڭ ئاتقا ئېتى-بار بېرىشى ئالاھىدە بولغان. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرى كەڭسۇدىكى لۇڭيۇ، لەنجۇ، فېڭلياڭ، تيەنشۈي قاتارلىق تۆت ۋىلايەت بىلەن خېشى كارىدورىدا ئوت، سۈيى مول كەڭتاشا يايلاقلارنى ئېچىپ، بۇ يايلاقلارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىپ، بۇ ئورگانلارغا تەجرىبىسى مول ئەمەلدارلارنى باش قىلىپ تەيىنلىگەن.⑦ بۇنىڭ بىلەن،

مىلادىنىڭ 630 – يىلىدىن 670 – يىلىغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە بۇ يايلاقلاردا بېقىلغان ئاتلارنىڭ سانى 700 مىڭدىن ئاشقان. مىلادىنىڭ 670 – يىلىدىن باشلاپ تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا كەسكىن ئۇرۇشلار باشلاندى. بۇ ئۇرۇشلار كەڭسۇدىكى ئات ئۆستۈرۈلىدىغان يايلاقلارنىڭ ئامانلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە خەۋپ يەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئات ئۆستۈرۈشكە مەسئۇل بولغانلارنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكىدىن يايلاقلار چۆلدەرەپ، كۆپلىگەن ئاتلار ئۆلۈپ كەتتى. مىلادىنىڭ 754 – يىلىغا كەلگەندە ئاتنىڭ سانى 320 مىڭغا چۈشۈپ قالدى. بۇنىڭدىن كارغا كېلىدىغان ئات 200 مىڭچە بار ئىدى. مانا شۇنداق ئەھۋال ئۈستىدە، تاڭ سۇلالىسى نۇرغۇن كىشىلىك ھەربىي قوشۇنىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قاتناشنى ئات بىلەن تەمىنلەشتە ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. بولۇپمۇ مىلادىنىڭ 755 – يىلى ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ ئۆڭلۈك لوياڭ بىلەن چاڭئەننى بېسىۋېلىپ، پادىشاھ تاڭ شۈەنزۇڭ سىچۈەنگە قېچىپ كەتكەندە، جۇڭگوچوڭ قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قېلىپ، پادىشاھقا قاراشلىق ئاتلار بىر نەچچە تۈمەنگىلا چۈشۈپ قالدى.⑧ مىلادىنىڭ 756 – يىلى تاڭ سۇزۇڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەختىگە چىققاندا، تىبەت خانلىقى كەڭسۇنىڭ كۆپ قىسمىنى بېسىۋالدى. كەڭسۇدىكى ئات ئۆستۈرۈلىدىغان يايلاقلارنىڭ قولدىن كېتىشى تاڭ سۇلالىسىنى ئات مەنبەسىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن كۆپلەپ ئات سېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە بولۇپ، ئىيانچىلار بولسا ئاساسەن ئاتلىق ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق

قوشۇنلىرى ياردەمگە كەلمىگەن بولسا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىسيانچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دۆلىتىنىڭ بىرلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلىشى ناتايىن ئىدى. ئۆكتۈك ئىسيانى ۋاقتىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر قاغانلىقى ئارىسىدا ئات ۋە يىپەك مال سودىسى يولغا قويۇلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىرىغا موھتاج بولغان بولسا، ئۇيغۇرلار جۇڭگونىڭ ئىسىل يىپەك ماللىرىنى قولغا چۈشۈرۈشكە قىزىقاتتى. چۈنكى ئۇيغۇرلار جۇڭگودىن ئالغان يىپەك ماللارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، بىر قىسمىنى خەلقئارا بازارلارغا ئاپىرىپ يۇقىرى باھادا ساتاتتى. بۇ سودىدا، ئۇيغۇرلار بىر ئاتنى جۇڭگونىڭ 50 توپ يىپەك تاۋىرىغا تېگىشتى. جۇڭگودا يىپەك توقۇمىچىلىقى تەرەققىي تاپقانىدى. تاڭ سۇلالىسى ئاتقا بولغان جىددىي ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، بۇ خىل نىسبەتتە مال تېگىشىشكە رازى بولدى.

ئۇيغۇرلار ئۆكتۈك ئىسيانى باشلانغان ۋاقىتتىن باشلاپ 100 يىل ئىچىدە جۇڭگوغا ھەر يىلى دېگۈدەك ئاز دېگەندە بىر نەچچە مىڭ، كۆپ دېگەندە بىر نەچچە ئونمىڭدىن 100 مىڭغا قەدەر ئات ئەكىلىپ ساتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 773 - يىلى جۇڭگوغا 10 مىڭ تۇياق، مىلادىنىڭ 782 - يىلى 100 مىڭ تۇياق ئات ئەكىلىپ ساتتى. بىر ئات 40 توپ يىپەك تاۋارغا تېگىشىلگەندە، مىلادىنىڭ 782 - يىلى سېتىۋالغان 100 مىڭ ئات ئۈچۈن جۇڭگو ئۇيغۇرلارغا 4 مىليون توپ يىپەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. لېكىن، جۇڭگودا ئىچكى ئىسيانلار يۈز بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر دەرىجى-

دە ۋەيران بولغانلىقتىن، تـاڭ سۇلالىسى بـۇ مالنى ۋاقتىدا تۆلىيەلمەي، ئۇيغۇرلارغا قەرزگە بوغۇلۇپ قالدى.شۇ يىلى بۇ مال ھېسابىغا پەقەت 100 مىڭ توپ يىپەك تاۋار بىلەن100 مىڭ سەر ئالتۇن ـ كۈمۈشلا تـۆلىيەلىدى.⑨ تـاڭ سۇلالىسى ئۇيـ غۇرلارغا تۆلەيدىغان بۇ قەرزنى تاكى 840 ـ يىلىغا قـەدەر، يەنى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ تامامەن ۋەيران بولۇپ چوڭ كۆـ چۈشكە مەجبۇر بولغىنىغا قەدەر تۆلەپ تۈگىتەلمىدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تـاڭ سۇلالىسى ئوتـتۇرىسىدا بولغان ئات ۋە يىپەك مال سودىسىدا ئاخىرىغا بېرىپ، يەنى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ھەر ئىككى تەرەپتە سەـ ممىيەت بولمىدى. سان ۋە سۈپـەتكە ئېتىبـار بەرمەيدىغان ساختىپەزلىك ھادىسىلىرى ئېغىر ھالدا پەيدا بولدى.مۇنداق ئەھۋالنى ئىككى دۆلەتـنىڭ ھۆكۈمرانـلىرىنىڭ مەنپەئەتپەـ رەسلىكى كـەلتۈرۈپ چىقاردى. تاڭ سۇلالـىسى ھۆكۈمرانلىرى، ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدىغان قەرزنى تۆلەش ئۈچۈن نوقۇل دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يىپەك توقۇمىچىلىقىغىلا تايانغان بىلەن بولـ مايدىغانلىقىنى چوڭـقۇر ھېس قىلـدى. ئۇلار خەلـق ئىچىگە ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، خەلققە بېسىم ئىشلىتىپ، ئۇلاردىن قاقتى ـ سوقتى قىلىش يولى بىلەن كۆپ مىقداردا يىپەك مال يىغىشقا ئۇرۇندى. ئۇيغۇر ھۆكۈمـرانلىرى بولسا، جۇڭگودىن تېخىمۇ نۇرغۇن يىپەك مالغا ئىگـە بولۇش ئۈچۈن، نۇرغۇنلىـ غان كېسەل، ئورۇق، يارىماس ئاتلارنىمۇ جۇڭـگوغا ساتىدىـ غان ئاتلارنىڭ قاتارىغا ئارىلاشتۇرۇۋەتتى.تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئات ئۈچۈن تـۆلەيـدىغان يىپەك تـاۋارلارنىمۇ ئېنى تـار، بويى قىسقا، توقۇلۇشى قوپال بولۇشقا باشلىدى. ئـاخىرىغا

بېرىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ساتقان ئاتلىرىنىڭ 60 ـ 70 پىرسەنتى كارغا كەلمەيدىغان، ئورۇق، ئاغرىق ئاتلاردىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى بۇ سودىدا ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغۇچى تەرەپ يەنىلا تاڭ سۇلالىسى بولدى. بۇ خىل ئەھۋالنى تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن شائىر بەيجۈيى (772 — 846) «چوغاي يوللىرى» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

شېئىرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى:

阳山道，阳山道，纥逻敦肥水泉好。
每至戌人送马时，道傍十里无纤草，
草尽泉枯马病羸，飞麦但印骨与皮。
五十匹缣易一匹，缣去马来无了日。
养无所用去非宜，每岁死伤十六七，
缣丝不足女工苦，疏织短截充匹数。
藕丝蛛纠三丈余，回鹘诉称无用处。
咸安公主号可敦，运为可汗频奏论。
元和二年下新敕，内出金帛酬马值。
仍诏江淮马价厥，从此不令疏短织。

تەرجىمىسى:

چوغاي، يولى چوغاي يولى — بۇ ئۇزۇن يوللار...
قارا دېڭىزنىڭ سۈيى ئەلۋەك، بۇلاق قايناپدۇ.
ئۇيغۇر ئەھلى ئات ساتقىلى كەلسە ھەر قېتىم،
بۇ يوللارنىڭ بويلىرىدا گىياھ قالماپتۇ.

چۆپ تۈگەيدۇ، بۇلاق قۇرۇپ، ئاتلاردۇر كېسەل،
باسقان تامغا كىرىپ كەتكەن ئۇستىخانىغىچە.
بىر ئات ئۈچۈن تېگىشىدۇ شايى ئەللىك توپ،
قارارى يوق، كەلتۈرۈلەر ئات قاچانىغىچە.
باققاندىمۇ كارغا كەلمەس بۇ ئورۇق ئاتلار،
يىلغا تۇشماي ئۆلۈپ قالار ئۇندىن يەتتىسى.
مەشۇت كەمچىل، قىز - ئاياللار قالدى جاپادا،
شايىلارنى قول ئۈچىدا تۇقىدى قوپال،
توپ سانىنى تۇشقۇزماقنى ئويلاپ ھەممىسى،
شايىلىرى ئۆمۈچۈكنىڭ تورىدەك شالاڭ.
ئۇيغۇرلار كۆپ خاپا بولدى بۇنداق شايىغا.
قاغاننىڭ مەلىكىسى خاتۇن — شيەنئەن.
بۇ ئەھۋالنى ئۇقشاڭ دېدى جۇڭگو خانىغا،
يۈەنخېنىڭ ئىككىنچى يىلى * قىلدى شاھ پەرمان،
خەزىنىدىكى كىمخابلارنى تولىدى ئاتقا.
ياخشى شايى كەلتۈرۈلدى جىياڭنەن تەرەپتىن،
شايىلارنى ناچار توقۇش بولمىدى باشقا.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ 782 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاتلىرى ئۈچۈن تۆلىگەن بىر قىسىم يىپەك تاۋارلىرىنىڭ ئېنىق ھېسابى تۆۋەندىكىچە ⑩ :

ۋاقتى:	تاۋارنىڭ توپ سانى
782 - يىلى	100 مىڭ توپ
787 - يىلى	50 مىڭ توپ

※ يۈەنخېنىڭ ئىككىنچى يىلى — مىلادى 809 - يىلى.

790 - يىلى	300 مىڭ توپ
792 - يىلى	70 مىڭ توپ
815 - يىلى	167 مىڭ توپ
816 - يىلى	85 مىڭ توپ
822 - يىلى	200 مىڭ توپ
827 - يىلى	460 مىڭ توپ
829 - يىلى	230 مىڭ توپ

جەمئىي: 1 مىليون 662 مىڭ توپ

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگو مىلادىنىڭ 782 - يىلى ئۇيغۇرلاردىن سېتىۋالغان 100 مىڭ ئات ئۈچۈن 4 مىليون توپ يىپەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى. ئەمەلىيەتتە 100 مىڭ توپ تۆلىگەن. 821 - يىلى سېتىۋالغان 20 مىڭ ئات ئۈچۈن 800 مىڭ توپ يىپەك تاۋار تۆلىشى لازىم ئىدى، ئەمەلىيەتتە 200 مىڭ توپ تۆلىگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قاتمۇ قات قەرزگە بوغۇلۇپ قالغان.

780 - يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ قەرزنى سۈيلىگەن، تاڭ سۇلالىسى مالىيە جەھەتتە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەرزنى كېيىن تۆلەپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. تاڭ سۇلالىسى بىر تەرەپتىن بۇ خىل قەرزدارچىلىقنىڭ دەردىنى تارتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسى پايتەختىگە ئۈزۈلمەي كېلىپ -

كىتىپ تۇرىدىغان ئۇيغۇر ئەلچىلىرىگە تەقدىم قىلىدىغان سوۋغا - سالاملارنى تەييارلاشنىڭمۇ جاپاسىنى چەككەنىدى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ئۆمىكى ئادەتتە ئازدېگەندە بىرنەچچە يۈز، كۆپ دېگەندە مىڭدىن ئارتۇق كىشىدىن ئىبارەت بولاتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە كەلگەن ئۇيغۇر ئەلچىلىرىگە ۋە ئۇلار ئارقىلىق قارابالغاسۇندىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىغا تەقدىم قىلىنغان سوۋغا - سالاملار بەزىدە 1000 ھارۋىغىمۇ يەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 773 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تەقدىم قىلغان خىلمۇ خىل سوۋغىلىرى يېتەرلىك دەرىجىدە مول بولغان.[11]

ئالتىنچى باب   ئۇيغۇر قاغانلىقى ۋە تىبەت خانلىقى

تىبەت خانلىقىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بولغان مۇناسىۋىتى

سۇڭزەن كانپۇ مىلادىنىڭ 630 - يىلى تىبەت بىلەن كۆكنۇر تېررىتورىيىسىدە ياشايدىغان چياڭ، دى (تىبەتلىكلەرنىڭ ئەجدادلىرى) قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ تىبەت خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق 210 يىلچە (630 — 845) ھۆكۈم سۈردى. سۇڭزەن كانپۇ ھازىرقى لاسانى تىبەت خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلدى. ئۇ مەمۇرىي تۈزۈم ۋە ھەربىي تۈزۈمنى تۇرغۇزدى، قانۇن تۈزۈپ چىقتى. خوتەنگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوتەن ئۇيغۇرلىرى قوللانغان يېزىقنى (ئېھتىمال سانسكرىت يېزىقى بولسا كېرەك) قوبۇل قىلىپ، دۆلەت ئىشلىرىدا يېزىق قوللاندى. تاڭ سۇلالىسى دەسلەپتە تىبەت خانلىقىنى يېنىغا تارتىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ باشقا دۈشمەنلىرىگە قارشى سېلىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 641 - يىلى سۇڭزەن كانپوغا مەلىكە ۋېنچېڭنى ياتلىق قىلدى. سۇڭزەن كانپۇ مىلادىنىڭ 650 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىبەت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى ئانچە ياخشى بولمىدى.

بولۇپمۇ تىبەت خانى ماگزۇڭ ماگزەننىڭ ۋاقتىدىن باشلاپ
(650 — 679) تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسى-
دا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلاندى. تىبەت خانلىقى
ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتىنىڭ ياماناىقى
(تاغلىق ئېگىزلىكى، ئىقلىمىنىڭ ناچارلىقى)نى باھانە قىلىپ
قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىشقا كىرىش-
تى. ئۇيغۇر خانلىقىدا بولسا ئەكسىچە قوشنا دۆلەتلەرنىڭ
تېررىتورىيىسىنى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق ئىدى. مىلادىنىڭ
830 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى لىيۇ يەنشىڭ
تىبەت سەركەردىسى شاڭ چىشىگىغا مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇيغۇر-
لار دۆلىتىمىزنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت كەلگەندە ياردەم بېرىپ
بىزنى قۇتقۇلدۇردى، ئۇلاردا تاجاۋۇز قىلىپ بىر غېرىچ يەر-
نى بېسىۋېلىش نىيىتى يوق، شۇنداق تۇرسا، ئۇلارغا رەھ-
مەت ئېيتماي بولامدۇ!»[12]

بىز باشتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرۇش تەدبىرىنى قوللانغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق.

تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 760 - يىلىدىن باشلاپ ناھا-
يىتى كۈچەيدى، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇ-
رۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ خېلى
كۆپ قىسمىنى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ھەممە زېمىنىنى دېگۈ-
دەك بېسىۋالدى. تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 783 - يىلى تى-
بەت خانلىقى بىلەن تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزدى. بىتىمنا-
مىگە كۆرە، چېكىنىشىپ ئاجىزلاپ كەتكەن تاڭ سۇلالىسى تى-
بەت خانلىقى بېسىۋالغان زېمىندىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر

بولدى ۋە تىبەت خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى توختاتتى. كەڭسۇنىڭ قولدىن كېتىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەرب ئەللىرى بىلەن بولىدىغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگو «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان يول ئارقىلىقلا غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى، سودىگەرلىرى چاڭئەندىن شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ زېمىنىغا كىرەتتى. ئاندىن داۋاملىق ھالدا شىمالغا يۈرۈپ قارابالغاسۇنغا باراتتى. ئۇ يەردىن غەربكە يۈرۈپ ئالتايدىن ھالقىپ ئۆتۈپ بەشبالىققا كېلەتتى. ئاندىن بەشبالىقتىن غەربكە مېڭىپ، ئىلى ۋادىسى، يەتتەسۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىياغا باراتتى. مانا شۇ يولنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرى ئۇيغۇر-ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يول تارىختا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغان.

تىبەت خانلىقى 783 - يىلى تۈزۈلگەن بىتىمنامە ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنى پاسسىپ ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى يۈرگۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. تىبەت خانلىقى 790 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا بىرنەچچە قېتىم جىددىي زەربە بەردى ۋە تارىم ۋادىسىنى بېسىۋالدى. ئايچۇرنىڭ ۋاقتىدا، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالى يامانلاشتى. دەسلەپتە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى قارلۇقلار 756 - يىلى ياغلا قارلارنىڭ بەزىبىر يولسىزلىقلىرىدىن ئاغرىنىپ، يۈز

ئۆرۈپ، غەربكە — بەشبالىق، يەتتەسۇ ئەتراپلىرىغا كەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قارلۇقلار بەزىدە ئۇيغۇرلارنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلدى، يەنى تىبەت خانلىقى بەشبالىق ئەتراپىدىكى قارلۇقلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى تۇرۇشقا كۈشكۈرتۈپ تۇردى. مىلادىنىڭ 791 - يىلى تىبەتلىكلەر بەشبالىققا ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ئىگىلىۋالدى. بەشبالىق قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئىل ئۆگەسى ئۇنىۋانى بىلەن ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ باش ۋەزىرى 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ، بەشبالىقنى تىبەتلىكلەر قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئاتلاندى. ئۇرۇشتا، ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى. ئىل ئۆگەسى قارابالغاسۇنغا قايتىپ كېلىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال يەنە 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ بەشبالىققا قاراپ يولغا چىقتى. بەشبالىقنى قولدىن بېرىپ قويۇش ئۇيغۇر قاغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈنمۇ ناھايىتى ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. چۈنكى بەشبالىق غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىشىدا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتىلىدىغان خەلقئارا يولدىكى ئەڭ مۇھىم مەركەزلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئىل ئۆگەسى ئىككىنچى قېتىمقى ئۇرۇشتا يەنە مەغلۇپ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ھالاك بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىق ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشىغا تاڭ سۇلالىسى ئېغىر ئالغۇدەك دەرىجىدە بىر ھەربىي ياردەم بەرمىدى. چۈنكى، شۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭ ھۆكۈم-

رانلىرىدا بۇ ئىككى دۆلەت ئۇرۇش بىلەن ئاجىزلاشسا، جۇڭگو ئۇچۇن پايدىلىق شارائىت تۇغۇلىدۇ، دەيدىغان قاراشمۇ بار ئىدى. مىلادىنىڭ 791 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇشى ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ يامانلاشتۇردى.

ئاي تەڭرىخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى

تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، بەشبالىق شۇ قېتىم تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا 17 يىل(791 — 808)قالدى.ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغاننىڭ ۋاقتىدا (805 — 808)، ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا باشلىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 808 ـ يىلى تىبەتلىكلەرنى بەشبالىقتىن قوغلاپ چىقاردى ۋە كەڭسۇدىكى ئۇۋىنىمۇ ئىگىلىۋالدى، بولۇپمۇ جۇڭگو تارىخچىلىرى بۈيى قاغان (保印) دەپ ئاتىغان ئاي تەڭرىخاننىڭ ۋاقتىدا(808 — 821) ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقى يەنە كۈچەيدى. «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدا قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان يادىكارلىقى» ۋە «يىلنامە»دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا. ئاي تەڭرىخان (ئۇنىڭ نامىنى قىسقارتىپ شۇنداق ئاتىدۇق) تارىختا داستان بولغۇدەك غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان.

ئاي تەڭرىخان 200 مىڭ كىشىدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، ئىستائىتتىن باش تارتقانلارنىڭ ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئاي تەڭرىخان مىلا-

دىنىڭ 810 ـ يىللىرى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقى-
مىدا ياشايدىغان قىرغىزلار ئۇستىگە باستۇرۇپ باردى. قىر-
غىزلار باشتا ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىغا ئىتائەت قىلغان
بولسىمۇ، كېيىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇ-
ۋالغانىدى. قىرغىزلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولۇۋېلىشىغا
يول قويمىغان ئۇيغۇرلار ئۇلارنى قايتا ـ قايتا بويسۇندۇرغان
بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 790 ـ يىللىرى ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەر-
نىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، ئۇلار يەنە مۇستەقىل بولۇۋال-
غانىدى. ئاي تەڭرىخان يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ
كەلگەندە، جەڭگىۋار قىرغىزلارنىڭ ناھايىتى قاتتىق قارشى-
لىقىغا ئۇچرىدى. لېكىن ئاي تەڭرىخان باتۇر قىرغىزلارنى
ناھايىتى قاتتىق باستۇردى، نۇرغۇن قان تۆكۈلدى.

ئاي تەڭرىخان مىلادىنىڭ 815 ـ يىلى ئۇيغۇر قوشۇن-
لىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەشھۇر
غەربكە يۈرۈشىنى باشلىدى. ئۇ بەشبالىقنى قايتا بېسىۋالغان
تىبەتلىكلەر ئۈستىگە بېسىپ كېلىپ، ھازىرقى جىمسار ئەت-
راپىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئارقىدىنلا كۇچاغا
قاراپ يولغا چىقتى. شۇ چاغدا، تىبەتلىكلەر كۇچانى قور-
شىۋالغانىدى. كۇچا ئۇچۇن بولغان قانلىق جەڭلەردە مەغ-
لۇپ بولغان تىبەتلىكلەر قاراشەھەرگە قاراپ قاچتى. ئاي
تەڭرىخان شەرققە قاراپ قاچقان دۈشمەننىڭ كەينىدىن بو-
راندەك تېزلىكتە قوغلاپ كېلىپ، تىبەتلىكلەرنى ھازىرقى
ئەشمە ياكى چەرچى ئەتراپىدا تارمار قىلىپ، ناھايىتى
چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. بەشبالىق، كۇچا، قاراشەھەر ئەت-
راپلىرىدا، ئاي تەڭرىخاننىڭ تىبەتلىكلەر ئۈستىدىن قازان-

غان شانلىق تارىخىي غەلىبىسى، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ ئامانلىقىنى كاپالەتلەندۈردى.

ئاي تەڭرىخان قاراشەھەر ئەتراپىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تولۇق تارمار قىلغاندىن كېيىن، غەربكە بۇرۇلۇپ قەشقەر ئارقىلىق پەرغانە ۋە يەتتەسۇغىچە يۈرۈش قىلدى، ئۇ پەرغانە ۋە يەتتەسۇدىكى قارلۇق، تۈرگەشلەرنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى باشقۇرىدىغان تۇتۇق، تۇدۇنلارنى تەيىنلىدى. ئاندىن كېيىن، ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى پايتەختى — قارابالغاسۇنغا شۆھرەت ۋە تەنتەنە بىلەن قايتىپ كەلدى. ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى بولغان ئاي تەڭرىخان مىلادىنىڭ 818 - يىلى تاڭسۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇڭگو مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مىلادىنىڭ 819 - يىلى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى بىلەن تاڭسۇلالىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، تاڭ مەلىكىسى يۈنئەن ئاي تەڭرىخانغا ياتلىق قىلىنىدىغان بولدى. بىر باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، توي مۇراسىمىنىڭ ۋاقتى ئارقىغا سۈرۈلگەچكە، مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئاي تەڭرىخان ئالەمدىن ئۆتۈپ بۇ قۇدىلىشىش ئەمەلگە ئاشمىدى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 815 - يىلىدىن تارتىپ 848 - يىلىغىچە (33 يىل) تىبەتلىكلەر ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى تېررىتورىيىسىگە قەدەم باسالمىدى. 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، قاغانلىقتا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە، تىبەتلىكلەر 848 - يىلى بەش

بالىق، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، 865 - يىلى بۆكۈ تېكىن تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. بۇ ئەھۋالنى ئۆز نۆۋىتى كەلگەندە تەپسىلىيرەك بايان قىلىمىز. مىلادىنىڭ 821 - يىلى كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قاغان دەپ ئاتالغان قاغاننىڭ ۋاقتىدا (821 — 825) تاڭ سۇلالىسى مەلىكە تەيخۇنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى، ئۇيغۇر قاغانى جۇڭگو مەلىكىسىنى قارابالغاسۇنغا كۆچۈرۈپ كېلىدىغان چاغدا (821 - يىلى) تىبەت خانلىقىنىڭ بۇزغۇنچىلىق سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، كۇچا، بەشبالىق قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر قوشۇنلىرىدىن 20 مىڭ (ھەربىر شەھەردىن 10 مىڭ) كىشىلىك ئاتلىقنى يۆتكەپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتتى. بىز باشتا مەلىكە تەيخۇنىڭ قارابالغاسۇنغا كەلگەنلىكى، ئۇيغۇرلار ئوردىسىدا تەنتەنىلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

شۇ قاغاننىڭ ۋاقتىدا، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن تىبەت دۆلىتى ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى. تىبەت قوشۇنلىرى قارابالغاسۇنغا بەش كۈنلۈك كېلىدىغان جايغىچە بېسىپ كەلدى. لېكىن ئۇرۇشنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇرلار تىبەت قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى، چۇڭدى قاغان ۋە ھازار تېكىننىڭ ۋاقتىدا (821 — 832) ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك باسقۇچىنىڭ (744 — 830) ئاخىرقى كۈنلىرىگە يېقىنلاشقان، ئەمما تېخى ئاجىزلاشمىغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلارغا تۆلەيدىغان قەرز ھېسابىغا 822 - يىلى 200 مىڭ توپ، 827 - يىلى 460 مىڭ

تۇپ، 829 ـ يىلى 230 مىڭ تۇپ يىپەك مال ئەۋەتكەنلىكى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، كۈچلۈك تىبەت خانلىقى ئاجىزلاپ كەتتى. تىبەت خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچ ـ قۇدرىتى، ئۆز قوشنىلىرى بىلەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلاردا خوراپ، تۈگەپ كېتىشكە تاس ـ تاماسلا قالغانىدى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، تىبەت خانلىقى مىلادىنىڭ 845 ـ يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئۆزىنىڭ ئاساسىي دۈشمەنلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ 830 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى سەۋەب بولدى.

يەتتىنچى باب شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى

كۆچۈشنىڭ سەۋەبلىرى

مىلادىنىڭ 830 ـ يىلىدىن 840 ـ يىلىغىچە بولغان ئون يىل ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى تارىخىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى بولۇپ، شۇ مەزگىلدە شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، قاغانلىقنىڭ پايتەختىنى قارابالغاسۇندىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆتكەپ كەتتى.

ئالپ بىلگە تەڭرى ئۇيغۇر قاغان ئۇنۋانىدا ئاتالغان ھازار تېكىننىڭ ۋاقتىدا ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈز بېرىپ، ئىچكى ئۆرۈشنىڭ ئاپەتلىك يانغىنلىرى لاۋۇلداشقا باشلىدى. ئەزەلدىن تارتىپ ئۇيغۇر قاغانلىقىدا قاغانلىق تەختىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قاغانلار ئولتۇرۇپ كەلگەنىدى. مىلادىنىڭ 795 ـ يىلى ئايچۇر ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا ياغلاقار قەبىلىسىدىن ئەمەس، ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان قۇتلۇق قاغان بولدى. ئايچۇر ۋاپات بولۇشتىن بۇ-

روون ئورنىغا ۋارىس تەيىنلىمىگەنىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قا-
غان بولغان قۇتلۇق باش ۋەزىر ئىدى. قاغانلىق ئورنىنىڭ
ياغلاقارلاردىن ئادىزلار قولىغا ئۆتۈشى، ئۇيغۇرلاردىكى قە-
بىلە ئەنئەنىلىرى تەسىرىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن، بىر پۈ-
تۈن ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ ئاساسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇۋاتقانلىقىدىن
دېرەك بېرەتتى. مىلادىنىڭ 795 - يىلى ئادىزلاردىن بولغان
قۇتلۇق قاغان بولغاندا. ياغلاقارلار بىلەن ئادىزلار ئارىسىدا
قاغانلىق تەختىنى تالىشىش يۈزىسىدىن جېدەل بولمىدى.
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان قاغانلارنىڭ
ۋاقتىدا ئۇيغۇر قاغانلىقى ئۆزىنىڭ سەلتەنەتلىك، قۇدرەت-
لىك ھالىتىنى ساقلاپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز تېررىتورىيە-
سى (بەشبالىق، كۇچا قاتارلىق جايلار)گە بېسىپ كىرگەن
تىبەتلىكلەرنى تارمار قىلدى ۋە ئىسيان كۆتۈرۈپ ئىتائەت
قىلىشتىن باش تارتقان قىرغىزلار، قارلۇقلار، تۈرگەشلەرنى
قايتىدىن بويسۇندۇردى.

ئادىزلاردىن بولغان قاغانلاردىن ھازارتېكىن بىلەن
خۇتېكىنلارنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە (824 — 839)، بەزىبىر
ئۇيغۇر بەگلىرى قاغان بولۇش نىيىتىگە كېلىپ، ئۆز مەقسە-
تىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قەبىلە بايرىقىنى كۆتۈرۈپ
چىقىپ، ياغلاقارلار بىلەن ئادىزلار ئارىسىدا قانلىق ئۇرۇش-
لارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

مىلادىنىڭ 832 - يىلى ھازارتېكىن ئىچكى ئۇرۇشتا
ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا قاغان بولغان خۇتېكىنىنىڭ ۋاق-
تىدا (832 — 839) ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. مىلادىنىڭ
839 - يىلى ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان ئۇنۋانىدا ئاتالغان

خۇتېكىنىنىڭ ۋەزىرى ئارچۇن ئالپ بىلەن شۇڭقار تېكىن بىر-لىشىپ خۇتېكىننى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. بۇنى سېزىپ قالغان خۇتېكىن ئارچۇن ئالپ بىلەن شۇڭقار تېكىننى ئۆلتۈردى.
بۇنىڭدىن نارازى بولغان قارابۇلۇق ئاتلىق تارقان (ۋەزىر) خۇتېكىنگە قارشى ئىسيان كۆتۈردى. قارابۇلۇق چۆل تۈركلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇلاردىن ھەربىي ياردەم سورىدى. چۆل تۈركلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرەپلىرىدە ياشايتتى. ئۇلار چۇمۇل ۋە چىگىل قاتارلىق ئىككى قەبىلىگە بۆلۈنەتتى. چۇمۇللار (处 密) ھازىرقى ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدىن تارتىپ قۇمۇلغىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى. چىگىللار بولسا ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدىن تارتىپ ماناسنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى. قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى چۆل تۈركلىرى ياشىغان جايلارنىڭ چۆل - دالادىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنى چۆل تۈركلىرى دەپ ئاتىغان. «چۆل تۈركلىرى» دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، كېيىنكى ۋاقىتلاردا چىگىللار غەربكە سىلجىپ، يەتتەسۇ، تالاس ۋادىلىرىغا بېرىپ ماكانلاشقان، چۇمۇللار بولسا مىلادىنىڭ 790 - يىلى ھازىرقى جىمسار ئەتراپلىرىدىن كۆچۈپ گەنسۇدىكى ۋۇۋېي، نىڭشيادىكى لىڭۇۋ دېگەن جايلارغا يۆتكىلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغانىدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ خانلىرىغا لى فامىلىسىنى بەرگەن. مانا شۇ چۆل تۈركلىرى جۇڭگو تېررىتورىيىسى (خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى بىر قىسىم جايلار)دە، «كېيىنكى تاڭ» دەپ ئاتالغان بىر دۆلەتنى قۇرغان. چۆل تۈركلىرى قۇرغان بۇ دۆلەت 14 يىل

(923 — 936) هۆكۈم سۈرگەن. چۆل تۈركلىرى كېيىن خەنـ
زۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

مىلادىنىڭ 839 ـ يىلى چۆل تۈركلىرىنىڭ ھەربىي يارـ
دىمىگە ئىگە بولغان قارابۇلۇق بىلەن قاغان خۇتېكىن
ئارىسىدا ئۇرۇش بولۇپ، ئۇرۇشتا خۇتېكىن مەغلۇپ بولىدى
ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇرۇشتا غالىب بولغان قارابۇلۇق
ئادىزلاردىن كىچىك تېكىن ئاتلىق شاھزادىنى قاغانلىق تەخـ
تىگە چىقاردى ۋە ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان بىر قىسىم
تېكىنلەرنى نەزەربەند قىلدى. قارابۇلۇقنىڭ قىلمىشىدىن
نارازى بولغان ھەربىي تارقان (ھەربىي ۋەزىر) قۇلۇق باغا
(ياغلاقار قەبىلىسىدىن) قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش كويىغا
چۈشتى، دەل شۇچاغدا، ئۇيغۇر قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە
تەبىئىي ئاپەت پەيدا بولۇپ، ئۆلمەك ئۈستىگە تەپمەك دې
گەندەك ئىش بولىدى، خەلق ئېغىر ئەھۋالدا قالدى.
«كونا تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»
دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا. مىلادىنىڭ 839 ـ يىلى
ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ يايلاقلىرىغا ناھايىتى قېلىن قار چۈـ
شۈپ، قاتتىق جۇدۇن بولۇپ نۇرغۇنلىغان ئات، كالا ۋە ئۆشـ
شاق ماللار مۇزلاپ ئۆلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەلدە ۋابا كېسـ
لى تارقىلىپ، نۇرغۇن خەلق ئۆلدى. يېزا ئىگىلىك ۋە چارـ
ۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋەيران بولۇپ، ئەلنى ئاچارچىلىق قاپـ
لىدى. خەلق ئۆي ـ ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ سەرسانلىقتا قالـ
دى. ئىچكى ئۇرۇش، ۋابا ۋە تەبىئىي ئاپەتنىڭ زەربىسى
دىن خاراب بولغان خەلق دەھشەتلىك كۈنلەرگە قالدى.

ئۇيغۇر قاغانلىقى مانا شۇنداق ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ

كەلگەندە، ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان قۇلۇق باغا قىرغىزلاردىن ياردەم ئېلىپ، قاغانلىق ئورنىنى ئادىزلار قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، 840 - يىلى يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ قېشىغا قاچتى ۋە قاغانلىقنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى قىرغىز خانىغا مەلۇم قىلدى، خېلى بۇرۇنلا ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالغان قىرغىزلارنىڭ خانى قۇلۇق باغانىڭ تەكلىپىگە جان دەپ قوشۇلۇپ، بۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر-ئورخۇن قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، قارابالغاسۇندىكى قاغان ئوردىسىنىڭ خەزىنىسىگە توپلانغان ھەددى - ھېسابسىز قىممەتلىك بايلىقلارنى قولغا چۈشۈرمەكچى بولدى. قىرغىز خانى 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ئاپا باشچىلىقىدا قارابالغاسۇنغا يولغا سالدى.

«كونا تاڭ يىلنامىسى. قىزغىزلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بولغان يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ تىل ۋە يېزىقى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قىياپەت يېقىدىن چاچلىرى قىزغۇچ، كۆزلىرى كۆك، چىرايلىرى ئاق سۈزۈك كېلىدىكەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن قىرغىزلار ھونلارغا، تۈركلەرگە ۋە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولۇپ ياشىغانىدى، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، كۆپ چاغلاردا ئۇيغۇرلارغا بېقىنىپ ياشىغان بولسىمۇ، ئەمما پات - پاتلا ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇرغان، ئاخىر 830 - يىللىرى ئەتراپىدا يەنە ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئاپا باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىك قىرغىز ئاتلىق قوشۇنى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇننى بېسىۋالدى. قىرغىزلار ئۇيغۇر قاغانى كىچىك تې

كىن بىلەن قارابۇلۇقنى ئۆلتۈردى. قاغان ئوردىسىغا ئوت قويۇپ، كۆلىنى كۆككە سورۇدى، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ خەزىنىسىدىكى دۇنيادەپىنىنى بۇلاپ - تالىدى. تارىختا ئاسىيانىڭ تارىخي سەھنىسىدە ئىككى ئەسىرقەدەر كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان قۇدرەتلىك ئۇيغۇر قاغانلىقى يۇقىرىقىدەك ئىچكى ئۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت، ۋابا ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن ۋەيران بولدى. ئۇلار قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. شۇڭا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى غەرب (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى)كە، يەنە بىر قىسمى جەنۇب (جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى خېبېي بىلەن شەنشىنىڭ شىمالى)قا قاراپ كۆچتى. خائىن قۇلۇق باغا قاغان بولۇش نىيىتىگىمۇ يېتەلمىدى.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى

«كونا تاڭ يىلنامىسى» نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «لى دېيۇ ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق بابلىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا مەلۇمات بار.

ئۇيغۇر قاغانلىقى 840 - يىلى دەھشەتلىك يوسۇندا ۋەيران بولغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇرغۇن قىسمى پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچكەنىدى. پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش يوللىرى، ماكانلاشقان جايلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىدا

ئويناغان رولى توغرىسىدا ئۆۋەتتە كەلگەندە توختىلىمىز.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى مىلادىنىڭ 840 - يىلى 8 - ئايلاردا، هورمورد تېكىن باشچىلىقىدا، هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ داتۇڭ شەهىرى ئەتراپىغا يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ناهايىتى كۆپ قىسمى بولسا، مىلادىنىڭ 841 - يىلى ئەتىيازدا، خېبېي، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىغا يېقىنلاپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبقا كۆچكەن قىسمىغا ئادىز ئۆگى قاغان باشچىلىق قىلغانىدى، ئۇيغۇرلار پايتەخت قارابالغاسۇن قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئۆگى تېكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەنىدى. ئۆگى قاغان ئۇيغۇرلارنى هالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. ئۇ، بۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا تاڭ سۇلالىسىدىن هەربىي ياردەم ئالماقچى بولدى. ئۇ، 11 تېكىن (شاهزادە)، سەككىز تارقان (تاشقى ئىشلار تارقانى ۋە ئىچكى ئىشلار تارقانىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، ئىككى بىگە (ئۆز بىگەسى ۋە سىڭلىسى)، ئون نەپەر سانغۇننى ئېلىپ، قارابالغاسۇنغا يېقىن جايلاردا ياشايدىغان 13 قەبىلىنى باشلاپ جەنۇبقا كەلگەنىدى. ئۆگى قاغان ئېل ئۆگەسى ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان باش ۋەزىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ئۆگى قاغاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تاڭ سۇلالىسىدىن هەربىي ۋە ئىقتىسادىي ياردەم سورىدى. جۇڭگونىڭ پادىشاهى تاڭ ۋۇزۇڭ (841 — 846) ئۆگى قاغاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. پەقەت ۋەزىرلى دېيۇ چىڭ تۇرۇۋالغانلىقتىن، ئۇ ئۇيغۇرلارغا ئو-

زۇق ـ تۈلۈك ياردەم قىلىشقا ماقۇل بولدى، بۇ ياردىمىنىمۇ
تارىختىن بېرى تۆلەپ تۈگىتەلمىگەن ئات سودىسىدىكى قەر-
زى ھېسابىغا بېرىدىغان بولدى. ئېل ئۆگەسى باشچىلىقىدى-
كى ئۇيغۇر ئەلچىلىرى چاڭئەندىن ئۈمىدسىزلەنگەن ھالدا
قايتتى. ساددا، غەيرەتلىك، بەختسىز قاغان ئۆگى تېكىن بۇ
قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشتى. تاڭ سۇلالىسى
قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە چوقۇم ھەربىي ياردەم بېرىدۇ،
دەپ ئىشەنگەنىدى. چۈنكى، ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 756 ـ يىلىدىن
762 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان ئىۆكلۈك ـ سۆيگۈم ئىسياننى
باستۇرۇپ بېرىپ تاڭ سۇلالىسىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ھالاك بولۇش-
تىن قۇتقۇزۇپ قويغان، ئەينى چاغدا جۇڭگوغا نۇرغۇن ھەربىي
ياردەم بەرگەنىدى. تاڭ سۇلالىسى بولسا ۋاپاسىزلىق قىلىپ،
چۆرتنى باشقىچە سوقۇپ، ئۆگى قاغاننىڭ تەلىپىنى رەت قىل-
دى. نەتىجىدە، ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن «ئىشەنگەن تاغدا كې-
يىك ياتماپتۇ» دېگەندەك بىر ئىش بولدى.

ئۆگى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ
سانى 300 مىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئۇلارنى ئوزۇق ـ تۈ-
لۈك، كىيىم ـ كېچەك، تۇرالغۇ جاي بىلەن تەمىنلەش ناھا-
يىتى قىيىن مەسىلە ئىدى، تاڭ سۇلالىسى 841 ـ يىلى 12-
ئايدا، ئۇيغۇرلارغا ئات ئۈچۈن تۆلەيدىغان قەرزلىرى ھېسا-
بىغا 20 مىڭ خو ئاشلىق بەردى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى،
شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تۆلەيدى-
غان قەرزى ئۈنچىۋالا ئازمۇ ئەمەس ئىدى.

ئۆگى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار
ھەر جەھەتتىن ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلا-

دىنىڭ 841 ـ يىلى، ئۆگى قاغانغا بويسۇنمىغان ھورموزدتېكىن ئۈچ قەبىلىنى باشلاپ كېتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. تاڭۋۇزۇڭ ھورموزدتېكىن قاتارلىق ئۇيغۇر شاھزادىلىرىگە لى فامىلىسى ئاساسىدا تۆۋەندىكىچە ئىسىملارنى قويدى:

ھورموزدتېكىن	(لىسىجۇڭ)	李思忠
ئاروچى	(لىسىجېن)	李思贞
سارۋۇچور	(لىسىخۇي)	李思惠
ئاياۋىر (تارقان)	(لىخۇڭشۈن)	李弘顺

ئۆز ئېلىدىن ۋە ئۆز خەلقىدىن يۈز ئۆرۈگەن بۇ خائىنلارنىڭ قىلمىشىغا چىدىمىغان ئۆگى قاغان مىلادىنىڭ 842ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىدىن ئۇلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن تاڭۋۇزۇڭ قاغانىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. ئۆگى قاغان ھورموزد تېكىن باشلىق خائىنلارنى قاتتىق جازالىماقچى بولغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدىكى شاھزادىلەردىن نائىلچورتېكىننمۇ ئۆگى قاغانغا بويسۇنماي، ئۆزئارا ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئۆگى قاغان نائىلچورتېكىنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار تۇرمۇش جەھەتتىن ناھايىتى قىيىنلىشىپ كەتكەنلىكتىن، تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلارنىڭ چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتتى. دەل شۇ چاغدا، شىمال تەرەپتىن قىرغىزلار ھۇجۇم قىلدى. جەنۇب تەرەپتىن بولسا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خېيبېي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ليۇكودى ۋە جاڭ

جۇنغۇلار ھۇجۇم قىلدى. قىرغىزلار 821 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغا-
نىغا ياتلىق بولغان مەلىكە تەيخۇنى چاڭئەنگە ئۇزىتىپ كې-
تىۋاتقاندا، ئۆگې قاغان ئۇنى قىرغىزلاردىن ئېلىپ قالغانىدى.
مەلىكە ئۆز رازىلىقى بىلەن قالغانمۇ ياكى ئۆگې قاغانغا
يۈز كېلەلمەي ماقۇل بولغانمۇ، ئىشقىلىپ ئۆگې قاغانىنىڭ
قېشىدا قالغانىدى. 843 ـ يىلى ليۇكۇي ئۆگې قاغانغا ھۇجۇم
قىلغاندا، مەلىكە تەيخۇنى ئەكەتتى.
مىلادىنىڭ 846 ـ يىلى ئۆگې قاغاننى ئۇنىڭ تارقانى
مەيىن ئۆلتۈردى. ئىنەنتېكىن (ئۆگې قاغانىنىڭ
ئۇكىسى) قاغان بولدى. لېكىن ئىنەن قاغانىنىڭ تەقدىرىمۇ
قورقۇنچلۇق بىر خەۋپ ئاستىدا قالدى. ئۇ ئۇيغۇر قاغانلىقى-
غا بېقىنغان شىرويلار ئارىسىغا بارغانىدى، شىرويلار ئۇنى
دۈشمەنلىرىگە تۇتۇپ بەرمەكچى بولدى. بۇ چاغدا، جەنۇبقا
كۆچكەن 300 مىڭ ئۇيغۇردىن ئىچكى ئۇرۇش، دۈشمەنلىرىنىڭ
شىمالدىن ۋە جەنۇبتىن قىلغان ھۇجۇملىرى ۋە ئاچارچىلىق
قاتارلىق سەۋەبلەر نەتىجىسىدە، ئارانلا بەش يۈزچە كىشى قال-
غانىدى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى (بىرنەچ-
چە ئونمىڭ كىشى) تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان بولسا، يەنە
بىر قىسمىنى قىرغىزلار ئەسىر قىلىپ ئەكەتكەنىدى. ئى-
نەن قاغان ماناشۇنداق ئېغىر ئەھۋال ئاستىدا شىرويلار ئارى-
سىغا بارغانىدى. ئۇ شىرويلارنىڭ ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسىگە تۇ-
تۇپ بېرىش نىيىتىنى بايقاپ قالغاندىن كېيىن، بېكەسى قارلۇ،
ئوغلى دوستتېكىن قاتارلىق توققۇز كىشىنى ئېلىپ كېچىسى
خۇپىيانە ھالدا شىرويلار ئارىسىدىن چىقىپ غەربكە يۈرۈپ
كەتتى. تارىخىي خاتىرىلەردە، ئىنەن قاغانىنىڭ كېيىنكى تەق-

دىرىنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق. بەزى خاتىرىلەردە ئىنەن قاغاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەندكە بارغانلىقى ئېيتىلىدۇ.

ئۆگى قاغان باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈمىدىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تامامەن ۋەيران بولغانلىقىدا ئاساسلىق ئىككى سەۋەب بار. ئۇنىڭ بىرى، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقلىشالماي ئۆزئارا ئۇرۇشتى، بىر قىسمى خائىنلارغا ئەگىشىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى بۆلۈۋەتتى. مانا مۇشۇ سەۋەب ئىنتايىن يامان رول ئوينىدى. يەنە بىرى، تاڭ سۇلالىسى ئۆگى قاغاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرمىدى. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تاڭ سۇلالىسىگە قىلغان ھەربىي ياردىمىگە ۋاپاسىزلىق قىلدى. ئەگەر ئۇيغۇرلار ئېغىر ئەھۋالدا قالغاندا ئوبدان ئىتتىپاقلاشقان بولسا، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن بولسا، ئۇلار كۈچ توپلاپ قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە ئۆزلىرىمۇ تامامەن يوقالمىغان بولاتتى.

پانتېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ بىر - بىرىنى قىرمىدى. ئۇلار ئامال قىلىپ ھايات قېلىشنى، دەرمان يىغىپ كۈچ توپلاشنى، ئاندىن قاغانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى نىيەت قىلغانىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بەشبالىق، قاراشەھەر، كۇچا ئەتراپلىرىغا كېلىپ شۇ يەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن قوشۇلدى، يەنە بىر

قىسمى بولسا كەڭسۇغا كۆچۈپ بېرىپ، كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى
(870 — 1125)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتـ
لەرنى قۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى جەڭگىۋار قەبىلىسى
ھېسابلانغان ياغمىلار بولسا غەربكە سىلجىپ، ئۇيغۇر قاراـ
خانىلار دۆلىتىنى قۇرۇشتا باشلامچىلىق قىلدى.

سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت

ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە دۆلەت تەشكىلى

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتىنى بەزى تارىخچىلار 100 يىل (744 — 845) دەپ ھېسابلىسا، بەزى تارىخچىلار 200 يىل (646 — 845) دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇر قاغانى بايانچورنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشتا: «...قالغان خەلق ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلارنى 100 يىلدىن ئوشۇق راق بىزلەر ئىدارە قىلدۇق» دەپ يېزىلغان. بايانچورنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 757 - يىللىرى قويۇلغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 646 - يىلى قۇرۇلغان بولىدۇ. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخي يىلنامىلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە («كونا تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە باشقىلار) يېزىلغان خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقى مىلادىنىڭ 646 - يىلى قۇرۇلغان. شۇ چاغدا تۇمىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر قاغان ئاتالغان.

ئەگەر بۇ تارىخى پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىنسا، ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى 200 يىل بولىدۇ.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدىن قۇللۇق تۈزۈمىگە ئۆتكەن - ئۆتمىگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات يوق. ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا خېلى بۇرۇنلا فېئوداللىق تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگەنىدى. بەزى ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنلا ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ پاترىئارخاللىقنى ساقلىغان يېرىم فېئوداللىق تۈزۈمىدە بولغان. تۈركلەر بولسا مىلادىنىڭ IV ئەسىردىلا فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ياشايتتى، ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 744 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئورنىنى باسقاندىن كېيىن، فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشكە باشلىغان.

VII ئەسىردىن باشلاپ، شەرقىي ئۇيغۇرلاردا قاغانلىقنىڭ ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكى، قاغانلىقنىڭ ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان بولغانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتىدا ۋە سىياسىي تەرەققىياتىدا يېڭى دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسەتتى.

«ئېتنىك ۋە سىياسىي بىرلىكنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇش تەرەققىياتىدىكى مۇئەييەن بىر باسقۇچنىڭ ئىپادىسى — ئۇيغۇر دېگەن يېڭى نامنى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. شۈبھىسىزكى، بۇرۇنقى ئۇرۇقداشلىق ئاساسىدىكى بىرلىشىشلەر، ۋاقىتلىق تۈزۈلگەن ئىتتىپاقلار — ئۇيغۇرلار تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ باسقۇچىدىكى مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەي قالغانىدى. يېڭى بىرلىشىش بىر قەدەم مۇستەھكەم بولغان

ئېتنىك تەشكىللىنىش بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە قاغانلىق
پەيدا بولدى ۋە ھەممىگە ئورتاق «ئۇيغۇر» دېگەن نام
قوبۇل قىلىندى. مانا بۇ ئەھۋالنى ئۇرۇق - قەبىلە ئىتتىپا-
قىنىڭ ئورنىغا خەلق ئالماشتى دەپ چۈشەنسەك توغرا بولى-
دۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىنەزەرىدىن قارىغاندا،
بۇ ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىغا فېئوداللىق مۇ-
ناسىۋەتلەرنىڭ دەسسىگەنلىكى ئىدى.»⑬

V ئەسىردىن باشلاپ شەرقىي تۇرا قەبىلىرىنىڭ
ئىتتىپاقىدا ئاساسىي رول ئوينىغان باشلىغان ئۇيغۇر قەبىلى-
سىنىڭ نامى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، شەرقىي
تۇرالارنىڭ ئورتاق نامىغا ئايلاندى. چۈنكى، VIII ئەسىرنىڭ
40 - يىللىرىدىكى ئون ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتال-
غان ئېتنىك ۋە سىياسىي بىرلىككە كىرگەن قەبىلەر
ئېتنىك جەھەتتىن بىر - بىرىدىن ئانچە پەرق قىلمايدى-
غان قەبىلە - ئۇرۇقلار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار ناھايىتى چاپ-
سانلا «ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان بۇ بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەش-
كىل قىلالىدى.

ئۇيغۇرلار بۇ دەۋردىكى فېئوداللىق باسقۇچتىكى ئىج-
تىمائىي تۈزۈمىدە ئاساسەن قارابودۇن (ئاددىي ئاۋام
خەلق) ۋە بەگلەردىن ئىبارەت ئىككى تەبىقىگە بۆلۈنەتتى.
ئاۋام خەلق بەگلەر ئۈچۈن ئاشلىق ۋە تۇرالغۇ جاي قاتار-
لىق تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى تەييارلايتتى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى،
ھەربىي خىزمەت ئۆتەيتتى، ئۇرۇشقا بارىدىغان چاغلاردا،
ھەربىي قورال (قىلىچ - ئوقيا، نەيزە، قالقان قاتارلىقلار)
ھەم جەڭ ئاتلىرىنى تەييارلايتتى. ئۇرۇشتا قولغا چۈشۈرۈلگەن

ئولجىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى بەگلەر ئالاتتى. بەگلەر قاغانلىق ئىدىكى ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، ھۆكۈمران تەبىقە ئىدى. ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئائىلە ئىشلىرىنى جۈگگودىن كەلتۈرۈلگەن قىز دېدەكلەر ئىشلەيتتى. قاغان ئائىلىسى ھۆكۈمران ئىدى. ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىدا، ھونلار ۋە تۈركلەر دەۋرىدىكىدەك «ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى» بولغان بولسىمۇ، ئەمما قاغاننى قۇرۇلتاي چاقىرىپ تەيىنلەش ئەمەلدىن قالغانىدى. ئۇيغۇر قاغانلىرى ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدىلا ئۆز ئوغۇللىرىدىن بىرەرىنى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ قوياتتى. مۇشۇنداق بولغاندا، قاغان ۋاپاتىدىن كېيىن ئانچە كۆپ تالاش - تارتىش يۈز بەرمەيتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش دەرىجىمۇ دەرىجە ئورنىتىلغان ئەمەلدارلىق تۈزۈمى ئارقىلىق بولاتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئەمەلدارلىق مۇنداق دەرىجىلەرگە بۆلۈنگەنىدى:

1. قاغان
2. خاتۇن
3. ئېل ئۆگەسى (باش ۋەزىر)
4. تۇققۇز تارقان (ئۈچ نەپىرى ئىچكى ئىشلار تارقانى، ئالتە نەپىرى تاشقى ئىشلار تارقانى)
5. يانغۇنتار (خەلق رايىنى سىناش ئەمەلدارى)
6. تېكىن
7. تۇتۇق
8. تۇدۇن

9. ئەرگىن
10. باش سانغۇن
11. بۇيرۇق (سوت ئىشلىرى تارقانى)
12. چور
13. ئىلتەبىر
15. سانغۇن

قاغاندىن قالسا، قاغاننىڭ خانىشى (خاتۇن دەپ ئا-تىلاتتى) ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. خاتۇنلار دۆلەت-نىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا مۇھىم ھو-قۇقلۇق ھۆكۈمران سۈپىتىدە رول ئوينايتتى. بۇنداق ئادەت ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنىگە ئايلانغان — ئانىغا ھۆرمەت قىلىش ئادىتىدىن كەلگەن بولسا كېرەك. خاتۇنلار ئۇرۇشقا بېرىپ قوماندانلىق قىلىشتىن تاشقىرى، ئۆزلىرىمۇ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. مىلادىنىڭ 762 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى بوگو ئۆكلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن جۇڭگوغا كەلگەندە ئۇنىڭ خانىشى — بىلگە خاتۇنمۇ بىللە كەلگەن. بىلگە خاتۇن ئىسيانچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ، ئالاھىدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئىل ئۆگەسى ئۇنۋانىدا ئاتىلىد-غان ئاپا تارقان قاغانغا ۋەكالىتەن دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى ناھايىتى مۇھىم ئىشلىرىنى باشقۇرات-تى. ئىل ئۆگەسى زۆرۈر تېپىلغاندا بىرەر دۆلەت بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشقا ئۆزى باراتتى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىكى توققۇز تارقان دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئىشلىرىنى باشقۇ-

راتتى. تاشقى ئىشلار تارقانىنىڭ ئالتە نەپەر بولغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى دىپلوماتىيە ئىشلىرى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە بولغان بولسا كېرەك. تۇتۇق، تۇدۇن ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان ئەمەلدارلار تارقانلاردىن قالسىلا ناھايىتى مۇھىم ئىشلارنى باشقۇراتتى. تۇتۇقلار كۆپىنچە ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. تۇدۇنلار بولسا ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بويسۇنغان يات خەلقلەرنى باشقۇراتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقتىكى (جۇڭگونىڭ ھازىرقى شەرقىي شىمالدىكى ئۆلكىلىرىدىكە توغرا كېلىدۇ) قىتانلار بىلەن شىبەلەرنى ئۇيغۇر تۇدۇنلىرى (نازارەتچى ۋالىيلار) باشقۇرغانىدى. قانۇن ئىشلىرىغا مەسئۇل ۋەزىرلەر، «بۇيرۇق»، قوماندانلار، سانغۇن خاقاننىڭ ئوغۇللىرى بولسا «تېكىن» دەپ ئاتىلاتتى. تېكىنلەر كۆپىنچە قاغانلىق ئورنىغا ۋارىس بولاتتى.

ئىقتىساد

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى (ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل) دا چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسا، قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمى (ئوتتۇرا ئاسىيادا) دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانىدى. قاغانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاغلار (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى، خاڭگەي تاغلىرى، چوغاي تاغلىرى، شەرقىي ئالتاي تاغلىرى) ۋە يايلاقلار، دالالار، چۆللەر چار-

ۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۈچۈن شارائىت يېقىندىن باب كېلەتتى، ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىقتا ئاساسەن، ئات، كالا، تۆگە ۋە قوي باقاتتى. ھەربىر يۇرۇشلەردە ۋە قاتناش ئىشلىرىدا ناھايىتى ئېھتىياجلىق بولىدىغان ئات چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن نەچچە مىليون ئاتنى يايلىتىپ بېقىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان چەكسىز كەتكەن يايلاقلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى. بىز باشتا ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئات سېتىپ، جۇڭگودىن يىپەك ماللارنى ئالغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق. ئات يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى سودا ئىشلىرىدىمۇ مۇھىم تاۋار ھېسابلىناتتى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمى (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغان بولسا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى (ھازىرقى جۇڭغارىيە)دا ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانىدى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى تارىم ۋادىسىدا دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، تارىم ۋادىسىدا شال، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، قوناق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەر ۋە كېۋەز تېرىلاتتى. تارىم ۋادىسىدا باغۋەنچىلىك (جۈملىدىن ئۈزۈمچىلىك) دېھقانچىلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانىدى. شۇ چاغلاردا، 20 تۈپتىن تارتىپ، ئاز بولغاندا ئون نەچچە تۈپكىچە مېۋىلىك دەرەخى بار باغلار كۆپ ئىدى. مانا شۇنداق باغلاردا، ياڭاق، ئانار، بادام، شاپتۇل، ئەنجۈر، ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلەر ئۆستۈرۈلەتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، تارىم ۋادىسىدا يەنە ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن پاختا، كەندىر، زىغىر، كۈنجۈت، قىچا قاتارلىقلارمۇ تېرىلاتتى.

يېزا ئىگىلىكى قاغانلىقىنىڭ شەرقىدىمۇ مەلۇم دەرى-
جىدە تەرەققىي قىلغان ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي
مەشغۇلاتى چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت بولسىمۇ، سېلىنغا، ئۇر-
خۇن، تۇغلا، قۇرۇلۇن قاتارلىق دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا
دېھقانچىلىق ئىگىلىكىمۇ مەيدانغا كەلگەنىدى.

سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى
قارابالغاسۇن ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ خارابىلىرىدا ئار-
خېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، خامان تېپىدى-
غان تاش تۈلۈك ۋە ئۇن تارتىدىغان ياغۇنچاقلارنى تاپقان.
ئۇنىڭدىن تاشقىرى، قارابالغاسۇننىڭ ئەتراپىدىن سۇغىرىش
قانالىرى ۋە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ ئىزلىرى بايقالغان.

«سۇ باشلاپ سۇغىرىدىغان دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىيا-
تى مۇقەررەر ھالدا بىر قىسىم كۆچمەن ئۇيغۇرلارنى ئولتۇ-
راقلاشقان ھاياتقا ئەكىرگەن. بۇنداق ئەھۋال يېزا-
كەنتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. شەھەرلەردە ۋە
يېزا - كەنتلەردە ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈش — ئۇرۇقداشلىق
مۇناسىۋەتلەرنىڭ بۇزۇلۇشىنى تېزلىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا
تېررىتورىيىلىك مۇناسىۋەتلەرنى دەسسەتكەن.» ⑭

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلاشقان تۇر-
مۇشقا كۆچۈپ، دېھقانچىلىق. قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا-
سېتىق ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

ئىچكى ئېھتىياج ۋە تاشقى سودىنىڭ ھۆددىسىدىن چى-
قىش ئۈچۈن، قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىل-
غان. ئۇيغۇر قاغانلىقى بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق
قوشۇننى قوراللاندۇرۇش ئۈچۈن، تۆمۈرگە موھتاج ئىدى. سو-

ۋېت ئارخېئولوگلىرى قارابالغاسۇن خارابىسىدىن تۆمۈرچىلىك دۇكانلىرى، مىس - تۇچ پارچىلىرى، دېۋىرقاي قاتارلىق نەرسىلەرنى تاپقان، تارىم ۋادىسى ھونلار دەۋرىدىن تارتىپلا ئاشلىق چىقىدىغان ئەڭ مۇھىم رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان بولسا، ئالتاي تېغى ۋە تەڭرىتاغلىرى تۆمۈر ۋە ئالتۇن چىقىدىغان جايلار بولغان. ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، رۇدا قېزىپ تۆمۈر تاۋلاش، ھەربىي قوراللارنى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە تۇرمۇشقا لازىملىق ئەسۋاب - جابدۇقلارنى ياساش ئىشلىرى ئالاھىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن.

قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدا، گىلەمچىلىك، يىپەك توقۇمىچىلىقى (ئاساسەن خوتەندە)، زەرگەرچىلىك، پاختا-يۇڭ توقۇمىچىلىقى (قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا، تۇرپانلاردا) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا سودا بەكمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. بىر باشتا ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى ئات ۋە يىپەك مال سودىسى توغرىسىدا توختالغانىدۇق. تۆۋەندە ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ تاشقى سودىسى توغرىسىدا يەنە بىرئاز توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى كۆپىنچە سودا ئىشلىرىغا ناھايىتى ئۇستا بولغان سوغدىلىق ئۇيغۇرلار ئېلىپ باراتتى. ئۇلار قاغانلىققا ۋەكالىتەن، چاڭئەن، لوياڭ، داتۇڭ، خېياڭ، جىڭياڭ، ياڭجۇ قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەردە سودا سارايلىرى ئېچىپ، سودا - تىجارەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئادەتتە، جۇڭگونىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بار

ئىدى. ئۇلارنىڭ سانى كۆپ دېگەندە بىرنەچچە مىڭ، ئاز دېگەندە بىرنەچچە يۈز كىشىدىن كەم بولمايتتى. ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىلەن خەنزۇ سودىگەرلىرى بىۋاسىتە سودا قىلاتتى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇيغۇر قاغانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا سودا ئىشلىرى ئاساسەن ئەلچىلەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئۆزئارا بېرىپ - كېلىپ تۇرىدىغان ئەلچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سودا ئىشلىرىنى قوشۇمچە بۇرگۈزەتتى.

ئۇيغۇرلار جۇڭگوغا ئات سېتىپ، ئەنىڭ ھېسابىغا جۇڭگودىن ئالغان كىمخاب، تاۋار - دۇردۇن، شايى ۋە چاي قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ كۆپ قىسمى (ئاساسەن يىپەك ماللار)نى تېھران، دېھلى، باغداد، قاھىرە، دەمەشىق، كونستانتىنوپول قاتارلىق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئۇيغۇرلار بۇ ماللارنى ئۇ شەھەرلەردە ئۆز باھاسىدىن بىرنەچچە ھەسسە ئارتۇق باھادا سېتىپ نۇرغۇن پايدا ئالاتتى. ئۇيغۇرلار ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە ئاپارغان گىلەم، كىمخاب، تاۋار - دۇردۇن، شايى قاتارلىق ماللارنى ئالتۇنغا ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك خىلمۇخىل ماللار (مەرۋايىت، ياقۇت، پىل چىشى، چىنە، ئەينەك، دورا - دەرمان قاتارلىقلار)غا تېگىشەتتى.

ئۇيغۇر ـ ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ناھايىتى يۈكسەك مەدەنىيەت ياراتتى.

جۇڭگو تارىخىدىكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 386 ـ يىلىدىن 581 ـ يىلىغىچە) مۇزىكا مەھكىمىسى توپلاپ رەتلىگەن خەلق قوشاقلىرى توپلىمىغا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قوشاقلىرىدىنمۇ بىرنەچچىسى تەرجىمە قىلىپ كىرگۈزۈلگەن. شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇ زاماندا ناھايىتى نۇرغۇن قوشاقلارنى ياراتقان بولسىمۇ، يازما خاتىرە قالدۇرمىغاچقا، يوقىلىپ كەتكەن.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي بىرنەچچە قوشاق «شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ مۇزىكا مەھكىمىسى شېئىرلار توپلىمى» غا تەرجىمە يولى بىلەن كىرىپ قالغاچقا، ساقلىنىپ قالغان:

قالدىم ھەسرەت ئىچىدە⑮

قەلبىم تولدى قايغۇغا، قالدىم ھەسرەت ئىچىدە،
ماڭساڭ ئەگەر يۈرۈشكە، ئات قامچىسى مەن بولاي.
قورغان تېمى ئۈستىدە ساڭا يېقىن ياندىشىپ،
بىللە تۇراي يىگىتىم، بىلىكىڭ بولۇپ تۇراي.

ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپلا باتۇر، مەردانە ۋە جەڭگىۋار ئىكەنلىكىنى. مۇداپىئە

فورغانلىرىنىڭ ئۈستىدە يىگىت بىلەن يانداشىپ تۇرۇپ دۈشمەنگە قارشى جەڭگە قاتنىشىدىغانلىقىنى بۇ قوشاقتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بەگقۇلى ھەققىدىكى قوشاق

«شىمالىي خانلىقلار تارىخى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۆزىنىڭ باتۇرخانى بەگقۇلى ھەققىدە قوشاق توقۇغان. بەگقۇلى شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى خوغۇر سۇ قەبىلىسىنىڭ خانى ئىدى. مىلادىنىڭ 402 ـ يىلى ئاۋار قاغانى تولۇنخان I توبالار خانى توباغۇي (386 — 409) تەرەپتىن مەغلۇپ قىلىنغان. تولۇنخان موڭغۇلىيە چۆلىنىڭ شىمالىغا چېكىنىپ كېلىپ، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلغان، بۇ ئۇرۇشتا بەگقۇلى ئاۋارلارنى تارماق قىلغان. كېيىن، بىخەستەلىك قىلىپ تولۇنخان بىلەن بولغان يەنە بىر ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ۋە توبالار خانلىقىنىڭ پاناھىغا كەتكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئۆلگەندە، توبالار خانى توباغۇي، ئۇنىڭغا دۆلەت بويىچە ماتەم تۇتۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ دەبدەبىلىك دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن.

بەگقۇلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا بېغىشلاپ مۇنداق بىر قوشاق توقۇغان:

ۋاي كەلدى بەگقولى دېگەندە ئانا—
توختا يدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇئان،
دېيىشەر ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا:
«بولىسدى يىگىتىم بەگقولىسمان.»

ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى چاغدىن تارتىپ باتۇر ئەر - يىگىتنى ھۆرمەتلەش ئومۇملاشقان بىر ئادەتكە ئايلانغانىدى. بۇ تاسادىپىي ئەمەس. قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ھازىرغىچە، ھەرقانداق بىر خەلق ئۆز ۋەتىنىنى دۈشمەن ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىشقا، باتۇر ئەر - يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان جەڭگىۋار قوشۇنغا تايىنىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغلاردا جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى ئۈستۈن بولغان ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئۇلار سان جەھەتتىن ئۆزىدىن كەم دېگەندە بەش ھەسسە، ھەتتائۇن ھەسسە ئارتۇق دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۈستىگە تەپ تارتماستىن بېسىپ باراتتى ۋە ئۇلارنى تارمار قىلاتتى. مىلادىنىڭ 756 - يىلىدىن 762 - يىلىغىچەداۋام قىلغان ئۆكلۈك - سۈيگۇم ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، جۇڭگوغا بىرنەچچە قېتىم ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ سانىنىڭ 50 مىڭدىن ئارتۇق ئەمەسلىكىنى ئەسلەش يېتەرلىك. قەدىمكى چاغلاردا ئۇيغۇر قىزلىرى ئۆزلىرىگە جورا تاللاشتا ئاساسەن يىگىتنىڭ باتۇر - باتۇر ئەمەسلىكىنى ئۆلچەم قىلغان. بۇ جەڭگىۋار ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ئادەت، ئەلۋەتتە.

تۇرا قوشىقى

مىلادىنىڭ VI ئەسىرىدە، شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن چىقـ قان خوغۇرسۇر ئالتۇن(مىلادىنىڭ 487 ـ يىلى تۇغۇلۇپ. مىلاـ دىنىڭ 587 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) تۇرا قوشىقى ناملىق بىر شېئىر يازغان. شېئىر مۇنداق:

چوغاي⑯ نىڭ تاغلىرى باغرىدىن ئاقار،
تۇرالار دەرياسى ئوينىاپ ـ دولقۇنلاپ.
ئاسمانىنىڭ گۈمبىزى بارگاھسىمان،
تۇرىدۇ پايانسىز دالانى قاپلاپ.

شۇنچە كۆك، غۇبارسىز ساماۋى ئاسمان،
دالالار بىپايان، كۆرۈنمەيدۇ قاش.
كۆرۈنۈپ قالىدۇ سانسىز چارۋا مال،
ئەسكەندە شاماللار، ئوتلار ئەگسە باش.

«تۇرا قوشىقى»دا يايلاقتىكى ئاجايىپ ھەيۋەتلىك گۈـ زەل مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن. چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدا ياپـ يېشىل ئېگىز ئۆسكەن ئوتلار بىلەن قاپلانغان چەكسىز كەتـ كەن يايلاقلارنىڭ چېتى ئۇپۇق بىلەن سۈيۈشۈپ تۇراتتى، قەـ دىمكى چاغلاردا ئۇيغۇرلار چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدىكى ئوردۇس يايلىقىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. ئوردۇس يايلىقى —

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر ياپلاقلىرىدىن بىرى ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ياپلاقلىرى، سېلىنغا دەرياسى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي تارماقلىرى بولغان ئورخۇن، توغلا دەريالىرى بىلەن قۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ئىدى. مانا شۇ دەريا ۋادىلىرىدا، يەر مەيدانى ناھايىتى كەڭ بولغان ئېپتىدائىي ئورمانلار، سۇيى ۋە ئوت - چۆپى مول ياپلاقلار بار ئىدى.

خوغۇرسۇر ئالتۇن، «تۇرا قوشىقى»نى VI ئەسىردە يازغان ئىدى. بۇ قوشاقنى «تۇرا قوشىقى» دېگەندىن كۆرە، «ئۇيغۇر قوشىقى» دېگەن ناھايىتى مۇۋاپىق. خوغۇرسۇر ئالتۇننىڭ «تۇرا» دېگىنى دەل شەرقىي ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. شائىرنىڭ ئىسمى ئالتۇن بولۇپ، فامىلىسى خوغۇرسۇر ئىدى. خوغۇرسۇر شائىر كېلىپ چىققان ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ نامى بولۇپ، شائىر ئۆزىنىڭ قايسى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئاتا - بوۋىسى فامىلە قىلىپ كەلگەن ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئۆزىنى خوغۇرسۇر ئالتۇن دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر تارىخىدىن ئازدۇر - كۆپتۇر خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغاندەك، خوغۇرسۇر قەبىلىسى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدىكى ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى.

«شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. خوغۇرسۇر ئالتۇن ھەققىدە قىسسە»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، خوغۇرسۇر ئالتۇن دۆلەت ئەربابى بولغان.

خوغۇرسۇر ئالتۇن «تۇرا قوشىقى»نى قەدىمكى ئۇيغۇر

قىلىندا، ئېھتىمال قەدىمكى ئۇرخۇن يېزىقىدا يازغان بولۇپ شېئىر كېيىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ 200 يىللىق ئۇزۇن تارىخىي دەۋرىدىكى ۋەقەلىرىنى ئاساس قىلىپ، «كۆچ - كۆچ داستانى»نى ياراتتى. «كۆچ - كۆچ داستانى»نىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

«... قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان تۇغلا، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىدا «قۇملانجۇ» دېگەن جاي بار ئىكەن. شۇ جايدا بىر - بىرىگە ياندىشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ دەرەخ بولۇپ، بىرىنىڭ نامى فىستوق ئىكەن. ئۇنىڭ تۇرقى قارىغايغا ئوخشىشىپ كېتىدىكەن، ئارچىدەك ھەمىشە كۆپكۆك ياشىرىپ تۇرىدىكەن، قارىغايدەك پۇختا ئىكەن. دەرەخنىڭ يەنە بىرى ياۋا قارىغاي ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ ئىككى تۈپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۇشتۇمتۇتلا بىر دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ دۆڭ كۈن ئۆتكەنسېرى ئېگىزلەشكە باشلاپتۇ. دۆڭنىڭ ئۈستىدە تاڭ ئاتقۇچە شامدەك بىر نەرسە يورۇپ تۇرىدىكەن. ئۇيغۇرلار دۆڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدىكەن. دۆڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. ھەر كېچىسى ئەھۋال شۇنداق بولىدىكەن. دۆڭنىڭ ئۈستىدىكى يورۇق بارغانسېرى چاقناپ دۆڭدىن 30 قەدەمچە كېلىدىغان دائىرىنى يورۇتىدىغان بوپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۆڭدىن ئۇشتۇمتۇتلا بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ. ئىشىكتىن قارىغۇدەك بولسا، خۇددى ئۆتاۋ (يۇملاق كىگىز ئۆي)غا ئوخشىشىپ كې-

تىندىغان بەش ئۆي كۆرۈنۈپتۇ. ھەربىر ئۆيگە كۆمۈش سەگەنچۈكلەر ئېسىلغان. سەگەنچۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغان، بوۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئېمىدىغان ئېمىزگە بار ئىكەن. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بەگلىرى بۇ ئاجايىپ بوۋاقلارنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ بوۋاقلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشۈپتۇ. بەش بوۋاق ئوغۇل بالا ھاۋا بىلەن نەپەسلەنگەندىن كېيىنلا ھەرىكەتلىنىپ، بۇ ئۆيلەردىن چىقىشىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئىنىكئانىلارنى تەيىنلەپ ئۇلارنى ئەمگۈزۈپتۇ. باللار تىلى چىققاندا، ئۆز ئاتا ـ ئانىلىرىنى سۈرۈشتە قىپتۇ. ئۇيغۇرلار باللارغا ھېلىقى ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ. بۇ بەش ئوغۇل دەرەخكە قاراپ چوقۇنۇپتۇ. دەرەخ ئادەمدەك تىلغا كىرىپ، ئۇلارغا ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىك بولۇش ھەققىدە نەسىھەت قىپتۇ ۋە ئۇلارغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەپتۇ. شۇ يەردىكى كىشىلەر بۇ بەش ئوغۇلغا خۇددى خانلارغا ئىتائەت قىلغاندەك ئىتائەت قىپتۇ. بۇ بەش ئوغۇلنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى سۇڭقارتېكىن، ئىككىنچىسىنىڭ كولچۇرتېكىن، ئۈچىنچىسىنىڭ بۇقاتېكىن، تۆتىنچىسىنىڭ ئورتېكىن، بەشىنچىسىنىڭ بوگۇتېكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار تەڭرى ئاتا قىلغان بۇ ئوغۇللارنىڭ ئىچىدىن بىرىنى ئۆزلىرىگە قاغان قىلىشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بوگۇتېكىن چىرايلىق، ئەقىللىق، تالانتلىق ئوغۇل بولۇپ، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بوگۇتېكىننى ئۆزلىرىگە قاغان قىپتۇ. بوگۇتېكىن قاغان بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنى ئوبدان ئىدارە قىپتۇ. دۆلەتنىڭ ئاھالىسى ئاۋۇپ كۆپىيىپتۇ. تەڭرى بوگۇ قاغانغا ئۈچ

قۇش تەقدىم قىلغانىكەن. ئۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. بوگۇ قاغان مانا شۇ قۇشلارنى ھەردائىم دۇنيانىڭ تۆرلۈك تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ دۇنيادىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بوگۇقاغان كېچىسى بارگاھ ئىچىدە ياتقاندا، بىر ئىلاھى جان ياش قىز قىياپىتىدە كۆرۈنۈش قىپتۇ. بوگۇقاغان قورقۇپ كېتىپ، ياتقاندىن ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ، گەپ قىلىشقا پېتىنالماپتۇ. ئىككىنچى كېچىسىمۇ يەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بوگۇ قاغان بۇ ئەھۋالنى باش تارقانغا ئېيتىپ قويۇپ، ئۆزى بۇ پەرى قىزغا ئەگىشىپ «قۇتتاغ» (بەخت تېغى مەنىسىدە) دېگەن تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەردە تاڭ ئاتقۇچە پەرى قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەركېچە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ. مۇنداق ئەھۋال يەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈنگىچە داۋام قىپتۇ. بوگۇقاغان پەرى قىز بىلەن خوشلىشىدىغان چاغدا، قىز مۇنداق دەپتۇ: «كۈنچىقىشتىن كۈنپېتارغىچە پۈتۈن دۇنيا ساڭا بويسۇنىدۇ. سەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداپ ئەلنى ياخشى باشقۇرغىن» پەرى قىز بۇ گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، غايىب بوپتۇ. بوگۇقاغان قوشۇن توپلاپ، چوڭ ئاكىسى شۇڭقار تېكىنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇنى 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ، موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئىككىنچى ئاكىسى كۆرلچور تېكىننى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ، تاڭغۇتلار ئۈستىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئۈچىنچى ئاكىسى بوقا تېكىننى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش قىلىپ جۇڭگوغا ماڭدۇرۇپتۇ. تۆتىنچى ئاكىسى

ئۇرتېكىنى ئۆز ئېلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. يۈرۈشكە ماڭغان قوشۇنلار نۇرغۇن ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، كۆپلىگەن ئەسىر ۋە ئولجىلارنى ئېلىپ ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قايتىپ كېلىشىپتۇ، شۇ يەردە ئوردۇبالىق دېگەن بىر شەھەرنى بىنا قىلىشىپتۇ. شۇ چاغدا، بوگۇ قاغانغا كۈنچىقىشتىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى بويسۇنۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر كېچىسى بوگۇ قاغان ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇ چۈشىدە ئاپئاق چاپان كىيگەن، ئاق ھاسا تۇتقان ئەۋلىيا سۈپەت بىر كىشىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ كىشى بوگۇقاغانغا بىرپارچە قاشتېشىنى تەقدىم قىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ: «سەن مۇشۇ تاشنى مەڭگۈ ساقلىيالىساڭ، پۈتۈن دۇنيا ساڭا باش ئېگىدۇ.» بوگۇقاغاننىڭ باش تارقانمۇ خۇددى شۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ. ئەتىسى بوگۇقاغان ھەربىي ھازىرلىقىنى باشلاپ، كۈنپېتىش تەرەپكە قوشۇن باشلاپ مېڭىپتۇ. بۇ قوشۇنلار تۈركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۇپتۇزلەڭ، بۇلاق سۇلىرى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان، سېمىز ماللار سەكرىشىپ ئويناقلاپ يايلاپ تۇرغان بىر يايلاقنى كۆرۈشۈپتۇ. قوشۇن شۇيەردە توختاپتۇ. ئۇلار شۇ يەرە بالاساغۇن دېگەن شەھەرنى بىنا قىپتۇ. قوشۇنلار بۆلۈنۈپ تەرەپ - تەرەپلەرگە يۈرۈش قىپتۇ. 12 يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ، ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بېرىپتۇ ... نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى بوگۇقاغان بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. ئۇلار بوگۇقاغانغا سوۋغىلار تەقدىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ ... بوگۇقاغان ئۇلارنى ئۆز ئەللىرىگە قايتۇرۇپتۇ. چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەن بوگۇقاغان بالاساغۇندىن ئۆزى تۇغۇلغان جايغا قايتىپ كەپتۇ.

بوگوقاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇل-لىرىدىن بىرى قاغان بوپتۇ... ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ۋاقتىدا ئاجايىپ بىر ۋەقەگە دۇچ كەپتۇ. شۇچاغدا بارلىق ھاي-ۋانلار بىلەن ياۋايى ھايۋانلاردىن ۋە بوۋاق بالىلاردىن «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ئۇيغۇرلار باشقا جاي-لارغا كۆچۈپتۇ، قەيەرگىلا بارمىسۇن، يەنە شۇ ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بىر تۈزلەڭلىككە كەلگەندە، «كۆچ-كۆچ» دېگەن ئاۋاز توختاپتۇ. ئۇيغۇرلار شۇ يەرگە بەش شەھەر بىنا قىپتۇ. ئۇ شەھەرلەرگە بەشبالىق، دەپ ئات قويۇپتۇ.»

«كۆچ - كۆچ داستانى»نى XIII ئەسىردە ئۆتكەن ئىران تارىخچىسى ئالائىددىن ئاتامولك جوۋەينى ئۆزىنىڭ «دۇنيا-نى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى» (تارىخي جاھانگۇشاي») ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

«كۆچ - كۆچ داستانى»نىڭ سيۇژىتى فانتازىيە (خىيا-لىي) خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، قەھرىمان بوگوقاغان ئىلاھىي-لاشتۇرۇلغان. بۇ قىسقىغىنا داستاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋار تارىخى بەدىئىي شەكىل بىلەن ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«تاڭ يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا «كۆچ - كۆچ داستانى» ھەقىقىي، رېئال تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. داس-تاندىكى قەھرىمان بوگوقاغان ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغان-لىقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بايانچۇرنىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى. بوگوقاغاننىڭ

ئەسلى ئىسمى ئىل تېكىن بولۇپ ئۇ قاغانلىق سەلتەنىتىنى سۈرگەن ۋاقتىدا (759 — 779) ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئىل تۇتمىش ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتالغان.

«كۆچ - كۆچ داستانى»دا، بوگۇ قاغان«پەرىقىز بىلەن يەتتە يىل ئالتە ئاي 22 كۈن سۆزلەشكەن...» ۋە «بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلىپ، 12 يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ...» دېگەن سۆزلەر بار. داستاندىكى يىللارنى ھېسابلىساق 20 يىل بولىدۇ. بوگۇقاغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭقۇدرەتلىك باسقۇچىدا (745 — 830) ئۆتكەن قاغانلىرىنىڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى بولۇپ، توپتوغرا 20 يىل سەلتەنەت سۈرگەن. داستاندا بوگۇ قاغان بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ كىچىكى دېيىلىدۇ، ئوغۇللارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى بايان قىلىنىدۇ. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان «تاڭ يىلنامىسى»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، قاغان بايانچۇرنىڭ ھەقىقەتەن يابغۇ تېكىن، كولچورتېكىن، ئالپ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن، تونباغا (بەزى مەلۇماتلاردا، تونباغا بوگۇخاننىڭ تاغىسى دېيىلگەن)، بوگۇ تېكىنلەردىن ئىبارەت بەش ئوغلى بولغان.

ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى «تاڭ يىلنامىسى»دىكى تارىخىي پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، «كۆچ - كۆچ داستانى»نىڭ ھەقىقەتەن تارىخىي ۋەقەلەر زېمىنىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ.

باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 756 - يىلىدىن 762 - يىلىغىچە داۋام قىلغان ئۆكلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش

ئۇچۇن ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم قىلىپ، بىر نەچچە قېتىم جۇڭگوغا قوشۇن ئەۋەتكەندى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، ئۆكتۈك ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 757 - يىلى بايانچورنىڭ چوڭ ئوغلى يابغۇ تېكىن ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ جۇڭگوغا كەلگەن بولسا، مىلادىنىڭ 761 - يىلى بوگو قاغان ئۆزى جۇڭگوغا كېلىپ، بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئۆكتۈك - سۆيگۈم ئىسيانىنى ئۈزۈل - كېسىل باستۇرۇپ بەرگەن.

بوگو قاغاننىڭ يەنە بىر ئاكىسى ئالپ قولۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن تاڭ سۇلالىسىگە غەرب تەرەپتىن تەھدىت سېلىپ تۇرغان 100 مىڭ كىشىلىك تىبەت قوشۇنلىرىنى (داستانىدا، تاڭغۇتلار دېيىلگەن) هازىرقى نىڭشىيا زېمىنىدا تارمار كەلتۈرۈپ، شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن.

بوگو قاغان سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقىتدا، يەنىسەي دەريا سىنىڭ باش ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلار بويسۇندۇرۇلغان. ئېنىسىق پاكىتلارغا ئاساسلاندا، قىرغىزلار مىلادىنىڭ 758 - يىلى بويسۇندۇرۇلغانىكەن. قانداق بولمىسۇن، قىرغىزلار بوگو تېكىن قاغان بولۇش هارپىسىدا بويسۇندۇرۇلغان.

داستاندىكى شۇڭقار تېكىن يابغۇ تېكىننى، كولچور تېكىن كولچور تېكىننى بوقا تېكىن تون باغانى، ئورتېكىن ياغلاقار تېكىننى كۆرسەتسە كېرەك.

داستاندا، بوگو قاغاننىڭ ئوتتۇرا ئاسياغا يۈرۈش قىلىپ بالاساغۇن شەهىرىنى بىنا قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

بوگو قاغانىنىڭ قىرغىزىستاندىكى چۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلار بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر-ئورخۇن قاغانـ لىقىنىڭ قاغانى ئاي تەڭرىخانىنىڭ مىلادىنىڭ815 ـ يىلى ئوتـ تۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ يەتتەسۇدىكى قارلۇقلار ۋە تۈرگەشـ لەرنى (بۇلار قاغانلىقتا بويسۇنۇشتىن باش تارتقانىدى) قايتىدىن بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا «توققۇز ئۇيغۇر قاغانـ لىقى يادىكارلىقى»دا ھەققىي ئىشەنچلىك مەلۇمات بار. ئېھتىمال بوگو قاغانىنىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرى، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغانىنىڭ مىلادىنىڭ 815 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىنى ئەسلەتسە كېرەك.

داستاندا: «تەڭرى بوگو قاغانغا ئۈچ قۇش تەقدىم قىلغانىكەن. بۇ قۇشلار نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىللىرىنى بىلىدىكەن...» دېگەن سۆزلەر بار. ئۈچ قۇش ئۇيغۇر- ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تاشقى دىپلوماتىيىسىدە ئىشلەتكەن نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىللىرىنى بىلىدىغان دىپلوماتلارنى ياكى دۇنيانىڭ تەرەپ ـ تەرەپـ لىرىگە ئەۋەتكەن جاسۇسلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

«كۆچ ـ كۆچ داستانى»نىڭ ئاخىرىدا، شەرقىي ئۇيغۇرـ لارنىڭ تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە غەربكە كۆچكەنلىكى، بىر تۈزلەڭلىككە كېلىپ (جۇڭغارىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، بەشبالىق شەھىرىنى بىنا قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

«كۆچ ـ كۆچ داستانى» ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرـ دە يارىتقان مەنىۋى بايلىقلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىسى

بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى، تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشتە تەڭداشسىز قىممەتلىك مىراس ھېسابلىنىدۇ.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە ياراتقان شانلىق مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان يادىكارلىقلار ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن ئىبارەت.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغىچە بولغان 70 يىل ئىچىدە، چەت ئەللىك ئالىملار تەرىپىدىن ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىن بىرمۇنچىسى تېپىلدى ۋە ئېلان قىلىندى.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرىنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلاردىن ھازىرغىچە تېپىلغانلىرى خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلاردىن پەقەت بىرنەچچىسى ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» 1890 - يىلى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ ئۇرخۇن دەريا بويىدىكى پايتەختى قارابالغاسۇن شەھىرىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلدى.

2. 1909 - يىلى فىن ئالىمى رامىستىت ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سېلىنغا دەرياسى ۋە شىنى ئۇسو كۆلىنىڭ بويىدىن «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى.

3. رۇس ئارخېئولوگى ب. يا. ۋىلادىمىرتىسوۋ موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي شىمالىغا قىلغان ساياھىتىدە تەس دەرياسى ۋادىسىغا (خاڭگەي تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئورمانلىق تارماقلىرى بىلەن گرانىت تاشلىق تۆپىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا) بارغان. ئۇ شۇ يەردىن ئۇرخۇن يېزىقىدىكى بىر تاش پۈتۈكنى

تاپقان. بۇ تاش يادىكارلىقتا «تەس مەڭگۈ تېشى» دەپ نام بېرىلگەن.

4. 1957 ـ يىلى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگى س. دورجى سورون چاغاننور كۆلىگە يېقىن جايدىكى تېرخىن دەرياسى ۋادىسىدىن (خاڭگەي تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بىر مەڭگۈ تاش يادىكارلىقىنى تاپقان. بۇ مەڭگۈ تاش تېرخىن دەرياسىنىڭ بويىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، تېرخىن مەڭگۈ تېشى دەپ ئاتالدى.

«توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» 821 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان (بويى قاغان) نىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. بۇ مەڭگۈ تاشتا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قاغانلىرىدىن بىرى بولغان ئالپ بىلگە قاغاننىڭ بەشبالىق، كۇچا، قاراشەھەر ئەتراپلىرىدا تىبەتلىكلەرنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاساسەن تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە)دىن قوغلاپ چىقارغانلىقى، قاغاننىڭ غەربكە يۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا (پەرغانە ۋە يەتتەسۇ)غا بارغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

«بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» غا جەمئىي 49 قۇر خەت ئويۇپ يېزىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 759 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. «تەس مەڭگۈ تېشى» بولسا، مىلادىنىڭ 761 ـ يىلى، بايانچۇرنىڭ ئوغلى بوگۇ قاغان تەرىپىدىن ئاتىسىنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. «تەس مەڭگۈ تېشى» نىڭ تۆت يۈزى (شىمال، جەنۇب، شەرق، غەرب يۈزلىرى)گە 22

قۇر خەت ئويۇپ يېزىلغان. «تىرخىن مەڭگۈ تېشى» غا 30 قۇر خەت ئويۇپ يېزىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 754 ـ يىلى بايانچۇرنىڭ ۋارىسى بوگۇ قاغان تەرىپىدىن ئاتىسى بايانچۇرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان. مەڭگۈ تاشتا، بايانچۇرنىڭ قاغانلىق تەختىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋاقتىدا ئۆتكۈزۈلگەن مۇراسىم، قانۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشى، دۆلەت چېگرىلىرىنىڭ بەلگىلىنىشى، بايانچۇر قاغان بولغاندىن كېيىن ئىسيانكار قەبىلىلەرنىڭ بويسۇندۇرۇلغانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

«تەس مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تىرخىن مەڭگۈ تېشى»دىكى خاتىرىلەرنى بوگۇ قاغان ئۆزى يازغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، بوگۇ قاغان مەشھۇر، باتۇر قاغان بولۇپلا قالماستىن، خۇددى يۇلىغ تېكىنگە ئوخشاش تالانتلىق يازغۇچىمۇ بولغان.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىگە ئائىت بولغان مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغدا يارىتقان كۈمۈش بەتلىك، ئالتۇن ھەرپلىك يازما يادىكارلىقى بولۇپ، ئۇ ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. چۈنكى ئۇيغۇر-ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى ئۇيغۇر تارىخى، ئەدەبىياتى، ئۇلارنىڭ ئەينى چاغدىكى دۆلەت تۈزۈلمىسىنى تەتقىق قىلىشتا باھاسىز مەنبە ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى كۆك تۈرك يېزىقى (ئورخۇن ـ يەنسەي يېزىقى) بىلەن يېزىلغان.

ئۇيغۇرلاردا ساز ـ چالغۇ ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. قاغانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قەشقەر، كۇچا، تۇرپانلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى قاغانلىقنىڭ

شەرقىي قىسمىغىمۇ ئومۇمىي ھالدا تارقىلىپ، قاغان ئوردىلىرىدا دائىم چېلىنىپ تۇرۇلىدىغان بولغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئاددەتتە ئاددىي خەلقمۇ ساز چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى خەنزۇلارنىڭكىدىن ناھايىتى يۇقىرى تۇراتتى. شۇڭلاشقا، خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىنى قوبۇل قىلىشقا بەكمۇ قىزىققان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ساز - چالغۇ سەنئىتىنىڭ خەنزۇلارغا بولغان تەسىرى شۇنچىلىك بولغانكى، ھەتتا VII ئەسىردە جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئوردىسىدا ئورۇندىلىدىغان توققۇز تۈرلۈك مۇزىكىسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكىسىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ قۇراشتۇرغان. تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ مۇزىكا ئۆمىكى ئورۇندايدىغان توققۇز تۈرلۈك مۇزىكا يىن مۇزىكىسى، غەربىي لياڭ مۇزىكىسى، ھىندى مۇزىكىسى، كورىيە مۇزىكىسى، كۇچا مۇزىكىسى، بۇخارا مۇزىكىسى، قەشقەر مۇزىكىسى، سەمەرقەند مۇزىكىسى، تۇرپان مۇزىكىسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭ ئىچىدە يەن مۇزىكىسى خەنزۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ مىللىي مۇزىكىسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ھىندى، كورىيە مۇزىكىسىدىن تاشقىرى بولغان ئالتە تۈرلۈك مۇزىكا — ئۇيغۇر ۋە ئۇلارغا قېرىنداش بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇزىكىلىرى ئىدى.

ئۇسسۇل سەنئىتى توغرىسىدا گەپ ئاچقاندا، شۇنى ئېيتىش لازىمكى، ئۇسسۇل ئۇيغۇرلاردا سەنئەتنىڭ بىر تۈرىلا بولماستىن، بەلكى دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىدىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان بىر مۇراسىم ۋاسىتىسى بولۇپ قالغان. ئۇيغۇر

قاغانلىقىغا كېلىدىغان چەت ئەل ئەلچىلىرى، پادىشاھ ۋە خانلىرىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىرى بىلەن كۆرۈشۈشىدىن ئىلگىرى قاغان ئوردىسىنىڭ ئالدىدىكى كىمخاب چېدىر ئالدىغا قادالغان ئالتۇن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن كۆك شايى بايراققا چوقۇنۇشى، ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىشى، تاش ئوچاقتا تۈتەپ تۇرغان ئىسرىقتىن ئاتلاپ ئۆتۈشى شەرت بولغان. بۇ شەرتلەرنىڭ بىرى ئورۇندالمىسا، چەت ئەللىكلەر كايىشقا ئۇچرىغان.

ئۇيغۇر قاغانى بوگۇنىڭ قارارگاھىغا كەلگەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى لى شى (تاڭدىزۇڭ) ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىمىغاندا ئاچچىقى كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سەركەردىلىرىدىن بىرنەچچىسىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ تاشلىغانلىقى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇللىرىنىڭ خەنزۇلارغا قانچىلىك چوڭقۇر تەسىر قىلغانلىقى توغرىسىدا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان رېئالىست شائىرلارنىڭ بىرمۇنچىسى زوق - شوققا تولغان ھالدا ئاجايىپ لىرىك شېئىرلارنى يېزىپ قالدۇرغان.

مەسىلەن: ۋاڭجيەن «لياڭجۇغا ساياھەت» شېئىرىدا:

تاڭ سەھەر ئاڭلاپ خورازنىڭ چىللىغان ئاۋازىنى
شەھىرى لوياڭدا جىمى ئۆي مەشق قىلار خۇ ⑰ سازىنى.

دەپ يازغان بولسا، شائىر يۈەن جېڭ بىر شېئىرىدا:

تۈن يېرىپ تاق-تاقچى لياڭجۇدا قىلار سەيلاسىنى،
ئاڭلىماچ ئۇ زەن قويۇپ دەل كۇچانىڭ سازىنى.

دەپ يازغان.

يۈەنجىڭ بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز - ئاياللار ئادىتى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلارسىمان.

ئايال شائىر خۇا رۇي «قەسىر نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدا، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى كىشىلەرنىڭ (بۇلار- نىڭ ئارىسىدا گۈزەل خېنىملار كۆپ ئىدى) 12 - ئايدىكى چىللە بايرىمىغا ئۇيغۇرچە ياسىنىپ چىققانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

مىنگەنى ئۇيغۇر ئېتى، ئۇيغۇر لىباسى كىيگىنى،
بۇ لىباستا جىلۋە قىلدى تال چىۋىقتەك بەللىرى ⑱

بۇ پاكىتتىن قارىغاندا، خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىنىلا قوبۇل قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك شەكىللىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە، جەمئىيەت ئىقتىسادىدا گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى مەيدانغا كەلدى. يېزا ئىگىلىكى ۋە كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلغان سودا - تىجارەت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى سەۋەبىدىن، يېزا-كەنتلەر ۋە كۆلىمى چوڭ شەھەرلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇيغۇر قاغانى بايانچۇر سېلىنغا دەرياسىنىڭ بويىغا باپبالىق ناملىق شەھەر بىنا قىلدى. بۇ شەھەرنى قۇرۇشقا سەمەرقەند ئۇستىلىرى ۋە

ھەنزۇ بىناكارلىرى كېلىپ قاتناشتى. بۇگۇ قاغاننىڭ ۋاقتىدا (759 ـــ 779) ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا بۇگۇ قاغان بالىق، ئۇيغۇربالىق، قارابالغاسۇن قاتارلىق شەھەرلەر بىنا قىلىندى. بۇگۇ قاغان ئۆز بىكەلىرى ئۈچۈنمۇ مەخسۇس ئوردىلارنى سالدۇردى. بۇ ئوردىلار گۈللۈك نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ھەشەمەتلىك ئىدى.⑲ بۇنىڭدىن تاشقىرى، ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئىزىسىن دەرياسىنىڭ بويىغا خاتۇنبالىق (مەلىكە شەھىرى) ناملىق شەھەرمۇ بىنا قىلىندى. خاڭگەي تاغ تىزمىلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۆتۈكۈن تېغىنىڭ باغرىدىن ئاقىدىغان ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان قارابالغاسۇن شەھىرى ناھايىتى چوڭ ئىدى. سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىشىچە، شەھەر خارابىسىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 25 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شەھەر سېپىلىنىڭ پۈتۈن ئايلانمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىر كېلىدىكەن. قارابالغاسۇن سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى ئون مېتىردىن ئارتۇق (سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز مېتىر كېلىدۇ) بولغان بولسا، قاراۋۇلخانىلارنىڭ ئېگىزلىكى 13 مېتىرغا يېقىن بولغان. شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىنى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان رايونلار ۋە يىراق - يىراقلارغا سوزۇلۇپ كەتكەن كەڭتاشا باغلىق رايونلارنىڭ ئوراپ تۇرغانلىقى مەلۇم بولغان. شەھەر ئىچىدىكى ئالاھىدە سېپىل بىلەن ئورالغان قورغاننىڭ مەركىزىدە ئەتراپنى كۆزىتىدىغان بايقاش مۇنارىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 14 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولغان. مانا شۇ بايقاش مۇنارىسىغا قارىغاندا، ناھايىتى يىراقتىكى چەكسىز

گەتكەن يايلاقنىڭ مەنزىرىسىنى ئېنىق كۆرۈشكە بولىدىكەن. شەھەر كوچىلىرىنىڭ ھەم بىنالىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغان قالدۇق خارابىسىنىڭ ئورنىدىن ھېسابلىغاندا، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 24 كىلومېتىر كېلىدىكەن. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ بۇ پايتەختى VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىچە تازا ئاۋاتلاشقان شەھەر بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن قالسىلا، ئاسىيادا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغان. شۇ چاغدا چاڭئەن شەھىرىنى ئوراپ تۇرغان سېپىلنىڭ پۈتۈن ئايلانمىسى 35 كىلومېتىر كېلەتتى.

ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. شۇڭا، قارابالغاسۇن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرى كېلىپ سىياسىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان، شەرق ۋە غەرب ئەللىرىنىڭ سودىگەرلىرى كېلىپ، سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناشنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرىدىن بىرى بولغان ھەمدە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان مۇھىم كۆۋرۈك بولغان.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن توغرىسىدا ئەرەب جۇغراپىيە ئالىمى ئوبۇلقاسىم ئەبەيدۇللا بىننى ھۇردادبىھ مىلادىنىڭ 846 - يىلى يېزىپ تاماملىغان «كىتاب ئەل مىسالىك ۋە ئەل مىمالىك» ئاتالىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇر قاغانى تۇرىدىغان شەھەرنىڭ (قارابالغاسۇننى دېمەكچى) خەلقى تۈركتۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوتقا چوقۇنىدىغان مەجۇسىلەر، زىندىكلەر

(مانى دىنىغا ئىشىنىدىغانلار) بار. قاغان 12 تۆمۈر دەرۋازىلىق بۈيۈك بىر شەھەردە (قارابالغاسۇننى دېمەكچى) تۇرىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ خەلقى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ... توققۇز ئوغۇز قاغانىنىڭ ئوردىسى (سارىيى) ئۈستىدە بەش پەرسەھ (ھەربىر پەرسەھ تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىر) يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ۋە 100 ئادەم سىغىدىغان بىر ئالتۇن چېدىر بار.»

ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئۆزگىچە بولۇپ، شەرقىي ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا، غەربىي ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شامان دىنى ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ بىرى ئىدى. شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسىگە كۆرە، پۈتۈن ئالەمگە تەڭرى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. تەڭرى ئاسماننىڭ يۇقىرى قەۋىتىدىكى تۆت قات ئالتۇن تاغنىڭ ئۈستىدىكى كۈمۈش سارايىنىڭ ئىچىدە تۇرىدۇ، ئىنسانلار بولسا يەرنىڭ ئۈستىدە تۇرىدۇ، يامان ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن زۇلمەتلىك دوزاخقا كىرىدۇ، كىشىلەر ئاسمانغا چىقماقچى بولسا، بۇ ئىش شامان پېرىخۇنلىرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شامان دىنى كۆپ تەڭرىلىك دىن بولۇپ، ئەڭ ئۇلۇغ مۇقەددەس تەڭرى — «كۆك تەڭرى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەر، سۇ تەڭرىلىرى ۋە ئانا-باللار ھامىيسى بولغان ئۇماي ئاتلىق ئايال تەڭرىمۇ بار. شامان ئەقىدىسىگە كۆرە، ئۇيغۇرلار ئۇرۇشقا ماڭغاندا، ئاق بوز ئاتنى قوشۇننىڭ ئالدىدا يېتىلەپ ماڭاتتى. بوز ئاتقا زەر ئالتۇندىن جىيەك تۇتۇلغان قىپقىزىل دۇخاۋا يوپۇق ئارتىلغان بولاتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مانا شۇ ئاق بوز ئاتقا جەڭ تەڭرىسى سۇلدي مىنىپ ماڭارمىش، بەزى رىۋا-

يەتلەرگە قارىغاندا، مانىس ئاتلىق غەلىبە تەڭرىسىمۇ بولغانىكەن. شۇنىڭغا بىنائەن 840 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇيغۇر-ئورخۇن قاغانلىقىنى ۋەيران قىلغان قىرغىزلار شۇ غەلىبە شەرىپىگە ئۆزىنىڭ خانىغا مانىس ئۇنۋانىنى بەرگەن.

مىلادىنىڭ 762 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى بوگۇ ئۆڭلۈك ئىسيانى ئۇزۇل - كېسىل باستۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودىن ئۆز ئېلىگە قايتىپ كېتىۋاتقان چاغدا، لوياڭدا تۆت نەپەر مانى راھىبى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. بوگۇ قاغان ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە ئەكەتكەن. بوگۇ قاغان ئۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، مانى دىنىغا كىرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مانى دىنى تارقىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن مانى دىنى IV، V ئەسىرلەردە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمى (قەشقەر)دا تارقىلىشقا باشلىغانىدى. مانى دىنى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شامان دىنى بىلەن بىر مەزگىل ئېلىشتى ۋە بوگۇ قاغانىنىڭ يار - يۆلىكىگە تايىنىپ، شامان دىنى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئاخىر دۆلەت دىنىغا ئايلاندى.

مانى دىنى III ئەسىردە ئىرانلىق مانى ئاتلىق كىشى ئىجاد قىلغان. بۇ دىن ئاتەشپەرەسلىك (زاروئاسترودىنى) بۇددىزم، خرىستىئان دىنى قاتارلىق ئۈچ تۈرلۈك دىنىنىڭ بەزى ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئارىلاشما بىر دىن ئىدى. «يورۇقلۇق» بىلەن «قاراڭغۇلۇق» تىن ئىبارەت ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بۇ دىنىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلاتتى. مانىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان مانى دىنى سۈرىيە، ئىران ۋە باشقا جايلار-

دا تارقىلىپ، خىرىستىئان دىنىنىڭ ئابرويىغا قاتتىق زەربە بېرىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرگەن خىرىستىئانلار مىلادىنىڭ 270- يىلى مانىنى كونىستانتىنىپولدا دارغا ئاستى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن سىقىلىشقا ئۇچرىغان مانىي راھىبلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ قاچتى ۋە شۇ جايلاردا پاناھ تېپىپ، دىن تارقىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى.

V ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن «مۇقەددەس قەبرە» ناملىق قەسىدە ئۇيغۇر مانىيلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان.

مانىي دىنى شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ دۆلەت دىنىغا ئايلانغانىدىن كېيىن، ناھايىتى نۇرغۇنلىغان مانىي راھىبلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ مەسلىھەتچىلىرىگە ئايلىنىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئىشلىرىدا مۇھىم روللارنى ئوينىغان. مانىي راھىبلىرى سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن جۇڭگودىكى چوڭ شەھەرلەرگە كەلگەن پۇرسەتلىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە دىن تارقىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئۇيغۇر مانىيلىرىنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيىتى خۇاڭخې ۋادىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان، ئۇلار چاڭجياڭ ۋە جۇجياڭ ۋادىلىرىدىمۇ دىن تارقاتقان. ئۇيغۇر مانىيلىرى چاڭئەن، لوياڭ، جىڭجۇ، ياڭجۇ، خۇاڭجۇ قاتارلىق شەھەرلەردە مانىي ئىبادەتخانىلىرىنى بىنا قىلغان.

«ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ئۆزگىچە ئىدى. ئۇيغۇرلار چاقماق چۈشكەننى ياخشى كۆرەتتى. چاقماق چۈشكەندە، چۇقان كۆتۈرۈپ ئاسمانغا ئوقيا ئاتاتتى. كېيىن چاقماق چۈشكەن جاينى تاشلاپ كېتەتتى. كېلەركى يىلى كۈزدە ئات سەمرىگەندە يەنە شۇ چاقماق چۈشكەن يەر-

گە يىغىلاتتى. ئۇ جايغا قوي كۆمەتتى ۋە پىچاققا ئورنىتىلغان مەشئەل يېقىشاتتى. ئايال پېرىخۇن دۇئا ئوقۇيتتى. ئەرلەر ئاتلارغا مىنىپ، چاقماق چۈشكەن يەرنى كۆپ قېتىم ئايلىناتتى. كېيىن بىر ئەر بىر تۇتام تال چىۋىقنىڭ ياكى قارا تېرەك چىۋىقنىڭ ئۇچىنى يەرگە قارىتىپ، چىۋىقنىڭ كېسىلگەن تەرىپىگە قىمىز قۇياتتى... ئاياللار چاچلىرىنى خۇددى تاج شەكلىدىكى قىممەتلىك باش كىيىمى كىيىۋالغاندەك، يۆگەپ بۇدۇرلەپ ياغلىرىغا ساڭگىلىتىپ قوياتتى...»[19]

ئۇيغۇرلار ئادەم ئۆلسە، گۆرنىڭ ئوتتۇرىسىغا قوياتتى. مەرھۇمنىڭ قولىغا تارتىقلىق ئوقيا تۇتقۇزۇپ، بېلىگە قىلىچ، قولتۇقىغا نەيزە قىستۇرۇپ قوياتتى.»[20] مەرھۇمنىڭ بالا-چاقىلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى كالا، ئات ئۆلتۈرۈپ چېدىر ئالدىغا قويۇپ، ماتەم تۇتاتتى. ئەر-ئاياللار چېكىسىنى پىچاق بىلەن تىلىپ، قان چىقىرىپ يىغلىشاتتى.

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ توي - نىكاھ ئىشلىرىمۇ ناھايىتى قىزىقارلىق ئىدى. مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى چۇڭدى بىلەن جۇڭگو مەلىكىسى تەيخۇنىڭ قارابالغاسۇندا ئۇيغۇر قائىدىسى بويىچە بولۇپ ئۆتكەن توي مۇراسىمىنى ئەسكە ئېلىش لازىم. ئاددىي خەلقنىڭ توي - نىكاھ ئىشلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ توي مۇراسىملىرىدىن باشقىچىرەك بولاتتى. ئاددىي ئاۋام خەلق توي - نىكاھ ئىشلىرىدا ئۆزئارا ئات ۋە كالىلارنى تەقدىم قىلىشاتتى. ۋەدە قىلىشقاندىن كېيىن، دەرھال توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلەتتى. يىگىت تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى ئاتلارنى ھارۋىلار بىلەن ھاسىل بولغان توسۇق ئىچىگە سولاپ، قىز تەرەپنىڭ تۇغقانلى-

ۋىغا: تۇسۇق ئېچىدىكى ئاتلاردىن خالىغانلىرىنى تاللىۋېلىشنى، تاللانغان ئاتنى ئوبدان ئېگەرلەپ بولغاندىن كېيىن، ئاتقا مىنىپ تۇسۇق ئېچىدىن چىقىپ كېتىشنى ئېيتاتتى، ئاتنىڭ ئىگىلىرى تۇسۇقنىڭ تېشىدا تۇرۇپ، ئالقانلىرىنى چاۋاكلاپ ئاتلارنى ئۈركۈتەتتى. شۇ چاغدا، ئاتنى تاللاپ، ئېگەرلەپ مىنگەن كىشى ئاتتىن يىقىلماي تۇسۇقتىن چىقىپ كېتەلىسە، ئات شۇ مىنگەن كىشىنىڭ بولاتتى. ئەگەر ئاتتىن يىقىلىپ كەتسە، شۇ كىشى يەنە باشقا ئاتنى تاللايتتى. قىز تەرەپنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسى ئاتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، بۇ قائىدە-يوسۇن ئاياغلىشاتتى... توي كۈنى قىز بىلەن يىگىت مېھمانلارنى قىمىز ۋە پىشۇرۇلغان ئىسسىق گۆش بىلەن كۈتەتتى. تويغا كەلگەن مېھمانلار داستىخاندا ئولتۇرۇشقاندا، يۇقىرى-تۆۋەن (تۆر، تۆشۈك، پەگاھ) دەپ ئايرىلمايتتى. مېھمانلار كىگىز ئۆينىڭ ئالدىدىلا، ئوتلاقتا توپ-توپ بولۇشۇپ ئولتۇراتتى. كۈن بويى قىمىز ئىچىپ گۆش يېيىشەتتى، خالىغانلار كېچىچە كۆكۆل ئېچىشاتتى. تويىنىڭ ئىككىنچى كۈنى قىز ئۆز ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆيىگە باراتتى. يىگىتنىڭ تۇغقانلىرى قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بىر ئۇيۇر يىلقا ھەيدەپ كېلەتتى. قىزنىڭ تۇغقانلىرى ئاتلارنىڭ ئېچىدىن خالىغانلىرىنى تاللىۋالاتتى. قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى، ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىللىرى، قىزنىڭ ياتلىق بولۇپ، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيىدىن كېتىپ قالغانلىقىغا ئېچىنسىمۇ، ئەمما دەردىنى ئىچىدە بىلەتتى.»[21]

بۇ تەپسىلات شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىسمىنىڭ يازدا، يايلاقتا ئۆتكۈزۈلىدىغان توي مۇراسىملىرىغا تەئەللۇق، ئەلۋەتتە.

ئىزاھلار:

① مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 404، 405 - بەتلەر.
② «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
③ بەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 3 - قىسىم، 1 - كىتاب خەنزۇچە 154 - بەت.
④ بەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 3 - قىسىم، 1 - كىتاب خەنزۇچە 154 - بەت.
⑤ «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
⑥ «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» 195 - جىلد.
⑦ «يېڭى تاڭ يىلنامىسى. قوشۇنلار توغرىسىدا بايان».
⑧ «تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى» 72 - جىلد.
⑨ سىما گۇاڭ «يىلنامە» 227 - جىلد.
⑩ «شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتى» 1985 - يىل 1 - سان خەنزۇچە 28 - بەت.
⑪ «تاڭ يارلىقلىرى توپلىمى» 72 - جىلد.
⑫ «كونا تاڭ يىلنامىسى» 196 جىلد. «تىبەت ھەققىدە قىسسە».
⑬ د. ئى. تىخونوف: «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى».
⑭ د. ئى. تىخونوف: «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى».
⑮ ماۋزۇنى مەن قويدۇم — ئاپتور.
⑯ چوغاي تاغلىرى — ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى يىڭشەن تاغلىرى، قەدىمكى چاغدا ئۇيغۇرلار «چوغاي تاغلىرى» دەپ ئاتىغان.
⑰ خۇ — ئۇيغۇرلارنى دېمەكچى.
⑱ «شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتى» 1985 - يىل 1 - سان خەنزۇچە 32 - بەت.
⑲ سىما گۇاڭ: «يىلنامە» 226 - جىلد.
⑳ «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە».
㉑ «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە».

نەسەبنامە

هون تەڭرىقۇتلىرى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. چۇڭۋى — 1800

بۇ هونلارنىڭ يازما مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن ئەڭ قەدىمكى بوۋىسى بولۇپ، هازىرقى كۈندىن 3800 يىل بۇرۇن ياشىغان.

2. × × × تەڭرىقۇت (!؟) 240 — 270

بۇ تەڭرىقۇتنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس

3. تۈمەن تەڭرىقۇت 210 — 240
4. باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) 174 — 210
5. كۆكخان 161 — 174
6. كۈنخان 126 — 161
7. ئىل چىشى 114 — 126
8. ئوۋى 105 — 114

9. ئۈيشىلار 105 — 102

10. قۇلىغۇ 102 — 101

11. قۇتىغۇ 101 — 96

12. غۇلىقۇ 96 — 85

13. غۇيا ندى 85 — 68

14. شۇلۇي قانقۇي 68 — 60

15. ئۇيا نقۇتى 60 — 58

16. قوغوشار (خۇخەيىيى I) 58 — 31

17. قۇتىشۇش 56 — 36

18. پوجۇلونۇتى 31 — 20

19. شۇجۇنوتى 20 — 12

20. قىيانوتى 12 — 8

21. ئۇجىلونوتى (مىلادىنىڭ 13 - يىلىغىچە) 13 — 8

مىلادىدىن كېيىنكى يىللار

22. ئۇلۇنوتى 13 — 18

23. غۇدۇئارشى داۋگانوتى 18 — 46

24. ئۇداتقۇ 46 — 21

شەرقىي هون تەڭرىقۇتلىرى

25. بەي (خۇخەنيى II) 48 — 56

26. چۇپۇنوتى 57 — 56

27. ئىلغا ئۇلۇتى 57 — 59

28. شىتوكسى سۈيغۇتى 59 — 63

29. قۇچى قىلىندى ؟ — 63

30. غۇشى شىسۇقۇتى 63 — 85

31. ئىلتۇ ئۇلۇتى 85 — 88

32. شۇلان شىسۇ قۇتى 88 — 93

33. ئارقۇ 93 — 94

34. تىندۇشىسۇ قۇتى 94 — 98

35. ۋانچى شىسۇ قۇتى 98 — 124

36. ئۇجىقۇشىسۇ قۇتى 124 — 128

37. قۇتىنو شىسۇقۇتى 128 — 140

قۇتىنوشىسۇ قۇتى تەڭرىقۇت مىلادىنىڭ 140 - يىلى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانىدىن كېيىن، 140 - يىلىدىن 143 - يىلىغىچە شەرقىي ھونلارنىڭ تەختى بوش قالغان، تەڭرىقۇت تەيىنلەنمىگەن.

38. غورانىنو شىسۇ قۇتى 143 — 147

39. ئىللىن شىسۇ قۇتى 147 — 172

40. ئۇتىنو شىسۇ قۇتى 172 — 178

41. غۇجىن 178 — 179

42. قانقۇي 179 — 188

43. قىزى شىسۇ قۇتى 188 — 195

44. غۇچۇقان 195 — 216

غەربىي ھون تەڭرىقۇتلىرى

45. پانو 83 — 46
46. سانمولو ئوتزى 84 — 83
47. ئۇلۇغ 89 — 84
48. شىمالىي تەڭرىقۇت (بۇ ئىسىم ئەمەس) 91 — 89
49. ئىبل تىبكىن 93 — 91
50. پانغۇ 118 — 93

مۇشۇ تەڭرىقۇتتىن باشلاپ، غەربىي ھون تەڭرىقۇتلىرى-نىڭ نامى مەلۇم ئەمەس.

ئۇيسۇن كۇن بەگلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. ناندومى ؟ — 197
2. راغومى 104 — 197
3. قۇنشۇمى 93 — 104
4. ئۇنغۇمى 60 — 93
5. نىمى 53 — 60
6. ئۇيغۇت 33 — 53
7. يانغۇمى 51 — 53

(بۇ خەنزۇ مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان)

8. شىن مى 33 — 51

(بۇ يانغۇمىنىڭ ئوغلى)

9. جىسومى 16 — 33

10. ئېل قومى (م.لادى) 16 — 10

سايىبىلارنىڭ نەسەبنامى

A — سىيانپىلار ئىمپېرىيەسىنىڭ قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تانشىغۇي 181 — 148
2. غوران 216 — 181
3. قۇيتۇ 233 — 216

(ئورتاق قاغانلار)

4. بۇدوقىن 233 — 216
5. قىبەنىن 235 — 233

B — تـوبا سايىبى خانلىرى

1. قىپان 261 — 235
2. لىۋى 277— 261
3. لىغۇ، چاۋ، فۇ 297 — 277

بۇ ئۈچ قاغاننىڭ هۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى 20 يىل

4. ئۇتا (يىتۇ) 310 — 297
5. يىلۇ 316 — 310
6. لوگۇەن 316 — 310

(بۇ ئورتاق قاغان)

7. يۇلۇ	316 — 325
8. غونو	325 — 330
9. قېقىنا	330 — 335
10. يىغۇي	335 — 337
11. قېقىنا (تەكرار قاغان بولغان)	337 — 338
12. يىغۇي (تەكرار قاغان بولغان)	338 — 376
13. تېكىن	378 — 380
14. فۇگىن	380 — 386
15. كېيى	386 — 394

توبا قاغانلىرى

1. توباغۇي	386 — 409
2. توباسى	409 — 423
3. توباتاۋ	423 — 452
4. توبايۇ	452 — ؟
5. توبازى	452 — 465
6. توباخۇن	465 — 471

ئاۋار قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تولۇن قاغان I	394 — 410
2. خولىئۇ قاغان	410 — 414

3. تالان قاغان	429 — 414
4. ئۇتى	444 — 429
5. توغاچىن	464 — 444
6. ئۇچىن	485 — 464
7. تولۇن II	492 — 485
8. ناغاي	506 — 492
9. توقخان	508 — 506
10. چۇنۇ	520 — 508
11. بىراھمان	521 — 520
12. ئاي ناغاي	552 — 521
13. توبا	553 — 552
14. دىڭخو	553 — 553
15. قۇت	553 — 553
16. دىڭشۇزى	555 — 553
17. يانلوچىن	؟ — 553

ئۇيغۇر قاغانلىرى (高车王国)

(ئېگىز هارۋىلىقلار قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى)

1. ئاي ئۇجرۇ	508 — 487
2. بارىيان	510 — 508
3. باتۇر	516 — 510
4. ئىل بەگ	520 — 516

5. يۇقۇ 230 — 537

6. بەگچى 537 — 541

تۈرك قاغانلىرى

(مىلادىدىن كېيىن)

1. تۇمەنخان 552 — 553

2. قاراخان 553 — 554

3. مۇقان خان 554 — 574

4. تاۋارخان 574 — 581

5. ساۋار لوخان 581 — 587

6. چور باغا قاغان 587 — 588

7. تۇگا تۇران قاغان 588 — 600

8. كىمىن تۇرى قاغان 600 — 603

شەرقىي تۈرك قاغانلىرى

1. كىمىن تۇرى قاغان 603 — 609

2. سىۋار قاغان 609 — 619

3. چۇلۇك قاغان 619 — 621

4. قاراخان 621 — 630

5. سىر باقاغان 639 — 646

(بۇ قاغاندىن باشلاپ تۇچى قاغانغىچە بولغان قاغانـ
لار قورچاق قاغانلار ئىدى)

6. چىبى قاغان	647 — 646
7. ئىبى تولوقاغان	653 — 647
8. چىنجۇ يابغۇ قاغان	659 — 653
9. ئاسىناتورچى قاغان	676 — 659
10. تۇچى قاغان	678 — 676
11. ئاسىنا نىزۇق قاغان	680 — 679

(ئاسىنانىزۇق قاغان بولغاندىن تارتىپ شەرقىي تۈركلەر مۇستەقىللىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرگەن)

12. ئاسىنا ئىنەن قاغان	680 — 681
13. ئاسىنا قۇتلۇق قاغان	682 — 692
14. قاپاغان قاغان	716 — 692
15. بىلگە قاغان	734 — 716
16. ئاسىنا بىلگە قاغان	739 — 734
17. بىلگە قۇتلۇق قاغان	741 — 739
18. پان كۆل قاغان	774 — 742
19. سۈيىن قاغان	742 — 742
20. ئۆزمىش قاغان	744 — 742
21. بولمىش قاغان	745 — 744

غەربىي تۈرك قاغانلىرى

1. ئىستىمى قاغان	576 — 552
2. بىلگە تاردۇقاغان	600 — 567
3. ئاپا قاغان (بۇئورتاق قاغان ئىدى)	593 — 576
4. ئىنال قاغان	600 — 593

5. چولۇقاغان 611 — 600

6. شىغۇي قاغان 618 — 611

7. تون يابغۇ قاغان 630 — 618

8. سى يابغۇ قاغان 633 — 630

9. باغاشا تولىس قاغان 633 — 634

10. ئىشپارا تىرىش تۇڭگا قاغان 634 — 639

11. ئىبپى تولوقاغان 651 — 639

12. ئاسىنا ئالپ قاغان 658 — 651

13. ئاسىنامىش قاغان 662 — 658

14. ئاسىنا بوركىن 666 — 658

15. ئاسىنا تورچى 671 — 679

16. ئاسىنا نىزۇق بەگ 680 — 679

17. ئاسىنا يالچىن 693 — 686

18. ئاسىنا خۇجىلۇ(2-قېتىم قاغان بولغان)686—690

19. ئاسىنا قەيدۇ 704 — 699

20. ئاسىنا شان 711 — 704

21. ئۇجىلى 710 — 700

22. سوگى 718 — 710

24. سۇلۇخان 738 — 718

25. ئاسىنا تون ئوق قاغان 742 — 738

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىرى

	قاغاننىڭ ئىسمى	ئۇنۋانى	قاغانلىق قىلغان ۋاقتى
1	ئىبكىن ئەركىن		605 — ؟
2	پۇسا		646 — ؟
3	تومىد		646 — 648
4	بايان		648 — 661
5	بازخان		661 — 681
6	توغۇچى		681 — 715
7	ئوتىبەگ		715 — 719
8	چىنزون		719 — ؟
9	ئۇتمنان		727 — ؟
10	غوشۇ		727 — ؟
11	ئىتمىش بىلگە	قۇتلۇق بىلگە قاغان	742 — 747
12	بايانچۇر	تەڭرىدا بولمىش ئىل ئۇتمىش بىلگە قاغان	747 — 759
13	ئىل ئىبكىن	ئايتەڭرىدە قۇت بولمىش ئىل ئۇتمىش ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان	759 — 779
14	تون باغا	ئالپقۇتلۇق بىلگە قاغان	779 — 789
15	تاراس	تەڭرىدە بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان	789 — 790

16	ئايچۇر	قۇتلۇق بىلگە قاغان	795 — 790
17	قۇتلۇق	ئاي تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان	805 — 795
18		ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان	808 — 805
19		ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان	821 — 808
20		كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۈچلۈك بىلگە قاغان	824 — 821
21	هازار تېكىن	ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە قاغان	824 — 832
22	خوتېكىن	ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان	832 — 839
23	كىچىك تېكىن		840 — 839
24	ئۆگى تېكىن		845 — 841
25	ئىنەن تېكىن		846 — 845

II بۆلۈم

قاراخانىلار دۆلىتى

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز تارىخىدا، 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى، ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيەسى، تەخمىنەن 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى، ئۇيغۇر-ئورخۇن قاغانلىقى، قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، ئوتتۇرا ئەسىرلەردە شەرق بىلەن غەربنى ھەيرەتتە قالدۇرغانىدى. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى مىلادى IX ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن باشلاپ XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئۇزاق بىر تارىخىي مەزگىلدە يەنە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى، ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيەسى قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، تۈرك، پارس، ھىندى خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر ۋە تاجىك خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى گۈللىنىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە شانلىق تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇيغۇر قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغىنىش دەۋرى مارلىققا كەلدى.

توققۇزىنچى باب ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شارائىتى

ئوتتۇرا ئاسىيا — ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئاسىيا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ قىتئە بولۇپ، شەرقىي يېرىم شارنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، يەر مەيدانى 44 مىليون كۋادرات كىلومېتىر، دۇنيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاسىيا قىتئەسى غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا شەرقىي ئاسىيانىڭ غەربىگە، غەربىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىگە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، تارىم ۋادىسى، غەربىي تۈركىستان — ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان، تۈركمەنىستان قاتارلىق بەش ئىتتىپاقداش جۇم-

مۇرىيەتىنىڭ تېررىتورىيىسى ۋە ئافغانىستانىنىڭ بىر قىسمى كىرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پۈتۈن تېررىتورىيىسى 5 مىليون 752 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن يەتتىدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېگىز تاغلار، دەريالار، كۆللەر، ئورمانلار، يايلاقلار، داللار، چۆللەر خىلمۇ خىل تەبىئىي مەنزىرىلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

تارىم ۋادىسى بولسا، شىمالدىكى تەڭرىتاغلىرى، جەنۇبتىكى ئالتۇنتاغ، قارانلىق تاغلىرى، غەربىي جەنۇبتىكى قاراقۇرۇم تاغلىرى، غەربتىكى قىزىليۇرت ۋە كۆكچال تاغلىرى ئارىسىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇنياغا مەشھۇر بولغان تەكلىماكان قۇملۇقى بار.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىدىن غەربىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2500 كىلومېتر بولۇپ تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بولسا ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ئالتاي تاغلىرى، جەنۇبىدا تەڭرىتاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبىغىچە بولغان كەڭلىكى 250 — 300 كىلومېتر كېلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىدىكى تۆمۈر چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 7435 مېتر ئېگىز، خانتەڭرى چوققىسى 6995 مېتر ئېگىز كېلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 10 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسى، چۇ دەرياسى، ئىلى دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى ۋە قاراشەھەر دەريالىرىنىڭ سۇ مەنبەسى تەڭرى-

تاغلىرىدىكى مۇزلۇقلاردىن ئىبارەت. تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدا پەرغانە، قاراشەھەر، تۇرپان ئويمانلىقلىرى بىلەن ئىلى جىلغىسى بار. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي قاپتاللىرىدا ئارچا - قارىغاي ئورمانلىقلىرى، جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى تاغ تىزمىلىرى ئىچىدە بولسا يايلاقلار بار. تەڭرىتاغلىرى غەربتە ھازىرقى قىرغىزىستان تېررىتورىيىسى ئىچىگىچە، شەرقتە بولسا گەنسۇغىچە سوزۇلىدۇ.

پەرغانە ۋادىسىنىڭ جەنۇبىنى ئالاي تاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. ئېگىزلىكى 7000 مېتر كېلىدىغان بۇ تاغلار تاجىكىستان بىلەن قىرغىزىستاننىڭ ئارىسىدا، پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئۈچ تەرىپى تاغلار بىلەن ئورالغان، پەقەت غەرب تەرىپىلا ئوچۇق. پەرغانە ۋادىسىنى سىر دەرياسى قاق ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ. تاجىكىستان بىلەن قىرغىزىستان تامامەن تاغلىق. نارىن دەرياسى قىرغىزىستاننى غەربتىن شەرققىچە قاراپ ئوتتۇرىدىن ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، قازاقىستانلاردا ئېگىز تاغلار بار. تۈركمەنىستاننىڭ غەربىدىكى كاسپىي دېڭىزىغا يېقىن جايدا، بۈيۈك بالقان تېغى بولۇپ، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 1634 مېتر ئېگىز. قازاقىستاننىڭ شەرقىدىكى تارباغاتاي تاغلىرى جۇڭغارىيىگىچە سوزۇلىدۇ.

ئالتاي تاغلىرى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ تاغلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئالتاي دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئالتۇن دېگەن بولىدۇ. ئالتاي تاغلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، غەربىي شىمالدا ھازىرقى

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەۋەسىگە قەدەر سوزۇلۇپ بارىدۇ.
شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2000 كىلومېتر كېلىدۇ.
سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى قىسمىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوق-
قىسى بېلۇخا بولۇپ، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 4500 مېتىر ئېگىز.
ئالتاي تاغلىرىدا مۇزلۇقلار كۆپ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 800
كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى كاتون بىلەنچوي
مۇزلۇقلىرىنىڭ دائىرىسى سەككىز - ئون كىلومېتىر كېلىدۇ.
ئالتاي تاغلىرىدا، ئالتۇن، مىس، تۆمۈر، سىنك، قوغۇشۇن
قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرى ۋە ئورمان بايلىقلىرى ناها-
يىتى كۆپ، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە كەڭ ئىمكانىيەت بېرى-
دىغان كەڭرى، مۇنبەت يايلاقلىرى بار.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى
بىلەن قازاقىستاننى ئايرىپ تۇرىدۇ. چوڭ ئالتاي تاغلىرى
غەربىي تۈركىستان بىلەن موڭغۇلىيىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. كى-
چىك ئالتاي تاغلىرى بولسا غەربىي تۈركىستان بىلەن سىبى-
رىيىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. چوڭ ئالتاينىڭ ئەڭ چوڭ قىسمى
دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئۇۋا بولغان سىبىرىيە ئۇۋىسىنىڭ جەنۇ-
بىغىچە سوزۇلىدۇ.

پامىر تاغلىرى (پامىر پارسچە سۆز بولۇپ، دۇنيانىڭ
ئۆگزىسى دېگەن مەنىدە) ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىلى-
رىدىن بىرى، ئۇ تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى،
سوۋېت ئىتتىپاقى تاجىكىستاننىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمى بىلەن
ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان، ئۇ تەڭرى-
تاغلىرى، قارا قۇرۇم تاغلىرى (قارا تاشلىق تاغلار) بىلەن
ھىندۇقۇش تاغلىرى قاتارلىق تاغلارنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇ-

لۇشىدىن ھاسىل بولغان چوڭ تاغ تىزمىسى. پامىرنىڭ ئېگىز چوققىلىرى — قوڭۇردۆۋە بىلەن مۇزتاغ ئاتا بولۇپ، قوڭۇردۆۋە دېڭىز يۈزىدىن 7719 مېتىر ئېگىز، مۇزتاغ ئاتا 7546 مېتىر ئېگىز. پامىر تاغلىرىنىڭ ئارىسىدا كەڭتاشا يايلاقلار ۋە ئويمانلىقلار بار، ئىقلىمى سوغۇق، تاغ چوققىلىرىدىن يىل بويى قار كەتمەيدۇ. غەربىي شىمال بۇرجىكىدىكى مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 77 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ دۇنيادىكى ئەڭ ئۇزۇن مۇزلۇقلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مەشھۇر دەريالىرىنىڭ بىرى تارىم دەرياسىدۇر. بۇ دەريانىڭ سۈيى قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى تاغلاردىن چىقىدۇ. بۇ سۇ تارىم ۋادىسى بىلەن كەشمىر ئارىسىغا بىر چېگرا سىزىپ تارىم ۋادىسىغا ئېقىپ كىرىدۇ. بۇ دەريا غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىدىكى لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. تارىم دەرياسىنىڭ بويلىرىدا، قەشقەر، يەكەن، خوتەندىن ئىبارەت ئۈچ شەھەر ۋە ئۈچ مۇھىم ۋادا بار. خوتەن دەرياسى قارانلىق تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. يەكەن دەرياسى بولسا تارىمنىڭ غەربىدىن توپتوغرا شەرققە قاراپ ئاقىدۇ.

جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى مۇھىم دەريا — قارا ئېرتىش دەرياسى بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا خورونگو دەرياسى بار. شەرقىي شىمال تەرەپتىكى قوبدو دەرياسى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرىدىغان تەبىئىي چېگرا.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىكى مۇھىم دەريالار — ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىدىن ئىبارەت. بۇ

ئىككى دەريا غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ بىر-
بىرى بىلەن ياندىشىپ ئاقىدۇ. بۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىلى-
قىنى VII ئەسىردە ئەرەبلەر «ماۋەرەئۇننەھرى» (ئىككى دەريا
ئارىلىقى) دەپ ئاتىغان. سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسى
ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئامۇ دەريا قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ
شىمالىدىكى قىزىليۇرت تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. بۇ
دەريا ئافغانىستان بىلەن تاجىكىستان ۋە ئۆزبېكىستان ئارى-
سىغا تەبىئىي چېگرا سىزىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ يۆنىلى-
دۇ. ئاندىن كېيىن، ئۆزبېكىستان بىلەن تۈركمەنىستان ئارى-
سىغا بىر چېگرا سىزىپ ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. سىر دەريا
ئالتاي تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ، پەرغانە ۋادىسىنى قاپ
ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە ئايرىپ، شەرقتىن غەربكە قاراپ
ئېقىپ ۋادىدىن چىققاندىن كېيىن، غەربىي شىمالغا قاراپ
بۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال بويىغا
ئېقىپ كېلىپ، كۆلگە قۇيۇلىدۇ. نارىن دەرياسى كۆكچال
تاغلىرىدىن چىقىدۇ ۋە قىرغىزىستاننى شەرقتىن غەربكە قاراپ
ئىككىگە بۆلىدۇ.

كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىغا قۇيۇلىدىغان ئىترىك دەر-
ياسىنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىراننىڭ خوراسان ئۆلكىسىدە
قالىدۇ. بۇ دەريا تۈركمەنىستان بىلەن ئىران ئارىسىدا تەبى-
ئىي چېگرا ھاسىل قىلىدۇ. كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىر-
غىقىغا كېلىپ قۇيۇلىدىغان ئېمبا دەرياسى قازاقىستاندا.
كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدا دېلتا ھاسىل قىلىپ دېڭىزغا
قۇيۇلىدىغان يايىق دەرياسىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى
قازاقىستاندىن ئاقىدۇ. ئورال تاغلىرىدىن چىققان بۇ دەريا

ئاسىيا بىلەن ياۋروپانىڭ قىتئە چېگرا سىزىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىچكى دەريا ھېسابلانغان زەرەپ- شان دەرياسى (ئۆزبېكىستاندا) ئالتاي تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. سەمەرقەند بىلەن بۇخارا زەرەپشان دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. چۇ دەرياسى ئىسسىقكۆلنىڭ بىر ئاز غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلاردىن ئېقىپ چىقىدۇ. چالكار كۆلى- گە قۇيۇلىدىغان تورغاي دەرياسى، نورا كۆلگە قۇيۇلىدىغان نورا دەرياسى قازاقىستاننىڭ ئىچكى دەريالىرى ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىك دەريالىرىدىندۇر.

ئېرتىش دەرياسى شىمالىي قازاقىستاندىكى مۇھىم دەريا ھېسابلىنىدۇ. زايسان كۆلىدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئېر- تىش دەرياسىنىڭ زايسان كۆلىنىڭ شەرقىدىن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قاراپ ئاقىدىغان قىسمى قارا ئېرتىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئىشىم ۋە توبول دەپ ئاتىلى- دىغان تارماقلىرى قازاقىستاننىڭ ئەڭ شىمالىدا قالىدۇ. ئېر- تىش دەرياسى ئوپ دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا باغراش كۆلى بار، دائىرىسى 960 كۋادرات كىلومېتر، چوڭقۇرلۇقى 896 مېتر كېلىدۇ. باغراشنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى لوپنۇر كۆلى- نىڭ كۆلىمى 2000 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 790 مېتر كېلىدۇ. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ مۇھىم كۆلى ئېبى- نۇر كۆلىدۇر. دېڭىز يۈزىدىن 210 مېتر ئېگىزلىككە جايلاشقان بۇ كۆل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، ئالاتاغ- نىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يەتتەسۇغا يېقىن جايدا.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىچە پۈتۈن يىللىق ھۆل -

يېغىن مىقدارى 50 مىللىمېتر، چۆللەردە بولسا ھۆل ـ يېغىن يوق ھېسابىدا. تاجىكىستان بىلەن قىرغىزىستاندىكى تاغلاردا يىللىق يېغىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 70 مىللىمېتر بولىدۇ، قازاقىستاننىڭ شىمالىدا بولسا 65 مىللىمېتر. تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان تەكلىماكان چۆلى، تۈركمەنىستاننىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەپ تۇرىدىغان قاراقۇم چۆلى، قاراقالپاقىستاننىڭ چوڭ قىسمىنى ئىگىلەپ تۇرىدىغان ۋە بىر قىسمى قازاقىستانغا سوزۇلغان قىزىلقۇم چۆللىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر چۆللەردۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادا ياز كۈنلىرىدىكى ئىسسىقلىق ئوتتۇرىچە 30°C ئەتراپىدا، قىشتا بولسا 5°C ئەتراپىدا بولىدۇ. ئىسسىقلىق دەرىجىسى جەنۇبتىن شىمالغا بارغانسىرى ئازلايدۇ. تارىم ۋادىسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا، يازدا 30°C ئەتراپىدا ئىسسىق بولىدۇ. ئافغانىستاندا ئىسسىقلىق قىشتا 13°C، يازدا 16°C بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى چۆللۈك بولۇپ، قۇرغاق چۆل ئىقلىمى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

تارىم، ئىلى، ئامۇ، سىر، چۇ دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرى دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم دېھقانچىلىق، باغۇەنچىلىك رايونلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي بايلىقى ناھايىتى مول. كۆمۈر، نېفىت، تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، گۈڭگۈرت، تۇز، قەلەي زاپاسلىرى دۇنيا بويىچە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ئەھمانلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇنلا ئاممىۋى ھالدا ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچۈپ، سۈنئىي سۇغىرىشنى ئاساس قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جەمئىيەت تەرەققىياتىدا قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەرنى تەشكىل قىلىش دەۋرىگە كىردى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى ھېسابلانغان تارىم ۋادىسىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىيدىن 5000 يىل بۇرۇنلا دېھقانچىلىق قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلارغا ئىگە بولدۇق. 1979 ـ يىلى قىشتا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئەترىتى كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىن بىر ئىپتىدائىي قەبرىستانلىقنى تاپتى. قەبرىستانلىقتىن چىققان ئىككى جەسەتنىڭ بىرى ياش ئايال، يەنە بىرى كىچىك بالا بولۇپ، نەنجىڭ داشۆسى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ كاربون 14 تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن چىققان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق جەسەتلەرنىڭ بۇنىڭدىن 6414 يىل (117 ±) ئىلگىرى دەپنە قىلىنغانلىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ چىقتى. جەسەتلەر بىلەن بىللە قېزىۋېلىنغان ئاخىرەتلىكلەر ئىچىدە ناھايىتى نە-

پىس توقۇلغان چىغ سېۋەتلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىگە زىرائەت دانلىرى سېلىنغان. ئەمما بۇ دانلار چىرىپ ئۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن. بالا جەسىتى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن چىغ سېۋەتتىن ئۆز پېتى ساقلانغان بۇغداي چىقتى.① مانا بۇ پاكىت تارىم ۋادىسىدا دېھقانچىلىقنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلاردىلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىم ۋادىسىدا سۇنئىي سۇغىرىش ئىشلىرىنىڭ قاچاندىن تارتىپ ئومۇملاشقانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. قانداق بولمىسۇن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى بولغان تارىم ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسيانىڭ غەربىي قىسمىدا پەيدا بولغان ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ يۈكسەكرەك ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئاسورىيە ۋە مىسىر ئارىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن بولغان تارىخى بىلەنمۇ ئىسپاتلاش مۇمكىن. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى بولغان نىل ۋادىسىدا قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان چاغدا، ھازىرقى ئىراقتىكى دىجلى ۋە فىرات دەريالىرى (قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى بۇ جاينى مىسوپوتامىيە — ئىككى دەريا ئارىلىقى دەپ يېزىشقان) بويىدا ئاسورىيە دۆلىتى قۇرۇلغان. بۇ دۆلەت مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن 6000 يىل بۇرۇن) قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورى-

يدىي مىسوپوتامىيىنىڭ شىمالىي قىسمى (دىجلى دەريا-
سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى)دابولغان. مانا شۇ ئاسورىيە دۆلىتى
بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا مىلادىدىن 4000
يىل بۇرۇن سودا ئالاقىلىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان
پاكىتلار بار. مىسوپوتامىيىدە مىلادىدىن 4000 يىل بۇرۇن يا-
شىغان مەلىكە شۇباتنىڭ قەبرىسىدىن بەدەخشاننىڭ ھاۋا
رەڭ تېشىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار تېپىلغان. مىسىردىن تې-
پىلغان مىلادىدىن 2000 يىل بۇرۇنقى ھاۋارەڭ تاشلارمۇ ئوتتۇرا
ئاسىيا بىلەن مىسوپوتامىيە ۋە مىسىر ئارىسىدا بولۇپ ئۆت-
كەن سودا ئالاقىلىرى توغرىسىدا سۆزلەش ئۈچۈن ئىمكان
بېرىدۇ.»② چۈنكى، ھاۋارەڭ تاشلار، پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا-
دىنلا چىقاتتى.
مىلادىدىن سەككىز ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ
ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر باكترىيە («باكترا» —
يۇنانچە سۆز بولۇپ، شەھەرلەرنىڭ ئانىسى مەنىسىدە، كې-
يىنچە بۇ يەر بەلخ، دەپ ئاتىلىدىغان بولدى)، خارەزىم(قۇ-
ياشلىق يەرمەنىسىدە)،سوغدى(بەزى ئالىملار، «سوغدى» سۆ-
زى قەدىمكى تۈركچە سۆز بولۇپ، «سۇغىرىلىدىغان يەر» مە-
نىسىنى بېرىدۇ دەيدۇ) قاتارلىق دۆلەتلەرنى قۇردى. مانا
شۇ چاغدا، تارىم ۋادىسى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا ئەج-
دادلىرىمىز قۇرغان دۆلەتلەر مەۋجۇت ئىدى.
مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جە-
نۇبىدا كۆچلۈك ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى قۇرۇلدى.
تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئوبۇلقا-
سىم فىرداۋسى (مىلادىنىڭ 934 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ

1020 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «شاھنامە» ناملىق داستانى-
دا، تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ تەخمىنەن 5000 يىللىق
تارىخىنى (بۇ ئەپسانىۋى تارىخ بىلەن ھەقىقىي تارىخنى ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ) بەدىئىي تىل ۋە ئوبرازلار ئارقىلىق بايان
قىلغان. فىرداۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانىدا، ئىراننىڭ پىشى-
دادلەر ۋە كىيانىلار سۇلالىلىرى (مىلادىيىدىن 3200 يىل
بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيىدىن 780 يىل بۇرۇنقى
چاغقىچە بولغان 2400 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) توغ-
رىسىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئۆز ئەكسىنى تاپقاندىن
تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى، ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى (مىلادى-
دىن 700 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيىدىن 330 يىل
بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە، بۇ سۇلالە بىلەن
ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇرانىلار دەپ ئاتالغان ئەج-
دادلىرىمىز ئوتتۇرىسىدا بولغان مۇناسىۋەتلەر ئۆز ئەكسىنى
تاپقان.

ھەقىقىي تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن
سەككىز ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىس-
مى بىلەن ھازىرقى ئەزەربەيجان تېررىتورىيىسىدە مىدىيە
ئاتلىق دۆلەت بار ئىدى. مىدىيە دۆلىتىنىڭ پايتەختى
ئىكباتانا (ھازىرقى ھەمىدان) ئىدى. ئۇ زامانىسىغا يا-
رىشا خېلى كۈچلۈك بولغان مىدىيە دۆلىتى ئىران ئېگىزلىكى-
نىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايدىغان پارس قەبىلىلىرىنىمۇ
بويسۇندۇرغان.

مىلادىيىدىن 700 يىل بۇرۇن پارسلارنىڭ ئەھمان ئاتى-

لىق خانى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىدىيە دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىللىق جاكارلىغان.

ئىراندا ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا تۇران دۆلىتى (يۇنانلىقلار، «سىكىف ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتىغان) ھۆكۈم سۈرەتتى. تۇران دۆلىتى (مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ II ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار بولغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسياغا كۆز ئالايتىپ، تۇرانلار ئۈستىگە كۆپ قېتىم بېسىپ كەلگەن. ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تۇرانلار تۇر، پىشەڭ، ئەفراسىياپ ئارجاسىپ، تۇمارىس قاتارلىق قاغانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئەھمانىلار سۇلالىسىگە قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزى ئېلىپ بارماقچى بولغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى ئاسالاش ئۈچۈن، سىرلىق، كارامەتلىك چۈشلەرنىمۇ توقۇپ چىققان. كەيخىسراۋنىڭ ئانىسى كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇنداق بىر چۈش كۆرۈپتۇ: «چۈشىدە ئۇنىڭ قورسىقىدىن بىر تۈپ ئۈزۈم دەرىخى ئۈنۈپ چىقىپتۇ. بۇ بىر تۈپ ئۈزۈم دەرىخى ناھايىتى چاپسان شاخلاپ، بۈك - باراقسان ھالغا كېلىپ، پۈتۈن ئاسيانى چۈمكىۋاپتۇ.» ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بۇ چۈش ئارقىلىق ياش كەيخىسراۋ (قومبىز I) نى

ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، «سەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەڭرى تەرىپىدىن يارىتىلغان ھۆكۈمرانى بولىسەن» دېيىشكەن.

«شاھنامە»دا تىلغا ئېلىنغان تۇران قاغانلىرىدىن تۇر ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى تىسفىس (مىلادىدىن 675 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھىنشاھ بولغان) بىلەن، پىشەڭ بولسا ئارىئارامۇنىس (مىلادىدىن 640 يىل بۇرۇنقى چاغدىن 615 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھىنشاھ بولغان) بىلەن ئۇرۇشقان. بۇ بايانلار تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇندەك تۇرىدۇ.

مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن، تۇران خاقانلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرى بولغان ئەفراسىياپ ئارىئارامۇنىس بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئەزەربەيجاندا ھالاك بولغان. ئەفراسىياپ ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تۇرانلارغا قارشى يۈرگۈزگەن كۆپ قېتىملىق يۈرۈشلىرىنى تارمار قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى باسقۇنچىلاردىن ساقلاپ قالغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى كەيخىسراۋنىڭ ۋاقتىدا كۈچىيىشكە باشلىدى. كەيخىسراۋ (529 — 558) باشتا مىدىيە دۆلىتىنى تارمار قىلدى، ئاندىن كېيىن كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي فىنكا بىلەن پەلەستىننىمۇ بېسىۋالدى. ئۇ، مىلادىنىڭ 538 - يىلى بابىل شەھىرىنى ئالدى. ئۇ بابىلنى ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قىلدى. ئۇنىڭ ئوغلى قومبىز I (521 — 529) مىسىرنى بويسۇندۇردى. ئۇنىڭ ۋاقتىدا، پۈتۈن قەدىمكى شەرق ئەھمانىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشتى.

كەيخىسراۋ مىلادىدىن 529 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندە، تۇران ئېلىنىڭ خانى (ماساگېتلارنىڭ خانى) تۇمارىس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى گىستاسپ دارا I نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 521 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 486 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە شاھىنشاھ بولغان) مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە قۇدرەت تاپتى. شۇ چاغدا، ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ دائىرىسىگە پۈتۈن ئىران، ئەزەربەيجان، ئافغانىستان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمى، بەلۇجىستان، كىچىك ئاسىيا، بابىل، ئەرمەنىستان، سۇرىيە، پەلەستىن، مىسىر قاتارلىق جايلار كىرگەنىدى.

دارا I نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا بىھىستون قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خاتىرىلەردە مەلۇمات بار.

مىلادىدىن 519 يىل بۇرۇن دارا I ئۆزىگە بويسۇنغان خەلقلەر(ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى خاتىرىسىگە ھازىرقى ئىراننىڭ ھەمىدان شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 65كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان بىھىستون تېغىدىكى قىيا تاشقا يادىكارلىق ئويدۇرغان.

بۇ يادىكارلىق تارىختا «بىھىستون يېزىقلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. مانا شۇ بىھىستون قىياسىنىڭ يېنىدىن بابىل بىلەن ئېكباتانانى تۇتاشتۇرىدىغان يول ئۆتەتتى. بىھىستون يېزىقلىرى 500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى قىيا

تاشقا ئويۇپ يېزىلغان. بېھىستۇن قىيا تېشىغا تۆرلۈك قىيا-پەتلەرمۇ ئويۇپ چۈشۈرۈلگەن. قىيا تاشنىڭ مەركىزىي قىسمى-دىكى ئېگىز جايغا ئاتەشپەرەسلەر (ئوتپەرەسلەر) دىنىدىكى-لەرنىڭ يورۇقلۇق خۇداسى — ھورمۇزدنىڭ تەسۋىرى نەقىش-لەپ چۈشۈرۈلگەن. سول تەرەپتىكى ئىككىنچى چوڭ رەسىم-ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھى دارا I نىڭ ئۆزى بو-لۇپ، ئۇ ئوڭ قولىنى خۇدا — ھورمۇزدغا قارىتىپ كۆتۈرگەن ۋە تەسلىم بولغانلارنى سول پۇتى بىلەن دەسسەپ تۇرغان ھالدا تەسۋىرلەنگەن. دارا I نىڭ ئالدىدا تۇرغان، قوللى-رى باغلانغان، بويىنىغا ئارغامچىدىن سىرتماق سېلىنغان توق-قۇز نەپەر ئەسىرنىڭ قىياپەتلىرىمۇ ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان.

بېھىستۇن قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خاتىرىلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلاردىن — ساكلار، سوغدىلار، خارەزىملىق-لار تىلغا ئېلىنغان. لېكىن، ئۇلۇغ ساكلار (ماساگىتلار) تىلغا ئېلىنمىغان. بۇنىڭغا قارىغاندا، بىزنىڭ يىراق ئەجدادلىرى-مىزنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇلۇغ ساكلار مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان بولسا كېرەك.

گىستاسپ دارا I ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىس-مىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شۇ جايلاردا، ئىران دۆلىتىنىڭ تۈزۈمى بويىچە ساتراپ (دۆلەتنى قوغداش مەنىسىدە) تەرتىپىنى ئورنىتىپ، مۇنداق ساتراپلارغا (ئۆلكە مىقياسىدا) ساتراپلارنى تەيىنلىدى. ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشكەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ئۈچ ساتراپ (ئۈچ ئۆلكىگە تەڭ؛

قۇرۇلدى. «پىتولمىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، سىر دەريانىڭ جەنۇبىدىكى سوغدى قەبىلىلىرىدىن بىرى ياشىغان جايلار 12 ـ ساتراپ دېيىلىپ، بۇ ساتراپ ھەر يىلى 360 تالانت (تەخمىنەن 860 مىڭ سوم) سېلىق تۆلىگەن. ساكلار ۋە كاسپلار ياشىغان جايلار 15 ـ ساتراپ ئاتىلىپ، بۇ ساتراپ ھەر يىلى 250 تالانت (600 مىڭ سوم ئەتراپىدا) سېلىق تۆلىگەن. پارپىيە، خارەزمى، سوغدى زېمىنلىرى 16 ـ ساتراپ ئاتىلىپ، بۇ ساتراپقا قارايدىغان جايلار ھەر يىلى 300 تالانت (700 مىڭ سوم ئەتراپىدا) سېلىق تۆلىگەن.»③دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىگە ھەر يىلى ناھايىتى چوڭ قىممەتتە پۇل تاپشۇرۇپ تۇرغان. بۇنداق سېلىق تۆلەيدىغان قارامлىق مۇناسىۋىتى مىلادىيىدىن 520 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە 190 يىل داۋام قىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان چاغلاردا، ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالغان. چۈنكى ئىرانغا ھەر يىلى تۆلەيدىغان سېلىقنىڭ ئېغىرلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى چىدىغۇسىز كۆلپەتكە قالدۇرغان. ئەزەلدىنلا ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىقنى سۆيىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كۆپ قېتىملاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. گىستاسپ دارا I بۇنداق قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ كۈچ سەرپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان. مىلادىيىدىن 513 يىل بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. گىستاسپ دارا I قوزـ

غىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن چوڭ قوشۇننى باشلاپ ئۆزى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن، شۇ چاغدا ئۇنىڭ ھەربىي شتابىدا شىراق ئاتلىق بىر ساك پادىچى پەيدا بولغان. شىراق ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە ناكا ئىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تارتۇق قاپلاپ كەتكەن. بۇرنى ۋە قۇلاقلىرى كېسىپ تاشلانغان، شىراق ئۆزىنىڭ ئۇرۇقداشلىرى تەرىپىدىن شەپقەتسىزلەرچە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقىنى جاكارلىغان ۋە ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلغانلاردىن قىساس ئېلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. ئۇ پارس قوشۇنلىرىنى ئۆزىگە تونۇش بولغان بىر چىغىر يول بىلەن باشلاپ ماڭغان. ئاخىر پارسلار ئويلاپمۇ كۆرمىگەن ھالدا ساكلارنىڭ ئارقا تەرىپىگە چىقىپ قالغان. يەتتە كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ دەرماندىن كەتكەن پارس قوشۇنلىرى قىلچە گىياھ ئۈنمەيدىغان بىر چۆلگە كېلىپ قالغان. شۇ چاغدىلا ئۇلار شىراقنىڭ تۇزاققا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزگەن. ئۇلار، شىراقنى ئۆلۈم تەھدىتى بىلەن قورقۇتقاندا، شىراق مەغرۇرانە ھالدا مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «مەن غەلىبە قىلدىم، قېرىنداشلىرىمنى بالايىئاپەتتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، سىلەرنى — پارسلارنى ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلىدىغان يەرگە باشلاپ كەلدىم.»④ پارسلار شىراقنىڭ بېشىنى كەسكەن، شۇنداق قىلىپ، بۇ جايدا گىستاسپ دارا I نىڭ قوشۇنلىرى ساكلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان.

ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسى ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر نەتىجىسىدە مىلادىيىدىن تۆت ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە ئاجىزلىشىپ كەتتى.

٢ يۇنان ئىستىلاچىلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا

ماكېدون يۇنان پادىشاھى فىلىپنىڭ ئوغلى ئالېكساندىر ماكېدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) ئاتىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن (ئۇنىڭ ئاتىسى ئىرانلىقلار قۇۋۋەتلىگەن سۇيىقەستتە ئۆلتۈرۈلگەن)، ئۇنىڭ شەرق ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇش نىيىتىگە ۋارىسلىق قىلدى.

ئىسكەندەر مىلادىيىدىن 356 - يىل بۇرۇن تۇغۇلغان. ئۇنى ئاتىسى فىلىپ ناھايىتى ياخشى تەربىيىلەپ، ھەر جەھەتتىن قابىلىيەتلىك قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل (مىلادىيىدىن 384 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىيىدىن 322 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن)دىن تەلىم ئالدۇرغان.

ئىسكەندەر ئىنتىزامچانلىقى ناھايىتى پۇختا، ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ ياخشى قوراللار بىلەن قوراللانغان جەڭگىۋار قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئۇ مىلادىيىدىن 334 يىل بۇرۇن (22 يېشىدا) 30 مىڭ پىيادە، 5000 ئاتلىق قوشۇنغا باش بولۇپ، شەرققە يۈرۈش باشلىدى. ئىسكەندەر ئون يىل يۈرۈش قىلىپ مىلادىيىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە، فىنىكا، مىسىر، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرنى بېسىۋالدى.

ئىسكەندەر، ئىراننى بېسىۋېلىشتا، ئەھمانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاھىنشاھى دارا III (مىلادىيىدىن 336 يىل

بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغـ
قىچە شاھىنشاھ بولغان.) بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشتى.
ئىسكەندەر كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سۈرىيىگە
يۈرۈش قىلدى، ئۇ سۈرىيىدىكى ئىسسىس دېگەن جايدا بولغان
ئۇرۇشتا دارا Ⅲ نى تارمار قىلدى. دارا قېچىپ كەتتى. داراـ
نىڭ ئائىلىسى ۋە بايلىقلىرى ئىسكەندەرنىڭ قولىغا چۈشتى.
دارا Ⅲ ئىسسىس يېڭىلدىكى مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن، ئىسكەندەرگە
ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆز قىزلىرىدىن بىرىنى ئىسكەندەرگە ياتلىق
قىلىش ئارقىلىق ياخشىچاق بولۇشقا ئۇرۇندى. ئىسكەندەر
دارا Ⅲ نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى.
ئىسكەندەر ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ غەربىي تېررىتورىـ
يىسى (كىچىك ئاسىيا، فىنىكىيا، پەلەستىن، مىسىر)نى ئانچە
كۆپ كۈچ سەرپ قىلمايلا بويسۇندۇرۇۋالدى. ئىسكەندەر مىلاـ
دىيدىن 331 يىل بۇرۇن دىجلى ۋە فىرات دەريالىرىدىن ئۆتۈپ
ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىغا يۈرۈش باشلىدى. مىلادىيدىن بۇـ
رۇنقى 331 ـ يىلى گاۋگامىل دېگەن يېزا (ھازىرقى ئىراقنىڭ
بابىل شەھىرى يېنىدا)دا ماكېدون قوشۇنلىرى بىلەن ئىران
قوشۇنلىرى ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى. ئىسكەندەر
قوماندانلىقىدىكى 47مىڭ(40مىڭى پىيادە، يەتتە مىڭى ئاتلىق)
كىشىدىن تەركىب تاپقان ماكېدون قوشۇنلىرى دارا Ⅲ باشـ
چىلىقىدىكى 92 مىڭ(سەكسەن مىڭى پىيادە، ئون ئىككى مىڭى
ئاتلىق)كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار
قىلدى. دارا Ⅲ ئىراننىڭ شەرقىگە قاراپ قاچتى. دارا Ⅲ يولـ
دا كېتىۋاتقاندا، ئەھمانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان
بىسسىس (ئۇ باكتىرىيىنىڭ ساتراپى ئىدى) ئۇنى ئۆلتۈرۈپ،

ئۆزىنى ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھەنشاھى دەپ جاكارلىدى.
بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىسكەندەر مىلادىدىن 229 يىل
بۇرۇن 15 كۈن داۋام قىلغان ئىنتايىن قىيىن يۈرۈشتىن
كېيىن، ھىندىقوش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، باكترىيىگە بېسىپ
كىردى. بېسىس باكترىيىنىڭ باش شەھىرى باكترانى
تاشلاپ چىقىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا قاراپ چېكىنـ
دى. ئىسكەندەر ئۆز قوشۇنلىرىنى بەش كۈن ئىچىدە
ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ، بېسىسنى ئىزىدىن قوغـ
لاپ بېرىپ تۇتۇۋالدى. ئىسكەندەر ئەھمانىلار سۇلالىسىنى
ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈش نىيىتىدە بولغانلارغا ئىبرەت بولسۇن
دەپ بېسىسنى ئىكباتاناغا ئەكىلىپ، مىدىيەلىكلەر ۋە پاـ
رىسلارنىڭ ئالدىدا ئۆلتۈردى.
ئىسكەندەر بېسىسنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن
كېيىن، سەمەرقەنت (ماراكەنت) قاراپ ماڭدى. قەھرىمان
سەمەرقەنتلىكلەر باسقۇنچىلارغا قارشى جان تىكىپ كۆرەشتى.
ئىسكەندەر ماۋەرەئۈننەھرىنى چوڭ كۈچ سەرپ قىلىپ بويـ
سۇندۇردى. ئىسكەندەر شۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، ھازىرقى تاـ
جىكىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئارىتۆپىدە ناھايىتى قاتتىق
قارشىلىققا ئۇچرىدى. ئۇ ماۋەرەئۈننەھرىنى بويسۇندۇرۇشتا 22
مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى.
ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاساسىي قىسمى
(ماۋەرەئۈننەھرى بىلەن باكترىيە)نى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن
كېيىن، ئۇ جايلارنى ئىدارە قىلىدىغان باش ۋالىيلارنى تەـ
يىنلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ماكېدون - يۇنان ئىسـ
تېلاچىلىرىنىڭ قىلىچ ۋە قان بىلەن ئورناتقان ھۆكۈمرانـ

لىقىنى تەن ئالمىدى. ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىقىنى جېنى-
دىنمۇ ئەزىز كۆرىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ماكېدون-
يۇنان ئىستىلاچىلىرىغا قارشى ئازادلىق تۇغىنى ئېگىز كۆ-
تۈرۈپ، ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇنداق قوز-
غىلاڭلارنىڭ ئەڭ چوڭى سىفىتامىن باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭ
ئىدى. سىفىتامىن مىلادىيىدىن 328 يىل بۇرۇن سەمەركەنتنى ئىش-
غال قىلىپ، شەھەردىكى ماكېدون - يۇنان قوشۇنلىرىنىڭ
كۆپىنى قىرىپ تاشلىدى، ئامان قالغان ماكېدون - يۇنان
قوشۇنلىرى سەمەرقەنتتىكى قورغانغا بېكىنىۋالدى.

سەمەرقەنتنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىسكەنە-
دەر ئاساسىي قوشۇنلىرىنى باشلاپ ماراكەنتكە قاراپ يولغا
چىقتى. ئىسكەندەر قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى سەمەر-
قەنتكە يېقىنلاپ كەلگەندە، سىفىتامىن قورغان مۇھاسىرىسىنى
ئەمەلدىن قالدۇرۇپ چېكىندى. سىفىتامىن بىرنەچچە قېتىم
چۆلگە چېكىنىپ، پۇرسەت تېپىپ، كۈچلىرىنى تولۇقلاپ سەمەر-
قەنتكە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر ئۆز ئىچىدىن چىققان
خائىنلار ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ئىسكەندەرگە تەقدىم قىلدى.
بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلاردا سىفىتامىننى ئۆز ئايالى ئۆلتۈ-
رۈپ، بېشىنى ئۆز قولى بىلەن ئىسكەندەرگە ئاپىرىپ بەرگەن،
دېيىلىدۇ.

سىفىتامىننىڭ يېتەكچىلىكىدىكى قوزغىلاڭ تەخمىنەن ئۈچ
يىل داۋام قىلىپ، مىلادىيىدىن 327 يىل بۇرۇن ئۇ ئۆلگەندىن
كېيىن ئاياغلاشقان. سىفىتامىن باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭدا، ئوت-
تۇرا ئاسىيا ساكلىرى (ماساگېتلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئاساسىي
رول ئوينىغان. سىفىتامىن ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندا، چار-

ۋنچى ساكلار ياشايدىغان دالا - چۆللەرگە چېكىنىپ، ئەجەل-
لىك • ەغلۇبىيەتكە ئۇچراشتىن قۇتۇلۇپ قالاتتى. چۈنكى ما-
كىدون - يۇنان قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دالا - چۆل-
لەرگە بېسىپ كىرىشتىن قورقاتتى، ساكلار قوزغىلاڭ سىپى-
دە كۆپ بولغاندىن تاشقىرى، باسقۇنچىلارغا قارشى كۈرەشتە
باتۇرلۇق كۆرسەتكەنىدى.

ئىسكەندەر مىلادىدىن 334 يىل بۇرۇن شەرققە يۈرۈش
باشلاپ، مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، غەر-
بىي ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، شەرقىي ھىندىس-
تاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەكسىز تېررىتورىيىنى ئىشغال قى-
لىپ، ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. بۇ ئىمپېرىيە
22 يىل (310 - 332) ھۆكۈم سۈردى.

ئەسكەندەر سىفىتامىن قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ بولغاندىن
كېيىن، مىلادىدىن 327 يىل بۇرۇن ھىندىستانغا يۈرۈش قىلدى.
ئۇ ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىنىمۇ بېسىۋالدى. لېكىن ما-
كىدون - يۇنان قوشۇنلىرى ھىندىستاننىڭ ئىقلىمىغا كۆنەل-
مىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار ئۇرۇشتىن زېرىكىپ، ئۆز ۋە-
تىنى - يۇنانىستانغا قايتىپ كېتىشنىمۇ تەلەپ قىلدى. ئەنە
شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، ئىسكەندەر يۇنانلىقلارنى سۇ ۋە
قۇرۇقلۇق يولى بىلەن ھىندىستاندىن ئىرانغا قايتىشقا بۇي-
رۇق بەردى. ئۆزى بولسا مىلادىدىن 324 يىل بۇرۇن بابىل
(تەگرىنىڭ ئىشىكى مەناسىدا)غا قايتىپ كەلدى. ئىسكەندەر-
نىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشى تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدە بول-
سىمۇ، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، شەرق بىلەن غەربئا-
رىسىدىكى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئالمىشىشىنى ئالغا

سۈرگەنىدى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ھىندىستاننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىر قىلىشى بىلەن يۈكسەك، يېپيېڭى بىر باسقۇچقا كىرگەنىدى.

ئىسكەندەر، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇشتا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغاندا، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ساتقۇنلۇقىدىن پايدىلاندى. خەلق كۆپچىلىكىگە بولسا قانلىق جازا قوللاندى. ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسىگە كىرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى 150 يىلىدىن كېيىنلا (مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن) بۇ يېڭى باسقۇنچىلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلالىدى. باكتىرىيە بولسا 180 يىلدىن كېيىن (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن) قۇتۇلدى.

مىلادىدىن 223 يىل بۇرۇن، ئىسكەندەر (33يېشىدا) بابىلدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كەتتى. ماكىدون - يۇنان ئىمپېرىيىسى ئورنىدا، يۇنانىستان (ماكىدونىيە بىلەن يۇناننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، سىلىۋىكلار دۆلىتى (بۇنىڭ ئىچىگە سۇرىيە، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا كىرەتتى)، مىسىر قاتارلىق ئۈچ دۆلەت پەيدا بولدى. ئىسكەندەرنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان سىلىۋىكقا ناھايىتى چوڭ تېررىتورىيە تەگدى. ئۇنىڭ زېمىنى ئۆز نامى بىلەن سىلىۋىكلار دۆلىتى دەپ ئاتالدى. ئوتتۇرا ئاسىيا بولسا سىلىۋىكلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە قالدى. دۆلەتنىڭ پايتەختى دىجلە دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى سىلىۋىكىيە (يۇنانلىقلار قۇرغان) شەھىرى ئىدى. بۇدۆلەت 248 يىل (مىلادىدىن 312 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلا-

دىن 64 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ھۆكۈم سۈردى. 17 پادىشاھ ئۆتتى.

مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇن، سېلېۋكىلار دۆلىتىدە ناھايىتى جىددىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئىمپېراتور ئانتىئوخ II (261 — 246) نىڭ ئوغۇللىرى سېلېۋك II (246 — 226) بىلەن ئۆزىنىڭ ئۆكىسى ئانتىئوخ ھىراكىس ئارىسىدا تەختنى تالىشىش ئۇرۇشى باشلاندى. شۇ ۋەقەدىن پايدىلانغان باكتىرىيە بىلەن پارپىيە (ئىران ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى) مۇستەقىللىق جاكارلىدى. باكتىرىيە باش ۋالىيسى دىئودات ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. ئىراننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىنى ئافغانىستاندىكى تىجەن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان داھلار قەبىلىسىنىڭ خانى ئارشاك ئىگىلىۋالدى. ئۇ پارپىيە دۆلىتىگە ئاساس سالدى، ئارشاك قۇرغان پارپىيە دۆلىتىنى جۇڭگو تارىخچىلىرى، ئارشاكنىڭ نامى بىلەن ئەنشى (安西) دەپ يېزىشقان. «ئەنشى» «ئارشاك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزىدا يېزىلىشى ئىدى.

سېلېۋكىلار دۆلىتى مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن رىم ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا بولسا ئانتىئوخ III نىڭ ۋاقتىدا (223 — 183). مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن ماكېدون - يۇنان ئىستىلاچىلىرى ھاكىمىيىتىدىن قۇتۇلغانىدى.

باكتىرىيە مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇن سېلېۋكىلار دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولغانمۇ، باكتىرىيىنىڭ مۇستەقىللىقىغا ئاساس سالغانلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك ئاھالىسىدىن كېلىپ چىققانلاردىن بولماستىن، بەلكى

سېلېۋكىلار تەرىپىدىن باكتىرىيىگە قويۇلغان يۇنانلىق باش ۋالىي دىئودات ئىدى. 110 ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دۆلەت تارىختا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەپ ئاتالدى.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى ئېۋتىدىم (214 — 190) ۋە دېمېترىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىدىن 190 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 167 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) ناھايىتى كۈچەيگەنىدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئافغانىستاننىڭ ھېرات ۋە قەندىھار ئوبلاستلىرى، سوغدىيانا، شەرقىي ئىراننىڭ خامون كۆلى ئەتراپلىرى (دارانفىيانا)، ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمى (سىند ئۆلكىسىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) كىرگەن.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىلەر ئورناتقان. دېمېترىنىڭ ۋاقتىدا (167 — 190)، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى «ئۆز چېگرىلىرىنى سېرىسلار (تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا) ۋە ھونلار مەملىكەتلىرىگىچە كېڭەيتكەن» ئىدى.⑤

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا دىئودات I (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 230 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان). دىئودات II (214 — 220)، ئېۋتىدىم دېمېترىي ئېۋكراتىت (174 — 155)، گېلىئوكىل (155 — 140) قاتارلىق كىشىلەر پادىشاھ بولغان.

تىئودات I (230 — 250) قوشنىسى پارپىيە بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان. پارپىيىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ئارشاك I (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 248 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە پادىشاھ بولغان) يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ بىرىدە ئۆلگەن. تىئودات I مىلادىدىن 239 يىل بۇرۇن سىلىۋكلار پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى كالىنوس II (226 — 246) نىڭ پارپىيىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىغا قاتناشقان. پارپىيە پادىشاھى تىرىدات (214 — 248) ئۆز تېررىتورىيىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونىغا چېكىنگەن، ئۇ، كۈچ توپلاپ دۈشمەنگە قايتۇرما زەربە بەرگەن.

تىئودات II (320 — 214) سىلىۋكلار پادىشاھلىقى پارپىيىنى بېسىۋالىدىغان بولسا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغىمۇ خەۋپ تۇغۇلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، سىلىۋكلار پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، پارپىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى بىلەن پارپىيىنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى سىلىۋكىلەرگە قاتتىق زەربە بەرگەن، پارپىيە پادىشاھى ئارتابان (196 — 294) سىلىۋكلار پادىشاھلىقىدىن مىدىيەنىڭ كۆپ قىسمىنى ۋە پايتەخت ئىكباتانانى تارتىۋالغان. دەل شۇ چاغدا، يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن، كىچىك ئاسىيالىق ئىۋتىدىم (يۇنان نەسلىدىن) تىئودات II نىڭ قولىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. ئىۋتىدىم ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتا،

سوغدىيانانىڭ تىئودات II گە بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلانغان.
ئېۋتىدېمنىڭ ۋاقتىدا يۇنان باكترىيە پادىشاھ-
لىقى بىلەن سېلېۋكىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى.
مىلادىدىن 208 يىل بۇرۇن سېلېۋكىلار پادىشاھى ئانتىئوخ III
يۇنان باكترىيە پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە باك-
ترىيىنىڭ پايتەختى زارى ئاسپ شەھىرىنى قورشى-
ۋالدى. قورشاۋ ئىككى يىل داۋام قىلدى. «ئېۋتىدېم، كۆچ-
مەنلەرنى ياردەمگە چاقىرىمەن دەپ تەھدىت سالغاندىن كېيىنلا،
ئانتىئوخ III شەھەر قورشاۋىنى بىكار قىلدى.» ⑥ مىلادىدىن
206 يىل بۇرۇن ئېۋتىدېمنىڭ ئوغلى دىمىترى ئاتىسى نامى-
دىن ئانتىئوخ III بىلەن سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن تەپ تارتماس-
تىن دۈشمەن قارارگاھىغا كېلىدۇ. ئانتىئوخ III سۆھبەت جەر-
يانىدا، دىمىترىنىڭ باتۇر ۋە ئەقىللىق ئىكەنلىكىنى سېزىپ
ھەيران قالىدۇ. شۇ يىلى ئىككى دۆلەت ئارىسىدا ئەھدىنامە
تۈزۈلىدۇ. ئەھدىنامىگە بىنائەن، ئانتىئوخ III ئېۋتىدېمنىڭ
پادىشاھلىق ئۇنۋانىنى تەن ئالىدۇ ۋە ئۆز قىزلىرىدىن بىرىنى
دىمىترىگە ياتلىق قىلىشقا ۋەدە بېرىدۇ.

ئېۋتىدېمدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى دىمىترى
ۋاقتىدا، يۇنان باكترىيە پادىشاھلىقىنىڭ ناھايىتى
كۈچەيگەنلىكىنى باشتا يازغانىدۇق. لېكىن، شۇنداق بولۇش-
مۇ، مىلادىدىن 174 يىل ئىلگىرى، دىمىترىنىڭ قوشۇن باشلاپ
ھىندىستانغا كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلانغان ئېۋكراتىت
(دىمىترىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرىدىن بىرى) ھاكىمىيەتنى تار-
تىۋالدى. مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى-
دىن 167 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان يەتتە يىل ئىس-

چىدە يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا ئىككى پادىشاھ (ھىندىستان قىسمىغا دېمېترى، ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىغا ئېۋكىراتىت) ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مىلادىدىن 167 يىل بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە، ئېۋكىراتىت يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىغا يەككە - يېگانە ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئېۋكىراتىت مىلادىدىن 155 يىل بۇرۇن ھىندىستانغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كەلگەندە، ئوغلى ئاپاللودوت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئاپاللودوتنى ئۆكسى گىلىئوكىل ئۆلتۈردى.

يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

گىلىئوكىلنىڭ ۋاقتىدا يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى يۇنان باكتىرىيە پادىشاھلىقى ۋە يۇنان ھىندى پادىشاھلىقىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتكە ئايرىلىپ كەتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار يۇنان باكتىرىيە دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ ئاجىزلاپ كەتكەن ۋاقتىدا ئافغانىستانغا بېسىپ كىرىپ، 110 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ دۆلەتنى يوقاتتى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەڭ قەدىمكى چاغدا ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا ياشايتتى. ئۇلار مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن قۇرۇلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا بويسۇندۇرۇلغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلار، ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا تەۋە بولۇشتىن بۇرۇن (مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن) مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇنىڭغا

ئاسىلانغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئاھالىسى 1 مىليونغا يېقىن بولسا كېرەك. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ هونلار، ئۇيسۇنلار بىلەن بىر - بىرىگە يان قوشنا بولۇپ ياشىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلار بىلەن خېشى كارىدورىدا ياشىغان بولسا، هونلار ئۇلارنىڭ شەرقىي (هازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل)دا ئىدى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن ئۇيسۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى نانذۇمىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ يايلاقلىرىنى بېسىۋالغان. ئىيغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ئۇيسۇنلار شەرققە قېچىپ، هونلارنىڭ قانىتى ئاستىدا ئامانلىق تاپقان. هونلارغا قېچىپ بارغان ئۇيسۇن يابغۇسى تۇغۇلغىنىغا بىرنەچچە ئاي بولغان خانزادە راغومىنى (نانذۇمىنىڭ ئوغلى) مۇ بىللە ئېلىپ قاچقان. ئۇنى باتۇر تەڭرىقۇت تەربىيىلەپ چوڭ قىلغان. راغومى، هونلارنىڭ قوشنىلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا خىزمەت كۆرسەتكەن. باتۇر تەڭرىقۇت ئۇنى ئۇيسۇنلارغا خانَ قىلىپ تەيىنلەپ، پۈتۈن ئۇيسۇن ئاھالىسىنى ئۆز يۇرتلىرىغا قايتۇرغان. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇيسۇنلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەرگەن. بۇ قېتىممۇ ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيسۇنلار ئىلى ۋادىسىدىن (نىڭشيادا) ۋە خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار هونلارغا

قارشى ئىسيان كۆتۈردى. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن ئوغلى كۆكخان (كايۇق تەڭرىقۇت) قوماندانلىقىدا هون قوشۇنلىرىنى ياۋچىلارنى جازالاشقا ماڭدۇردى. كۆكخان قوماندانلىقىدىكى هون قوشۇنلىرى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈردى. قانلىق جازاغا يولۇققان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن مەرھۇم خانىنىڭ مەلىكىسى باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۇچاغا كەلدى. ئۇلار بۇ يەردىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، ئورۇنلاشقىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ئۇيسۇنلارنى ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقاردى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا يەرلەشكىنىگە 25 يىل بولغاندا (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن)، هونلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان ئۇيسۇنلارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئىلى ۋادىسىدىنمۇ كۆچتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ قەشقەرگە كەلدى. بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا، يۇنان باكترىيە پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى (ئافغانىستاننىڭ شىمالى)غا بېسىپ كىرىپ گېلئوكىل هۆكۈمرانلىقىنى خەۋپ ئاستىدا قالدۇردى. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 140 يىل بۇرۇن يۇنان باكترىيە پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، تارىختا «توخارىستان» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. «توخار» سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدا هېلىغىچە ئېنىق بىر مەلۇمات يوق.

مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئالدىغا بارغان جاڭ چيەن ئۇلارنى هونلارغا قارشى تۇرۇشقا كۈشكۈرتكەن، ئۇلارنىڭ كۈچى بىلەن هونلارنى ئاجىزلاشتۇرۇپ،

خەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن. ئۇلاردىن ھەر-بىي ياردەم تەلەپ قىلغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار جاڭ چيەننى ئو-چۇق چىراي قارشى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پادىشاھ خەن ۋۇدى نامىدىن قويغان تەلىپىنى رەت قىلغان.

ھونلار، كوشانلار، ئاق ھونلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە يۈرۈش قىلىپ كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويىدىن قايتىپ كەلگەن-دىن كېيىن، مىلادىيىدىن 176 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن-دى: «لولان، ئۇيسۇن خانلىقى، ئوغۇزلار (ئوغۇزلار شۇ چاغدا چۆچەك ۋە زايسان ئەتراپلىرىدا ياشايتتى — ئا) نى ۋە ئۇ-لارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم. شۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتى تەركىبىگە كىر-دى. ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە بو-لۇپ بىرلەشتى.»⑦

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، باتۇر تەڭرىقۇت مىلا-دىيىدىن 177 - يىل بۇرۇن يەتتەسۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرغان. ھونلارنىڭ تەڭرىقۇت-لىرى ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خانلىقلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن باتىس خان دەپ ئاتىلىدىغان ھون خاننى تەيىنلىگەن. ھونلارنىڭ باتىس خانلىرىنىڭ ئوردىسى كورلا

ئەتراپىدا ئىدى. ئۇلار تەخمىنەن ۋەكالىتەن ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن غەربىي ئاسىيانى باشقۇراتتى. هونلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان هۆكۈمرانلىقى ناهايىتى ئۇزۇن داۋام قىلغان. بۇنداق هۆكۈمرانلىقنىڭ ۋاقتىنى مىلادىيىدىن 177 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيىنىڭ 200 ـ يىللىرىغىچە هېسابلاش مۇمكىن.

كوشانلار دەۋرىدە (مىلادىيىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيىنىڭ 420 ـ يىللىرىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى قىسمى ئۇلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدى.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان توخارىستان دۆلىتى بەش يابغۇ تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بەش خانلىققا بۆلۈنگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ۋاهان يابغۇسى (ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا).
2. ماستۇچ يابغۇسى (شىمالىي پاكىستاندىكى ماستۇچ).
3. كوشان يابغۇسى (ۋاهاننىڭ غەربىدە).
4. فەرۋان يابغۇسى (كابولنىڭ شىمالىدا).
5. كابول يابغۇسى.

تەخمىنەن 100 يىلچە هۆكۈم سۈرگەن (مىلادىيىدىن 140 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) توخارىستان دۆلىتى مىلادىيىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، بىرلەشكەن، كۈچلۈك كوشان ئىمپېرىيىسى بولۇپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. مىلادىيىدىن 50 يىل بۇرۇن كوشان يابغۇسى قەنىشقا I (مىلادىيىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مى‍ـ

لاددىن 30 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە قاغان بولغان) باشقا يابـ
غۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، كـوشان دەپ ئـاتىلىدىغان يەر نامى
بىلەن تارىختا يېزىلغان كـوشان ئىمپېرىيىسىگە ئاساس سالـ
دى. ئۇ پارپىيە بىلەن ئـۇرۇش باشلاپ، پارپىيە قوشۇنلىرىنى
ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا، كـابول رايونى ئـەتراپىـ
دا تارمار قىلدى. قەنىشقا I شۇ ئۇرۇش ئـارقىلىق پـارپىيە
تېررىتـورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى كـوشـان ئىمپېرىيىسىگـە
قوشۇۋالدى.⑧

تەخمىنەن 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كوشان ئىمپېرىيىسـ
نىڭ تـارىخىنى قىسقىچە قىلىپ تـۆۋەندىكىچە بايان قىلىش
مۇمكىن: قادفىس I (مىلادىنىڭ 40 ـ يىلىدىن 75 ـ يىلىغىچە
ئىمپېراتور بـولغان) ۋە قـادفىس II (75 — 95) قـاتارلىق
ئىمپېراتورلارنىڭ ۋاقتىدا، كـوشانلارنىڭ پـائالىيىتى ئاساـ
سەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسى بىلەنلا چـەكلەنگەنىدى.
قوجۇلا قادفىس I (40 — 75) ۋاقتىدا، كـوشان ئىمپېرىيىسـ
نىڭ تېررىتورىيىسى، خارەزىمى، سوغدىيانادىن تارتىپ ھىنـ
دىستانغىچـە، پـامىردىـن پـارپىيەگىچە سوزۇلدى. قـادفىس
II (75 — 95) ھىندىستاننى بـانارىسقىچە بېسىۋالغانىدى.

كوشانلارنىڭ پايتەختى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىـ
دىكى پېشاۋۇر ئىدى. كوشانلار قەنىشقا II (مىلادىنىڭ 110ـ
يىلىدىن 123 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسـ
لىرى دەۋرىدە، ناھايىتى كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىغا كەلدى.

كـوشان ئىمپېرىيىسى «شاھلار شاھى» نـامىنى ئـالغان
قەنىشقا II (بەزى تـارىخچىلار ئۇنى مىلادىنىڭ 78 ـ يىلىدىن

123 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان، دەپ يازىدۇ) دەۋرىدە، ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ۋە مەدەنىيەتلىك بىر دۆلەت سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغانىدى.

كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II مىلادىنىڭ 89 ـ يىلى خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن پادىشاھ خەنخېدى ئىران بىلەن بولغان دوستلۇققا دەخلى يېتىشتىن ئەنسىرەپ، قەنىشقا II نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، كوشان ئەلچىلىرىنى قاماققا ئالدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان قەنىشقا II مىلادىنىڭ 90ـ يىلى 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى پامىر ئارقىلىق تارىم ۋادىسىغا ماڭدۇردى. شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بولغان بەنچاۋ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىغا يول كۆرسىتىپ تۇردى، بۇ قوشۇنلار كوشان قوشۇنلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. خەن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 103 ـ يىلى غەربىي هونلار (شىمالىي هونلار)نىڭ بېسىم ئىشلىتىشى بىلەن، بەنچاۋنى قەشقەردىن چاقىرتىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا خەن سۇلالىسى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزۈلدى. قەنىشقا II تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ باردى. ئۇ مىلادىنىڭ 120 ـ يىللىرى خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنى كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشۇۋالدى.

قەنىشقا II دەۋرىدە، كوشانلار شەرق ئەللىرى بىلەنلا ئەمەس، غەرب ئەللىرى بىلەنمۇ ئالاقە ئورناتقان. مىلادىنىڭ 99 ـ يىلى كوشان ئەلچىلىرى رىمغا بېرىپ، رىم ئىمپېرىيىسى

بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى. كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى بولغان جايلاردىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ناھايىتى كۆپ مىقداردا رىم ئىمپېراتورى نىرون (54 — 68) ۋاقتىدىكى تەڭگىلەرنىڭ تېپىلىشىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. كۇشانلار رىم بىلەنلا ئەمەس، شەرقىي ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتلەر بىلەنمۇ ئالاقىدە بولغان.⑨

كۇشانلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ھەققىدە يېتەرلىك ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزى بىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ III ئەسىرگە كەلگەندە، كۇشانلار ئاجىزلىشىشقا باشلىغان. شۇ چاغدا كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى تارىيىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، كابۇل ۋادىسى، كەشمىر، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەنلا چەكلەنگەن. كۇشانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا - بارا سۇسلاشقان (كۇشانلار دەۋرىنىڭ ئاخىردا، خارەزمى، سوغدىيانا مۇستەقىل بولۇۋالغان)، ئۇلار ھىندىستان مۇھىتىدا ياشىغانلىقتىن، كۇشان ئىمپېراتورلىرى ھىندىشاھلىرىغا ئايلانغان،كۇشانلار ھىندىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

كۇشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە)، شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان. كۇشانلار غەرب مەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى) ئاساسىدىكى مەزمۇنى مول، يۈكسەك بىر مەدەنىيەتنىڭ يارىتىلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ تېرمىز شەھىرىگە يېقىن بولغان «ئايرى—

تام»دىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان چاغۇچىلارنىڭ تاشتىن ياسالغان ھەيكىلىدىكى تەسۋىرلەر بۇنى ئىسپاتلايدۇ.⑩

كوشان سەنئىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىدە (ھىندىستانـ دىكى تاكسىلا ۋە مادورا شەھەرلىرىدىنىڭ يادىكارلىقلىرى)، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە (كۇچا ۋە قەشقەردىن تېپىلغان ھەيكەلـ لەر) ۋە شەرقىي ياۋروپا مەدەنىيىتىدە (ئالانلار مۇھىتى ئارـ قىلىق) چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.⑪

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ھەرخىل تىلدا (تۈركىي، پارس، ھىندى تىللىرىدا) سۆزلەشكەن، خاـ رەزىمى يېزىقى، قاروشتى يېزىقى (بۇ يېزىقلار سۇرىيە يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن)، كوشان يېزىقى (بۇ يېزىق يۇنان يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن) قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ئاتەشـ پەرەسلىك، شامانىزم، مانىخەي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغاندىن تاشقىرى، بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتەسۇدىن تېپىلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بۇنىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

بىز كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ مىلادى 420 ـ يىلى ئاق ھونلار تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقىنى، كوشان ئىمپېرىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان توققۇز ئىمپېراتورنىڭ نامىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگىمىز. كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورـ لىرىنىڭ ناملىرى، ئۇلارنىڭ ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرـ غان يىللىرى تۆۋەندىكىدەك:

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللاردا:

1. قەنىشقا I (58 ـ 31) 28 يىل ئىمپېراتور بولغان.
2. خۇيىشقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 31 ـ يىلىدىن مىلادى 10 ـ يىلىغىچە) 40 يىل ئىمپېراتور بولغان.

مىلادىدىن كېيىنكى يىللار:

3. ۋاسودىۋا (10 ـ 40) 30 يىل ئىمپېراتور بولغان.
4. قوجولا قادفىس I (40 ـ 75) 35 يىل ئىمپېراتور بولغان.
5. ۋىما قادفىس II (75 ـ 98) 23 يىل ئىمپېراتور بولغان.
6. ۋىيىشقا (95 ـ 110) 15 يىل ئىمپېراتور بولغان.
7. قەنىشقا II (110 ـ 129) (يەنە بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا، قەنىشقا II مىلادىنىڭ 78 ـ يىلىدىن 123 ـ يىلىغىچە 45 يىل ئىمپېراتور بولغان دېيىلىدۇ.)
8. ۋاسودىۋا (ـ 250).
9. كىتارا (بۇ ئىمپېراتور مىلادىنىڭ V ئەسىردە تۇغۇلغان).

كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى تولۇق يېزىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان ماتېرىياللار بۈگۈنگە قەدەر تېخى تولۇق تېپىلغىنى يوق. تېپىلغانلىرى يۇقىرىقىدەك.

كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ II ئەسىرىگە كەلگەندە

ئاجىزلاپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 225 - يىلىدىن 651 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچىيىشكە باشلاپ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئافغانىستانىنى بېسىۋالدى. IV ئەسىرگە كەلگەندە، ھىندىستاندىكى گوفتا پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 320 - يىلىدىن 445 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچىيىپ ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. كوشانلار ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى تېررىتورىيىگىلا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالالىدى.

مىلادى V ئەسىرنىڭ بېشىدا (مىلادىنىڭ 420 - يىلى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كەلگەن ئاق ھونلار باكتىرىيىنى بېسىۋېلىپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، كوشانلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى.

ئاق ھونلار — ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق - سۈزۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، VI ئەسىردە ياشىغان شەرقىي روما تارىخچىسى فروكوفىس ئۇلارنى ئاق ھونلار دەپ يازغان. V ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىلىرى «كوشانلار بىلەن ئىفتالىتلار (ئاق ھونلار) نى بىر - بىرىدىن پەرق قىلمايدۇ.»⑫ چۈنكى، كوشانلارمۇ ئاق ھونلارمۇ ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن ئىدى، بۇنى «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئىفتالىتلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتمۇ ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدە بۇنداق دېيىلگەن: «ئىفتالىتلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان.»

بەزىبىر شەرق ئالىملىرىمۇ يۇقىرىدىكى قاراشنى قۇۋۋ-

ۋەتالەيدۇ. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئاق هونلارنىڭ
كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئىلگىرى-
لىگەن هالدا تەتقىق قىلىش لازىم.

ئاق هونلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىمى ۋە سوغدى-
يانادىكى هۆكۈمرانلىقىنى چېگىتىۋالغاندىن كېيىن، كو-
شانلارنىڭ ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىگە تارتتۇرۇپ قويغان
تېررىتورىيىسىنى ئۇلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا بەل
باغلىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئاق هونلار بىلەن ئىران ئارىسىدا
ناهايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلاندى.

ئاق هونلارنىڭ تۇنجى پادىشاهى ئاق سىۋارخان (مى-
لادىنىڭ 420 - يىلىدىن 470 - يىلىغىچە پادىشاه بولغان)
بىلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاهىنشاهى بەهرامگور
(418 — 438) ئارىسىدا ئۇرۇش بولدى. مەرۋى شاه جاهان
يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئىران غەلىبە قىلدى. ئاق هونلار بى-
لەن ئىران ئارىسىدىكى چېگرا — تالقان شەھىرى (مەرۋى
شاه جاهان بىلەن بەلخ ئارىسىدىكى شەهەر) يېنى قىلىپ
بەلگىلەندى. ئاق سىۋارخان مىلادىنىڭ 457 - يىلى بەدەخ-
شان، توخارىستان، چىغانيان، گوزگان (مورغاپ دەرياسىنىڭ
ئوتتۇرا ئېقىمىدا) نى بېسىۋالدى. ئىران ساسانىيلار سۇلا-
لىسىنىڭ شاهىنشاهى فىروزنىڭ ۋاقتىدا (459 — 484). ئاق
هونلار بىلەن ئىران ئارىسىدا ئۈچ قېتىم ئۇرۇش بولدى. بى-
رىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا ئاق هونلارنىڭ پادىشاهى ئاق
سىۋارخان فىروزنى تارمار قىلدى. فىروز ئاق هونلارغا
ئەسىرگە چۈشتى. لېكىن، فىروز ئىراننىڭ ئىتتىپاقدىشى شەر-
قىي رىم (مىلادىنىڭ 394 - يىلىدىن 1451 - يىلىغىچە هۆكۈم

سۇرگەن) ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى زېنون تەرىپىدىن ئاق
هونلارغا ئەۋەتىلگەن ئولپان ھېسابىغا ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ
قالدى. شۇ ئۇرۇشتىن كېيىن، ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئاق
هونلارغا چېگرىدىكى تالقان شەھىرىنى بېرىش ۋە بەھرام
گور ۋاقتىدا (418 — 438) بەلگىلەنگەن چېگرىدىن ئۆتمەس-
لىك مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، بۇ مەجبۇرى-
يەتلەر ئورۇندالمىدى. مىلادىنىڭ 475 - يىلى فىروز شەرقىي
رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ساسانىيلار پايتەختىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى
ئۇسسۇنىڭ ھەمراھلىقىدا (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئىرانغا
ئالتۇن ياردەم قىلىپ، ئىراننى ئاق هونلارغا قارشى تۇرۇشقا
كۈشكۈرتكەن) ئاق هونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قې-
تىمقى ئۇرۇشتا، ئىفتالانوس (مىلادىنىڭ 470 - يىلىدىن 496 -
يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) قوماندانلىقىدىكى ئاق هون قو-
شۇنلىرى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى، فىروز ئەسىر-
گە چۈشتى. فىروز ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئاق هون-
لارغا كۈمۈش دىنار (ئىران پۇلى) بىلەن تولدۇرۇلغان قاپلار
يۈكلەنگەن 30 قېچىر بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى.
ئەمما فىروز 20 قېچىر كۈمۈش دىنارنى ئاران بېرەلىدى. شۇ-
ڭا ئۇ قۇباد ئاتلىق ئوغلىنى ئاق هونلارغا گۆرۈگە قويۇپ،
خىراج تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. فىروز بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ
قالماستىن، ئۆز سىڭلىلىرىدىن بىرىنى ئىفتالانوسقا ياتلىق
قىلىپ، ئاق هونلار بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ئۇرۇندى. ئەمما
فىروز ئالدامچىلىق قىلىپ، ئىفتالانوسقا ئۆز سىڭلىسىنى ئە-
مەس، بەلكى باشقا بىر يالغان مەلىكىنى ياتلىق قىلدى. بۇنداق
ئالدامچىلىقنى ئۆز ۋاقتىدا سەزگەن ئىفتالانوس ئىراندىن

كەلگەن ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرۈشـ
كە ۋە بىر قىسمىنى ئۇرۇپ ناكاقىلىشۋېتىشكە بۇيرۇق بەردى. ⑬

ئاق ھونلار فىروز بىلەن بولغان ئىككى قېتىملىق ئۇـ
رۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئىراننى ئاساسەن قارام ھالغا
چۈشۈرۈپ قويدى. فىروز ئىككى قېتىم ئېغىر مەغلۇبىيەتكە
ئۇچرىغاندىن كېيىن، يەنەشەرقىي رومانىڭ ياردىمىنى ئېلىپ مىـ
لادىنىڭ 484 ـ يىلى ئاق ھونلارغا قارشى ئۈچىنچى قېتىم
ئۇرۇش باشلىدى. فىروز قوماندانلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىـ
رى ئاق ھونلار تېررىتورىيىسىگە قەدەم قويغان ھامان، ئېفـ
تالانوسنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئالدىن تەييارلاپ قويۇلـ
غان ئۆستى ئىتقابلانغان چوڭقۇر ئورەكلەرگە چۈشۈپ ھالاك
بولدى. شۇ ئۇرۇشتا فىروز ۋە ئۇنىڭ يەتتە ئوغلىمۇ ئۆلدى.
ئاق ھونلار مەرۋى شاھ جاھاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن
جايلارنى بېسىۋېلىپ، ئىرانغا ناھايىتى ئېغىر سېلىق سالـ
دى. يۇقىرىدىكى غەلىبىدىن كېيىن ئېفتالانوس كابولنى ۋە
ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ۋادىسىنى بېسىۋالدى. ئارقىدىنلا
ئېفتالانوس قاراقۇرۇمدىن ئۆتۈپ، خوتەن، ياركەنت، قەشـ
قەر، كۇچا قاتارلىق ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى ئاۋارلارـ
نىڭ قولىدىن تارتىۋالدى.⑭ ئېفتالانوسنىڭ ۋاقتىدا،
ئاق ھونلار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئوتتۇرا
ئاسىيا (تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمىمۇ بۇنىڭ ئىچىـ
دە)، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ھىندىستاننىڭ بىر قىسمى
كىردى.

ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھىنشاھلىرى قۇباد
(484 — 530)، نۇشىرۋان (530 — 580) نىڭ ۋاقتىدا، ئىـ

ران ئاق هونلارغا سىلىق تۆلەپ تۇردى، ئىران مىلادىنىڭ 459 ـ يىلىدىن باشلاپ (فىروز شاھىنشاھ بولغاندىن تارتىپ) 554 ـ يىلىغىچە ئاق هونلارغا قارام بولۇپ ياشىدى. VI ئە- سىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى لازىر پاربىسىكى «فىروزنىڭ ئىراننى ئىفتالىتلارغا (ئاق هونلارغا دېمەكچى) ساتقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭقۇللۇقتىن ھېچقاچان قۇتۇلماسلىقىنى غەمكىنلىك بىلەن تەكىتلىگەن».⑮

ئاق هونلارغا ئىفتالانوستىن كېيىن تورامانخان (496 — 510)، مىھرىكورا (510 — 540) قاتارلىق كىشىلەر- نىڭ پادىشاھ بولغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھى گاتپارا بولسا كېرەك.

ئاق هونلار مىھرىكورانىڭ ۋاقتىدا (510 — 540)، قاراشەھەر، ئەتراپىدا ئۇيغۇر خانلىقى (487 — 546) بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشقان، لېكىن جۇڭگو تارىخچىلىرى «ئېگىز هارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ ئاتىغان ئۇيغۇر خانلىقى كۆپ چاغلاردا ئاق هونلارنىڭ مەدەت بې- رىشىگە ئېگە بولۇپ، ئاۋارلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرى- كەتلىرىنى ئېلىپ بارغان.

مىھرىكورا، ئاۋار قاغانلىقى (396 — 551) نىڭ قا- غانى ئايناغاي (521 — 551) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلىنىپ، ئاۋارلار بىلەن بولغان دۈشمەنلىك ھالىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىشىدىن تولىراق ئاۋارلار مەنپە- ئەتدار ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، مىھرىكورا مىلادىنىڭ 516 ـ يىلى چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى لياڭ سۇلالىسى (502 — 557) غا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتقان.⑯

ئىران پەقەت مىلادىنىڭ 554 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاق هونلارغا بولغان قارامىلىقتىن قۇتۇلۇپ تولۇق مۇستەقىل ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. بۇنىڭغا مىلادىنىڭ 551 ـ يىلى قۇرۇلغان كۆكتۈرك خاقانلىقى (551 ـــ 744) سەۋەب بولغان. چۈنكى، كۆكتۈركلەر مىلادىنىڭ 554 ـ يىلى ئاق هونلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ناهايىتى ئېغىر هالغا چۈشۈرۈپقويغانىدى. ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئوڭۇشلۇق بولغان بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاق هونلارغا بولغان قارامىلىقتىن قۇتۇلۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، توخارىستاننى ئاق هونلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. كۆكتۈركلەر ئىران بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مىلادىنىڭ 560 ـ يىللىرى 140 يىل هۆكۈم سۈرگەن ئاق هون دۆلىتى (420 ـــ 565) نى تارمار قىلىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىۋالغان.

ئاق هونلار باشتا ماراكەنتنى پايتەخت قىلغان بولسا، مىهرىكورا پادىشاھ بولغاندىن باشلاپ (مىلادىنىڭ 510 ـ يىلى) پەنجاپ ۋادىسىدىكى ساركوت شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.

ئاق هونلار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدىن كۆپ مىقدارda باج ـ سېلىق ئېلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشقا يول قويغان.

ئاق هونلار تولىراق شەھەرلەردە ياشىغان. ئۇلار ئۇرۇمۇد بىلەن قوراللانغان باتۇر ۋە شەپقەتسىز قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئاق هونلاردا ئاساسەن غەربىي هون تىلى يېتەكچى تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان. ئاق هونلار دۆلىتى تەركىبىدە

تۈرلۈك خەلقلەر (تۈركىي، پارس، ھىندىلار) ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار تۈرلۈك دىنلار (بۇددا، ئاتەشپەرەسلىك، مانىي دىنلىرى)غا ئېتىقاد قىلغان.

ئاق ھونلار ناھايىتى يۈكسەك مەدەنىيەت ياراتقان. ئاق ھونلار دەۋرىدە، جۇڭگو رەڭلىك شىشە ياساشنى ئاق ھونلاردىن ئۆگەنگەن. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى. غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» بابىنىڭ «ئۇلۇغ ياۋچىلار» تارمىقىدا بۇنداق دېيىلگەن: «ياۋچىلارنىڭ پايتەختىگە (ۋېي خانلىقىنىڭ پايتەختى داتۇڭ شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كەلگەن سودىگەرلىرى، بىز تاشنى ئېرىتىپ ئۇنىڭدىن ھەر خىل رەڭدىكى شىشىلەرنى ئىشلەشنى بىلىمىز، دەپ جاكارلىغان. ئۇلار تاغلاردىن رۇدا كەلتۈرۈپ پايتەختتە رەڭلىك شىشە قۇيۇش ئۇستىدە تەجرىبە قىلغانىدا، نەتىجىلىك چىققان. ئۇلار ياسىغان شىشىلەر شۇنچىلىك پارقىراق چىققانكى، ھەتتا غەربىي مەملىكەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن شىشىلەردىنمۇ چىرايلىق بولغان. شۇڭا، پادىشاھ (ۋېي پادىشاھى توباتاۋ كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇلار ياسىغان شىشىلەردىن ئوردىدىكى تەختلەرنى ياساشتا پايدىلىنىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بەردى. يۈزدىن ئارتۇق ئادەم شىشە قۇيۇشنى ئۆگىنىشكە كىرىشتى. شىشىلەر ناھايىتى پارقىراق بوياقلارغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، سۈزۈك چىققان. بۇنداق شىشىلەرنى كۆرگەن كىشىلەر ھەيران قېلىشىپ، ئۇلارنى ئىلاھىي شىشىلەر دەپ ھېسابلىغان.» بۇ ۋەقە مىلادىيىنىڭ 424 ـ يىلى بولغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان غەربىي مەملىكەتلەرنىڭ شىشىلىرى رىمنىڭ ياكى سۈرىيىنىڭ شىشىلىرى بولسا كېرەك.[17] چۈنكى، شۇنىڭ

دىن بۇرۇن جۇڭگو رەڭلىك شىشىلەرنى روما ياكى سۇرىيە-
دىن ئالاتتى.

ئاق هونلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېزا ئىگىلىكى، قول هۈنەرۋەنچىلىكى، سودا ئىشلىرى ۋە مەدەنىيىتى خېلى يۇكسەك سەۋىيىگە يەتكەن.

ئاق هونلار دۆلىتىگە پادىشاھ بولغانلار تۆۋەندىكىلەر:

1. ئاق سىۋارخان	420 —470
2. ئىفتالانوس	470 — 496
3. تورامانخان	496 — 510
4. مىھرىكوراخان	510 — 540
5. گاتپارا	540 — 556

ئاق هونلار دۆلىتىنىڭ مىلادىنىڭ 565 - يىلى كۆك-تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتقانىدۇق.

ئەرەب خەلىپىلىكى هۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشى، ئوتتۇ-را ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن بۇرۇن، ئىسلام دىنى-نىڭ پەيدا بولۇشى، ئەرەبلەرنىڭ سۇرىيە، ئىراق ۋە ئىراننى بېسىۋېلىشى توغرىسىدا بىرئاز توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.
ئىسلام دىنى، خرىستىئان ۋە بۇددا دىنلىرى بىلەن

بىر قاتاردا دۇنيادا ئەڭ كۆپ تارقالغان دىنلار قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ دىنلارنىڭ پەيدا بولۇشى خەلقلەر ھاياتىدىكى ئۇلۇغ ئۆزگىرىشلەرگە باغلىق ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ چوڭ دىنىنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى بۇددا دىنى ئىدى. بۇددا دىنى مىلادىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ھىندىستاندا پەيدا بولغان. خىرىستىئان دىنى بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇن پەيدا بولغان، ئىسلام دىنى بولسا مىلادىنىڭ VII ئەسىرىدە پەيدا بولغان، ھازىرقى ۋاقىتتا ئىسلام دىنى ئاساسەن ئەرەب مەملىكەتلىرىدە، تۈركىيە، ئىران، ئافغانىستان، ھىندىستان، پاكىستان، ھىندونېزىيە، مالايشىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە ھازىرقى جۇڭگودىكى، ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بىرمۇنچە مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغان.

ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى ئىسلام دىنىنىڭ ۋەتىنى ئىدى. ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا ئىراق، سۈرىيە بىلەن جەنۇبتا ھىندى ئوكيان بىلەن. شەرقتە پارس قولتۇقى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە قىزىل دېڭىز ئارقىلىق ئافرىقا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ يەر مەيدانى 3 مىليون كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ھازىرقى ھىندىستاننىڭ زېمىن كۆلىمىگە توغرا كېلىدۇ، ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ بولسا تەخمىنەن تۆتتىن بىرىگە باراۋەر كېلىدۇ، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ كۆپ قىسمى قۇرۇق دەشت - باياۋانلار ۋە يېرىم سەھرالار-

دىن ئىبارەت. ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق، ھاۋاسى ئىسسىق، ھۆل - يېغىن ناھايىتى ئاز ياغقانلىقتىن، دېھقانچىلىق قىلىشقا لايىق جايلار ناھايىتى ئاز، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باب كېلىدىغان جايلار كۆپرەك ئىدى. دەشت - باياۋانلاردا ۋە يېرىم سەھرالاردا ئوت - چۆپلەر خېلى مول ئۆسەتتى. خورما بىلەن تۆگە سۈتى ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغان ئەرەبلەرنىڭ ئاساسىي ئوزۇقى ئىدى، سۇ بولسا ھايات ۋە پاراۋانلىقنىڭ مەنبەسى ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ تەمسىللىرىدە: «ھەممە نەرسە سۇ بىلەن تىرىك»، «سۇ يوق جايدا يەر ھەم يوق» دېيىلىدۇ.

پەقەت ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان يەمەن رايونىلا تروپىك ئۆسۈملۈكلىرىگە ساي، ھوسۇلدار جاي ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ھەر يىلى ئىككى قېتىم ھۆل - يېغىن پەسلى بولىدۇ، يەمەندە قەدىمدە دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىمكانىيەت كەڭ بولغان. يەمەندە مىلادىدىن بىرنەچچە مىڭ يىل بۇرۇنلا ئولتۇراقلاشقان ئەرەبلەر دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان يۈكسەك ئەرەب مەدەنىيىتىنى ياراتقان.

ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ يەمەن رايونىدىن باشقا جايلىرىدا ياشايدىغان ئەرەبلەر، ئارپا، بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغاندىن تاشقىرى، خورما دەرەخلىرىنى ئۆستۈرەتتى، ئۇلار يەنە ساپال قاچىلارنى ياساش، رەخت توقۇش (ئاساسەن تۆگە تىۋىتىدىن يۇڭ رەخت توقۇش)، مېتال ئېرىتىپ ئۇرۇش قوراللىرىنى ياساش قاتارلىق قول

ھۆنەرۋەنچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. ئەرەبلەرنىڭ ناھايىت-
تى كۆپ قىسمى چۆللەردە چېدىر تىكىپ ياشاپ چارۋىچى-
لىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، پەقەت ئەرەبلەرنىڭ قۇرەيىش
قەبىلىسىلا دېگۈدەك مەككە، مەدىنە قاتارلىق شەھەرلەردە
ئولتۇراقلاشقانىدى، قۇرەيىشلەردىن بىر قىسىم كىشىلەر سو-
دىگەرچىلىك قىلىپ ھايات كەچۈرەتتى. ئەرەبلەر ئىسلام دىنى
پەيدا بولۇشتىن بۇرۇن بۇتپەرەس بولۇپ، خىلمۇ خىل بۇت-
لارغا چوقۇناتتى، بەزىلىرى يەھۇدىي، خىرىستىئان دىنىرىغى-
مۇ ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ
ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىمۇ تەكشى
ئەمەس ئىدى. يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، ئەرەبلەردە
مۇستەھكەم بىرلىك يوق ئىدى. بۇ ئەھۋال ئەرەبلەردە بىر-
لىككە كەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلات-
تى. ھەتتا قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ
تۇراتتى. ئەڭ دەسلەپ دۆلەت پەيدا بولغان يەمەن رايونىدا.
مىلادىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدە بىر قانچە دۆلەت پەيدا بولۇپ
ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى.

مىلادىنىڭ VI ئەسىرىدە، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىغا
ھەبەشلەر ۋە ئىرانلىقلار ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ
نەتىجىسىدە، ھىجاز ئارقىلىق ئۆتىدىغان سودا يولى توسقۇن-
لۇققا ئۇچرىدى. ھەبەشلەر ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ
جەنۇبىدىكى گۈللەپ ياشنىغان شەھەرلەرنى يەر بىلەن يەك-
سان قىلدى. كارۋان سودىسىنىڭ كېمىيىپ كېتىشى ئەرەبىس-
تان ئاھالىسىگە ناھايىتى قاتتىق زەربە بولدى. بۇنىڭ بى-
لەن، ئىقتىسادىي ئەگىلىك (كرىزىس) يۈز بېرىپ، ئەرەبلەر
ئېغىر ئەھۋالدا قالدى.

ئەرەبلەرنىڭ ھىجازدىكى ئاقسۆڭەكلىرى مەملىكەتنى مۇداپىئە قىلىش، يېڭى ئۆلكىلەر ۋە يېڭى رايونلىرىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن، ئەرەبلەرنى بىرلەشتۈرۈش زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىشكە باشلىدى.

بۇ غايىنى مىلادىنىڭ VII ئەسىرىگە كەلگەندە، مۇھەممەت پەيغەمبەر ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي جەھەتتىن تارقاق، ئىقتىسادىي جەھەتتە نامرات، مەدەنىيەت جەھەتتە قالاق ھالەتتە ياشاۋاتقان ئەرەب قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا ئەرەب ئىسلام دۆلىتىنى قۇردى.

دۇنيادىكى ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى، قۇرئان ئەقىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئاللانىڭ مۇسۇلمان بەندىلىرىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى بولغان مۇھەممەت پەيغەمبەر مىلادىنىڭ 570 - يىلى مەككىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىككىدىنلا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ، تاغىسى ئەبۇتالىپ (ئىمام ئەلىنىڭ ئاتىسى) نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن. مۇھەممەت پەيغەمبەر ياش ۋاقتىدا مەككىدىكى ئەڭ باي سودىگەر خەلىچە ئاتلىق ئايالنىڭ سودا كارۋانلىرىغا ئەگىشىپ، پەلەستىن، سۈرىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇ دەسلەپ خەلىچەگە ئۆيلەنگەن. قۇرئان ھۆكۈمى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك ۋەھىيسى كەلگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 610 - يىلى (شۇچاغدا مۇھەممەت پەيغەمبەر 40 ياشتا ئىدى) مەككىدە ئىسلام دىنىنى تەرغىپ قىلىشقا باشلىغان. مەككىدىكى قورەيشلەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى مۇھەممەت پەيغەمبەرگە زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنغان. شۇ سەۋەبتىن، مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ

ئۆممەتلىرى مىلادىنىڭ 622 ـ يىلى يېرىم كېچىدە مەككىدىن چىقىپ، مەدىنىگە كەتكەن. بۇ ۋەقە ئىسلام تارىخىدا، «ھىجرەت» (سەپەر، مەنىسىدە) دەپ ئاتىلىپ، دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ يىلنامىسى ـــ ھىجرىيە·مانا شۇ چاغ (مىلادىنىڭ 622 ـ يىلى)دىن باشلىنىدۇ.

مۇھەممەت پەيغەمبەر مەدىنىگە كەلگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ناھايىتى تېز كۆپەيگەن. مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئابرويى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئىجتىمائىي ئورنى مۇستەھكەملىنىشكە باشلىغان. ئۇ قوشۇن باشلاپ مەككىگە يۈرۈش قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، مۇسۇلمان ئەرەبلەر بىلەن كاپىر ئەرەبلەر ئارىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولغان. مىلادىنىڭ 630 ـ يىلى مۇھەممەت پەيغەمبەر مەككىنى ئالغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى پۈتۈن ئەرەب قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. مۇھەممەت پەيغەمبەر مىلادىنىڭ 632 ـ يىلى 62 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. دەل شۇ چاغدا، پۈتۈن ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى ئىسلام بايرىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلگەنىدى.

ئىسلام تارىخىدا: «خۇلەفاي راشىدىن» دەۋرى دەپ ئاتىلىدىغان دەۋردىكى(مىلادىنىڭ 632 ـ يىلىدىن 661 ـ يىلىغىچە) خەلىپە ئابۇبەكرىنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 632 ـ يىلىدىن 634 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى قوشنا ئەللەرگە تارقىتىش تەييارلىقىنى پۇختا ئىشلىدى.

ئەرەبلەر خەلىپە ئۆمەرنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 634 ـ يىلىدىن 644 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) غەرب ۋە شەرقتىكى قوشۇنلىرىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى.

خەلىپە ئۆمەر دەسلەپ ئۆزىنىڭ غەربتىكى قوشۇنىنى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم باشلىدى. مىلادىنىڭ 635- يىلى 9 - ئايدا، خالىد قوماندانلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، دەمەشقنى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 636 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، خالىد ئىئوردانىيىدىكى ياموق دەرياسىنىڭ بويىدا، روما ئىمپېراتورى ھىراكلىلىنىڭ(610 — 641) 200 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنىنى تارمار كەلتۈرۈپ، پەلەستىننى بېسىۋالدى. شەرقىي روما قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى تىئودوروس شۇئۇرۇشتا ئۆلدى.

خەلىپە ئۆمەر، سۇرىيە بىلەن پەلەستىننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئىراننى بېسىۋېلىشقا بەل باغلىدى. ئىيتىشلارغا قارىغاندا، مىلادىنىڭ 628 - يىلى مۇھەممەت پەيغەمبەر ئىران پادىشاھى خىسراۋپەرۋىزگە مەكتۇپ يوللاپ، ئۇنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. خىسراۋ پەرۋىز مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ مەكتۇپىنى يىرتىپ تاشلىغان ئىكەن.

خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 637 - يىلى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ سەپدىشى سەئىد ئىبنى ئەبۇۋاققاس قوماندانلىقىدا خىللانغان، جەڭگىۋار ئەرەب قوشۇنلىرىنى ئىرانغا ماڭدۇردى. قەدىشىيە دېگەن جايدا (ئىراقتا)، ئەرەبلەر بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئىران قوشۇنلىرىدا 30 دانە جەڭ پىلى بار ئىدى. ئەرەبلەر نەيزە تىقىپ، پىللارنىڭ كۆزىنى كور قىلدى، قىلىچ بىلەن خارتۇملىرىنى كېسىپ تاشلىدى. بۇ ۋەقە ئۇرۇشنىڭ ئۈچىنچى كۈنى يۈز بەرگەنىدى. قەدىشىيە ئۇرۇشىدا، ئەرەبلەر ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. شۇ

قۇرۇشتا، ئىراننىڭ مەشھۇر جەڭ بايرىقىمۇ باشقا غەلىبە غە-
نىيمەتلىرى قاتارىدا ئەرەبلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. بۇ
جەڭ بايرىقى ئىراننىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى — تۆمۈرچى
كاۋىنىڭ پەرتۇقى (پەشتامانى) بولۇپ، ئۇنىڭغا خىلمۇ خىل
رەڭلىك گۆھەر، ياقۇتلار قادالغانىكەن. «شاھنامە»دىكى
رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، قەدىمكى چاغدا، تۆمۈرچى كاۋى
زالىم پادىشاھ زوھاكقا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭدا،
مانا شۇ پەرتۇقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنى قوزغىلاڭنىڭ باي-
رىقى قىلغانىكەن.

ئىران شاھىنشاھى يىزدىگىرد III (634 — 651) خورا-
سان تەرەپ (ئىراننىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى)كە قېچىپ
بېرىپ، قوشۇن توپلاشقا كىرىشتى. يىزدىگىرد III ئىران
شاھىنشاھى ھورموزد IV (579 — 590)نىڭ ئوغلى مەردان
شاھ قوماندانلىقىدىكى 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى شەرقتە
بېسىپ كېلىۋاتقان ئەرەبلەرگە قارشى ماڭدۇردى. مىلادىنىڭ
642 - يىلى نىخۆەند دېگەن جايدا ئەرەبلەر بىلەن ئىران-
لىقلار ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ ئاخىرقى جەڭ بولدى. نومان
بىننى مۇكاۋىن قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك ئەرەب
قوشۇنى، مەردانشاھ قوماندانلىقىدىكى150 مىڭ كىشىلىك ئىران
قوشۇنىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. يىزدىگىرد III ئىران-
نىڭ شەرقىغە قاراپ قاچتى. نىخۆەند جېڭىدە ئەرەبلەرنىڭ
غالىب كېلىشى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇش
سىگنالىنى چالدى، ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن
تەشكىل قىلىنغان قوشۇنلار مىلادىنىڭ 642 - يىلىدىن 644 -
يىلىغىچە، ئىراننىڭ ئىسفاھان، تەبەرىستان، ئەرمەنىستان،

پارس، كىرمان، سىيىستان، خوراسان ۋىلايەتلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن بېسىۋالدى. ئەرەبلەر مىلادىنىڭ 651 ـ يىلى، باي ۋە مەدەنىي شەھەر ـــ مەرۋىگە بېسىپ كەلدى ۋە ئۇنى ئۇرۇشسىزلا قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن 427 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئىران ساسانىيلار دۆلىتى تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

ئىران نېمە ئۈچۈن ئەرەبلەرنىڭ قولىغا ئاسانلا چۈشۈپ كەتتى؟

ئىران مىلادىنىڭ 628 ـ يىلى غەربىي تۈرك خاقانى تونيابغۇ، شەرقىي روما ئىمپېراتورى ھىراكلى باشچىلىقىدىكى تۈرك ۋە روما قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققانىدى. تونيابغۇ قاغان ئىراننىڭ شۇ چاغدىكى پايتەختى كىتىسفۇن (ھازىرقى باغداد)غا بېسىپ كىرىپ، خىسراۋ پەرۋىزنى تەختتىن چۈشۈرگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا قۇباد پادىشاھ بولغانىدى. ئىران تۈركلەر بىلەن بولغان شۇ ئۇرۇشتا ئېغىر زىيانغا ئۇچراپ خېلى ئاجىزلاپ قالغانىدى. بۇ ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ ئىراننى 15 يىل ئىچىدە (مىلادىنىڭ 636 ـ يىلىدىن 651 ـ يىلىغىچە) تولۇق بېسىۋېلىشىنى ئاسانلاشتۇردى.

شۇنداق قىلىپ، ئەرەبلەر خەلىپە ئۆمەرنىڭ ۋاقتىدا (634 ـــ 644)، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پەلەستىن، ئىئوردان، لىۋنان، سۈرىيە، مىسىر، بىنگازى قاتارلىق ئۆلكىلىرىنى بېسىۋالدى. ئىراننىمۇ ئاساسەن بويسۇندۇردى. ئەرەبلەر خەلىپە ئوسمان ۋاقتىدا (644 ـــ 651)، ئىراننى تولۇق بويسۇندۇردى. خەلىپە ئەلىنىڭ ۋاقتىدا بولسا (651 ـــ 661)،

ئەرەبلەردە ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلۇپ، بىرمەزگىل قالايمىقانـ
چىلىق بىلەن ئۆتتى.

خولىفاي راشىدىن دەۋرىدىكى (632 ـــ 661) خەلىپىلەر
ئىچىدە، خەلىپە ئۆمەر ناھايىتى كەسكىن، باتۇر، ئەقىللىق،
تالانتلىق، ئادىل كىشى بولغانىكەن.

خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 640 ـ يىلى بابىل شەھىرىنى
قورشاۋغا ئالغاندا، شەھەرنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان قوماندانـ
غا مۇنداق دېگەن: «ئەگەر سەن ئىسلام دىنىغا كىرىشنى خالـ
ساڭ، ئۇ چاغدا سەن بىلەن سېنىڭ خەلقىڭ بىزگە قېرىنداش
بولىدۇ. ئەگەر سەن ئۇنداق قىلىشنى خالىمىساڭ، بىز سېنى
زادى مەجبۇر قىلمايمىز. سەن تەسلىم بولۇپ، سېلىق تۆلەشـ
كە رازى بولساڭلا بولىدى. سەن بىلەن سېنىڭ خەلقىڭ زادى
زىيانكەشلىككە ئۇچرىمايدۇ. ئەگەر سىلەر بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىـ
ساڭلار، ئۇ چاغدا بىز بىلەن ئۇرۇشۇڭلار، تەقدىرىمىزنى ئاللا
بىر تەرەپ قىلسۇن!»

خەلىپە ئۆمەر مىلادىنىڭ 636 ـ يىلى پەلەستىننى ئىشـ
غال قىلغاندىن كېيىن، قۇددۇستىكى يەھۇدىي ۋە خرىستىئان
ئىبادەتخانىلىرىغا ھېچقانـداق دەخلى يـەتكۈزمىگەن، يەھۇـ
دىي ۋە خرىستىئان راھىبلىرى بىلەن پوپلىرىغا خەلىپە ئۆمەر
تەرىپىدىن كۆپ ئىلتىپات، ھۆرمەت كـۆرسىتىلگەن، شۇنىڭدىن
كېيىن، خېلى مەزگىلگىچە قۇددۇستىكى ھەممە دىنلارغا تولۇق
ئەركىنلىك بېرىلگەن. يـاۋروپانىڭ ھـەرقايسى جـايلىرىدىن
ھەر يىلى قۇددۇسنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن كەلـگـەن خرىسـ
تىئانلار ئەركىن ھالدا كېلىپ ـ كېتىپ تۇرالىغان.

مىلادىنىڭ 661 ـ يىلى، خەلىپە ئەلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېـ

يىن خەلىپىلىك ھوقۇقى قۇرەيىش قەبىلىسىنىڭ قولىدىن ئۇمەـ
مەۋىلەر قەبىلىسىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.خولىفا يىراشىدىن
دەۋرىدىكى تۆت خەلىپە قۇرەيىش قەبىلىسىدىن بولغانىدى.
ئۆمەمەۋىلەر دەۋرى (مىلادىنىڭ 661 ـ يىلىدىن 751 ـ
يىلىغىچە)دە پايتەخت كۇفىدىن دەمەشقكە كۆچۈرۈلدى.
ئەرەبلەر ئۇمەمەۋىلەر خەلىپىلىكىدىن باشلاپئوتتۇرا ئاـ
سىيانى بويسۇندۇرۇشقا جىددىي ھەرىكەت قىلدى. ئەرەبلەرـ
نىڭ شۇڭغىچە بولغان غەلىبىسىنى تەمىن ئەتكەن ئاساسىي
سەۋەب ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان دۆلەتلەرنىڭ
ئىچكى جەھەتتىكى ئاجىزلىقى ۋە سىياسىي ـ ئىقتىسادىي جەـ
ھەتتىكى تارقاقلىقى ئىدى.
ئەرەبلەر، شەرقىي روما ۋە ئىران بىلەن قىلغان
ئۇرۇشلىرىدا ھەربىي جەھەتتىن خېلى مول تەجرىبىلەرنى
توپلىغانىدى.
ئەرەبلەر ئېغىر ۋە يەڭگىل قوراللار بىلەن قوراللانـ
غان ئاتلىق قوشۇن تۈزدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلاردا پىيادە
قىسىملار ھەم بار ئىدى. ئېغىر قوراللار بىلەن قوراللانغان
ئاتلىقلارنىڭ ئۆزىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلار مىنىدىغان ئاتلارـ
مۇ ساۋۇت ۋە باشقا خىلدىكى قوغدىنىش قوراللىرى بىلەن
تەمىن ئېتىلگەنىدى. ئەرەب ئاتلىقلىرى ئاساسەن ئەرەب
ئاقسۆڭەكلىرىدىن، پىيادىلىرى بولسا كۆپىنچە بويسۇندۇـ
رۇلغان خەلقلەردىن تەشكىل قىلىناتتى. ئەرەب قوشۇنىدىكى
ئاتلىقلار بىلەن پىيادىلەرنىڭ سانى باپباراۋەر ئىدى.
ئەرەبلەر مىلادىنىڭ 651 ـ يىلى مەرۋىنى بېسىـ
ۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز تىكىشكە باشلىدى.

ئەرەبلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھوسۇلدار، باي يەرلىرى قىزىقتۇرغان بولسا كېرەك.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشنىڭ ھارپىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى ئەھۋالى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى.

شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئىدى. تۈرك قاغانلىقى ئىچكى ئۇرۇشلار ۋە تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ قىلغان ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن خېلىلا ئاجىزلاپ قالغانىدى. بولۇپمۇ مىلادىنىڭ 630 - يىلى تون يابغۇ قاغان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىچكى ئۇرۇشلار قوزغىلىپ، غەربىي تۈرك قاغانلىقىنى ھالسىزلاندۇردى. تون يابغۇ قاغاندىن كېيىن غەربىي تۈركلەرگە سى يابغۇ (630 — 633)، تولۇقاغان (633 — 634)، ئىشبارا تىرىش توڭگا قاغان (634 — 639)، باغاتور ئىبى قاغان (639 — 640)، ئىبى تولۇ قاغان (640 — 653) قاتارلىق قاغانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئىراننىڭ شاھەنشاھى يەزدىگىرد III مىلادىنىڭ 642 - يىلى نەخۋەند دېگەن جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئەرەبلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، مەرۋىگە كېلىپ، غەربىي تۈرك قاغانى ئىبى تولۇقاغانغا سېغىندى، لېكىن ئاجىزلاپ قالغان غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىبى تولۇ قاغان يەزدىگىرد III كە ياردەم بېرىپ، ئەرەبلەرگە قارشى چىقىشقا پېتىنالمىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىلادىنىڭ 640 - يىلىدىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرگە بىر نەچچە يۈرۈش بو-

يىچە ھۇجۇم باشلىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچلۈك ياردىمىگە ئىگە بولغان تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 659 ـ يىلى بورتالا ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا غەربىي تۈرك قاغانى چىنچۇ يابغۇ قاغان (جۇڭگو تارىخچىلىرى ئاسىنا خالۇ دەپ يازغان)ـنى مەغلۇپ قىلدى. مانا شۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، غەربىي تۈركلەر بۇرۇنقى شان ـ شۆھرىتىنى يوقىتىشقا باشلىدى.

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار، ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشى ئۈچۈن ناھايىتى ئوبدان شارائىت يارىتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 674 ـ يىلى خەلىپە مۇئاۋىيە (661 — 680) تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئەبەيدۇللا ئىبنى زىياد ئامو دەريادىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىردى. ئۇ بايكەنت ۋە بۇخارانى ئالدى، بۇ شەھەرلەردىن ناھايىتى نۇرغۇن بايلىق (ئالتۇن ـ كۈمۈش) ۋە ئەسىرلەرنى ئېلىپ، مەرۋىگە قايتتى.

مىلادىنىڭ 676 ـ يىلى سەئىد ئىبنى ئوسماننىڭ بۇخارا ۋە سوغدىيانانىڭ باشقا شەھەرلىرىگە قىلغان يۈرۈشلىرى ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىش ئۈچۈن باسقان جىددىي قەدىمى بولدى. سەئىد ئىبنى ئوسمان بۇخارانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى. بۇ يۈرۈش غەلىبە بىلەن ئاياغلاشتى. ئۇ ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھالىق ئولجىلارنى قولغا چۈشۈرگەندىن تاشقىرى 30 مىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ ئەكەتتى.

ئەرەبلەر يەزىد (680 — 683)، مۇئاۋىيە ‖

683 ــ 684)، مەرۋان I (684 ــ 685)، ئابدۇلمولك (685 ــ 705) قاتارلىق خەلىپىلەرنىڭ دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۇزۇل-كېسىل، تولۇق بېسىۋېلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. بۇ ئىشنى ئەرەبلەرنىڭ خوراسان (ئىراننىڭ شەرقىي شىمال قىسمى)غا تەيىنلىگەن نائىبلىرى (باش ۋالىيلىرى) ئورۇندىشى لازىم ئىدى. رابى ئىبنى زىياد (مىلادىنىڭ 671 - يىلى) ئابدۇللا ئىبنى هازىم (683 ــ 691)، ئۇمەييان ئىبنى ئابدۇللا (692 ــ 697)، يەزىد ئىبنى مۇخالىپ (701 ــ 704) قاتارلىق نائىبلارنىڭ هېچبىرى ئۇ ئىشنىڭ هۆددىسىدىن چىقالمىدى. بۇنىڭغا بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلاڭلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى، شۇنىڭدەك، ئەرەبلەر ئىچىدە يۈز بەرگەن كەسكىن ئىچكى زىددىيەتلەرمۇ سەۋەب بولغانىدى.

ئەرەبلەر، ۋەلىد I (705 ــ 715)، سۇلايمان(715 ــ 717)، ئۆمەر II (717 ــ 720)، يەزىد II (720 ــ 724)، هىشام (724 ــ 743)، ۋەلىد II (743 ــ 744)، ئىبراهىم (744 ــ)، مەرۋان III (744 ــ 750) قاتارلىق خەلىپىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 705 - يىلىدىن 750 - يىلىغىچە) تەخمىنەن 50 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالدى.

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار ئارقىلىقلا بولدى.

مىلادىنىڭ 682 - يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى قايتىدىن ۋۇجۇدقا كەلدى. غەربىي تۈرك قاغانلىقى مىلادىنىڭ 700 - يىللىرىغا كەلگەندە خېلى جانلىنىپ قالدى. شەرقىي

تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، غەربىي تۈرك قاغانلىقى بولسۇن، ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بىسىۋېلىشىغا يول قويـ مايتتى. ئەگەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەرەبلەر تەرىپىدىن بېسىـ ۋېلىنىدىغان بولسا، تۈركلەر (بولۇپمۇ غەربىي تۈركلەر)ـ نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي ئورنى يوق بولاتتى ياـ كى ئۆزلىرىمۇ ئەرەبلەرگە قارام بولۇپ قالاتتى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان كۆرەشـ لىرىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەرەبـ لەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى.

خەلىپە ۋەلىد (مىلادىنىڭ 705 ـ يىلىدىن 715 ـ يىلىـ غىچە خەلىپە بولغان) قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىمنى خۇراسانغا نائىب قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن ۋەزىپە ـــ ئوتـ تۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئىدى.

مىلادىنىڭ 709 ـ يىلى قۇتەيبى بۇخارانى بېسىـ ۋېلىش ئۈچۈن چوڭ قوشۇننى باشلاپ مەرۋىدىن يولغا چىقتى.

دەل شۇ چاغدا، شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان (مىلادىـ نىڭ 692 ـ يىلىدىن 716 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) ئوتـ تۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ياردەم تەلەپ قىلغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، كۆل تېكىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنـ لىرىنى قۇتەيبىگە قارشى ماڭدۇردى.

كۆل تېكىن (مىلادىنىڭ 687 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 732 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قۇتلۇق ئېلتېرىش قاغان (مىلادىـ نىڭ 682 ـ يىلىدىن 692 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان)نىڭ ئوغـ

لى، قاپاغان قاغاننىڭ جىيەنى بولۇپ، تارىختا ناھايىتى يۇقىرى شۆھرەت ۋە ئابروي قازانغان ئاتاقلىق قەھرىمان ئىدى، 22 ياشلىق كۆل تېكىن شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ يولغا چىققاندا، ئۇنىڭغا قېيىن ئاتىسى، ئاتاقلىق ھەربىي سەركەردە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ باش قوماندانى تونيۇقۇق ھەمراھ بولغانىدى.

كۆل تېكىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى قۇتەيبە باشچىلىقىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى، كۆل تېكىن قايتىپ كەتتى. قۇتەيبە بۇخارانى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 712 ـ يىلى كۆل تېكىن قوماندانلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى ئىككىنچى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلدى. بۇ چاغدا، قۇتەيبە سوغدىيانانىڭ يۈرىكى بولغان سەمەرقەندنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن يۈرۈش باشلىغانىدى. باشتا، شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرى بىلەن ئەرەبلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا قۇتەيبە مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى، دەل شۇ پەيتتە، قاپاغان قاغان، كۆل تېكىننى ئوتتۇرا ئاسىيادىن چاقىرتىۋالدى، بۇ ۋەقەگە شەرقىي تۈركلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى يامانلاشقانلىقى سەۋەب بولغانىدى.

كۆل تېكىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېتىشى قۇتەيبەنىڭ سوغدىيانانى بېسىۋېلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى.

قۇتەيبە مىلادىنىڭ 712 ـ يىلى سوغدىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى ئالغاندىن كېيىن، پەرغانىدا ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ھەتتا قەشقەرغىچە بېسىپ

باردى، لېكىن قەشقەرنى ئالالماي مەغلۇپ بولۇپ قايتتى.

قۇتەيبى مىلادىنىڭ 715 ـ يىلىغا كەلگۈچە، ئەرەبـلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۇزۇل ـ كېسىل بېسىۋېلىشىغا ئاساس سالدى. ئەرەبلەر، ماۋەرەئۇننەھرنى پۈتۈنلەي بېسىۋالالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، زەرەپشان، قاشقا دەريا ۋادىلىرىنى ۋە خارەزمنى بېسىۋالغانىدى.

خەلىپە ۋەلىد (705 — 715) ئۆلگەندىن كېيىن، خەلىپە بولغان سۇلايمان (715 — 717)بىلەن قۇتەيبىنىڭ مۇناسىۋىتى ياماﻧﻼشتى. سۇلايمان ئۆزىگە قارشى بولغان ھۆججاجنىڭ تەرەپدارلىرىنى يوقىتىشقا كىرىشكەنىدى. ھۆججاج تەرەپدارى بولغان قۇتەيبى سۇلايمانغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. لېكىن ئۆزى مىلادىنىڭ 715 ـ يىلى پەرغانىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئەرەبلەر قۇتەيبىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، سۇلايمان (715 — 717)، ئۆمەر Ⅱ (717 — 720)، يەزىد Ⅱ (720 — 724) ھىشام (724 — 743)، ۋەلىد Ⅱ (743 — 744)، ئىبىراھىم (744—)، مەرۋان Ⅲ (744 — 750) قاتارلىق كىشىلەر خەلىپىلىك تەختىدە ئولتۇرغان 35 يىل ئىچىدە (715 — 750)، غەربىي تۈركلەر باشچىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئەرەبلەر ئاخىر غەلىبە قىلدى. شۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ قىسقىچە تەسۋىرى مۇنداق:

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا، قىلىچ ۋە قامچىدىن ئىبارەت بولغان زورلۇق ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلانغاندىن تاشقىرى، باشقا ۋاسىتىلەرنىمۇ قوللاندى، بۇ

باشقا ۋاسىتە ــ مۇسۇلمان بولغان يەرلىك ئاھالىدىن سېلىق (بۇ جان سېلىقى بىلەن يەر سېلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئالماسلىق سىياسىتى ئىدى. بۇنداق سىياسەتنى بەزىبىر ئەرەب خەلىپىلىرى ئىجرا قىلماقچى بولىسىمۇ، خۇراسانغا قويۇلغان ئەرەب نائىبلىرى ئۇنى ئىجرا قىلمىدى.

ئەرەبلەرنىڭ سېلىق سىياسىتىدىن نارازى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى سولوخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەرەبلەرگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى.

مىلادىنىڭ 717 ـ يىلىدىن باشلاپ غەربىي تۈركلەرنىڭ داۋامى سۈپىتىدە تۈرگەش قاغانلىقى قۇرۇلغانىدى. تۈرگەشلەر ئەسلىدە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون ئوق قەبىلىسى ئىچىدىكى بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار سېرىق تۈرگەشلەر ۋە قارا تۈرگەشلەردىن ئىبارەت ئىككى شاخقا ئايرىلاتتى. سولوخان سېرىق تۈرگەشلەردىن بولۇپ، ئۇ مىلادىنىڭ 717 ـ يىلىدىن 738 ـ يىلىغىچە غەربىي تۈركلەرگە قاغان بولغانىدى.

سولوخان قاغانلىق تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (717 ــ 738)، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى بىرلەشكەن كۈچلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ بىرنەچچە قېتىم غەلىبە قىلدى ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشىنى نەچچە ئون يىل ئارقىغا سۈردى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا ئىككىلا مىسال كەلتۈرۈش يېتەرلىك:

مىلادىنىڭ 728 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سولوخان يېتەكچىلىكىدىكى بىرلەشكەن كۈچلىرى ئەرەب

قوشۇنلىرىنى ناھايىتى كۆپ جايلاردىن قوغلاپ چىقاردى. پەقەت سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردىلا ئەرەبلەرنىڭ قولىدا قالدى.

مىلادىنىڭ 737 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كۈرىشى ناھايىتى كەسكىن ۋە كەڭ كۆلەمدە بولدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خوتتالىيان (ھازىرقى تاجىكىستاندا) يېنىدا بولدى. شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەرەب قوشۇنلىرىغا خوراسان ۋە ماۋەرەئۇننەھرىگە ئىككىنچى قېتىم نائىب بولغان ئەسئەت ئىبنى ئابدۇللا يېتەكچىلىك قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بىرلەشكەن كۈچلىرىگە سولۇخان يېتەكچىلىك قىلدى. سولۇخان يېتەكچىلىكىدىكى قوشۇندا تۈرگەشلەر، قارلۇقلار ۋە سوغدى، تاشكەنت، خوتتالىيان خانلىرى باشچىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار بار ئىدى، باشتا سولۇخان باشچىلىقىدىكى بىرلەشكەن قوشۇن ئۈستۈن كەلدى، ئۇرۇشنىڭ ئاخىرىدا ئەرەبلەر غالىب كەلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا، غەربىي تۈرك قاغانى سولۇخاننىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان ئەرەبلەرنىڭ تارىخچىلىرى، سولۇخاننى «ئۈسسۈگەك، سوقۇشقاق» دەپ يېزىشقان.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇپ مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن، ناھايىتى ئۇزۇنغا (مىلادىنىڭ 651 - يىلىدىن 751 - يىلىغىچە توپتوغرا 100 يىل) سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئەرەبلەرنىڭ غالىب كېلىشىگە ئەرەبلەرنىڭ كۈچلۈكلۈكى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا

خەلقلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئارقا تىرەككە ئىگە بولالمىغانلىقى ۋە ئىتتىپاقسىزلىقى سەۋەب بولدى.

تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كەلگەندە، شەرقىي تۈرك قاغانلىقىمۇ، غەربىي تۈرك قاغانلىقىمۇ ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالدا قالغانىدى. بۇنداق ئەھۋالنى ئۇلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ئىتتىپاقسىزلىقى، تاشقى جەھەتتىن ئالغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن ئەسىرلەر بويى توختىماي ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شەرقىي تۈركلەرمۇ، غەربىي تۈركلەرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەبلەرنىڭ بېسىۋېلىشىدىن ساقلاپ قېلىشى ئۈچۈن جىددىي ۋە ئۈنۈملۈك ھالدا كۈچ چىقىرالمىدى.

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىنى كۈچەپ تەرغىب قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى مۇسۇلمان قىلدى.

ئىزاھلار:

① 1981 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چىققان ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى»گە قارالسۇن.

② «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 47 - بەت.

③ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 47 - بەت.

④ ب. گ. غاپۇروۋ «ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىكلىرىنىڭ تارىخى» II قىسىم، III باب خەنزۇچە 36 - بەت.

⑤ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە، 85 - بەت.

⑥ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 85 - بەت.

⑦ بەن گۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە».

⑧ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 105 - بەت.

⑨ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 109 - بەت.

⑩ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 114 - بەت.

⑪ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 116 - بەت.

⑫ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 118 - بەت.

⑬ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 121 - بەت.

⑭ «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئەفتالىتلار ھەققىدە قىسسە».

⑮ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم، 120 - بەت.

⑯ يوتەنخېڭ (ياپون تارىخچىسى) «غەرب ئەللىرى مەدەنىيىتى تارىخى» خەنزۇچە 28 - بەت.

⑰ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 129 - بەت.

نەسەبنامە

ئىران ئەھمانىلەر سۇلالىسىنىڭ نەسەبنامىسى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1.	ئەھمان	675 — 700
2.	تىسفىس	640 — 675
3.	ئارىئارامىنىس	615 — 640
4.	قومبىز I	559 — 600
5.	كەيخىسراۋ	529 — 559
6.	قومبىز II	521 — 529
7.	دارا I	485 — 521
8.	شۇسىس	465 — 485
9.	ئاتا شۇسىس I	425 — 465
10.	دارا II	404 — 425
11.	ئاتا شۇسىس II	358 — 404
12.	ئاتا شۇسىس III	338 — 358
13.	دارا III	330 — 336

ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ نەسەبنامىسى

	مىلادى يىللار
1. ئەردەشىر	240 — 225
2. شاپۇر I	275 — 240
3. بەھرام	282 — 275
4. نارسىس	337 — 283
5. شاپۇر II	379 — 337
6. بەھرام IV	399 — 388
7. يەزدىگىرد I	420 — 399
8. بەھرام گور	440 — 420
9. يەزدىگىرد II	457 — 440
10. فىروز	485 — 458
11. كەيقۇباد I	531 — 487
12. نوشىرىۋان	579 — 531
13. ھورمۇزد IV	590 — 579
14. خىسراۋپەرۋىز	628 — 590
15. كەيقۇباد II	634 — 629
16. يەزدىگىرد III	651 — 634

ئەرەب خەلىپىلىرى

خۇلەفاي راشىدىن دەۋرى	(661 — 632)
1. خەلىپە ھەزرىتى ئەبۇبەكرى	634 — 632

2. خەلىپە ھەزرىتى ئۆمەر	644 — 634
3. خەلىپە ھەزرىتى ئوسمان	656 — 644
4. خەلىپە ھەزرىتى ئەلى	661 — 656

ئەرەب ئۆمەۋىيلەر خەلىپىلىرى (661 — 750)

1. مۇئاۋىيە بىننى ئەبۇسۇفيان	680 — 661
2. يەزىد	683 — 680
3. مۇئاۋىيە II	684 — 683
4. مەرۋان	685 — 684
5. ئابدۇلمەلىك	705 — 685
6. ۋەلىد	715 — 705
7. سۇلايمان	717 — 715
8. ئۆمەر	720 — 717
9. يەزىد II	724 — 720
10. ھىشام	723 — 724
11. ۋەلىد II	744 — 743
12. يەزىدIII	744 —
13. ئىبراھىم	744 —
14. مەرۋان II	750 — 744

ئونىنچى باب   قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى

ياغمالار

مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە، پان تېكىن باشچىلىقىدا غەرب (ئاساسەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى)كە كۆچكەنىدى. «تاڭسۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنى قارلۇقلار ئارىسىغا كەتكەن، دېگەن خاتىرىلەر بار. بەزى تارىخچىلار يەنە مۇنداق خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىنى غەربكە كۆچكەن مۇشۇ ئۇيغۇرلارغا باغلايدۇ. مېنىڭچە بۇ خىل قاراش بەزىبىر ئىشەنچىلىك تارىخىي پاكىتلار تەرىپىدىن رەت قىلىنىدۇ. «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. تۇرگەشلەر ھەققىدە قىسسە»دە، پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ قاراشەھەر ۋە كۇچاغا بېرىپ ماكانلاشقانلىقى بايان قىلىنىدۇ. پان تېكىن قاراشەھەر ۋە كۇچادا بىر مەزگىل تۇرۇپ ئۆزىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 850 ـ

يىلىدىن باشلاپ، تۇرپان، بەشبالىق قاتارلىق جايلارغا بولغان
هۆكۈمرانلىقىنى تىكلەپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى قۇر-
غانىدى. ئىشەنچلىك پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، غەربكە
كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850 -
يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر گەنجۇ خان-
لىقى (مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن 1036 - يىلىغىچە هۆكۈم
سۈرگەن) قاتارلىق ئىككى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشىدا
يېتەكچىلىك رول ئوينىغانىدى. بۇ توغرىدا، ئۆز نۆۋىتى
كەلگەندە تەپسىلىي توختىلىمىز.

كۆپچىلىك تارىخچىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان كۆز
قاراش بويىچە هۆكۈم قىلغاندا، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى
تەشكىل قىلىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما ئاتلىق قەبىلىسى يېتەك-
چى رول ئوينىغان.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئەجدادلىرى-
مىز تەشكىل قىلغان هەرقانداق بىر دۆلەتكە ئۇلارنىڭ
تەركىبىدىكى بىر قەبىلە ياكى بىر ئۇرۇقىدىن چىققان خانلار
هۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتلۇقىدا، لانتى، غۇيان، شابو
ئاتلىق ئۈچ ئۇرۇق هون قەبىلىلىرى ئىچىدە ئېسىل ئۇرۇق
هېسابلىناتتى. هون تەڭرىقۇتلىرى لانتى ئۇرۇقىغا مەنسۇپ
ئىدى. يۇقىرىدىكى ئۈچ ئۇرۇق هون تەڭرىقۇتلۇقىدا هۆكۈمران
تەبىقە ئىدى. هون تەڭرىقۇتلىرى ئۆز ئوغۇللىرىنى غۇيان،
شابو ئۇرۇقلىرىنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەندۈرەتتى. قىزلىرىنى
ئەنە شۇ ئىككى ئۇرۇقنىڭ ئوغۇللىرىغا ياتلىق قىلاتتى. باشقا
قەبىلە - ئۇرۇقلار بىلەن زادى قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىدە

بولمايتتى. چەت ئەل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن سىياسىي مەقسەت- لەرنى ئاساس قىلغان قۇدىلىشىش ئالاھىدە بىر ئەھۋال ئىدى.

ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادىنىڭ 551 - يىلىدىن 744 - يىلىغىچە)نى ئالتاي تۈركلىرى ئىچىدىكى ئاسىنا ئۇرۇقى تەشكىل قىلغانىدى. 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك قاغان- لىقىنىڭ تەختتە ئاسىنا ئۇرۇقىدىن چىققان قاغانلار ئولتۇر- غانىدى. تۈرك قاغانلىرىنىڭ فامىلىسى ئاسىنا بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئىسمىنىڭ بېشىغا «ئاسىنا»نى قوشۇپ قوللىناتتى. مەسىلەن: ئاسىنا تۇمەن، ئاسىنا مۇقان، ئاسىنا قۇتلۇق دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ياغلاقار قەبىلىسىنىڭ خانلىرى تەشكىل قىلغانىدى. مىلادىنىڭ 795 - يىلىدىن باشلاپ قاغانلىق قىلىش ھوقۇقى ياغلاقارلار قەبىلىسىدىن ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئادىز قەبىلىسىگە ئۆتكەن.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ 17 - قاغانى بولغان ئاي تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغانى ئادىز قەبىلىسىدىن قاغانلىققا ئولتۇرغان تۇنجى كىشى ئىدى. مىلادىنىڭ 795 - يىلىدىن باشلاپ 845 - يىلىغىچە ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ تەختتە ئادىز قەبىلىسىدىن چىققان قاغانلار ئولتۇردى. بۇنىڭغا قارىغاندا، شەرقىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قەبىلە ۋە ئايرىملىقلار ئاساسەن يوقىلىپ، ئىچكى جەھەتتىكى بىرلىك كۈچەيگەنلىكى مەلۇم. جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇنداق ئەھۋال ئىلغار- لىق ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تەختتە ئولتۇرغانلارمۇ ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئادىز قەبىلىسىگە مەنسۇپ شاھزادىلەر ئىدى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى (ياغلاقار ۋە ئادىز قەبىلىسىدىن چىققان قاغانلار) ئوغۇللىرىنى ئۆيلەندۈرۈش، قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشتا، توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى بۇكو قەبىلىسى بىلەن قۇدىلىشاتتى.

ئۇيغۇر كەنسۇ خانلىقىنى (870—1036) مىلادىنىڭ 840 - يىلى غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان شاھزادىلەر تەشكىل قىلغانىدى. ھازىر گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇنەن ناھىيىسىدە ياشايدىغان سېرىق ئۇيغۇرلار ئىچىدە ياغلاقار دېگەن ئادەم ئىسمى ساقلىنىپ قالغان. ئەنە شۇ پاكىت سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 840 - يىلى غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

تۆۋەندە، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلىشتا يېتەكچى رول ئوينىغان، قاراخانىلار دۆلىتىگە باشتىن-ئاخىرغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ياغمىلار توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىمىز.

ياغمىلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ناھايىتى جەڭگىۋار قەبىلە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن.

ياغما دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىسى غەربىي ھونلار (شىمالىي ھونلار)نىڭ ئەۋلادى ئىدى.

مىلادىنىڭ 90 - يىلىدىن باشلاپ يەتتەسۇدا ياشاشقا

باشلىغان ھونلارنىڭ يۇئېبان (悦般) دەپ ئاتالدىغان بىر قەبىلىسى مىلادىنىڭ 450 - يىللىرىدىن باشلاپ تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنمايدۇ. يۇئېبانلار ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ تالاس دەرياسى، بالقاش ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغانىدى.

V ئەسىردىن باشلاپ، يۇئېبانلار تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنمىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ياغما دېگەن نام تىلغا ئېلىنىشقا باشلايدۇ. مىلادىنىڭ 620 - يىلى مانا شۇ ياغمالارنىڭ بىر قىسمى غەربىي تۈرك قاغانى تون يابغۇ قاغاندىن رەنجىپ، شەرققە — شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ قېشىغا (ھازىرقى موڭغۇلىيىگە) كۆچكەن، شۇنداق بولسىمۇ ياغمالارنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىسسىقكۆلنىڭ ئەتراپلىرىدا (قەشقەرنىڭ شەرقىي قىسمىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) قالغان.

شەرقىي ياغمالار مىلادىنىڭ 750 - يىللىرى ئۇرخۇن مەڭگۈ تېشىدا تىلغا ئېلىنىدۇ.①

مىلادى X ئەسىردە ئۆتكەن نامەلۇم تارىخچى تەرەپتىن يېزىلغان «ھودودول ئالەم» («دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ چېگرىلىرى») ناملىق ئەسەردە، X ئەسىردە (مىلادىنىڭ 960 - يىللىرى) ياغمالارنىڭ يۇلتۇز، تېكەس، كۇنەس، ئىسسىقكۆل، قەشقەر ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى بىلەن بىر ئۇرۇقتىن ئىكەنلىكى ئېنىق يېزىلغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ياغمالارنىڭ شەرقىي تارىمىقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ پان تېكىن يېتەكچىلىكىدىكى قىسمى بولماستىن، بەلكى باشقا بىر تارىم

قى بولۇپ، ئۇلار ئىلى ۋادىسى، يەتتەسۇدىكى غەربىي باغ-
مالارغا قوشۇلغان، مىلادىنىڭ 840 - يىلى غەربىي ياغمالارغا
قوشۇلغان شەرقىي ياغمالار تېخىمۇ كۆچەيگەن.

ياغمالار IX ئەسىردە، يەتتە سۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا
سىلجىپ، ئىسسىقكۆلنىڭ جەنۇبى، قەشقەرنىڭ شەرقىي ۋە
غەربىي تەرەپلىرىگە بېرىپ ماكانلاشقان،

«ياغمالار باشقا تۈرك قەبىلىلىرىگە قارىغاندا ئۆزلى-
رىنىڭ ئىنتايىن جەڭگىۋارلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى.» ②
دېمىسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ياغما قەبىلىسى بەكمۇ ئۇرۇشقاق،
باتۇر ناھايىتى قەيسەر قەبىلە ئىدى، «ياغما» دېگەن سۆز-
نىڭ «بۇلاڭچى» دېگەن مەنادا ئىكەنلىكىمۇ تاسادىپىي ئەمەس.

مانا شۇ ياغمالار مىلادىنىڭ 850 - يىلى قارلۇقلار
بىلەن چىگىللارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلى-
تىنى قۇردى.

كۆل بىلگە قاراخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تۇنجى قاغانىنىڭ كىملىكى
توغرىسىدا تارىخچىلارنىڭ كۆز قاراشلىرى ھەر خىل بولسىمۇ،
تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇنراق بولغان قاراش بويىچە ئېيت-
قاندا، تۇنجى قاغاننىڭ كۆل بىلگە قاراخان ئىكەنلىكى مەلۇم.

كۆل بىلگە قاراخان مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 880 -
يىلغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى-
نىڭ ئاساسىنى قۇرۇپ، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان تەشكى-

لىسي ۋە ھەربىي تۈزۈملەرنى ئورناتقانىدى.

ئۇيغۇرلار يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ قاغانلىرىنى «قاراخان» دەپ ئاتىغان بولسا، دۆلەتنى «قاراخانىلار» دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ «قاراخان» دېگەن نامىنى ئەزەلدىن تارتىپ، ناھايىتى يۇقىرى ھۆرمەتلىك، ئەزىز، مۇقەددەس نام سۈپىتىدە قوللىنىپ كەلگەنلىكىنىڭ ئالاھىدە سىرلىق، ئىلاھىي مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

قەدىمكى چاغدا، ئەجدادلىرىمىز شامان دەپ ئاتىلىدىغان كۆپ تەڭرىلىك دىنغا ئېتىقاد قىلغانىدى. شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە باش تەڭرىنىڭ نامى «باي ئۈلگېن»-(باي چوڭ) دەپ ئاتىلاتتى. «باي چوڭ» توققۇز قات ئالتۇن تاغنىڭ تۆپىسىدىكى كۆك سارايدا تۇرىدىكەن. شامان دىنىنىڭ باش تەڭرىسى «باي چوڭ» نىڭ ياشىغان، قارشىتخان، باختاگان، قاراخان، قوشخان، قاينىمخان، يايىقخان قاتارلىق يەتتە ئوغلى بار ئىكەن. بۇ ئوغۇللارنىڭ ئىچىدىكى قاراخان ئاتالىق ئوغۇل ئاتىسىنىڭ نۇر چاقناپ تۇرىدىغان سارىيىدىن قېچىپ كەتكەنىكەن. قاراخان — يۇلتۇز تەڭرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ چىرايى بىلەن قىياپىتى ياۋروپالىقلار «ساتۇرن»، ئەرەبلەر، «زۇھەل»، تۈركلەر «سىكىندىر» دەپ ئاتايدىغان يۇلتۇزغا ئوخشىشىدىكەن. قەدىمكى چاغدا، بابىللىقلار زۇھەل يۇلتۇزىنى «قارا يۇلتۇز»دەپ ئاتىغان.③

مانا شۇ دىنىي رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانلىرىنى «قاراخان» دەپ ئاتىشى يېڭىدىن قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى باش تەڭرى — «باي چوڭ»-

نىڭ ئوغلى، يۇلتۇز تەڭرىسى — قاراخانلارغا ئوخشىتىپ، ئۇ-
لارنى ئىلاھىيلاشتۇرغانلىقىدىن بولغان بولسا كېرەك.

مىلادىيىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ھونلار قاغانلىرى-
نى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىغان، «تەڭرىقۇت» ئاتالغۇسىدىكى
تەڭرى — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا، «خۇدا» دەپ ئاتىلىدۇ،
«قۇت» بولسا، تەڭرىنىڭ ئوغلى، تەڭرى ئاتا قىلغان بەخت-
سائادەت، تەڭرى بەرگەن دۆلەت مەناسىغا ئىگە ئىدى.
«تەڭرىقۇت» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەناسىنى يىغىنچاقلىساق —
«خۇدانىڭ ئوغلى، خۇدانىڭ بەختلىك، دۆلەتمەن ئوغلى»
دېگەن بولىدۇ.

ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەڭرىقۇتلىرىدىن كۆكخان
(كىيوك تەڭرىقۇت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مىلادىيىدىن 162 يىل بۇرۇن
خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدا
مۇنداق دېگەن:

«كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرى تەرىپىدىن ھايات بې-
رىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرەپتىن تەختكە
چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالا-
مەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ.»

ھون تەڭرىقۇتى ئولىقۇ تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن 89 يىل
بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋۇدىغا يازغان
مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن: «جەنۇبتا ئۇلۇغ خەن، شىمالدا
بولسا قۇدرەتلىك ھونلار ياشايدۇ. ھونلار تەڭرىنىڭ
مەغرۇر ئوغلانلىرىدۇر.»

دېمەك، ھونلارمۇ قەدىمكى چاغدا، ئۇيغۇرلارغا ئوخ-
شاشلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار

ئۆزلىرىنىڭ قاغانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتاشقان.

ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى ساۋارلو مىلادىنىڭ 584 - يىلى جۇڭگودىكى سۈي سۇلالىسى (مىلادى 581 - يىلىدىن 618 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ پادىشاھى سۈي ۋېندىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«تەڭرى ياراتقان ئۇلۇغ تۈركلەرنىڭ دۇنيادىكى دانىشمەن تەڭرىقۇتى (تەڭرىنىڭ ئوغلى) ئېل قۇلۇق شادباغا ساۋارلو قاغاندىن يېتىپ مەلۇم بولغاي!»

(原文:《从天生大突厥天下贤圣天子伊利居虞设莫何沙钵略可汗》)

سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى سىماگۇاڭنىڭ «يىلنامە» سىنىڭ 176 - جىلدىدا خاتىرىلەنگەن مەزكۇر مەكتۇپ كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغانىدى.

ئۇيغۇر-ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرىنىڭ نامىلىرىمۇ «ئاي تەڭرىخان»، «كۈن تەڭرىخان» دېگەن ئىلاھىيلاشقان ئۇنۋانلار بىلەن ئاتالغانىدى.

قەدىمكى چاغدا، ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا ئاساسىنىپ ھۆكۈم قىلغاندا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ قاغانلىرىنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ ئۇلارنى تەڭرىنىڭ ئوغلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، ئىنتايىن يۇكسەك ئورۇنغا قويۇشقان.

قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭمۇ قاغانـ لىرىنى «قاراخان»، دۆلەتنى «قاراخانىلار» دەپ ئاتىغانلىـ قىمۇ تاسادىپىي ئەمەس.

بەزى تارىخچىلار «قاراخان» دېگەن ئىسىم توغرىسىدا يۇقىرىقىدىن باشقىچىرەك چۈشەنچىلەرنىمۇ ئالغا سۈردى. مەسىلەن: ھازىرقى زاماندىكى بەزى تارىخچىلار: «ئۇيغۇرلار ئاددىي خەلقنى قارابۇدۇن» دەيتتى، «قاراخان» دېمەك — «خەلقنىڭ خانى» دېگەن مەنانى بىرىدۇ، دېيىشىدۇ. يەنە بەـ زىبىر تارىخچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چاغدا، «ئۇلۇغ» ئاتالغۇسىنى «قارا» سۆزى بىلەن ئىپادىلىگىنىگە قاراپ، «قاراخان» دېگەن «ئۇلۇغ خان» دېگەن ئۇقۇمغا ئىگە دېيىشىدۇ. مانا شۇ يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل قاراشنىڭ ئىككىنچىسى (خەلقنىڭ خانى). ئۈچىنچىسى (ئۇلۇغ خان) كۆرۈنۈشتە باشتىكى بىرىنچى خىل قاراشتىن (تەڭرىنىڭ ئوغلى دېگەن قاراشتىن)پەرقلىقتەك كۆرۈنىسىمۇ، لېكىن مەزمۇن جەھەتتىن ئانچە كۆپ پەرق ئەتمەيدۇ. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، «قاراخان» ئىلاھىيلاشقان مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، تەڭرىنىڭ ئوغلى، دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار يەنە، قاراخانىلار دۆلىتىگە كىم قاغان بولسا، ئۇنىڭ نامىنىڭ ئالدىغا «قاراخان» دېگەن ئۇنۋانـ نى قوشۇپ ئاتىغاندىن تاشقىرى، «بوغرا» ۋە «ئارسلان» قاـ تارلىق ئۇنۋانلارنىمۇ قوشۇپ ئاتىغان. مەسىلەن: كۆل بىلگە قاراخان (بوقا قاراخان؟)، توغرول قاراخان، ستۇق بوغراخان، ھارون بوغراخان، ئەلى ئارسلان خان، سۇلايمان ئارسلان دېگەنگە ئوخشاش. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار قاغانلىرىنىڭ

نامىنىڭ ئايىغىغا «بوغرا» ۋە «ئارسلان» ئۇنۋانلىرىنى قوشۇپ ئاتىشى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدىن تارتىپ هازىرغىچە تۆگىنىڭ ئەركىكىنى «بوغرا»، شىرنى بولسا ئارسلان دەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار قاغانلىرىنى «بوغراخان» ۋە «ئارسلانخان» دەپ ئاتىشى ئۇلارغا كۈچلۈك، باتۇرلۇق سۈپەتلىرىنى بەرگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ باتۇر ئوغۇل-قىزلىرىنى ئادەتتىن تاشقىرى هۆرمەتلەيدىغان ئەنئەنىگە ئىگە ئىدى. قەدىمدە، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ سۆيگۈ - مۇهەببەتتە يىگىتكە قويىدىغان بىرىدىنبىر شەرتى باتۇرلۇق ئىدى. چۈنكى قەدىمدىن تارتىپ باتۇر جەڭچىنىڭ ۋەتەننى قوغداشتا ياخشى رول ئوينايدىغانلىقى هەممىگە مەلۇم. قەدىمكى چاغدا، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ باتۇر يىگىتكە ياتلىق بولۇشنى جان - دىلى بىلەن ئارزۇ قىلىشى، ناهايىتى كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك خىسلىتىنى كۆرسىتىدىغان ئالامەت ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار شامان دىنى ۋە بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ، بالىلىرىغا ئات قويۇشتا، قەدىمكى مىللىي ئەنئەنىسىنى تاشلىمىدى. مەسىلەن: سىتۇق بوغراخاننىڭ ئەسلى ئۇيغۇرچە ئىسمى سىتۇق تېكىن بولۇپ، مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئابدۇكېرىم دەپ ئات قويۇلدى. سىتۇق بوغراخان ئىككى ئوغلىغا ئۇيغۇرچە باتاش (مۇسۇلمانچە نامى مۇسا)، تۇڭگا ئىلىك (مۇسۇلمانچە نامى سۇلايمان) دەپ ئات قويغان.

قاراخانىلار قاغانلىرى ئۆز ئوغۇللىرىغا باتۇرلۇق، قەيسەرلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە هايۋان ياكى قۇشلارنىڭ نامى

نى قولىنىپ، ئات قويۇشنى ياخشى كۆرەتتى. مەسىلەن: قارا
خانىلارنىڭ قاغانى يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىنىڭ 1026 ـ
يىلىدىن 1032 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ بوغراتېكىن
(مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان)، ياغان تېكىن (مۇسۇلمانچە
ئىسمى مۇھەممەت)، توغرول قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى
مەھمۇت) قاتارلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. مانا شۇ ئوغۇللار-
نىڭ ئۇيغۇرچە «بوغراتېكىن»، «ياغان تېكىن»،«توغرول قارا-
خان» ئاتىلىشى، باتۇر، قەيسەر، كۈچلۈك دېگەن سۈپەتلەر-
نى بىلدۈرەتتى. «بوغرا» ،«قاراخان» ئاتالغۇسى توغرىسىدا
يۇقىرىدا چۈشەنچە بەرگەنىدۇق، بۇ يەردە پەقەت «ياغان»
«تېكىن»، «توغرول» قاتارلىق ئاتالغۇلار توغرىسىدىلا چۈ-
شەنچە بېرىمىز. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدا پىلنى ياغان دەيت-
تى، «تېكىن» ئەسلىدە قول مەنىسىنى بېرىدىغان سۆز بولسىمۇ،
كېيىنكە كېلىپ، «شاھزادە»، «خانزادە» ئۇقۇمىنى بېرىدىغان
بولدى. دېمەك«ياغان تېكىن» ــ «پىل تېكىن» دېگەن بولىدۇ.
ھەممىگە مەلۇم بولغانىدەك پىل ناھايىتى كۈچلۈك، باتۇر ھاي-
ۋان ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى چاغدا شۇڭقارنى «توغ-
رول» دەيتتى. «توغرول» دېمەك، شۇڭقاردەك ئالغۇر، قەي-
سەر، باتۇر دېمەكتۇر. دېمىسىمۇ، يىرتقۇچ قۇشلار ئىچىدە
شۇڭقاردەك تېز ئۇچىدىغان، قەيسەر، چاققان باتۇر قۇش بول-
مىسا كېرەك.

ئۇيغۇرلار قەشقەرنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى
قىلىپ بەلگىلىدى. قەشقەر شۇنىڭدىن باشلاپ «ئوردۇكەنت»
دەپ ئاتالدى. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى يازدا چۇ دەريا-
سىنىڭ بويىدىكى بالاساغۇنغا كېلىپ يازلايتتى. بالاساغۇن-

مۇ، قاراخانىلارنىڭ پايتەختى ھېساپلىناتتى. لېكىن ھەقىقىي پايتەخت — قەشقەر ئىدى.

ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى، دۇنياغا ئاجايىپ تالانتلىق، دانىشمەن ئوغۇللىرىنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن قەشقەرنىڭ قاچان بىنا بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، قەشقەرنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار بار.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئالپ ئەرتۇڭا (ئىران شائىرى فىردەۋسى ئۇنى ئەفراسىياپ دەپ يازغان) ھاۋاسى ئوبدان، مەنزىرىسى چىرايلىق بولغان قەشقەردە تۇرغان، دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ. ئالپ ئەرتۇڭا قەدىمكى چاغدىكى تۇران ئېلىنىڭ مەشھۇر باتۇر قاغانى بولۇپ، مىلادىدىن 625 يىل بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن 2600 يىل بۇرۇن) ئەزەربەيجاندا، ئىرانلىقلار بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا ئۆلگەن. مانا مۇشۇ تارىخىي پاكىتقا قارىغاندا، قەشقەرنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى، ئالپ ئەرتۇڭا تارىختا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى قاغانلىرىمىزنىڭ بىرى ئىدى.

بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قەشقەر ھونلار دەۋرىدە (مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن) بىلادھون («ھون شەھىرى») دەپ ئاتالغانىكەن. مىلادىدىن II ئەسىر بۇرۇن، (مىلادىدىن176 يىل بۇرۇن)ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) ئوتتۇرا ئاسىيانى ۋە غەربىي ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالغان مەزگىللەردە، قەشقەرنىڭ ھونلار تېررىتورىيىسىدىكى ئەڭ مەشھۇر شەھەر بولغانلىقى مەلۇم.

قەشقەرنىڭ ھونلار دەۋرىدە بىلاد ھون دەپ ئاتالغانـ
لىقىنى ئېيتتۇق، ئەمما ئۇنىڭ ئالپ ئەرتۇڭا ۋاقتىدا نېمە دەپ
ئاتالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. قاراخانىلار قەشقەرنى پايتەخت
قىلىشتىن بۇرۇن، قەشقەر «قاش قىيا» دەپ ئاتالغىنىكەن، قەشـ
قەرنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالى ئۇنىڭ «قاش قىيا» دەپ ئاـ
تالغانلىقىغا ماس كېلىدۇ. قەشقەرنىڭ ھازىرقى تەبىئىي شاراـ
ئىتىغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ھەقىقەتەنمۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ
شىمالى (ئاتۇشنىڭ جەنۇبى) دىكى تاغ ۋە تۈمەن دەرياسىنىڭ
شىمالىدىكى يار — قىيالار، خۇددى قاشقا ئوخشىشىدۇ. دېمەك
ھازىرقى «قەشقەر» دېگەن سۆز، «قاش قىيا» سۆزىنىڭ ئۆز-
گىرىشىدىن كېلىپ چىققان.

قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقى تۆت چاسا قىزىل شايى
بايراق ئىدى. بايراقنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر تەرەپتە ئالتە،
بىر تەرەپتە ئۈچ شېخى بولغان ئالتۇن رەڭلىك ئارچا دەرەـ
خى چۈشۈرۈلگەن.

قاراخانىلارنىڭ تۇنجى قاغانى كۆل بىلگە قاراخاـ
نىڭ ۋاقتىدا قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە يەتتەسۇ، ئىلى
ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلارـ
نىڭ خېلى كۆپ قىسمى (قەشقەر رايونى) كىرگەن بولسا
كېرەك.

بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىـ
نىڭ 880 - يىلى كۆل بىلگە قاراخان ئالەمدىن ئۆتكەندە،
ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بازىرخان (بارخان؟) قاغان بولغان. ھاـ
زىرقى زاماندىكى بەزىبىر تارىخچىلارمۇ بازىرخاننىڭ ئۇيغۇر

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانى بولغانلىقىنى ئىسپاتلاۋاتىدۇ. بازىرخان بىلەن بارخان بۇ ئىككىسى بىر كىشىمۇ ئەمەسمۇ، بۇمۇ تازا ئېنىق ئەمەس. ئۇيغۇر تارىخـ چىسى جامال قەرشىنىڭ «سورراھە لۇغىتىنىڭ تولۇقلانمىسى» ناملىق ئەسىردە XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى ئابدۇجاپپار قەشقەرىنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسـ رىدىن بەزىبىر ئۈزۈندىلەر كەلتۈرۈلگەن. مانا شۇ ئۈزۈندىـ لەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىكـ كىنچى ھۆكۈمرانى بازىرخان ئىكەنلىكى بىزدە گۇمان قالـ دۇرمايدۇ. ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى كۈچىيىپ، تېررىتورىـ يىسى كېڭەيگەن چاغدا (مىلادىنىڭ 1010 ـ يىللىرى)، ئۇنىڭ شەرقىي كەشمىرگە، غەربىي خارەزمگە، شىمالىي بالقاش كۆلى، ئارال كۆللىرىگە، جەنۇبىي مەرۋى شاھ جاھانغا تۇتـ تاشقان بولۇپ، يەر مەيدانى 5 مىليون كۋادرات كىلوـ مېترغا يەتكەن. دېمەك ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تېررىـ تورىيىسى ھازىرقى فرانسىيە دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن (فرانسىيە تېررىتورىيىسى 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتر) بەش ھەسسە چوڭ ئىدى.

جامال قەرشىنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، كۆل بىلگە قاراـ خان (جامال قەرشى، كۆل بىلگە قادىرخان، دەپ يازغان)ـ نىڭ، بازىر ۋە ئوغۇلچاق ئاتلىق ئىككى ئوغلى بولغان. باـ زىرخان تەخمىنەن مىلادىنىڭ 880 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ تەختكە چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئوغۇلچاق بىلەن سامانىلار پادىشاھى ئىسمائىل سامانى (مىلادىنىڭ

874 ـ يىلىدىن 907 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولغان.

مىلادىنىڭ 893 ـ يىلى (3 ـ ياكى 4 ـ ئايدا)، ئىسمائىل سامانى قاراخانىلارنىڭ يەتتەسۇدىكى مۇھىم شەھىرى بولغان تارازغا ھۇجۇم قىلغان. ئىسمائىل سامانى شەھەرنى خېلى ئۇزۇن مۇددەت قورشىۋالغان. ئاخىر بېسىۋالغان. ئۇرۇشتا غالىب چىققان ئىسمائىل سامانى قاراخانى قوشۇنلىرىدىن 10 مىڭنى ئۆلتۈرگەن، ئوغۇلچاقنىڭ بېكەسى (خاتۇنى) ۋە 15 مىڭ جەڭچىنى ئەسىر ئالغان. ئىسمائىل سامانى تاراز شەھىرىدىكى خرىستىئان ئىبادەتخانىسىنى باشقىدىن ياساپ، ئۇنى مەسچىتكە ئايلاندۇرغان. ئوغۇلچاق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە كەتكەن. ئۇ مىلادىنىڭ 907 ـ يىلى قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ كېلىپ، سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان.

سامانىلارنىڭ يەتتەسۇغا بولغان ھۇجۇملىرى 840 ـ يىللىرىدىلا باشلانغانىدى. ئۇلار شۇ يىلى ئىسفىجابنى بېسىۋالغان. بۇ چاغ ئوتتۇرا ئاسىيادا سامانىلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان پەيت ئىدى. سامانىلار دۆلىتىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ناسىر ئىبنى ئەھمەت دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 865 ـ يىلىدىن 893 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) سامانىلارنىڭ قوشۇنلىرى شاۋغار شەھىرىگىچە بېسىپ كەلگەن. قاراخانىلار بىلەن سامانىلار ئارىسىدىكى دەسلەپكى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى پاكىتلار ماناشۇلاردىن ئىبارەت.

«ئەگەر يەتتەسۇدا سامانىلارنىڭ تەڭگە پۇل قۇيدۇرمىغانلىقىنى ۋە يەتتەسۇ... غا سامانى ھاكىملىرى ۋە باشقا

ئەمەلـدارلارنىڭ قويـۇلمىغانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا يەتتەـ
سۇ سامانىلارغا قارام بـولمىغان دېگەن خـۇلاسىنى چىقىرىش
مۇمكىن.⑤ مانا شۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، مىلادىنىڭ 893 ـ يىلى
ئوغۇلچاق ئىسمائىل سامانىدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ،
يەتتەسۇ يەنىلا قـاراخانىلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا قالغان.

بازىر ئـارسلانخان مىلادىنىڭ 910 ـ يىلى ئالـەمدىن
ئـۆتكەندىن كېيىـن قاراخـانىلارنىڭ تـەختىگە ئوغـۇلچـاق
ئولتۇرغان. بۇ چاغدا، مەرھۇم بـازىـر ئـارسلانخانىنىڭ ئوغـ
لى ستۇق تېكىن كىچىك ئىدى. جىيەنىگە ۋەكالىتەن قاراخاـ
نىلار تەختىگە چىققان ئوغـۇلچاق ستۇق تېكىننىڭ ياش تۇـ
رۇپلا تۇل قالغان ئانىسىغا ئۆيلەنگەنىكەن، ئوغـۇلچاق قاراـ
خانىلار تـەختكە چىقىپ ئـون يىل ئـۆتكەندىن كېيىن (مىلاـ
دىنىڭ 920 ـ يىلى بولسا كېرەك)، 23 ياشلىق ستـۇق تېكىن
ئۇنىڭدىن تەختنى تارتىۋالغان. ستۇق تېكىن تەختنى تارتىـ
ۋېلىشتىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغانىدى.

ستۇق بوغراخان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئـەڭ قەدىمكى زامانلاردىن
تارتىپ شامـال دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كـەلگەنىدى. بۇ دىن،
كۆك تـەڭـرىچىلىك دىنى دەپمۇ ئاتىلىپ، ھونـلار دەۋرىدىن
تارتىپ (مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا) مىلادىنىڭ X ئەـ
سىرگىچـە پـۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ كـۆپ قىسمى ئېتىقاد

قىلىپ كەلگەن دىن بولغان.

شەرقىي ئۇيغۇرلار (ھازىرقى موڭغۇلىيە ۋە ئۇنىڭغا قوشنا بولغان جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلار) مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بوگۇ قاغانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شامان دىنىدىن چىقىپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. غەربىي ئۇيغۇرلاردىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى (تارىم ۋادىسى)دا ياشىغانلىرى مىلادىنىڭ I ئەسىردىن باشلاپ شامان دىنىدىن چىقىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن قىسقا بىر مۇددەت مانى ئېتىقادىدا قالغان بولسىمۇ (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلىرى) غەربىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا (بولۇپمۇ تارىم ۋادىسىدا) چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىدە، مانى دىنىدىن چىقىپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ X ئەسىردە (ستۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن) ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىك قىسمى بۇددا دىنىدا ئىدى.

بۇددا دىنى مىلادىدىن VI ئەسىر بۇرۇن ھىندىستاندا پەيدا بولۇپ، مىلادىنىڭ II ئەسىرىگە كەلگەندە ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرگە تارقالغان.

«بۇددا» دېگەن سۆز «ئاڭ - سېزىم، ئەس - ھوش» دېگەن مەناغا ئىگە ئىمىش. بۇددا دىنىنى تارقاتقان كىشى ساكيامۇنى (ئۇ مىلادىدىن 565 يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 485 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) بولۇپ، ئۇ ھىمالايا تېغى-

نىڭ باغرىدا ياشىغان (هازىرقى نېپالدىكى) شاكى قەبىلە-
سىنىڭ بەگچىكى ئىدى. ساكيامۇنى ياش چېغىدىلا ئۆزىنى
قىينىغان مەسىلىلەر (ئىنسانلارنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، ئاغ-
رىشى، ئۆلۈشى ۋە خىلمۇ خىل دەرد- ئەلەملەرنى تارتىشى
قاتارلىق مەسىلىلەر)گە توغرا جاۋاب تېپىپ، ئىنسانلارنى
قانداق قىلغاندا ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرغىلى بولى-
دىغانلىقى توغرىسىدا ئويلانغان. ئۇ ئاخىر، 29 ياشقا
كىرگەندە، يېرىم كېچىدە ئاتقا مىنىپ باشقا بىر قەبىلىنىڭ
ئورمانلىقىغا كەتكەن، ئۇ ئورمانلىقتا ئالتە يىل دەرۋىش
بولۇپ ياشىغان. ئۇ بىر لىپا دەرىخىنىڭ تۈۋىدە چازا قۇرۇپ
ئولتۇرۇپ:«ئەگەر مەن ئۇزۇل - كېسىل ئەقلى - هوشۇمغا كەل-
مىسەم (ئويغانمىسام)، ئۇستىخانلىرىم پارە - پارە بولۇپ
كەتسە كېتىدۇكى، ئورنۇمدىن قوپمايمەن» دەپ قەسەم ئىچكەن.
ئۇ 35 ياشقا كىرگەن يىلى، كېچىدە بىر يورۇق يۇلتۇز
شەرق تەرەپتە كۆرۈنۈش بەرگەنىمىش، شۇ چاغدا ئۇ تۇيۇقسىزلا
ئىشنىڭ يولىنى تېپىپ، بۇددا دىنىنى ئىجاد قىلغانىمىش.
ئۇنىڭدىن باشلاپ ساكيامۇنى هىندى يېرىم ئارىلىنىڭ
نۇرغۇن جايلىرىغا بېرىپ بۇددا ئەقىدىلىرىنى تارقاتقان.
بۇددا دىنى، هىندىستاندىكى ماۋرىيە خانلىقىنىڭ (مى-
لادىدىن 230 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىدىن 185 يىل بۇرۇنقى
چاغقىچە هۆكۈم سۈرگەن)خانى ئاسوكا دەۋرىدە(مىلادىدىن بۇ-
رۇنقى 273- يىلىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 237- يىلىغىچە)كەشمىر،
كاندارا(هازىرقى پاكىستاننىڭ پېشاۋۇر ئۆلكىسىگە توغرا كېلى-
دۇ)قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئاسوكا هىندىستاننىڭ جەنۇ-
بىي قىسمى بىلەن شىمالىي قىسمىنى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈر-

گەن. ئۇ مىلادىدىن 260 يىل بۇرۇن بۇددا دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلىگەن ۋە ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگە ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ئارقىلىق بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلغان.

بۇددا دىنى كوشان ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدە، ھىندىستاندىن باشقا جايلارغا خېلى جىددىي سۈرئەتتە تارقىلىشقا باشلىغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا بولسا، كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II نىڭ ۋاقتىدا (ئۇ مىلادىنىڭ 75 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 125 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغانىدەك تۇرىدۇ)ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تارقىلىشقا باشلىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەنىشقا II بىر بۆلۈم مەشھۇر بۇددا ئىسرامانلىرى (راھىبلىرى)نى باشلاپ، ئۆزى خوتەنگە كەلگەنىكەن.

بۇددا دىنى مىلادىنىڭ I ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە، خوتەن، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا تارقىلىپ ھۆكۈمران دىن سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان.

بۇددا دىنى ئاۋۋال خوتەنگە تارقالغان بولسىمۇ، ئەمما كۇچا VI ئەسىردە بۇددىزمنىڭ ئىككىنچى ۋەتىنىگە ئايلانغان، شۇ چاغدا كۇچادا يۈزلىگەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، 10 مىڭ راھىب ۋە راھىبە بولغان. ياپونىيە تارىخچىسى يۇشى لياۋتى «غەربتە بۇددىزم» ناملىق ئەسىردە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «كۇچادا بۇددانىڭ راۋاجلىنىپ يۈكسەك پەللىگە يېتەلىشى بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ پەزىلەتلىك

ئالىي مۇقام راھىبلىرىنىڭ بولغانلىقى، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ راھىبلارنىڭ خان تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنغانلىقى سەۋەبىدىن بولغان ... قايتىپ كەلگەندە (كوماراجىۋا ھىندىستاندىن قايتىپ كەلگەندە — ئا) كۇچا خانى بەگ چوڭ ئاقسۇغا بېرىپ ئۇنى قارشى ئالغان. خان كوماراجىۋا ئۈچۈن شىر شەكلىدە ئالتۇن تەخت ياسىتىپ، تەخت ئۈستىنى رۇم دۇخاۋىسى بىلەن قاپلاتقان، خان كوماراجىۋانىڭ تەختكە چىقىپ ئولتۇرۇشىنى ئۆتۈنگەن.»⑥

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى خەنزۇلارغا تونۇشتۇرۇشتا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. بۇنىڭدا، كۇچالىق مەشھۇر بۇددىست، شائىر، ئۇلۇغ تەرجىمان كوماراجىۋا(بۇ ئىسىم ھىندىچە)نىڭ مىلادىنىڭ V ئەسىردە چاڭئەنگە كېلىپ ناھايىتى نۇرغۇن بۇددا نوملىرىنى ھىندىچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئەسكە ئېلىشى يېتەرلىك.

بۇددا دىنى نېمە ئۈچۈن ئاسىيادىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرگە تارقىلىپ كەتتى؟ بۇنىڭ ئالاھىدە سەۋەبلىرى بار.

بۇددا دىنىدا: بۇ دۇنيادا ياخشىلىق قىلغانلار ئۇ دۇنيادا ھالاۋەتنى كۆرىدۇ، يامانلىق قىلغانلار ئۇدۇنيادا ئازاب-ئوقۇبەتتە قالىدۇ، دېگەن قاراش تەرغىپ قىلىنغان. لېكىن بۇددا دىنى كىشىلەرنى ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، كۆرەشنى ئىنكار قىلىدۇ. شۇڭا، ھىندىستاندىكى بولسۇن ياكى ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەردىكى ھۆكۈمران ئەزگۈچىلەر بولسۇن تولا چاغلاردا بۇددا دىنىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش ۋە ئۇنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىشقا تىرىشقان. شۇڭا، بۇددا دىنى ئەڭ دەسلەپ ھۆكۈم-

ۋان خانلار ۋە بەگلەرنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىشىدىكەن، ئۇلار ئاۋام خەلقنى شۇ دىنغا ئىشەندۇرۇش ئۈچۈن بارلىق چارە-تەدبىرلەرنى قوللانغان.

بۇددا دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىنلا بىرنەچچە ئېقىمغا ئايرىلغان. ئۇنىڭ بىرى ماخىيانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۇلۇغ كولۇڭگو دەپ ئاتىلىدۇ) ئېقىمى بولسا، يەنە بىرى خىنايانا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كىچىك كولۇڭگو دەپ ئاتىلىدۇ) ئېقىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ياپونىيە تارىخچىسى يۇشى لياۋتىنىڭ «غەربتە بۇددىزم»ناملىق ئەسەردىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار ماخىيانا ئېقىمىغا ئېتىقاد قىلغانىكەن.

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان بۇددا دىنى توغرىسىدا ئېيتىدىغانلىرىمىز ھازىرچەشۇنچىلىك.

ئەمدى ستۇق بوغراخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى توغرىسىدا توختىلىمىز.

ستۇق بوغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغانلىقى توغرىسىدا بەزى رىۋايەتلەر مەۋجۇت. بۇ توغرىدا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. بىرقەدەر ئىشەنچلىك بولغان تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ستۇق بوغراخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا ئەبۇ نەسىرسامانىي رول ئوينىغان.

ئەبۇ نەسىرسامانىي ئەسلىدە سامانىلار پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 870 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ شاھزادىسى ئىدى. ئۇ سامانى پادىشاھى ناسىر II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 914 ـ يىلىدىن

943 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) سامانىيلارنىڭ ھۆكۈمران
تەبىقىسى ئىچىدە يۈز بەرگەن ئىچكى كۆرەشتە ئۇتتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن
قا ئۇچراپ، قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قېچىپ كەلـ
گەنىكەن. ئۇنى ئوغۇلچاق قادىرخان ئاستىغا ئېلىپ، قەشقەرنىڭ
شىمالىدىكى ئاتۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان. بەزى تارىخـ
چىلار ئەبۇ نەسىر سامانىينىڭ قەشقەرگە كېلىشتىكى سەۋەبىنى
يۇقىرىقىدەك چۈشەندۈرىدۇ.
بەزى تارىخچىلار بولسا بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەبۇنەسىر
سامانىينى سامانى پادىشاھى ناسىر I سىتۇق بوغراخاننى مۇ-
سۇلمان قىلىش مەقسىتىدە بۇخارادىن قەشقەرگە يولغا سال-
غان، دەپ چۈشەندۈرىدۇ.
يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك قاراشنىڭ قايسى توغرا
ياكى توغرا ئەمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر، سىتۇق بوغرا-
خاننى مۇسۇلمان قىلغان كىشى بەرىبىر ئەبۇ نەسىر سامانى
بولۇپ چىقىدۇ.
ئۇيغۇر تىلىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى مۇكەممەل بىلـ
دىغان ئەبۇ نەسىرسامانى كۆنلەرنىڭ بىرىدە، ئاتۇشنىڭ ئار-
غۇ دېگەن يۇرتىنىڭ شىمالىدىكى تاغلارغا ئوۋغا چىققان ياش
شاھزادە سىتۇق بوغراخانغا يولۇقىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن تونۇشـ
دۇ. بۇ ئىككى شەخس ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بارغانسېرى
قويۇقلىشىدۇ، ئاخىر سىتۇق بوغراخان ئەبۇنەسىر سامانىينىڭ
تەسىرىدە مۇسۇلمان بولىدۇ. سىتۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولۇشـ
تىن بۇرۇن، قەشقەردە ئىسلام دىنىغا كىرىپ (يوشۇرۇن ھالدا
بولسا كېرەك) مۇسۇلمان بولغانلارمۇ ئانچە ئاز بولمىسا كېرەك.
سىتۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، قاتتىق كۆرەشـ

لەردىن كېيىن تاغىسى ئوغۇلچاقنى يېڭىپ (ئوغۇلچاقنى ئۆل ـ تۈرگەن بولۇشى مۇمكىن) قاراخانىلار تەختىگە چىقىدۇ. مانا شۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى يۈز بەرگەن.

ئىسلام دىنى سىتۇق بوغراخاننىڭ بۇددىست ئۇيغۇرلار ـ غا قارشى توختىماي ئېلىپ بارغان قانلىق كۈرەشلىرى ئارقى ـ لىق قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، بالاساغۇن، بارسغان (ئىس ـ سىقكۆلنىڭ شەرقى) قاتارلىق جايلاردا، يەتتەسۇدىكى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قارلۇقلار ئارىسىدا يىلتىز تارتىشقا باشلايدۇ.

بۇددىست ئۇيغۇرلار سىتۇق بوغراخانغا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. سىتۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 943 ـ يىلى بالاساغۇننى ئىسلام دىنىغا قارشىلىق كۆرسەتكەن دۈشمەنلىرى قولىدىن تارتىۋالىدۇ.

سىتۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلار بىلەن سامانىلارنىڭ مۇناسى ـ ۋىتى خېلى يېقىنچىلىق تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلغان. مىلادىنىڭ 921 ـ يىلى سامانىلارنىڭ خوراسان ئۆلكىسىدە كۆتۈرۈلگەن شىئەلەر ئىسيانىنى باستۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن، سىتۇق بوغراخان خوراسانغا كەلگەن.⑦ قاراخانىلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە سىتۇق بوغراخاننىڭ سامانىلار ئىچىدىكى ئىسيانلارنى باستۇرۇشتا كۈچ چىقارغانلىقىدىن خۇشال بولغان سامانىلار پادىشاھلىقى سىتۇق بوغراخانغا كۆپ جەھەتتە ياردەم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ماۋەرەئۈننەھ ـ رى، خۇراسان، ئافغانىستان قاتارلىق جايلاردىن قەشقەرگە ۋە بالاساغۇنغا نۇرغۇن ئالىملار كەلدى. مانا شۇ مۇسۇلمان

ئالىملىرى سىتۇق بوغراخانغا «ئابدۇكېرىم» دەپ ئات قويۇش-قان. سىتۇق بوغراخان دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 956 - يىلىغىچە) قويدۇرۇلغان تىللا پۇلدا «قاراخان سىتۇق ئابدۇكېرىم» دېگەن خەتلەر بار. بۇنداق تىللا پۇللار ھازىر لېنىنگراد مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

سىتۇق بوغراخان نېمە ئۈچۈن بۇددا دىنىنى تەرك ئې-تىپ مۇسۇلمان بولدى؟ دۇنيادا سەۋەبسىز بىرەر ئىش بولمى-غاندەك، X ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىدا ناھايىتى مۇھىم سەۋەبلەر بار. كۆپچىلىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى بۇددا دىنىدىن پايدى-لىنىپ، خەلق ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىش ۋە ئۇۋ-زارتىشنى ئويلىغان. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى جەڭگىۋار-لىقىنى يوقىتىشقا باشلىغان. چۈنكى، بۇددا دىنى تەركى دۇنياچىلىقنى تەرغىپ قىلىپ، كۈرەش قىلىشنى تەشەببۇس قىلمايتتى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنىڭ بۇددا دىنىغا قارىغاندا جەڭگىۋار روھقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقاپ قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلاردا ئىسلام دىنىغا كىرىش تۇيغۇسى ئويغاندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى شامان، بۇددا، زارو ئاستىرۇ، مانىي، خرىستىئان قاتارلىق دىنلارغا ئىشىنىدىغان ئۇيغۇرلارنى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن بىرلا دىنغا ئىشىنىدىغان قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى دىنىي ئايرىمچىلىق ئاساسىدا پەيدا بولغان زىددىيەتنى تۈگىتىپ، بىرلىككە كەلگەن، كۈچلۈك دۆلەت قۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە،

ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى ئاسىيادىكى خەلقلەر ئارىسىدا
ئومۇمىيۈزلۈك، چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزۇش ئۈچۈن، قورال
كۈچى ئىشلىتىشتىن كۆرە، دىپلوماتىيە تەدبىرلىرىنى قوللى-
نىشقىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. VIII ئەسىردە، ئەرەبلەر
ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى مۇسۇلمان قىلىشقا كۈچەپلا قال-
ماستىن، شەرقىي ئاسىيادا ياشايدىغان شەرقىي تۈركلەرنىمۇ،
شەرقىي ئۇيغۇرلارنىمۇ مۇسۇلمان قىلىشقا ئۇرۇندى. مەسىلەن:
ئەرەب ئۈمەييەۋىلەر خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى ھىشام (724 — 743)
مىلادىنىڭ 730 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنىڭ پايتەخ-
تى ئوتوكونگە ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي تۈرك قاغانى بىلگە
قاغاننى شامان دىنىدىن چىقىپ ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت
قىلغان بولسا، ئەرەب ئابباسىيلەر خەلىپىلىكى (750 — 1258)-
نىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئابدۇللا ئىبنى ئابباس مىلادىنىڭ 750-
يىلى تامىم ئىبنى بەھرئەل مۇتاۋۋىنى ئۇيغۇر - ئورخۇن
قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا ئەۋەتىپ،
قاغان بايانچۇرنى مۇسۇلمان بولۇشقا ئۈندىگەن.
شەرقىي تۈركلەرمۇ، شەرقىي ئۇيغۇرلارمۇ ئەرەب ئەلچى-
لىرىگە ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ، تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە شامان
دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرەلمەيدىغانلىقىنى
بىلدۈرگەن.⑧

X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنى دۇن-
ياۋى دىنغا ئايلىنىپ، ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپادا ناھايىتى
چوڭ تەسىر ۋە ئابرويغا ئىگە بولغانىدى.

يۇقىرىدىكى تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، ئۇيغۇرلار ۋە
ئۇلارغا قېرىنداش بولغان خەلقلەر شامان ۋە بۇددا دىنلىرىنى

تەرك ئېتىپ، ئىختىيارىي ھالدا ئىسلام دىنىغا كىرىشكە بەل
باغلىدى. ساتۇق تېكىن مىلادىنىڭ 920 - يىلى مۇسۇلمان
بولغاندىن تارتىپ، ئىسلام دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تار-
قىتىش ئۈچۈن 36 يىل (مىلادىنىڭ 920 - يىلىدىن 956 - يى-
لىغىچە) كۈرەشكەن بولسا، ئىدىل بولغارخانلىقى (770 — 1400) -
نىڭ خانى ئالماسخان (900 — 925) مىلادىنىڭ 920 - يىلى
ھازار مۇسۇلمانلىرىدىن ئابدۇللا باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئۆ-
مىكى تەشكىللەپ، ئۇلارنى ئەرەب ئابباسىلەر خەلىپىلىكىنىڭ
(750 — 1258) خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 — 932) نىڭ ھۇزۇ-
رىغا ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈر-
گەن ۋە خەلىپىدىن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بولغارلارغا ئۆگى-
تىش ئۈچۈن ئالىملارنى ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. خەلىپە
مۇقتەدىر ئالماسخاننىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن ۋە خۇشال قارشى
ئالغان. خەلىپە مۇقتەدىر ئىدىل بولغارلىرىنىڭ پايتەختى
بولغار شەھىرىگە — ئالماسخاننىڭ ھۇزۇرىغا سۇسۇن ئار-
راسىس ئاتلىق كىشىنىڭ باشچىلىقىدا ناھايىتى چوڭ ئەلچى-
لەر ئۆمىكىنى ئەۋەتكەن. بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بار:

«مىلادىنىڭ 922 - يىلى خەلىپە مۇقتەدىرنىڭ بولغار پادى-
شاھىغا ئەۋەتكەن كارۋانى بىزگە مەلۇم بولغان سودا كارۋان-
لىرىنىڭ ئەڭ چوڭى ئىدى. بۇ كارۋان 5000 كىشى بىلەن 3000
ئات ۋە تۆگىدىن تەركىب تاپقانىدى.» بۇ ئاددىي پاكىت ئە-
مەس، ئەلۋەتتە. بۇنداق كارۋانلار سودا جەھەتتىنلا ئەمەس،
بەلكى سىياسىي جەھەتتىنمۇ چوڭ ۋەقە ئىدى. ئۇزاق مۇساپىنى
بېسىپ يىراقلارغا بارىدىغان كارۋانلار ئادەتتە 200 - 300
تۆگە ياكى ئاتلار بىلەن تەخمىنەن شۇنچىلىك كىشىلەردىن

ئىبارەت بولاتتى.كارۋاننى پەقەت سودا ئۆمىكىلا دەپ قاراش ناتوغرا بولىدۇ. كارۋان تەركىبىگە سودىگەرلەر، ساقچىلار، كارۋانغا قارايدىغان كىشىلەرلا ئەمەس، بەلكى يەنە ھاكىملارنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارى بىلەن يېتىپ باردىغان ھۈنەرۋەنلەر، شۇنىڭدەك ئالىملار، رەسساملار، ئۇستىلار، ساياھەتچىلەر، دىپلوماتىك ئەلچىلەر ھەم كىرەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سودىگەرلەرگە كۆپىنچە دىپلوماتىك تاپشۇرۇقلارمۇ بېرىلەتتى.»⑨

مىلادىنىڭ 922 ــ يىلى سۇسون ئاررىسىس باشچىلىقىدا، ئىبنى پازلاننىڭ كاتىپلىقىدا، مۇقتەدىر تەرەپتىن ئالماسخاننىڭ ھوزۇرىغا ئەۋەتىلگەن چوڭ كارۋان، يالغۇز سودا مەقسىتى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى دىپلوماتىيە، ھەربىي تېخنىكا ۋە دىنىي ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداش ئۈچۈنمۇ بولغار شەھىرىگە بارغانىدى.

باغداتتىن يولغا چىققان چوڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى خوراسان، بۇخارا، خارەزىمى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، ئىدىل بولغارلىرىنىڭ پايتەختى بولغار شەھىرىگە كەلگەن.

مانا شۇ ئەرەب ئەلچىلىرى ئىدىل بولغارلىرىنىڭ خانى ئالماسخانغا كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تارتىپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغان ھازارلارنىڭ (968 ــ 965) قاغانى ھارون II (931 ــ)گە، ئارال كۆلى بىلەن كاسپىي دېڭىزىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايدىغان ئوغۇزلارنىڭ خانى سالجۇق بەگكە، خەلىپە مۇقتەدىر تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن مەكتۇپ ۋە ئىبىسىل سوۋغىلارنى ئەكەلگەن.

مىلادىنىڭ 922 ـ يىلى ئەھمەت بىننى پازلان ئىدىل

بۇلغار خانلىقىدىن باغداتقا قايتقاندىن كېيىن، بۇلغارلار، هازارلار، ئوغۇزلار توغرىسىدا ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان ساياھەتنامە يازغان. بۇ قىممەتلىك ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بولغار، هازار، ئوغۇزلار تارىخىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

زەكى ۋەلىدى توغان بۇلغار خانى ئالماسخاننىڭ مۇسۇلمان بولغان ۋاقتىدىكى ئەھۋالى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان: «ئەرەب ئاباسىلار خەلىپىسى مۇقتەدىرنىڭ ئەلچىلىرى بۇلغار شەھىرىگە كىرىشكە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، ئالماسخاننىڭ ۋەزىرلىرى، ئوغۇللىرى ھەم قېرىنداشلىرى ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىشتى. ئەلچىلەرنى يېمەك-ئىچمەك، تۇز ۋە نان بىلەن مېھمان قىلدى. بۇلغار شەھىرىگە 15 چاقىرىم قالغاندا، ئالماسخان ئۆزى ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئاتا-بوۋىلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئالماسخان ئاتتىن چۈشۈپ، ھۆرمەتلىك مېھمانلارغا قاراپ سەجدە قىلدى. ئۇ يېڭىنى تۇرۇپ ئۆزى ئەكەلگەن ئالتۇن ۋە كۈمۈش پۇللارنى چاچتى ۋە مېھمانلار بىلەن كۆرۈشتى. ئەلچىلەر ناھايىتى چوڭ شۆھرەت ۋە دەبدەبە بىلەن بۇلغار شەھىرىگە كىردى. ئالماسخان ئۇلار ئۈچۈن كىگىز ئۆي قۇرغۇزۇپ، شۇ ئۆيدە مېھمانلارغا زىياپەت بەردى. تۆت كۈن ئىچىدە بۇلغار خانلىقىنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن مۆتىۋەر كىشىلەر، ئاتاقلىق خانلارنى يىغىپ ناھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن دىنى ئىسلامنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. ناھايىتى چوڭ ۋە مۇقەددەس بولغان بۇ توي ئاجايىپ قىزغىن مۇھەببەت ۋە

تەنتەنە بىلەن ئۆتتى. ئالماسخان پۈتۈن مۇتىۋەر كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلچىلەر ئالدىدا ئىمان ئېيتتى. ئالماس دېـگەن ئىسمىنى جەپەرگە ئۆزگەرتتى. ئۇ، مەسچىتلەر سالدۇرۇپ، ئۆز نامىنى قۇتبىدا ئوقۇشقا ئەمىر قىلدى. بۇ ۋەقە ھىجرىيىنىڭ 310 ـ يىلى 16 ـ مۇھەررەمدە (مىلادىنىڭ 922 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدە بولغانىدى.»⑩

ئىدىل بۇلغارلىرى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئالماسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 944 ـ يىلى نۇرغۇن ئېسىل ھەدىيەلەرنى ئېلىپ، ئەرەب ئاباسىلار خەلىپىسى مۇستەقى (940 — 944)نى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن باغدادقا بارغان. بۇلغار خانى مۇھەممەتخان مىلادىنىڭ 986 ـ يىلى رۇس كىيېۋ دۆلىتىنىڭ مەشھۇر كېنەزى (خانى) ۋىلادىمىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. مۇھەممەتخاننىڭ ئىسلام دىنىنى رۇسلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈن قىلغان ھەرىكىتى ئۈنۈم بەرمىگەن. ۋىلادىمىر(980—1015) نىڭ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. ئۇ شەرقىي روما ئىمپېراتورى ۋاسىلىئوس II (976—1025) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەنىدى. ۋىلادىمىر خىرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە شەرقىي روما ئىمپېراتورىغا قېرىنداش بولۇش ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ دەپ ئويلايتتى. ۋىلادىمىر شەرقىي رومانىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرمەي، 998 ـ يىلى خىرىستىئان دىنىغا كىردى. ئۇ كىيېۋدىكى مەجۇسى دىنىنىڭ بۇتلىرىنى چېقىپ تاشلىدى. كىيېۋ ئاھالىسىنى دىنېپىر دەرياسىدا چۆمۈلدۈرۈپ يۇيۇندۇردى ۋە خىرىستىئان دىنىغا كىرگۈزدى.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنىنىڭ زەپەر مارشى جاراڭلاپ، دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىنى لەرزىگە كەلتۈرگەنىدى.

مىلادىنىڭ 920 - يىلى سىتۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، خوتەن، كۇچا خانلىقى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرۈپ (ئۇلار كۆل بىلگە قاراخان ۋاقتىدا بويسۇندۇرۇلغان) مۇستەقىللىق جاكارلىغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئالتاي، ئىلى ئەتراپىدىكى شامان، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارمۇ ئىسيان كۆتۈرگەن. مانا شۇنداق ئېغىر ئەھۋال يۈز بەرگەندە، سىتۇق بوغراخان قىلچە ھودۇقماي ناھايىتى سالماقلىق بىلەن ئىسيانىنى باستۇرۇشقا كىرىشكەن. ئۆزى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن تۈزۈلگەن قوشۇنغا باش بولۇپ خوتەنگە يۈرۈش قىلغان. ئۇ، قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، خوتەن خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەھەرنى قورشىۋالغان. شەھەر ئىچىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ ماسلىشىپ ياردەم بېرىشى ئارقىلىق شەھەر ئوڭۇشلۇق ئېلىنغان. سىتۇق بۇغراخان خوتەننى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، كۇچادىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارشى يۈرۈش قىلغان. شۇ چاغدا ھىندىستاندىن قالسىلا بۇددا دىنىنىڭ ئىككىنچى يۇرتى دەپ ئاتالغان كۇچا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ باش ئېگىشكە مەجبۇر بولغان. بۇددىست ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئىچىدە كۇچا باي، مەدەنىيەتلىك، كۈچلۈك خانلىق ئىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە، ھازىرقى كۇچا، بۈگۈر، شايار، باي، ئاقسۇ، توقسۇ ناھىيىلىرى كىرەتتى. كۇچانى مەركەز قىلغان كۇچا خانلىقى جە-

نۆۋىتا خوتەن بىلەن غەربتە قەشقەر بىلەن (مارالبېشىدىكى تومشۇق چېگرا قىلىنغان)، شەرقتە قاراشەھەر بىلەن چېگرىداش بولۇپ، شىمالدا تەڭرىتېغىغا يانداشقان.

ساتۇق بۇغراخاننىڭ شۇ قېتىمقى يۈرۈشلىرىدە (مىلادىنىڭ 935 - يىللىرى بولسا كېرەك) خوتەن بىلەن كۇچا بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇسۇلمان بولماي، بۇددا دىنى ئېتىقادىدا قالغان.

ساتۇق بۇغراخان خوتەن بىلەن كۇچاغا قىلغان يۈرۈشلىرىدىن قايتىپ كېلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش تەييارلىقىنى قىلغان. ئۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، قاراخانىلار قوشۇنلىرىنى ئىككى يۆنىلىش بويىچە — شىمال (ئىلى تەرەپ) ۋە جەنۇب (قاراشەھەر تەرەپ) تەرەپتىن ئاتلاندۇرغان. بۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ تەختىدە كىمنىڭ ئولتۇرغانلىقى نامەلۇم. ئەگەر ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرغان ۋاقتى مىلادىنىڭ 940 - يىلىغا توغرا كېلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ قاغانى ئىردىمىن قاغان (مىلادىنىڭ 940 - يىلىدىن 948 - يىلىغىچە قاغان بولغان) بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىققان قاراخانىي قوشۇنلىرى بىر قانچە قېتىملىق قاتتىق ئۇرۇشلار ئارقىلىق ئىدىقۇت بۇددىستلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان. لېكىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىدىكى بۇددىست

ئۇيغۇرلار بۇددا ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنغان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى قاغانلىقىنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلاردا ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلپەتتاھ ناھايىتى ئۇنۇملۇك خىزمەت كۆرسىتىپ، يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە بولغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سىتۇق بوغراخان، ئۇنىڭغا «ئالپ تېكىن» (قەھرىمان شاھزادە) ئۇنۋانىنى بەرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ مۇسۇلمان بولۇشىدا ئۆمرىنى كۈرەش بىلەن ئۆتكۈزگەن، قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇدرەتلىك ھالغا كەلتۈرۈشنىڭ ئاساسىنى سالغان، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشناپ، شانلىق بىر باسقۇچقا قەدەم قويۇشى ئۈچۈن كەڭ شارائىت يارىتىپ بەرگەن تالانتلىق ھەربىي يولباشچى، دانىشمەن سىياسەتچى، ئاتاقلىق مەرىپەتپەرۋەر قەتئىي ئىرادىلىك بولغان سىتۇق بوغراخان مىلادىنىڭ 956 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى ئۆز ۋەسىيىتى بويىچە، ئۇنى مۇسۇلمان قىلغان ھۆرمەتلىك ئۇستازى ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازارى سىتۇق بوغراخاننىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان جاينىڭ دەل ئۆزى. مانا شۇ ھەزرىتى سۇلتان مازارىدا ئەبۇنەسىر سامانىنىڭمۇ قەبرىسى بار.

مۇسا بوغراخان ۋە سۇلايمان ئارسلانخان

ستۇق بوغراخاننىڭ بايتاش (مۇسۇلمانچە ئىسمى
مۇسا)، توڭگا ئىلىك (مۇسۇلمانچە ئىسمى سۇلايمان) ئاتلىق
ئىككى ئوغلى بولغان. ستۇق بوغراخان ئالەمدىن ئۆتكەن-
دىن كېيىن، مۇسا بوغراخان قاراخانىلارغا قاغان بولغان،
مۇسا بوغراخان (956 — 958) ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن
ئۆتتى.

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (958 — 970؟)، ئىس-
لام دىنى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ
ۋە چوڭقۇر ھالدا يىلتىز تارتتى. مىلادىنىڭ 960 - يىلى
يەتتەسۇ ۋە تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان 200 مىڭ ئۆي-
لۈك ئۇيغۇر مۇسۇلمان بولدى. شۇ يىلى سۇلايمان ئارسلان-
خان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى.

خۇددى شۇ مەزگىلدە خوتەن ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خان-
لىقى ئىسيان كۆتۈردى. سۇلايمان ئارسلانخان خوتەن بۇددىست-
لىرىنى بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، ئۇلار يەنە ئىسيان كۆ-
تۈردى. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، خوتەندىكى بۇد-
دىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇش مىلادىنىڭ 975 -
يىلىدىن تارتىپ، 998 - يىلغىچە (20 يىل) سوزۇلغان.

سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 965 - يىلى قاراخانى
قوشۇنلىرىنى ئالپ تېكىن باشچىلىقىدا ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدى-
كى مىڭلاق (ھازىرقى غۇلجا) غا ماڭدۇرغان. ئالپ تېكىن مىڭلاقتىكى

ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، بۇددا ئىبادەتخانى-
لىرىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتكەن. مانا شۇ ئۇرۇش
توغرىسىدا توقۇلغان قوشاقلار ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە:

كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ،
ئىلى سۈيىنى كەچتۇق بىز.
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز.⑪

تۈن بىلەن باستۇق،
ھەر تەرەپتىن بۆكتۈرمە قويدۇق،
ئاتلىرىنىڭ كوكۈلالىرىنى كەستۇق،
مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق.⑫

بەلگە تاقاپ ئاتلارغا،
ئۇيغۇردىكى تاتلارغا،
ئوغرى ياۋۇز ئىتلارغا
خۇددى قۇشلاردەك ئۇچتۇق.⑬

قاراخانىلارنىڭ خوتەندىكى ئۇيغۇر بۇددىستلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى توغرىسىدىمۇ قوشاقلار توقۇلغان، مەسىلەن:

كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق،
كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق.
بۇتخانىنى يىقىتتۇق،
بۇت ئۈستىگە چىچتۇق.⑭

سۇلايمان ئـارسلانخان مـىلادىنىڭ 970 ـ يـىلى ئالپ تېكىننى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى مۇسۇلمان قىلىشقا ئەۋەتكەن، ئالپ تېكىن ئاقسۇ، كۇچادىن ئۆتۈپ قاراشەھەرنى ئىشغال قىلغان. ئاندىن كېيىن ئـۇيغۇر ئىدىقۇت خاقانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ـــ قـاراغوجىغا ھۇجۇم قىلغان. قانلىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خاقانلىقىنىڭ خاقانى ئارسلان تېكىن (مىلادىنىڭ 948 ـ يىلىدىن 980 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان) مەغلۇپ بولـۇپ بـەشبالىققا چېكىنگەن. ئالپ تېكىن ھازىرقى تۇرپانۋەئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بەشبالىققا قاراپ يۈرۈش قىلغان. لېكىن ئارسلان تېكىن بەشبالىقنىڭ جەنۇبىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ قـاراغوجىغا بارىدىغان يولدىكى تاغ ئېغىزىغا نـۇرغۇن قـوشۇن توپلاپ، ھەل قىلغـۇچ ئـۇرۇشقا تەييارلىنىپ تۇرغان. ئالپ تېكىن ئەنە شۇ جـايدا بـولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولـۇققان قـاراخانـى قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە تاراپ كـەتكەن. ئـارسلان تېكىن قـاراغـوجا بىلەن قـاراشـەھـەرنى قـاراخـانىلاردىن تارتىۋالغان.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئـالپ تېكىننىڭ جەسىتى ئۇرۇش بولغان جـاي (تـەڭـرىتېغىنىڭ قـاراغوجىغا بارىدىغان يولدىكى تاغ ئېغىزى)غا دەپنە قىلىنغان. XIV ئەسىردە، تۇرپاندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار تولۇق مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئالپ تېكىننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ھازىرقى تۇرپان ئاستانىدا «ئەلپەتتا» ناملىق مازارنى بىنا قىلغان. «ئەلپەتتا» ـــ ئالپ تېكىننىڭ ئەسلى ئىسمى ئابدۇلپەتتاھنىڭ ئۆز-

گىرىشىدىن كېلىپ چىققان.

تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، «قاراغوجا» دېگەن ئىسىم توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت ھازىرغىچە ساقلانغان. ئېيتىلىشىچە، ئالپ تېكىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختكە ھۇجۇم قىلغاندا، قارارگاھىنى ھازىرقى سىڭگىم ئېغىزىغا جايلاشتۇرغانىكەن. ھەركۈنى تاڭ ئاتقاندا، ئالپ تېكىن ئاتقا مىنىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن سىڭگىم ئېغىزىدىن چىققاندا، شەھەر سېپىلى ئۈستىدە تۇرغان بۇددىست ئۇيغۇرلار «قاراغوجا كەلدى»، «قاراغوجا كەلدى» دەپ ۋارقىرىشىدىكەن. مانا شۇ «قاراغوجا» دېگەن ئىسىم كېيىنكە كېلىپ شەھەرنىڭ ۋە شۇ شەھەر يېنىدىكى يېزىنىڭ نامى بولۇپ قالغان. ھازىر تۇرپان ئاستانىدىكى كونا شەھەرنى «ئىدىقۇت شەھىرى» ۋە «قاراغوجا» دەپ ئاتىشىدۇ. يەنە «قاراغوجا» دەپ ئاتىلىدىغان ناھايىتى چوڭ بىر يېزىمۇ بار.

تارىختا، قەدىمكى چاغلاردا، ھازىرقى تۇرپان ئاستانىدىكى كونا شەھەرنى «ئىدىقۇت شەھىرى» دەپ ئاتىغانلىقى توغرىسىدا تازا ئېنىق مەلۇمات يوق.

نېمە ئۈچۈن، بۇددىست ئۇيغۇرلار ئالپ تېكىننى «قاراغوجا» دېگەن؟ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: ئالپ تېكىن قاراخانىلارنىڭ شاھزادىلىرى قاتارىدىكى قەھرىمان بولغانلىقى ئۈچۈن، «قاراخانىلار»دىكى «قارا»نى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى «قاراخوجا» دەپ ئاتىغانىكەن. يەنە شۇ رىۋايەتنىڭ باشقىچىرەك خىلىمۇ بار. ئۇنىڭدا ئالپ تېكىن، ئەرەب بولغانلىقى ئۈچۈن («ئەلپەتتا» مازارىدىكى نەسەبنامىدە ئالپ تېكىننى پەيغەمبەر ئەۋلادى قىلىپ كۆرسەتكەن — ئا)

چىرايى قارا ئىكەن، شۇڭا ئۇنى «قاراغوجا» دەپ ئاتىغان،
دېيىلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ رىۋايەت ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئە-
مەس. چۈنكى ئالىپ تېكىن ئەرەب بولماستىن،
بەلكى ئىران نەسلىگە مەنسۇپ بولغان تاجىكلاردىن كېلىپ
چىققان سامانىيلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. بىز رىۋايەتنىڭ باش-
تىكىسىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم. چۈنكى ئالىپ تېكىننىڭ
«قاراغوجا» دەپ ئاتىلىشى «قاراخانىيلار»دىكى «قارا» سۆز-
گە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇندەك
تۇرىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھازىرقى سىڭگىم
ئېغىزىدا، «ئاتلاشغوجام» دېگەن بىر جايمۇ بار، تۇرپان
خەلقى ئارىسىدا ھېلىغىچە ساقلىنىپ قالغان رىۋايەتتە ئېيى-
تىلىشىچە: ئالىپ تېكىن تاڭ ئاتقاندا، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش
ئۈچۈن ماڭىدىغان چاغدا، شۇ جايدىن ئاتقا مىنىدىكەن. كى-
شىلەر مانا شۇ ۋەقەنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ئاشۇ جايغا «ئات-
لاشغوجام» دەپ نام بەرگەن.

ئىزاھلار:

① مىلادىنىڭ 754 - يىلى بايانچورنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ 14 - ، 15 - قۇرلىرىغا قارالسۇن.
② «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 261 - بەت.
③ ئا. دىلئاچار: «قۇتادغۇبىلىك تەتقىقاتى» تۈركچە، 15 - بەت.
④ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 266 - بەت.
⑤ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 267 - بەت.
⑥ يۇشى ياۋتى (ياپون تارىخچىسى) «غەربتە بۇددىزم خەنزۇچە نەشرى 283 - بەت.
⑦ «تۈرك ئومۇمىي تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 78 - بەت.
⑧ «تۈرك ئومۇمىي تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 52 - بەت.
⑨ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم 225 - بەت.
⑩ ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان «تۈرك - تاتار تارىخى» تاتارچە، 17 - بەت
⑪ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە III توم 324 - بەت.
⑫ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 565 - بەت.
⑬ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 630 - بەت.
⑭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 448 - بەت.

ئون بىرىنچى باب سامانىلار ۋە قاراخانىلار

سامانىلار پادىشاھلىقى

مىلادىنىڭ 730 ـ يىللىرىدىلا، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ تاغىسى ئابباسنىڭ ئەۋرىسى مۇھەممەت ئىبنى ئەلى ئۇممەۋىلەرگە قارشى ھەرىكەت باشلىدى. ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن بىۋاستە قان قېرىنداشلىقى بولمىغان ئۇممەۋىلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن بىۋاستە قان قېرىنداشلىقى بولغان ئابباسلار تەختنى ئىگىلەشكە تولىمۇ ھەقلىق دېگەن قاراشنى تارقىتىشتى.

ئابباسلار ھەرىكىتىگە ئابامۇسلىم يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ تەرىپىنى ئالىدىغانلار چاپسانلىق بىلەن كۆپىيىپ كەتتى. مىلادىنىڭ 748 ـ يىلى ناسىر ئىبنى سەييار ئابامۇسلىمغا تاقابىل تۇرالماي، خۇراساننى تاشلاپ قاچتى. مىلادىنىڭ 750 ـ يىلى ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكى ئۆزۈل ـ كېسىل ئاغدۇرۇلدى. ئابباسلار ئۇممەۋىلەر خانىدانىنىڭ ئەزالىرىنى رەھىمسىزلەرچە جازالاپ ئۆلتۈردى.

ئابباسلارنىڭ خەلىپىلىرىدىن سەففاھ (مىلادىنىڭ

750 ـ يىلىدىن 754 ـ يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ۋە مەنسۇر (754 ــ 775)، مەھدى (775 ــ 785)لەرنىڭ دەۋرىدە، ئابباسىلار خەلىپىلىكى ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. 750 ـ يىلى شارىك بۇخارادا، 755 ـ يىلى سۇنباد تېھراندا، 775 ـ يىلى مۇقەننا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئابباسىلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭلار ئىچىدە مۇقەننا قوزغىلىڭى ئون يىل (مىلادىنىڭ 775 ـ يىلىدىن 785 ـ يىلىغىچە) داۋام قىلدى.

ئابباسىلار توختىماي داۋام قىلغان قوزغىلاڭلارنىڭ زەربىسىدىن ئاجىزلاپ كەتتى. ئۇلار بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنى ئىدارە قىلغىنىدا، ئەرەبلەردىن نائىب قويغاننىڭ قارىغاندا، يەرلىك خەلقنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىن ئۆزىگە سادىق بولغانلاردىن نائىب قويۇشنىڭ ئەۋزەللىكىنىمۇ تەجرىبىلەردىن چۈشەنگەن.

ئاببىاسىلار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىدارە قىلىشتا، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە يۆلىنىشكە قارار قىلدى. باشتا، خۇراسانلىق خالىد ئىبنى بارماقنىڭ ئەۋلادلىرى ئاببىاسىلار خەلىپىلىكى تەشكىل بولغان كۈندىن باشلاپلا يۇقىرى مەنسەپلەرنى ئىگىلىۋالغانىدى، لېكىن، ھارۇن رەشىدنىڭ ۋاقتىدا (786 ــ 809) بارماقىلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىلدى. ئۇلارنىڭ ئورنىنى ھىراتنىڭ بوشاڭ دېگەن يېرىدىن چىققان تاھىر ئىگىلىدى، تاھىر ھارۇن رەشىدنىڭ ئوغۇللىرى ئىمىن(809 ــ 813) بىلەن مۆمىن (813 ــ 833) ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە، مۆمىنگە ياردەم بەردى. ئۇ، مۆمىننىڭ باغدادنى ۋە تەختىنى ئىگىلىشىدە رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 821 ـ يىلى

خوراسانغا نائىب قىلىپ تەيىنلەندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تاھىر مۇستەقىل بولۇۋالدى. ئەسلىدە خوراسانغا نائىب بولغانلار ماۋرەئۈننەھرىگىمۇ نائىبلىق قىلاتتى. تاھىر ئىبنى ھۇسەيىن (821 — 822) تەلھە ئىبنى تاھىر (822 — 828)، ئابدۇللا ئىبنى تاھىر (830 — 844)، تاھىر ئىبنى ئابدۇللا (844 — 862) قاتارلىقلار كۆرۈنۈشتە ئابباسىلارغا بويسۇنغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل تاھىرىلەر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بولغانىدى.

تاھىرىلەر دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 820 - يىلىدىن 870 - يىلىغىچە) نائىبلار سۈپىتىدە تاھىرىلەرگە بويسۇنغان سامانىلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

سامان ئەسلىدە خوراسانلىق تاجىك بولۇپ، ئاتەشپەرەس ئىدى. ئۇ خەلىپە مەئمۇننىڭ ۋاقتىدا مۇسۇلمان بولغان. ئۇ تاھىر تەرىپىدىن مەرۋىگە نائىب قىلىپ تەيىنلەنگەندىن باشلاپ، مەئمۇننىڭ كۆزىگە ئىسسىق كۆرۈنۈپ قالغان.

تاھىر مىلادىنىڭ 821 - يىلى سامانىنىڭ ئوغلى ئەسەتنىڭ ئوغۇللىرىدىن نوھنى سەمەرقەندگە (مىلادىنىڭ 821 - يىلىدىن 840 - يىلىغىچە نائىب بولدى)، ئەھمەدنى پەرغانىگە (821 — 864)، يەھيانى تاشكەنتكە (821 — 856) نائىب قىلىپ تەيىنلىگەن.

مىلادىنىڭ 870 - يىلى، تاھىرىلەر خاندانى يىقىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن سامانىلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمى، ئافغانىستان ۋە خوراساننى ئۆز ئىچىگە ئالغان تېررىتورىيىدە باش كۆتۈرۈپ سامانىلار پادىشاھلىقىنى تەشكىل

قىلدى. ئۇلار بۇ يېڭى تەشكىل تاپقان دۆلەتكە بـوۋىسى سا-
مانىنىڭ نامىنى قويۇپ، ئـۇنى ســامانىلار پادىشاھلىقى دەپ
ئاتىدى.

ئـابـباسىلار خـەلىپىلىكىنىڭ، مـۆمىن، مـۇتـاسىم I
(833 — 842)، ۋاسـىق I (842 — 847)، مـوتىۋىـكـكـىل I
(847 — 861)، مۇنتاسىر(861 — 862)، مۇستائىن I (862 — 866)،
مـۇتـىـز (866 — 869)، مـۇھـتـىدى (869 — 870) قـاتـار-
لىق خەلىپىلىرى تاھىرىلەرنىڭمۇ، سامانىلارنىڭمۇ مۇستەقىللىق
ھەرىكەتلىرىگە قىلچە چەك قويالمىدى. ئاباسىلار خەلىپىلىكى
تەخت ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەردە ۋە بويسۇندۇرۇلغان خەلق-
لەرنىڭ قوزغىلاڭلىرىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىلىرىدە ئاجىزلاپ
كەتكەنىدى.

قاراخانىلارنىڭ سامانىلارغا قىلغان يۈرۈشلىرى

مىلادىنىڭ 970 - يىلى سۇلايمان ئارسلانخان ئالەمدىن
ئۆتتى. قاراخانىلارغا مۇسا بوغراخاننىڭ ئوغلى ئەلى ئـارس-
لانخان قاغان بولدى. ئەلى ئـارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادى-
نىڭ 970 - يىلىدىن 998 - يىلىغىچە)، قاراخانىلار سامانىلار
پادىشاھلىقىنى يوقىتىش ئىشىنى ئاساسەن ئـورۇندىدى. سۇ-
لايمان ئـارسلانخاننىڭ ئوغلى ھارون بوغراخان ئەلى ئـارس-
لانخاننىڭ ئورۇنباسارى ئىدى. ھارون بوغراخان ئـەلى ئارس-
لانخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى ۋە
ئۇنىڭدىن باشقا بويسۇنۇشتىن باش تـارتقان خانلىـقلارنىڭ

ھەممىسىنى بويسۇندۇردى. شۇ دەۋردە، قاراخانىلار دۆلىتى ئىچكى جەھەتتە تولۇق بىرلىككە كەلدى ۋە خاتىرجەملىككە ئېرىشتى. ھارۇن بۇغراخان سىياسىي جەھەتتە تەدبىرلىك، ھەربىر جەھەتتە سىتۇق بۇغراخاندىن قېلىشمايدىغان باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ قاراخانىلار دۆلىتىدىكى مۇسۇلمان ۋە غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن ناھايىتى ئىنتىزاملىق، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن، قۇدرەتلىك قوشۇن تەشكىللەپ، دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كۈچەيتتى. ئۇ مانا شۇ كۈچكە تايىنىپ تۇرۇپ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى قاراخانىلار دۆلىتىگە قوشۇۋالماقچى بولدى.

ھارۇن بۇغراخاندىن بۇرۇن قاراخانىلار بىلەن سامانىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ناسىر ئىبنى ئەھمەد(مىلادىنىڭ 865 - يىلىدىن 893 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)، ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد (874 — 907)، ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىل (907 — 914)، ناسىر (II) ئىبنى ئەھمەد (914 — 943)، نوھ ئىبنى ناسىر (943 — 954)، ئابدۇلمالىك(954 — 961)، ناسىر III (بۇ تەختتە بىر كۈنلا ئولتۇرغانىكەن)، مەنسۇر ئىبنى نوھ (961 — 976) قاتارلىق سامانى پادىشاھلىرى دەۋرىدە، ھەم دۈشمەنلىك، ھەم دوستانىلىق بىلەن ئۆتكەن. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد بىلەن ئوغۇلچاق ئارىسىدا ئۇرۇشلار داۋام قىلغان بولسا، سىتۇق بۇغراخان ۋاقتىدىن باشلاپ قاراخانىلار بىلەن سامانىلار دوستانە ئۆتۈشكە باشلىغان. بۇنداق مۇناسىۋەت خېلى ئۇزۇن داۋام قىلغان.

سامانىلار پادىشاھلىقى نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ۋاقتىدا (976 — 997) ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. شۇ چاغدا، سامانىلار پادىشاھلىقى ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى، يەرلىك فېئوداللارنىڭ توپىلاڭلىرى سەۋەبىدىن ھالسىراشقا باشلىغانىدى. ئىچكى توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچلەر كۆپلەپ سەرپ قىلىنغاندىن تاشقىرى، مالىيە جەھەتتىمۇ ناھايىتى نۇرغۇن بايلىق سەرپ قىلىنغانىدى. مالىيە قىيىنچىلىقىغا يولۇققان سامانى ھۆكۈمرانلىرى پۇقرالار ئۈستىدىكى خىلمۇ خىل ئالۋان - ياساقلارنى ئېغىرلاتتى، بۇنداق قىلىش ئاممىنىڭ ئومۇميۈزلۈك نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنە بىر تەرەپتىن، سامانىلار قوشۇنىنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى تولىراق تۈركىي خەلقلەردىن بولۇپ، بۇ قىسىملار ئۇلارغا نىسبەتەن ئىشەنچسىز ئىدى. ھەممىدىن خەتەرلىكى سامانىلارنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئوغۇزلاردىن ئىدى. ئۇلار سامانىلارنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى تىزگىنلەپ تۇراتتى. سامانىلارنىڭ خۇراسان نائىبلىرىمۇ ئوغۇزلاردىن ئىدى.

ھارون بوغراخان ئەلى ئارسلاننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە سامانىلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 990 - يىلى ئىسفىجابنى سامانىلار قولىدىن تارتىۋالدى. سامانىلار مىلادىنىڭ 890 - يىلى (بۇ چاغدا ئۇلار ئەرەبلەرنىڭ نائىبى ئىدى) ئىسفىجابنى بېسىۋالغانىدى.

ھارون بوغراخان ئىسفىجابنى بېسىۋالغاندىن كېيىن،

قاراخانىلارنىڭ ئۇرغۇن سانلىق قوشۇنلىرىنى يەتتەسۇغا توپ-لىدى. ئۇ سامانىيلار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشقا پۇختا تەييار-لىق قىلدى.

ھارون بوغراخان سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخاراغا ھۇ-جۇم قىلىشتىن بۇرۇن، سامانىيلارنىڭ خۇراسانغا قويغان نائى-بى ئەبۇ ئەلى سىمجۇرى (كېيىن چىقىشى ئوغۇزلاردىن) بىلەن مەخپىي سۆھبەت ئېلىپ باردى. سۆھبەت ئارقىلىق تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە كۆرە، ماۋەرەئۇننەھرى قاراخانىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار ئەبۇ ئەلى سىمجۇرىنىڭ باشقۇرۇشىغا بې-رىلىدىغان بولدى.

ھارون بوغراخان ھەر تەرەپلىمە پۇختا تەييارلىق قىل-غاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 992 - يىلى قاراخانى قوشۇنلىرى-غا ئۆزى باش بولۇپ، يەتتەسۇدىن يولغا چىقىپ، سامانىيلار پادىشاھلىقىغا شىددەت بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى، بۇنداق خەتەرلىك ئەھۋالغا يولۇققان سامانىيلار پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇر ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزۈپ، قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى. ھارون بوغراخان ناھايىتى كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن بۇخاراغا قاراپ ماڭدى. تارىخىي خاتىرىلەردە، قاراخانىلارنىڭ بۇخاراغا ھۇجۇم قىل-غان قوشۇنلىرىنىڭ ئېنىق سانى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك بۇيرۇقى ئانچە ئۈنۈم بەرمىگەن بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ساما-نى قوشۇنلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ھەربىي يولباشچىلار (تولىسى ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان) نوھ ئىبنى مەنسۇرنى

قولسمىدى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ھارۇن بوغراخان باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى ئانچە قارشىلىققا ئۇچ- رىماي ئالغا ئىلگىرىلىدى.

ھارۇن بوغراخان بىرىنچى قەدەمدە، نوھ ئىبنى مەنسۇر- نىڭ ئايانچ تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلى- دى. ئايانچ تېكىننى ئەسىر ئالدى. مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى ئاڭلىغان نوھ ئىبنى مەنسۇر ناھايىتى غەيرەتلىك ۋە قەتئىي ئادەم بولۇشىغا قارىماي، تەمتىرەپ قالدى. بىز يۇقىرىدا ئېيتى- قاندەك، ئۇنىڭ ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ نوھ ئىبنى مەنسۇر ناھايىتى قابىلىيەتلىك، لېكىن تولىمۇ ئىشەنچ- سىز بولغان ھەربىي يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان پايىق تېكىننى نۇرغۇن سانلىق قوشۇن بىلەن ھارۇن بوغراخانغا قارشى ماڭدۇردى. پايىق تېكىن بۇخارا ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا سامانىلارغا خائىنلىق قىلدى، سامانى قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى. پايىق تېكىننىڭ خائىنلىقى شۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ، چاپسانلا ھارۇن بوغراخان تەرىپىدىن تىرمىز ۋە بەلخقەنائىب قىلىپ تەيىنلەندى.

پايىق تېكىننىڭ خائىنلىق قىلىشى ۋە بۇخارا ئەتراپى- دىكى مەغلۇبىيەت نوھ ئىبنى مەنسۇرنى پايتەختنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ھارۇن بوغراخان مىلادىنىڭ 992-يىلى تەنتەنىلىك ھالدا سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ بۇخارادىكى ئوردىسى — جويمولىئانغا كىردى. لېكىن، ھارۇن بوغراخان بۇخارادا ئۇزۇن تۇرالمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ كېسىلى (گېمورروي كېسىلى) قوزغىلىپ قالغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى گۈزەل شەھەرلەرنىڭ بىرى

بولغان — سەمەرقەندكە بېرىپ، ئۇ يەردىكى ناھا-
يىتى ھاۋالىق چىرايلىق. شاھانە بىر باغدا ئارام ئالدى.
ئۇ سەمەرقەندتىمۇ ئۇزاق تۇرالمىدى. كېسەللىكى ئېغىرلاشقانلىقتىن، سەمەرقەندتىن چىقىپ قەشقەرگە ماڭدى.
ھارون بۇغراخان يولدا كېتىۋېتىپ، ئاتىبېشى (ھازىرقى قىرغىزىستان تېررىتورىيىسىدە) دېگەن جايغا كەلگەندە ئالەمدىن ئۆتتى. جەسىتى قەشقەرگە كەلتۈرۈلۈپ ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى بەشكېرەمنىڭ قاراساقال دېگەن كەنتىگە دەپنە قىلىندى. ھازىر قەشقەر خەلقى قىلىچ بۇغراخان دەپ ئاتايدىغان مازار دەل مانا شۇ ھارون بۇغراخاننىڭ مازىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھارون بۇغراخان بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەلى ئارسلانخان قاراخانىلار دۆلىتىنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن «ئىلىكخان» ئۇنۋانىدا ئىككى باش ۋالىي بەلگىلىدى. ئۇنىڭ بىرى تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە سىر دەريانىڭ شەرقىدىكى جايلارنى قاراخانىلارنىڭ قەشقەردىكى قاغانىغا ۋەكالەتەن باشقۇرىدىغان ئىلىكخان ئىدى. بۇنىڭ تۇرىدىغان شەھىرى بالاساغۇن قىلىپ بەلگىلەندى. ئىلىكخانلارنىڭ يەنە بىرى ماۋەرەئۈننەھرىنى باشقۇردى. بۇنىڭ باش شەھىرى ئۆزكەنت بولدى. ھارون بۇغراخان بالاساغۇنغا قاراخانىلارنىڭ شاھزادىلىرىدىن توغانخان I نى باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ شىمالىي ئىلىكخان دەپ ئاتالدى.
ئۆز كەنتكە باش ۋالىي قىلىپ ئەلى ئارسلانخان ئۆز ئوغلى ناسىرنى تەيىنلىدى. بۇ غەربىي ئىلىكخان دەپ ئاتالدى.

ھارون بۇغراخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى قىسقا بىرمۇد-

دەت بولسىمۇ، نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى ـ لىغاندەك بولدى. ھارون بۇغراخان بوخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەبۇ ئەلىسىمجورى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يامانلاشقانىدى. ئەبۇ ئەلى سىمجورى باشتا سامانىلارغا قار ـ شى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھارون بوغراخان تەرىپىنى ئالغان، ھارون بوغراخان بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەبۇئەلى سىمجورى ھارون بوغراخانغا بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ (ئۇ سامانىلار تېررىتورىيىسىنى ھارون بوغراخان بىلەن بۆ ـ لۈشۈۋېلىشقا كېلىشكەنىدى) نوھ ئىبنى مەنسۇر تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى.

نوھ ئىبنى مەنسۇر ھارون بوغراخاننىڭ ئالەمدىن ئۆ ـ تۈشى ۋە ئەبۇئەلى سىمجورىنىڭ ياردەم بېرىشىدىن پايدى ـ لىنىپ، مىلادىنىڭ 992 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدە بۇخاراغا كىردى. نوھ ئىبنى مەنسۇر ھارون بوغراخاننىڭ بۇخاراغا قويغان ھاكىمى ئەزىزنى ئۆلتۈردى. ئەزىز نوھ ئىبنى مەن ـ سۇرنىڭ ئۆز ئۇكىسى ئىدى.

نوھ ئىبنى مەنسۇر بۇخارانى بېسىۋالغان بولسىمۇ ئۇنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ ماڭمىدى. چۈنكى، نوھ ئىبنى مەنسۇر بۇرۇن ئۆزىگە يېقىن بولغان كىشىلەر ئىچىدىن ئىشەنچلىك ۋە قابىلىيەتلىك بولغانلىرىدىن بىرىنىمۇ تا ـ پالمىدى. ئەبۇ ئەلى سىمجورىغا ئەمدى ئىشەنچ قىلغىلى بولمايتتى. نوھ ئىبنى مەنسۇر مىلادىنىڭ 977 ـ يىلى ئۆزى ـ دىن رۇخسەتسىزلا غەزنەنىڭ ھاكىمى بولىۋالغان سەبۇق تېكىندىن ياردەم ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ چاغدا، سەبۇق تېكىن غەزنە ۋە ھىرات ۋىلايەتلىرىدە مۇستەقىل دۆلەت قۇ ـ

روۋپ، سامانىلارغا قارشى تۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سەبۇق تېكىن ئىسسىقكۆلنىڭ بويىدىكى بارىسخان شەھىرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، كېلىپ چىقىشى قارلۇقلاردىن ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى مۇسۇلمان بولغان. كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلاردىن بولغان ئالپ تېكىن (سامانىلارنىڭ غەزنىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋالىيسى)نىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن ۋە ئالپ تېكىنگە كۈيئوغۇل بولغانىدى. سەبۇق تېكىننىڭ سامانىلارنىڭ پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇرغا ساداقەتلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىشى ناتايىن ئىدى. كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەرمۇ شۇنى ئىسپاتلىدى.

نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ سامانىلار پادىشاھلىقىنى ھالاك بولۇشتىن ساقلاپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنىڭ ئوڭۇشسىزلىقىدىن باشقا، ھەممىدىن يامىنى تاشقى ئەھۋالىنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئىكەنلىكى ئىدى. ئەلى ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان غەربىي ئىلىكخانى ناسىر بىننى ئەلى مىلادىنىڭ 996 ـ يىلىدىن باشلاپ سامانىلار پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى تولۇق بېسىۋېلىش مەقسىتىدە جىددىي تەييارلىق باشلىدى.

قاراخانىلارنىڭ سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى

قاراخانىلار شەرقتە خوتەن خانلىقىنى قايتىدىن تولۇق بويسۇندۇرۇشقا، غەربتە بولسا سامانىلار پادىشاھلى-

قىنى ئۇزۇل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى.

تارىخىي ۋەقەلەر قاتارىغا كىرىدىغان بۇنداق مۇھىم ئىككى ئىش، ئەلى ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 990 - يىلىدىن 998 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)نىڭ ۋاقتىدا باشلىنىپ، ئەھمەت توغانخان (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)نىڭ ۋاقتىدا ئورۇنداالغان. ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قانلىق ئۇرۇشلار باشلاندى. خوتەن بۇددىستلىرى سىتۇق بوغراخان، مۇسا بوغراخان، سۇ- لايمان ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا، بىرنەچچە قېتىم بويسۇن- دۇرۇلۇپ، بىرنەچچە قېتىم ئىسيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىل بولۇپ قالغانىدى. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، خوتەن بۇددىستلىرى مىلادىنىڭ 970 - يىلى سۇلايمان ئارسلانخانغا بويسۇنماي مۇستەقىل بولۇۋالغان. خوتەن بۇددىستلىرى مىلا- دىنىڭ 975 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 1000 - يىلىغىچە بولغان 25 يىل ئىچىدە، قاراخانىلار بىلەن ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. مانا شۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشقا خوتەن خانى ياغلا قالقالۇ يېتەكچىلىك قىلغان. ئەلى ئارسلانخان مىلادىنىڭ 998 - يىلى ياغلاقالقالۇ بىلەن بولغان ناھايىتى كەسكىن قانلىق بىر ئۇرۇشتا قۇربان بولغان. تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ئۇرۇش ھازىرقى يېڭىسار بىلەن يېڭىشەھەر ئارىلىقىدىكى چۆلدە بولغان. مانا شۇ ئۇرۇش بولغان چۆلدە «ئوردام» دېگەن مازار بار. ئېيتىشلارغا قارى- غاندا، «ئوردام» مازارىغا ئەلى ئارسلانخاننىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان. ھازىرقى قەشقەر كونىشەھەرنىڭ يېنىدىكى (تۇ-

ھەن دەرياسىنىڭ بويىدا) تۆۋەنكى تاربوغۇز كەنتىدە سىيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ مازارى بار. بۇ مازارغا ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشى دەپنە قىلىنغانىكەن.

ئۇيغۇر خەلقى ھازىرغىچە ئەلى ئارسلانخاننى خاتىرىلەيدۇ. ئۇلار ھەر يىلى كۈزدە «ئوردام»غا بېرىپ ئىبادەت قىلىشىدۇ. «ئوردام»غا كېلىدىغان ئۇيغۇرلار گاھى يىللىرى بىرنەچچە يۈز مىڭغا يېتىدۇ. قەشقەر تار بوغۇزدىكى سىيىت ئەلى ئارسلانخان مازىرىنى بولسا، ئەتراپ شەھەر - يېزىلاردىكى ئۇيغۇرلار خالىغاندا بېرىپ تاۋاپ قىلىشىدۇ.

ئەلى ئارسلانخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلارغا ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەت توغانخان ھۆكۈمران بولىدۇ. ئەھمەت توغانخان خوتەن بۇددىستلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى تولۇق مۇسۇلمان قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇ شۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 999 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدا 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى خوتەنگە يولغا سالىدۇ. يۈسۈپ قادىرخان خوتەن بۇددىستلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ ۋە ياغلاقلا لۇنى ئۆلتۈرىدۇ. خوتەن بۇددىستلىرى تولۇق مۇسۇلمان بولۇشقا باشلايدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1000 - يىلى يۈز بەرگەن. ئەھمەت توغانخان يۈسۈپ قادىرخانىنى خوتەنگە خان قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

نېمە ئۈچۈن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش 25 يىل (مىلادىنىڭ 975 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە) داۋام قىلغان؟

بۇنىڭ ئاساسلىق ئىككى سەۋەبى بار. بۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرى خوتەندە بۇددىزمنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز

ئارتقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇددا دىنى، خوتەندە مىلادىيىدىن 74 يىل بۇرۇن تارقىلىشقا باشلىغان بولسا، كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II نىڭ ۋاقتىغا (مىلادىنىڭ II ئەسىرىنىڭ بېشىدا) كەلگەندە كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشقا باشلىغان. خوتەنگە دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن بۇددا راھىبى كەشمىرلىك بايروتشانا دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ خوتەنگە مىلادىيىدىن بىر ئەسىر بۇرۇن كەلگەن.

ياپونىيە تارىخچىسى يۈشى لياۋتى «غەربتە بۇددىزم» ناملىق ئەسىرىدە، مىلادىنىڭ 400 - يىللىرى خوتەنگە كېلىپ كەتكەن جۇڭگولۇق مەشھۇر بۇددىست فاشيەنىڭ خوتەن بۇددىستلىرى توغرىسىدا قالدۇرغان خاتىرىسىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يۇرت — گۈللەنگەن ئاۋات يۇرت ئىكەن. خەلقلىرى ناھايىتى مېھماندوست بولۇپ، ھەممىسى بۇدداغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇددا يوسۇنى بويىچە ئويۇن - تاماشا قىلىدىكەن. راھىبلىرى نەچچە ئون مىڭغا يېتىدىكەن. ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ (大乘字) تەرەپدارلىرى ئىكەن... گۇماتى ئىبادەتخانىسىدىكى 3000 نەپەر راھىب دۇمباق ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىرلا ۋاقىتتا تاماق يېيىشكە ئولتۇرىدىكەن. راھىبلار تاماقخانىغا كىرىشتە ناھايىتى ھەيۋەتلىك، سۈرلۈك كىرىشىدىكەن. ھەربىر كىشى رەت تەرتىپى بويىچە كېلىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇرىدىكەن، پۈتۈن سورۇن ئۈن - تىنسىز جىمجىت بولۇپ قالىدىكەن...

بۇ يۇرتتا مۇشۇنداق گۇماتى ئىبادەتخانىسىدىن ئونتۆتى بار ئىكەن، كىچىكلىرى بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ. 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن شەھەر كوچىلىرىنى سۈپۈ-

روپ، تازىلاپ سۇ چاچىدىكەن. ھەممە كوچىلار ھەيۋەتلىك
تۇسكە كىرىدىكەن. شەھەر دەرۋازىلىرىغا چوڭ پەردە - چىم-
مىلدىقلار ئېسىلىپ، زىننەتلەش ئىشلىرى پۇختا ئىشلىنىدى-
كەن، پەردە - چىمىلدىقلار ئىچىدە، خان ۋە ئۇنىڭ خانىشى،
كېنىزەكلىرى تۇرىدىكەن، گۇماتى راھىبى ئۇلۇغ كۆلۈڭگۈ
تەرەپدارى بولۇپ، خاننىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر
ئىكەن. شۇ راھىب ھەممىدىن ئاۋۋال بۇتنى يۆرگۈزىدىكەن
(بۇت سەيلىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا) ... خان پاكىز تازى-
لىنىپ يېپيېڭى كىيىنىپ، ئالتۇن تاجىنى قولىغا ئېلىپ، ئىس-
رىق تۇتقان ھالدا شەھەر دەرۋازىسىدىن يالىڭاياق مې-
ڭىپ چىقىپ، بۇتنى قارشى ئالىدىكەن ... بۇت (تۆت چاق-
لىق بۇت ھارۋىسى ئۇستىدىكى بۇت — ئا) شەھەر دەرۋازىسى-
دىن كىرگەندە، دەرۋازا بېشىدا تۇرغان خانىش ۋە كېنىزەك-
لەر چاچقۇ چېچىپ، ئاجايىپ گۈزەل، ھەيۋەتلىك قىياپەتتە
تۆۋەنگە چۈشۈپ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بۇتقا ھۆرمەت بىل-
دۈرىدىكەن ... بۇنداق بۇت سەيلىسى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى
باشلىنىپ 14 - كۈنى ئاياغلىشىدىكەن. بۇت سەيلىسى ئاياغ-
لاشقاندىن كېيىنلا، خان ۋە خانىشلار خان سارىيىغا كىرىپ
كېتىشىدىكەن.»

يۇقىرىدىكى پاكىتلار، قەدىمكى چاغدا، خوتەندە بۇد-
دىزمنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
شۇڭا، خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولۇشقا
ئۇنىماي ناھايىتى ئۇزۇن قارشىلىق كۆرسەتكەن.

ئۇلارنىڭ قاراخانىلارغا بويسۇنماي ئۇزۇن مۇددەت
قارشىلىق كۆرسىتەلىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، ئىدىقۇت ئۇي-

غۇر بۇددىستلىرى بىلەن تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ ئۇلارغا ئۈز-لۈكسىز بەرگەن ياردىمىدىن ئىبارەت.

خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ قاراخانىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر بۇددىستلىرى بىلەن تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ قوشۇنلىرى خېلى مۇھىم رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن.

قاراخانىلار، خوتەننى تولۇق بويسۇندۇرۇشقا كىرىشكەن ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى جىددىيلەشتۈردى.

ناسىر ئىلىكخان، ئەلى ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدىلا، مىلادىنىڭ 996 - يىلى سامانىلارغا يېڭىدىن ھۇجۇم قوزغىغانىدى. شۇ چاغدا، نوھ ئىبنى مەنسۇر ئۆزىنىڭ خۇراساندىكى نائىبى سۇبۇق تېكىننى ياردەمگە چاقىردى. سۇبۇق تېكىن نوھ ئىبنى مەنسۇرغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كۆپ سانلىق قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. ئۇ كىش (شەھرى سەبىز) رايونىغا بېرىپ چېدىر تىكتى ۋە نوھ ئىبنى مەنسۇر-نىڭ قوشۇنى بىلەن كېلىپ ئۆزىگە قوشۇلۇشنى تەلەپ قىلدى. نوھ ئىبنى مەنسۇر سۇبۇق تېكىننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى ۋە بۇيرۇق ئەۋەتىپ، سۇبۇق تېكىننى بۇخاراغا چاقىرتتى. بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان سۇبۇق تېكىن ئوغلى مەھمۇت ۋە ئۇكى-سى بوغراچۇق قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭدۇردى. سۇبۇق تېكىننىڭ قوشۇنلىرى بۇخارانى ئالدى. سۇبۇق تېكىننىڭ ئەلچىلىرى ناسىر ئىلىكخان بىلەن سۆھبەت يۈرگۈزۈپ، سامانىلار تېررى-تورىيىسىنى بۆلۈۋېلىش توغرىسىدا بىتىمنامە تۈزۈشتى.

بىتىمنامىگە بىنائەن، سىر دەريا ۋادىسىنىڭ ھەممىسى قاراـ
خانىلارغا، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار سۇبۇق تېكىنـ
گە ئۆتتى، ناسىر ئىلىكخان سەمەرقەندكە پايىق تېكىننى
نائىب قىلىپ تەيىنلىدى. نوھ ئىبنى مەنسۇر سۇبۇق تېكىنـ
نىڭ قىلمىشلىرىدىن ناھايىتى رەنجىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 997ـ
يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

نوھ ئىبنى مەنسۇرنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئوبۇلھارىس
مەنسۇر ئولتۇردى. بۇ بەختسىز شاھزادە ناھايىتى ئەقىللىق،
كەسكىن، غەيرەتلىك بولسىمۇ، سامانىلارنى ئۇزۇل ـ كېسىل
ھالاك بولۇشتىن قۇتۇلدۇرالمىدى. مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 2 ـ
ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، پايىق تېكىن ئوبۇلھارىس مەنسۇرنى
تەختتىن چۈشۈردى ۋە ئۇنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى.
ئۇنىڭ ئىنىسى ئابدۇلمالىك سامانىلار تەختكە چىقىرىلدى.

مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى كۈزنىڭ باشلىرىدا پايىق
تېكىن ئۆلدى. ناسىر ئىلىكخان سامانىلارنىڭ ماۋرەئۇننەھـ
رىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىشقا قەتئىي
بەل باغلىدى. بۇ چاغدا سامانىلاردا قاراخانىلارغا قارشىلىق
قىلىدىغان كۈچ ۋە بىرەر يېتەكچىمۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە خەلق يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەرگە زادى كۆڭۈل
بۆلمىدى. بۇ توغرىدا، يەنى بۇخارانىڭ تەسلىم بولۇشى
ۋە ئۇنىڭغا 999 ـ يىلى ئۆكتەبىرنىڭ بېشىدا ناسىرنىڭ
كەلگەن ۋاقتىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئۈستىدە تۇرغان
بىر سودىگەرنىڭ ناھايىتى قىزىق بىر ھېكايىسى بار. بۇ ھېـ
كايىنى XI ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشىغان تارىخچى
ھىلال ئاس سابى يېزىپ قالدۇرغان.«ناسىر بۇخاراغا كەلگەن

چاغدا، سامانىلار سۇلالىسىنىڭ قالغان ئەزالىرى ئۆز نەسەبچىلىرىگە ياردەم ئۈچۈن خەلققە مۇراجىئەت قىلىشنى تاپشۇرغان. نەسەبچىلەر ھەقىقەتەنمۇ مەسچىت - جامائەلەرنىڭ مۇنبىرىدىگە چىقىشىپ، پايتەخت ئاھالىسىگە، سامانىلار ھاكىمىيەتنى ھىمايە قىلىشقا چاقىرىپ مۇراجىئەت قىلىشقان. خەلق بۇ ھەقتە ئۆزلىرىنىڭ قانۇنشۇناسلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرگەن. قانۇنشۇناسلار بۇنداق جاۋاب بەرگەنىمىش: «ئەگەرخانىلار (قاراخانىلارنى دېمەكچى — ئا) سامانىلار بىلەن دىن ئۈچۈن ئېلىشىدىغان بولسا، ئۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلىش مەجبۇرىي ئىدى. ئەمما كۆرەش بۇ دۇنيانىڭ بەختى - سائادىتى ئۈچۈن بولىدىكەن، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىگە زىيان يەتكۈزۈشلىرىنىڭ ۋە ئۆزلىرىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشلىرىنىڭ لازىمى يوق....» ②

يۇقىرىدىكى ئەھۋالغا قارىغاندا، خەلقنىڭ سامانىلارغا ياردەم بەرمىگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق.

ناسىر ئىلىكخان بۇخاراغا يېقىنلاپ كەلگەندە مۇنداق دەپ جاكارلىغان: «مەن بۇخاراغا سامانىلارنىڭ دوستى ۋە ھىمايىچىسى سۈپىتىدە كەلدىم». ناسىرنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەنگەن سامانىلارنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرى — بەگ تۇسۇن بىلەن ئىنال تېكىن ناسىرنىڭ بارگاھىغا بارغان ۋە ناسىر تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان. ناسىر باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 999 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدە قىلچە قارشىلىققا يولۇقماي بۇخاراغا كىرگەن. شۇ كۈنى، ناسىر سامانىلارنىڭ دۆلەت خەزىنىسىنى ئۆتكۈزۈۋالغان ۋە سامانىلارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ئابدۇلمالىكنى ھەم پادىشاھ ئەۋلادـ

لىرىنىڭ ھەممىسىنى تۇتقۇن قىلىپ ئۆزكەنتكە ماگدۇرغان.
ناسىر بۇخاراغا چاغرى تېكىنىنى ۋالىي قىلىپ قويغاندىن كېـ
يىن، ئـۆزكەنتكە قايتىپ كەتكەن.

شۇنداق قىلىپ، 130 يىل ھـۆكۈم سـۈرگەن ساماتىلار
پادىشاھلىقى مىلادى 1000 ـ يىلىنىڭ ھارپىسىدا قاراخانىلار
تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

شۇنداق بولسىمۇ، ساماتىلارنىڭ شاھزادىلىرىدىن ئەبۇ
ئىبراھىم ئىسمائىل (ئابدۇلمالىكنىڭ ئۇكىسى) ساماتىلار
پادىشاھلىقىنى ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قاراخانىلار بىلەن
بەش يىل كۈرەش ئېلىپ باردى. ئۇ مۇنتاسىر (غالىب دېگەن
مەنىدە) نامىنى ئالدى.

مۇنتاسىر مىلادىنىڭ 999 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناسىر
ئىلىكخان تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆزكەنتكە ئەۋە-
تىلگەنىدى.

مۇنتاسىر بەش يىل (مىلادىنىڭ 100 ـ يىلىدىن 1005 ـ
يىلىغىچە) ساماتىلار پادىشاھلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش
ئۈچۈن قاراخانىلار بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ،
ئاخىردا مەغلۇپ بولدى. مىلادىنىڭ 1004 ـ يىلىنىڭ ئا-
خىردا، قاراخانى قوشۇنلىرى بۇخارا ئەتراپىدا مۇنتاسىرنى
قورشىۋالدى. مۇنتاسىر بىرنەچچە كىشىنى باشلاپ مۇھاسىرى-
دىن چىقىپ خوراسانغا قاچتى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ۋە تۇغقانلى-
رى ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆزكەنتكە ئەۋەتىلدى. مىلادىنىڭ
1005 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، مۇنتاسىر مەرۋى شاھ جاھان ئەترا-
پىدا، بىر ئەرەب قەبىلىسىنىڭ خانى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 999 ـ يىل ئۆكتەبىردە ساماتى-

لار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان ۋە مۇتتاسىرنىڭ
قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىنى تارمار قىلغان بولسىمۇ،
سامانىلارنىڭ خوراسان رايونىنى بېسىۋالالمىدى. خوراسان-
نى مىلادىنىڭ 999 - يىلىلا مەھمۇت غەزنەۋى بېسىۋال-
غانىدى. مانا شۇ خوراسان رايونى كېيىن قاراخانىلار بىلەن
غەزنەۋىلەر ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ كېلىپ
چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

ئىزاھلار:

① يۇشى لىياۋتى: «غەربتە بۇددىزم» خەنزۇچە، 218 – ، 219 – بەتلەر.
② «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» 1 – توم ئۆزبېكچە 271 – بەت.

يىلنامە

تاھىرىلەر

(873 — 821)

1. تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن (822 — 821)
2. تەلھە ئىبنى تاھىر (828 — 822)
3. ئابدۇللا ئىبنى تاھىر (844 — 830)
4. تاھىر ئىبنى ئابدۇللا (852 — 844)
5. مۇھەممەت ئىبنى تاھىر (873 — 862)

سامانىلار

(1000 — 870)

1. ئەھمەد (865 — ؟)
2. ناسىر ئىبنى ئەھمەد (893 — 865)
3. ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد (907 — 874)
4. ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىل (914 — 907)
5. ناسىر (II) ئىبنى ئەھمەد (943 — 914)
(بۇ سەككىز يېشىدا تەختكە چىققان)
6. نوھ (I) ئىبنى ناسىر (954 — 943)
7. ئابدۇلمالىك I (961 — 954)
8. ناسىر II (961 — 961)
(بۇ تەختتە بىر كۈنلا ئولتۇرغان)
9. مەنسۇر (I) ئىبنى نوھ (976 — 961)
10. نوھ (II) ئىبنى مەنسۇر (997 — 976)
11. مەنسۇر (II) ئىبنى نوھ (999 — 997)
12. ئابدۇلمالىك II (999 — 999)

ئون ئىككىنچى باب غەزنەۋىلەر ۋە قاراخانىلار

غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى

مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى، سامانىلار پادىشاھلىقى تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى.

قاراخانىلار دۆلىتى مىلادىنىڭ 850 ـ يىلى تەشكىل تاپقان بولسا، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى مىلادىنىڭ 960 ـ يىللىرى تەشكىل تېپىشقا باشلىغانىدى.

سامانىلار پادىشاھى ئابدۇلمالىك I (مىلادىنىڭ 954ـ يىلىدىن 961 ـ يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) مىلادىنىڭ 955ـ يىلى ئالپ تېكىننى شەرقىي خوراسانغا (ھىراتقا) ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەنىدى، 961 ـ يىلى ئۇنى پۈتۈن خوراسانغا باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ئالپ تېكىن (كېلىپ چىقىشى ئوغۇزلارنىڭ قىنىق قەبىلىسىدىن) ھاياتىنى سامانىلار ئوردىسىدا ياساۋۇللۇقتىن باشلىغان، ئۇ ناھايىتى قابىلىيەتلىك بولۇپ، سامانىلار ئوردىسىدا بولغان جىددىي كېڭەشلەردە ۋە

ئۇرۇشلاردا كۆزگە چېلىقىپ تونۇلغان.

ئالىپ تېكىن مىلادىنىڭ 961 - يىلى پۈتۈن خۇراسانغا باش ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، سامانىلار پادىشاھلىقىغا بويسۇنماي قويدى. ئالىپ تېكىننىڭ پۈتۈن خۇراسانغا ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋېلىشىغا سامانىلار يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى.

سامانىلار نوھ ئىبنى ناسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىن باشلاپ چۈشكۈنلۈككە يۈزلەنگەنىدى. تەخت تالىشىش يۈزىسىدىن باشلانغان ئىسيانلار توختىماي داۋام قىلىپ، سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاجىزلاشتۇرغانىدى. سامانىلارنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىدىن پايدىلانغان ئالىپ تېكىن مىلادىنىڭ 961 - يىلى مۇستەقىللىق جاكارلىدى. مانا بۇ ھەرىكەت غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشىغا ئەكەلدى.

مىلادىنىڭ 963 - يىلى ئالىپ تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئىبراھىم (963 — 966)، بىلگە تېكىن(966 — 972)، پىرى تېكىن (972 — 977) قاتارلىق كىشىلەر غەزنەۋىلەرگە باشچىلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 977 - يىلى سۇبۇق تېكىن غەزنەۋىلەر تەختىدە ئولتۇرغاندىن باشلاپ، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 961 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچىيىشكە باشلىدى. سۇبۇق تېكىن (ئەسلى كېلىپ چىقىشى قارلۇق قەبىلىسىدىن) ئالىپ تېكىننىڭ كۈيئوغلى بولۇپ، مىلادىنىڭ 977- يىلى ئالىپ تېكىننىڭ ۋارىسلىرىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. سۇبۇق تېكىن كابول ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى

ئۆز دۆلىتى تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى. ئۇ ھۆكۈمران بول-
غان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 977 - يىلىدىن 997 - يىلىغىچە)
غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە پىشاۋۇر-
غىچە (ھازىرقى پاكىستان تېررىتورىيىسىدە)، غەربتە خۇرا-
سانغىچە سوزۇلغان.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بوغراخان سامانىلارنىڭ
پايتەختى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلغاندا، سۇبۇق تېكىن قاراخانى-
لارغا ياردەم بېرىپ، بۇخارانى ئېلىشتا كۈچ چىقارغان. ھا-
رۇن بوغراخان سۇبۇق تېكىننى غەزنە شەھىرىگە ۋالىي قىلىپ
تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئۇ بۇنىڭغا پىسەنت قىلماي بۇرۇنقىدەكلا
مۇستەقىللىق ھالىتىنى ساقلاپ، قاراخانىلارغا بويسۇنمىدى.

مىلادىنىڭ 997 - يىلى سۇبۇق تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى.
ئۇنىڭ 27 ياشلىق ئوغلى مەھمۇت (مىلادىنىڭ 970 - يىلى تۇ-
غۇلغان) غەزنەۋىلەر تەختىدە ئولتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ مى-
لادىنىڭ 963 - يىلى ئالپ تېكىن ئاساسىنى سالغان دۆلەت ئۆ-
زىنىڭ پايتەختى غەزنە شەھىرىنىڭ نامى بىلەن غەزنەۋىلەر
سۇلتانلىقى دەپ ئاتالدى.

مەھمۇت غەزنەۋى سۇلتان بولغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ
997 - يىلىدىن 1030 - يىلىغىچە) غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ
تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ، شەرقىي ھىندىستاننىڭ پەنجاپ (بەش
دەريا) ۋادىسىغىچە، غەربىي ئىراننىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن
خارەزىمگىچە سوزۇلدى.

مىلادىنىڭ 999 - يىلى 10 - ئايدا ناسىر ئىلىكخان
بۇخارانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 11 - ئايدا
مەھمۇت غەزنەۋى سۇلتان ئۇنۋانىنى ئالدى. باغداد خەلىپىسى

قادىر (991 ـــ 1031) سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە ئۇنۋان ۋە تاج يوللاپ، ئۇنى «دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى ۋە دىندارلارنىڭ تايانچىسى» دەپ ئاتىدى. خەلىپە قادىرنىڭ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە بۇنداق ئاتاقنى بېرىشى سۇلتاننىڭ ئابروينى ناھايىتى يۇكسەك دەرىجىگە كۆتۈردى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۆزىنىڭ شەرقتىكى قوشنىسى ھىندىستاننىڭ باي ۋە مەدەنىي ئوبلاستلىرىنى ئۆز دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىشنى ئۆزىگە ئاساسىي مەقسەت قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، پەنجاپ، كەشمىر ۋە ھىندىستاننىڭ باشقا ئوبلاستلىرىغا 17 قېتىم يۈرۈش قىلدى. بۇنداق يۈرۈشلەر ھىندىستاندىكى بۇددىستلارغا قارشى «غازاۋات» (ئۇرۇش) قىلىش شوئارى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن بۇرۇن، ئەڭ ئاساسىي ئىككى ئىشنى ئورۇنداشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ بىرى ـــ كۈچلۈك ۋە ياخشى قوراللانغان قوشۇن تەشكىل قىلىش، يەنە بىرى ـــ ئارقا سەپنى خەۋپسىزلەندۈرۈش ئۈچۈن كۈچلۈك قوشنىسى بولغان قاراخانىلار بىلەن ئىناق، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى ئەبۇسىيىت زاھىر بىننى مۇھەممەت باشچىلىقىدا، ناسىر ئىلىكخان ھوزۇرىغا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ئۆزكەنتكە كەلگەن غەزنەۋى ئەلچىلىرى ناسىر ئىلىكخان تەرىپىدىن ناھايىتى ياخشى

كۆتۈۋېلىندى. غەرنەۋى ئەلچىلىرى بىلەن قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئېلىكخانى ناسىر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردە، ئامۇ دەريا ئىككى دۆلەت (قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر)نىڭ چېگرىسى قىلىپ بەلگىلەندى. شۇ يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ناسىر ئېلىكخاننىڭ قىزىغا ئۆيلەندى.

سۇلتان مەھمۇت ئەڭ مۇھىم ئىككى ئىش (قوشۇن تەشكىل قىلىش ۋە قاراخانىلار بىلەن ئىناق ئۆتۈش)نى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، قوشنىلىرىغا يۈرۈش باشلىدى. سۇلتان مەھمۇت مىلادىنىڭ 1000 - يىلى پېشاۋۇرغا بېسىپ كىردى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھىندىستاندىكى ھىندۇ بۇددىستلىرىنىڭ بىر قىسمىنى مۇسۇلمان قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. سۇلتان مەھمۇت 1001 - يىلى 300 ئۇرۇش پىلى بىلەن تەمىنلەنگەن 42 مىڭ كىشىلىك ھىندى قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، پەنجاپ ۋادىسىنى بېسىۋالدى، قولغا چۈشۈرگەن نۇرغۇن غەنىيمەتلەرنى غەزنىگە يولغا سالدى. ئۇ 1002 - يىلى سىيىستانىنى بېسىۋالدى.

مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا قىلغان 10 - قېتىملىق يۈرۈشىدە، گانگ ۋادىسىنى بېسىۋالدى، 13 - قېتىملىق يۈرۈشىدە، 150 مىڭ كىشىلىك ھىندۇ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرى ئىچىدە 16 - قېتىملىقى ناھايىتى مەشھۇر يۈرۈش ئىدى. ئۇ شۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە، گوجارات (جەنۇبىي ھىندىستان) رايونىغا بېسىپ كىردى. شۇنداق قىلىپ، 1025 - يىلىغا كەلگەندە،

غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە، ناھايىتى نۇرغۇن بايلىقلار قولغا چۈشۈرۈلدى. غەزنەۋىلەر بېسىۋالغان ھىندۇ شەھەرلىرىدىكى بۇتخانىلاردىن ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان بۇتلار ۋە قاچا - قۇچىلارنى، شۇنىڭدەك ھىندۇ گەزلىمىلىرى، قورال لار، پىللار، چارۋا ماللار ۋە باشقا قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى غەزنىگە ئەكەتتى. يۈك بېسىلغان ھارۋىلارنىڭ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان كارۋانلىرى ھىندىستاندىن غەزنىگە ھېسابسىز بايلىقلارنى ئەكېلەتتى. مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىنىڭ بىرىدە، ھىندىستاندىن 20 مىليون دەرھەم (كۈمۈش پۇل)، ئەڭ چىرايلىق ھىندى قىزلىرىدىن 57 مىڭنى ۋە 350 پىلنى ئەكەتكەندى. ئۇ، ھىندى قىزلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خۇراساندىكى تۈركىي خەلقلەرگە چۆرە سۈپىتىدە ئىنئام قىلغان بولسا كېرەك. ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋە ئايىغى ئۈزۈلمىگەن يۈرۈشلەر غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ خەزىنىسىنى بېيىتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن غەزنەۋىلەر قوشۇنىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىنى ئاشۇرۇشقىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

سۇلتان مەھمۇتنىڭ مىلادىنىڭ 1015 - يىلى خارەزىم شاھى مۆمىنگە يازغان خېتىگە ئاساسلانغاندا، مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قوشۇنى 100 مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە جەڭچىدىن، 500 جەڭ پىلىدىن تەركىب تاپقانىكەن، مەھمۇت غەزنەۋى غەزنىگە توپلانغان ھەددى - ھېسابسىز بايلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش (يېزا ئىگىلىك ۋە ھۈنەرۋەنچىلىك)نى تەرەققىي

قىلدۇرۇشقا سەرپ قىلماي، ئاجايىپ قۇرۇلۇشلار، ئوردىلار،
سارايلار، مەسچىتلەر، مەدرىسلەرنى قۇرۇشقا سەرپ قىلدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى توغرىسىدا، «رىم ئىمپېرى-
يىسىنىڭ هالاك بولۇش تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى
گىببون مۇنداق دەپ يازغانىدى: «سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى
تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ خانلىرىنىڭ بىرى هېسابلىنىدۇ. ئۇ،
ئەيسا تۇغۇلۇپ 1000 يىلدىن كېيىن، ئىراننىڭ شەرقىدىكى
ئۆلكىلەرگە هۆكۈمران بولغان... بۇ مۇسۇلمان قەھرىمان ئە-
زەلدىن تارتىپ قاتتىق سوغۇق پەسىللەردىن، ئاسمان بىلەن
بوي تالىشىپ تۇرىدىغان ئېگىز تاغلاردىن، كەڭ يېيىلىپ
ئاقىدىغان چوڭقۇر دەريالاردىن، چۆل - باياۋان، قۇملۇقلار-
دىن، دۈشمەننىڭ سان - ساناقسىز قوشۇنلىرى ۋە قورقۇنچ-
لۇق پىللىرىدىن قىلچە قورققان ئەمەس.»①

يۇقىرىدىكى باها سۇلتان مەھمۇتنىڭ ناھايىتى يۇرەك-
لىك، باتۇر ۋە چىداملىق ئىكەنلىكىگە ئۇنىڭ ئۆز دۈشمەن-
لىرىگە قىلغان يۈرۈشلىرىگە قارىتىلغان. راستىنى ئېيتقاندا
سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ناھايىتى قورقۇنچلۇق، دەھشەت-
لىك ۋە ئۇلۇغ ئىستېلاچى بولغان.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى-
نىڭ دەۋرىدە ئىران ئەدەبىياتى گۈللەپ ياشنىغان-
دى. ئۇ، ئىلىم - پەن ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى-
غا ئېتىبار بەرگەن. ئىران ئەدەبىياتى ۋە شېئىرىيىتىنىڭ
ئۇلۇغ دەۋرىنى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى باشلىغانىدى. «شاھ-
نامە» داستانى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن
ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى تەرىپىدىن يېزىلغان. ئىران شېئىرى-

يېتى غەزنەۋىلەر دەۋرىدە گۈللىنىپ، سالجۇقىلار دەۋرىدە تېخىمۇ يۈكسەلدى.

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت ئانچە ئۇزۇنغا بارماي بۇزۇلدى. بۇنىڭغا قاراخانىلارنىڭ زېمىن تەلىپى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك. ئەسلىدە ئافغانىستان بىلەن خۇراسان سامانىلارنىڭ تېررىتورىيىسى ئىدى، قاراخانىلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، سامانىلارنىڭ پۈتۈن تېررىتورىيىسىگە ئۆزىمىز ئىگە بولىمىز، دەپ ئويلىغان بولسىمۇ، ئافغانىستان بىلەن خۇراساننى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغانىدى. قاراخانىلار بولسا بۇنىڭغا رازى ئەمەس ئىدى. ئۇلار، ئافغانىستان بىلەن خۇراساننى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن تارتىۋېلىش نىيىتىدىن زادى يانمىغانىدى.

قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خانى ئەھمەت توغانخاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1018 - يىلىغىچە) قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئىككى قېتىم، قاراخانىلار بىلەن قىتانلار ئارىسىدا بىر قېتىم ئۇرۇش بولدى.

ئافغانىستان بىلەن خۇراساننى بېسىۋېلىش نىيىتىدىن يانمىغان قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1006 - يىلى غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ چاغدا، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى

ھىندىستانغا يۈرۈشكە كەتكەندى. شۇ پۇرسەتتىن پايدىلانـ
غان قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانى ناسىرخان سۈبىشى
تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى خۇراسانغا، چاغـ
رى تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى ئافغانىستانغا
ماڭدۇردى. سۈبىشى تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنـ
لىرى خۇراساننىڭ نىشاپور، تۇس (ھازىرقى مەشھەت)
قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى، خۇراسان
ئاقسۆڭەكلىرى قاراخانى قوشۇنلىرىنى ياخشى قارـ
شى ئالدى. تۇستا ناسىر ئىلىكخاننىڭ نامى قۇتبىدا
ئوقۇلدى، چاغرى تېكىن باشچىلىقىدىكى قاراخانى قوـ
شۇنلىرى بەلخنى ئالدى. ئۇ بەلخنى ئېلىشتا قاتتىق قارـ
شىلىققا ئۇچرىدى.
قاراخانىلارنىڭ خۇراسان ۋە ئافغانىستانغا بېسىپ
كىرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان مەھمۇت غەزنەۋى ھىندىستانـ
دىن (ئۇ مولتاندا ئىدى) غەزنىگە چاپسان قايتىپ كېلىپ،
قاراخانىلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. سۇلتان مەھمۇت
غەزنەۋىنىڭ قوشۇنلىرى چاغرى تېكىننى تىرمىزغا چېكىندۈرـ
گەن بولسا، سۈبىشى تېكىننى ئامودىن ئۆتۈپ ماۋرەئۇننەھـ
رىگە كېتىشكە مەجبۇر قىلدى.
ناسىر ئىلىكخاننىڭ 1006 ـ يىلى غەزنەۋىلەرگە قىلغان
يۈرۈشى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ يەنە مىلادىنىڭ 1007 ـ
يىلى غەزنەۋىلەرگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىشقا تەييارـ
لاندى. ئۇ، ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشكە خوتەن خانى يۈسۈف
قادىرخاننى ياردەمگە چاقىردى. مىلادىنىڭ 1007 ـ يىلىنىڭ
ئاخىرىدا، ناسىر ئىلىكخان 50 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب

تاپقان قاراخانى قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ ئامۇ دەر-
يادىن ئۆتتى. بەلىخ ئىشغال قىلىندى. بۇنداق جىددىي ئەھ-
ۋالدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ناھايىتى
ئۇرغۇن قوشۇننى ۋە 500 ئۇرۇش پىلىنى سەپەرۋەر قىلىپ
غەزنىدىن يولغا چىقتى. مىلادىنىڭ 1008 - يىلى 1 -
ئاينىڭ 4 - كۈنى قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋى قوشۇنلىرى
بەلىختىن 12 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «كەتەر» دېگەن سايدا
بىر - بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. «كەتەر» سېيىدا بولغان
ئۇرۇشتا، قاراخانىلار مەغلۇپ بولدى. غەزنەۋىلەرنىڭ ئۇرۇش
پىللىرى خېلى مۇھىم رول ئوينىغان بولسا كېرەك، ئۇرۇش
جىددىيلەشكەندە، قاراخانىلارنىڭ ئارقا سېپىدە ئىھتىياتتا
تۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ئەھمەت توغانخان
قوشۇننى باشلاپ ئۇرۇش مەيدانىدىن قاچتى. ۋەقە
يۈز بەرگەندىن كېيىن، قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى
مۇقەررەرلەشتى.

ناسىر ئىلىكخان مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان قاراخانى
قوشۇنلىرىنى بەلىخقە چېكىندۈرۈپ كەتتى. ناسىر ئىلىكخان
قاراخانى قوشۇنلىرىنى بەلىختە توپلاپ ۋە ئۇلارنى ئىنتىزام
بىلەن ئامۇدەريادىن ئۆتكۈزۈپ ماۋەرائۇننەھرگە ئەكەت-
تى. نېمە ئۈچۈن، ھېلىگەر سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى چېكىنگەن
قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىماي، «كەتەر»
سېيىدىكى ئۇرۇش مەيدانىدا جىم تۇردى؟

بەزى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا
قاراخانىلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشىغا توغانخاننىڭ قېچىشى سە-
ۋەب بولغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، توغانخان بىلەن

سۇلتان مەھمۇت ئارىسىدا مەخپىي تىل بىرىكتۈرۈش بولغانىكەن.
ئۇرۇشنىڭ قايتا يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن سۇلتان مەھمۇت قەشقەردىكى قاغان — ئەھمەت توغانخانغا، ناسىر ئىلىكخانغا، يۈسۈپ قادىرخانغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى تەلەپ قىلدى. ناسىر ئىلىكخان بىلەن يۈسۈپ خادىرخاننىڭ ھۇزۇرىغا بارغان غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۈمىدسىز ھالدا قايتىپ كېلىشتى. ناسىر ئىلىكخان بىلەن يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشقانىدى. لېكىن ئەھمەت توغانخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، غەزنەۋىلەر بىلەن كېلىشىم تۈزدى.
بۇ ۋەقەدىن غەزەپلەنگەن ناسىر ئىلىكخان ئۆزىنىڭ ئاكىسى ئەھمەت توغانخاننىڭ ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1009 - يىلى 12 - ئايدا (بەزى تارىخچىلار مىلادىنىڭ 1012 - يىلى 12 - ئاي دەپ يېزىشىدۇ — ئا) ئۆز كەنتتىن يولغا چىقىپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭدى. ناسىر ئىلىكخان بالاساغۇنغا يېقىنلاشقاندا، قاتتىق قار يېغىپ كېتىپ، يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرالماي قايتىپ كەتتى. شۇ يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ياراشتۇرۇشى ئارقىلىق قاغان ئەھمەت توغانخان بىلەن ناسىر ئىلىكخان يارىشىپ قالدى. ئەسلىدە، قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەت توغانخان ئۇكىسى ناسىر ئىلىكخاننىڭ غەزنەۋىلەرگە ھۇجۇم قىلىشىنى قوللىمىغانىدى. ئەھمەت توغانخان بىلەن خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخان ئارىسىدا يۈز بەرگەن زىددىيەتمۇ شۇ سەۋەبتىن بولغان. يۈسۈپ

قادىرخان مىلادىنىڭ 1012 - يىلى، غەربىي ئىلىنكخانى ناسىر ئالەمدىن ئۈتكەندىن كېيىن، ياركەنت ۋە قەشقەرنى بېسىۋېـ لىپ قاغان ئەھمەت توغانخاننى بالاساغۇنغا كېتىشكە مەجـ بۇر قىلغان.② بۇنداق ئەھۋال 1015 - يىلىدىن كېيىن ئۆز هالىغا كەلگەن.

مىلادىنىڭ 1012 - يىلى، قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىـ لىكخانلىق ۋەزىپىسىگە ئەھمەت توغانخاننىڭ ئۇكىسى مەنسۇر تەيىنلەندى.

مىلادىنىڭ 1017 - يىلى قاغان ئەھمەت توغانخان ئاغـ رىپ قالدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان شەرقىي قىتان خانـ لىقى(مىلادىنىڭ 916 - يىلىدىن 1124 - يىلىغىچە ھۆكۈمسۈر- گەن) نىڭ خانى يىلولۇڭشۇ (مىلادىنىڭ 983 - يىلىدىن1031- يىلىغىچە خان بولغان) 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قىتان قو- شۇنلىرىنى قاراخانىلارغا قارشى يولغا سالدى. بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا 100 مىڭ ئۆيلۈك قىتان(بۇلار تارىختا قاراختايـ لار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ يېزىلغان. ئېھتىمال قىتانلاردىن 100 مىڭ ئۆيلۈكى غەربكە كۆچۈپ ئالتاي ئارقىلىق ئىلىگە بېسىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق بولغانـ دا، 100 مىڭ ئۆيلۈك قىتاندىن 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن (ھەربىر ئۆيلۈكتىن بىردىن جەڭچى چىققان بولسا) تەشكىللەنگەن بولسا كېرەك. مانا شۇ قىتانلار، قارا- خانىلارنىڭ شەرق شىمالىدىكى تېررىتورىيىسى ھېسابلانغان ئالتاي، ئىلى ئەتراپلىرىنى بېسىۋېلىپ، بالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. مانا شۇ چاغدا، قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خاـ نى ئەھمەت توغانخان (ئۇ مىلادىنىڭ 1915 - يىلى بالاسا-

غۇندىن قەشقەرگە قايتقانىدى) قىتانلارغا قارشى ئەۋەتىلگەن قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغان خەۋىرىنى ئاڭلىغانـ دىن كېيىن، قىلچە چۆچۈمەي قەشقەردىن يولغا چىقىپ بالاـ ساغۇنغا كېلىدۇ. ئاندىن بالاساغۇندىن شىمالغا يۈرۈپ، بالاـ ساغۇننىڭ شىمالىدىن سەككىز كۈنلۈك يىراق جايدا قىتانلارـ نى تارمار قىلىدۇ. ئەھمەت توغانخان ئارقىغا قاراپ قاچـ قان قىتانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە 10 مىڭنى ئەسىر ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ناھايىتى نۇرغۇن چارۋا مال ۋە باشقا نەرسـ لەر غەنىيمەت ئېلىنىدۇ. ئەھمەت توغانخاننىڭ بۇ يۈرۈشى ئۈچ ئايدىن ئارتۇق داۋام قىلغان. ئۇ قىتانلارنى ئىلى ۋە ئالـ تايدىن قوغلاپ چىقىرىپ ئۆز ئېلىگە قوغلىۋەتكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ قىتانلار قاراخانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىغان.

مىلادىنىڭ 1018 ـ يىلى قىتانلارنى تارمار قىلغان ئەھمەت توغانخان ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانلارغا ئۇنىڭ ئۇكىسى غەربىي ئىلىكخانى مەنسۇر (مەنسۇر مىلادىنىڭ 1012ـ يىلىدىن 1018 ـ يىلىغىچە غەربىي ئىلىكخان بولغان) ئارسـ لان قاغان بولدى. مەنسۇر ئارسلانخان ئۇكىسى مۇھەممەتنى غەربىي ئىلىكخانى قىلىپ تەيىنلىدى.

مەنسۇر ئارسلانخاننىڭ قاغان بولغانلىقىغا نارازى بولغان يۈسۈپ قادىرخان ئاكىسى ھەسەننىڭ ئوغلى ئەلىتېـ گىننى يېنىغا تارتىپ سۇلتان مەھمۇت بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى ئۇرۇشماقچى بولىدۇ. سۇلتان مەھـ مۇت مىلادىنىڭ 1019 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخانغا ياردەم بېـ رىش ئۈچۈن ماۋرەئۇننەھرگە كېلىدۇ. لېكىن ھېلىغىچە ئېـ

ئىقلانىغان سىرلىق بىر سەۋەبكە كۆرە، سۇلتان ئۇشتۇمتۇتلا ماۋەرەئۇننەھرىدىن چېكىنىپ خۇراسانغا قايتىپ كېتىدۇ.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، يۇسۇپ قادىرخان مەنـسۇر ئارسلانخانغا بويسۇندى. يۇسۇپ قادىرخان ھىيلىگەر، ناھايىتى ئۇستا دىپلومات سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ۋاپاـسىزلىقىدىن ناھايىتى قاتتىق ئاغرىنغانىدى. شۇڭلاشقا، يۇـسۇپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈـچۈن، مىلادىنىڭ 1019 ـ يىلى خۇراسانغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلـتان مەھمۇت غەزنەۋى بەلىخ ئەتراپىدا بولغان جەڭدە، يۇـسۇپ قادىرخان قوماندانلىقىدىكى قاراخانى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. پەرىشان ھالدا ئارقىغا چېكىنگەن قاراخاـنى قوشۇنلىرى سىر دەريادىن ئۆتىدىغان چاغدا، چۆچۈپ كەتكەنلىكىدىن، مۇتلەق كۆپچىلىكى دەريادا غەرق بولۇپ ئۆلدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قاراخانىـلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىگە ھېسداشلىق بىلدۈرگەن خارەزىمى ھۆكۈمدارى ئالتۇن تاش سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە تەبرىكنامە يوللىدى.

يۇسۇپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1019 ـ يىلى خوراسانغا قىلغان يۈرۈشىدە پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېـيىن، روھىي چۈشكەن، مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى چىققانلىـقىغا پۇشايمان قىلغان بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇ مىلادىنىڭ 1019 ـ يىلىدىن 1025 ـ يىلىغىچە، قاراخانىلارنىڭ چوڭخاـنى بولۇشقا قايتا ئۈرۈنىدى.

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ خارەزىمگە بولغان مۇناسىۋىتى

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم شاھلىقى ئامۇ دەريانىڭ غەربىي تەرىپى (ئارال كۆلى بىلەن كاسپى دېڭىزى ئارىسى) دىكى ناھايىتى مۇنبەت ۋە ھوسۇلدار تېررىتورىيىگە جايلاشقان. مىلادىدىن 1000 يىللار بۇرۇن، خارەزىمدە دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك سودا ـ سېتىق تەرەققىي تاپقانىدى.

قەدىمكى چاغلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئولتۇراق ھاياتتا ياشىغان خەلقلەر ئادەتتە ئۆزى ياشاپ تۇرغان جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن: خارەزىملىكلەر، سوغدىلار، باكترىيىلىكلەر دېگەنگە ئوخشاش. خارەزىم دېگەن نام ئەڭ ئاۋۋال، مىلادىدىن 520 يىل بۇرۇن ئىران ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىمپىراتورى دارا I نىڭ غەلىبىلىك يۈرۈشلىرى توغرىسىدا بېھىستون قىيا تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان زەپەر نامىدا تىلغا ئېلىنغان، بۇنىڭغا قارىغاندا، خارەزىمنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم. خارەزىم — قۇياشلىق يەر دېگەن بولىدۇ.

مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئەھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ئىمپىراتورى

دارا III نى تارمار كەلتۈرۈپ، ئىرانىنى بېسىۋالىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىلادىدىن 328 يىل بۇرۇن خارەزىم شاھى پاراسمان ئىسكەندەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، دوستلۇق، ئىتتىپاقلىقتا ئۆتۈش ئارزۇسىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئىسكەندەر غەربكە — قارا دېڭىز بويلىرىغا يۈرۈش قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىدىغانلىقىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. ئىسكەندەر، خارەزىم شاھى پاراسماننىڭ ئەلچىلىرىگە ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھا سوۋغىلارنى بېرىپ، رەھمەت ئېيتىدۇ، ئۆزىنىڭ ھىندىستانغا يۈرۈشكە ماڭىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

خارەزىم VI ئەسىردىن باشلاپ ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىدۇ. پەقەت مىلادىنىڭ 713 - يىلى قوتەيبى ئىبنى مۇسلىم خارەزىمنى بېسىۋالغاندىن تارتىپ مىلادىنىڭ 820 - يىلىغىچە ئەرەبلەرنىڭ خۇراسان ۋە ماۋەرەئۈننەھردىكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان نائىبلىرىغا بويسۇنىدۇ. خارەزىم مىلادىنىڭ 820 - يىلىدىن 870 - يىلىغىچە تاھىرىلەرگە، 870 - يىلىدىن 1000 - يىلىغىچە سامانىلارغا قارايدۇ. خارەزىم سامانىلار دەۋرىدە يېرىم مۇستەقىل ھالەتتە ياشىغان.

خارەزىم، قاراخانىلار سامانىلار پادىشاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن بىر مۇددەت قاراخانىلارغا قارىغانمۇ ياكى قارىمىغانمۇ، بۇ مەسىلە ھېلىغىچە ئېنىق ئەمەس. شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1006 - يىلى ۋە 1008 - يىلى خۇراسانغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خارەزىم غەزنەۋىلەرگە يېقىنلىشىشقا باشلىغان.

خارەزىم، مىلادىنىڭ 996 ـ يىلى، سامانىيلار ئاغدۇرۇلۇپ كېتىۋاتقان چاغدا بىرلىككە كەلگەن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن، خارەزىم شىمالىي ۋە جەنۇبىي خارەزىمدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئۈرگەنج ــ شىمالىي خارەزىمنىڭ، قىيات ــ جەنۇبىي خارەزىمنىڭ پايتەختى ئىدى. مىلادىنىڭ 996 ـ يىلى شىمالىي خارەزىمنىڭ خانى مەمۇن ئىبنى مۇھەممەت ئىككى خارەزىمنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ خارەزىم شاھ ئۇنۋانىنى ئالدى ۋە ئۈرگەنجنى مەملىكەتنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى.

مەھمۇت غەزنەۋى باي ۋە مەدەنىيەتلىك بولغان خارەزىم شاھلىقىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىشقا ناھايىتى قىزىققانىدى. سۇلتان مەھمۇت باشتا ئۆز سىڭىللىرىنى مەمۇن ئىبنى مۇھەممەت (مىلادىنىڭ 995 ـ يىلىدىن 997 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەلى ئىبنى مەمۇن (مىلادىنىڭ 997 ـ يىلىدىن 999 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان)غە ياتلىق قىلدى. سۇلتان مەھمۇت مانا شۇنداق ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق خارەزىم شاھلىقىنى بويسۇندۇرۇشنى ئويلىغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ كۈيئوغۇللىرى بولسا خارەزىمنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاشقا ۋە ھەربىي كۈچىنى ئاشۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى.

ئەلى ئىبنى مەمۇن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇكىسى مەمۇن ئىبنى مەمۇن تەختكە ئولتۇردى. مەمۇن ئىبنى مەمۇن (مىلادىنىڭ 999 ـ يىلىدىن 1017 ـ يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) خارەزىم شاھلىقىنى كۈچلۈك ۋە مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى. ئۇ بىلىملىك، ئەقىل-

لىق بولۇشغا قارىماي، ناھايىتى ئېھتىياتچان ۋە بوشاڭراق ئادەم ئىدى.

ئابباسىلار خەلىپىسى قادىر (مىلادىنىڭ 991-يىلىدىن 1031-يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار ئارىسىغا ئاداۋەت سېلىشنى ئويلىدى. ئۇ شۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 1014-يىلى بىرونى ئاتلىق ئادەمنى ئەلچى قىلىپ، باغدادتىن ئۈرگەنچكە ئەۋەتتى. بىرونى (ئۇ ئەبۇ رەيھان بىرونى ئەمەس) خەلىپە قادىرنىڭ خارەزىم شاھى، مۆمىن ئىبنى مۆمىنگە بەرگەن «دۆلەتنىڭ كۆزى ۋە دىندارلار جامائەسىنىڭ شۆھرىتى» دېگەن ئۇنۋانىنىڭ شاھادەتنامىسىنى ۋە كىيىم-كېچەكلەرنى تەقدىم قىلدى.

سۇلتان مەھمۇت خەلىپە قادىرنىڭ خارەزىم شاھى مۆمىن ئىبنى مۆمىنگە بىلدۈرگەن ئىززەت-ھۆرمىتىدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەردار بولدى. سۇلتان مەھمۇت ۋەزىرى ئوبۇلقاسىم مەيمەندىنىڭ تەدبىرى بويىچە، مۆمىن ئىبنى مۆمىننى سىناپ باقماقچى بولدى. ئۇ خارەزىم شاھىنىڭ ئوردىسىدا تۇرىدىغان ئۆز ئەلچىسىگە مەخپىي يوليورۇق ئەۋەتتى. غەزنەۋى ئەلچىسى سۇلتان مەھمۇتنىڭ مەخپىي يوليورۇقى بويىچە، ئەپلىك بىر پۇرسەتنى تېپىپ، مۆمىن ئىبنى مۆمىنگە سۇلتان مەھمۇتنىڭ نامىنى قۇتبىگە قوشۇپ ئوقۇشنى تەكلىپ قىلدى. ئەلچى بۇ تەكلىپنىڭ ئۆزىنىڭ شەخسىي تەكلىپى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ قويدى. ناھايىتى ئەقىللىق مۆمىن سىرنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى دەرھال بايقىدى. ئۇ، ئەلچىنىڭ بۇ تەكلىپىگە جاۋاب بېرىشتە ئىككىلىنىپ قالدى. ئەلچى تەلەپپۇ-

زىنى قاتتىقراق قىلىپ تەكلىپنى يەنە تەكرارلىدى. ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغان مۆمىن ئابرويلۇق كىشىلەر ۋە مەشھۇر ھەربىي يولباشچىلارنى يىغىپ مەسلىھەتلەشمەكچى بولدى. كېڭەشكە كەلگەنلەر مۆمىننى غەزنەۋىلەر ئەلچىسىنىڭ تەكلىپىگە يان باسىدۇ، دەپ گۇمانلانغانلىقىدىن، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۇنى «ئەگەر تەكلىپنى قوبۇل قىلىدىغان بولساڭ كاللاڭنى ئالىمىز»دەپ قورقۇتتى. مۆمىن تەكلىپنى قوبۇل قىلاي دېسە، ئۆز خەلقىدىن قورقتى، قوبۇل قىلماي دېسە، سۇلتان مەھمۇتتىن قورقتى.

بېشى قېتىپ نېمە قىلىشىنى بىلمىگەن مۆمىن ئاخىر قاراخانىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، سۇلتان مەھمۇتقا قارشى تۇرماقچى بولدى. مۆمىننىڭ قاراخانىلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى ئۈستىگە يۈكلەنگەن ۋەزىپىسىنى ئورۇندىدى. قاراخانىلار مۆمىننىڭ سۇلتان مەھمۇتقا قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى.

سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلار بىلەن خارەزىم شاھلىقىنىڭ غەزنەۋىلەرگە قارشى ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى ۋە قاراخانىلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ نارازى بولغانلىقىنى بىلدۈردى. قاراخانىلار غەزنەۋى ئەلچىلىرى ئارقىلىق سۇلتان مەھمۇتقا يازغان مەكتۇپىدا دىپلوماتىيە ھىيلىسىنى ئىشلىتىپ: زۆرۈر تېپىلسا، قاراخانىلارنىڭ غەزنەۋىلەر بىلەن خارەزىم شاھى ئارىسىدا تۇغۇلغان ئاڭلىشىلماسلىقنى تۈگىتىپ، ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرۇپ قويۇشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. سۇلتان مەھمۇت، قاراخانىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ غەربىي ئىلىكخانى مەنسۇر ئارقىلىق غەزنەۋىلەر بىلەن خا-

رەزىمى شاھ ئارىسىدىكى كېلىشىمەسلىككە ئارىلىشىۋاتقانلىقىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت مىلادىنىڭ 1015 - يىلى، ھەددىدىن تاشقىرى قىيىن ئەھۋالدا قالغان خارەزىم شاھى مۆمىنگە يازغان مەكتۇپىدا تەھدىت سېلىپ بۇنداق دېگەن: «ئارىمىزدا قانداق مەجبۇرىيەتلەر بولۇپ شەرتنامە ۋە ئىتتىپاق تۈزۈلگەنلىكىنى بىلىسىز، خارەزىم شاھى بولغان ئۆزىڭىزنىڭ بىزگە قانچىلىك قەرزدارلىقى مەلۇم. قۇتبە توغرىسىدىكى بۇ مەسىلىدە بۇ ئىشنىڭ ئۆزىڭىز ئۈچۈن نېمە بىلەن تۈگىشىنى بىلىپ، بىزنىڭ خاھىشىمىزغا باش ئەگدىڭىز، ئەمما ئادەملىرىڭىز سىزگە يول قويمىدى. مەن «قوغدىغۇچىلارۋە پۇقرالار» ئىبارىسىنى ئىشلىتىۋاتقىنىم يوق. چۈنكى ئۇلار سىزگە — شاھىغا ئۇنى قىل - بۇنى قىلما، دەپ ئېيتىشقا جۈرئەت قىلىدىكەن. ئۇلارنى قوغدىغۇچىلار ۋە پۇقرالار دېگىلى بولمايدۇ. ھاكىمىيەتنىڭ ئاجىزلىقى ۋە كۈچسىزلىكى شۇنىڭدىن مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ. ھەقىقەتەن ھەم شۇنداق، مەن بۇنداق ئادەملەردىن غەزەپلەندىم. بۇ يەردە، بەلختە ئۇزۇن مۇددەت بولدۇم ۋە ئۇ ئادەملىرىڭىزنى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن، 100 مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەر، 500 پىلنى تەييار ھازىر قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىز ئىنىمىز ۋە كۈيئوغلىمىز بولمىش سىز ئەمىرنىمۇ ئۇيقۇدىن ئويغاتماقچىمىز. بوشاڭ ئەمىر كارغا كەلمەيدۇ.» مەكتۇپنىڭ داۋامىدا، مەھمۇت غەزنەۋى خارەزىم شاھقا ئۇ تۆۋەندىكى شەرتلەردىن بىرىنى ئورۇندىسا ئۆزىنىڭ قانائەت ھاسىل قىلىپ غەزنىگە قايتىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ:

1) خارەزم شاھ مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ نامىنى نامازدا قۇتبىگە قوشۇپ ئوقۇتىدۇ.

2) ئۇنىڭغا — مەھمۇتقا ئەرزىگۈدەك سوۋغا - سالام ۋە پۇل ئەۋەتىدۇ. بۇ نەرسىلەر يوشۇرۇن ھالدا يەنە خارەزم شاھىغا قايتۇرۇلىدۇ. چۈنكى مەھمۇت شۇنچىلىك بايكى، ئۇنچىلىك پۇل ۋە سوۋغا - سالاملارنى قىلچە نەزەرىگىمۇ ئىلىپ قويمايدۇ.

3) خارەزم شاھى مەھمۇتنىڭ ئالدىغا ئەڭ ياخشى ئەمەلدارلارنى ئۇنىڭدىن شەپقەت تىلەش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ.» ③

مۆمىننىڭ بوشاڭلىقى ۋە ئارىسالدىلىقى ئاخىر خارەزمنىڭ مۇستەقىللىقىنىمۇ ۋە مۆمىننىڭ ئۆزىنىمۇ ساقلاپ قالالمىدى. مۆمىننىڭ بوشاڭلىقى ۋە ئارىسالدىلىقىدىن نارازى بولغان ھەربىي يولباشچىلار مىلادىنىڭ 1017-يىلى ئىسيان كۆتۈردى. ئىسيانچىلار مۆمىننى ئۆلتۈرۈپ، تەختكە ئۇنىڭ جىيەنى ئوبۇلھارىس مۇھەممەت ئىبنى ئەلىنى ئولتۇرغۇزدى.

خارەزمدە كۆتۈرۈلگەن ئىسيان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە ناھايىتى چوڭ باھانە بولدى. ئۇ «خارەزم شاھى مۆمىننى ئۆلتۈرگەنلەرنى جازالاپ، كۈيئوغلۇم مۆمىن ئۈچۈن ئىنتىقام ئالىمەن» دېگەننى باھانە قىلىپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن خارەزمگە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا قاراخانىيلارنىڭ مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ خارەزم شاھلىقىنى بېسىۋېلىشقا كۆزى يەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بىرەر جىددىي تەدبىر قوللانمىدى. سۇلتان مەھمۇت 1017 - يىلى 7 - ئايدا خارەزمنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خارەزم مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، غەزنەۋىلەرنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. سۇلتان

مەھمۇت خارەزىمگە غەزنەۋىلەر سارىيىدا باش ھاجىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ئالتۇن تاش ئاتلىق ئادەمنى (قارلۇقلاردىن) ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى.

يۈسۈپ قادىرخان ۋە سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى

مەنسۇر ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا (1018 — 1024)، قاراخانىلارنىڭ ھاياتىدا خېلى جىددىي ۋەقەلەر يۈز بەردى. ئۇ، قاراخانىلار تەختكە ئولتۇرۇشنىڭ ھارپىسىدا (مىلادى 1017 - يىلى) سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى خارەزىمنى بېسىۋالدى. 1019- يىلى قاراخانىلارنىڭ خوراسانغا قىلغان يۈرۈشى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. قاراخانىلار ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەنلىكىدىن پايدىلانغان ئېلى تېكىن (مىلادىنىڭ 1021 - يىلىدىن 1035 - يىلىغىچە ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇرغان) ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى ئارسلان ئىسرائىل يابغۇ (مىلادىنىڭ 990 - يىلىدىن 1025 - يىلىغىچە يابغۇ بولغان) بىلەن ئىتتىپاق قىلىشىپ، مەنسۇر ئارسلانخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئېلى تېكىن مىلادىنىڭ 1020 - يىلى بۇخارانى بېسىۋالدى. مەنسۇر ئارسلانخان ئېلى تېكىنگە قارشى ئۇرۇشقان بولسىمۇ، ئوغۇزلارنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان ئېلى تېكىندىن يېڭىلىپ قالدى. شۇ چاغلاردا شىمالىي ئىلىكخان تۇغان I ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلىكخان بولغان تۇغانخان II ئىسيان كۆتۈردى. مانا شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 1024 - يىلى مەنسۇر ئارسلانخان تەختتىن

ۋاز كەچتى ۋە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت توغانخان II ئولتۇردى. ئەھمەت توغانخان II ھارۇن بوغراخاننىڭ نەۋرىسى (ھەسەننىڭ ئوغلى) ئىدى. ئەھمەت توغانخان II ئىسيانىنى بېسىقتۇرغىچە، مىلادىنىڭ 1025 - يىلى ئۇنىڭ تاغىسى (ھەسەننىڭ ئۇكىسى) يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ چوڭ خانى بولۇشقا مۇيەسسەر بولدى.

يۈسۈپ قادىرخان ئىسيان كۆتۈرگەنلەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1025 - يىلى قەشقەردىن يولغا چىقىپ شىمالىي ئېلىكخان توغانخان II نىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ باردى. بالاساغۇن ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا يۈسۈپ قادىرخان مەغلۇپ بولدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئېلى تېكىن تېخىمۇ روھلىنىپ، قاراخانىلارنىڭ چوڭ خانى بولۇشقا ئىنتىتىلدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1021 - يىلى ئوغۇزلار بىلەن بىرلىشىپ بۇخارانى بېسىۋالغان بولسا، مىلادىنىڭ 1025 - يىلى ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى ئارسلان يابغۇ بىلەن بىرلىشىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى يەنە ئىسيان كۆتۈردى.

ئوغۇزلار سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى «جەند»شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان جايلاردا ياشايتتى. ئۇچاغلاردا، ئوغۇزلارنىڭ پائالىيىتىگە ئوغۇزلارنىڭ مەشھۇر بېگى سەلجۇق بەگنىڭ ئوغۇللىرى يېتەكچىلىك قىلاتتى.

شىمالىي ئېلىكخانى توغانخان IIنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى ۋە ئېلى تېكىننىڭ ئوغۇزلار بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەت قىلىشى قاراخانىلار دۆلىتىنى ئىچكى جەھەتتىن ئېغىر قورقۇنچقا سېلىپ قويدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى، يەنە بىر تەرەپتىن،

غەزنەۋىلەر ئۈچۈنمۇ ئېغىر خەۋپ ئىدى. ئوغۇزلار كۈچلىنىپ كېتىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرگە ئوخشاشلا خەۋپ سالىدىغانلىقى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇتقا ئېنىق مەلۇم ئىدى.

ئوغۇزلار قەدىمكى چاغلاردا ئاسىيانىڭ شىمالىدا، كۆك تۈركلەرنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئوغۇزلار جۇڭگونىڭ يىلنامىلىرىدىن «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»دە مىلادىدىن II ئەسىر ئىلگىرى، «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»دە مىلادىنىڭ VI ئەسىردە تىلغا ئېلىنىدۇ.

ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىر ـ ئىككى ئەسىر بۇرۇن (VI ئەسىردە ــ ئا) يەنىسەي ـ ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان بىر يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ ناملىرى يېزىلغان. يادىكارلىقتا ئوغۇزلارنىڭ خانى ئۆرىيكىن ئالپ توراننىڭ كېچىكىدىنلا ۋاپات بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلار كۆك تۈرك قاغانلىقىنى ئىلكىگە ئالغانىدى.

840 ـ يىلى، شەرقىي ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن غەربكە قاراپ كۆچكەندە، ئوغۇزلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى غەربكە يۈرۈپ ئارال دېڭىزى ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەلگەن.

موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچكەن ئوغۇزلار ئىدىل، يايىق دەريالىرىنىڭ بويلىرىغىچە كېلىپ ماكانلاشقان. ئوغۇزلار بىر مەزگىل (مىلادىنىڭ 850 ـ يىلىدىن 965 ـ يىلىغىچە) ھازار قاغانلىقى (468 — 965)غا قارىغان.

شەرقىي ئۇغۇزلارنىڭ موڭغۇلىيىدىن غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى خانلىرىدىن توقسۇرمىش ئەلچى، توغانبەگ (ئىبنى پازلان ساياھەت خاتىرىسىدە توغانبەگنى «لوقمان بەگ» دەپ يازغان)، ئارتۇغرۇل بەگ (ئىبنى پازلان «ئىرتىك» دەپ يازغان)، تاقاق (دوكاك) قاتارلىقلار مەلۇم.

ئۇغۇزلار مىلادىنىڭ 850 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ھازارلارغا بويسۇنغاندا، ئۇلارنىڭ قىنىق ئۇرۇقىدىن چىققان تاقاق ئاتلىق خانى ھازار قاغانلىقىدا يابغۇ بولغان. مىلادىنىڭ 903 ـ يىلى تاقاقبەگ ئۆلتۈرۈلگەن. مىلادىنىڭ 910 ـ يىلى تاقاق بەگنىڭ 25 ياشلىق ئوغلى سالجۇقبەگ (ئۇ مىلادىنىڭ 885 ـ يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى 115 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن) سۇبېشى بولغان. سالجۇقبەگ ناھايىتى قابىلىيەتلىك، باتۇر، ئەقىللىق، خۇش خۇي، مەرد يىگىت ئىدى. قوشۇنلار ئۇنى ناھايىتى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا شەرتسىز بويسۇناتتى. خەلقمۇ ئۇنى ناھايىتى ياخشى كۆرۈپ، قىزغىن ھۆرمەتلەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئوغۇز يابغۇسى سالجۇق سۇبېشىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىغا چۈشكەن. سالجۇقبەگ ئۆزىگە كېلىدىغان بۇ خەۋپنى سېزىپ، مىلادىنىڭ 915 ـ يىلى 100 ئاتلىق يىگىتنىڭ ھەمراھلىقىدا، 1500 تۆگە، 50 مىڭ قوينى ئېلىپ سىر دەريانىڭ ئاياغ ئېقىمىدىكى «جەند» رايونىغا كەلگەن ۋە شۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىدە مۇسۇلمان بولغان.

بەزىبىر تارىخىي مەنبەلەردە، ئوغۇزلارنىڭ يابغۇلىرىنىڭ ھازار قاغانىنىڭ ئورۇنباسارى سۈپىتىدە ھۆكۈمرانلىق

يۈرگۈزگەنلىكى تەكىتلىنىدۇ.

سالجۇقبەگنىڭ ئىسرائىل، مىكائىل، داۋۇت، يۇسۇف، مۇسا ئاتلىق ئوغۇللىرى بار ئىدى. بۇ ئىسىملاردىن قارىغاندا، ئوغۇزخانلىرى يەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھازار قاغانلىرىنىڭ تەسىرىدە، شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، يەھۇدىي دىنىغا كىرگەن بولسا كېرەك. ئۇنداق بولغاندا، سالجۇقبەگ مىلادىنىڭ 915 ـ يىلى ئەتراپىدا يەھۇدىي دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن بولىدۇ.

ئىبنى پازلان ئۆز ساياھەتنامىسىدە، مىلادىنىڭ 922 ـ يىلى ئەۋەتىلگەن ئەرەب ئەلچىلىرىنىڭ خەلىپە مۇقتەدىرنىڭ مەكتۇپلىرىنى، بۇلغار، ھازار، ئوغۇزخانلىرىغا سۇنۇپ، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىنى ئۈتۈنگەنلىكىنى بايان قىلغان. شۇ چاغدا، ھازار قاغانلىقىدا يابغۇ ئۇنۋانىنى ئالغان ئوغۇز يابغۇسىنىڭ كىملىكى مەلۇم ئەمەس.

بىز ئوغۇزلارنىڭ سالجۇقتىن بۇرۇنقى خانلىرىدىن توقسۇرمىش ئەلچى، توغانبەگ، ئارتۇغرۇلبەگ، تاقاقبەگلەرنى باشتا تىلغا ئالدۇق. سالجۇقبەگنىڭ بەشىنچى بوۋىسى (توقسۇرمىش ئەلچىنىڭ ئاتىسى) كىراكوچى غوجا دېگەن بىر بەگنىڭ نامىنى ئىبنى پازلان تىلغا ئالىدۇ. ئەسلىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇنىڭ نامى كىراكوچى غوجا بولماستىن، بەلكى كىرىگىچى ئىدى. چۈنكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ چارۋىچىلىق ھاياتىدىكى ئۆيلىرى كىگىزدىن تىكىلگەن يۇمىلاق ئۆيلەر بولۇپ، بۇنداق ئۆيلەرگە ياغاچتىن قىلىنىغان كىرىگىلەر لازىم ئىدى. دېمەك، ئوغۇزلارنىڭ خانى كىراكوچى غوجا، ناھايىتى ئۇستا ياغاچچى بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر، كىرىگىچى، دەپ ئاتى-

غان. ئۇ كىگىز ئۆيلەرنى قۇرۇشتا لازىم بولىدىغان كىرىگىلەرنى ياسايتتى. ئىبنى پازلان «كىرىگىچى» سۆزىنى «كىراكوچى غوجا» دەپ خاتىرىلەپ قويغان.

سالجۇقبەگ بىلەن ئوغۇز يابغۇلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەت X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلدى. مىلادىنىڭ 965 - يىلى هازار قاغانلىقى كىيىۋ رۇس كىنەزىسىۋياتۇسلاۋ (× × يىلىدىن 973 - يىلىغىچە كىنەز بولغان)تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئوغۇزلار قاراخانىلارغا بويسۇنغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ (X ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ) ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان بولغان.

چۈنكى، بۇ چاغلاردا، قاراخانىلار دۆلىتى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى (960 - يىلى) سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، شامانىزمنى تاشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 990 - يىلى سالجۇقبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئوغۇزخانلىقى (990 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى تەشكىل قىلدى. ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يەنكەنت (يانگى كەنت) ئوغۇز خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدى. شۇ چاغلاردا ئوغۇزلارنىڭ سانى مىليونغا يېتىپ، ناھايىتى جەنۇبقا ئايلانغانىدى.

سالجۇقبەگنىڭ مىكائىل بەگ (998 - يىلى ئۆلگەن)، ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (مىلادىنىڭ 990 - يىلىدىن 1025 - يىلىغىچە يابغۇ بولغان)، مۇسا ئىنانچ يابغۇ (1028 - يىلىدىن 1032 - يىلىغىچە يابغۇ بولغان)، يۈسۈپ ئىنال بەگ (مىلادىنىڭ 994 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قاتارلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى.

ئوغۇز خانلىقىغا ئىسرائىل ئارسلان (990 — 1025)، يۇسۇپ ئىنانچ (1025 — 1028)، مۇسا ئىنانچ (1028 — 1032)، ئىرتاش يابغۇ (1031 — 1040) لار يابغۇ بولغان.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 965 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە گاھى قاراخانىلارغا، گاھى غەزنەۋىلەرگە بويسۇنۇپ تۇردى، گاھىدا قارشى چىقتى.

ماناشۇ سالجۇق ئوغۇللىرى باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ مىلادى 1025 - يىلى قاراخانىلارنىڭ خانلىرى بىلەن بىرلىشىپ قاراخانىلارغا قارشى چىقىشى يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئىتتىپاق قىلىشىپ سالجۇق ئوغۇللىرىغا قارشى ھەرىكەت قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

يۇسۇپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1025 - يىلى سۇلتان مەھمۇت ھۇزۇرىغا — غەزنىگە ئەلچى ئەۋەتتى. سۇلتان مەھمۇت قەشقەردىن غەزنىگە كەلگەن قاراخانىلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى. يۇسۇپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئۆز ئەلچىلىرى ئارقىلىق ئەۋەتكەن تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىسيانچىلارغا بىرلىكتە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ماقۇل بولغانلىقىدىن خۇشال بولدى.

ئۆز ئەلچىسىدىن بۇ خۇشاللىنارلىق خەۋەرنى ئاڭلىغان يۇسۇپ قادىرخان نۇرغۇن سانلىق قاراخانى قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ قەشقەردىن سەمەرقەندگە قاراپ ماڭدى. ئەينى ۋاقىتتا، سۇلتان مەھمۇتمۇ چوڭ قوشۇنغا باش بولۇپ (قوشۇن ئىچىدە 500 پىلمۇ بار ئىدى) بەلختىن يولغا چىقىپ، ئامۇدەريانىڭ زەنجىر بىلەن بىر-بىرىگە چېتىلغان كېمىلەردىن سېلىنغان لەيلىمە كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ، سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى.

سەمەرقەندكە يېقىنلاپ كەلگەن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇتتىن قورققان ئېلى تېكىن بىلەن ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ سەمەرقەند ۋە بۇخارانى تاشلاپ چىقىپ، نۇرئاتا رايونىغا قاچتى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان بىلگە تېكىن باشچىلىقىدىكى غەزنەۋىلەر قوشۇنى ئېلى تېكىننىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يېتىشەلمىدى، پەقەت ئېلى تېكىننىڭ خاتۇن، بالا - چاقىلىرىنىلا ئەسىرگە ئېلىپ قايتتى. سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ئەسىرلەرگە ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلدى. كەلگۈسىدە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ۋەقەلەرنى ئالدىن سېزىدىغان ئەقىللىق سۇلتان مەھمۇت ئېلى تېكىنگە قاتتىق زەربە بېرىشنى خالىمايتتى. ئۇ قاراخانىلار ئىچىدە يۈز بەرگەن زىددىيەتلەردىن ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشنى كۆزلەيتتى. شۇڭا، سۇلتان مەھمۇت ئېلى تېكىننى ئۇزۇل - كېسىل بويسۇندۇرۇشقا قىزىقمىدى.

ئېلى تېكىن بىلەن ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ قاچقاندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت سەمەرقەند يېنىدا، شاھانە تەنتىللا، كىمخابلاردىن چېدىر - بارگاھلارنى تىكتۈرۈپ، ناھايىتى جىددىي مەسىلىلەر توغرىسىدا سۆھبەتلىشىپ، توختامنامە تۈزۈشكە كىرىشتى. بۇ ئىككى پادىشاھ مىسلى كۆرۈلمىگەن تەنتەنە بىلەن ئۇچراشتى. پارس تارىخچىسى بەيھەقى (مىلادىنىڭ 996 - يىلى تۇغۇلۇپ 1077 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، گاردىزى (XI ئەسىردە ياشىغان)لار «تارىخى مەسئۇدى» ۋە «زەينۇل ئەخبار» ناملىق تارىخىي

ئەسەرلىرىدە بۇ ئۇچرىشىش توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

«XI ئەسىردە ياشىغان پارس تارىخچىسى گاردىزى ئۆزىنىڭ 《زەينۇل ئەخبار》 دېگەن ئەسىرىدە، سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدا بولغان بۇ ئۇچرىشىش توغرىسىدا تەسىرلىك ھېكايە قىلىدۇ. ھەر ئىككى پادىشاھ بىرىنچى سوۋغا سۈپىتىدە بىر-بىرىگە ناھايىتى قىممەتباھالىق ئېسىل تاشلارنى بېرىشىپ سالاملىشىدۇ ۋە بىر - بىرىگە ئىلتىپات قىلىشىدۇ... ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغان مەھمۇت غەزنەۋى قادىرخاننى ئۆز قارارگاھىنىڭ ئارتۇق دەرىجىدىكى زىبۇزىننەتلىكى، بايلىقى ۋە ئۆز خاندانىنىڭ مېھماندوستلىقى بىلەن ھەيران قالدۇرماقچى بولىدۇ. ئۇ قادىرخان ئۈچۈن ئالتۇن چېدىر تىكىشكە، ئۇنىڭ ئىچىنى ۋە تېشىنى بېزەشكە ۋە بولۇپمۇ خىلمۇ خىل يېمەك - ئىچمەكلەر ۋە قىممەت باھا سوۋغىلار تەييارلاشقا بۇيرۇق بەرگەن.

چېدىر ھەقىقەتەنمۇ ئاجايىپ بېزەلگەنىدى. ئۇنىڭ بىر قانچە بۆلۈملىرى بولۇپ بىرىنچىسىدە تاماق يېيىلسە، ئىككىنچىسىدە كۆڭۈل ئېچىلاتتى. گاردىزى مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ قاراخانىلار خانىغا قىلغان سوۋغىلىرىنى بىر - بىرلەپ ساناپ ئۆتىدۇ: بۇ يەردە قىممەتباھا تاشلار، ئالتۇن ۋە كۈمۈش قەدەھلەر، ئالتۇن يۈگەنلىك ئاجايىپ ئاتلار، چىنشى پىيالىلار؛ چېدىرلار، قىممەت باھا گىلەملەر ۋە باشقا كۆپ نەرسىلەر بار ئىدى. قادىرخان ئۆز قارارگاھىغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ بايلىقلارنى كۆردى. ئۇ شۇنداق كۆپ نەرسىلەرنى سوۋغا قىلغان قۇدرەتلىك پادىشاھ ئالدىدا خىجىل بولۇپ قالماسلىق

ئۈچۈن ئۆزىدىكى ئەڭ ياخشى نەرسىلەرنى يىغىشقا بۇيرۇق بەردى. قادىرخان ناھايىتى كۆپ پۇل، ئىگەر - جابدۇقلىرى ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن ئاجايىپ ئاتلار، ئالتۇن كەمەر- لىك تۈرك غولاملىرى، سۆسەر، ئاق سۆسەر، قارا تۈلكە موينا- لىرىۋە باشقا نەرسىلەرنى يىغدۇردى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەھمۇت غەزنەۋىگە ئەۋەتتى.» ⑤

بىرنەچچە كۈن داۋام قىلغان سۆھبەتلەر ئارقىلىق يۈ- سۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئارىسىدا ناھايىتى مۇھىم ئىككى تۈرلۈك توختانامە تۈزۈلدى. بىرىنچى توختا- نامىدە زۆرۈر تېپىلغاندا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇن ياردەم بېرىپ جىددىي مەسىلىلەرنى بىرتەرەپ قىلى- شى بېكىتىلدى ھەم ئىيلى تېكىنىنى يوقىتىپ، يۈسۈپ قادىر- خاننىڭ ئوغلى ياغان تېكىننى غەربىي ئېلىكخانى قىلىپ تەيىنلەش ئالاھىدە تەكىتلەندى. ئىككىنچى توختانامىدە، قا- راخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ ئامانلىقىغا خەۋپ سېلىۋاتقان سالجۇق ئوغۇللىرى باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنىڭ كۆچلىرىنى يوق قىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنى قەشقەر، خۇراسان ۋە ئىراننىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىتىۋېتىشمۇ قارار قىلىندى. مانا شۇ يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچى- گە ئالغان دوستلۇق ئاساسىدىكى توختانامىلەرنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قى- زى مەلىكە زەينەپنى قاراخانى شاھزادىلىرىدىن ياغان تېكىنگە، قاراخانى ئېكەسى خان مەلىكە شاھ خاتۇننى سۇل- تان مەھمۇتنىڭ ۋارىسى سۇلتان مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىش بەلگىلەندى.

بىر يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى سەمەرقەندكە يېقىنلاپ كەلگەندە، غەربىي ئىلىكخان ئېلى تېكىن ماۋەرەئۈننەھرىنى ۋاقتىنچە تاشلاپ كېتىشكە ۋە ئۆزىنىڭ ئەتتىپاقچىلىرى — زەرەپشان دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى نۇرئاتا رايونىدا كۆچۈپ يۈرگەن ئوغۇزلار ئارىسىغا بېرىشقا مەجبۇر بولدى.

سەمەرقەندتىكى ئۇچرىشىشتا، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئارىسىدا مۇھىم توختامنامىلەر تۈزۈلگەندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇت نۇرئاتا رايونىدىكى ئوغۇزلارغا قارشى قوشۇن ماڭدۇردى. غەزنەۋى قوشۇنلىرى سالجۇقەكنىڭ ئوغلى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنى تۇتۇپ كەلدى. سۇلتان مەھمۇت ئارسلان يابغۇنى قويۇپ بەردى ۋە ئۇنى ئۆز تەۋەلىرى بىلەن غەزنىگە كېلىشكە ئۇناتتى.

مىلادىنىڭ 1026 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنىگە قايتتى. دەل شۇ چاغدا، شىمالىي ئىلىكخانى توغانخان II يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كەچۈرۈم قىلىشىنى سوراپ، ئۇنىڭغا قايتىدىن بويسۇندى.

يۈسۈپ قادىرخان ماۋەرەئۈننەھرىگە كەتكەن چاغدا خوتەن خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلىقى ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىللىق جاكارلىدى. ئۇيغۇر - ئىدىقۇت قاغانلىقى مىلادىنىڭ 1027 - يىلى فېۋرال ئايلىرىدا سۇلتان مەھمۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا قارشى بىر توختامنامە تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇت ئۇيغۇر- ئىدىقۇت قاغانلىقىنىڭ ئەلچىلىرىنى سوغۇق قارشى ئالدى

ۋە ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى. تارىخىي خاتىرى-
لەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدا، قىتان خانلىقىمۇ ئۇز ئەلچىلى-
رىنى ئۇيغۇر-ئىدىقۇت ئەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ، سۇلتان
مەھمۇتنىڭ ھوزۇرى (غەزنى)غا ئەۋەتكەنىكەن.

يۇسۇپ قادىرخان ماۋەرەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايت-
تىپ كەلدى ۋە خوتەن خانلىقى بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت قاغان-
لىقىنىڭ ئىسيانلىرىنى باستۇرۇشقا كىرىشتى. يۇسۇپ قادىر-
خان مىلادىنىڭ 1026 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، خوتەن خانلىقى-
نىمۇ، ئىدىقۇت قاغانلىقىنىمۇ قايتىدىن بويسۇندۇردى، قىتان-
لارنىڭ ياردىمىنى ئالغان ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى مەغلۇپ
بولۇپ، قاراخانىلارغا بويسۇنغان بولسىمۇ، يەقەت سېلىق
تۆلەش مەجبۇرىيىتىنىلا ئۈستىگە ئېلىپ، ئىچكى جەھەتتىكى
مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى.

يۇسۇپ قادىرخان ماۋەرەئۇننەھرىدىن قەشقەرگە قايت-
تىپ كېتىدىغان چاغدا، سۇلتان مەھمۇت بىلەن تۈزۈشكەن
توختامنامىگە بىنائەن، ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمىنى قەش-
قەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىشقا دەۋەت قىلغانىدى. چاغرى-
بەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر يۇسۇپ قادىرخاننىڭ قىلغان سۆز-
لىرىگە ئىشەنمەي، قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىشقا
ئۇنىمىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنىگە قايتقاندىن كېيىن، ئارسلان
يابغۇغا يازغان خېتىدە ئۇنىڭغا ناھايىتى ياخشى ۋەدىلەرنى
بەردى. سۇلتان مەھمۇتقا ئىشەنگەن ئارسلان يابغۇ ئوغۇزلار-
نىڭ بىر قىسمىنى ئېلىپ غەزنىگە بارغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ جى-
يەنلىرى ئوغۇزلارنىڭ كۆپ قىسمى بىلەن ئۆز جايىدا قالدى.

دى. ئارسلان يابغۇ غەزنىگە بارغان ھامان تۇتقۇن قىلىندى. ئارسلان يابغۇ قاتارلىق بىر قىسىم ئوغۇز بەگلىرى ھىندىستاندىكى مۇستەھكەم قورغانلارنىڭ بىرى بولغان كالانجىر قورغانىغا قامالدى. ئارسلان يابغۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى.

ئارسلان يابغۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغۇزلارغا يۇسۇپ ئىنانىچ (سالجۇقبەگنىڭ تۆتىنچى ئوغلى مۇسا ئىنانىچنىڭ ئوغلى) يابغۇ بولدى. بۇچاغلاردا، ئوغۇزلارنىڭ ھەرىكىتىگە ئاساسەن سالجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى چاغرىبەگ بىلەن تۇغرۇلبەگلەر (بۇلار، سالجۇقبەگنىڭ تۇنجى ئوغلى مىكائىلبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى) يېتەكچىلىك قىلىشقا باشلىغانىدى.

ئۆز يۇرتلىرىدا قالغان چاغرىبەگ بىلەن تۇغرۇلبەگلەر تاغىسى ئارسلان يابغۇنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئەدىن ساۋاق ئېلىپ، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئۇلارنى قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلىشىشقا قىلغان دەۋىتىگە ئۇنىمىدى.

يۇسۇپ قادىرخان قەشقەرگە كەتكەندىن كېيىن، ئېلى تېكىن قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. سالجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى تۇغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر ئېلى تېكىننىڭ ھەرىكىتىنى قوللىمىدى. پەقەت سالجۇقبەگنىڭ نەۋرىسى يۇسۇپ ئىنانىچ يابغۇ (مىلادىنىڭ 1025 - يىلىدىن 1028 - يىلىغىچە يابغۇ بولغان) ئېلى تېكىننى قوللىدى. يۇسۇپ ئىنانىچ يابغۇ سالجۇقبەگنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مۇسا ئىنانىچنىڭ ئوغلى ئىدى. يۇسۇپ ئىنانىچ يابغۇنىڭ يارىدىمىگە ئېرىشكەن ئېلى تېكىن سەمەرقەند ۋە بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، مۇستەقىل ھالدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى.

يۈسۈپ قادىرخان ئېلى تېكىننى يوق قىلىش ئۈچۈن ماۋرەئۈننەھرىگە قوشۇن ماڭدۇردى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قوشۇنلىرى ئېلى تېكىن تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. يۈسۈپ قادىرخان بۇنداق جىددىي ئەھۋال تۇغۇلغاندا، ئوغلى ياغان تېكىن باشچىلىقىدا سۇلتان مەھمۇتقا ئەلچە ئەۋەتىپ، ئېلى تېكىن ۋە يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇغا قارشى ئۇرۇشقا ئۇنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھمۇت ھىندىستان يۈرۈشىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ياردەم بېرىدىغان بولدى. نەتىجىدە، ئېلى تېكىنگە قارشى قىلىنىدىغان جازا يۈرۈشى كېچىكتۈرۈلدى.

دەل شۇ چاغدا، سۇلتان مەھمۇت ھىندىستانغا قىلىنىدىغان 16 ــ قېتىملىق ناھايىتى مەشھۇر يۈرۈشكە ھازىرلىنىۋاتقانىدى. بۇ يۈرۈش (مىلادىنىڭ 1026 ــ يىلى) ھىندىستاننىڭ گوجارات رايونىنى بېسىۋېلىش بىلەن ئاياغلاشتى.

بۇنداق ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئېلى تېكىن يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنى ئۆزىگە ياردەم بېرىشكە ئۈندىمىگەن چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگكە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ ئېلى تېكىننىڭ بۇيرۇقىنى ئورۇندىمىدى، ئەكسىچە مەخپىي ھالدا، ئۆز قېرىنداشلىرى ــ چاغرىبەگ ۋە توغرۇلبەگ بىلەن بىرلىشىۋالدى. بۇ ئىشنى سېزىپ قالغان ئېلى تېكىن يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنى ئۆلتۈردى، توغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر، يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئېلى تېكىنگە ھۇجۇم قىلدى. باشتا ئوغۇزلار غالىب كەلدى. كېيىن مەغلۇپ بولدى. چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگ ئېلى تېكىن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن

ئوغۇزلارنى باشلاپ شەرققە يۈرۈپ قەشقەرگە كەلدى. ئۇلار يۈسۈپ قادىرخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قەشقەر ئەتراپلىرىدا ماكانلاشتى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1028 - يىلى بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 1028 - يىلى، ئېلى تېكىن يۈسۈپ قادىرخاندىن كەچۈرۈم سوراپ، قاراخانىلارنىڭ مەركىزى — قەشقەرگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

يۈسۈپ قادىرخان قەشقەر ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن ئوغۇزلارنىڭ بەگلىرى — چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەرنى تۇتۇپ قاماققا ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى بىرەر ئىشقا باھانە قىلىپ ئالدىغا چاقىردى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئىككىسى بىرلا ۋاقىتتا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قېشىغا بارمىدى. بىرى كىرسە يەنە بىرى يۈز بېرىش ئېھتىمال بولغان جىددىي ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىنىپ تۇردى. ھېچ ئىلاج قىلالمىغان يۈسۈپ قادىرخان، يالغۇز كەلگەن توغرۇلبەگنى تۇتقۇن قىلىپ قاماققا ئالدى.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، چاغرىبەگ ئوغۇزلارنى ئەگەشتۈرۈپ قەشقەردىن قاچتى، چاغرىبەگ يولدا كېتىۋېتىپ قاراخانىلار جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان بىرقانچە شاھزادىلەرنىڭ ئوۋ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى، ئەقىللىق ھەم تەدبىرلىك چاغرىبەگ قاراخانى شاھزادىلىرىنى ئەسىر قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭدى. يۈسۈپ قادىرخان ئەسىرگە ئېلىنغان قاراخانى شاھزادىلىرىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن، توغرۇلبەگنى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن سوۋغىلارنى بېرىپ، ئۇنىڭدىن قاراخانى شاھزادىلىرىنى ئامان - ئېسەن

قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويۇشقا ۋەدە ئالدى. چاغرىبەگ قەشقەردىن قاچقانچە «جەند» رايونىغا بېرىپ توختىدى. ئۇنىڭ ئازقىسىدىن يېتىپ بارغان توغرۇلبەگ ئەسىر قىلىنغان قاراخانى شاھزادىلىرىنى ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن قەشقەرگە يولغا سېلىپ قويدى. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 1029 - يىلى بولدى.

قەشقەردىن «جەند» رايونىغا كەلگەن ئوغۇزلار بۇجايدا تۇرۇشنى ئەپ كۆرمىدى. «جەند» رايونى شىمالىي ئىلىكخانىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جاي بولۇپ، قاراخانىلارغا قارايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر خارەزىم ۋالىيسى ھارۇندىن يەر تەلەپ قىلدى، مىلادىنىڭ 1034 - يىلى ھارۇن ئوغۇزلارغا خارەزىم تېررىتورىيىسىدىن يېتەرلىك جاي ئاجرىتىپ بەردى.

قاراخانىلارنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى

مىلادىنىڭ 1030 - يىلى 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدە، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مەسئۇد ئۇكىسى مۇھەممەتنى (بۇ تەخت ۋارىسى ئىدى) يېڭىپ، غەزنەۋىلەرگە سۇلتان بولدى.

مىلادىنىڭ 1031 - يىلى سۇلتان مەسئۇد يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ھوزۇرىغا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. قەشقەرگە كەلگەن سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرى

بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ئارىسىدا داۋام قىلغان سۆھبەتلەر ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. سۆھبەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، مىلادىنىڭ 1026 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ئارىسىدا سەمەرقەند يېنىدا تۈزۈلگەن توختامدىكى بولغۇسى توي مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئىدى. سەمەرقەند يېنىدا تۈزۈلگەن توختامنامە بويىچە، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى زەينەپ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى ياغان تېگىن (مۇھەممەت بوغراخان)گە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزى خان مەلىك شاھ خاتۇن (ياغان تېگىننىڭ سىڭلىسى) سۇلتان مەھمۇتنىڭ ۋارىسى سۇلتان مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىنىشى كېرەك ئىدى. سۇلتان مەسئۇد تەختكە چىققاندىن كېيىن، خان مەلىك شاھ خاتۇن سۇلتان مۇھەممەتكە ئەمەس، سۇلتان مەسئۇدقا ياتلىق قىلىنىدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۇلتان مەسئۇد ئۆزىنىڭ ئوغلى سۇلتان مەۋدۇدنى بوغرا تېگىن (سۇلايمان ئارسلانخان)نىڭ قىزىغا ئۆيلەندۈرمەكچى بولدى. قەشقەرگە بارغان غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى مانا شۇ مەسىلە ئۈستىدە يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۆھبەتلىشىپ بىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. يۈسۈپ قادىرخان مىلادىنىڭ 1032 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. قاراخانىلار تەختىگە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان چىقتى.

قەشقەردە يىللاپ تۇرۇپ قالغان سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن سۆھبەتنى داۋاملاشتۇردى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1034 - يىلى 9 - ئايدا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۇتۇقلۇق ئادا قىلدى. سۇلايمان ئارسلانخان ھەمشىرى-

سى خان مەلىك شاھ خاتۇن بىلەن ئۆزىنىڭ قىزىنى سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ، ناھايىتى چوڭ ئىززەت - ئىكرام بىلەن قەشقەردىن غەزنىگە ئۇزاتتى. بەختكە قارشى سۇلتان مەۋدۇدقا ياتلىق بولىدىغان قەشقەر گۈزىلى — سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قىزى يولدا كېتىۋېتىپ ئالەمدىن ئۆتتى. غەزنىگە ئامان - ئېسەن يېتىپ كەلگەن خان مەلىك شاھ خاتۇننى سۇلتان مەسئۇد ناھايىتى چوڭ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. خان مەلىك شاھ خاتۇن كېيىن مىلادىنىڭ 1041 - يىلى سۇلتان مەسئۇد ئۆلگەندىن كېيىن، سالجۇق خاقانى ئالپ ئارسلانغا ياتلىق بولدى.

مىلادىنىڭ 1034 - يىلى سۇلايمان ئارسلانخان غەزنەۋىدلەرنىڭ ئەلچىلىرىنى قەشقەردىن ئۇزىتىپ قويغان چاغدىلا، مۇھەممەت بۇغراخان غەزنىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى زەينەپكە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن سۇلتان مەسئۇد مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى. بۇنىڭدىن خاپا بولغان مۇھەممەت بۇغراخان تۇغرۇلبەگكە مەخپىي خەت يېزىپ، ئۇنىڭ سۇلتان مەسئۇدقا قارشى ھەرىكەت قوللىنىشىنى تەلەپ قىلدى. مەخپىي خەتنى ئەكېتىۋاتقان كىشى ئامۇ دەريادىن ئۆتۈۋاتقاندا غەزنەۋىدلەر تەرىپىدىن تۇتۇلدى. مەخپىي خەتمۇ ئاختۇرۇلۇپ قولغا چۈشتى. خەتنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولغان سۇلتان مەسئۇد سىرنى ئاشكارىلىمىدى. خەتنى ئېلىپ ماڭغۇچى كىشىنى ھىندىستانغا يولغا سېلىپ قويدى. مەخپىي سىر سىرلىقچە قالدى. سۇلتان مەسئۇد مۇھەممەت بۇغراخان بىلەنمۇ، تۇغرۇلبەگ بىلەنمۇ دۈشمەنلىشىشكە جۈرئەت قى-

لالمىدى. سۇلتان مەسئۇد مىلادىنىڭ 1037 ـ يىلى 8 ـ ئايدا سۇلايمان ئارسلانغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭدىن ئۇكىسى مۇ-ھەممەت بوغراخان بىلەن غەزنەۋىلەرنى ياراشتۇرۇپ قويۇشنى ئۆتۈندى. قەشقەرگە كەلگەن غەزنەۋىلەرنىڭ ئەلچىلىرى بىر يېرىم يىل جاپا ـ مۇشەققەت چېكىپ، مىلادىنىڭ 1039 ـ يىلى ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ غەزنىگە قايتتى.

سۇلايمان ئارسلانخان قاراخانىلارنىڭ ئۇلۇغ خانى بو-لۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 1032 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلغىچە) قاراخانىلار دۆلىتى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە ناھا-يىتى تىنچ ۋە خاتىرجەم بىر دەۋرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈر-دى. مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلى ئىلى تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا سۇلايمان ئارسلاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئىلى تېكىننىڭ ئوغلى يۈسۈپ ئىبنى ئەلى ئىلىكخان بولدى. يۈ-سۈپ ئىبنى ئەلى قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە سە-مىمىيەت بىلەن بويسۇندى. ئۇ مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلى توغ-رۇلبەگ باشچىلىقىدىكى ئوغۇزلارنى ماۋرەئۇننەھردىن قوغلىدى. ئوغۇزلار ئاساسەن خۇراسان تەرەپكە قاراپ كۆچتى.

ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي يۈسۈپ ئىبنى ئەلى (مىلادىنىڭ 1034 ـ يىلىدىن 1040 ـ يىلغىچە ئىلىكخان بولغان) مىلادى-نىڭ 1036 ـ يىلى غەزنەۋىلەرنىڭ سۇلتانى مەھمۇتنىڭ قې-رىندىشى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. ئۇنىڭ غەزنەۋىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ياخشى ئىدى. شۇنداق بولۇشى-غا قارىماي، ئۇ ئىلىكخانلىق ئورنىدا ئارامخۇدا ئولتۇ-رالمىدى. غەربىي ئىلىكخان ناسىرنىڭ «مىلادىنىڭ 992 ـ يىلىدىن 1012 ـ يىلغىچە ئىلىكخان بولغان) ئوغۇللىرى ـ

مۇھەممەت ئىبنى ناسىر، ئىبراھىم بۆرە تېكىنلەر، ماۋەرەئۇننەھرىدە يۇسۇپ ئىبنى ئەلىگە قارشى ھەرىكەت قىلدى. مىلادىنىڭ 1037 - يىلى مۇھەممەت ئىبنى ناسىر ئۆزكەننى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 1040 - يىلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن بۇخارانى بېسىۋالدى. يۇسۇپ ئىبنى ئەلى پاناھ ئىزدەپ سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى.

مۇھەممەت ئىبنى ناسىر (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1052 - يىلىغىچە خان بولغان) باشتا ئۆزىنى «ئىلىكخان» دەپ ئاتىدى. مىلادىنىڭ 1040 - يىلىغا كەلگەندە مۇستەقىللىق جاكارلاپ، ئۆزىنى «تاۋغاچ بوغراخان» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي قاراخانىلار ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. سۇلايمان ئارسلانخان شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خانى بولۇپ قالدى.

سۇلايمان ئارسلانخان غەربىي ئىلىكخانلىرى مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۆرە تېكىننىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى چەكلەشكە ئىمكانىيەت تاپالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دەل شۇ چاغدا - مىلادىنىڭ 1041- يىلى قاراخانىلارنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تېررىتورىيىسى ئىچىگە كىرىۋالغان ئىرتىش ۋە بالقاش بويلىرىدا ياشايدىغان ياباقۇلار، باسمىللار، چۆمۈللەر، يەمەكلەر ئىسيان كۆتۈردى.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتقا قارىغاندا، ياباقۇلارنىڭ خانى بوكى بوزراچ نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ(باسمىللار، چۆمۈللەر، يەمەكلەر بىلەن بىرلىشىپ) قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنۇشتىن باش تارتقان. سۇلايمان ئارسلانخان بىكەچ ئارسلان تېكىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قو-

شۇننى بوكى بوزراچ باشچىلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك ئىسـ يانچىلارغا (ئېھتىمال 70 مىڭ بولۇشى كېرەك) قارشى ماڭدۇر- غان. ئارسلان تېكىن بوكى بوزراچنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگەن. ياباقۇلار سۇلايمان ئارسلانغا سادىق بولۇشقا ۋەدە بەرگەن، ئىككى ئوتتۇردا بىتىمنامە تۈزۈلگەن. كېيىن بىتىمنامىنى بۇزغان باسمىللار، چۈمۈللەر قايتىدىن ئىتائەت- كە كەلتۈرۈلگەن. ئارسلان تېكىننىڭ مىلادىنىڭ 1041 - يىللىرى ياباقۇلار ئۈستىدىن قازانغان بۇ غەلىبىسىدىن كېيىن، بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆلىنىڭ ئەتراپلىرى بىر مەز- گىل قاراخانىلارغا قارىغان.

مانا شۇ ۋەقە توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرقانچە جايلىرىدا بىزگە ئىشەنچلىك ۋە قىممەتلىك بولغان مەلۇمات قالدۇرغان.

مەسىلەن:

«بوزراچ (بوكى بوزراچنى دېمەكچى) يەنە قوترىدى،
ئۇ باتۇرلىرىنى تاللىدى،
قوشۇنلىرىنى يەنە قايرىدى،
كەلمەك بولۇپ توپلىنىۋاتىدۇ.»⑥

بوكى بوزراچ ئارسلان تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا باشتا مەغلۇپ بولغان، كېيىن ئۇ يەنە كۈچ توپلاپ كېلىپ ئۇرۇشقان.

«تاڭ ئاتقاندا ماڭايلى،
بوزراچ قېنىنى ئىستەيلى

باسمىل بېگىنى ئۆرتەيلى
ئەمدى يىگىتلەر توپلانسۇن.⑦

يۇقىرىدىكى بىر كۇپلېت قوشاققا قارىغاندا، ياباقۇلار، ئارسلان تېكىن تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلگەن خانى بوكى بوزراچنىڭ ئۆچىنى ئېلىشقا ئۇرۇنغان، باشقا ياباقۇلارنىڭ تەرىپىنى ئالغان باسمىللار ئۇرۇشتا ئارسلان تېكىنگە بويسۇنۇپ، ئىتتىپاقچىسى بولغان ياباقۇلاردىن ئايرىلىپ كەتكەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياباقۇلار باسمىللاردىن ئۆچ ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ بېگىنى ئوتتا كۆيدۈرۈشكە بەل باغلىغان.

«ئېرتىش بويىدىكى يەمەكلەر،
بىلەكلىرىنى تۈرمەكتە،
يۈرەكلىرىنى قىلىشىپ قاپتەك،
بىزگە قارشى كەلمەكتە.»

«يەمەكلەر — قىپچاقلارنىڭ بىر ئايمىقى. شېئىردا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇلار بىلەكلىرىنى چىڭ تۈرۈپ، قاتتىق غەزەپ بىلەن بىزنىڭ ئۈستىمىزگە بېسىپ كېلىشكە توپلانماقتا.»⑧

بىز باشتا ئېيتقاندەك، ئېرتىش بويىدا ياشايدىغان يەمەكلەر، ياباقۇلار بىلەن بىرلىشىپ، قاراخانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى.

«پۈتۈمنامە تۈزۈشىدۇ،
يەنە قەسەم بېرىشىدۇ،

خاندىن ياردەم تىلىشىدۇ،
ئەمدى باسمىل، چۆمۈللەر
بىزلەر بىلەن تىركىشىدۇ.

ياباقۇ جىبگىدە قاغانغا قارشى چىقماسلىقتا، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىلىپ پۈتۈمنامە تۈزۈلدى. خەلق قاغاندىن ياردەم سورىدى. باسمىل بىلەن چۆمۈللەر بىزگە قارشى توپلىنىشۋىدى، قاغان يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قېنىنى تۆكۈپ، ئۆزلىرىنى ئەسىر قىلدى.»⑨

مەھمۇت قەشقەرى خاتىرىلىگەن بۇ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ياباقۇلار ئارسلان تېكىن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندا، ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى باسمىللار بىلەن چۆمۈللەر قاراخانىلار قاغانى سۇلايمان ئارسلانخانغا سادىق بولۇشقا قەسەم ئىچىشىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا بىتىمنامە تۈزۈلگەن. كېيىن باسمىللار بىلەن چۆمۈللەر ۋاپاسىزلىق قىلغاندا، قاغان سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزى قوشۇن بىلەن كېلىپ ئۇلارنى تارمار قىلىپ باشقىدىن بويسۇندۇرغان.

«قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى،
قارا چاڭ - توزان ئۆرلىدى،
ئوغراقلار بىزگە كېلىپ قوشۇلدى،
ئۇرۇش بىلەن بولۇپ قېلىپ كېچىكتۇق.»

«مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى، قارا چاڭ - توزان ئۆرلىدى؛ ئوغراقنىڭ ئاتلىقلىرى بىزگە كېلىپ قوشۇلدى. بىز بىرلىكتە ئۇرۇشتۇق، شۇسەۋەبتىن كېچىكتۇق.»⑩

بىز يۇقىرىدىكى بىر كۇپلېت قوشاقتىن ئىككى مەسىلىنى ئېنىقلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز. ئۇنىڭ بىرى، بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقى ئوتتۇرىغا توققۇز شاخلىق ئالتۇن رەڭ ئارچا چۈشۈرۈلگەن توق قىزىل شايى بايراق ئىدى. قوشاقتىكى «مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى» دېگەن قۇر، قاراخانىلارنىڭ مۇسۇلمان دىنىغا ئىشىنىدىغان قوشۇنلىرى كۆتۈرگەن قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى كۆرسىتىدۇ. ياباقۇ، باسمىل قاتارلىق شامان دىنىغا ئىشىنىدىغان ئاھالە بىلەن بولغان بۇ ئۇرۇش مىلادىنىڭ 1041 - يىلى بولۇپ ئۆتكەنىدى. بۇ قوشاقتىن يەنە مىلادىنىڭ 1041 - يىلى بولغان بۇ ئۇرۇشتا، ئوغراقلارنىڭ قاراخانىلارغا ياردەم بەرگەنلىكى مەلۇم.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن كەلتۈرۈلگەن يۇقىرىدىكى نەقىللەر قاراخانىلارنىڭ ئۆز تارىخىدا بۇددىست ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئۇزۇن مۇددەت قانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپلا قالماي، بەلكى شامان دىنىدىكى (ياباقۇ باسمىل، چۆمۈل، يەمەكلەر شامان دىنىدا ئىدى) خەلقلەرنىمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، سۇلايمان ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1041 - يىللىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ياباقۇلار باشچىلىقىدىكى ئىسيانىنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەربىي ئىلىكخانلارنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنى ئۈنۈملۈك ھالدا چەكلەشكە ئامال قىلالمىدى.

مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۆرەتېكىن ئۆزلىرى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان ئەنە شۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق يولىغا ماڭدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1040 ‑ يىلىدىن باشلاپ غەربىي قاراخانىلار سەمەرقەندنى پايتەخت قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىلارشەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلارغا رەسمىي بولۇپ كەتتى.

ئىزاھلار:

① بەش.سىكىس (ئېنگلىز تارىخچىسى) «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە، 307 ‑ بەت.
② بارتولد، «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكى» ئۇيغۇرچە، 25 ‑ بەت.
③ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 276 ، 277 ‑ بەتلەر.
④ يىلماز ئۆزتونا «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» I توم تۈركچە 359 ‑ بەت.
⑤ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم ئۆزبېكچە 273 ، 274 ‑ بەتلەر.
⑥ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 196 ‑ بەت.
⑦ «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم 486 ‑ بەت.
⑧ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 426 ‑ بەت.
⑨ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 599 — 600 ‑ بەتلەر.
⑩ «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم، 254 ‑ بەت.

ئون ئۈچىنچى باب ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى

دەندانىقان ئۇرۇشى

(1040 ـ يىلى 23 ـ ماي)

سالجۇقبەگنىڭ نەۋرىلىرى چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر مىلادىنىڭ 1029 ـ يىلى ئوغۇزلارنى باشلاپ قەشقەردىن ماۋرەئۇننەھرگە قاراپ قاچقاندىن كېيىن، غەزنەۋىلەرگە ناھايىتى ئېغىر خەۋپ سېلىشقا باشلىدى.

ئوغۇزلار ماۋرەئۇننەھردە 985 ـ يىلدىن 1035 ـ يىلىغىچە توپتوغرا يېرىم ئەسىر تۇردى.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلىدىن باشلاپ ماۋرەئۇننەھردىن خوراسانغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغانىدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 1035 ـ يىلىغا كەلگەندە، ماۋرەئۇننەھردىن تامامەن كېتىپ، خوراسانغا جايلىشىۋالدى.

ئوغۇزلار مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلى خوراسانغا ھۇجۇم قىلغاندا، خوراسان ۋالىيسى ئارسلان جازىپ سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن ياردەم سورىدى. سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى خوراسان

نىڭ باش شەھىرى توسقا كېلىپ ئوغۇزلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئوغۇزلار خوراساننىڭ شىمالىغا قاراپ چېكىنىپ، خوراساننىڭ غەربىي شىمالى قىسمىدا ماكانلاشتى. ئەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىۋاتقاندا، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى تېھران، ھەمىدان، كازۋىن قاتارلىق شەھەرلەرگە بېسىپ كىرىپ، ئوغۇزلارنى شۇ شەھەرلەردىن قوغلاپ چىقاردى.

لېكىن چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر قۇدرەتلىك غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ دۇنيادا ناھايىتى كۈچلۈك، سەلتەنەتلىك بىر دۆلەت قۇرۇشقا بەل باغلىدى.

مىلادىنىڭ 1030 ـ يىلىنىڭ ئاخىردا سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوغۇزلارنىڭ خوراسانغا بولغان ھۇجۇمى بەكمۇ جىددىيلىشىپ كەتتى.

توغرۇلبەگنىڭ غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال خوراساننى بېسىۋېلىشى لازىم ئىدى.

خوراسان قەدىمكى زاماندا ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ئافغانىستاننىڭ غەربىي ۋە غەربىي شىمال قىسمى، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى بولۇپ، پارسچە «خور» (قۇياش ياكى شەرق تەرەپ) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. خوراسان ئىقتىسادىي، سىياسىي، ھەربىي ستراتېگىيە قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1031 ـ يىلىدىن باشلاپ خوراسانغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم يۈرگۈزدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋارىسى مۇھەممەت بىلەن ئاكىسى مەسئۇد ئارىسىدا تەخت ئۈچۈن كۈرەش باشلاندى. غەزنەۋىلەر تەختىنىڭ ۋارىـ

سى مۇھەممەت ئاكىسى مەسئۇدنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن ئېلى
تېكىندىن ياردەم سورىدى. ئېلى تېكىن ياردەم قىلمىدىغان بول-
سا، ئۇنىڭ بەدىلىگە خوتتالىيان (ھازىرقى تاجىكىستاندا) را-
يونىنى بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە قىلدى. لېكىن، مەس-
ئۇد مۇھەممەتنىڭ كۆزىنى كور قىلىپ تاشلىدى، مۇھەممەتنى
ۋە ئۇنىڭ باللىرىنى غەزنە شەھىرىدىكى قورغانغا قاماپ،
غەزنەۋىلەر تەختىگە ئۆزى چىقتى. مۇھەممەت بىلەن مەسئۇد
ئارىسىدىكى كۆرەش توغرۇلبەگنىڭ خوراساننى بېسىۋېلىشىغا
يول ئاچتى. چاغرىبەگ مىلادىنىڭ 1035 - يىلى سۇلتان
مەسئۇد غەزنەۋى (1030 — 1041)نىڭ كۆپ سانلىق قوشۇنى-
رىنى تارمار قىلدى ۋە خوراساننىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال
قىلدى.

مىلادىنىڭ 1037 - **يىلى**، دۆلەت قۇشى سالجۇقبەگنىڭ
نەۋرىلىرى بېشىغا قونغان يىل بولدى. ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىم-
پېرىيىسىنىڭ قۇياشى شۇ يىلى چىققانىدى. مىلادىنىڭ 1037-
يىلى، چاغرىبەگ خوراساننىڭ ئەڭ مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك باي
شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان مەرۋى شاھ جاھاننى بېسىۋالدى.
شۇ چاغدا «مەلىكۇل مۇلك — پادىشاھلار پادىشاھى» ئۇنۋانىنى
ئالغان چاغرىبەگنىڭ نامى مەرۋى شاھ جاھاننىڭ مەسچىت-
لىرىدە قۇتبىدا ئوقۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا، يەنە ئامۇ دەريا-
نىڭ سەل جەنۇبىغا جايلاشقان بەلىخ ئوغۇزلارنىڭ قولىغا
ئۆتتى.

مىلادىنىڭ 1038 - يىلى نىشاپور بېسىۋېلىندى. توغ-
رۇلبەگ «سۇلتان» ئۇنۋانىنى ئالدى. ئۇنىڭ نامى قۇتبىدا
ئوقۇلدى. توغرۇلبەگنىڭ سۇلتان ئۇنۋانىنى ئېلىشى دۇن-

ياۋى دۆلەت بولغان غەزنەۋىلەرنىڭ ھالاكىتىدىن دېرەك بېرەتتى.

غەزنەۋىلەر ئۇچۇن دەھشەتلىك خەۋپ تۇغۇلغانلىقىدىن چۆچۈگەن سۇلتان مەسئۇد ھىندىستانغا قىلىدىغان يۈرۈشلىرىنى توختاتتى. ئۇ، غەزنەۋىلەرنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن سانلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، غەربكە — خوراسانغا قاراپ يول ئالدى. ئۇ دەسلەپ بەلخنى ئوغۇزلاردىن تارتىۋالدى. سۇلتان مەسئۇد مىلادىنىڭ 1039 - يىلى ئاپرېل ئايلىرىدا چاغرىبەگنى چېكىندۈردى. سان جەھەتتىن ناھايىتى نۇرغۇن بولغان غەزنەۋى قوشۇنلىرىنى كۆرگەن چاغرىبەگ ئوغۇزلارنى مەغلۇپ بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن چېكىنگەنىدى.

مىلادىنىڭ 1039 - يىلى 5 - ئايدا سۇلتان مەسئۇد ئوغۇزلار ئۈستىگە يەنە بىر قېتىم يۈرۈش قىلدى. چاغرىبەگ باشقا ئوغۇز بەگلىرىدىن ياردەم سورىدى. ئىنىسى پوردىن توغرۇلبەگ، مەرۋى شاھجاھاندىن مۇسا يابغۇلار ياردەمگە كەلدى. ئوغۇزلارنىڭ كۈچلىرى سىرلاكىستا بىرلەشتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، غەزنەۋىلەر مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئوغۇز بەگلىرى سۈلھ تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەسئۇد تەلەپنى قوبۇل قىلدى. ئۇ غەزنىگە قايتىشقا قارار قىلدى. سۇلتان مەسئۇد غەزنىگە كېتىۋاتقاندا، ئوغۇزلار ئارقىدىن قوغلاپ كېلىپ، غەزنەۋىلەرگە زەربە بەردى. سۈلھكە ئىشەنگەن سۇلتان مەسئۇد ئالدانغانىدى. ئۇ ئوغۇزلارنى بىر تەرەپ قىلماي تۇرۇپ غەزنىگە قايتماسلىق، ھىندىستانغىمۇ يۈرۈش قىلماسلىق قارارىغا كەلدى.

سۇلتان مەسئۇد ئارقىسىغا يېنىپ خوراسانغا يۈرۈش
قىلدى. ئۇ نىشاپۇرغا بېسىپ كىردى، توغرۇلبەگنى قوغلى-
دى. توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1040 - يىل 5 - ئاينىڭ
15 - كۈنى سىراكسقا كەلدى. ئۇ، سۇلتان مەسئۇدنىڭ
ناھايىتى چوڭ كۈچلۈك قوشۇنىنى باشلاپ نىشاپۇردىن سىراكس-
قا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى. توغرۇلبەگ، سۇلتان
مەسئۇد كېلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن سىراكس شەھىرىنى تاشلاپ
چىقتى. سۇلتان مەسئۇد 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدە مەرۋى شاھ-
جاھانغا قاراپ ماڭدى. ئۇ، مەرۋى شاھجاھاننى ئوغۇزلاردىن
تارتىۋېلىپ، پۈتۈن خوراساندىن سالجۇق نەۋرىلىرىنى قوغ-
لاپ چىقارماقچى ئىدى.

ئەھۋال شۇنداق جىددىي، خەتەرلىك باسقۇچقا يەتكەن-
دە، ئوغۇز بەگلىرى مەرۋى شاھجاھاندا ھەربىي كېڭەش
(قۇرۇلتاي) چاقىردى. ھەربىي كېڭەشتە، ئوغۇز بەگلىرىنىڭ
ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى نۇتۇق سۆزلەپ، دۇنيادىكى ئەڭ
كۈچلۈك قوشۇنغا ئىگە غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوغۇز-
لارنىڭ كېلەچىكىگە خەۋپ يەتكۈزگەندىن كۆرە، خوراساننى
تاشلاپ چىقىپ، جاپالىق، ئۇزۇن بىر يۈرۈش ئارقىلىق شىما-
لىي ئىراندىن ئەزەربەيجانغا ۋە كىچىك ئاسىياغا كېتىش ۋە
شەرقىي روماغا قارشى ئۇرۇش قىلىش لازىم، شۇنداق قىلغان-
دا، غەزنەۋىلەر يىراقتىكى ئوغۇزلارغا خەۋپ يەتكۈزەلمەي-
دۇ، دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى.① چاغرىبەگ
بۇنداق تەشەببۇسقا كەسكىن ھالدا قارشى چىقتى. ئۇ ئەمدىلا
قۇرۇلغان سالجۇقىلار دۆلىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، غەز-
نەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش كېرەكلىكىنى، غەزنەۋىلەر-

نى بىرلا زەربىدە تارمار قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى ۋە ئوغۇزلارنىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىقىغا ئىگە بولۇشى مۇقەررەرلىكىنى قەتئىي ئىشەنچ بىلەن بايان قىلدى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ئوغۇز بەگلىرى چاغرىبەگنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاپ غەزنەۋىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش قارارىنى ماقۇللىدى.② قۇرۇلتاي يەنە توغرۇلبەگنى ئوغۇز قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانلىقىغا كۆرسەتكەندە، بۇ تەشەببۇسمۇ بىر ئېغىزدىن ماقۇللاندى.

توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1040 - يىلى 5 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدە مەرۋىدىن چىقىپ، 16 مىڭ ئاتلىقتىن تەركىب تاپقان ئوغۇز قوشۇنلىرىنى مەرۋى شاھ جاھاندىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دەندانقان مەيدانىغا ئەكەلدى. دەندانقان مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكس ئارىسىدا بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقا ناھايىتى ئەپلىك جاي ئىدى. ئوغۇزلارنىڭ ئىزىنى قوغلىشىپ كېلىۋاتقان سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىمۇ 50 مىڭ (ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ) كىشىلىك قوشۇن ۋە 300 جەڭ پىلىدىن تەركىب تاپقان ناھايىتى چوڭ كۈچ بىلەن دەندانقان مەيدانىغا يېتىپ كەلدى.

سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى بەش قولدەك بىلىدىغان توغرۇلبەگ ئۇنى تارمار قىلىدىغانلىقىدىن قىلچە گۇمان قىلمايتتى. چۈنكى، مەسئۇد ناھايىتى كەسكىن، قەتئىي، باتۇر سۇلتان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەركىبىدە، بۇددىست ھىندىلار، كۇردلار، ئەرەبلەر، تاجىكلار، تۈركلەر (ئوغۇز ۋە قارلۇقلار) بار ئىدى. بۇنداق خىلمۇ خىل دىنغا ئىشىنىدىغان ۋە مىللىي تەركىبى خىلمۇ خىل بولغان قوشۇننىڭ جەڭدە بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، غەيرەت كۆرسىتىشى

ناتايىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، غەزنەۋى قوشۇنلىرى پۈتۈن ئۈمىدىنى جەڭ پىللىرىغا باغلىغانىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئىككى قۇدرەتلىك قوشۇن مەرۋى شاھ جاھان بىلەن سىراكس ئارىسىدىكى دەندانىقان مەيدانىدا بىر - بىرىگە قارشى سەپ تارتىشتى. مىلادىنىڭ 1040 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدە، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر، قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالغان دەندانىقان ئۇرۇشى باشلاندى.

ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشى بىلەنلا، غەزنەۋىلەر جەڭ پىللىرىنى ئالدىغا سېلىپ ھۇجۇم قىلدى. توغرۇلبەگ قوماندانلىقىدىكى ئوغۇزلار پىللارغا قارىتىپ ئوقيادىن يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى. ئوغۇز ئوقلىرىدىن كۆزلىرى كور بولغان، بەدەنلىرى قانغا بويالغان جەڭ پىللىرى ئارقىغا يېنىپ قېچىشقا باشلىدى. پىللارنىڭ ھۇجۇمى قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، توغرۇلبەگ قوماندانلىقىدىكى ئوغۇز ئاتلىقلىرى سۇلتان مەسئۇد قوماندانلىقىدىكى غەزنەۋى قوشۇنلىرىغا ناھايىتى قاتتىق شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇش راسا قىزىغاندا، ئوغۇزلار ئۇشتۇمتۇتلا چېكىندى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلىغان غەزنەۋى قوشۇنلىرى چۆلدە خېلى ئۇزۇن يۈرۈپ ئۇسسۇزلۇق دەردىگە دۇچ كېلىپ ھالىدىن كېتىشكە باشلىغاندا، ئوغۇزلار ئارقىسىغا يېنىپلا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن غەزنەۋى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. توغرۇلبەگنىڭ تاكتىكىسى بويىچە ئوغۇزلار يالغاندىن چېكىنىپ، غەزنەۋى قوشۇنلىرىنى ئۇسسىتىپ، ھاردۇرۇپ تۇزاققا چۈشۈرگەنىدى.
ئۇرۇش ئەھۋالىدا ئەنە شۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە،

سۇلتان مەسئۇدنىڭ بىر قىسىم قوماندانلىرى ئوغۇزلارنىڭ دەھشەتلىك زەربىسىدىن قورقۇپ كەتكەنلىكىدىنمۇ ياكى ساداقەتسىزلىكىدىنمۇ توغرۇلبەگكە تەسلىم بولدى. بىر قىسىم قوماندانلىرى ئايرىلىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ سۇلتان مەسئۇد قىلچە ھودۇقمىدى. ئۇ، قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ئۇرۇش مەيدانىغا ئات سالدى. لېكىن ئۇنىڭ قورقۇمسىزلىقى، قەھرىمانلىقى رول ئوينىمىدى. سۇلتان مەسئۇدنىڭ تەسلىم بولمىغان قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. سۇلتان مەسئۇد ئۇرۇش مەيدانىدىن چىقىپ ناھايىتى تەستە قېچىپ قۇتۇلدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا ناھايىتى نۇرغۇن قان تۆكۈلگەن بولسىمۇ، ئوغۇزلار ناھايىتى چوڭ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە شانلىق غەلىبىگە ئېرىشتى. دەندانقان ئۇرۇشى ئاياغلاشقان ھامان، كەچتە، توغرۇلبەگ ئۇرۇش مەيدانىغا كەلتۈرۈلگەن ئالتۇن تەختكە چىقىپ ئولتۇردى. ئوغۇز بەگلىرى توغرۇلبەگنى تەبرىكلىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇدنىڭ قەھرىمانلىق شان ـ شۆھرىتى يەر بىلەن يەكسان بولدى. دەندانقان ئۇرۇشىدا، دۇنيانىڭ ئەڭ كۈچلۈك دۆلىتى ھېسابلانغان، ھىندىستان قۇرۇقلۇقىنى بويسۇندۇرغان غەزنەۋىلەر دۆلىتىنىڭ شان ـ شۆھرىتى ۋە قۇدرىتى تۈگىدى. غەزنەۋىلەر ئىراندىن مەھرۇم قالدى، ھىندىستان بىلەن ئافغانىستاننى ئارانلا ساقلاپ قالالىدى.

ئەڭ مۇھىم ۋەقە شۇ بولدىكى، دەندانقان ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەزنەۋىلەرنىڭ خوراساندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا

ھېچقانداق تەسىرى قالمىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغان سۇلتان مەسئۇدنىڭ
ئافغانىستاندا پۇت تىرەپ تۇرۇشىغا كۆزى يەتمەي، ھىندىس-
تانغا چېكىنىشكە بەل باغلىدى. ئۇ يېڭىدىن قوشۇن توپلاپ
ئاندىن ئوغۇزلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولىدى. سۇلتان مەسئۇد
مانا شۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ئۈچۈن، ئائىلە تاۋا-
بىئاتلىرىنى ۋە ئالتۇن-كۈمۈش قاتارلىق دۇنيا دەپىنىلەرنى
ئېلىپ، غەزنىدىن چىقىپ كەتتى. لېكىن ئۇ ھىندىستاندىكى
سىند ۋادىسىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى
ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى. ئۇلار سۇلتاننىڭ ئالتۇن - كۈمۈش
ۋە باشقا دۇنيا - دەپىنىلىرىنى بۇلىدى. سۇلتان مەسئۇدنى
تۇتۇپ باغلىدى. مەسئۇدنىڭ سۇلتانلىقى ئەمەلدىن قال-
دۇرۇلدى. ئاخىر، ئۇنىڭ ئوغلى غەزنەۋىلەر تەختىگە چىقتى.
قاماقتا ئېلىنغان سۇلتان مەسئۇد 1041 - يىلى (دەندانقان
ئۇرۇشىدىن يەتتە ئاي كېيىن) ئۆلتۈرۈلدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئافغانىستاندىكى گورىلار
(ئافغانلار) ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولۇۋالدى ۋە بارا -
باراكۆچىيىپ، غەزنەۋىلەرنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا
خەۋپ سېلىشقا باشلىدى.

دەندانقان ئۇرۇشىدا ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان
غەزنەۋىلەر سالجۇقىلار ۋە گورىلارنىڭ ئارقا - ئارقىدىن
بەرگەن قاقشاتقۇچ زەربىلىرى نەتىجىسىدە ئاجىزلاشقا باشلىدى.
خوراسان بىلەن ئافغانىستاننى قولىدىن بېرىپ قويغان
غەزنەۋىلەر ئاخىر بېرىپ، مىلادىنىڭ 1187 - يىلى گورىلار
تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

قۇدرەتلىك غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى 224 يىل ھۆكۈم سۈردى.

سۇلتان توغرۇلبەگ

(1063 — 1040)

توغرۇلبەگ توغرىسىدا، روما تارىخچىسى گىببون «روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى»دا مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«توغرۇلبەگنىڭ قارا نىيىتى بىلەن ئۇنىڭ قەھرىمانلىقى باپباراۋەر كېلىدۇ ··· ئۇ ئەزەربەيجان بىلەن مىدىيەنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، روما چېگرىسىغا يېقىنلاپ كەلدى. بۇ چوپان ئەلچى ئەۋەتىپ كونستانتىنپولنىڭ ئىمپېراتورىدىن (شەرقىي روما ئىمپېراتورى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ــ ئا) سېلىق تۆلەشنى ۋە ئۇنىڭ (توغرۇلبەگنىڭ ــ ئا) بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلغان.»③

ئوغۇزلار دەندانىقان ئۇرۇشىدا سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلىپ، دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان شانلىق غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دۇنيادا، تەخمىنەن 120 يىل (مىلادىنىڭ 1040 ـ يىلىدىن 1157 ـ يىلىغىچە)ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلدى. توغرۇلبەگ بىلەن چاغرىبەگلەر بۇ يېڭى قۇرۇلغان دۆلەتكە چوڭ دادىسى سال-

جۇقبەگنىڭ نامىنى قوللىنىپ، «سالجۇقىلار دۆلىتى» دەپ نام قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوغۇزلار سالجۇقىلار دەپ ئاتىلىپ، ئۇلار قۇرغان دۆلەت «سالجۇقىلار دۆلىتى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

ئوغۇز بەگلىرى يېڭى قۇرۇلغان ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە توغرۇلبەگنى سۇلتان قىلدى.

شۇ زاماندىكى تارىخچىلارنىڭ باھا بېرىشىچە، توغرۇلبەگنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگ ئاجايىپ ئادىل ۋە توغرا، ئادەتتىن تاشقىرى جەسۇر ۋە قەھرىمان، يۈرەكلىك، غەيرەتلىك، ناھايىتى سەممىي بىر ئىنسان بولسىمۇ، سۇلتان توغرۇلبەگ سىياسىي - دىپلوماتىيىگە ئۇستا، ئۇرۇش تەجرىبىسىگە باي ۋە ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە - تاكتىكىسىنى ئۇستىلىق بىلەن قوللىنىشتا ناھايىتى ئەپچىل ۋە چاققان بىر قەھرىمان بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر جەھەتتىكى قابىلىيىتى ئاكىسى چاغرىبەگدىن ئۈستۈن بولغاچقا، ئوغۇزلار ئۇنى ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە چىقارغانىدى.

سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى باشتا نىشاپور بولدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا پايتەخت تېھرانغا كۆچۈرۈلدى.

توغرۇلبەگ سۇلتان بولغاندا 45 ياشتا (ئۇ مىلادىنىڭ 995 - يىلى تۇغۇلغان) ئىدى. ئۇ 23 يىل سۇلتانلىق قىلدى. توغرۇلبەگ سۇلتان بولغان چاغدىكى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر تۆۋەندىكىچە بولغان:

سۇلتان توغرۇلبەگ يېڭى قۇرۇلغان سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۇنىڭ تېررىتورى-

يېرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن جىددىي تەدبىرلەرنى قوللاندى.
بۇنداق تەدبىرلەرنىڭ بىرى ئىمپېرىيە تېررىتورىيىسىنىڭ
ھەربىر رايونلىرىغا باش ۋالىيلار تەيىنلەش بولسا، يەنە
بىرى شەرقتە غەزنەۋىلەرگە داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ
قولىدىن بەزى مۇھىم شەھەرلەرنى تارتىۋېلىش. غەربتە بولسا،
ئەرەب ئاببابسلار خەلىپىلىكىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقىي روما
ئىمپېرىيىسىگە يۈرۈش قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.
مىلادىنىڭ 1041 - يىلى 2 - ئايدا، چاغرىبەگ بەلخ-
نى ئالدى. شىمالىي ئافغانىستان سالجۇقىلارنىڭ قولىغا
ئۆتتى. سالجۇقىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ چېگرىسىنى ھىندى-
رور دەرياسى، ۋابا تېغى ۋە ھىندۇقۇش تاغلىرى ئايرىپ تۇ-
راتتى. چاغرىبەگنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان بەلخقە ۋالىي
بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇ سالجۇقىلارنىڭ شەرقتىكى ۋىلايەتلى-
رىنى غەزنەۋىلەردىن مۇداپىئە قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى.
توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1045 - يىلى ئىشغال قىلىنغان خا-
رەزىمگە ئانۇشتېكىننى باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. مىلادى-
نىڭ 1047 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى خورا-
سانغا بېسىپ كىردى. ئالپ ئارسلان قاراخانى قوشۇنلى-
رىنى چېكىندۈردى. تۈزۈلگەن توختامنامىگە بىنائەن، قاراخا-
نىلار سالجۇقىلارنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر
بولدى.
ئالپ ئارسلاننىڭ قېرىندىشى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ
ئىراننىڭ جەنۇبىدا ناھايىتى مۇھىم ئىشغالىيەت ئىشلىرىنى
ئېلىپ باردى. ئۇ، بەلۇجىستان (ھازىرقى غەربىي پاكىستان)-
غىچە ئىشغال قىلدى. سالجۇقىلار ئۇممان دېڭىزى بىلەن بەسرى

قولتۇقىغىچە چىقتى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، قىزىل دېڭىز، قارا دېڭىز، ئوتتۇرا دېڭىزلارغىمۇ چىقتى.

چاغىرىبەگنىڭ يەنە بىر ئوغلى ياقۇتىبەگ، مىلادىنىڭ 1054 - يىلى سىيىستان(كىرمان بىلەن خوراسان ئارىسىدا)، مىكرانى(كىرمان بىلەن بەلۇجىستان ئارىسىدا)قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. خۇددى شۇ چاغلاردا، سۇلتان مەھمۇد (1041 — 1049) بىرنەچچە قېتىم بەلخقە ھۇجۇم قىلدى. ئالپ ئارسلان سۇلتان مەھمۇدنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە قوماندانلىرىنى ئەسىر ئالدى. تۈزۈلگەن توختامنامىگە بويىچە، ھىندۇقۇش تاغلىرى چېگرا قىلىپ بەلگىلەندى.

مىلادىنىڭ 1055 - يىلى سۇلتان توغرۇلبەگ ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى — باغدادقا قاراپ ماڭدى. باغداد ئابباسىيلار خەلىپىسىنىڭ پايتەختى بولسىمۇ، ئۇ يەردە پارسلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇۋەيھىلەر سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 932 - يىلىدىن 1055 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇۋەيھىلەر سۇلالىسىنى شىئە مەزھىپىدىكى ئېلى ئىبنى بۇۋەيھى قۇرغانىدى. مىلادىنىڭ 932 - يىلى قۇرۇلغان بۇ سۇلالىنىڭ تېررىتورىيىسىگە غەربىي ئىران ۋە ئىراق كىرەتتى. ئېلى ئىبنى بۇۋەيھىگە ئابباسىيلار خەلىپىسى قاھىر(932 — 934) «ئەمىرۇل ئۇمىرا» (خانلارنىڭ خانى) ئۇنۋانىنى بەرگەن. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەھمەت ئىبنى بۇۋەيھى مىلادىنىڭ 945 - يىلى باغدادقا بېسىپ كىرىپ، خەلىپە مۇستەكفى I (944 — 946) نى ئۆلتۈرگەنىدى.

بۇۋەيھىلار سۇلالىسى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ قانىتى

ئاستىدىكى پارس خانلىقى بولۇپ، ئۇ مىسىردىكى پاتىمە خەلىپىلىكىنىڭ شىئە مەزھىپىنى ئىران، ئىراق قاتارلىق جايلارغا تارقىتىشقا ناھايىتى ئاكتىپ ھەرىكەت قىلغانىدى.

پاتىمە خەلىپىلىكى (مىلادىنىڭ 909 ـ يىلىدىن 1171 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ شىمالىي ئافرىقا (تۇنىستا)دا قۇرغان دۆلىتى ئىدى. پاتىمە خەلىپىلىكىنى قۇرغانلار مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ قىزى پاتىمىنىڭ (ئەلىنىڭ رەپىقىسى) ئەۋلادلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ دۆلەتكە پاتىمە خەلىپىلىكى دەپ ئات قويۇلغان. پاتىمە خەلىپىلىكى مىلادىنىڭ 965 ـ يىللىرى كۆچىيىپ سۈررىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن. مىلادىنىڭ 973 ـ يىلى، پاتىمە خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى تۇنىستىن مىسىردىكى قاھىرەگە كۆچۈرۈلگەن. مىلادىنىڭ 1171 ـ يىلى پاتىمە خەلىپىلىكى سالاھىددىن ئەييۇبى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

مىلادىنىڭ 1055 ـ يىلى، ئابباسىيلار خەلىپىسى قايىم توغرۇلبەگنىڭ باغدادقا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشتىن قورقۇپ، باغدادتا قۇتبىدا توغرۇلبەگنىڭ نامىنى ئوقۇشنى ئەمر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خەلىپە قايىم دۇنياۋى ھاكىمىيەتتىن ۋاز كېچىپ، دىنىي داھىي بولۇشقا مەجبۇر بولدى. توغرۇلبەگنى بولسا بۇ دۇنيانىڭ ھۆكۈمرانى دەپ تونۇدى. بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ ئون كۈندىن كېيىن، سۇلتان توغرۇلبەگ باغدادقا كىرىپ كەلدى. بۇۋەيھىلەر سۇلالىسى يوق قىلىندى. سۈننىي مەزھىپىگە قارشى ھەرىكەتنىڭ باشلىقى (مىسىردىكى پاتىمىلەر سۇلالىسىنىڭ تەرەپدارى) ئارسلان بىساسىرى

(كېيىن چىقىشى ئوغۇز بولۇپ، خەلىپە قايىمنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرىدىن بىرى ئىدى) قاماققا ئېلىندى.

خەلىپە قايىم، سۇلتان تۇغرۇلبەگنى تەنتەنە بىلەن قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇيۇشتۇرۇلغان مۇراسىمدا، سۇلتان تۇغرۇلبەگكە يەتتە قۇر شان ـ شەرەپ تونلىرى ۋە يەتتە نەپەر قۇل تەقدىم قىلدى. بۇ، خەلىپىلىكتىكى يەتتە رايوننىڭ بەلگىسى ئىدى. مۇراسىم ئاياغلاشقان چاغدا، خەلىپە قايىم تۇغرۇلبەگنىڭ بەل كەمرىگە ئەڭ ئېسىل بىر جۈپ خەنجەرنى ئېسىپ قويدى. بۇ ئىككى خەنجەر سۇلتان تۇغرۇلبەگنىڭ شەرق ۋە غەربنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، دىنىي ھاكىمىيەت ئابباسىيلار خەلىپىسىگە، دۇنياۋى ھاكىمىيەت سۇلتان ئۇنۋانى بىلەن تۇغرۇلبەگكە ئۆتتى. تۇغرۇلبەگ باغدادنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى پايتەخت قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن دىققىتى غەربكە قارىتىلغانىدى.

تۇغرۇلبەگ باغدادقا كىرىپ، تۆت ئايدىن كېيىن خەلىپە قايىم تۇغرۇلبەگنىڭ قىزى خەلىچە ئارسلان خانۇنغا ئۆيلەندى.

تۇغرۇلبەگ 1055 ـ يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا باغدادتىن چىقىپ، غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئۇ موسۇل، دىياربەكرى ۋە باشقا رايونلارنى ئىشغال قىلدى.

تۇغرۇلبەگ باغدادتىن كەتكەندىن كېيىن، ئارسلان بىساسىرى قاماقتىن قاچتى. ئۇ، ئۆز ئەتراپىغا شىئەلەردىن كۈچ توپلىدى ۋە باغدادقا بېسىپ كىردى. خەلىپە قايىم ئۆزىگە سادىق قوشۇنلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئارسلان بىساسىرىغا

قارشى ئۇرۇشتى. خەلىپە يېڭىلدى. ئۇ باغداد يېنىدىكى بىر جايغا قامالدى. غالىب كەلگەن بىساسىرى قۇتبىدىن خەلىپە قايىم ۋە توغرۇلبەگنىڭ نامىنى چىقىرىپ تاشلىدى، شىئەلەرنىڭ تايانچى پاتىمىنىڭ نامى قۇتبىدا ئوقۇلىدىغان بولدى. ئارسلان بىساسىرى مىسىردىكى پاتىمە خەلىپىلىكىگە ساداقەت بىلدۈرۈپ، قاھىرەگە نامە يوللىدى.

سۇلتان توغرۇلبەگ باغدادتا يۈز بەرگەن ۋەقەدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپتى. ئۇ باغدادتىكى ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن يولغا چىقتى. توغرۇلبەگنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ئارسلان بىساسىرى باغدادتىن قاچتى.

توغرۇلبەگ باغدادقا كىرگەندىن كېيىن خەلىپە قايىم قاماقتىن ئازاد قىلىندى. سۈننىلەر تەنتەنە قىلدى. ئىسياندىن بۇرۇنقى تۈزۈم - قائىدىلەر ئۆز ھالىغا كەلدى 2-قېتىم باغدادقا كەلگەن توغرۇلبەگ خەلىپە قايىمنىڭ قىزى سىيد خاتۇنغا ئۆيلەنمەكچى بولدى. بۇ ئىشتىن خەلىپە قايىم ناھايىتى قورقتى. خەلىپە ئەگەر سىيد خاتۇن توغرۇلبەگكە ياتلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوغۇل تۇغۇلۇپ قالىدىغان بولسا، ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى ئابباسىيلارنىڭ قولىدىن سالجۇقىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ، دەپ ئويلىغانىدى. لېكىن، توغرۇلبەگنىڭ خىيالى ئۇنداق ئەمەس ئىدى، ئۇ، ھۆرمەت يۈزىسىدىنلا ئۇنىڭغا كۈيئوغۇل بولۇشنى ئىزدىگەنىدى. قانداق بولمىسۇن، بۇ نىكاھنىڭ مۇددىتى ئارقىغا سۈرۈلدى.

مىلادىنىڭ 1058 — 1059 - يىللىرى توغرۇلبەگ ئۈچۈن ناھايىتى خەتەرلىك يىللار بولدى. باغدادتا ئىسيان كۆ-

تۇرگەن ئارسلان بىساسىرى توغرۇلبەگنىڭ ئانا بىردادا باشقا ئۆگەي ئۇكىسى ئىبراھىم ئىنالنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغانىدى. خېلى بۇرۇنلا، مىكائىل بەگدىن (توغرۇلبەگنىڭ دادىسىدىن) تۇل قالغان توغرۇلبەگنىڭ ئانىسى يۇسۇپ ئىنالبەگ (مىكائىلنىڭ ئۇكىسى) كە ياتلىق بولغانىدى. ئىبراھىم ئىنال بولسا، ئەنە شۇ يۇسۇپ ئىنالدىن تۇغۇلغانىدى.

ئىبراھىم ئىنال مىلادىنىڭ 1058 - يىلى، توغرۇلبەگكە قارشى ئىسيان كۆتۈردى، ئۇ ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىگە ئىمپېراتور بولۇشنى ئىزدەيتتى. ئۇ ھەمداندىكى ناھايىتى كۈچلۈك قوشۇنغا قوماندان ئىدى. ئىبراھىم ئىنالنىڭ ئىسيانىنى ئۇنىڭ ئاكىسى ئىرتاش ياببغۇ (مىلادىنىڭ 1013 - يىلىدىن 1040 - يىلىغىچە ياببغۇ بولغان)نىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەت بىلەن مەھمۇت قوللىدى. ناھايىتى ھوشيار، تەدبىرلىك، دۆلەت ئەرباپلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ قابىلىيەتلىكى بولغان توغرۇلبەگ خوراساننىڭ باش ۋالىيسى ئالپ ئارسلانغا كەرماننىڭ باش ۋالىيسى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەككە، شەرقىي ئىدىرلىنىڭ باش ۋالىيسى ياقۇتبەگكە (بۇ ئۈچ بەگ چاغرىبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئىدى) ئەۋەتكەن بۇيرۇقىدا، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى ئېلىپ دەرھال كېلىشىنى ئۇقتۇردى.

مىلادىنىڭ 1059 - يىلى تېھران يېنىدىكى ھەفتەد بىلەند دېگەن جايدا، سۇلتان توغرۇلبەگ بىلەن ئىبراھىم ئىنال ئارىسىدا ناھايىتى قانلىق بىر ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتا ئىبراھىم ئىنال ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئەسىر چۈشتى. ئەسىر چۈشكەن سالجۇق بەگچەكلىرى ئوغۇزلارنىڭ قەدىمكى ئادىتى بويىچە ئۆز ئوقيالىرىنىڭ كىرىچلىرىدا بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

ئىبراھىم ئىنالنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇلۇپ، ئىككى يىلدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1060 - يىلى سۇلتان تۇغرۇلبەگنىڭ ئاكىسى چاغرىبەگ سىرئاكتا 70 يېشىدا (990 — 1060) ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇ مەرۋىگە دەپنە قىلىندى. چاغرىبەگنىڭ سەككىز ئوغلى، تۆت قىزى بار ئىدى. چاغرىبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئالپ ئارسلان خوراسانغا، قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ كىرمانغا، ياقۇتبەگ ئەزەربەيجانغا باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلەندى. چاغرىبەگنىڭ قىزلىرىدىن بىرى غەربىي قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانىغا، يەنە بىرى ئانا دولۇسالجۇقلىرىنىڭ ئاتىسى قۇتالمىشبەگكە (ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنىڭ ئوغلى)، تۆتىنچىسى بۇۋەيھى خانىغا ياتلىق قىلىندى.

سۇلتان تۇغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى سۈننىيلەرنىڭ تەسىرى ۋە ئابرويى كۆچەيدى ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. سۇلتان تۇغرۇلبەگ سۇلتان مەھمۇتنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدىكى سۈننىيلەرنىڭ ھەرىكىتىنى قوللىدى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشكە شەرت - شارائىت ھازىرلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ پۈتۈن سۈننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سەممىي ھۆرمىتى ۋە مۇھەببىتىگە ئىگە بولدى.

سۇلتان تۇغرۇلبەگنىڭ ۋاقتىدا، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە بۈگۈنكى ئىران، ئىراق، ئەزەربەيجان ۋە ئەرمەنىستان، ئافغانىستان، تۈركمەنىستان، قاراقالپاقىستان، ئۈست يۈرتى ۋە قىزىلقۇم چۆلى كىرگەن بولۇپ، يەر مەيدانى 3 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر

كېلەتتى. بۇ جايلاردىكى مەشھۇر شەھەرلەردە، ھۈنەر - سانا-ئەت، سودا - سېتىق ئىشلىرى بەك تەرەققىي قىلغان بولۇپ، دۇنياغا مەشھۇر ئىدى. بۇ جايلار ستراتېگىيە جەھەتتىمۇ ناھا-يىتى مۇھىم بولۇپ، ئوتتۇرا شەرققە، ئوتتۇرا ئاسىياغا، ھىن-دىستانغا، غەربتە بولسا، ئوتتۇرا دېڭىز مەملىكەتلىرىگە تەھ-دىت سېلىپ تۇراتتى.

سۇلتان توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1063 - يىلى 68 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى،ئۇ تېھراندا دەپنە قىلىندى. تارىخىي خاتى-رىلەرگە قارىغاندا، سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ ۋاپاتىدىن تۆت ئاي بۇرۇن خەلىپەنىڭ قىزى سىيىد خاتۇنغا ئۆيلەنگەنلىكى مەلۇم. يەنە باشقا تارىخىي مەنبەلەردە، سۇلتان توغرۇلبەگ باغدادتىن تېھرانغا كېتىۋاتقاندا (تويى مۇراسىمى تېھ-راندا ئۆتكۈزۈلىدىغان بولىدىكەن) يولدا ۋاپات بولغان، دېيىلىدۇ.

سۇلتان ئالپ ئارسلان

(1072 — 1063)

سۇلتان توغرۇلبەگ ئالەمدىن ئۆتۈپ بەتتە ئايدىن كې-يىن، سالجۇقىلارغا چاغرىبەگنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان سۇلتان بولدى.

ئۇ، مىلادىنىڭ 1064 - يىلى، ئىچكى جەھەتتىن خەتەر-لىك بىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. ئالپ ئارسلان سۇلتان بو-

لۇپ بىرىنچە ئاي ئۆتە ـ ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ مەرھۇم تاغىسى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (مىلادىنىڭ 1025 ـ يىلى ھىندىستاندىكى كالانجىر قورغاندا ئۆلگەن) نىڭ ئوغلى قۇتالمىشبەگ ئىسيان كۆتۈردى. قۇتالمىش بەگ شەرقىي ئانادولۇنىڭ باش ۋالىيسى بولۇپ، ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا 70 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بار ئىدى. قۇتالمىشبەگنىڭ ئىسيانىغا ئەزەربەيجان، ئەرمەنىستان ۋە ئىراقتىكى سالجۇق بەگلىرى تەرەپدار ئىدى.

ناھايىتى نۇرغۇن كۈچ توپلىغان قۇتالمىش بەگ ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى تېھراننى بېسىۋېلىشى ئۈچۈن يولغا چىقتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئالپ ئارسلان نىشاپوردىن تېھرانغا قاراپ ماڭدى. ئالپئارسلان قۇتالمىش بەگكە مەكتۇپ يوللاپ، ئىسيانىنىڭ دۆلەتكە ناھايىتى ئېغىر بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، ئۇنى خەتەرلىك يولدىن قايتىشقا ئۈندىدى. قۇتالمىش ئالپ ئارسلاننىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى. تېھران يېنىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇشتا قۇتالمىش ئۆلدى، ئىسيان باستۇرۇلدى. قۇتالمىشنىڭ ئوغۇللىرى سۇلايمان شاھ ۋە مەنسۇر بەگ بىلەن قۇتالمىشنىڭ ئۇكىسى رۇسۇل تېكىنلەر ئەسىر چۈشتى. ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن سالجۇق بەگلىرىگە ناھايىتى ئالىيجاناپلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنى قىلچە رەنجىتمەي، يۇقىرى مەنسەپلەرنى بەردى. نەتىجىدە، ئۇلار پۈتۈن ئاناتولۇنى بېسىۋېلىشتا ياخشى خىزمەت كۆرسەتتى.

ئالپ ئارسلان قۇتالمىشبەگنىڭ ئىسيانىنى باستۇرغاندىن كېيىن، ئاناتولۇغا كەلدى، ئۇكىسى ياقۇتبەگ،

ئەرمەنىستاننىڭ ۋانكۆلى بويىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. ئالپ ئارسلان گرۇجىستاننى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي كاۋكاز سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىندى. جەنۇبىي كاۋكازنىڭ سالجۇقلار قولىغا ئۆتۈپ كېتىشى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ قارا دېڭىزنىڭ شەرقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى.

ئالپ ئارسلان ئاناتولۇدىن قايتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 1065-يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، غەربىي قاراخانىلار بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىشقا ئاساس سالدى، كېيىن، غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى شەمسئەلمۇلىك(1068 — 1080) ئالپ ئارسلاننىڭ قىزى ئايشە خاتۇنغا ئۆيلەندى. شەمس ئەلمۇلكنىڭ ھەمشىرىسى تۈركان خاتۇن ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى سۇلتان مەلىك شاھ (1072 — 1092)غا ياتلىق بولدى.

ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1067 - يىلى خارەزمنى بېسىۋالدى. بۇ ئەھۋال غەربىي قاراخانىلارنى دەككە - دۈككىگە سېلىپ قويدى. ئالپ ئارسلان قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە (مىلادىنىڭ 1064 - يىلىدىن 1070 - يىلىغىچە) ئەرەب ياتىمە سۇلالىسىنىڭ قولىدىن مەككە بىلەن مەدىنەنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. سۇرىيە بويسۇندۇرۇلدى. ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1071 - يىلى مالازگىرد ئۇرۇشىدا، شەرقىي روما ئۈستىدىن غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى كېڭىيىپ ناھايىتى يىراقلارغا سوزۇلدى.

ئالپ ئارسلان مىلادىنىڭ 1070 - يىلى ۋان كۆلى بو-

يىدىكى ناھايىتى مۇستەھكەم بولغان مالازگىرد قورغانىنى ئالدى. ئالپ ئارسلاننىڭ پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىدىن ئەنسىرىگەن شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگېنىس ئۇلۇغ سالجۇقىلارنى تارمار قىلىشقا بەل باغلىدى.

ئىمپېراتور رومان دىئوگېنىس(مىلادىنىڭ 1067 ـ يىلىدىن 1071 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) مىلادىنىڭ 1071 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدە، 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ناھايىتى قۇدرەتلىك قوشۇننى باشلاپ كونستانتىنپولدىن شەرققە قاراپ يولغا چىقتى. روما قوشۇنلىرىنىڭ يۈك ـ تاقلىرى 3000 ھارۋا، بىرنەچچە ئون مىڭ تۆگە ۋە ئاتلارغا يۈكلەنگەنىدى. روما قوشۇنلىرىدا 1200 كىشى باشقۇرىدىغان ئاجايىپ قورال ــ شەھەر سېپىللىرىغا چىقىشتا ئىشلىتىلىدىغان مەنجانىقمۇ بار ئىدى.

ئىمپېراتور رومان دىئوگېنىس سىۋاشقا (ھازىرقى كىچىك ئاسىيادا) كەلگەندە، ھەربىي كېڭەش چاقىردى. كېڭەشتە سالجۇقىلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلىدىغان روما قوماندانلىرىدىن نىكفۇر ۋە يۈزدىن ئىراكانىئوست قاتارلىقلار ئىمپېراتور رومان دىئوگېنىسنى ئاگاھلاندۇرۇپ، سالجۇقىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلىنىشنى تەۋسىيە قىلدى. ئىمپېراتور ئۇلارنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالمىدى، يۈرۈشنى توختاتمىدى.

سالجۇقىلار ئىمپېراتورى ئالپ ئارسلان روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگېنىسنىڭ شۇنداق قۇدرەتلىك چوڭ قوشۇننى باشلاپ ھەيۋەت بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 50مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. سۇلتان ئالپ ئارسلان

ئاھايىتى جاپالىق ۋە خەتەرلىك يۈرۈشكە چىققان بۇ ۋاقىت-
نىڭ ئۆزىدە، ئىمپېراتور رومان دىئوگېنىسنىڭ ئالدىغا ساۋ-
تېكىن باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. ئىمپېراتور رومان دى-
ئوگېنىس ساۋتېكىن باشچىلىقىدىكى سالجۇق ئەلچىلىرى-
نىڭ يارىشىش تەكلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى ۋە ساۋتېكىن-
گە مۇنداق دېدى: «سەن بېرىپ سۇلتانىڭغا ئېيت! كېلەر
يىلى سۈلھ (يارىشىش) مۇزاكىرىلىرىنى تېھراندا باشلاي-
مەن. قوشۇنلىرىمنى ئىسفاھاندا قىشلىتىمەن، ئۇلاغ - ئۇلا-
مەكلىرىمنى ھەمەداندا باقىمەن».④

ئۆزىنى تەڭدىشى يوق ھەربىي سەركەردە دەپ ئا-
تىۋالغان روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگېنىسنىڭ بەكمۇ
غادايغان ھالدا قىلغان تەكەببۇرانە سۆزلىرىگە ساۋتېكىن
مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «ئاتلىرىڭىزنىڭ ھەمەداندا
قىشلايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن، لېكىن سىزنىڭ قەيەردە قىش-
لايدىغانلىقىڭىزنى بىلمەيمەن!»⑤

مىلادىنىڭ 1071 - يىلى 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدە،
سالجۇق قوشۇنلىرى بىلەن شەرقىي روما قوشۇنلىرى مالازگىرد
مەيدانىدا بىر - بىرىنىڭ ئۇدۇلىدا سەپ تارتىشقان. ئىككى
قوشۇننىڭ ئارىلىقىدىكى مۇساپە يەتتە كىلومېتىر بولۇپ، ئۇلار
بىر - بىرىنى ئېنىق كۆرۈشۈپ تۇرغان.

شۇ كۈنى (جۈمە كۈنى ئىكەن) نەچچە يۈزلىگەن خرىستىئان
پوپلىرى كرېستنى كۆتۈرۈشۈپ، ئاۋازلىرىنى ئېگىز كۆتۈ-
رۈپ ھوركىرىشىپ، روما قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەن ئۈستىدىن
غالىب بولۇشىنى ئەيسادىن تىلەپ، ئىنجىلنىڭ مۇقەددەس
ئايەتلىرىنى ئوقۇشقان، ئىمپېراتور رومان دىئوگېنىسنىڭ قو-

شۇنلىرى فرانسۇزلار، نورماندىلار، سلاۋيانلار، گىروزىنلار، ئابغازلار، ئەرمەنلەر، قىپچەقلەر (بۇلار ئوغۇز ئىدى)دىن ئىبارەت خرىستىئان دىنىغا ئىشىنىدىغانلاردىن تەركىب تاپقانىدى.

ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا، سۇلتان ئالىپ ئارسلان ئات ئۈستىدە ناھايىتى خاتىرجەم، سۈرلۈك قىياپەتتە ئولتۇ-رۇپ، بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ تاكتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، سالجۇق قوشۇنلىرىنى روما قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ماگدۇردى. ئىككى تەرەپتىن بىر-بىرىگە قارشى كېلىۋاتقان ئىككى چوڭ قوشۇن خۇددى دەھ-شەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك كۆتۈرۈلۈپ كېلىپ بىر - بىرىگە ئۆزىنى ئۇرغان. كەچ كىرىشكە ئاز قالغاندا، ئالىپ ئارسلان باشچىلىقىدىكى سالجۇق قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇن-لىرى ئۈستىدىن تولۇق غەلىبە قازانغان. ئالىپ ئارسلان يارىدار بولغان رومان دىئوگىنىسنى تىرىك تۇتۇۋالغان. ئامان قالغان روما قوشۇنلىرى قورال تاشلاپ سالجۇقىلارغا تەسلىم بولغان.

بۇ ئۇرۇش دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىن 45 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايلاشقان مالازگىرد قورغىنىنىڭ يېنىدا بولغانلىقى ئۈچۈن شۇ قورغان نامىدا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دېگەن نام بىلەن دۇنيا تارىخىغا كىرگەن.

ئالىپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا، ئۆز دۈشمەنلىرى-نى ئالداپ تارمار قىلىش ئۈچۈن ئاجايىپ بىر تاكتىكا قول-لانغان. ئۇنىڭ تاكتىكىسى بويىچە ئۇرۇش باشلىنىپ بىرەر-

ئىككى سائەت ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن سالجۇق قوشۇنلىرى چېكىنگەن. شەرقىي روما قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىۋاتقان سالجۇق قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ، ئۆزىنىڭ باش قوماندانلىق قارارگاھى جايلاشقان جايدىن خېلى يىراقلاشقاندا، ئالپ ئارسلان روما قوشۇنلىرىنى قورشىۋالغان. بۇنداق ئەھۋالغا ئۇچرىغان روما قوشۇنلىرى گاڭگىراپ قالغان ۋە روھى چۈشۈپ كەتكەن. ئالپ ئارسلان خۇددى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە، سالجۇق ئاتلىقلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئىمپېراتور رومان دىئوگىنىسقا ھۇجۇم قىلغان. ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا، سالجۇق قوشۇنلىرىدىن ئۈچ ھەسسە ئارتۇق بولغان شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ئاشۇنداق تاكتىكا قوللانغان.

مانا شۇ «مالازگىرد ئۇرۇشى» تارىختا ئاز سانلىق جەڭگىۋار قوشۇننىڭ تالانتلىق قوماندانىنىڭ باشچىلىقىدا، تەكەببۇر قوماندان باشچىلىقىدىكى كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غالىب كېلىدىغانلىقىنىڭ جانلىق مىسالى سۈپىتىدىمۇ ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى.

تارىختا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان بۇ ئۇرۇشتا، سۇلتان ئالپ ئارسلاننىڭ شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس باشچىلىقىدىكى روما قوشۇنلىرى ئۈستىدىن قازانغان ئالەمشۇمۇل شانلىق غەلىبىسىنىڭ خەۋەرلىرى شەرق ۋە غەرب دۇنياسىنى ھەيرەتتە قالدۇردى، بولۇپمۇ خرىستىئان دۇنياسى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ، خۇددى كەچ كۈز غازاڭلىرىدەك تىترەپ كەتتى.

ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن رومان دىئوگىنىسقا ئۆزى

نىڭ مەغرۇر، مەردانە ۋە ئالىيجانابلىق خىسلەتلىرىنى نامايان قىلدى. بۇنىڭغا رومان دىئوگىنىس ھەيران قالدى. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىسقا خۇش چىراي بىلەن سەممىي قىزغىن مۇئامىلىدە بولدى. ئالپ ئارسلان ئۇنىڭغا، قوشنا دۆلەتلەرگە ئىناق ۋە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولمىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ جەڭدىكى كەتكۈزگەن تاكتىكا خاتالىقلىرىنى ئەسلىتىپ قويدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئوغۇزلارنىڭ دالا جېڭىدە قوللانغان تاكتىكىسىنىڭ دۈشمەن تاكتىكىسىدىن ئۈستۈن، جانلىق تاكتىكا ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇزلارنىڭ ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان جەڭگىۋار بىر ئەنئەنە ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتتى. ئالپ ئارسلان رومان دىئوگىنىس بىلەن بىتىم تۈزدى. بىتىمگە بىنائەن، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى سالجۇقىلارغا قارام دۆلەت ھالىغا چۈشۈرۈپ قويۇلدى. چۈنكى، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى شۇنىڭدىن باشلاپ، سالجۇقىلارغا ھەر يىلى نۇرغۇن مىقداردا ئالتۇن - كۈمۈش يوللاپ، ئالۋان - ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. كېيىن ئالپ ئارسلان، رومان دىئوگىنىسنى كونىستانتىنپولغا يولغا سېلىپ قويدى. ئۆز دۈشمىنى ئالدىدا ناھايىتى خىجىل بولۇپ، ئۆزىنىڭ قىلمىشلىرىغا پۇشايمان قىلغان رومان دىئوگىنىس، ئالپ ئارسلاندىن بۇنداق ئىلتىپاتنىڭ بولىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئەكسىچە ئۇ، ئەسىر چۈشكەندە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىمەن دەپ ئويلىغانىدى.

ئالپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدىن كېيىن، 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ يولغا چىقتى. ئالپ ئارسلان ئالغا ئىلگىرىلەپ ئامۇدەريادىن ئۆتـ

تى. ئۇ، دەريا بويىدا غەربىي قاراخانىلارنىڭ يۇسۇپ ئاتلىق بېگىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، ئۇرۇشتا يۇسۇپبەگ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىر چۈشتى. ئالپ ئارسلان ئەسىر چۈشكەن يۇسۇپبەگ بىلەن گەپ تالىشىپ تاكاللىشىپ قالغاندا، يۇسۇپبەگ يېنىدا يوشۇرۇۋالغان خەنجىرىنى چىقىرىپ، ئالپ ئارسلاننىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى. سالجۇقلار يۇسۇپبەگنى چاناپ قىيما - چىيما قىلىۋەتتى. ئالپ ئارسلان بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن ئۆلدى. جەسىتى مەرۋىگە كەلتۈرۈلۈپ دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ قەبرە تېشىغا مۇنداق دەپ يېزىلدى:

«سىز، ئالپ ئارسلاننىڭ بېشىنى مەغرۇر كۆتۈرۈپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەنسىز.

مەرۋىگە كەلگەندە، ئۇنىڭ بېشىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر يەر تېگىدە ياتقانلىقىنى كۆرىسىز.» ⑥

سۇلتان مەلىك شاھ

(1092 — 1072)

ئالپ ئارسلاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى غەربىي قاراخانىلارنى قىسقا بىر مۇددەتكە بولسىمۇ خېلى روھلاندۇردى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانى نەسىر ئىبنى ئىبراھىم (شەمسىل ئەلمۇلك) مىلادىنىڭ 1072 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدە تىرمىز ۋە بەلخنى بېسىۋالدى. لېكىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، سالجۇقلار تىرمىز بىلەن بەلخنى قاراخانىلاردىن تارتىۋالدى.

مىلادىنىڭ 1072 - يىلى سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ

تەختكە ئالپ ئارسلاننىڭ 17 ياشلىق ئوغلى سۇلتان مەلىك شاھ ئولتۇردى. دەل شۇ پەيتتە، سۇلتان مەلىك شاھنىڭ تاغىسى قارائارسلان كاۋۇرتبەگ (ئالپ ئارسلاننىڭ ئاكىسى) ئىسيان كۆتۈرۈپ تەختنى تارتىۋالماقچى بولىدى. ئۇنىڭغا ئۇكىسى مەلىك ئوسمان ياردەملەشتى. سۇلتان مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1073 - يىلى چىگىل كەنتىدە بولغان ئۇرۇشتا، ئىسيانچى تاغىسىنى مەغلۇپ قىلدى. قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگ ئۆلدى، ئۇنىڭ ئۇكىسى مەلىك ئوسمان ئەسىر چۈشتى.

كىرماننىڭ باش ۋالىيسى قارا ئارسلان كاۋۇرتبەگنىڭ (كىرمانغا مىلادىنىڭ 1041 - يىلىدىن 1073 - يىلىغىچە باش ۋالىي بولغان) ئىسيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزىنىڭ غەربتىكى كۈچلۈك قوشنىلىرى بولغان شەرقىي روما بىلەن مىسىردىكى ئەرەب پاتىمە سۇلالىسىگە قاراشلىق جايلارنى ئىشغال قىلىشقا بەل باغلىدى. سالجۇقىلار مىلادىنىڭ 1076 - يىلى سۈرىيە بىلەن پەلەستىننى ئىشغال قىلدى. شام شىرىپ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، پاتىمە خەلىپىسىنىڭ نامى قۇتبىدىن چىقىرىلدى، قۇتبىدا ئابباسىيلار خەلىپىسى بىلەن سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئىسمى ئوقۇلىدىغان بولدى. سالجۇقىلار مىلادىنىڭ 1078 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىگە قاراشلىق كاۋكازىيىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

سۇلتان مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1087 - يىلى باغدادقا كېلىپ، قىزى مەھمەلىك خاتۇننى خەلىپە موقتىدىغا (مىلادىنىڭ 1075 - يىلىدىن 1094 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ياتلىق قىلدى.

سالجۇقىلار مىلادىنىڭ 1090 - يىلى ھىجازغا كەلدى.

مەككە بىلەن مەدىنەمۇ ئىشغال قىلىندى. مىلادىنىڭ 1092 ـ يىلى يەمەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى سالجۇقىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

سۇلتان مەلىك شاھ ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان 20 يىل ئىچىدە سالجۇقىلارنىڭ شەرقىي روما بىلەن ئەرەب پاتىمە خەلىپىلىكىگە قارايدىغان جايلارغا قىلغان يۈرۈشلىرىنىڭ بەزىلىرىگە سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان بولسا، بەزىلىرىگە ئۇنىڭ بەگلىرى يېتەكچىلىك قىلدى.

ئەمما سالجۇقىلارنىڭ قاراخانىلارغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزى يېتەكچىلىك قىلغان، مەسىلەن، مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى سۇلتان مەلىك شاھ نىھايىتى كۆپ سانلىق سالجۇق قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئامۇدىن ئۆتۈپ ماۋەرەئۇننەھرىگە بېسىپ كىردى. ئۇ غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندكە قاراپ ماڭدى. سۇلتان مەلىك شاھ شەمس ئەلمۇلىككە جازا بەرمەكچى ئىدى. شەمس ئەلمۇلىك پايتەختنى تاشلاپ چىقتى. لېكىن سالجۇقلارنىڭ ئۇلۇغ، ئالىيجاناب ۋەزىرى نىزام ئەلمولىك (پارس)نىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق بىتىمى تۈزۈلدى. ئېھتىمال، توركان خاتۇن (غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىم بۆرە تېكىننىڭ ھەمشىرىسى) شۇ چاغدا مەلىك شاھقا ياتلىق بولغان بولسا كېرەك. مەلىك شاھ تىرمىزغا ئۆز ئىنىسى مەشھۇر بەگلىرىدىن بىرى ساۋتېكىننى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ماۋەرەئۇننەھرىدىن قايتىپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 1080 - يىلى شەمس ئەلمۇلىك ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇكىسى خىزىرخان ئولتۇردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا (1080 — 1081) مەدەنىيەتكە، بولۇپمۇ شېئىرىيەتكە ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەنىكەن، ئۇنىڭ ئۇكىسى ئەھمەتخان I نىڭ ۋاقتىدا (1081 — 1095)، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن سالجۇقىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇنىڭغا بەلخ بىلەن تېرمىزنى تالىشىش سەۋەب بولدى.

مىلادىنىڭ 1089 - يىلى، سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرەئۇننەھرگە بېسىپ كىرىپ، بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالغاندا، ئۇ شەھەرلەرگە سالجۇق بەگلىرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. مەلىك شاھ غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى بېسىۋالغاندا، ئەھمەت خان I نى ئەسىر ئالغان. ئۇنى دەرھال سالجۇقىلارنىڭ پايتەختى ئىسفاھانغا ئەۋەتىۋەتكەن.

سۇلتان مەلىك شاھ ماۋەرەئۇننەھردىن قايتىپ كەتمەستىن، يۈرۈشىنى داۋاملاشتۇرۇپ شەرققە بۇرۇلۇپ، قەشقەرگە قاراپ ماڭغان. سۇلتان مەلىك شاھ ئۆزكەنتكە يېتىپ كەلگەندە، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ چوڭ خانى ھارۇن بوغراخان II (ئەبۇلھەسەن) مەلىك شاھنىڭ ئالدىغا — ئۆزكەنتكە كەلگەن. ھارۇن بوغراخان سۇلتان مەلىك شاھقا ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ، ئۇنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمران ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭ نامىدا پۇل زەرپ قىلىشقا، ئۇنىڭ نامىنى قۇتبىدا ئوقۇشقا ماقۇل بولغان. سۇلتان مەلىك شاھ ھارۇن بوغراخاننىڭ ئۆزىنى ئۇنچىلىك ھۆرمەتلەپ قىلغان مۇئامىلىسىدىن تەسىرلىنىپ، مىلادىنىڭ 1089 - يىلى ئۆزكەنتتىن

دىن قايتىپ كەتكەن. مىلادىنىڭ 1092 ـ يىلى سۇلتان مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا غەربىي قاراخانىلار بىلەن شەرقىي قاراخانىلار مۇستەقىللىق ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالالىغان.

ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 1090 ـ يىلى ئىسفاھاندىن سەمەرقەنتكە ئۆزىتىپ قويۇلغان. چۈنكى، مەلىك شاھ ئالدىدا ناھايىتى يۇقىرى ھۆرمەت ۋە ئابرويغا ئىگە بولغان تۈركان خاتۇن (غەربىي قاراخانىلارنىڭ بېكەسى)نىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن، سۇلتان مەلىك شاھ ئەھمەتخانغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭ غەربىي قاراخانىلارغا داۋاملىق ھۆكۈمران بولۇشىغا قوشۇلغان. سۇلتان مەلىك شاھ ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، غەربىي قاراخانى بېكەلىرىدىن تۈركان خاتۇنغا (شەمس ئەلمولكنىڭ سىڭلىسى) يەنە شەمس ئەلمولكنىڭ تاغىسى شاھزادە ئەيسانىڭ قىزى ھىلالىيەگە ئۆيلەنگەن. سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ۋارىسى سۇلتان مەھمۇت تۈركان خاتۇندىن تۇغۇلغانىدى.

ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 1090 ـ يىلى ئىسفاھاندىن سەمەرقەندگە قايتىپ كېلىپ، بەش يىلدىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1095 ـ يىلى)، مەھكىمە شەرئىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مۇتەئەسسىپ، جاھىل دىنىي كۈچلەر ھەربىي باشلىقلارنى ئەھمەتخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتقان، ئىسيانچىلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان ئەھمەتخانغا ئۇلار قانداقتۇر دىنغا قارشى چىقتى دېگەن تۆھمەتنى چاپلىغان ۋە ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان.

بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئۈچ يىل بۇرۇن، مىلادىنىڭ 1092 ـ يىلى سۇلتان مەلىك شاھ 37 يېشىدا (ئۇ، مىلادىنىڭ 1055 ـ يىلى تۇغۇلغانىدى) ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ جەسىتى ئىسفاھانغا دەپنە قىلىنغان.

سۇلتان مەلىك شاھ دەۋرىدە ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچقا يەتكەنىدى. ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىگە ئىران، ئافغانىستان، شىمالىي ھىندىستان، ماۋەرەئۇننەھرى، جەنۇبىي كاۋكاز، داغىستان، ئانادولۇ (كىچىك ئاسىيا) ئىراق، سۇرىيە، پەلەستىن، ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى، كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىدىكى تاقىم ئاراللار كىرگەن. ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى 15 مىليون كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى. ئىمپېرىيىنىڭ تېررىتورىيىسى، قارا دېڭىز، ئېگەي دېڭىزى، مەرمەر دېڭىزى، ئوتتۇرا دېڭىز، قىزىل دېڭىز، ئومان دېڭىزى، بەسرى قولتۇقى، ھىندى ئوكيانغا تۇتىشىپ تۇراتتى.

سۇلتان مەلىك شاھ تەختكە چىقىش بىلەنلا، ھەربىي قوشۇنغا مائاش بېرىش تۈزۈمىنى ئورناتقان. بۇنداق مائاش ئۈچۈن ھەر يىلىغا 700 مىڭ ئالتۇن دىنار كەتكەن. بۇنداق مائاش سالجۇقىلارنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرىغا بېرىلگەن بولسا كېرەك. مەلىك شاھ دەۋرىدە، سالجۇقىلار زۆرۈر تېپىلىپ قالسا، 1 مىليون كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلالايدىغان ئەھۋالغا كەلگەن.

سۇلتان مەلىك شاھ، ئىلىم ـ پەنگە ناھايىتى كەڭ شەرت ـ شارائىت ياراتتى. ئۇنىڭ دەۋرىدە، كۆپلىگەن دانىش

مەن پەيلاسوپلار، تارىخچىلار ۋە ئەدىبلەر يېتىشىپ چىقتى.
مەلىك شاھ دۆلەتىنىڭ يىللىق بۇدجېتى ھېسابىدىن (يىللىق بۇدجېت 43 مىليون دىنار ئىدى) 300 مىڭ ئالتۇن دىنارنى كەمبەغەللەر ۋە ئىلىم ـ پەن خادىملىرى ئۈچۈن ئاجراتقانىدى.
مەلىك شاھ دەۋرىدە ئۇنىڭ باش ۋەزىرى نىزام ئەل ـ مۇلىك نامى بىلەن «نىزامىيە مەدرىسلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مەكتەپلەر باغداد، ئىسفاھان بەسرى، نىشاپور، ھىرات، مەرۋى، بەلخ، ئامول، موسۇل قاتارلىق شەھەرلەردە قۇرۇلغانىدى... ھەربىر مەدرىسىنىڭ چوڭ كۇتۇپخانىلىرى، مۇساپىرخانىلىرى ۋە يېتەرلىك ۋەخپە يەرلىرى بار ئىدى.»
نىزام ئەلمۇلىك (1092 — 1118) مەلىك شاھنىڭ ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنى ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىشىدا، ئىلىم ـ پەننىڭ گۈللەپ ياشنىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇ پارس تىلىدا «سىياسەتنامە» ناملىق ئۆلمەس بىر ئەسەر يازغان. نىزام ئەلمۇلىك، ئالپ ئارسلانغا ۋە مەلىك شاھقا باش ۋەزىر بولۇپ تۇرغان چاغلاردا (مىلادىنىڭ 1064 ـ يىلىدىن 1092 ـ يىلىغىچە) ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك، ئەڭ ئاۋات، ئەڭ باي، ئەڭ مەدەنىيەتلىك بىر باسقۇچقا يەتكەنىدى. نىزام ئەلمۇلىك ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام شەرقىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغانىدى، ئۇنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەدبىرلىرىدىن («سىياسەتنامە»سى بويىچە) تۈرك ۋە ئىسلام دۆلەتلىرى ئۈلگە ئالغان.
سۇلتان مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىر

مەزگىل (مىلادىنىڭ 1092 ـ يىلىدىن 1118 ـ يىلىغىچە) تەخت تالىشىش كۈرىشى داۋام قىلدى.

سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئەھمەت، بەركىيارۇق، مەھمەدتاپار، سەنجەر، مەھمۇت، جەپەر، توغرۇل، خۇمار ئاتلىق توققۇز ئوغلى بار ئىدى. بۇلاردىن سۇلتان مەھمۇت، بەركىيارۇق، مەھمەدتاپار، سەنجەر قاتارلىق تۆت ئوغلى ئۇلۇغسالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى سۇلتان مەھمۇت (غەربىي قاراخانى بېگىسى تۈركان خاتۇندىن تۇغۇلغان) تەختكە چىقىرىلدى. ئەمدىلا بەش يېشىدىن ياشقا كىرگەن سۇلتان مەھمۇت (1092 — 1093) ئىككى ئايدىن كېيىن بەركىيارۇق تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلدى. بەركىيارۇق (1093 — 1104) ئوغلى مەلىك شاھ II تەرىپىدىن، مەلىك شاھ II (1104 — 1105) تاغىسى مەھمەدتاپار تەرىپىدىن، مەھمەدتاپار (1105 — 1118) قېرىندىشى سەنجەر تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلگەن. بۇنداق ۋەقەلەر تىنچ يول بىلەن ئەمەس، قانلىق ئۇرۇشلار ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشقان. ئۇلۇغ سالجۇقلار تەختىگە سۇلتان سەنجەر ئولتۇرغاندىن كېيىنلا، تىنچلىق ـ بىرلىك ھالىتى بارلىققا كەلدى.

ئىزاھلار:

①② دەلىماز ئوزتونا «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» I توم تۈركچە 382 ـ بەت.
③ بىشى، سىككىس: «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە 336 ـ بەت.
④⑤ يەلماز ئوزتونا: «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» II توم تۈركچە 418 ـ بەت.
⑥ بىشى، سىككىس: «ئافغانىستان تارىخى» خەنزۇچە 342 — 343 ـ بەتلەر.

ئون تۆتىنچى باب قىتانلار ۋە قاراخانىلار

قىتانلارنىڭ كېلىپ چىقىشى

قاراخانىلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، قىتانلارغا ۋە خارەزىم شاھلىقىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى.

قىتانلار قەدىمكى چاغلاردا ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدە ياشىغان خەلق ئىدى. قىتانلار تۇڭگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان سىيانپىلاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلارغا مەلۇم دەرىجىدە موڭغۇل ئېلېمېنتلىرىمۇ ئارىلاشقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار ھونلار دەۋرىدە (مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى III ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە) ھونلارغا، سىيانپىلارغا بېقىنىپ كەلگەن. قىتانلار ئاۋار قاغانلىقى دەۋرىدە، كۆك تۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە شۇ قاغانلىقلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان. قىتانلار شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان دەۋرىدە ئىسيان كۆتۈرگەن بولسىمۇ، تۇنيۇقۇق باشچىلىقىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.

قىتانلار ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى كۆچپ-شكە باشلىغان ۋاقتىدىن تارتىپ (مىلادىنىڭ 745 - يىلىدىن باشلاپ)، شەرقىي ئۇيغۇرلار 840 - يىللىرى غەربكە كۆچۈپ، سىياسىي مەركىزىنى ئۆتۈكۈندىكى قارابالغاسۇندىن، تەگرىتاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىگە يۆتكەپ كەتكۈچە، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىغا قارىغان.

قىتانلار مىلادىنىڭ 916 - يىلى، جۇڭگو تارىخچىلىرى لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىغان دۆلەتنى تەشكىل قىلغان. قىتانلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 916 - يىلىدىن 1125 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) كۈچەيگەن چاغلاردا، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان بويلىرىدىن تارتىپ، شىمالدا بايقال ئەتراپلىرىغىچە، غەربتە شەرقىي ئالتايغا قەدەر بولغان جايلار كىرگەن.

قىتانلار، مىلادىنىڭ 920 - يىلى موڭغۇلىيىگە بېسىپ كىرىپ، بۇ جايدا 80 يىل ياشىغان (مىلادىنىڭ 840 - يىلىدىن 920 - يىلىغىچە) قىرغىزلارنى ئەسلى يۇرتلىرىغا قوغلىغان. قىرغىزلار مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەنەي بويلىرىدىن موڭغۇلىيىگە كۆچۈپ كەلگەندى.

قىتانلار مىلادىنىڭ 970 - يىلى 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا ھۇجۇم باشلاپ، سۇڭ سۇلالىسىگە تەھدىت سالغان. قىتانلار مىلادىنىڭ 995 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مۇھاسىرىگە ئالغان. سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى قىتانلارغا يان بېرىشكە مەجبۇر

بولۇپ، توختامنامە تۈزگەن. توختامنامە بويىچە، سۇڭ سۇلالىسى قىتانلارغا ھەر يىلى 200 مىڭ توپ ئارىلاشما يىپەك رەخت، 100 مىڭ سەر كۈمۈش تۆلەپ بېرىدىغان بولغان.

مانا شۇ قىتانلار دۆلىتىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسىگە تۇتاش ئىدى. قىتانلار، XI ئەسىرگە كەلگەندە، ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. مىلادىنىڭ 1120 - يىلى جۇرجىتلار ئىسيان كۆتۈردى ۋە ئاخىر مىلادىنىڭ 1124 - يىلى قىتانلار دۆلىتىنى يوقاتتى.

جۇرجىتلاردىن مەغلۇپ بولغان قىتانلارنىڭ بىر قىسمى قىتان شاھزادىسى يىلوداشى باشچىلىقىدا غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ، يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىغا بارغان. قىتانلار ئۇ يەردە يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالىڭىغا ئۇچرىغان. كېيىن، غەربىي جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ، قاراخانىلاردىن پاناھ ئىزلىگەن.

شەرقىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار

شەرقىي قاراخانىلار تېررىتورىيىسىگە يەتتەسۇ، ئىلى ۋادىسى، قەشقەر، يەركەن، خوتەن، پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمى كىرەتتى. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالدىكى چېگرىسى كۇچانىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغانىدى. كېيىن پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىمۇ قوشۇۋېلىنغان.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتى شەرقىي

ۋە غەربىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىگە سۇلايمان ئارسلانخان ھۆ-كۈمران بولدى. ئۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى مۇھەممەت بوغراخان بىلەن بولغان مۇنا-سىۋەتنى بارغانسېرى يامانلىشىپ كەتكەنىدى. مىلادى-نىڭ 1056 - يىلى مۇھەممەت بوغراخان (ئۇ شۇ چاغدا تا-لاس ۋە ئىسفىجاپ قاتارلىق جايلارغا ھاكىم ئىدى) ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخاندىن تەختنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش قوز-غىدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان سۇلايمان ئارسلانخان ئەسىر چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن شەرقىي قاراخانى-لارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. قاراخانىلار تەختىگە ئولتۇرغان مۇھەممەت بوغراخان 15 ئايدىن كېيىن تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىنگە (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى) ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولدى. شۇ چاغدا مۇھەممەت بوغراخان (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ چوڭ دادىسى) نىڭ كىچىك خوتۇنى ئۆز ئوغلى ئىبراھىم (مۇھەم-مەت بوغراخاننىڭ كىچىك ئوغلى) نى قاراخانىلار تەختىگە چىقى-رىشنى قەستلىدى. مانا شۇ ئىبراھىمنىڭ ئانىسى، مۇھەممەت بوغراخاننىڭ تەختنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتە مۇھەممەت بوغراخان ۋە ھۈسەيىن قاتارلىق قاراخانى ھۆكۈمرانلىرىنى زەھەرلەپ ئۆل-تۈردى. شەرقىي قاراخانىلار تەختىگە چىققان ئىبراھىم مى-لادىنىڭ 1058 - يىلى ئۆزىگە بويسۇنمىغان بارسغان ھاكى-مى ئىنال تېكىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. بۇ

ۋەقەدىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كەنجى ئوغلى (مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ ئۆكىسى) توغرۇل قاراخان يۈسۈپ (مەھمۇتخان) تەختكە چىقتى.

بۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قانلىق ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، مەھمۇت قەشقەرى قەشقەردىن قېچىپ كەتكەن. ئۇ ئۆلتۈرۈلۈشتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ، تۈركىي خەلقلەر ياشىغان جايلارنى ئون نەچچە يىل ئايلىنىپ يۈرۈپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۈچۈن ماتېرىيال توپلىغان. كېيىن باغدادقا كېلىپ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يازغان ۋە ئۇنى مىلادىنىڭ 1074 - يىلى باغداد خەلىپىسى مۇقتەدى (1094 — 1075) غا تەقدىم قىلغان.

شەرقىي قاراخانلاردا يۈز بەرگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان غەربىي قاراخانلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان (ئىبراھىم بۆرە تېكىن) شەرقىي قاراخانلاردىن پەرغانە ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى تارتىۋالدى.

ئىبراھىمخان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانلار تەختكە چىققان توغرۇل قاراخان دەۋرىدە (1058 — 1074) يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يازدى ۋە ئۇنى مىلادىنىڭ 1069 - يىلى توغرۇل قاراخاننىڭ ئورۇنباسارى ئوبۇلھەسەن تابغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا كېيىن يەنە توختىلىمىز.

مىلادىنىڭ 1068 - يىلى غەربىي قاراخانلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان ئالەمدىن ئۆتتى. دەل شۇ چاغدا، مىلادىنىڭ 1058 - يىلى، شەرقىي قاراخانلار غەربىي قاراخانلار بېسىۋالغان پەرغانە ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇرۇشتىن كېيىن تۈزۈلگەن

توختامنامە بويىچە، سىر دەريادىن تارتىپ خوجەندكىچە بول-
غان جايلار شەمىس ئەلمۇلككە، پۈتۈن پەرغانە شەرقىي
قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە تەۋە بولدى. مىلادى-
نىڭ 1074 - يىلى توغرۇل قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ-
نىڭ ئورنىغا ئوغلى توغرۇل تېكىن ۋارىسلىق قىلدى. لې-
كىن ئىككى ئايدىن كېيىن ئوبۇلھەسەن تابغاچ بوغراخان
توغرۇل تېكىننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزى تەختكە چىقتى.
ئوبۇلھەسەن تابغاچ بوغراخان تاغىسى توغرۇل خاقان
يۈسۈپكە 16 يىل ئورۇنباسار خان بولدى (1059 — 1075)
ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزى شەرقىي قاراخانىلارنى 27 يىل سوردى.
بۇ چاغدا (1075 — 1102) ئۇ تابغاچ بوغراخان دەپ ئاتال-
ماي، ھارون بوغراخان دەپ ئاتالدى. ھارون بوغراخاننىڭ
بۇندىن باشقا يەنە «ئادالەت ۋە دىننىڭ ھامىيسى، دىننىڭ
شان - شەۋكىتى ۋە شەرقنىڭ پادىشاھى» دېگەن ئۇنۋانى بار ئىدى.
ھارون بوغراخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە،
شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىدە ئىلىم - پەن ئاجايىپ بىر
گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى. ئۇ ئورۇنباسار-
خان بولۇپ تۇرغان چاغدا، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى مەي-
دانغا كەلگەن بولسا، كېيىن ئابدۇجەپپارنىڭ: «تارىخ
ئەل كاشغەرى» («قەشقەر تارىخى») ناملىق ئەسىرى مەيدان-
غا كەلدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.
شۇنداق بولسىمۇ، «قەشقەر تارىخى» دېگەن مۇھىم مەزمۇنلار-
نى ئىسپاتلەپ بېرىشكە ياراىدىغان بىرقانچىلىگەن ئۈزۈندى-
لەر، XIV ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى جامال قەرشى-
نىڭ ئەرەب تىلىدا يازغان«سورراھە لۇغەتىنىڭ تولۇقلانمىسى»

دېگەن ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن.

ھارون بوغراخان Ⅱ مىلادىنىڭ 1102 ـ يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ تىرمىزنى سالجۇقلاردىن تارتىۋالدى. لېكىن سۇلتان سەنجەر ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلارنى تىرمىزدىن قوغلاپ چىقاردى.

ھارون بوغراخان Ⅱ (ئۇبۇلھەسەن) شەرقىي قاراخانىيلارغا تابغاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا 16 يىل ئورۇنباسار قاغان، 27 يىل چوڭ قاغان بولۇپ مىلادىنىڭ 1103 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت ئارسلانخان ئولتۇردى. ئەھمەت ئارسلانخان(1102 ــ 1128)مىلادىنىڭ 1105 ـ يىلى مەھمۇت ئىبنى ئابدۇل جېلىل ئەلىي كاشغىرى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باغدادتىكى ئەرەب ئابباسىيلەر خەلىپىسى مۇستازىر (1094 ــ 1118)نىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. خەلىپە مۇستازىر ئەھمەت ئارسلانغا «نور ئادداۋلا ــ دۆلەتنىڭ نۇرى» دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى.

ئەھمەت ئارسلانخاندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتى قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

1125 ـ يىلى يەنسەي بويلىرىدىن قېچىپ قاراخانىيلاردىن پاناھ ئىزدىگەن قىتانلار شىمالىي ئىلىكخانىنىڭ روخسىتى بىلەن ئىمىل (ھازىرقى دۆربىلجىن)دا ماكانلاشقانىدى. ئۇلار شۇ چاغدا، 40 مىڭ تۈتۈن (ئائىلە) بولۇپ، ئاھالە سانى 200 مىڭچە ئىدى.

شۇ مەزگىلدە قاراخانىيلار دۆلىتى ناھايىتى ئاجىزلاپ كەتكەنىدى. غەربىي قاراخانىيلار بولسا سالجۇقىيلار سۇلتانى سەنجەر (1157 ــ 118)نىڭ ھىمايىسىدە تۇراتتى. شەرقىي قا-

راخانىلار دۆلىتىنىڭ شىمالىي ئېلىك خانلىقىدىكى خانلار ۋە بەگلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 1130-يىلى قارلۇقلار ۋە باشقا قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈردى. شىمالىي ئېلىك خانى (ئىسمى نامەلۇم) يىلۇداشنى ئىچكى ئىسياننى باستۇرۇشقا چاقىردى. يىلۇداشى ئىسياننى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا، كېيىن ئۇنىڭ بالاساغۇن ئەتراپلىرىدا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىندى. مانا شۇ چاغدا، شەرقىي قاراخانىلارغا ئەھمەتخاننىڭ ئوغلى ئىبراھىم (1128 — 1158) خان ئىدى. ئۇ قابىلىيەتسىز، بىغەم ئادەم ئىدى. قىتان شاھزادىسى يىلۇداشى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئىچكى ئاجىزلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - ئايماقلىرىنى بالاساغۇن ئەتراپلىرىغا توپلىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1134 - يىلى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغاپ، بالاساغۇنغا بېسىپ كىردى. ئۇ شىمالىي ئېلىك خان (بۇ چاغدا ئۇبۇلىشچا ئېلىكخان بولسا كېرەك) ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى ئەسىرگە ئالدى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇ شىمالىي ئېلىك خانغا قارايدىغان جايلارنى بېسىۋالدى. مانا شۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەندە، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىمخان قەشقەردە بەخىرامان يېتىۋەردى. يىلۇداشى مىلادىنىڭ 1136 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، ئىبراھىمخاننى باش ئەگدۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي قاراخانىلار قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالسىمۇ، مۇستەقىللىق ھالىتىنى يەنىلا ساقلاپ قالدى. چۈنكى، قىتانلار قاراخانىلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى.

شەرقىي قاراخانىلارغا ئىبراھىمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مۇھەممەتخان II (؟ — 1159)، يۇسۇپخان (1205 — ؟)، مۇھەممەتخان III (1210 — 1205) قاتارلىق خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مۇھەممەتخاننى مىلادىنىڭ 1212 - يىلى ئوردا بەگلىرى ئۆلتۈردى. شۇ يىلى نايمان خانى كۈچلۈكخان قەشقەرنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتى تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولدى.

غەربىي قاراخانىلار ۋە قىتانلار

مەن باشتا، مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ بىر پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي خانىلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلغانىدىم.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىگە دەسلەپ ماۋەرەئۈننەھرىلا كىرەتتى، كېيىن پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىمۇ كىرگەن. غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ چېگرىسى مۇقىمسىز بولۇپ، ئۆزئارا بولغان ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئۆزگىرىپ تۇراتتى.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى ئىبراھىم بۆرەتېكىن ئۆزىنى «تابغاچ قاراخان» («تابغاچ» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «بويسۇنغۇچى»، «بېقىنغۇچى» مەناسىدا) دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە بويسۇنمىدى. بۇ چاغدا، سۇلايمان ئارسلانخان (1040 — 1056) ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش

ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدىن باشلاپ، شەرـ
قىي قاراخانىلاردا ئىچكى ئىسيانلار (1041 ـ يىلدىكى ياباـ
قۇلار ئىسيانى) ۋە تەخت ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەر (1056 ـ
يىلىدىن 1058 ـ يىلىغىچە) ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بەرگەنىدى.
مانا شۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئىبراھىم تابغاچ قاـ
راخان (1052 — 1068) مۇستەقىللىق ھالىتىنى تېخىمۇ كۈـ
چەيتىۋالدى. ھەتتا ئۇ مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلى شەرقىي
قاراخانىلار ئىچىدىكى ئاجىزلىقتىن پايدىلىنىپ، پەرغانە
ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى شەرقىي قاراخانىلاردىن تارـ
تىپمۇ ئالدى. بۇ ۋەقە توغرىسىدا، باشتا توختالغانىدۇق.
غەربىي قاراخانىلارغا شەمس ئەل مۇلىك خىزىرخان
(1080 — 1081)، ئەھمەتخانلار (1081 — 1095) ھۆكۈمرانلىق
قىلغان چاغلاردا، غەربىي قاراخانىلار بىلەن سالجۇقىلار ئارىـ
سىدا قانداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكى توغرىسىدىمۇ يۇقىرىـ
دا توختىلىپ ئۆتتۇم.
مىلادىنىڭ 1095 ـ يىلى ئەھمەتخان ئۆلتۈرۈلگەنـ
دىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلارغا مەسئۇد I (1095 — 1097)،
سۇلايمان (1097 — 1097)، مەھمۇت I (1097 — 1099)، جەبـ
رائىل (1099 — 1102)، مۇھەممەت II (1102 — 1132)، ئىبراـ
ھىم II (1132 — 1132)، مەھمۇت II (1132 — 1141)، ئىبراـ
ھىم III (1141 — 1156)، ئەلى (1156 — 1160)، مەسئۇد II
(1160 — 1178)، ئىبراھىم IV (1078 — 1204)، ئوسمان بوغـ
راخان (1204 — 1212) قاتارلىق خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى.
غەربىي قاراخانىلار مۇھەممەت ئارسلانخان II نىڭ
ۋاقتىدا (1102 — 1132) بىر مەزگىل ناھايىتى تىنچ ياشىدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1103 ـ يىلىدىن مىلادىنىڭ 1110 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە، خان جەمەتىدىن چىققان بەزى بەگلەرنىڭ كۆتۈرگەن ئىسيانلىرىنى باستۇردى. ئىسيانىنى باستۇرۇشتا، ئۇنىڭغا سۇلتان سەنجەر ياردەم بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ماۋرەئۇننەھرىدىكى خەلق 20 يىل ئارامخۇدا، ئاسايىشلىقتا ياشىدى. مانا شۇ مەزگىلدە، مۇھەممەت ئارسلانخان تارىختا مەشھۇر بولغان قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئۇ بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتە ناھايىتى چوڭ مەسچىتلەر ۋە ئوردىلارنى بىنا قىلدى. پەيكەنت شەھىرىنى باشقىدىن ياساپ ناھايىتى كۆركەم ھالغا كەلتۈردى. ھازىر بۇخارادا، مۇھەممەت ئارسلان مىلادىنىڭ 1127 ـ يىلى سالـ دۇرغان مۇنارى كالاننىڭ مۇنارىسى شۇ پېتى بۇزۇلماي قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

مىلادىنىڭ 1130 ـ يىلى مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن سۇلتان سەنجەرنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. ئىستىشلارغا قارىغاندا، مۇھەممەت ئارسلانخان سۇلتان سەنجەرنى قەستـ لەپ ئۆلتۈرمەكچى بولغانىكەن. بۇنى بىلىپ قالغان سۇلتان سەنجەر سەمەرقەندنى بېسىۋېلىپ، مۇھەممەت ئارسلانخانىنى بەلخكە ئەكىتىدۇ. بۇ چاغدا مۇھەممەت ئارسلانخان پالـ لەچ بولۇپ قالغانىكەن. سۇلتان سەنجەرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، مۇھەممەت ئارسلانخان قىزى توركان خاتۇن (سەنجەرگە ياتلىق بولغان)نىڭ قېشىدا تۇرىدۇ. مۇھەممەت ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1132 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى مەرۋى شاھ جاھان ئىچىدىكى مەسچىتكە دەپنە قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئەھۋالغا قارىغاندا، غەربىي قاراخاـ

نىلار دۆلىتى سۇلتان سەنجەرنىڭ ۋاقتىدا (1118 — 1157) سالجۇقىلارغا بېقىندى بولۇپ قالغان.

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئەھۋالى يامانلىنىشقا قاراپ ماڭدۇ.

مىلادىنىڭ 1034 - يىلى قىتان شاھزادىسى يىلۇداشى بالا ساغۇننى پايتەخت قىلدى. ئۆزىنى بولسا، گورخان دەپ ئاتىدى. گورخان خەنزۇچە گاۋخەن(高汗 — ئالىي خان) سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققانىمىش. گورخان مىلادىنىڭ 1136 - يىلى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشقا جىددىي تەييارلىق قىلىدۇ. قىتانلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت ۋە پەرغانىگە ھەم زەرەپشان، قاشقا دەريا ۋادىلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلايدۇ. ئاخىر، مىلادىنىڭ 1138 - يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى مەھمۇتخان II بىلەن گورخان ئارىسىدا، غوجەنت يېنىدا ئۇرۇش بولىدۇ، ئۇرۇشنىڭ مول تەجرىبىلىرىگە ئىگە بولغان گورخان مەھمۇتخان II نى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا يارىشىش توختامنامىسى تۈزۈلىدۇ. قىتانلار توختامنامە بويىچە، ئۇلاردىن ئولپان ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ ئارقىغا قايتىدۇ.

خوجەنتتىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1139- يىلى خارەزىم شاھى ئاتسىز ماۋەرەئۇننەھرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇخارانى ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىلار تەركىبىدىكى قارلۇقلار ئىسيان كۆتۈردى. قارلۇقلار ئىسيانىنى گورخان قوللىدى. غەربىي قاراخانىلار گورخاننىڭ بۇ ئىسيانىنى

قوللىغانلىقىغا قارشى تۇردى.

گورخان مىلادىنىڭ 1138 ـ يىلى غەربىي قاراخانىيلار بىلەن تۈزگەن يارىشىش توختامىنامىسىنى بۇزۇپ، مىلادىنىڭ 1141 ـ يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەندكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. مەھمۇتخان II بىلەن سۇلتان سەنجەرنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنلىرى سەمەرقەند يېنىدىكى كاتۋان چۆلىدە توپلاندى. مىلادىنىڭ 1141ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدە، قىتانلار بىلەن غەربىي قاراخانىيلار ئارىسىدا، كاتۋان چۆلىدە ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى. كاتۋان ئۇرۇشىدا قىتانلار غالىب كەلدى. چۈنكى، ئۇرۇش باشلىنىش بىلەنلا، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى سۇلتان سەنجەرنىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە ئىسيان كۆتۈرۈلگەنىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى گورخاننىڭ غەلىبە قىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇردى. كاتۋان ئۇرۇشىدا، قاراخانىيلار بىلەن سالجۇقىيلارنىڭ قوشۇنلىرىدىن 30 مىڭ كىشى ئۆلدى. سۇلتان سەنجەرنىڭ خانىشى (قاراخانى بىكەسى) توركان خاتۇن ئەسىرگە چۈشتى. مەھمۇتخان II بىلەن سۇلتان سەنجەر تېرمىزگە قېچىپ كەتتى.

كاتۋان ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى قىتانلارغا سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. قىتانلار بېسىۋالغان جايلارنى ئۆز دۆلىتى تەركىبىگە قوشۇپ، مۇستەھكەم ھالدا ئۆز قوللىرىدا تۇتۇپ تۇرمايتتى. قىتانلار جۇڭگونىڭ سېلىق تۈزۈمى بويىچە ھەربىر ئائىلىگە بىر دىنار (بەش سوم) دىن سېلىق سېلىشقىلا قىزىقاتتى.

كاتۋان ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەتتىن پايدىلانغان خارەزم

شاھى ئاتسىز، مىلادىنىڭ 1141 - يىلى قىشتا مەرۋىنى بېسىۋالدى، 1142 - يىلى ئەنىيازدا نىشاپورغا يېقىنلاپ كەلدى. ئەمما سالجۇقىلار سۇلتانى سەنجەر خارەزىمى شاھىنى بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلدى، سۇلتان سەنجەر سالجۇقىلار ئىمپېرىيەسىنىڭ شان - شەۋكىتىنى بۇرۇنقى ھالغا كەلتۈرۈشكە تىرىشقان بولسىمۇ مەقسىتىگە يېتەلمىدى.

قىتانلار تارىم ۋادىسىدا ۋە يەتتەسۇدا پۇت تىرەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شۇ جايلاردا ياشايدىغان ئوغۇزلارنى قوغلاپ چىقاردى. ئەنە شۇ ئوغۇزلار سۇلتان سەنجەرنىڭ رۇخسىتى بىلەن بەلخ ئەتراپىدا ماكانلاشتى. بۇلار 40 مىڭ ئائىلە بولۇپ، ھەر يىلى سۇلتانغا باج ھېسابىدا 25مىڭ تۇياق قوي بېرەتتى. مىلادىنىڭ 1153 - يىلى، ئوغۇزلار باج ھېسابىدا تاپشۇرىدىغان قويلارنىڭ سۈپىتى مەسىلىسى ئۈستىدە جاڭجال چىقىپ ئوغۇزلار ئىسيان كۆتۈردى. بەلخنىڭ باش ۋالىيسى ئىسياننى باستۇرالمىدى. سۇلتان سەنجەر 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، ئىسيانچى ئوغۇزلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى، ئۇرۇشتا سۇلتان سەنجەر مەغلۇپ بولدى ۋە ئەسىرگە چۈشتى. ئۇ مىلادىنىڭ 1157 - يىلى ئوۋ قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەسىرلىكتىن قېچىپ قۇتۇلدى. سۇلتان سەنجەر مەرۋىگە كېلىپ، شەھەرنىڭ ئوغۇزلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغانلىقى ۋە چۆلدەرەپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. ئۇ بۇ خىل ئەھۋالغا چىدىمىدى ۋە يۈرىكى يېرىلىپ ئۆلدى.

مىلادىنىڭ 1157 - يىلى سۇلتان سەنجەر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيەسىنىڭ سەلتەنىتى ئاياغلاشتى. شۇنداق بولسىمۇ، سالجۇقىلار ئىمپېرىيەسىنىڭ

داۋامى ئىراق سالجۇقىلىرى، كىرمان سالجۇقىلىرى، سۇرىيە سالجۇقىلىرى، ئاناتولىيە سالجۇقىلىرى دېگەن نامىلار بىلەن مىلادىنىڭ 1308 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈردى. بىر ئىبىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، سالجۇقلار ھاكىمىيىتى 268 يىل (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1308 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈردى.

سۇلتان سەنجەر مىلادىنىڭ 1153 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ئوغۇزلار قولىدا ئەسىرلىكتە تۇرغان مەزگىلدە، سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى مەھمۇتII باشقۇرۇپ تۇردى. مەھمۇتII سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى مەلىك شاھ خاتۇندىن تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى مۇھەممەت ئارسلانخان ئىدى. مۇھەممەت ئارسلانخان سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى مەلىك شاھ خاتۇنغا ئۆيلەنگەنىدى.

گورخان كاتۋاندىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1142 - يىلى كۈزدە خارەزىمنىمۇ بېسىۋالدى. لېكىن خارەزىم شاھى ئېل ئارسلان مىلادىنىڭ 1146 - يىلى گورخانغا تۆلەيدىغان سېلىقنى تۆلەشتىن باش تارتتى. گورخاننىڭ خارەزىمدە تۇرىدىغان نازارەتچى ۋالىيسىنىمۇ قوغلاپ چىقاردى.

مىلادىنىڭ 1144 - يىلى گورخان ئۆلگەندىن كېيىن، قىتانلار دۆلىتىگە تۆت كىشى خان بولدى. بۇلاردىن ئىككىسى ئايال بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى گورخاننىڭ خانىشى تابۇيان (مىلادىنىڭ 1144 - يىلىدىن 1150 - يىلىغىچە خان بولغان)، يەنە بىرى گورخاننىڭ قىزى پۇساۋەن (مىلادىنىڭ 1164 - يىلىدىن 1177 - يىلىغىچە خان بولغان) بولۇپ، ئۇ ئۆز ئېرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئوينىشى بىلەن يۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۆلتۈ-

رۇلگەن ئېرى تەرەپدارلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، پۇساۋەن ئويىنىشىنى خەلقى ئىسالەم ئالدىدا ئۆلتۈرۈپ، ئىۆزى ئىسامان قالدى. قىتانلار دۆلىتىگە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ گىورخان يىلۇداشى (1124 ـــ 1143)، تابۇيان (1144 ـــ 1150)، يىلۇـ يېلى (1151 ـــ 1163)، پۇساۋەن، يىلۇجىلىگو (1211 ـــ 1178) قاتارلىق بەش كىشى خان بولدى.

قىتانلار بىلەن يەرلىك مۇسۇلمانلار ئىارىسىدا ناھايىـ تى قاتتىق زىددىيەت بار ئىدى. قىتانلار، مانىي دىنىغا ئېتىـ قاد قىلغانمۇ ياكى خىرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانمۇ، ھېـ لىغىچە ئۇ توغرۇلۇق ئېشىنەرلىك مەلۇمات يىوق. قىتانلار دەۋرىدە، مۇسۇلمان ھاكىملار پات ـ پاتلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

قىتانلار دۆلىتى يىلۇجىلىگونىڭ ۋاقتىدا (1178 ـــ 1211)، ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. مىلادىنىڭ 1203 ـ يىلى ئالتايدىكى نايمانلار خانى تايانخان چىڭگىزخان تەرىـ پىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تايانخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈكخان بىر قىسىم نايمانلارنى باشلاپ مىلادىنىڭ 1209 ـ يىلى يىلۇجىلىـ گونىڭ قېشىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، شەرقىي ئالتايغا بېرىپ، چېچىلىپ يۈرگەن نايمانلارـ نى توپلاپ يېتەكلىدى. تارىخچىلارنىڭ بەرگەن مەلۇـ ماتىغا قارىغاندا، كۈچلۈكخان خارەزىم شاھ مۇھەممەت بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغلاپ، قىتانلارنى يوقىتىشنىڭ پىلانىنى پىششىقلىغان.

قىتانلار مىلادىنىڭ 1210 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلارـ نىڭ خانى ئوسمان بۇغراخان(1204 ـــ 1212) ۋە خارەزىم شاھ

مۇھەممەتنىڭ بىر نەشكەن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشقاندا، بۇ-
گۈنكى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا ئەجەل-
لىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان. شۇ مەغلۇبىيەتتە ھالىدىن كەت-
كەن قىتانلار دۆلىتىنى مىلادىنىڭ 1211 ـ يىلى كۈچلۈكخان
يوق قىلدى. ئۇ شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى
قەشقەرنى بېسىۋالدى. قەشقەرنى نايمان خانلىقىنىڭ پايتەخ-
تى قىلىپ بەلگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن شەرقىي قاراخانىلار
دۆلىتى يوقالدى.

مىلادىنىڭ 1212 ـ يىلى خارەزىم شاھ مۇھەممەت ئۆزى-
نىڭ كۈيئوغلى ئوسمان بوغراخاننى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقە نە-
تىجىسىدە، غەربىي قاراخانىلار دۆلىتىمۇ يوقالدى.

تارىختا 360 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دۆلىتى-
نىڭ ئاخىرقى تەقدىرى ئەنە شۇنداق بولدى.

شەرقىي قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىزىدىن قۇرۇلغان نايمان خانلىقى (مىلادىنىڭ 1211 ـ يىلىدىن
1218 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئانچە ئۇزۇن ياشىما-
دى. نايمان خانى كۈچلۈكخان خىرىستىئان بولۇپ، ئۇچىغا
چىققان زالىم، سىياسىي تەدبىرنى بىلمەيدىغان يىرتقۇچ بىر
ئادەم ئىدى. ئۇ خان بولغاندىن باشلاپ، ئىسلام دىنىغا ئېتى-
قاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن زۇلۇم
سالغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنى دىن(ئىسلام دىنى)دىن ۋاز كې-
چىپ، بۇتپەرەسلىككە ئېتىقاد قىلىشقا زورلىدى. كۈچلۈكخاننىڭ
ۋەھشىيلىكى شۇ يەرگە بېرىپ يەتتىكى، ئۇ خوتەندە ھەزرىتى
ئىمام ئالاھىدىن مۇھەممەت باشلىق ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق مۇ-
سۇلمان ئۆلىمالىرى، ئالىملىرىنى قىرىپ تاشلىدى. ئىلىم ـ پەنگە

دائىر مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ۋە يازما يادىكارلىقلارنى كۆيدۈردى.

كۇچلۇكخاننىڭ خەلققە سىلىشۋاتقان زۇلۇمىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ تۇرغان چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلى جابانويۇن باشچىلىقىدا 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى كۇچلۇكخانغا قارشى ماڭدۇردى. چىڭگىزخاننىڭ ئاساسىي مەقسىتى مۇسۇلمانلارنى كۇچلۇكخاننىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلدۇرۇش بولماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ــ خارەزىم شاھ دۆلىتىگە يۈرۈش باشلاشتىن بۇرۇن، يولدىكى چوڭ توسقۇن ــ نايمانلار خانلىقىنى يوقىتىش ئىدى.

جابانويۇن كۇچلۇكخان ئۈستىگە يۈرۈش باشلاش بىلەن تەڭ: «بۇ جايلاردىكى ھەربىر ئادەم ئۆز ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دەپ جاكارلىدى. مۇشۇنداق جاكارلاشنىڭ ئۆزى مۇسۇلمانلارنى ئۆزلىرىنىڭ دىنىنى تەقىپ قىلغان ئادەملەرگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئەكەلدى.①

خەلقنىڭ نەزەرىدىن تامامەن چۈشۈپ كەتكەن كۇچلۇكخان مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلى ئىسسىقكۆلنىڭ بويىدا، جابانويۇن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا تولۇق تارمار قىلىندى. ئۇ قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. خەلقنىڭ تەرەپ ـ تەرەپتىن كۆتۈرگەن قوزغىلاڭلىرى كۇچلۇكخاننى قەشقەردىنمۇ قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ سىرىققۇلدا موڭغۇللارنىڭ قولىغا چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى.

قاراخانىلار تارىخىدىن بىزنىڭ ئالىدىغان ئەڭ مۇھىم ئاچچىق ساۋاقلىرىمىز نېمە؟

ئالدى بىلەن ئېيتىش كېرەككى، بىر لەشكەن كۈچلۈك، مەدەنىيەتلىك بولغان قاراخانىلار دۆلىتى مىلادى 1040 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلاردىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتمىگەن بولسا، كېيىن ئۆز تارىخىدا ھەرگىزمۇ بەزىدە قىتانلارغا، بەزىدە سالجۇقىلارغا بېقىندى بولۇپ قالمىغان بولاتتى. بەلكى ئەسىرلەر بويى ياشاپ، ناھايىتى كۈچلۈك بىر دۆلەت ھالىتىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چوڭ تۆھپە قوشقان بولاتتى. ئەۋلادى ئۆز زېمىنىغا ئۆزى ئىگە بولۇپ ياشاپ بەختلىك ھايات كەچۈرگەن خەلقىدىن تېخىمۇ كۆپ يۈسۈپ خاس ھاجىپلار ۋە مەھمۇت قەشقەرىلەر مەيدانغا چىققان بولاتتى.

مىلادىنىڭ 1040 - يىلىغا كەلگەندە، غەربىي ئىلىك خان ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى — مۇھەممەت ئىبنى ناسىر (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1052 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) بىلەن ئىبراھىم ئىبنى ناسىر (1052 — 1068)لار بۆلگۈنچىلىك قىلىپ، بىر پۈتۈن، كۈچلۈك قاراخانىلار دۆلىتىنى پارچىلاپ ئىككىگە بۆلۈۋەتتى. ئۇلار شۇ قىلمىشلىرى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ تارىخى ئالدىدا، ئۇلۇغ دانىشمەن، باتۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس روھى ۋە ئەۋلادىمىزنىڭ تەقدىرى ئالدىدا بەتنامغا قالدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ(مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن باشلاپ)، قاراخانىلار دۆلىتى كۈچلۈكلۈكتىن ئاجىزلىققا، گۈللىنىشتىن خازان بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. شۇڭا، شەرقىي قاراخانىلارمۇ، غەربىي قاراخانىلارمۇ شەرقتىن كەلگەن يات كەلگىن

دىلەر — قىتانلارنىڭ تاجاۋۇزى ئالدىدا ئامالسىز قېلىپ، ئېغىر، پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى، بېقىندى ھالغا چۈشۈپ قالدى ۋە ئاخىر بېرىپ يوقالدى.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بۇ خىل تارىخىي تەقدىرى ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن قالغان: «ئىككى قوچقار ئۇسۇشقەندە، بۆرىنىڭ قورسىقى ئاچمىدۇ» دېگەن تەمسىلنى ئېسىمىزگە سالىدۇ.

ئىزاھ:

① بارتولد: «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى» ئۇيغۇرچە 39 - بەت.

قاراخانىلارنىڭ نەسەبنامىسى

قاراخانىلارنىڭ چوڭ قاغانلىرى

	ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى
1. كۆل بىلگە قاراخان	(880? — 850)
2. بازىرخان	(910 — ?)
3. سىتۇق بوغراخان	(956 — 920)
4. مۇسا بوغراخان	(958 — 956)
5. سۇلايمان ئارسلانخان	(970? — 958)
6. ئەلى ئارسلانخان	(998 — 970)
7. ئەھمەت توغانخان I	(1018 — 998)
8. مەنسۇر ئارسلانخان	1024 — 1018)
9. ئەھمەت توغانخان II	(1025 — 1024)
10 يۈسۈپ قادىرخان	(1025 — 1032)
11. سۇلايمان ئارسلانخان	(1032 — 1040)

قاراخانىلارنىڭ شەرقىي خانلىرى

1. سۇلايمان ئارسلانخان (1040 — 1056)
2. مۇھەممەت بوغراخان (1056 — 1057)
3. ئىبراھىمخان (1057 — 1058)
4. مۇھەممەتخان (توغرۇل قاراخان) (1058 — 1074)
5. ئۆمەرخان (توغرۇل تېكىن) (1074 — 1074)
6. ھارون بوغراخان II (1074 — 1103)
7. ئەھمەتخان (1103 — 1129)
8. ئىبراھىمخان II (1129 — 1159)
9. مۇھەممەتخان II (1159 — ؟)
10. يۇسۇپخان (1205 — ؟)
11. مۇھەممەتخان III (1205 — 1210)

قاراخانىلارنىڭ غەربىي خانلىرى

1. مۇھەممەت بىننى ناسىر (1040 — 1052)
2. ئىبراھىم بىننى ناسىر (بۆرە تېكىن) (1052 — 1068)
3. شەمس ئەل مۇلىك (1068 — 1080)
4. خىزىرخان (1080 — 1081)
5. ئەھمەتخان I (1081 — 1095)
6. ياقۇپخان (1089 — ؟)

7. مەسئۇدخان I	(1097 — 1095)
8. سۇلايمانخان	(؟ — 1097)
9. مەھمۇتخان I	(1099 — 1097)
10. جەبرائىلخان	(1099 — 1102)
11. مۇھەممەتخان II (مۇھەممەت ئارسلانخان)	(1132 — 1102)
12. ئىبراھىمخان II	(؟ — 1132)
13. مەھمۇتخان II	(1141 — 1132)
14. ئىبراھىمخان III	(1156 — 1141)
15. ئەلىخان	(1156 — 1160)
16. مەسئۇدخان II	(1178 — 1160)
17. ئىبراھىمخان IV	(1204 — 1178)
18. ئوسمان بوغراخان	(1204 — 1212)

غەزنەۋىلەر

(961 — 1187)

1. ئالپ تېكىن	(963 — 961)
2. ئىبراھىم	(966 — 963)
3. بىلگە تېكىن	(972 — 966)
4. پىرى تېكىن	(977 — 972)
5. سوبۇق تېكىن	(997 — 977)
6. ئىسمايىل	(997 — 998)

7. سۇلتان مەھمۇت (998 — 1030)
8. سۇلتان مۇھەممەت (1030+1040 — 1041 = 1)
9. سۇلتان مەسئۇد I (1040 — 1030)
10. سۇلتان مەۋدۇد (1048 — 1041)
11. سۇلتان مەسئۇد II (1049 — 1048)
12. سۇلتان ئەلى (1051 — 1049)
13. سۇلتان ئابدۇرېشىت (1052 — 1051)
14. سۇلتان توغرۇل (تەخت دەۋاگىرى) (1053 — 1052)
15. سۇلتان پەررۇھزاد (1059 — 1053)
16. سۇلتان ئىبراھىم (1099 — 1059)
17. سۇلتان مەسئۇد III (1115 — 1099)
18. سۇلتان شىرزاد (1116 — 1115)
19. سۇلتان ئارسلان شاھ (1117 — 1116)
20. سۇلتان بەھرام شاھ (1152 — 1117)
21. سۇلتان خىسراۋ شاھ (1160 — 1152)
22. سۇلتان خىسراۋ مەلىك (1187 — 1160)

ئۇلۇغ سالجۇقىلار

ئوغۇز سۇ باشلىرى

1. كىرىگچى بەگ (VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى)
2. توختۇرمىش ئەلچى

3. توغانبەگ
4. ئارتوغرۇلبەگ
5. دوقاقبەگ (— 903)
6. سالجۇقبەگ، (990 — 903)

ئوغۇز يابغۇلىرى

(990 — 1040)

1. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (1025 — 990)
2. يۈسۈپ ئىنانچ يابغۇ (1028 — 1025)
3. موسا ئىنانچ يابغۇ (1032 — 1028)
4. ئېرتاش يابغۇ (1040 — 1032)

ئۇلۇغ سالجۇقىلارنىڭ سۇلتانلىرى

1. سۇلتان مەھمۇت توغرۇلبەگ (1040 — 1063)
2. سۇلتان مەھمۇت ئالپ ئارسلان (1063 — 1072)
3. سۇلتان جالالىددىن دۆلەمەلىك شاھ (1092 — 1072)
4. سۇلتان مەھمۇت (ئىككى ئايلا سۇلتان بولغان) (1093 — 1092)
5. سۇلتان روكنىددىن بىركىياروق (1093 — 1104)

6. مەلىك شاھ II (بىر ئايلا سۇلتان بولغان)	1105 — 1104
7. سۇلتان مەھمۇت تاپار	1118 — 1105
8. سۇلتان مۇئىززىددىن سەنجەر	1157 — 1118

ئابباسىلار خەلىپىلىرى

(1258 — 750)

1. سەففاھ	(754 — 750)
2. مەنسۇر	(775 — 754)
3. مەھدى	(785 — 775)
4. ھادى	(786 — 785)
5. ھارۇن رەشىد	(809 — 786)
6. ئەمىن	(813 — 809)
7. مۆمىن	(833 — 813)
8. مۇتاسىم I	(842 — 833)
9. ۋاسىق I	(847 — 842)
10. مۇتىۋەككىل I	(861 — 847)
11. مۇنتاسىر	(862 — 861)
12. مۇستائىن I	(866 — 862)
13. مۇتىز	(869 — 866)
14. مۇھتەدى	(870 — 969)
15. مۇتەمىد	(870 — 892)

.16 مۇتىزىد I	(902 — 892)
.17 مۇكتىفى	(908 — 902)
.18 مۇقتىدىر	(932 — 908)
19 قاھىر	(934 — 932)
.20 رازى	(940 — 944)
.21 مۇتتىقى	(944 — 940)
.22 مۇستىقفى I	(946 — 944)
.23 مۇتىئى	(946 — 974)
.24 تائى	(991 — 974)
25 قادىر	(1031 — 991)
.26 قايىم I	(1075 — 1031)
.27 مۇقتىدى	(1094 — 1075)
.28 مۇستەزىر	(1118 — 1094)
.29 مۇستىرشىد	(1135 — 1118)
.30 رەشىد	(1136 — 1135)
.31 مۇقتىفى	(1160 — 1136)
.32 مۇستىنجىد I	(1170 — 1160)
.33 مۇستىزى	(1180 — 1170)
.34 ناسىر	(1180 — 1225)
.35 زاھىر	(1225 — 1226)
.36 مۇستەنسىر I	(1226 — 1242)
.37 مۇستەسىم	(1242 — 1258)

ئەرەب ئۇممەۋىيلەر خەلىپىلىكىنىڭ خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قويغان نائىبلىرى

1. رابى ئىبنى زىياد خارىس (671 — ؟)
2. ئابدۇللا ئىبنى هازىم (691 — 683)
3. ئۇمەييان ئىبنى ئابدۇللا (692 — 697)
4. يەزىد ئىبنى مۇخاللىپ (704 — 701)
5. قۇتەيبى ئىبنى مۇسلىم (715 — 704)
6. جەرراھ ئىبنى ئابدۇللا (719 — 717)
7. سەئىد ئىبنى ئابدۇلئەزىز (721 — 720)
8. سەئىد ئىبنى ئامىر خارۇشى (727 — 721)
9. ئاسراش ئىبنى ئابدۇللا (727 — 729)
10. ئىبنى ئابدۇللا سۇلايما (734 — 729)
11. ئاسىم ئىبنى ئابدۇللا (734 — 735)
12. ئەسئەت ئىبنى ئابدۇللا (735 — 738)
13. ناسىر ئىبنى سەييار (748 — 738)
14. ئابامۇسلىم (754 — 748)

غەربىي قىتان خانلىرى

(1211 — 1125)

1. يىلۇداشى (گورخان)	(1143 — 1125)
2. تابۇيان	(1150 — 1143)
3. يىلۇيىلى	(1163 — 1151)
4. پۇساۋەن	(1177 — 1164)
5. يىلوجىلوگو	(1211 — 1177)

نايمان خانلىرى

1. تايانخان	(؟ — 1203)
2. كۇچلۇكخان	(1209 + 1218 — 1203)

قاراخانىيلارنىڭ غەزنەۋىلەر ۋە سەلجۇقىيلار بىلەن بولغان قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى

ياتلىق بولغان قىزنىڭ ئىسمى	كىمنىڭ قىزى؟	كىمگە ياتلىق بولغان؟	قاچان؟	ئىزاھ
خان مەلىك شاھخا- تۇن	مۇھەممەت بۇغرا- خاننىڭ	سۇلتان مەسئۇدقا	مىلادىنىڭ 1033- يىلى	تويى غەزنىدە بولغان. سۇلتان مەسئۇد ئۆلگەندىن كېيىن، مەلىك شاھ خاتۇن ئالپ ئارسلانغا ياتلىق بولغان.
×× خاتۇن	سۇلايمان ئارسلان- خاننىڭ	سۇلتان مەۋدۇدقا		مىلادىنىڭ 1032 - يىلى سۇلتان مەۋ- دۇدقا ياتلىق بولۇش ئۈچۈن قەشقەردىن غەزنىگە (ھازىرقى ئافغانىستان) گە كېتىۋا- تقاندا، يولدا ۋاپات بولغان.
ئايشە خاتۇن	ئالپ ئارس- لاننىڭ	شەمس ئەل مۈلككە	مىلادىنىڭ 1070- يىل- لىرى	
تۇركان خاتۇن	ئىبراھىم بۆرە تې- كىننىڭ	مەلىك شاھقا	1085- يىل- لىرى	سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ۋارىسى بول- غان مەھمۇد تۇركان خاتۇندىن تۇغۇل- غان. ئۇ بەش يېشىدا تەختكە چىقىپ ئىككى ئايدىن كېيىن چۈشۈرۈلگەن.
ھىلالىيە	شەمس ئەل مۈلكنىڭ ئاغىسى ئەي- سانىڭ قىزى	مەلىك شاھقا	؟ 1090 - يىلى	
×× خاتۇن	مەلىك شاھنىڭ	سۇلايمان- خانغا (غەر- بىي قاراخا- نىيلارنىڭ خانى)	1095 - يىلى	
×× خاتۇن	سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزى	مۇھەممەت ئارسلان- خانغا	1130 - يىلى	سۇلتان سەنجەرنىڭ قىزىدىن تۇغۇل- غان مەھمۇت II — 1153 - يىلدىن 1157 - يىلغىچە سالجۇقىيلار ئىمپېرى- يىسىنى باشقۇرغان. شۇ چاغلاردا سەنجەر ئوغۇزلارغا ئەسىر چۈشۈپ قالغانىدى.

× × ×	غەربىي ئىلەكخانى يۈسۈپ بەننى ئەلىنىڭ سىڭلىسى	ساپەيگە (سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئوغلى)	مىلادىنىڭ 1036 - يىلى	
× × ×	ناسىرنىڭ	يۈسۈپ بەننى ئەلىگە	1036 - يىلى	ناسىر — سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ جىيەنى ئىدى
× × ×	ناسىرنىڭ	سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىگە	1000 - يىلى	ناسىر قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلەكخانى ئىدى (992 — 1112)
خان سۇلتان	خارەزىمشاھ ئالائىددىننىڭ	ئوسمان قاراخانغا	1212 - يىلى	شۇ يىلى ئالائىددىن ئوسماننى ئۆلتۈردى.

ئون بەشىنچى باب قاراخانىلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمى

ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى قاغانلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنى ياغمىلاردىن چىققان خانلار تەشكىل قىلاتتى. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ياغما قەبىلىسى قۇرغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەخمىنەن 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىگە باشتىن تارتىپ ئاخىرغىچە ياغمىلاردىن چىققان خانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ياغمىلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە قېرىنداش قەبىلىلەر (قارلۇق، چىگىل، تۇقسى، ياباقۇ، باسمىل، ئوغراق، يەمەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى) نىڭ بەگلىرى، خانلىرى، ياغمىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دۆلەت ئىشلىرىغا ياردەملىشەتتى.

باشتا، قاراخـانىلارنىڭ قاغانلىرىنىڭ، قاراخان، بوغـراخان، ئارسلانخانغا ئوخشاش ئۇنۋانلار بىلەن ئاتالغانلىقى توغرىسىدا توختالغانىدىم.

ئەمدى قاراخانىلارنىڭ ھۆكـۈمران تەبىقىسىنىڭ باشتا تىلغا ئېلىنمىغان ئۇنۋانلىرى توغرىسىدا چـۈشەنچە بەرمەكچىمەن.

قاراخانىلار، مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغاندىـن باشلاپ، قاراخانى قاغانلىرى بىلەن باغدادتىكى ئـەرەب ئابباسىيلار خـەلىپىلىكى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئالاھىدە بىر باسقۇچقا قەدەم قويىدى.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئـەرەپ ئاببىاسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا پات ـ پاتلا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تۇرىدىغان بولدى.

ئاببىاسىيلارنىڭ خەلىپىلىرى قاراخـانىلارنىڭ قاغانلىرىغا شەرەپلىك دىنىي ئۇنۋانلارنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ شۆھرىتىنى ئىلاھىيلاشتۇردى ۋە ئابرويىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قـاغانـى ئـوبۇلھەسەن ھارون بوغراخان II (1075 — 1102) غا باغداد خـەلىپىسى مۇقتەدى (1075 — 1094) «ئادالەت ۋە دىننى قوغـدىغۇچى»، «دىننىڭ شۆھرىتى، شەرق پادىشاھى» قاتارلىق ئـۇنۋانلارنى بەرگەن. ھارون بوغراخانIIنىڭ ئوغلى ئەھمەت ئارسلان (1102—1128) مىلادىنىڭ 1105 ـ يىلى مـەھمۇت ئىبنـى جـارۇپ قـەشقەرى باشچىلىقىدا، قـەشقەردىن باغدادقا ئـەلچىلەر ئـەۋەتكەندە،

ئابباسىيلار خەلىپىسى مۇستەزىر (1094 — 1118) ئەھمەت ئارسـلانخانغا: «دۆلەتنىڭ نۇرى» قاتـارلىق ئۇنـۋانلارنى تەقدىم قىلدى. قاراخانىلار قاغانلىرىدىن بۇنداق ئۇنۋانلارغا ئېرىشـكەنلەر ئاز ئەمەس.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، غەزنەۋى سۇلتانلىرى بىلەن سالجۇق ئىمپېراتـورلىرىمۇ باغداد خەلىپىلىرى تـەرىپىدىن ناھايىتى يۇقىرى دىنىي ئۇنۋانلارنـى ئـالغانىدى. مىلادىـنىڭ 998 - يىلى نـاسىر ئىلىكخـان بـاشچىلىقىدىكى قـاراخانىلار قوشۇ- نى بۇخـارانى ئىسكـەنچى قېتىم ئىشغال قىلغانـدا، مەھمۇت غەزنـەۋى، غـەزنە شـەھىرىدە تـەختكە چىقىپ، ئـۆزىنى ئەڭ شۆھرەتلىك نام بىلەن («سۇلتان») دەپ ئاتىغانىدى. باغداد خەلىپىسى قـادىر (991 — 1131) پەرمـان چىقىرىپ، سـۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنى «دۆلەتنىڭ ئـوڭ قـولى ۋە دىندارلارنىڭ تاياnچىسى» دەپ ئاتاپ ئۇنىڭغا ئالتۇن تاج تەقدىم قىلغان.

مەلىك شاھنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1072 - يىلىدىن 1092 - يىلىغىچە) ئۇلـۇغ سـالجۇقلار ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك باسقۇچىغا يـەتكەنىدى. شۇ چـاغـدا، بىنالارنىڭ تېگىشلىك جـايلىرىغا «سـۇلتان — تەڭرىنىڭ يـەردىكى سـايىسى» دېگەن بېغىشلىمىلار يېزىلغا- نىدى.»①

باغداد خەلىپىلىرى تـەرىپىدىن ئـۇنـۋان بېرىلگـەن قـاراخـانـى قاغـانلىرىنىڭ نـامى قۇتـبىدا ئـوقۇلىدىغان بـولـدى. شـەرقـىي قـاراخانـىلارنـىڭ قـاغانى سۇلايمان ئـارسلانخاننىڭ نـامـى قـەشقـەر، خوتەن، بالاساغۇن قۇتـبىلىرىدا ئوقۇلغان بولسا، غەربىي قاراخـانلارنىڭ قاغـانى

ئىبراھىم بىۆرە تېكىننىڭ نامى سەمەرقەند، ئۆزكەنت، بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ قىۇتبەلىرىدە ئوقىۇلغانىدى. ئىبرا- ھىم بىۆرە تېكىىن (1052 — 1068) مىلادىىنىڭ 1061 - يىلى باغدادقا ئەلچى ئەۋەتىپ،خەلىپە قايىم بىلەن دوستلۇق ئور- نىاتقانىدى. خىەلىپە قىايىم (1031 — 1075) ئىبراھىم بىۆرە تېكىنگە «شەرق ۋە چىننىڭ پادىشاھى» دۇنۋانىنى بەرگەن.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى تىەختكە چىققان ھامان ئۆز نامىدا پۇل چىقىرىپ (ئالتۇن ۋە كىۈمۈشتىن) ئۇنىڭغا خەلى- پىنىڭ نامىنىمۇ يازاتتى. مەسىلەن: غەربىي قاراخىانىلارنىڭ قاغانى ئەبىۇ ئىسھاق بىننى نىاسىر (ئىبراھىم بۆرە تېكىن) (1052 — 1068) ئۆز نامىدا چىقارغان پۇلغا باغداد خەلىپىسى ئىل قايىم (1031 — 1075) نىڭ نامىنىمۇ قوشۇپ يازغان.

قاراخانىلارنىڭ ئىلىك خىانلىرى ئىچىدە «تاۋغاچ قا- راخان»، «تاۋغاچ بوغراخان» دۇنۋانىدا ئاتىالغانلىرىمۇ بار. «تىاۋغىاچ» سۆزىنىڭ مىەنىسى تىوغىرىسىىدا يىېقىندىن بۇيان ھىەركىم ھەر نېمە دەيىدىغان ئىش چىقىۋاتىدۇ. شۇڭ- لاشقا بۇ سۆزنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى، ئەسلى مەنىسى- نىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ ئىۆتۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار.

كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن، جىۇڭگونى شىمالىدىكى قوشنى- لىرى — تۇرالار (ھونلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) — «تاۋغاچ» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆز «قارام»، «بېقىندى» دېگەن مىەنىدە قوللى- نىلغان. جياگۇۋېن (甲骨文)دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تىۇرالار ئىاز ھېسابلىغانىدىمۇ، مىلادىدىن 18 ئىەسىر بۇرۇن (ھازىرقى كۈندىن تەخمىنەن 4000 يىىل بۇرۇن) جەنۇبقا سىل- جىپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، مىلادىدىن تەخمىنەن

سەككىز ئەسىر بۇرۇن (مىلادىيىدىن 770 يىل بۇرۇن) جۇڭگو-
نىڭ شەنشى ئەتراپلىرىنى بېسىۋالغان. VII ئەسىردە ياشى-
غان شەرقىي روما تارىخچىسى سىموكاتتا: «تاۋغاچ بولسا ئەس-
لىدە تۇرانلارنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى» دەپ يازىدۇ.② جۇ
سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تېرىر-
يىسىنىڭ بىر قىسمى (شەنشى ئەتراپلىرى) هونلار تەرىپىدىن
بېسىۋېلىنغاندىن باشلاپ، هونلارمۇ جۇڭگونى «تاۋغاچ» دەپ
ئاتىغان. جۇڭگو ئۆز تارىخىنىڭ بىرمۇنچە مەزگىللىرىدە هە-
قىقەتەنمۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى هون دۆلىتى بىلەن
تۈرك دۆلەتلىرىگە بېقىندى، قارام هالىتىگە چۈشۈپ قالغان-
دى. خەن سۇلالىسى مىلادىيىدىن 200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن
تارتىپ مىلادىيىدىن 130 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەخمىنەن 70
يىل هونلارغا هەر يىلى مۇئەييەن مىقداردا، تاۋار - دۇردۇن
ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئەۋەتىپ، ئولپان تۆلەپ تۇرغان. كۆك
تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى موقانخان بىلەن تاۋار-
خاننىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 554 - يىلىدىن 581 - يىلىغى-
چە) جۇڭگو (چى سۇلالىسى بىلەن شىمالىي جۇ سۇلالىسى)
تۈركلەرگە بېقىندى دۆلەت بولۇپ قالغان.

مىلادىنىڭ VIII ئەسىردىكى كۆك تۈرك يادىكارلىقىدا
(بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا) جۇڭگونى «تاۋغاچ» دەپ خاتىر-
لىگەن. شەرقىي روما تارىخچىسىمۇ كاتتا بولسا، كۆك تۈرك
يادىكارلىقىدىن بۇرۇن، ئەڭ قەدىمكى چاغدىلا، تۇرالاردا
تارقىلىپ كەلگەن «تاۋغاچ» ئاتالغۇسىغا ئاساسلىنىپ، جۇڭ-
گونى ئۆز ئەسىرىدە «تاۋغاچ» دەپ يازغان.

قاراخانىلارنىڭ ماۋەرەئۈننەهرىنى باشقۇرىدىغان

ئىلىكخانلىرى (كىچىك خانلىرى) ئۆز ناملىرىنىڭ ئايىغىغا «بوغرا» ئۇنۋانىنى قوشۇپ ئاتاشنى تەلەپ قىلغاندا، پايتەخت قەشقەردە تۇرىدىغان چوڭ قاغانلار بۇ تەلەپنى ماقۇل كۆرمىگەنىدى. ئىلىكخانلار، ئۇنداق بولسا ئۆزىمىزنى «تاۋغاچ بوغراخان» (تەۋە بولغۇچى، بېقىنغۇچى بوغراخان) دەپ ئاتايلى، دەپ تەلەپ قىلىشقان. بۇ يەردىكى «تاۋغاچ» ئاتالغۇسىنىڭ چوڭ قاغان بىلەن ئىلىكخانلارنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مىلادى 1040 - يىلىغا كەلگەندە، غەربىي ئىلىكخان ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى — مۇھەممەت بىلەن ئىبراھىم بۆرە تېكىنلەر غەربىي ئىلىكخان يۈسۈپنى قەشقەرگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىپ، كۆرۈنۈشتە ئىلىكخان قىياپىتىگە كىرىۋالغان بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. ئۇلار يالغاندىن پايتەخت قەشقەردىكى ئۇلۇغ قاغانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى «تاۋغاچ قاراخان» (بېقىنغۇچى قاراخان) دەپ ئاتاشقان. 1068 - يىلى ئىبراھىم بۆرە تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، غەربىي قاراخانلارنىڭ قاغانلىرى ئۆز ئۇنۋانلىرىدا «تاۋغاچ» سۆزىنى قوللانمايدىغان بولدى.

قاراخانلار دۆلىتىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى بويىچە دۆلەتكە ئۇلۇغ قاغاندىن باشقا يەنە بىر ئورۇنباسار قاغانمۇ قويۇلاتتى.

مىلادىنىڭ 1058 - يىلى شەرقىي قاراخانلارغا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كەنجى ئوغلى توغرۇل قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇتخان) قاغان بولغاندا، ئۇنىڭ ئاكىسى

سۇلايمان ئـارسلانخاننىڭ ئـوغلى ئوبـۇل ھـەسەن تـاۋغـاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا ئورۇنباسار قاغان بولغانىدى. ئوبـۇلـ ھەسەن تـاۋغاچ بوغراخـان تـوغـرۇل قـاراخـانىغـا 16 يىل (مىلادىنىڭ 1058 ـ يىلىدىن 1074 ـ يىلىغىچە) ئـورۇنـباسار قاغان بولدى، بۇ مەزگىلدە ئۇ تاۋغاچ بوغراخـان ئۇنـۋانىدا ئاتالدى. كېيىن بولسا، يەنى مىلادىنىڭ 1074 ـ يىلى شـەرـ قىي قاراخانىلارغا ئىككى ئايلا قاغان بولغان تـوغرۇل تېكىن (توغرۇل قاراخاننىڭ ئوغلى) نى تەختتىن چۈشـۈرۈپ، ئۆزى ئۇلۇغ قاغان بولدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرـ غىچە (مىلادىنىڭ 1075 ـ يىلىدىـن 1103 ـ يىلىغىچە) ئۇ ھارون بوغراخان II ئۇنۋانىدا ئاتالدى، چوڭ قاغان بولغاچقا، بۇرۇنـ قى ئۇنۋانىدىكى «تاۋغاچ» سۆزىنى ئېلىپ تاشلىدى. بـۇ پاـ كىتمۇ «تاۋغاچ» سۆزىنىڭ قانداق زۆرۈرىيەتتىن قوللىنىلغانـ لىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىنىڭ ئوغـۇللىرى تېكىن دەپ ئاتىلاتتى. «تېكىن» ھەققىدە مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بـۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ‹قۇل› دېمەكتۇر. شۇنىڭـ دىن ئېلىنىپ، رەڭگى كـۆمـۈشـتـەك ساپ قـۇل ـــ ‹كۆمۈش تېكىن›، قـەھـرىمـان قـۇل ـــ ‹ئـالپ تېكىن›، ئايىغى ياـ راشقان قۇل ـــ ‹قۇتـلـۇق تېكىن› دېـيىلىدۇ. كېيىن بۇ سۆز قاغان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغىلا خاس بولۇپ قالغان. كېيىنـ چە بۇ سۆز بىرەر يىرتقۇچ ھـايۋاننىڭ نـامى بىلـەن يـاكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرلىكتە قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن: ‹چاغرى تېكىن ـــ قـارچۇغا تېكىن›، ‹كۈچ تېكىن ـــ كۈچلۈك تېكىن›» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ سۆزنىڭ ئەفراسىياپنىڭ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچـ
كەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار ئۆز ئاتىلىرىنى كۆپ ھۆرمەتلەپ،
ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا
مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ
«قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكۇنى ئۇنداق
قىلدى» دەيتتى. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى.
باشقا قۇللاردىن ئۇلارنىڭ ئېپتىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بۇ
سۆزنىڭ يېنىغا يەنە بىرەر سۆز قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان
بولدى.»③

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئۆز ئوغۇللىرىغا قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىسىم قويغاندىن تاشقىرى يەنە مۇسۇلمانچە ئىسىمـمۇ قوياتتى. مەسىلەن: يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسىملىرى مۇنداق:

ئۇيغۇرچە ئىسمى:	مۇسۇلمانچە ئىسمى:
1. ياغان تېكىن (يىل تېكىن)	سۇلايمان
2. بوغرا تېكىن	مۇھەممەت
3. توغرۇل قاراخان	مەھمۇت

قاراخانىلارنىڭ مەلىكىلىرى «ئالتۇن تارىم» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىلارنىڭ تېكىنلىرى ئۆز ئاتىسى ئورنىغا قاغان بولالاتتى ياكى ئىلىكخان ئۇنۋانىدا دۆلەتنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە ھۆكۈمرانلىق قىلالاتتى.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1000 ـ يىلى سامانىلار پادىـ

شاھلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئۆز تېررىتورىيە-
سىدە سامانىلارنىڭ بىرلەشكەن مەركىزى ھاكىمىيەت تۈزۈمى-
گە ۋارىسلىق قىلماي، چوڭ - چوڭ رايونلارنى قاغانغا ۋە-
كالىتەن باشقۇرىدىغان ئىلىكخانلىق تۈزۈمىنى يولغا قويغانىدى.

قاراخانىلارنىڭ چوڭ قاغانلىرى كۆپىنچە قەشقەردە تۇ-
راتتى. گاھىدا قىسقا مۇددەت بالاساغۇنىدىمۇ تۇراتتى. قارا-
خانىلارنىڭ ئىلىكخانلىرى بولسا، بالاساغۇندا ۋە ئۆزكەنتتە-
دە تۇراتتى. سامانىلار پادىشاھلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن،
قاراخانىلار، شىمالىي ئىلىكخان نامىدا بالاساغۇنغا ۋە
غەربىي ئىلىكخان نامىدا ئۆزكەنتكە ھۆكۈمدار قويغانلىقىنى
باشتا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بوغراخان سامانىلارنىڭ
پايتەختى بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، ئەلى ئارسلانخان
(970 — 998) ئوغلى ناسىرنى غەربىي ئىلىكخانلىققا، توغان-
خان ئاتلىق بىرخانزادىنى شىمالىي ئىلىكخانلىققا تەيىن-
لىگەن. ناسىر ماۋەرەئۇننەھرىدە، توغانخان يەتتەسۇ،
ئىلى ۋادىسى قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى دۆلەتنىڭ پۈتۈن
تېررىتورىيىسىنى گويا ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي مۈلكى دەپ ھېسابـ
لايتتى. مىلادىنىڭ 1042 - يىللىرى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ
قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ئىچكى ئىسيانلار (ياباقۇلارنىڭ
ئىسيانى) نى باستۇرۇپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، شەر-
قىي قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىنى خان جەمەتىگە مەنسۇپ
بولغان ھۆكۈمران تەبىقىدىكى شەخسلەرگە بۆلۈپ بەرگەن.
قەشقەر بىلەن بالاساغۇن سۇلايمان ئارسلانغا (1032 — 1056)،

تالاس بىلەن ئىسفىجاپ سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئۇكىسى بوغراتېكىنگە (بولغۇسى مۇھەممەت بوغراخانغا)، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ شەرقىدىكى رايونلار سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئۇكىسى توغرۇل قاراخان (مەھمۇتخان) غا، پەرغانە ۋادىسى ئۇلارنىڭ تاغىسى ئەھمەتبىننى ھەسەنگە(ھارۇن I نىڭ ئوغلى) بۆلۈپ بېرىلگەن.

ئالاھىدە بولغان بىر ئەھۋال شۇكى، ئىلىكخانلار ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونلاردا، ئۆز نامىدا پۇل زەرپ قىلىش، ھەتتا چەت دۆلەتلەر بىلەن بىۋاستە دىپلوماتىك ئالاقىلەرنى يولغاقويۇش، بىرەر دۆلەتكە قارشى ئۇرۇش قىلىش قاتارلىق چوڭ ئىشلارنىمۇ ئۆز ئالدىغا قارار قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە ئىدى. ئىلىكخانلار قەشقەردە تۇرىدىغان چوڭ قاغانغابەزى چاغلاردا دېگەندەك بويسۇنۇپمۇ كەتمەيتتى.

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىدە يۈرگۈزۈلگەن سىياسىي جەھەتتىكى قاغانلىق (چوڭ قاغان، ئورۇنباسار قاغان ۋە ئىلىكخانلىق تۈزۈمى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى سۇيۇرغاللىق — ئىكتا) تۈزۈمى قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئىچىدە تەختكە ۋە يەرگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ھەرقاچان ئۆزئارا زىددىيەت ۋە تالاش - تارتىشقا ھامىلدار بولۇپ، قالايمىقان ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغانىدى. بۇ تۈزۈم ئاخىر بېرىپ مىلادىنىڭ 1040 - يىلى پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قاراخانىلارغا بۆلۈنۈپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى دۆلەتنى باشقۇرۇش تايۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جە-

ھەتتىكى تۈزۈملەرنى يۈرگۈزگەندىن تاشقىرى، مەركىزىي ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا خىلمۇخىل دەرىجىدىكى ئەمەلدارلارنى بەلگىلىگەنىدى.

پايتەختقەشقەردىكى ئوردىدا، يۈگۈرۈش دەپ ئاتىلىدىغان ۋەزىر (بۇ خان جەمەتىدىن بولاتتى)، خاس ھاجىپ ئۇنۋانلىق ساراي ۋەزىرى بولاتتى خاس ھاجىپلىق ۋەزىپىسىگە ناھايىتى ئوقۇمۇشلۇق (بولۇپمۇ ئاسترونومىيە، ئەدەبىيات، تىبابەتچىلىك ساھەسىدە كامالەتكە يەتكەن) كىشىلەرلا قويۇلاتتى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇنۋانىدا شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ساراي ۋەزىرى بولغانىدى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، سىياسىي، ھەربىي جەھەتتە مول تەجرىبىگە ئىگە بولغان مەسلىھەتچىلەر بولاتتى. ئۇلار ئۆگە، دەپ ئاتىلاتتى. ئۆگە توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى بۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۆگە — تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداڭ، ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى سال كىشىلەرگە بېرىلىدىغان، تېكىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان ئاتاق. بۇ سۆز مۇنداق كېلىپ چىققان، زۇلقەرنەيىن چىنىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك قاغانى ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرلەرنى ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. قاغانىنىڭ ۋەزىرى: ‹سىز زۇلقەرنەيىنگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەرىنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى› دېگەندە، قاغان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنىسىدىكى ‹ئۆگە› سۆزىنى قوللىنىپ، ‹ئۆگەنىمۇ؟› دەپ سورىغان. ۋەزىر ‹ھەئە› دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن قاغان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى

ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەيننىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان ۋە ئۇلارنى يەڭگەن.»③ بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز دۆلەت باشقۇرۇشتا يالغۇزلا خان جەمەتىدىكى قابىل، ئەقىللىق كىشىلەردىن پايدىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك، تەجرىبىلىك كىشىلەردىنمۇ پايدىلانغان.

بۇ سۆز توغرۇلۇق بولغاندا، شەرقىي تۈرك قاغانلىرىدىن ئېلتېرىش قۇتلۇق قاپاغان قاغان بىلەن بىلگە قاغانلار ھاكىمىيىتىدە باش مەسلىھەتچى، باش قوماندان، باش ۋەزىر بولغان بىلگە تۇنيۇقۇقنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، قاپاغان قاغان مىلادىنىڭ 709 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا ماڭدۇرغاندا، ئەمدىلا 24 ياشقا كىرگەن باش قوماندان كۆل تېكىنگە تۇنيۇقۇقنى قوشۇپ ئەۋەتكەنىدى.

قاراخانىلار قاغانلىرىنىڭ ئوردىلىرىنىڭ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ئىكەنلىكى ۋە گۈزەللىكى توغرىسىدا تارىخچىلار خېلى ئېنىق خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى شەمس ئەلمۇلىك بۇخارادا شەمس ئاباد ناملىق ئوردا سالدۇرغان.شەمس ئاباد ئوردىسىدا، قاغانلار تۇرىدىغان باغلىق ھويلىدىن باشقا، جەننەت بىلەن ھۆسن تالىشىدىغان گۈزەل باغلار ۋە ھايۋانات باغچىلىرى بار ئىدى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى مانا شۇ شەمس ئاباد ئوردىسىدا راھەت ـ پاراغەتتە ياشىغان.

قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقى قىزىل بولغاندىن تاشقىرى، تۇغلىرىمۇ قىزىل ئىدى. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىنى «توققۇز تۇغلۇق خان» دەپ ئاتايتتى. ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن تارتىپ توققۇز ساننى خاسىيەتلىك، يارىشىملىق، مۇقەددەس سان ھېسابلايتتى. ھازىرمۇ ئۇيغۇرخەلقى ئارىسىدا «توققۇزىمىز تەل بولدى، ھېچنىمىگە ھاجىتىمىز يوق» ياكى «توققۇزۇم تەل بولمايلا ئۆتەتتى» دېگەندەك سۆزلەر ساقلىنىپ قالغان.

قۇياش ئۆرلىدى، قوپتى يەردىن توزان،
توققۇز رەڭدە ھال تۇغ يېقىنلاپ ھامان. ⑦

قارا خانىلارنىڭ قاغانلىرى يايلاققا ئوۋغا ياكى ئۇرۇشقا بارسا، ئۇلار ئۇچۇن ئالاھىدە يىپەك تەتىللادىن چېدىر- بارگاھلار تىكىلەتتى. بۇنداق چېدىر - بارگاھلار قاغاننى شامال، بورانلاردىن، يامغۇر - يېشىندىن ۋە ئىسسىق - سوغۇقتىن ساقلايتتى. ئۇرۇش مەيدانلىرىدا، ئۇرۇش باشلاشتىن بۇرۇن قاغان ئۇچۇن چېدىر-بارگاھ قۇراشتۇرۇلۇپ، تۇغلار تىكىلەتتى. قاغاننىڭ چېدىر - بارگاھلىرى، بارگاھ ئەتراپىغا تىكىلگەن قىزىل بايراقلار ۋە تۇغلار ئۇرۇش مەيدانىغا ئاجايىپ سۈرلۈك بىر مەنزىرە بېغىشلايتتى.

بۇ ھەقتە مەھمۇت قەشقەرى بۇنداق دەپ يازىدۇ:

خاننىڭ چېدىرى قۇرۇلدى،
قۇغ تىكىپ، دۇمباق ئۇرۇلدى.

دۈشمەن ئوتتەك ئۆرۈلدى،
ئۇ يەڭلا قاچسا تۇتتۇلار.

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: «خاننىڭ قاتتىق ئىسسىقتىن ۋە قار - يامغۇردىن ساقلايدىغان يىپەك چېدىرى تىكىلدى، تۇغلار قادالدى. دۇمباقلار چېلىندى، دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئوت - چۆپتەك ئۆرۈلدى، ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟»⑤

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ۋە شاھزادىلىرى توق قىزىل رەڭلىك يىپەكتىن قىلىنغان كۆنلەك ئىشلىتەتتى. «يۈزگۆرۈش» ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان ۋەزىرلەرنىڭ كۆنلەكلىرى قارارەڭلىك يىپەكتىن بولاتتى.

ھەربىي تۈزۈم

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەتنى باشقۇرۇشتا، قانۇندىن ۋە ھەربىي كۈچتىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك مۇھىم ئامىلدىن پايدىلىنىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنىڭ قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى باشقۇرۇشى لازىملىقىنى تەكىتلىگەنىدىن تاشقىرى، يەنە دۆلەتنى قوراللىق كۈچ ئارقىلىق باشقۇرۇشنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن: داستاننىڭ 286 - بېيتىدە:

قىلىچ بىلەن ئۈزۈپ ياۋنىڭ بويىنىنى،
ئادىل قانۇن بىلەن تۈزسۇن ئېلىنى.

دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى چاغدىن تارتىپتاكى ھازىرغىچە، دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، ئىچكى توپىلاڭلارنى باستۇرۇش ۋە تاشقى دۈشمەننىڭ تاجاۋۇزىغا ئۈنۈملۈك ھالدا تاقابىل تۇرۇپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن قوراللىق كۈچكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە بەرمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قاراخانىلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى خېلى مۇكەممەل بولغان. قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئوردا قاراۋۇللىرى، ئالاھىدە قوشۇن ۋە دۆلەتتىكى خانلارنىڭ ئىگىلىكىدىكى قوشۇنلاردىن تەركىب تاپقان. ئوردا قاراۋۇللىرى «تورغاق» ۋە «ياتقاق» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى قىسىمدىن ئىبارەت ئىدى. قاراخانىلارنىڭ ئوردىلىرىدا، كۈندۈزى قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلار «تورغاق» دەپ ئاتالسا، كېچىسى قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلار «ياتقاق» دەپ ئاتىلاتتى. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن:

قوۋۇقچى، كۆزەتچى بىلەن كۈن ۋە تۈن-
بولۇپ قىلدى خىزمەت ئۇ سادىق پۈتۈن.

ئۇرۇش ۋاقتىدا، «بۆرتۈغ» دەپ ئاتىلىدىغان ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى قوشۇن ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ جىددىي بولغان ۋە-

زېمىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. قاراخانىلارنىڭ بوغرالىرى قوشۇن باشلاپ ئۇرۇشقا ماڭغاندا، ئالاھىدە قوشۇن قاغانىنى ئارىغا ئېلىپ، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقىنى، ئۇنىڭدىن باشقا بايراقلار، تۇغلار ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان ئۈمۈتلارنى كۆتۈرۈشۈپ، باشتىن - ئاخىر مۇكەممەل ناھايىتى ھەيۋەتلىك ھالدا مېڭىشاتتى. بۇ ئالاھىدە قوشۇننىڭ سانى 12 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپاتتى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئالاھىدە قوشۇنى 12 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقانىكەن.⑥

ئالاھىدە قوشۇن، ئۇرۇش مەيدانىغا قۇرۇلغان قاغان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلىشاتتى. ئۇلار، باش قوماندانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قاغاننى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشقا قاتناشقان قوشۇنلارنىڭ بۇيرۇقسىز چېكىنىپ كەتمەسلىكى، ئىنتىزامسىزلىق قىلىپ تارقىلىپ كەتمەسلىكىگە مەسئۇل ئىدى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2586· قوماندان قورۇغداش توپى قۇرغۇلۇق،
يېغىپ ئالدى - كەينىن رەتكە سالغۇلۇق.

2344· قوشۇننى ساقلىسۇن، قىلسۇن مۇنتىزىم،
كېيىن ۋە ئىلگىرى يۈرمىسۇن ھېچكىم.

2587· كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارا كىرمىسۇن،
يىراقتا يۈرگۈچى يېقىن كەلمىسۇن.

2588. ئىچۈك بولسا سارايدا قوپۇش - ئولتۇرۇش،
كېرەكتۇر بۇ يەردە ھەم شۇنداق بولۇش.

ئالاھىدە قوشۇندىن باشقا، ئىلىكخانلار باشقۇرىدىغان قوشۇنلار بولۇپ، بۇلار زۆرۈر تېپىلغاندا، قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، باش قوماندانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى.

قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ سۈپىتىگە تولىمۇ ئەھمىيەت بەرگەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۇرۇش تارىخىنىڭ ناھايىتى مول تەجرىبىلىرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلىبە قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىللار ئىچىدە قوشۇننىڭ سان جەھەتتىن كۆپلۈكى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقى، قورالىنىڭ خىللىقى، قوماندانىنىڭ تالانتى قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئالاھىدە رول ئوينايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن، ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

2333. قوشۇن سانى كۆپ بولسا، باشسىز بولۇر،
قوشۇن بولسا باشسىز، يۈرەكسىز بولۇر.

2336. كۆپ قوشۇن يېيىلسا ئىچى بۇلغىشۇر،
تۈزەپ بولماس ئۇنى يارامسىز بولۇر.

ئېھتىمال ئۇ يەنە، كۆپ سانلىق قوشۇننى تەمىنلەشتە خەلق ئۈستىدىكى مەجبۇرىيەتنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىنىمۇ نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك. دېمىسىمۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئوداللىق جەمئىيەت تۈزۈمى شارائىتىدا، دۆلەت ئەگەر

نۇرغۇن سانلىق قوشۇن ساقلايدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇ قوشۇننى تەمىنلەشنىڭ يۈكى تەبىئىي خەلق ئۈستىگە چۈشەتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوشۇننىڭسۈپىتى توغرىسىدا توختالغاندا، قوشۇننىڭ جەڭگىۋار روھىنى، باتۇرلۇقىنى، جاسارىتىنى نەزەردە تۇتىدۇ. قانداق بولمىسۇن ئۆزىنىڭ جېنىدىنمۇ ئەزىز ۋەتىنى، خەلق ئۈچۈن ئۇرۇشىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن جەڭچى ناھايىتى خۇشال - خۇرام ھالدا كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن ئۇرۇشقا بارىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، جەڭگىۋار روھ، باتۇرلۇق، جاسارەتلىككە ئوخشاش سۈپەتلەرگە ئىگە بولغان جەڭچىنىڭ سۆيۈنۈپ تۇرۇپ ئۇرۇشقا كىرىشىنى ناھايىتى ئوبرازلىق ئوخشىتىش بىلەن تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2380. كېلىن سۆيۈنچى نىكاھ - توي كۈنى،
باتۇرنىڭ سۆيۈنچى جەڭ قىلغان كۈنى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى قوشۇننىڭ سانى ھەل قىلمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

2340. كۆپىدىن ئىمزى خوپ، بولسا مۇنتىزىم،
يېڭىلگەن سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم.

دۇنيادا ئۆتكەن مەشھۇر ستراتېگلار بىلەن تاكتىكچىلار قوشۇننىڭ كۈچىنى، رولىنى سانى بىلەن ئەمەس، كۆپىنچە ئۇنىڭ يوشۇرۇن مەنىۋى كۈچى (جەڭگىۋار روھى) ۋە مۇنتىزىملىقى بىلەن مۆلچەرلەشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغان.

دۇنيانىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ئۇرۇش تارىخى، روھى ئۈستۈن، باتۇر، مۇنتىزىم بولغان ئاز سانلىق خىل قوشۇننىڭ روھى تۆۋەن، ئىنتىزامى بوش كۆپ سانلىق قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇن پاكىتلارغا ئىگە. بىزنىڭ ئۇلۇغ، باتۇر، ئەقىللىق ئەجدادلىرىمىز خىللانغان ئاز سانلىق قوشۇن بىلەن دۈشمەننىڭ كۆپ سانلىق قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىشتەك شانلىق نەمۇنىلەرنى ياراتقان. بۇ، ئۇيغۇر تارىخىدىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئايان.

باشتا مەن مىلادىنىڭ 1041 - يىلى قاراخانىلارنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدا (ئېرتىش بويلىرىدا) ياشايدىغان ياباقۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى، ئارسلان تېكىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ بۇزراچ باشچىلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقىنى ئېيتقانىدىم.

مەھمۇت قەشقەرى مانا شۇ ئۇرۇش توغرىسىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«بۆكە، ئەجدىھا، يالماۋۇز، ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يەتتە باشلىق يالماۋۇز. ياباقۇلار ئەڭ چوڭلىرىنى ‹بۆكە بۇزراچ› دەپ ئاتىغاندەك، بەزى باتۇرلىرىنىمۇ بۇ نام بىلەن ئاتايدۇ. ‹بۆكە بۇزراچ› بىللە بىلەن بولغان كاپىرلارنىڭ (ياباقۇ قاتارلىقلار شامان دىنىدا ئىدى) سانى 700 مىڭ ئىدى. 40 مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولغان ئارسلان تېكىن غازىغا قارشى جەڭدە، تەڭرى ئۇلارنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

مەھمۇت ئېيتىدۇركى، مەن بۇ جەڭگە قاتناشقان كىشىدىن «كاپىرلار شۇنچە جىق تۇرۇپ نېمىشقا يېڭىلدى؟» دەپ سورىدىم. ئۇ: بىزمۇ بۇنىڭغا ئەجەبلەندۇق، مەغلۇپ بولغان كاپىرلاردىن: «سىلەر شۇنچە جىق تۇرۇقلۇق نېمىشقا يېڭىلدىڭلار؟» دەپ سورىساق، ئۇلار: «جەڭ دۇمبىقى چېلىنىپ، كارناي تارتىلغاندا، باش ئۈستىمىزدە پەلەكنى قاپلاپ كەتكەن بىر يېشىل تاغنى كۆردۇق. بۇ تاغدا سان ـ ساناقسىز ئىشىكلەر بولۇپ، ئۇلار ئوچۇق ئىدى. بۇ ئىشىكلەردىن بىزگە جەھەننەم ياللۇنلىرى ئېتىلاتتى. بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق. شۇنداق قىلىپ بىزنى يەڭدىڭلار، دەپ جاۋاب بەردى» دېدى.» ⑦

يۇقىرىدىكى پاكىتقا قارىغاندا، بۆكە بۇزراچ باشچىلىقىدىكى 700 مىڭ كىشىلىك ئىسيانچى قوشۇننىڭ ئۇرۇش باشلىنىش پەيتىدە، قانداقتۇر بىر سەۋەبكە كۆرە (م. قەشقەرى بۇنداق سەۋەبنى ئىلاھىي مۆجىزە تەرىقىسىدە كۆرسەتكەن بولسىمۇ) قورقۇپ كېتىپ، روھى چۈشۈپ كەتكەن بولساكېرەك. 40 مىڭ كىشىلىك قاراخانى قوشۇنى ناھايىتى غەيرەتلىك، باتۇر قىياپەتتە جەڭگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. نەتىجىدە ئارسلان تېكىن ئۆزىدىن تەخمىنەن 20 ھەسسە ئارتۇق بولغان دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە؛ قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى ئىشلىتىدىغان قورال ـ لار، ئوقيا، قىلىچ، پالتا، يالمانلىق نەيزە، خەنجەر، ئۇمۇت (ئەمچەكلىكچوماق)، ساۋۇت (تۆمۈر زەنجىرلىك چاپان)، قالقان، دۇلغا (دۇبۇلغا)ـ دىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قوراللار ئىچىدە ئوقيا، قىلىچ، پالـ

تا، يالمانلىق نەيزە، خەنجەر، ئۇمۇت ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى قاتارىغا كىرسە، ساۋۇت، قالقان، دۇلغا مۇداپىئەلىنىش قوراللىرى قاتارىغا كىرەتتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە قوشۇننىڭ قوراللىرى ناھايىتى سۈپەتلىك ياسىلاتتى. قىلىچ، پالتا، نەيزە، خەنجەر قاتارلىق قوراللار سۈپىتى يۇقىرى پولاتتىن ياسىلاتتى.

بەزىبىر تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇمۇت قاراخانى قوشۇنلىرىنىڭ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىدىغان ئاساسلىق قورالىنىڭ بىرى ئىكەن.

ئۇمۇت ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى قاراخانىلار پادىشاھىنىڭ شان - شەۋكىتىنى، سەلتەنىتىنى دوست - دۈشمەن ئالدىدا كۆرەك قىلىش ئۈچۈن ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسىلىدىغان بولسا، يەنە بىر خىلى ئۇرۇشتا قوللىنىش ئۈچۈن چويۇندىن ياسىلىدىغان ئەمچەكلىك ئۇمۇتتىن ئىبارەت بولغان.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى خىزىرخان(1080 — 1081) ئۆز قوشۇنلىرى ئالدىدا پۈتۈنلەي ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان ئۇمۇت كۆتۈرگەن 700 ئاتلىق لەشكەرنى ماڭدۇرغانىكەن.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى شەمس ئەلمۇلىك ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنىڭ داڭلىق ئىمپېراتورى مەلىك شاھ(1072 — 1092)غا ئەلچى ئارقىلىق يازغان مەكتۇپى بىلەن قوشۇپ 50 پاتمان ئېغىرلىقتىكى ئۇمۇت ۋە ئون پاتمان ئېغىرلىقتىكى بىر قىلىچ ئەۋەتكەن. ئۇ يازغان مەكتۇپىدا شاھقا تەھدىت سېلىپ: «بىز بۇ قىلىچ بىلەن ئۇرۇشمايمىز، بەلكى ئۇنى ئوينايمىز. ئۇمۇت

تەگكەن ھەرقانداق ساۋۇت پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ. بىز مانا مۇشۇنداق ئۇمۇت بىلەن سوقۇشىمىز» دېگەن. شەمس ئەلمۇلىكنىڭ مەكتۇپىدىن يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى ئوقۇغان مەلىك شاھ دەرھال ئاتقا مىنىپ، ئۇ ئۇمۇتنى بېشى ئۇستىدە يەتتە قېتىم ئايلاندۇرۇپ، 80 قەدەم يىراقلىققا ئىرغىتىپ تاشلىغان. ئاندىن كېيىن، مەلىك شاھ قىلىچنى بىر ئۇرۇپلا تۆگىنىڭ بوينىنى ئىككى قىلىۋەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ شەمس ئەل مۇلىكنىڭ ئەلچىلىرى ئالدىغا ئوقيانى تاشلاپ: «بىزگە ئۇرۇشتا قامچا بىلەن يالا كۇپايە قىلىدۇ» دېگەن.

قاراخانىلار تاشقى دۆلەت ياكى ئىچكى جەھەتتىكى قارشى كۈچلەر بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە بىر قاتار تەشكىلىي ئىشلار ۋە دىپلوماتىك ھەرىكەتلەرنى ئىلىپ بارغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە - تاكتىكىسىغا دائىر جىددىي تەدبىرلەر توغرىسىدىمۇ كېڭەش ئۆتكۈزەتتى.

مىلادىنىڭ 992 - يىلى ھارۇن بوغراخان سامانىيلار پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، سامانىيلارنىڭ ھەربىي يولباشچىلىرىدىن ئەبۇ ئەلى سىمجورى قاتارلىقلار بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، قاراخانى قوشۇنلىرىنى يەتتەسۇغا توپلاپ ھەربىي كېڭەش چاقىرغان.

قاراخانىلار ھەرقانداق بىر ئۇرۇشنى قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي كېڭەش چاقىراتتى. بىرەر دۆلەت بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش ئۇرۇشقۇچى دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ناھايىتى نازۇك چوڭ ۋەقە ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2272. غايەت چوڭ ئىشتۇر قوشۇن توپلىماق،
تۈزەپ لەشكەر ياۋنى قىرىپ تاشلىماق.

شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىلار ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توغرىسىدا ئەتراپلىق چوڭقۇر ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلەتتى.

ئەگەر ھەربىي كېڭەشتە ئۇرۇش قىلىش قوبۇل قىلىنسا، ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قوشۇننىڭ سانى، ئۇرۇشنى باشلاشنىڭ ئېنىق ۋاقتى، كىمنىڭ باش قوماندان بولۇشى، ئۇرۇش قىلىدىغان جاي قاتارلىق مۇھىم ئىشلار بىر تەرەپ قىلىناتتى.

ھەربىي كېڭەشكە قاراخانىلارنىڭ قاغانى، شاھزادىلەر، مەشھۇر بەگلەر، چوڭ قەبىلىلەر (قارلۇق، چىگىل، ئوغراق، توقسى قاتارلىقلار) نىڭ خانلىرى قاتنىشاتتى. بۇنداق ھەربىي كېڭەشنى ھەربىي دېموكراتىيە دېيىش مۇمكىن، مۇشۇنداق ھەربىي دېموكراتىيە ھونلار زامانىسىدىن تارتىپلا تۈركىي خەلقلەردە بار ئىدى.

كۆپ چاغلاردا، ئۇرۇشقا باش قوماندانلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي كېڭەش چاقىرىش، ئۇيغۇرلاردىلا بولۇپ قالماستىن، ھونلاردىمۇ، تۈركلەردىمۇ بار ئىدى. 1040 ـ يىلى ئوغۇزلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش بولۇشتىن بۇرۇن، ئوغۇز بەگلىرى مەرۋى شاھ جاھاندا ھەربىي قۇرۇلتاي ئېچىپ، مەسئۇد غەزنەۋى بىلەن ئۇرۇش قىلىش-قىلماسلىق توغرىسىدا تالاش ـ تارتىش قىلغانلىقى توغرىسىدا يۇقىرىدا توختالغانىدىم.

قاراخانىلار ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ ئۇرۇش قىلىش قارارىغا كەلگەندىن كېيىن، ئالاھىدە قوشۇن تەشكىل قىلىش، دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ئۆزىنىڭ سىرىنى ساقلاش، ئۇرۇش قىلىدىغان مەيدانىنى تاللاش قاتارلىق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى. ئالاھىدە قوشۇن توغرىسىدا يۇقىرىدا چۈشەنچە بەردىم.

ھەرقانداق ئۇرۇشتا دۈشمەن ئەھۋالىنى ئەتراپلىق پۇختا ئىگىلىگەندىن تاشقىرى ئۆزىنىڭ سىرىنى ساقلاشمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئىدى.

ئۇنداق بولمىغاندا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن، ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ كېتىشتىن ساقلانغىلى بولمايتتى.

قاراخانىلار ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇن تۈرلۈك يوللار (دۈشمەن ئىچىگە جاسۇس كىرگۈزۈش، دۈشمەن ئىچىدىن ساتقۇنلارنى سېتىۋېلىش) ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغاندىن تاشقىرى، ئۇرۇش ۋاقتىدا دۈشمەن ئەھۋالىنى ئېنىق ئىگىلەش ئۈچۈن «تۇتقاق»⑧ ۋە «يەزەك» ⑨ دەپ ئاتىلىدىغان ئاتلىق ئالاھىدە چارلىغۇچى خەۋەرچى قىسىملارنى تەشكىل قىلاتتى.

بۇنداق قىسىم ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن دۈشمەنىنىڭ ئالدىنقى چارلىغۇچى قىسىملىرىنى ئىزدەپ تېپىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «تىل» تۇتاتتى. مانا شۇ «تىل» ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەيتتى. «يەزەك» بولسا دۈشمەن ئەھۋالىدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇراتتى.

بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2342. كېرەك چارلىغۇچى قىسىم خىللىماق.
قۇلاق - كۆزنى ساقلاپ، يىراق قارىماق.

2343. چارلاۋچى ئۇچراشسا تۇتقاقا ئېلىپ،
ھۇجۇمنى قىلسۇن ئۇ ئارقىدىن بېرىپ.

2351. ئەڭ ئاۋۋال تىرىشىپ تىل ئالماق كېرەك،
بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ھەربىي سىرنى ساقلاش توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

2350. قوشۇننى كۆزەتسۇن، ئۇ تىل بەرمىسۇن،
قوشۇن سانىنى ياۋ زادى بىلمىسۇن.

قاراخانىلارنىڭ باش قوماندانلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئۇرۇش مەيدانىنى تاللاش ئىدى. 1006 - يىلى قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش بولغانىدا، قاراخانىلار بەلخنىڭ جەنۇبىدىكى «كەتەر» دېگەن سايغا ئۆز قوشۇنلىرىنى توپلىغانىدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا قاراخانىلار «كەتەر» دېگەن سايىنى ئۇرۇش قىلىشقا ئەپلىك جاي دەپ ھېسابلىغان بولسا كېرەك. 1040 - يىلى 5 - ئايدا ئوغۇزلار غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشىدىغان چاغدا، مەرۋى شاھجاھان بىلەن سىراكس ئارىسىدىكى دەندانقان دېگەن جاينى تاللىغانىدى.

ئۇرۇش قىلىدىغان مەيدان ئۆزىنى قوغداشقا، زۆرۈر تېپىلغاندا چېكىنىشكە ئەپلىك بولغان ئوت - چۆپى ۋە سۈيى

مول جاي بولۇشى كېرەك ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قومانـ
داننىڭ ئۇرۇش مەيدانىنى تاللىشى توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

2347. قوشۇننى چۈشۈرسۇن پۇختا جاي كۆرۈپ،
يىراق كەتمىسۇن ئۇ، تۇرسۇن توپ بولۇپ.

ئۇرۇش مەيدانى تاللانغاندىن كېيىن، مۇۋاپىق بىر جايـ
غا چېدىر تىكىلەتتى. بۇ قوماندانلىق شتابى ئىدى. قوماندانـ
لىق شتابىنىڭ ئەتراپىدىكى ئېگىز بىر جايغا تۇغ ياسىلاتتى.
مۇنداق تۇغلار زۆرۈر تېپىلغاندا كېچىسى ئوت سىگناللىرى
ئارقىلىق ھەربىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزۈش رولىنى ئوينايتـ
تى. ئەگەر كېچىسى دۈشمەن تەرەپتىن بىرەر خەۋپنىڭ شەپىـ
سى سېزىلىپ قالسا، تۇغقا گۈلخان يېقىلاتتى. شۇ زامات قوـ
شۇن ئاياغ ئۆرە تۇرغۇزۇلۇپ ئۇرۇشقا تەييار بولاتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇرۇش مەيدانىدا، كېچىسى «باش قوـ
ماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن ‹ئىم› (مەخپىي پارول)
قوللىنىلاتتى. بۇنداق ‹ئىم› قۇش ۋە قۇراللارنىڭ ئېتى ياكى
باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۈركۈم ئەسكەر
ئۇچراشقاندا بىر - بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ
قېلىشنىڭ ساقلىنىشقا خىزمەت قىلاتتى. كېچىسى ئىككى كىشى
ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايتتى، ئىم سورالـ
غان كىشى ئىمنى بىلمىسە، ھۇجۇمغا ئۇچرايتتى.»⑩

ئەجدادلىرىمىز ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە دۈشمەنگە كېچىـ
سى ھۇجۇم قىلىشنى كۆپ قوللىناتتى. ئەگەر كېچىلىك ھۇـ
جۇم پۇختا تەييارلىق، باتۇرلۇق بىلەن قىلىنىدىغان، شىددەت
بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ئۈنۈمى ئىنتايىن
چوڭ بولاتتى.

مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇن، ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە تەڭرىقۇت بولغان) دۈشمەننىڭ 70 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنىغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، پۈتۈنلەي تارمار قىلغانىدى، مىلادىنىڭ 765 - يىلى ئۇيغۇر سەركەردىسى ئالپ قۇلۇق تۇتۇق ياغلاقار تېكىن ھازىرقى نىڭشىيا ئەتراپىدا سانى 10 مىڭغا يېقىن قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، 100 مىڭ كىشىلىك تىبەت قوشۇنىغا كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغانىدى.

قاراخانىلارمۇ دۈشمەنگە كېچىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

بۇ توغرىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

2361. تېرىش، غەپلەتتە قوي، كېچە قىل ھۇجۇم،
كېچىدە كۆپ - ئازلىق بىلىنمەس چوقۇم.

كېچىدە قىلغان ھۇجۇمدا، ئۆز بىلەن دۈشمەننى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن مەشئەل يېقىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئەنە شەرقتە قارىقۇش قوپۇپ ئۆرلىدى،
يېغى ئوت كۆتۈرگەنىدەك ئوت چاقنىدى.

باش قوماندان ئەگەر كۈندۈزى ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلسا، ئەڭ ئاۋۋال جەڭچىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈشى، ئالدىن-

قى سەپكە تەجرىبىلىك، ياشانغان جەڭچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇ-
شى، بىر قىسىم جەڭچىلەرنى بۆكتۈرمىگە قويۇشى، جەڭدە ئۆ-
زى ئۈلگە كۆرسىتىشى كېرەك ئىدى.

بۇ توغرىدا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دېيىلگەن،

2365. ۋاقتىدا قوشۇن تۈز، ياۋ بىلەن سوقۇش،
تۆھپىكار جەڭچىگە تارات مال، كۈمۈش.

2371. يېشى چوڭ جەسۇرلەر كۆرەشچىنىنى —
سەپ ئالدى قىل، باشلاپ ماڭسۇن جەڭچىنى.

2370. بىر ئۈلۈش قوشۇننى قويغىن بۆكتۈرۈپ،
ياياق ئوقچىنى باشلىغىن ئالدىدىن يۈرۈپ.

2376. ئەڭ ئاۋۋال يىراقتىن ئوقنى ئاتقۇلۇق،
ياۋكەلسە يېقىنلاپ نەيزە تىققۇلۇق.

2377. تۇتۇشقاندا پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ،
ياقىدىن تۇت، چىشلە، تىرناقتا تاتىلاپ.

2378. چىدا، ياۋغا ئارقاڭنى بەرمىگىن تۇتۇپ،
يوقات ياۋنى ياكى يات ئۇرۇشتا ئۆلۈپ.

قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى بىرەر دۆلەت بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قالسا، دەرھال دۈشمەن بىلەن بىتىمنامە تۈزۈپ ۋاقتىنچە بولسىمۇ تىنچلىقتا ئۆتۈشكە ئەھمى-يەت بېرەتتى. ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيىلىك ۋە تاكتىكىلىق قائى-دىلىرى بويىچە يىراقنى كۆرىدىغان بىر قوماندان، ئەھۋالنى

ئىگىلىگەندىن كېيىن، غەلىبە قىلىشقا ئاساس بولمىسا، ئۇ-
رۇشتىن ساقلىنىش يولىنى تۇتۇشى لازىم ئىدى.
بۇ توغرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇنداق دەيدۇ:

2359. قوشۇنى كۆپ بولسا ياۋنىڭ، سېنىڭ ئاز،
سوقۇشما، تېزدىن كۆر تەدبىردىكى ساز.

2362. دۈشمەننى يېڭىشتە يەتمىسە كۈچۈڭ،
ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ياراشقىن ئۆزۈڭ.

2363. ئېغىزدا ئەل بولۇپ، ئۆزۈڭنى ساقلا،
سوقۇشما ياۋ بىلەن پۇرسەتنى پايلا.

ئۇرۇشتا يۈز بېرىدىغان ھادىسىلەر ھەر خىل بولىدۇ. بەزىدە دۈشمەن چېكىنىدۇ، چېكىنىشمۇ ھەر خىل بولىدۇ، ئۇ-نىڭ بىرى دۈشمەن ھەقىقەتەن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىسە، يەنە بىرى دۈشمەن ھىيلە ئىشلىتىپ يالغاندىن چېكىنىدۇ ۋە ئۆز دۈشمىنىنى تۇزاققا چۈشۈرىدىغان جايغا ئەگەشتۈرۈپ كېلىدۇ، مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. قولىدىن كەلسە، پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چېكىنگەن دۈشمەننى قوغلاشتا ناھايىتى ئېھتىياتچان بولمىغان قوشۇن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقىدۇ.

ئەگەر دۈشمەن مەغلۇپ بولۇپ، راستتىن چېكىنگەن بول-سا، ئۇنى مەلۇم جايغىچە قوغلاپ بېرىپ، بىر قىسمىنى ئەسىر ئېلىپ، دۈشمەن كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق قوشۇ-نىڭ روھىنى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، دۈشمەن ئۈشتۈمتۇت ئارقىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىدۇ، بۇنداق

ئەھۋالغا دىققەت قىلغاندىن تاشقىرى، دۈشمەننى بەكمۇ ئۈزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىپ ئارقا سەپتىن يىراقلىشىپ، يېتىم ھالغا چۈشۈپ قېلىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قالماسلىق كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەيدۇ:

2390. يېغى قاچسا قوغلاپ ئۇزاپ كەتمىگىل،
ئەگەر قايتسا دۈشمەن، قاچالماسەن بىل.

2395. يېغى قاچسا بارما ئۇزاق يەرگىچە،
يىراق قوغلىمىغان قامچە يەر تويغىچە.

قاراخانىلارنىڭ قوماندانلىرى ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە - تاكتىكىلىرىدىكى چېكىنىش - قوغلاش تەدبىرلىرىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن.

دۈشمەننى بەك ئۇزاق جايغىچە قوغلاپ بېرىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىگە يېقىنقى زامان ئۇرۇش تارىخىدىنمۇ مىساللار تېپىلىدۇ. 1812 - يىلىدىكى فرانسۇز ئىمپېراتورى ناپالېئون بوناپارتنىڭ روسىيىگە قىلغان ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇمىنىڭ ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقىمۇ بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدىغان كىشىنىڭ قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختالغان، ئۇنىڭ قاراشلىرى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھەربىي ئىدىيىلىرىنىڭ يىغىنچاق بايانى دەلۋەتتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بايانىچە، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، دۈشمەننى يېڭىش بەكمۇ ئۇلۇغ ئىش بولۇپ، ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە كىشىلەر لايىق بولىدىكەن:

قوماندان راستچىل بولۇشى، تەجرىبىلىك بولۇشى، شەخسىيەتتىن خالىي، ئاددىي - ساددا بولۇشى، يۈرەكلىك، باتۇر، ھىيلىگەر، تەدبىرلىك، كەمتەر، مۇلايىم، ئەقىللىق، ھوشيارلىقتا ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2309. كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۈچۈن،
يۈرۈش قىلغاندا ياۋغا، تۈزەپ يول - يوسۇن.

2310. سوقۇشقاندا يولۋاس يۈرەكلىك كېرەك،
تۇتۇشقاندا يىلپىز بىلەكلىك كېرەك.

2311. تۇڭگۇز كەبى تەرسا، بۆرىدەك كۈچى،
ئېيىقتەك ئېتىلغاق، قوتازدەك كۈچى.

2312. سېغىرخاندىن سەگەكرەك بولسۇن ئۆزى،
كۆرسۇن قىيا قوزغىنىدەك يىراقنى كۆزى.

2314. قارا، بولسۇن ھىممەتتە ئۇ ئارسلان،
كېچىسى ھۇقۇشتەك ئويغاق ھەر زامان.

2323. كېرەك بۇ قانچە ئىش قوماندان ئۈچۈن،
ئىشنى رەتلىسە، تۈزۈپ يول - يوسۇن.

2324. سۆزى چىن، ئېيتقىنى راست ئولسۇن تامام،
ئۇلۇغ بولسا يالغانچى، ئىشەنمەس ئاۋام.

2325. ئىككىنچى سېخىيلىق، بېرىشتۇر ئىشى،
بېخىلغا يولىماس ئالارمەن كىشى.

2326. ئۈچىنچى يۈرەكلىك ۋە بولسۇن جەسۇر،
يۈرەكسىز ياۋنى كۆرسە ئاغرىپ ياتۇر.

2327. تۆتىنچى ئۇ بىلسۇن ھىيلە ۋە پىلان،
تۇتار ھىيلە بىلەن كىشى ئارسلان.

2329. قوماندانىدا بولسا بۇ خىسلەت ئەگەر،
يېڭىپ ياۋنى ھەيۋىسىنى يوق ئېتەر.

2330. قوشۇننى باشلىسا شۇ خىل قوماندان،
قولى ئۈستۈن كېلەر دۈشمەندىن ھامان.

2331. قوشۇن باشلىقى ياۋغا بولسا دۇچار،
كۈنۈ تۈن بولغۇلۇق ئويغاق ۋە ھوشيار.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قوماندانىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىمۇ توختىلىدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، قوماندانىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇرۇشتا قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، دۈشمەننى يېڭىشتىن تاشقىرى، ياردار بولغانلارنى داۋالىتىش، ئەسىر چۈشۈپ كەتكەنلەرنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىش، ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى را-

زى قىلىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى تەقدىرلەش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

2402. داۋالات ياردار بولسا سەن كۆرۈپ،
قۇتۇلدۇر ئەسىر چۈشسە سەن قايتۇرۇپ،

2403. كۆتۈرگىن قەدىرلەپ ئۆلگەن بولسا گەر،
ئوغۇل - قىزلىرى بولسا، ئاتا ھەققىنى بەر.

2404. سۆيۈنگەي قوشۇننىڭ گەر كۆرسە بۇنى،
قىلۇر ئۇ جان پىدا، جەڭ بولغان كۈنى.

2398. كىمەرسە قىلسا ئىش، ئاتا تېز مال بەرگۈلۈك،
مال بېرىپ، يۈزىنى قىزىل ئەتكۈلۈك.

2399. ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك،
بۇ تارتۇق بىلەن بولسۇن ئەر خۇش يۈرەك.

قاراخانىلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدە، سۈبېشى ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان باش قوماندانلار بولسىمۇ، تولا چاغلاردا ئۇرۇشتا، قاغانلار، قاغانلارنىڭ ئورۇنباسارلىرى، ئىلىكخانلار باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى.

قاراخانىلار بۇرۇنقى كۆچمەن - چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى ئومۇم ئەسكەر بولىدىغان ئەھۋالغا خاتىمە بېرىپ، مۇنتىزىم قوشۇننى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. «ئەسكەرلەرنىڭ

ئىسمى ۋە تەمىناتى يېزىلىدىغان دەپتەر — ئاي بىتىكى» دەپ ئاتىلاتتى.⑪ قاراخانىيلاردا چاۋۇش ئۇنۋانىدا ئاتىلىدىغان ھەربىي ئەمەلدار بار ئىدى. «چاۋۇش — جەڭلەردە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلمىغان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلققە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان كوماندىر» ئىدى.⑫

قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدە، ئۇرۇشنىڭ ھەر خىل ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە قوشۇننى مەشق قىلدۇرۇش ئىشىغا يېتەكچىلىك قىلغۇچى بەگلەر بولاتتى.

ئىزاھلار:

① ك. غاپۇروۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىكلىرى تارىخى» خەنزۇچە نەشرى 236 - بەت.
② سېن جۇڭمىيەن «تۈرك تارىخى تولۇقلىمىسى» خەنزۇچە 1048 - بەت.
③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 122 - بەت.
④ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇرچە 1009 - بەت.
⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 262 -، 263 - بەتلەر.
⑥ رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» تۈركچە 291 - بەت.
⑦ «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم، ئۇيغۇرچە، 314 -، 315 - بەتلەر.
⑧ «تۇتقاق» (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) تۇتىدىغانلار.
⑨ «يەزەك» (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) — خەۋەرچى، چارلىغۇچى.
⑩ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم، 54 - بەت.
⑪ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 56 - بەت.
⑫ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 477 - بەت.

ئون ئالتىنچى باب قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

مەدەنىيەت ياراتقۇچى دانىشمەنلەر

تەخمىنەن 400 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان رايونلاردا ياشىغان خەلقلەر تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم دەۋر بولدى. شۇ دەۋردە، سامانىيلار پادىشاھلىقى (مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن 1000-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى، قۇدرەتلىك غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى، ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە ناھايىتى مۇھىم رولىلارنى ئوينىدى. بولۇپمۇ شۇ دەۋردە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان شانلىق مەدەنىيەت ۋۇجۇدقا كېلىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە باھاسىز تۆھپىلەر قوشۇلدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئاجايىپ، ئۇلۇغ تالانتلىق دانىشمەنلەر، ئالىملار، پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىرلار ۋە تىل-

شۇناسلار مەيدانغا كەلدى.

شەرقنىڭ ئارستوتېلى دەپ ئاتاق ئالغان مەشھۇر پەيلاسوپ ئەبۇنەسىر فارابى (مىلادىنىڭ 873 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 950 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سىر دەريا بويىدىكى فاراب شەھىرىدە، ئۇيغۇر ـ قارلۇق ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇناسىر ئىبنى مۇھەممەت ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزالىق فارابى ئىدى.

فارابى يازغان ئەسەرلىرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ پەيلاسوپلىقى، ئىلغار مۇتەپەككۇرلۇكى بىلەنمۇ تونۇلغانىدى. فارابى يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەسلى نۇسخىسى (يۇنان تىلىدا يېزىلغان نۇسخىسى)دىن ئوقۇپ ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىغا ئىزاھات يازغان. مەسىلەن: ئۇ يۇنان پەيلاسوپى ئارستوتېل (مىلادىدىن 384 ـ يىلى بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 322 ـ يىلى بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن)نىڭ«مىتافىزىكا»، «فىزىكا»، «مىنېرالوگىيە»سىگە ۋە لوگىكىغا دائىر ئەسەرلىرىگە، ئۇنىڭدىن باشقا يۇنان ئالىملىرىنىڭ ئېتىكا، پسىخولوگىيە، تەبىئەتشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىگە ئىزاھاتلار يازدى، فارابى، ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان ئىزاھاتلىرى ئارقىلىق يۇنان ئالىملىرىنىڭ تەلىماتىنى شەرق بىلەن ياۋروپاغا تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

فارابى يۇنان پەيلاسوپلىرى ھەققىدە «ئىككى پەيلاسوپ ــ پلاتون ۋە ئارستوتېل پىكىرلىرىنىڭ مۇقابىلى توغ-

رىسىدىكى كىتاب»، «ئارىستوتېل ۋە كالىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى.

شەرقنىڭ ئارىستوتېلى دەپ ئاتالغان فارابى ئۆز زامانىسىدىكى ئىلىمنىڭ خىلمۇ خىل ساھەلىرىگە تېگىشلىك بولغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسىگە تېگىشلىك بولغان «قانۇن»ناملىق ئەسەر يازدى. بۇ ئەسەر بىر نەچچە ئەسىرگىچە شەرق دۇنياسىدا مۇزىكا ئۆگىنىشتە ئاساسلىق، مۇكەممەل قوللانما سۈپىتىدە رول ئوينىدى.

فارابى ئۇلۇغ پەيلاسوپ بولغاندىن تاشقىرى، مەشھۇر شائىر، كومپوزىتور ۋە ئاجايىپ تالانتلىق مۇزىكانت ھەم ئىدى. ھەر تەرەپلىمە تالانتقا ئىگە بولغان ئۇلۇغ ئالىم، دۇنيادىكى مەشھۇر تىللارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك مۇكەممەل بىلىدىغان ئەبۇ نەسىر فارابى مىلادىنىڭ 950 - يىلى ئاباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتا 77 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

فارابىنىڭ ئىلغار پىكىرلىرى ئەڭ ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى بولغان ئەبۇ ئەلى سىنا (980 — 1037)نىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ غايىۋى مەنبەلىرىدىن بىرى بولدى.

پەلسەپە ۋە مېدىتسىنا ساھەسىدىكى قىممەتلىك ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى بولغان ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا مىلادىنىڭ 980 - يىلى بۇخارا يېنىدىكى ئەپشان ناملىق يېزىدا تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ناھايىتى ئەقىللىق، تىرىشچان بولغان. ئۇ، سامانى پادىشاھى نوھ ئىبنى مەنسۇرنى (976 — 997) داۋالاشتا نەتىجە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سا-

مانىلار ئوردىسىدىكى پادىشاھ كۇتۇپخانىسىغا كىرىپ ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. مىلادىنىڭ 999 - يىلى بۇخارا قاراخانىلار تەرى- پىدىن ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىنىپ، سامانىلار پادىشاھ- لىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا بۇخا- رادىن خارەزىمگە كەتكەن.

مىلادىنىڭ 1017 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى خا- رەزىمنى بېسىۋالغاندا، ئەبۇئەلى ئىبن سىنا خارەزىمدىن خوراسانغا قاچقان. ئۇ خوراساندا سەرسانلىقتا يۈرۈپ، ئاخىر ھەمىدان شەھىرىنىڭ ئەمىرىنىڭ ئوردىسىدا ۋەزىر بولغان. ئەبۇئەلى ئىبن سىنا مىلادىنىڭ 1037 - يىلى ئالەمدىن ئۆت- كەنگە قەدەر، شەرق پەلسەپىسى تارىخىدا ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولغان ئەسەر — «كىتاب ئەش شىپا»نى ۋە مېدىتسىنا ئىلمىگە بېغىشلانغان ئەسەر — «تىب قانۇنلىرى» قا- تارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

ئەبۇئەلى ئىبن سىنانىڭ زامانىدىشى، مەشھۇر پەيلا- سوپ، تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىلمىدىمۇ دۇنياغا تونۇلغان ئا- لىم ئەبۇ رەيھان بىرونىمۇ (973 — 1048) قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ ئالىملارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەبۇ رەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 973 - يىلى خارەزىم- نىڭ قەدىمكى پايتەختى قىيات شەھىرى ئەتراپىدىكى «بىرون» دېگەن يېزىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بىرونى دېگەن نامىمۇ ئۆزى تۇغۇلغان ئاشۇ يۇرتنىڭ نامى بىلەن باغلانغان. ئەبۇ رەي- ھان بىرونى مىلادىنىڭ 995 - يىلى خارەزىمنى تاشلاپ كې- تىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ خوراسانغا كېلىپ، جورجان ئەم-

رى قابۇس ئىبنى ۋاشمگىرنىڭ ئوردىسىدا ئىشلىگەن. بۇ ئۇلۇغ ئالىم 27 ياشقا كىرگەندە (مىلادىنىڭ 1000 - يىلى)، «ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلاردىن قالغان يادىكارلىقلار» ناملىق مەشھۇر بىر ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەردە «يۇنانلىقلار، رىملىقلار، پارسلار، سوغدىلار، خارەزىملىقلار، يەھۇدىيلار، مىسىرلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادلىرى توغرىسىدا، ئۇلارنىڭ ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە ساھەسىدىكى بىلىملىرى توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلار» بەرگەن.①

ئەبۇ رەيھان بىرونى مىلادىنىڭ 1010 - يىلى خارەزىمگە كېلىپ، خارەزىم شاھ مۆمىننىڭ سارىيىدا ئىشلەيدۇ. ئۇ شۇ چاغدا، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا بىلەن تونۇشىدۇ. ئەبۇ رەيھان بىرونى ئۆز تەجرىبىسىگە ۋە قەدىمكى ئىلىم ئۇتۇقلىرىغا ئاساسلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلىملەرنىڭ خىلمۇ خىل تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر يۈز ئەللىكتىن ئارتۇق ئەسەر يازىدۇ. ئۇنىڭ يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشى توغرىسىدا ئېيتقان پىكرى ئەينى ۋاقىتتا ئىلىم- پەن دۇنياسىدا چوڭ يېڭىلىق بولغانىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 1017 - يىلى خارەزىمنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئەبۇ رەيھان بىرونىنى خارەزىمدىن غەزنىگە ئەكىتىدۇ. ئۇلۇغ ئالىم مىلادىنىڭ 1048 - يىلى غەزنىدە ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئەڭ ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ بىرى تاجىك ۋە ئىران خەلقىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوبۇلقاسىم فىرداۋسى (مىلادىنىڭ 934 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1020 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) 30 يىل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ دۇنياغا مەشھۇر بولغان «شاھنامە» نام-لىق داستانىنى يازغان.

غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھ-مۇت غەزنەۋى غەزنىدىكى ئوردىسىغا شۇ زاماندىكى ئەڭ مەشھۇر پەيلاسوپلار، شائىرلار، ئاسترونوملار، ياز-غۇچىلارنى يىغقانىدى. ئوبۇلقاسىم فىرداۋسى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئوردىسىدىكى شائىرلارنىڭ ئەڭ مەشھۇرى، ئەڭ تالانتلىقى ئىدى.

سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى مىلادىنىڭ 989 - يىلى (بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاتىسى سەبۇق تېكىن پادىشاھ ئىدى) ئوبۇلقا-سىم فىرداۋسىغا «شاھنامە» داستانىنى يېزىپ چىقىشنى تاپ-شۇرغان. ئۇ فىرداۋسىغا «شاھنامە» داستانىنىڭ ھەر ئىككى قۇرىغا بىر دىنار بېرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ۋەدە بەرگەن. 55 ياشقا كىرىپ قالغان ئۇلۇغ شائىر فىرداۋسى 120 مىڭ مىسرا شېئىر بىلەن تاماملانغان «شاھنامە» داستانىنى 80 يې-شىدا (25 يىل ۋاقىت كەتكەن) يېزىپ بولغان. بەزى سەۋەبلەرگە كۆرە، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىغان، فىر-داۋسىغا بېرىشكە تېگىشلىك 25 مىڭ فوند - ستېرلىڭ ئالتۇن قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان ئالتۇن دىنار ئورنىغا كۈمۈش دىنار بەرگەن. بۇ ئىشتىن قاتتىق غەزەپلەنگەن فىرداۋسى «سۇلتان مەھمۇتقا ھەجۋىي» ناملىق بىر شېئىر يېزىپ، ئۇنى رەسۋا قىلغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شېئىرنى ئوقۇغان سۇلتان مەھمۇت غەز-

نەۋى تەختتە ھوشىدىن كېتىپ ئۆگدىسىغا يىقىلىپ چۈشكەنىـ
كەن. ئۇ ھوشىغا كېلىپ، فىرداۋسىنى تۇتقان يەردە دارغا ئېـ
سىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. لېكىن بۇ چاغدا، فىرـ
داۋسى ئىراننىڭ غەربىي قىسمىغا قېچىپ كەتكەن بولۇپ،
ئالىبۇرۇن يوشۇرۇنۇپ بولغانىدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى «شاھناـ
مە»نى تولۇق ئوقۇپ چىققان ۋە قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ،
فىرداۋسىنى رازى قىلىش ئۈچۈن، بىرىشكە تېگىشلىك ئالتۇن
دىنارنى ھېسابلاپ چىقىپ، ئالتۇننى تۆگىلەرگە يۈكلىتىپ،
ئۇنى ئىراندىكى تۇس شەھىرىگە ئەۋەتكەن. سۇلتان مەھـ
مۇتنىڭ ئادەملىرى تۇسقا كەلگەندە، ئوبۇلقاسىم فىرداۋسى
(1020 ـ يىلى) نىڭ جەسىتى سېلىنغان جىنازا قەبرىستانلىقـ
قا قاراپ يول ئالغانىكەن.

«شاھنامە» داستانىدا: تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ
5000 يىللىق تارىخى (ئەپسانىۋى ۋە ھەقىقىي تارىخىنى ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ) بەدىئىي تىل، بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق
بايان قىلىنغان.

فىرداۋسى «شاھنامە»دە، بىر تەرەپتىن، تاجىك ۋە ئىـ
ران خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ (مىلادىدىن 3200
يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ، مىلادىنىڭ 651 ـ يىلىغىچە)
تۇرلۇك خەلقلەر (تۇرانلار، يۇنانلىقلار، ئارشاكلار، ئاق
ھونلار، كۆك تۈركلەر ۋە ئەرەبلەر)نىڭ ئىران ۋە ئوتتۇرا
ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرى مەزگىلىدىكى تارىخىنى، رۇستەم
قاتارلىق ئىران قەھرىمانلىرىنىڭ يات خەلقلەرنىڭ تاجاۋۇـ

زىغا ۋە زومىگەرلىكىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلەپ، خەلقلەرنىڭ تارىخىي ۋەقەلەرگە بولغان قاراشلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ غايىسى، ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىرانىنىڭ ئەھمانىلار، ساسانىيلار قاتارلىق سۇلالىلەرنىڭ قوشنا ئەللەرگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنىمۇ بايان قىلغان.

«شاھنامە» داستانىنىڭ مەزمۇنىنى ئاساسەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1. ئەپسانىۋى قىسمى، مىلادىيدىن 3200 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىيدىن 780 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 2400 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«شاھنامە»نىڭ ئەپسانىۋى قىسمىدا، ئەپسانىۋى دۆلەتلەر (پىشدادىلەر، كىيانىلەر سۇلالىلىرى) دەۋرىدىكى چوڭ ۋەقەلەر، ئەپسانىۋى پادىشاھلاردىن، كىيامورس ئادەم، ھوشاڭ، تاخمۇراس، جەمشىد(بۇلار پىشدادىلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى)، كەيقۇباد، كەيكاۋۇس، كەيخىسراۋ، لەھراسىپ، گوشتاسىپ (بۇلار كىيانىلەر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى)لەرنىڭ ۋە ئەپسانىۋى زالىم پادىشاھ زوھاكنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەنلىرى، ئەقىللىق، باتۇر تۆمۈرچى كاۋىنىڭ زوھاكقا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، باش قەھرىمان رۇستەمنىڭ باتۇرلۇقلىرى تەسۋىرلىنىدۇ.

«شاھنامە»دىكى تۆمۈرچى كاۋى خەلقلەرنىڭ زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە يارىتىلغان ئىجابىي ئوبراز بولغان بولسا، ئىككى دولىسىدا

ئىككى يىلان بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان زوھاك — زالىم، قانخور، باسقۇنچى قارا كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان سەلبىي ئوبراز بولغان. «شاھنامە»دىكى باش قەھرىمان رۇستەم بولسا، ئىران خەلقلىرىنىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە مەيدانغا چىققان نۇرغۇن قەھرىمانلارنىڭ تىپى سۈپىتىدە يارىتىلغان ئەجايىپ قەھرىماننىڭ ئوبرازى.

2. «شاھنامە»نىڭ ھەقىقىي تارىخىي ۋەقەلەر، ئەمەلىيەتتە ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىككىنچى قىسمى، 1400 يىلدىن (مىلادىدىن 870 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 651 - يىلىغىچە بولغان) كۆپرەك ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئىراندا ئەھمانىيلار سۇلالىسى، ماكېدون - يۇنان ھۆكۈمرانلىقى (مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، ئارشاكلار سۇلالىسى (مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 224 - يىلىغىچە)، ساسانىلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت تۆت سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن.

«شاھنامە»دە، ئەھمانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلەردىن ئەجدادلىرىمىز بولغان تورانىلار بىلەن ئىران ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار، ئىسكەندەرنىڭ ئىراننى بېسىۋېلىشى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. بۇ قىسىمدا بولۇپمۇ قەھرىمان بوۋىمىز ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ئىران ئەھمانىيلار سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىچىك چېغىدىلا «شاھنامە»نى پىششىق ئۆگەنگەنىدى، ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئالىپ ئەرتۇڭا توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغان:

276. بۇ تۈرك بەگلىرىنگە سىپلىنسا نەزەر،
جاھان بەگلىرىنىڭ ياخشىسى شۇلار.

277. بۇ تۈرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگىلىك،
تۇڭا ئالپ ئەر ئىدى بەختى بەلگىلىك.

278. ئىلىمدە بۈيۈك، كۆپ پەزىلەتلىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خېلى.

279. ئىدى ئۇ مەردانە، زېرەك ئەر ئوغلان،
دۇنياغا زېرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران.

280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياپ،
ئەفراسىياپ تۇتتى ئەلنى يەڭ شىمايلاپ.

تاجىكلار كىتابىتا پۈتۈپتۇ ئۇنى،
كىتابقا پۈتمىسە كىم ئۇقاي ئۇنى.

ئەھمانىيلارنىڭ پادىشاھلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز ئالايتىپ، تورانلارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان، ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قوغداش ئۈچۈن قەھرىمان بو-

ۋىلىرىمىز، تۇر، پىشەك، ئالىپ ئەرتۇڭا، ئارجاسپلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە باسقۇنچىلارغا قارشى قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

فىرداۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانى دۇنيا ئەدەبىياتى، خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

«شاھنامە»نى ئۆگىنىش يالغۇز تاجىك ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ، شۇنداقلا ئۇنىڭغا قوشنا بولغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تارىخىنى، دىنىي ئېتىقادىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى بىلىشتە مۇھىم بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى بىزنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىنى بىلىشتىمۇ ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان، فارابى، ئەبۇئەلى ئىبن‌سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرونى، ئوبۇلقاسىم فىرداۋسىلاردىن باشقا، قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دانىشمەن ئوغلانلىرىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرىلەر ھەم دۇنياغا مەشھۇر بولدى. «قۇتادغۇبىلىك» داستانى بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» ــ بۇ ئىككى ئۇلۇغ ئەسەر قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولدى.

ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى

قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئەقىللىق، تالانتلىق، ئەخلاقلىق ئالىم

ۋە دانىشمەنلەردىن بولغان فارابى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى، ئەبۇ رەيھان بىرونى، ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا، ئوبۇلقاسىم فىرداۋسىلارنىڭ تۆھپىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى»نىڭ ياۋروپادىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

ياۋروپادىكى «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى»، XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە بولغان بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ئىدى. ياۋروپادىكى ئويغىنىش ئەڭ ئاۋۋال ئىتالىيىدىن باشلاندى، كېيىن باشقا دۆلەتلەرگە كېڭەيدى. شۇ چاغدا، شەھەرلەردىكى تاۋار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا قەدەممۇ قەدەم كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى شەكىللەندى. مەدەنىيەت جەھەتتە بولسا، يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن تەلەپلىرى ئۆز ئەكسىنى تاپتى. يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ئالىملىرى جەمئىيەتتە يۇنان بىلەن رومانىڭ مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. ئۇلار، كلاسسىك مەدەنىيەتتىن ئوزۇق ئېلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئاچتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياۋروپادىكى فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيە بىلەن سۇغىرىلغان مەدەنىيەت ھەرىكىتى «ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئويغىنىش ھەرىكىتى» دەپ ئاتالدى. مانا شۇ ئويغىنىش ھەرىكىتىگە ئاساس سالغۇچىلار، ياۋروپالىقلارنىڭ تىلىدا «گۇمانىستلار» («گۇمانىست» سۆزى لاتىنچە سۆز بولۇپ، «ئىنسانپەرۋەرلەر» دېگەن مەنىدە)

بەپ ئاتالدى. «گۇمانىستلار» ئادەمنى ھۆرمەتلەش، ئادەمگە غەمخورلۇق قىلىش، «ئادەم»نى مەركەز قىلىش دەيدىغان گۇمانىزم ئىدىيىسىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇچ-ۇق ئېيتقاندا، «گۇمانىستلار» ئادەمنىڭ ئىدىيىسىنى، ھېسسىياتىنى، ئەقىل-پاراسىتىنى خىرىستىئان ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇ چاغدا، «گۇ-مانىستلار» نىڭ روھلاندۇرۇشى ئارقىلىق، ئىتالىيىدە فېئودا-لىزمغا قارشى بىر تۈركۈم باتۇرلار مەيدانغا چىقتى. مەسى-لەن: شائىرلاردىن فىلورونسىيەلىك دانتى (مىلادىنىڭ 1265-يىلى تۇغۇلۇپ، 1321 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «ئىلاھ كۆ-يى» ناملىق مەشھۇر ئەسەر يازدى. «ئىلاھ كۆيى» «پىلىسرات» (قىل كۆۋرۈك)، «دوزاخ»، «جەننەت» قاتارلىق ئۈچ قىسىم-دىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى خىرىستىئان دىنىنى پاش قىلغانىدى. «ئىلاھ كۆيى» — دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان ئۇلۇغ ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ياۋروپانىڭ «ئويغىنىش» دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىبلەر-دىن شائىر پېتراركا، (1304 — 1374) يازغۇچى بوكاچچىئو، (1313 — 1375) لار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇتەپەككۇر شائىر پېتراركا ئاجايىپ تەسىرلىك لىرىك شېئىرلارنى يازغان بولسا، يازغۇچى بوكاچچىئو ئۆزىنىڭ «دىكامىرون» («ئون كۈن» دېگەن مەنىدە) دېگەن ھېكايىلەر توپلىمىدا، خرىستىئان پوپلىرى بىلەن مۇناخلارنىڭ يۈزسىزلىكىنى ھەم ئالدامچىلىقى بىلەن ھىيلىگەرلىكىنى پاش قىلدى.

«گۇمانىستلار»دىن يەنە، رەسسام، ھەيكەلتىراش، مۇزى-

كانت، شائىر، ئىنژېنېر لېئوناردو داۋىنچى (1452 — 1519)، مىكېل ئاندژېلو، رافائېل (1475 — 1564) ۋە نىكولاي كوپېرنىكت (1473 — 1543)، برونو (1548 — 1600)، گالىلېي (1564 — 1646) قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار ئۆتكەن.

ئۇلار فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەر ئىچىدە، ئۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يارىتىپ، يېقىنقى زاماندىكى رېئالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەننىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سالدى. بۇ توغرىدا ئېنگېلس: «بۇ ئەزەلدىن تارتىپ ئىنسانىيەت بېشىدىن كەچۈرۈپ باقمىغان بىر قېتىملىق ئەڭ ئۇلۇغ ئىلغار ئۆزگىرىش بولدى» دېگەنىدى.

دېمەك ياۋروپانىڭ «ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى» مىلادى XIV ئەسىردە باشلانغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەتتە ئويغىنىش دەۋرى قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (XI ئەسىردە) مەيدانغا كەلگەنىدى. بۇ ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

قاراخانىلار دەۋرىدىكى شانلىق مەدەنىيەتنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئاتاقلىق نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان يۈسۈپخاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى بىلەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئوتتۇرا ئەسىردە

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ئاسمىنىغا بالقىپ چىققان مەڭگۈ چاقناپ تۇرىدىغان بىر جۈپ يورۇق يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ.

قاراخانىلارنىڭ قاغانى بايتاش (مۇسا) نىڭ ۋاقتىدا بالاساغۇندىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەنىدى. بۇ دەل مىلادىنىڭ 960 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ. ماناشۇ ۋەقەدىن 58 يىل كېيىن، مىلادىنىڭ 1018 ـ يىلى، بالاساغۇندا، يۈسۈپ دۇنياغا كۆز ئاچقانىدى. يۈسۈپنىڭ ئاتا-ئانىسى ئوغلىنى ئوبدان تەربىيىلەشكە كۆڭۈل بۆلدى . يۈسۈپ ئوقۇش يېشىغا توشقاندىن باشلاپ ئىرىشىپ ئوقۇدى . يۈسۈپ ئۆز ئانا تىلى (ئۇيغۇرچە)دىن باشقا ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى ناھايىتى پۇختا ئۆگەندى، فىرداۋسىنىڭ «شاھنامە» سىنى، فارابىنىڭ ۋە ئەبۇئەلى ئىبن سىنانىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى ئوقۇدى. ئىسلام ئەقىدىلىرىگە دائىر بىلىملەرنى، ئەجدادلارنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن پەند ـ نەسىھەتلىرىنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى، دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىماتلارنى، پەلسەپە، بۇددىزم ئەخلاقنامىلىرىنى، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك، تەبىرنامە (چۈشكە تەبىر بېرىش قوللانمىسى) لەرنى ئۆگەندى. ئوقيا ئېتىش، ئوۋچىلىق، قۇشچىلىق (ئوۋ قۇشلىرىنى ئۆگىتىش) قاتارلىق ئەمەلىي بىلىملەرنى ئىگىلىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، شاھمات ئويناش، تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارلىقلارنىمۇ نەزەردىن چەتتە قويمىدى. يۈسۈپ بولۇپمۇ پەلسەپە بىلەن ئەخلاققا دائىر بىلىملەرنى ناھايىتى چوڭقۇر ئۆگەندى. ئۇ فارابى، ئەبۇئەلى ئىبن سىنا قاتارلىق ئۇلۇغ ئىككى پەيلاسوپنىڭ ئىدىيىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە

ئۇنى يۈكسەلدۈردى.

يۈسۈپ قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن دانىشمەن ئالىملار ئىچىدە ناھايىتى كەڭ، چوڭقۇر، ھەر تەرەپلىمە بىلىمگە ئىگە ئالىم بولغانىدى.

يۈسۈپ يالغۇزلا ئەرەب ۋە ئىران تىلىنى، مەدەنىيىتىنى بىلىپلا قالماستىن غەربنىڭ كلاسسىك بىلىملىرىنىمۇ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۈرك دۇنياسىنى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتىگە دائىر بىلىملەرنىمۇ چوڭقۇر ئۆگەنگەنىدى.

يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى بالاساغۇندا يېزىشقا باشلىغان بولۇپ، 1068 - يىلى قاراخانىلارنىڭ پايىتەختى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن قەشقەردە يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپ داستاننى بىر يىلدىن كېيىن (1069 - يىلى) يېزىپ تاماملىغان ۋە «داستان»نى شۇ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئارقىلىق يۈسۈپنىڭ دانىشمەن، تالانتلىق، ئالىي پەزىلەتلىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بۇغراخان، ئۇنىڭغا خاس ھاجىپلىق ئۇنۋانىنى بېرىپ ئۇنى ساراي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلىگەن.

يۈسۈپخاس ھاجىپ 1069 - يىلى ساراي ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەندە، يېشى ئەللىكتىن ئۆتۈپ قالغانىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ قېرىپ ئاجىزلاپ قالغانلىقى توغرىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

364. قىرىقتىن ئۆتسە كىمنىڭ تىرىكلىك يىلى،
ۋىدالاشتى ئۇنىڭدىن يىگىتلىك تىلى.

365. تەڭكۈزدى ماڭا قولىنى ئەللىك يېشىم،
قوغۇ ② قىلدى قۇزغۇنتۈسىدەك بېشىم.

366. مېنى قىچقىرىپ ئاتمىش، دەيدۇ ئۇ كەل!
بارارمەن ئەگەرچە يەتمىسە ئەجەل.

367. ئەگەر تولسا ئاتمىشقا ئادەم يېشى،
كېتىپ زەۋق ئۇنىڭ يازى، بولۇر قىشى.

371. بويۇم ئىدى ئوقتەك، كوڭۇل ئىدى يا،
كۆڭلۈمنى قىلغۇچە ئوق، بويۇم بولدى يا.

374. كىشەنسىز پۇكۈلدى، ماڭا لماس پۇتۇم
قارايدى - يورۇماس بولۇپ نۇر كۆزۈم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ 1069 - يىلى «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى تۇغرۇل قاراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى مەھمۇتخان) غا تەقدىم قىلماي، ئۇنىڭ ئورۇنباسارى بولغان ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلغانلىقىنى نېمىدەپ چۈشەندۈرۈش كېرەك؟

مىلادىنىڭ 1058 - يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئىبراھىم ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئۇكىسى تۇغرۇل قاراخان قاغان بولغانىدى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ئوبۇلھەسەن، «تاۋغاچ بوغراخان» ئۇنىڭ ئىنىدا تۇغرۇل قاراخانغا 16 يىل (مىلادىنىڭ 1058 - يىلىدىن 1074 - يىلىغىچە) ئورۇنباسار قاغان بولدى. يۇسۇپ خاس

ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى مىلادىنىڭ 1069 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلىشى، ئوبۇلھەسەننىڭ ئىلىم ئەھلىنى سۆيىدىغان، ھۆرمەتلەيدىغان، ئادىل، ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك ھۆكۈمدار بولغانلىقى، توغرۇل قاراخاننىڭ بولسا، بىپەرۋا، راھەتپەرەس، ئىلىم ئەھلىگە ئانچە ئېتىبار بەرمەيدىغان ھۆكۈمدار بولغانلىقىدىن بولغان.

توغرۇل قاراخان مىلادىنىڭ 1074 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى توغرۇل تېكىن ئىككى ئاي قاغانلىق تەختتە ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئالغان ئوبۇلھەسەن شەرقىي قاراخانىيلارغا 30 يىل (مىلادىنىڭ 1074 - يىلىدىن 1103 - يىلىغىچە) چوڭ قاغان بولدى. مانا شۇ مەزگىلدە ئۇ، تاۋغاچ بوغراخان ئۇنۋانىدا ئەمەس، ھارۇن بوغراخان II ئۇنۋانىدا ئاتالدى.

بەلكىم مۆكچىيىپ، كۆزلىرى ئاجىزلاپ، دەرمانسىزلىنىپ قالغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھارۇن بوغراخان II نىڭ ۋاقتىدا، 1080 - يىلى قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ قەشقەرنىڭ ھازىرقى پايناپ يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئالغا سۈرۈلگەن تەرەققىيپەرۋەر پىكىرلەر ئادالەت، بەخت - سائادەت، ئەقىل - پاراسەت، سەۋر - تاقەتنىڭ سىمۋوللىرى قىلىپ ئېلىنغان كۈن تۇغدى (پادىشاھ)، ئاي تولدى (ۋەزىر)، ئۆگدۈلمىش (ۋەزىرنىڭ ئوغلى)، ئودغۇرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى) قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان سۆھبىتى ئارقىلىق بايان قىلىنغان.

«قۇتادغۇبىلىك» ئىلىم - پەننىڭ پۈتۈن تۈر-
لىرىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل بىر قامۇس
ھېسابلىنىدۇ.

دۇنيا ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا: «قۇتاد-
غۇبىلىك» داستانى تېما جەھەتتىن «نەسىھەتنامە»، «ئىلمىي
ھېكمەت»، «ماقال - تەمسىلنامە»، «سىياسەتنامە»،«دۆلەت
توغرىسىدىكى تەلىمات»، «ئۇتوپىيە»، «شاھزادىلەرنىڭ جاھان-
نامىسى» قاتارلىق تۈرلەرگە مەنسۇپ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا:
دۆلەتنى ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك
ئادەملەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە قانۇن (ئادالەتنى ئاساس قىلى-
غان) ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغاندىن تاش-
قىرى قىلىچ (ھەربىي كۈچ) ئارقىلىق باشقۇرۇشنىمۇ ئالغا
سۈرىدۇ.

286. قىلىچ بىلەن كەسسۈن ياۋنىڭ بويىنىنى،
قانۇن بىلەن تۈزسۇن ئېلى - خەلقىنى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇشقا ياخشى ئا-
دەملەرنى قەدىرلەپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى،
يامان ئادەملەرنى دۆلەت ئىشىغا ئارىلاشتۇرماسلىقنى ئالاھىدە
تەكىتلەيدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، دۆلەتنىڭ زاۋاللىققا يۈز
تۇتىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ:

1455. ئەزىزلەپ ياخشىنى كۆتۈر يۇقىرى،
يامانغا بەرمە ئىش، قىل ئەلدىن نېرى.

ئەگەر بەگ ياماننى يېقىن يولىتۇر،
ئۆز نامى ۋە دۆلەت ئىشى بۇزۇلۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىنى، غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى، تىلىنى، دۆلەت تۈزۈلۈشىنى، ھەربىي تۈزۈمىنى، قانۇنچىلىقىنى، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرىنى، قاراخانى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك تەبىقىلەرگە قارىتا تۇتىدىغان سىياسەتلىرىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاسترونومىيە ئىلمى بويىچە ئېرىشكەن ئۇتۇقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز، ناھايىتى قىممەتلىك مەدەنىيەتلىك يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ.

كىلاۋدى پىتولىمى: «يەر شار شەكلىدە، يەر ئالەمنىڭ مەركىزى (ئوتتۇرىسى)، شۇنىڭ ئۈچۈن كۈن ۋە يۇلتۇزلار بىلەن پلانېتالارنىڭ ھەممىسى يەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ» دەپ ھېسابلايتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق چۈشەنچىدە بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇنداق كۆز قارىشى ئۇ ياشىغان زاماندىكى ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قارىشىدىن ئىلغار ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالەم سىستېمىسىدىكى جىسىملار توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنىڭ خېلى ئىلغارلىقىنى، ئۇنىڭ ئاي توغرىسىدا بەرگەن بايانى ئىسپاتلايدۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

137. بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالجىق ③ تۇرۇر،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولۇر.

731. ئاي ئاۋۋال تولىمۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن - كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.

133. تولۇپ ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ كېيىن،
كېمىيىپ ئاستا، ھۆسنى كېتەر يۇرىدىن.

134. بورۇقى ئاز - ئازدىن بەنە يوقىلۇر،
تۇغۇلۇپ كىچىك ئۇ، قايتىدىن تولۇر.

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن يۇنان پەيلاسوپى پىلاتون
(مىلادىدىن 429 يىلى بۇرۇن تۇغۇلۇپ مىلادىدىن 347 يىل
بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن) ئوبيېكتىپ ئىدېئالىست پەيلاسوپ
بولۇپ، ئافىنادىكى دېموكراتىك ئېقىمنىڭ ئەشەددىي دۈش-
مىنى ئىدى. پىلاتوننىڭ پەلسەپىسى كېيىنكى ئەسىردە غەرب-
تىكى بارلىق ئىدېئالىستىك پەلسەپىنىڭ ئاساسىغا ئايلىنىپ
قالدى. پىلاتون، «غايىۋى دۆلەت» ناملىق ئەسەر يازغانىدى.
ئەسەردە ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ دىكتاتۇرىسى ماختالغان،
پىلاتون «غايىۋى دۆلەت»تە پۈتۈن ئادەملەرنى ئۈچ تەبىقى-
گە — پەيلاسوپلار، ھەربىيلەر، ئەمگەكچىلەرگە بۆلىدۇ. پىلا-
تونىڭ قارىشىچە، پەيلاسوپلار ئالتۇندىن، ھەربىيلەر كۈمۈش-
تىن، ئەمگەكچىلەر تۆمۈردىن يارالغان بولۇپ، پەيلاسوپلار
دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا يارالغانىمىش. ھەربىيلەر بولسا،
پەيلاسوپلارنى قوغدىغۇچىلار، ئەمگەكچىلەر ئەمگەك قىلىپ، پەي-
لاسوپلار بىلەن ھەربىيلەرنى باققۇچى قۇللاردىن ئىبارەت ئىمىش.
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا
دۆلەت توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قارىشى، پىلاتونىنىڭ

دۆلەت توغرىسىدىكى كۆز قارىشىغا تۈپ ئاساسىدىن قارىمۇ قارشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز زامانىسىغا يارىشا ناھايىتى ئىلغار، ئەقىلغە مۇۋاپىق قاراش ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا، دۆلەتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ: بىلىملىك، ئەقىللىق، ئەخلاقلىق، باتۇرلۇقتا ئوخشاش ئېسىل خىسلەتلەرگە ئىگە بولۇشى لازىملىقى، ئۇنىڭ ئەكسىچە، بىلىمسىز، دۆت، ئەخلاقسىز، قورقۇنچاق، زالىملار، دۆلەتنى ئىدارە قىلىدىغان بولسا، دۆلەتنىڭ ۋەيران بولىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرگەن.

يەنە بىر تەرەپتىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا، ئادالەت روھى بىلەن سۇغىرىلغان قانۇن ئارقىلىق دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىملىقى، ئاشۇنداق قانۇن ئالدىدا، دۆلەتتىكى كىشىلەرنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر (پادىشاھتىن تارتىپ قۇلغىچە) باپباراۋەر ئىكەنلىكى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىدىكى كۆز قارىشىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى ئىدىيىسى ئۆز زامانىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىدىيىلەردىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن بولۇپلا قالماستىن، يېقىنقى زاماندىكى بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى دەۋرىدە ئۆتكەن گۇمانىستلارنىڭمۇ ئۈستۈن تۇرىدۇ. مەسىلەن: يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

1951. ئەقىللىق كېرەك ھەم بىلىملىك كېرەك،
سېخىيلىق كېرەك ھەم سىلىقلىق كېرەك.

1952. بىلىم بىلەن بەگلەر ئېلىن باشلىدى،
ئەقلى بىلەن خەلقنىڭ ئىشىن ئىشلىدى.

1956. بەگ بولسۇن بىلىملىك، ئەقىل ۋە ئويغاق،
ئۇشتۇمتۇت تەگمىگەي دېسە بىر چاتاق.

1957. كېرەكتۇر ياخشى خۇلـق، پەزىل مىڭ تۈمەن،
نامىمغا تەگمىسۇن دېسە داغ - بوياق.

1961. بەگ بولغاي خەلق ئۈچۈن جەسۇر، قەھرىمان،
بۇنىڭغا قىلىنۇر چوڭ ئىشلار ھامان.

1983. جۇدا قىلسا كىمنىڭ خۇيىنى يامان،
ئۇنى رەنجىتۇر ئوقى بىلەن زامان.

1984. ئەگەر بولسا قايسىسى بەگ خەلقى ناچار،
سۆيۈنچى بولۇر غەم، ئىش تەتۈر ماڭار.

2033. بولاي دېسەڭ ئەلگە ئۇزۇن ھۆكۈمران،
قانۇن تۈز، يۈرگۈز، خەلقنى ئاسرا ھامان.

2034. ئەل ئارتا قانۇن بىلەن، تۈزۈلۈر جاھان،
زۇلۇم بىلەن ئازىيىپ ئەل، بۇزۇلۇر جاھان.

2036. تۈزەپ بەگ كۆڭۈلنى، يۈرگۈزسە قانۇن،
بۇ بەگلىك بۇزۇلماس، ياشار بەك ئۇزۇن.

2038. سۆزى چىن بولسا بەگنىڭ خۇلقى گۈزەل،
ئىشەنگەي، ياخشى كۈن كۆرۈپ ئاگا ئەل.

3463. ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۈۋرۈك ئېرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلۇر.

818. ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.

809. قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

مەھمۇت قەشقەرى

قاراخانىيلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئۇلۇغ ئەسەرلەرنىڭ يەنە بىرى، ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، ئەخلاق، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە، ھۈنەرۋەنچىلىك، تىبابەت، ئاسترونومىيە قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى لىكسىك ئىزاھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈلمەس ئەسەر.

پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى جۇغراپىيىگە دائىر بىرلا پاكىت توغرىسىدا چۈشەنچە بېرىش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە، قىياسەن خەرىتە قىلىپ يېزىپ بەرگەن. ئاپتورنىڭ ئۆز تىلى بويىچە ‹دائىرە› دەپ ئاتالغان بۇ خەرى-

تە ئاسىيانىڭ شۇكەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا، تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئادددىي ۋە گېئومېترىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆر-سىتىلگەن.» ④

ئىنسان بالىلىرى يەر توغرىسىدا قەدىمكى زاماندىن تارتىپ ھەرخىل تەسەۋۋۇرغا ئىگە ئىدى. ئەڭ قەدىمكى زاماندا ھىندىلار يەرنى دېڭىزدىكى ناھايىتى چوڭ بېلىق كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، دەپ بىلەتتى. مۇقەددەس كىتابلاردا، يەر ياپىلاق، ئۇنى بىر كالا بىر مۈڭگۈزىدە كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، كالا يەرنى تالغان مۈڭگۈزىدىن يەنە بىر مۈڭگۈزىگە يۆتكىگەندە، يەر تەۋ-رەيدۇ دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى يۇنانىستاننىڭ پەيلاسوپى ۋە ماتېماتىكى فىفا-گور (مىلادىيىدىن ئالتە ئەسىر بۇرۇن ئۆتكەن) تۇنجى قېتىم، «يەر يۇمىلاق» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. فىفا-گوردىن كېيىن، يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل يەرنىڭ يۇ-مىلاقلىقى توغرىسىدا يازغانىدى.

يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى توغرىسىدىكى ئۇقۇم ناھايىتى قەدىم زاماندىن تارتىپ پەيدا بولغان بولسىمۇ، XI ئەسىر-دە ئوتتۇرا ئاسىيادا، ئىسلام ئەقىدىچىلىكى تازا كۈچەيگەن چاغدا، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دائىرە» دەپ ئاتىغان خەرىتە-نى يەرنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە سىزىشى، ئىلغارلىق بولۇپلا قالماستىن، ناھايىتى چوڭ باتۇرلۇق ئىدى. قاراخانى-لار دەۋرىدە، مۇسۇلمان روھانىيلىرىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بو-

لۇپ، ئۇلار قاراخانىلارنىڭ ئوردىلىرىدا خېلى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. ھەتتا، جاھىل روھانىيلار بىلەن قاراخانى قاغانلىرى ئارىسىدا كەسكىن زىددىيەتمۇ بار ئىدى. مىلادىنىڭ 1095 - يىلى جاھىل روھانىيلار غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھ-
مەتخاننى دىنغا خىلاپلىق قىلدى، دېگەن باھانە بىلەن ئۆ-
لۈمگە ھۆكۈم قىلغان، غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى شەمس
ئەلمۈلىك بولسا بۇخارالىق جاھىل روھانىيلاردىن بەزىلىرىنى
ئۆلتۈرگەنىدى.

ياۋروپادا، XVI ئەسىردىلا، ئۇلۇغ ئاسترونوم كوپېر-
نىك (مىلادىنىڭ 1473 - يىلى تۇغۇلۇپ 1543 - يىلى ئالەم-
دىن ئۆتكەن) يەر يۇمىلاق، كۈننىڭ ئەتراپىدا ۋە ئۆز ئوقى
ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى
رەت قىلىپ بولمايدىغان ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىس-
پاتلىدى.

مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن
كېلىپ چىققان شاھزادە ئىدى. «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ
‹تۈركىي تىللار دىۋانى›دىكى، ‹تۈرك ئەللىرىنى سامانى
ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىلىرىمىز...› دېگەن سۆزىدىن
ئۇنىڭ قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى
ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.»⑤

مەھمۇت قەشقەرى، ستۇق بوغراخاننىڭ نەۋرىسى
ھارۇن بوغراخان (بۇ، ستۇق بوغراخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان-
نىڭ ئوغلى بولىدۇ)نىڭ ئوغلى يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئەۋرى-

سى ئىدى. بىز يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىنىڭ 1026 ـ يىلىدىن 1032 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان)نىڭ بوغرا تېكىن (سۇلايمان ئارسلانخان)، ياغان تېكىن (مۇھەممەت بوغراخان)، توغرۇل قاراخان (مەھمۇتخان) قاتارلىق ئۈچ ئوغلى بارلىقىنى تىلغائالغانىدۇق. مەھمۇت قەشقىرى بوۋىسى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ياغان تېكىن (مۇھەممەت بوغراخان) نىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەيىننىڭ بالىسى ئىدى. شۇنداق بولغاندا مەھمۇت قەشقەرى ھۈسەيىننىڭ ئاتىسى مۇھەممەت بوغراخاننىڭ نەۋرىسى، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرىسى، ھارۇن بوغراخاننىڭ چەۋرىسى، سۇلايمان ئارسلانخان (ستۇقنىڭ ئوغلى) نىڭ پەي نەۋرىسى، ستۇق بوغراخاننىڭ كۆكۈن نەۋرىسى بولۇپ چىقىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1030 ـ يىللىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە قاراشلىق ئوپال دېگەن يۇرتنىڭ ئازىخ كەنتىدە تۇغۇلۇپ، مىلادىنىڭ 1090 ـ يىللىرى 60 نەچچە يېشىدا، ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ئوپالغا دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئوپالدىن قەشقەرگە بارىدىغان يولدا «مانسكەنت» دېگەن شەھەر بار، دەپ مەلۇمات بەرگەن، «مانسكەنت»، ئۇيغۇرلار مانىي دىنىغا ئېتىقات قىلغاندىن كېيىن،شۇ شەھەرگە قويۇلغان نام.«مانسكەنت»نىڭ خارابىسى ھېلىغىچە توققۇزاقتا ساقلىنىپ كېلىنىۋاتىدۇ. توققۇزاقنىكى «مەنگەن» دېگەن يېزىنىڭ نامى «مانسكەنت» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشى بولسا كېرەك.

مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختى، پۈتۈن

شەرق دۇنياسىغا تونۇلغان مەدەنىيەت مەركىزى قەشقەرنىڭ «مەدرىسى ساجىيە» قاتارلىق ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇغان. ئەينى چاغدا بۇ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇر ئالىملىرى دەرس بېرەتتى. مەسىلەن: XI ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى، ئابدۇجاپپار قەشقىرىنىڭ ئاتىسى ئىمام زاھىدھۇسەيىن خەلەپئوغلى ئۇ بىلىم يۇرتلىرىدا دەرس ئۆتكەنىدى. مەھمۇت قەشقەرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆز ئانا تىلىدەك مۇكەممەل بىلگەندىن تاشقىرى، گىراماتىكا، لوگىكا، تارىخ، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك قاتارلىقلارنىمۇ ناھايىتى پۇختا ئىگىلىگەنىدى.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1057 - يىلى قاراخانىلار نىڭ پايتەختى قەشقەردىكى خان ئوردىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەدە ئامان قېلىپ، قەشقەردىن قاچقان ۋە خېلى سەرسانلىقنى بېشىدىن كەچۈرۈپ ئاخىر باغدادقا بارغان.

مىلادىنىڭ 1056 - يىلى شەرقىي قاراخانىلار (1210 -- 1212)نىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ئۆز ئۇكىسى مۇھەممەت بۇغراخان (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ چوڭ دادىسى) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. مۇھەممەت بۇغراخان قاغان بولىدۇ. 15 ئايدىن كېيىن، مۇھەممەت بۇغراخان خانلىق تەختىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن (مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دادىسى)گە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولىدۇ. تەختنى ھۈسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدىكى زىياپەتتە ھۈسەيىننىڭ ئۆگەي ئانىسى (مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ كىچىك خانىشى) مۇھەممەت بۇغراخان ۋە ھۈسەيىن قاتارلىق قاغان ۋە شاھزادىلەرنى

ۋەھەرلەپ ئۆلتۈردۇ. كىچىك خانىش ئۆز ئوغلى ئىبىرا تېگىننى (ھۈسەيىنىنىڭ دادا بىر، ئانا باشقا ئۇكىسى) قاراخانىلار تەختىگە چىقىردۇ. بۇۋەقە توغرىسىدا يۇقىرىدىمۇ توختالغانىدۇق. مانا شۇ قانلىق ۋەقەدە ئامان قالغان مەھەممەت قەشقەرى قەشقەردىن قېچىپ چىقىپ دەسلەپ ماۋرەئۈننەھرىگە — غەربىي قاراخانىلار تېررىتورىيىسىگە كېلىدۇ. كېيىن باغدادقا بارىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 1057 - يىلىدىكى قانلىق ۋەقەدىن بۇرۇنلا تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان شەھەرلەر، يېزىلار، دالالارغا بېرىپ ماتېرىيال توپلىغان دېيىش تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى بۇ ۋەقەدىن بۇرۇن ئەمدىلا 30 ياشلارغا كىرگەن قىران يىگىت ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ 1030 - يىللىرى تۇغۇلغانلىقىنى نەزەردە تۇتساق، ئۇنى ماتېرىيال توپلاشقا كىرىشتى دېگەن ۋاقىت (مىلادى 1045 - يىللىرى) 15 ياش ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. 15 ياشلىق بالىنىڭ بۇ كىتابنى يېزىشقا ۋە ماتېرىيال توپلاشقا بەل باغلىشى مۇمكىن بولىدىغان ئىش ئەمەس. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قەشقەر ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنى تۈگەتكەن ۋاقتىمۇ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1055 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا مەھمۇت قەشقەرى، 25 - 26 ياشلارغا كىرگەن بولىدۇ. شۇنداقتا، ئۇ ئۆز كىتابى ئۈچۈن ماتېرىيالنى قەشقەردىن قېچىپ باغدادقا بارغىچە بولغان مەزگىلدە (تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1057 - يىلىدىن 1071 - يىلغىچە بولغان 14 يىل ئىچىدە) توپلىغان بولىدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بەزى تەتقىقاتچىلار ئېيتقاندەك، مەھمۇت قەشقەرى باغدادقا، قەشقەردىن سالجۇقىلار ئىمپېراتورى مەلىك شاھقا ياتلىق بولۇپ بارغان تۇركان خاتۇن بىلەن بىللە بارغان ئەمەس. ئىشەنچلىك پاكىتلارغا قارىغاندا، سالجۇقىلار ئىمپېراتورى مەلىك شاھ (1072 — 1092) غا ياتلىق بولغان توركان خاتۇن شەرقىي قاراخانىلار نىڭ بىكەسى بولماستىن بەلكى غەربىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئىبراھىم بۆرەتېكىن (مىلادىنىڭ 1052 - يىلىدىن 1068 - يىلىغىچە ھۆكۈمران بولغان) نىڭ قىزى، شەمس ئەلمۇلىكنىڭ سىڭلىسى ئىدى. ئۇ باغدادقا قەشقەردىن ئەمەس، بەلكى سەمەرقەندتىن بارغان. دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1057 - يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەدە ئامان قېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا قاچقان، كېيىن باغدادقا بارغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغدادقا بېرىشى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئەرەب خەلىپىسى مۇقتەدىغا تەقدىم قىلىشى ئۆزىنىڭ سالجۇق ئوغۇزلىرىدىن پاناھ ئىزدىگەنلىكى ۋە ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن بولۇپ قالغانلىقىدىن بولغان. مەن باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك، ئۇلۇغ سالجۇقىلارنىڭ ئىمپېراتورى توغرۇلبەگ مىلادىنىڭ 1055 - يىلى باغدادقا كىرگەندىن باشلاپ، ئەرەب ئاببا سىيلار خەلىپىلىكى سالجۇق ئوغۇزلىرىغا قارام بولۇپ قالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خەلىپە پەقەت دىنىي جەھەتتىكى رەھبەرلىك

ئورنىنىلا ساقلاپ قالغان.

مانا شۇنداق سەۋەبكە كۆرە، ئەرەبلەر تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە موھتاج بولۇپ قالغانىدى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» ياخشىلا تۈرك تىلىنى ئەرەبلەرگە بىلدۈرۈش ئۈچۈنلا يېزىلغان ساپ سۆزلۈك بولماستىن، بەلكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگراپىيىسى، تارىخى، جايلاشقان ئورۇنلىرى ۋە لوگىكا، ئاسترونومىيە، يېزا ئىگىلىك، تىبابەتچىلىك، ئۆرۈش قائىدىلىرى شۇنىڭدەك تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل قامۇس ھەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى. دەۋرىمىزنىڭ قاغانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى، ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى، ئۇلار بىلەن بىرسەپتە تۇرۇپ كۈرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۈپەيلى ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا

سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق.»⑥

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزلىرىدىن ئۇنىڭ XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىۋاتقان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن ئوغۇز - قارلۇقلار باش بولغان غەزنەۋىلەر دۆلىتىنى ۋە سالجۇق ئوغۇزلىرى قۇرغان ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېرىيىسىنى كۆزدە تۇتقانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

مەن باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مىلادىنىڭ 1071 - يىلى ئۇلۇغ سالجۇقلار ئىمپېراتورى ئالىپ ئارسلان مالازگىرد ئۇرۇشىدا شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئىمپېراتور مەلىك شاھ مىلادىنىڭ 1075 - يىلى پۈتۈن كىچىك ئاسىيانى شەرقىي رومانىڭ قولىدىن تارتىۋالغانىدى.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ئەرەب خەلىپىسى مۇقتەدىغا تەقدىم قىلغان يىلىمۇ دەل مىلادىنىڭ 1075 - يىلى ئىدى. شۇنداق قىلىپ XI ئەسىردە تۈركىي خەلقلەردىن بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئوغۇزلار ئوتتۇرا ئاسىيا، يېقىن شەرق، شەرقىي ياۋروپا ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

مەھمۇت قەشقەرى مىلادىنىڭ 1080 - يىللىرى باغدادتىن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ ئېھتىمال مىلادىنىڭ 1090 - يىللىرى، 60 ياشلاردىن ئۆتكەندە ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا كېرەك. مەھمۇت قەشقەرى قەشقەردە ئوپالغا دەپنە قىلىنغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام ما-
زىرى» نامى بىلەن ئاتالغان قەبرىگاھى 1984 - يىلى قاي-
تىدىن ياسالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت
قەشقەرىنىڭ ئوپالدىكى قايتىدىن ياسالغان ھەيۋەتلىك قەب-
رىگاھى دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن كېلىپزىيارەت قى-
لىدىغانلار ئۈچۈن، دۇنياۋى مەشھۇرزىيارەتگاھلارنىڭ بىرىگە
ئايلاندى.

يۇقىرىدا، قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇد-
قا كەلگەن «ئويغىنىش دەۋرى»نىڭ ياۋروپادىكى «ئويغىنىش
دەۋرى»دىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن بولغانلىقى توغرىسىدا
قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزدۇم.

قاراخانىلار دەۋرىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش
دەۋرى» ياۋروپادىكى «ئويغىنىش دەۋرى»دىن بىرنەچچە
ئەسىر بۇرۇن بولغانىكەن، ئۇنداقتا ئوتتۇرا ئاسىيا كېيىن مە-
دەنىيەتتە نېمە ئۈچۈن ياۋروپادىن كېيىن قالدى؟ قاراخانىلار
دەۋرىدە، ياۋروپا مەدەنىيەتتە ئاسىيادىن ئارقىدا ئىدى. ئا-
سىيادىكى جۇڭگو، ھىندىستان دۆلەتلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆ-
لەتلىرى ئافرىقىدىكى مىسىر كىچىك ئاسىيادىكى مىسوپو-
تامىيىلەر ئەينى دەۋرلەردە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىنقى
قاتارىدا تۇراتتى. ئەمما، كېيىن ياۋروپادا، XVI ئەسىردىن
باشلاپ، مەدەنىيەت گۈللەپ ياشناشقا باشلىدى، ئەدەبىيات-
سەنئەت ۋە تەبىئىي پەن مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تە-
رەققىي قىلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا، ياۋروپادىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن
ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش دەۋرى» ياۋروپادىكىگە ئوخ-

شاش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبىئىي پەننىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدىكى تەرەققىياتىنى پەيدا قىلالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتتە ياۋروپادىن تولىمۇ ئارقىدا قالدى.

بۇنىڭ سەۋەبى مېنىڭچە مۇنداق بىرقانچە تۈرلۈك:

1. ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئويغىنىش دەۋرى» گەرچە بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك ئىنسانپەرۋەر ئالىملار، ياۋروپادىكىگە ئوخشاش كۆپلەپ مەيدانغا چىقىپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتىنى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان خۇراپاتنىڭ ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىش ئىشىنى ئورۇندىيالمىدى. ياۋروپادا بولسا، XIV ئەسىردىن باشلاپ، دانتې، پېترارىكا، بوكاچچىئو راپائىل، لېئوناردو داۋىنچى (ئىتالىيىدىن) دەك گۇمانىستلار، نىكولاي كوپېرنىك (پولشىدىن)، دژوردا نوبرونو (ئىتالىيىدىن) دەك ئاسترونوملار، چوسېر (مىلادىنىڭ 1340 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1400 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن، ئەنگلىيىدىن)، رابلې (1553 ـ 1494، فرانسىيىدىن)، ئەرازم روتتېر دامىسكى (نىدىرلاندىيىدىن، 1536 ـ 1476)گە ئوخشاش گۇمانىستلار مەيدانغا چىقىپ، ئادەمنىڭ ھېسسىياتى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى خرىستىئان ئىسلاھىيەتچىلىكىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ياۋروپانىڭ يېقىنقى زامانىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ۋە تەبىئىي پەننىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلىنىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا، قاراخانىلار دەۋرىدىن باشلاپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە زىت كېلىدىغان خۇراپاتـ

لىق ئىقسمى پەيدا بولدى، ئۇنى تەرغىپ قىلىدىغان جاھىل روھانىيلار باش كۆتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئويغىنىش دەۋرى»نى بۆشۈكىدىلا بوغۇپ قويدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، جاھىل روھانىيلار بىلەن قارا-خانىلار قاغانلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن كۈرەشلەر بۇ خىل ۋەزىيەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

2. XIII ئەسىرنىڭ بېشىدىلا (1220 ـ يىللىرى) چىڭ-گىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالدى ۋە بۇ يەرنى ھەر جە-ھەتتىن ۋەيران قىلدى. موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىغە ئېغىر سېلىق سېلىپ، خەلقنىڭ يېلىكىنى قۇرۇتۇۋەتتى. بۇخا-را، سەمەرقەنت، ئۇرگەنجكە ئوخشاش مەدەنىيەت مەركەزلى-رى چۆلدەرەپ قالدى. چۈنكى موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ مەدەنىيەتلىك، ئاۋات شەھەرلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئوت قويۇپ، كۆيدۈرگەنىدى، موڭغۇللار ئۆزلىرىگە كېرەك بولىدى-غان ھۈنەرۋەنلەر بىلەن كاسىپلارنىلا ئامان قالدۇرۇپ، قال-غانلارنى قىرىپ تاشلىدى. خارەزىم شاھلىقىنىڭ پايتەختى ئۇرگەنجنى سۇغا باستۇرۇپ ۋەيران قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ گۈللەنگەن شەھەرلىرى، يېزىلىرى چۆل-دەرەپ ئېچىنىشلىق ۋە قايغۇلۇق خارابە مەنزىرە پەيدا بولدى.

موڭغۇللارنىڭ زۇلۇمى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، موڭغۇللار دەۋ-رىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت تەرەققىي قىلىش ئىمكا-نىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئەسىرلەر بويىچە ياراتقان مەدەنىيەت جۇغلانمى-سىمۇ دەھشەتلىك ھالدا ۋەيران بولدى.

3. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كارۋان بۈيۈك يولى ئۆز رولىنى ۋە ئەھمىيىتىنى يوقاتتى.

چۈنكى، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 1280 ـ يىلىدىن 1922 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) سۇلتان مۇھەممەت II نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1451 ـ يىلىدىن تارتىپ 1481 ـ يىلىغىچە سۇلتان بولغان) تارىختا 1056 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىنىڭ 394 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە) شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول ئىشغال قىلىپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. تۈركلەر XV ئەسىردىن خېلى بۇرۇنلا كىچىك ئاسىيا بىلەن مىسوپوتامىيىگە ئورنىشىپ ئالغانىدى. تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىران، ئىراققا ۋە كىچىك ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپاغا بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىنى توسۇپ قويدى. شۇ سەۋەبتىن، ياۋروپا سودىگەرلىرى غەربتىن شەرق (ھىندىستان ۋە جۇڭگو)قە بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىدىن ماڭالمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىق سودىگەرلەر شەرق بىلەن بولىدىغان سودىدىن ئالىدىغان چوڭ پايدىدىن قۇرۇق قالدى. بۇ ئىش ياۋروپالىق سودىگەرلەرنىڭ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن جىددىي ھەرىكەت قىلىشىغا سەۋەب بولدى.

ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى تېپىش ئۈچۈن

ئەڭ دەسلەپ سەپەرگە چىققان ئادەم ئىتالىيىلىك خرىستوفور
كولۇمبۇ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز
يولىنى تاپىمەن دەپ 1492 - يىل 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدە
ياۋروپانىڭ غەربىي قىرغىقىدىن يولغا چىقىپ، بىرنەچچە
ئاي دېڭىزدا ئۈزگەندىن كېيىن 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدە
ئامېرىكىدىكى كۇبا بىلەن گايىتى ئارىلىرىغا
بېرىپ قالغان، كولۇمبۇ بۇ ئارالالارنى ھىندىستانغا يېقىن
دەپ ئىشەنگەن. كولۇمبۇ كېيىن يەنە ئۈچ قېتىم دېڭىز سە-
پىرىگە چىقىپ، ئامېرىكا قىتئەسىنى تاپقان. ئۇ تاكى ئۆل-
گەنگە قەدەر تېپىلغان يېڭى قىتئەنى ھىندىستان دېگەن قارى-
شىدىن يانمىغان. كېيىن ئىتالىيىلىك ئامرىگوۋىسپۇچى دېگەن
ساياھەتچى كولۇمبۇ ھىندىستان دەپ تونۇۋالغان يېڭى قىت-
ئەنىڭ ھىندىستان ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، ياۋ-
روپالىقلار يېڭى تېپىلغان بۇ قىتئەگە ئامېرىكا دەپ نام
بەرگەن.

كولۇمبۇدىن كېيىن، پورتۇگالىيە ساياھەتچىسى ماگېللان
ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى دېڭىز - ئوكيان ئارقىلىق دۇنيانى
ئايلىنىپ چىققان. شۇنىڭدىن كېيىن، شەرق بىلەن غەرب ئارى-
سىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بۇرۇن-
قى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئاساسىي تۈگۈن قىلغان قۇرۇقلۇق يولى
بىلەن ئەمەس، بەلكى يېڭى ئېچىلغان دېڭىز - ئوكيان يولى
ئارقىلىق بولىدىغان بولغان، بۇنىڭ بىلەن غەرب بىلەن ئوت-
تۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد ئالماشتۇرۇشى زور
تەسىرگە ئۇچرىغان.

قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى سەۋەبلەر

قاراخانىلار دەۋرىدە ئىقتىساد (يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئىچكى ـ تاشقى سودا)نىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەتمۇ گۈللىنىپ ياشناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق:

1. X ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدە قاراخانىلار دۆلىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە يېتەكچى رول ئوينىغان رايونلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ۋە قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدىكى مەدەنىيەتلىك رايونلار (تارىم ۋادىسى، ماۋەرەئۇننەھرى) بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان رايونلار (يەتتەسۇ قاتارلىق رايونلار)نىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. شۇ دەۋردە، قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن، تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، ئۆرگەنج، تىرمىز، مەرۋى ۋە خوراساندىكى مەشھۇر شەھەرلەر ناھايىتى ئاۋات ئىدى. قاراخانىلار دەۋرىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەھەرلەر كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاۋاتلاشتى. بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆلىمىمۇ بۇرۇنقىغا قارىغاندا ھەسسىلەپ كېڭەيدى.

قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر بۇ دەۋردە مەدەنىيەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ناھايىتى يۇقىرى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئالىي بىلىم يۇرتلىرى،

مەشھۇر ئالىملىرى، ئاجايىپ گۈزەل ـ ھەيۋەتلىك سارايلىرى (ئوردىلىرى)، كارۋان سارايلىرى بىلەنمۇ دۇنياغا مەشھۇر بولغانىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئوترار شەھىرىنىڭ خارابىسىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم بولدىكى، قاراخانىلار دەۋرىدە ئوترار شەھىرىدە، يەرئاستىغا ئورنىتىلغان ساپال نوكەشلەر ئارقىلىق ھەربىر ئائىلىلەرنىڭ ھويلىسىدىكى كۆلچەككە سۇ ئەكىرىلگەن. دېمەك، يەرئاستى نوكەشلىرى (تۇرۇبىلىرى) ئارقىلىق شەھەر ئاھالىسىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش قاراخانىلار دەۋرىدە يولغا قويۇلغان.

شەھەرلەردە ياشايدىغان خەلق نوپۇسىنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەرلەرنىڭ كۆلىمىمۇ كېڭەيگەن. ئۇ دەۋردە، سەمەرقەنت شەھىرىدە 400 مىڭ ئاھالە ياشىغان. قاراخانىلار، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ئىچىگە قورغانلار سالدۇرۇپ، چوڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغان، ئاھالە ياشايدىغان مەركەزلىك رايونلار (قول ھۈنەرۋەنچىلىك رايونلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) شەھەرنىڭ تېشىدا بولغان. سەمەرقەنتمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەينى دەۋردىكى مەشھۇر مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ۋاقتىدا بۇخارادا ناھايىتى چوڭ كۆلەمدە قۇرۇلۇشلار ئېلىپ بېرىلغان، شەھەر سېپىلى يېڭىدىن ياسالغان. شەھەرنىڭ كۆلىمى كېڭەيتىلگەن، نۇرغۇنلىغان ھەيۋەتلىك بىنالار (ئوردىلار، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى) سېلىنغان. ھازىر بۇخارادا مىلادىنىڭ 1127 ـ يىلى مۇھەممەت ئارسلانخان

تەرىپىدىن سالدۇرۇلغان «مۇنارى كاالان» (مۇنارلارنىڭ چوڭى) نامى بىلەن ئاتالغان ناھايىتى ئېگىز، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە بولغان بىر مۇنار قەدكۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ. قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرى بىلەن زاماندا بولغان تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتىغا كۆرە، بۇ مۇنار ئەينى ۋاقىتتىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئەڭ كاتتىسى بولغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە، بىناكارلىق ئىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا تەرەققىي قىلغاندىن تاشقىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىمۇ يۇرۇنقىغا قارىغاندا ئالاھىدە بولغان.

2. بۇ دەۋردە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، سان ـ سۈپىتىمۇ يۇقىرى بولغان. تېپىز ـ يۇپقا رەڭلىك ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش (بۇخىل ئەينەكلەر بىناكارلىقتا ئىشلىتىلەتتى)، خىلمۇ خىل گۈللەر چېكىلگەن سىرلىق قاچا ـ قۇچا ۋە ئىدىشلارنى ياساش، برونزا، مىس شىشە ۋە ساپالدىن ياسالغان بۇيۇملارغا ھەمدە تاملارغا ۋە قەغەزگە گۈللەرنىڭ ۋە ئەپسانىۋى ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرىنى سىزىش ئومۇملاشقانىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، ھەيۋەتلىك بىنالارنى پىششىق كېسەك بىلەن سىلىشقا، ئوردا ـ ساراي، مازار، مەسچىت، ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ تاملىرىنى گۈمبەزلىرىنى چىنە خىش ۋە گۈلدار سىرلانغان خىشلار بىلەن زىننەتلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. تارىم ۋادىسىدا (خوتەن بىلەن قەشقەردە) كىمخاب، شايى، ئەتلەس، گىلەم توقۇش راۋاجلانغان بولسا، سەمەرقەنت، بۇخارادا، پاختا يىپ، كەندىر ۋە يىپەكتىن خىلمۇ خىل رەڭدىكى رەختلەرنى توقۇش تەرەققىي تاپقان.

3. كانچىلىق بىلەن مەدەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى
قاراخانىيلار دەۋرىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

قاراخانىيلار، ئۆز قوشۇنلىرىنى ئۇرۇش قوراللىرى بىلەن تەمىنلەش، تاشقى سودا مۇئامىلىسىدە مۇھىم رول ئوينايدىغان. دىنار (تىللا)، دەرھەم (كۈمۈش تەڭگە)نى كۆپلەپ قۇيۇش ۋە زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشتا ئالتۇن، كۈمۈش، مىسقا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، خىلمۇ خىل مەدەن كانلىرىنى ئېچىشقا، مېتاللچىلىق قول سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بەكمۇ كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن.

قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ماۋرەئۈننەھرىنىڭ ئوسروشان دېگەن يېرىدە تۆمۈر رۇدىسى قېزىپ چىقىرىلغان. بۇ رۇدىلار ئېرىتىلىپ، چىققان تۆمۈردىن ئۇرۇش قوراللىرى ۋە سايمانلار (دېھقانچىلىقتا، تۇرمۇشتا لازىم بولىدىغان سايمانلار) ياسالغان. پەرغانىدە، رۇدىنى ئېرىتىپ قورال ـ سايمان ياسايدىغان ھۈنەرۋەنچىلىك ئورۇنلىرى كۆپ ئىدى.

قاراخانىيلار، تۆمۈر رۇدىسى چىقىدىغان كانلارنى ئاچقاندىن تاشقىرى نېفىت كانلىرىنىمۇ ئاچقان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا نېفىت كانلىرىنىڭ ئېچىلغانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئىشغال قىلىپ تۇرغان چاغدىلا (مىلادىنىڭ 750 ـ يىلىدىن 870ـ يىللىرىغىچە) مەلۇم ئىدى. پەرغانىدىكى نېفىت كانىدىن پايدىلىنىش قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ ئېتىبارغا ئېلىنغان. قاراخانىيلار، ھەربىي ئىشتا نېفىتتىن كۆپ مىقداردا پايدىلاندى. ئۇلار شەھەرلەرنى ئېلىشتا، نېفىت تولدۇرۇلغان مەخسۇس

ساپال كوزىلار (نېفىت بومبىلىرى)نى ئالاھىدە ياسالغان قورااللار ئارقىلىق ئاتقان. «قامال قىلىنغان شەھەرنى كۆيدۈرۈش ئۈچۈن يېنىپ تۇرغان نېفىتنى ئىشلىتىش تېخنىكىسى» ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشقا كۆچمەن خەلقلەر ئىچىگىمۇ تارقالغان. قىپچاقلار XII ئەسىردە رۇسلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا، شەھەرلەرنى قامال قىلغاندا بۇ تېخنىكىنى ئىشلەتكەن. بۇ ئەھۋال رۇسلارنىڭ «ئىگور جەڭنامىسى» دېگەن ئەسەردە خاتىرىلەنگەن.» ⑦

تاشكەنتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھازىرقى ئاھىنگىران (بۇرۇنقى ئىلاق)غا كۈمۈش ـ قوغۇشۇن كانلىرى ئېچىلغان. قاراخانىلار، ئاھىنگىراندىكى كۈمۈش كانلىرىدىن قېزىپ چىقىرىلغان كۈمۈشتىن قۇيۇلغان دەرھەمنى شەرقىي ياۋروپا بىلەن بولىدىغان سودا مۇئامىلىسىدە ناھايىتى كۆپ مىقداردا ئىشلەتكەن. شۇ چاغدا شەرقىي ياۋروپادا، بىرەرمۇ كۈمۈش ياكى قوغۇشۇن كانى بولمىغاچقا، شەرقىي ياۋروپالىقلار قاراخانىلارنىڭ دەرھەملىرىگە موھتاج بولغان. شەرقىي ياۋروپالىقلار كۈمۈشنى قاراخانىلاردىن تەڭگە پۇل شەكلىدە ئالغان.

قاراخانىلار ئۆزلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىدا كېرەك بولىدىغان بۇيۇملار (ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، ئالتۇن ھاسا، ئالتۇن چوماقلار)نى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى (ئالتۇن قاداق، ئالتۇن چىكە گۈل، ئالتۇن بىلەزۈك، ئالتۇن ئۈزۈك قاتارلىقلار)نى ياساش ھەم دىنار قۇيۇش ئۈچۈن بولغان ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئالتۇن كانلىرىنى ئاچقان.

مەھمۇت قەشقەرى: «بارخان... قەشقەرگە يېقىن بىر تاغ-
نىڭ ئۈستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان
بار» دەپ يازغان.⑧

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بىر قاتار پاكىتلار قاراخانىلار دەۋرىدە، كانچىلىق، مېتاللچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

4. خەلقئارا سودا يولىنىڭ ئاساسىي تۈگۈنلىرى قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە، شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە بارىدىغان سودا كارۋانلىرى ۋە ئەلچىلەر خوتەن، قەشقەر، بالاساغۇن، سەمەرقەند، بۇخارا، تىرمىز قاتارلىق شەھەرلەردىن ئۆتەتتى.

قەدىمكى زاماندىن تارتىپ خەلقئاراسودا يولىغا ھونلار، تۈركلەر، ئۇرخۇن ئۇيغۇرلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغىنىدەك، قاراخانىلارمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قاراخانىلار شەرقتە جۇڭگو (سۇڭ سۇلالىسى)، قىتان خانلىقى بىلەن، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران بىلەن (غەزنەۋىلەر ۋەسالجۇقىلار ئارقىلىق) غەربتە، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا بىلەن سودا ئالاقىسى قىلاتتى. قاراخانىلارنىڭ سودا كارۋانلىرى، تۆگە ۋە ئاتلارغا يۈكلەنگەن ماللارنى يىراق ئەللەرگە ئاپىرىپ ساتاتتى. ئۇلار ھىندىستان، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردىن مەرۋايىت، ياقۇت، پىل چىشى، دورا-دەرمان قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ ئۇلارنى جۇڭگوغا ئاپىرىپ ساتاتتى. ئادەتتە سودا كارۋانلىرىنىڭ ئۇلاغلىرى بىرنەچچە يۈز، بىرنەچچە مىڭغا

يېتەتتى، بەزى چوڭ كارۋانلاردا بەش مىڭغا يېقىن ئادەم بولاتتى. بۇنداق كارۋانلار گاھىدا ئىككى يىلدا، گاھىدا بىر يىلدا بىر قېتىم سەپەرگە چىقاتتى.

5. قاراخانىلارنىڭ دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى مەدەنىيەتنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشىنىمۇ ئالغا سۈردى. خەلقئارا سودىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، خوتەن، قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردە يىپەك، پاختا، كەندىر ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىقى كېڭەيدى ۋە راۋاجلاندى. بۇنىڭدىن باشقا، سەمەرقەنت بىلەن خوتەندە، قەغەز ئىشلەپچىقىرىش بەكمۇ تەرەققىي قىلدى. سەمەرقەنت قەغىزى غەربتىكى ئەرەب خەلىپىلىكىگە، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ۋە باشقا ياۋروپا دۆلەتلىرىگە چىقىرىلدى.

قاراخانىلارنىڭ شەرقتە جۇڭگو، شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىمۇ ناھايىتى قويۇق ئىدى.

بۇنىڭدا، سۇڭ سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 960 ـ يىلىدىن 1279 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىلەن بولغان سودا ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى ئۇدۇن ھەققىدە قىسسە» (宋史•于阗传) ۋە «سۇڭ سۇلالىسى يارلىقلىرى توپلىمى يات ئەللەر ④» (宋余要辑稿•蕃夷) دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، قاراخانىلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى

بولغان سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ — مىلادىنىڭ 1009 ـ يىلىدىن 1025 ـ يىلىغىچە بولغان 16 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە، قاراخانىلار تەختىدە ئەھمەت توغانخان (998 — 1018)، مەنسۇرئارسلانخان (1018 ـ 1024)، ئەھمەت توغانخان II (1024 — 1025) قاتارلىق ئۈچ قاغان ئولتۇرغانىدى.

مىلادىنىڭ 1009 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ تۇنجى سودا ئەلچىلەر ئۆمىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭگە بارغان. بۇ ئەلچىلەرنى خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەت توغانخانغا ۋەكالىتەن ئەۋەتكەن بولسا كېرەك. 2 ـ قېتىم، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە مىلادىنىڭ 1024 ـ يىلى مەنسۇرئارسلانخان ئەۋەتكەن سودا ئەلچىلىرى باردى.

ئىككىنچى باسقۇچ — مىلادىنىڭ 1063 ـ يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1097 ـ يىلىغىچە بولغان 35 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 35 يىل ئىچىدە، قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە 24 قېتىم باردى. مانا شۇ مەزگىلدە شەرقىي قاراخانىلارغا توغرۇل قاراخان (1074 — 1085) توغرۇل تېكىن (1074 — 1075) ھارۇن بوغراخان II (1075 — 1103) قاتارلىق ئۈچ قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ 1097 ـ يىلى ھارۇن بوغراخان جۇڭگو بىلەن قاراخانىلار ئارىسىدىكى سودا يولىغا توسقۇنلۇق قىلغان تاڭغۇتلارنى دۇڭخۇاڭ، جاڭيې، جيۇچۇەن (بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدە) قاتارلىق جايلاردىن

قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتكەن.

ئۈچىنچى باسقۇچ — مىلادىنىڭ 1107 - يىلىدىن 1124- يىلىغىچە بولغان 17 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا شۇ 17 يىل ئىچىدە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە تۆت قېتىم باردى. بۇ ئەلچىلەرنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەھمەت ئارسلانخان ئەۋەتكەنىدى.

قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە مەستىكىرۇمى، نۇشۇدۇر، مەرۋايىت، ياقۇت، گىلەم، ئەتلەس، قاشتېشى، سۆسەر، بۇلغۇن تېرىلىرى، تۆگە، ئات قاتارلىقلارنى ئاپىرىپ ساتاتتى.

قاراخانىلارنىڭ سودا ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە 30 قېتىم بارغان بولسىمۇ، سۇڭ سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتا ئاجىز خانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، يولنىڭ يىراقلىقىنى باھانە قىلىپ (ئەسلىدە تاڭغۇتلاردىن قورقۇپ) قاراخانىلارغا بىرەر قېتىممۇ سودا ئەلچىلىرى ئەۋەتمىدى.

6. قاراخانىلار دەۋرى ئاساسەن خېلى تىنچ، خاتىرجەم ئۆتكەن بىر دەۋر بولدى.

تۆت ئەسىر ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر كۆپ چاغلاردا تىنچ ۋە خاتىرجەم ياشىدى. قاراخانىلار مىلادىنىڭ 992 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1000 - يىلىغا قەدەر ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ سامانىيلار پادىشاھلىقىنى يوقاتقان. ئەمما بۇ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى ۋەيران بولغۇدەك ئەھۋال كۆرۈلمىگەن.

قاراخانىلار مىلادىنىڭ 1006 — 1008 - ۋە 1019 -يىل-

لىرى بولۇپ ئۈچ قېتىم خوراسانغا يۈرۈش قىلىپ،غەزنەۋىلەر بىلەن ئۇرۇشتى. ئىلى تېكىس ئىسيانى، ياباقۇلار ئىسيانى باستۇرۇلدى، تەخت تالىشىپ ئانچە ـ مۇنچە ئۇرۇشلار بولۇپ ئۆتتى. ئۇلاردىن باشقا چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلار بولمىدى.

قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاساسەن تىنچ ۋە خاتىرجەم بىر دەۋر بولۇشى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

7. قاراخانىلار قاغانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى دىگۈدەك مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلار ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى بەكمۇ قەدىرلىدى. ئۇلارنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا تەيىنلىدى. فېئودال ئىلىق جەمئىيەتنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئادەتتە ئوردىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلەرگە كۆپ ھاللاردا خان جەمەتىدىن بولمىغان كىشىلەرنىڭ تەيىنلىنىشى قىيىن ئىش ئىدى. ئۇيغۇر ـ ئوغۇز قاغانلىرى بولسا، يۇقىرىدىكى ئەنئەنىنىڭ چەكلىمىسىگە قارىماي، خان جەمەتىدىن بولمىغان، ھەتتا ئۆز مىللىتىدىن بولمىغان كىشىلەرنىمۇ (ئەگەر ئۇ كىشىلەر ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، قابىلىيەتلىك كىشىلەر بولسىلا) ئۇلارنى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپلەرگە تەيىنلىدى.

بۇنىڭ ئىسپاتى مۇنداق:

مىلادىنىڭ 1069 ـ يىلى ياكى 1970 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئوردۇنباسار قاغانى ئەبۇ ئەلى ھەسەن تاۋغاچ بوغراخان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ناھايىتى بىلىملىك، ئەقىللىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۇنى قەدىرلەپ

ئوردا ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەپ ئۇنىڭغا خاس ھاجىپ («تايانغۇ») ئۇنۋانىنى بەرگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەتمەن ئۇيغۇر ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولسىمۇ ئەمما قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان شاھزادىلەردىن ئەمەس ئىدى.

ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرىدىن ئالپ ئارسلان، مەلىك شاھ (مىلادىنىڭ 1072 ـ يىلىدىن 1092 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان)لار ۋاقتىدا ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى ئەلى ئىبنى ئىسھاق (نىزامولمۇلىك) 30 يىل (1063 ـ يىلىدىن 1092 ـ يىلىغىچە) باش ۋەزىر بولدى. مانا شۇ نىزامولمۇلىك(مىلادىنىڭ 1018 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1092ـيىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) سالجۇق ئوغۇزلىرىدىن بولماستىن، بەلكى ئىرانلىق پارس ئىدى. نىزامولمۇلىك ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىگە باش ۋەزىر بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (1063 ـــ 1092) ئۇنىڭ «سىياسەتنامە» سى بويىچە ئىدارە قىلىنغان ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ سەلتەنەتلىك بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنىدى. مانا شۇ مەزگىلدە نىزامولمۇلكنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باغداد، ئىسفاھان، بەسرى، نىشاپور، ھىرات، مەرۋى شاھى جاھان قاتارلىق شەھەرلەردە نۇرغۇنلىغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرى («مەدرىس» لەر) قۇرۇلغان.

«تارىخىي مەسئۇدى» (30 توملۇق ئەسەر) نىڭ ئاپتورى ئوبۇل پەزلى مۇھەممەت بىننى ھۈسەيىن بەيھاكى (مىلادىنىڭ 996 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1077 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)

غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىدا 20 يىل تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بولدى.

ئوغۇزلار (ئالپ تېكىندىن تارتىپ سەبۇق تېكىنگىچە) ۋە ئۇيغۇر قارلۇقلىرى (سەبۇق تېكىندىن تارتىپ غەزنەۋىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۇلتانى خىسراۋ مەلىكقىچە) دىن كېلىپ چىققان غەزنەۋى سۇلتانلىرىدىن سۇلتان مەھمۇت(مىلادىنىڭ997-يىلىدىن1030-يىلىغىچە سۇلتان بولغان)، سۇلتان مەسئۇد (مىلادىنىڭ 1030 - يىلىدىن 1041 - يىلىغىچە بولغان)لار ئىرانلىق پارس بەيھاكىنى ئىززەتلەپ، ئۇنى تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكىگە قويىدى. بەيھاكى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ھىندىستانغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە ۋە سۇلتان مەسئۇدنىڭ سالجۇقلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقاندىن تاشقىرى، غەزنەۋىلەرنىڭ قاراخانىلار بىلەن ئېلىپ بارغان ناھايىتى مۇھىم دىپلوماتىك پائالىيەتلىرى (سۇلتان مەھمۇتنىڭ يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سەمەرقەند يېنىدا ئېلىپ بارغان تارىخىي خاراكتېرلىك سۆھبىتى)گە قاتناشقان. بەيھاكى ئۆزى تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكىنى ئۆتىگەن مەزگىلدە توپلىغان قىممەتلىك ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ «تارىخىي مەسئۇدى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

XII ئەسىردە ياشىغان تارىخچى نىزام ئارۇزى سەمەرقەندىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى خىزىرخان دانا، ئادىل كىشى بولۇپ، شائىرلارنى بەكمۇ قەدىرلىگەن. ئۇنىڭ ئوردىسىدىكى قوبۇلخانىسىدا ئادەتتە تۆت پەتنۇس بار بولۇپ، ھەربىر

پەتنۇسقا 250 دىناردىن ئالتۇن پۇل قـويۇلغانىكەن. كۆنلەرـ
نىڭ بىرىدە خىزىرخان مانا شۇ تۆت پەتنۇستىكى 1000دىنارنى
بىر شائىرغا ئىنئام قىلغان.

نىزام ئاروزى سەمەرقەنتنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا كۆرە،
مىلادىنىڭ 1080 ـ يىلى خىزىرخان سەمەرقەنتتىكى ئوردىسىدا
شائىرلارنىڭ شېئىر مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزگەنىدە، مۇنداق بىر
ۋەقە يۈز بەرگەن: قاغان (خىزىر بىنـنى ئىبراھىم) ئامـاق
ئاتـلىق شائىردىن: «سەن ئـابـدۇسەئىد رەشىدىنىڭ شېئىرـ
لىرى ھەققىدە قانداق پىكىردە سەن؟» دەپ سـورىغان. شائىر
ئاماق:«رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى راۋان ۋە ياخشى يېـ
زىلغان، ئەمما سەل تۇزى كەمرەك!» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئاـ
رىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي، شائىر رەشىدىنىڭ ئۆزى ئوردىغا
كىرىپ كەلگەن. ئۇ قاغانغا تەزىم قىلىپ جايىغا ئولتۇرماقچى
بولغاندا، قاغان ئۇنى ئالدىغا چاقىرتقان. ئۇ شائىرلارنى
بەس ـ مۇنازىرىگە سېلىپ قويماق بولۇپ، باشقا بىر شائىرـ
دىن: «رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى قانداق؟» دەپ سـورىغان. ئۇ
شائىر: «ياخشى، ئەمما تـۇزسىز» دەپ جـاۋاب بەرگـەن، شۇ
چاغدا خىزىر بىنـنى ئىبراھىم شائىر رەشىدىگە: «سېنىڭمۇ ئۇـ
نىڭغا جاۋابەن بىر ـ ئىككى بېيىت ئېيتىشىڭغا توغرا كېلىدۇ»
دېگەن. شائىر رەشىدى قاغـانغا تـەزىم قىلىپ، ئـۆز ئورنىغا
قايتىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇنداق دەپ شېئىر ئوقۇغان:

مېنىڭ شېئىرلىرىمنى تۇزى يوقلۇقتا ـــ
ئەيىبكە بۇيرۇپسەن، بۇ راست بى گۇمان!
شېئىرلىرىم شېكەر، ھەم ھەسەلگە ئوخشايدۇ،
ھەسەل ھەم شېكەردە تۇز بولسا يامان!

سىنىڭكى چامغۇرۇك، ئوت ـ چۆپۈك ئوخشاش،
تۈز دېمەك، سەن ئۈچۈن كېرەك ئەي نادان!

شائىر رەشىدىنىڭ شېئىرى خىزىر بىننى ئىبراھىمغا بەكمۇ ياققان. شۇنىڭ ئۈچۈن قاغان تۆت پەتنۇستىكى 1000 دىنارنى شائىر رەشىدىگە بېرىشنى بۇيرۇغان.

شائىر رەشىدى شېئىردا خىزىر بىننى ئىبراھىمنى تىلغا ئېلىپ، ئۇنى ماختىغانمۇ ئەمەس، خىزىر بىننى ئىبراھىم شائىر رەشىدىنىڭ تالانتىغا، شېئىردىكى مەنتىقىي كۈچكە قايىل بولۇپ 1000 دىنارنى ئۇنىڭغا بېرىشنى قارار قىلغان.

دەھشەتلىك ئىستىلاچى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى ئۆمۈر بويى ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، بۇددىست ھىندىلارنى مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن، ناھايىتى ئېغىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ قانلىق ئۇرۇشلار بىلەن ئاۋارە بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن مەشھۇر پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىرلارنى ئوردىسىغا يىغىپ، ئىلىم ـ پەن، بولۇپمۇ ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا غەمخورلۇق قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئوردىسىدا نەچچە ئونلىغان مەشھۇر شائىرلار بار ئىدى. سۇلتان مەھمۇت مانا شۇ شائىرلارنىڭ بەزىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ياراتقان تۆھپىلىرىنى مەدھىيىلەيدىغان، ئۆزىنى ئاسمان ـ پەلەككە كۆتۈرىدىغان شېئىرلارنى يازدۇرغان. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوردىسىدىكى مەدھىيىچى شائىرلارنىڭ ئىچىدە، بەلخلىق ئوبۇلقاسىم ھەسەن ئىبنى ئەھمەت ئۇنسۇرى (مىلادى X ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى تۇغۇلۇپ مىلادى 1039-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) «شائىرلارنىڭ خانى» دېگەن ئۇنۋا-

نىغا ئىگە بولغان. سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئۆكىسى ئەمىر ناسىرنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوردىسىغا كەلگەن شائىر ئۇنسۇرى سۇلتان مەھمۇتنىڭ نۇرغۇنلىغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان. ئۇ يازغان قەسىدىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سۇلتان مەھمۇتنىڭ غەلىبىلىرىنى مەدھىيىلەشكە بېغىشلانغان.

قانداق بولسۇن، ئەجدادلىرىمىز قاغانلىرىنىڭ ئوردىسىغا يىغىلغان پەيلاسوپلار، تارىخچىلار، شائىرلار، ئاسترونوملار، ئۆزلىرىگە بېرىلگەن ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ، تارىخىي ۋە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇلۇغ ئەسەرلەرنى يېزىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە باھاسىز تۆھپىلەرنى قوشقان.

8. قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن دۇنيادىكى مەشھۇر، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەر ئارىسىدا يولغا قويۇلغان ئىقتىسادىي ۋە دىپلوماتىيە ئالاقىلىرىدىن تاشقىرى، بەنە مۇسۇلمان دۆلەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەنىۋى يېقىنلىق ۋە ئالاقىلەرمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى.

ئەرەبلەر دەۋرىدە قەدىمكى يۇنان ئالىملىرىنىڭ يۇنان (گرېك) تىلىدىكى ئەسەرلىرى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى شۇنداق ئەسەرلەر ئارقىلىق قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرى، ئاسترونوملىرى، ماتېماتىكلىرى، گېئوگرافىكلىرى، فىزىكلىرى ۋە خىمىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشتى. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل بىلگەنلىكى ئۈچۈن، كلاسسىك غەرب مەدەنىيىتى (ئاساسەن يۇنان مەدەنىيىتى)گە دائىر

ئەسەرلەرنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق ئۆگەندى ۋە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنى ياراتىشتا، ئۇنىڭدىن پايدىلىق ئوزۇقلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئىلىم - پەننىڭ دېگۈدەك ھەممە ساھەلىرى بويىچە ئۇلۇغ ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقتى.

٩. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر - ئورخۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ئاساسىدا تېخىمۇ يۈكسەلگەن، تەرەققىي تاپقان ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى ئىدى.

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز خېلى قەدىمكى زاماندىن تارتىپ (مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى زاماندىن تارتىپ، IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە) يېزىق قوللىنىپ (ئورخۇن - يەنسەي يېزىقى قاتارلىقلار) ئۆز تارىخىنى يازغان. ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى بويىچە خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. مەسىلەن ئورخۇن ۋادىسىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلار (VIII ئەسىر ۋە IX ئەسىرگە دائىر) ئورخۇن - يەنسەي يېزىقىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. بۇ مەڭگۈ تاشلار قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بەتلىك، كۈمۈش ھەرپلىك داستانلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى شانلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى ۋە يېڭى شارائىتتىدا، مول مەنىۋى مەزمۇنلار بىلەن بېيىغان قاراخانىلار مەدەنىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەزاھلار:

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 297 - بەت.

② قوغۇ — ئاققۇ.

③ بالچىق — ئاي.

④ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم، 21 - بەت.

⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 14 - بەت.

⑥ «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، ئۇيغۇرچە، 2 - بەت (1 - بەتتىن 53 - بەتكىچە بولغان «كىرىش» قىسمىدىن كېيىن باشلانغان 2 - بەت).

⑦ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I توم 221 - بەت.

⑧ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم، 567 - بەت.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخي ۋەقەلەرنىڭ يىلنامىسى

(1212 — 850)

مىلادىنىڭ 850 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان كۆل بىلگە قاراخان ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلدى.

870 ـ يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ فارابى يەتتەسۇدىكى فاراب شەھرىدە دۇنياغا كەلدى.

970 ـ يىلى بۇخارا سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى بولدى.

893 ـ يىلى كۆل بىلگە قاراخاننىڭ ئوغلى ئوغۇلچاق ئىسمائىل سامانى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى ۋە بالاساغۇندىن قەشقەرگە كەتتى.

920 ـ يىلى سىتۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولدى.

942 ـ يىلى سىتۇق بوغراخان بالاساغۇننى قاراخانىلار تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى.

955 ـ يىلى سىتۇق بوغراخان ئالەمدىن ئۆتتى ۋە ئاتۇش مەشھەدتە دەپنە قىلىندى.

960 - يىلى يەتتە سۇدىكى ئۇيغۇر - قارلۇقلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى.

960 — 970 - يىللىرى ستۇق بوغراخاننىڭ ئوغلى سۇلايماننىڭ ۋاقتىدا، ئىسلام دىنى قاراخانىلاردا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى ۋە دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەندى.

980 - يىلى ئۇلۇغ پەيلاسوپ ئەبۇئەلى ئىبن سىنا بۇخارادىكى ئەفشان يېزىسىدا دۇنياغا كەلدى.

992 - يىلى قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەلى ئارسلاننىڭ ئورۇنباسارى ھارۇن بوغراخان سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخا-رانى ئالدى.

992 - يىلى ھارون بوغراخان ئالەمدىن ئۆتتى.

996 - يىلى قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئىلىكخانى ناسىر غەزنەۋىلەر ھۆكۈمرانى سەبۇق تېكىن بىلەن ماۋرەئۇننەھر-نىڭ تېررىتورىيىسى توغرىسىدا كېلىشىم تۈزدى. كېلىشىمگە كۆرە، سىر دەريا ۋادىسى قاراخانىلارغا، ئامۇ دەريا ۋادىسى غەزنەۋىلەرگە قارايدىغان بولدى.

998 - يىلى قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئەلى ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئەخمەت توغانخان قاغان بولدى.

999 - يىلى غەربىي ئىلىكخانى ناسىر بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، سامانىيلار پادىشاھلىقىنى يوق قىلدى.

1001 - يىلى سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى غەربىي ئىلىك-خانى ناسىرنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى.

1000 - يىللىرى قاراخانىلار خوتەن خانلىقىنى ئۇزۇل-كېسىل بويسۇندۇردى. يۇسۇپ قادىرخان خوتەنگە خان بولۇپ تەيىنلەندى.

1006 ـ يىلى ئىلىكخان ناسىرنىشاپور، تۇس ۋە بەلخنى ئالدى.

1007 ــ 1008 ـ يىللىرى قاراخانىلار خوراسانغا يەنە يۈرۈش قىلدى، يۈرۈش مەغلۇپ بولدى.

1018 ـ يىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپى، تالانتلىق شائىرى، مەشھۇر دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بالاساغۇندا دۇنياغا كەلدى.

1018 ـ يىلى ئەھمەت توغانخان بالاساغۇننىڭ شىمالىدا، 100 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان شەرقىي قىتان قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە ئۇلارنى قوغلاپ ئۆزلىرىنىڭ تەۋەسىگە ھەيدىۋەتتى.

1018 ـ يىلى ئەھمەت توغانخان ئالەمدىن ئۆتتى.

1019 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان خوراسانغا ھۇجۇم قىلدى.

1024 ـ يىلى مەنسۇر ئارسلانخان تەختتىن ۋاز كەچتى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەھمەت توغانخان II چىقتى.

1026 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان قاراخانىلارنىڭ قاغانى بولدى.

1026 ـ يىلى سەمەرقەنت يېنىدا يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئىككى دۆلەت كۆكۈل بۆلىدىغان جىددىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ ناھايىتى مۇھىم كېلىشىمنامە تۈزدى.

1031 ـ يىلى سۇلتان مەسئۇد قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە ئەلچى ئەۋەتتى.

1032 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئالەمدىن ئۆتتى، چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان قاغان بولدى.

1030 ـ يىللىرى ئۇلـۇغ تىلشۇناس مەھـمۇت قەشقەرى قەشقەردە دۇنياغا كەلدى.

1037 ـ يىلى ئۇلـۇغ پەيلاسوپ ئـەبۇ ئەلى ئىبنىسىنا ئالەمدىن ئۆتتى.

1039 ـ يىلى ئىلىك ناسىرنىڭ ئوغلى ئىبـراھىم بۆرە تېكىن غەربىي ئىلىكخانى يۇسۇپـنى قەشقەرگە قوغلىۋېـتىپ، ماۋەرەئـۇننەھرىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

1040 ـ يىلى قـاراخانـىلار دۆلىتى شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

1040 ـ يىلى مەرۋىشاھى جاھان بىلەن سىراكىس ئوتـتۇرىسىدا ـــ دەندانقاندا ئۇرۇش بولۇپ، توغرۇلبەگ سۇلتان مەسئۇدنى تارمار قىلدى.

1055 ـ يىلى ئۇلۇغ سالجۇقىلارنىڭ سۇلـتانى توغرۇلـبەگ باغدادقا كىردى.

1056 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى سۇلايمان ئارسلانخان ۋاپات بولدى.

1057 ـ يىلى شەرقىي قاراخـانىلارنىڭ قاغانى مۇھەمـمەت بوغراخان بىلەن بىر قىسىم قاراخانى شاھزادىلىرى مۇـھەممەت بوغراخاننىڭ كىچىك خانىشى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى.

1058 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارغا سۇلايمان ئارسلانـخاننىڭ ئۇكىسى توغرۇل قاراخان قاغان بولدى.

1063 ـ يىلى ئۇلۇغ سالجۇقىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلـتانى توغرۇلـبەگ ئالەمـدىن ئۆتتى. ئـۇنىڭ ئاكىسى چاغرىـبەگنىڭ ئوغلى ئـالپ ئارسلان ئۇلـۇغ سالجۇقىلارغا سـۇلتان بولدى.

1068 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئىبراھىم بۆرە تېكىن ئالەمدىن ئۆتتى.
1069 ـ يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئوردۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخانغا تەقدىم قىلدى.
1071 ـ يىلى ئالپ ئارسلان «مالازگىرد ئورۇشى»دا، شەرقىي روما ئىمپېراتورى رومان دىئوگىنىس قوماندانلىقىدىكى 200 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان روما قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى ۋە رومان دىئوگىنىسنى ئەسىر ئالدى.
1072 ـ يىلى ئالپ ئارسلان ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى مەلىك شاھ ئۇلۇغ سالجۇقىلارغا سۇلتان بولدى.
1074 ـ يىلى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى باغداد خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدىغا تەقدىم قىلدى.
1074 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى تۇغرۇل قاراخان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى تۇغرۇل تېكىن ئىككى ئاي قاغان بولدى.
1075 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئوردۇنباسار قاغانى ئوبۇلھەسەن تاۋغاچ بوغراخان شەرقىي قاراخانىلارغا ھارۇن بوغراخان II ئۇنۋانىدا قاغان بولدى.
1080 ـ يىللىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتتى.
1080 ـ يىللىرى باغدادتىن ئانا ۋەتىنى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن مەھمۇت قەشقەرى 1090 ـ يىللىرى ئالەمدىن ئۆتتى، ئوپالغا دەپنە قىلىندى.

1092 ـ يىلى مەلىك شاھ ئالەمدىن ئۆتتى.

1103 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ھارۇن بوغراخان II ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى ئەھمەت ئارسلانخان قاغان بولدى.

1105 ـ يىلى ئەھمەت ئارسلانخان مەھمۇت بىننى ئابدۇلجېلىل قەشقەرىنى باغداد خەلىپىسى مۇستازىرنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى.

1135 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلار شەرقىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

1137 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلار شەرقىي قىتان خانى يىلۇداشى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى.

1209 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ پايتەختى سەمەرقەند خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ تەسىرىگە ئۆتتى.

1211 ـ يىلى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى قاغانى مەھمۇتخان III ۋاپات بولدى.

1212 ـ يىلى غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئوسمان بوغراخان ۋاپات بولدى.

1212 ـ يىلى قاراخانىلار دۆلىتى قىتانلار (قاراخىتايلار) تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوق قىلىندى.

III بۆلۈم

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

ئون يەتتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى
شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە توغرىدىن توغرا سەۋەب بولدى، ئەينى هالدا يەنە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇيغۇر-ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ داۋامى هەم بولدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ۋە قېرىنداشلىرى ئۆز تارىخىدا، ئاسىيادا ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتلۇقى(مىلادىيىدىن 240 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ئاق هونلار ئىمپېرىيىسى (مىلادىنىڭ 420 - يىلىدىن 565 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن)، ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇر خانلىقى (487 — 546)، ئۇلۇغ كۆك تۈرك قاغانلىقى (551 — 744)، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانـ

لىقى (مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئۇلۇغ سەلجۇقىلار سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 1040 - يىلىدىن 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادىنىڭ 963 - يىلىدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق دۇنياغا مەشھۇر بولغان دۆلەتلەرنى قۇرغان. بۇ دۆلەتلەرنىڭ دەۋرىدە قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەرنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئوينىغان، بولۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە مەدەنىيەت گۈللەپ - ياشناپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە قىممەتلىك تۆھپىلەر قوشۇلغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان دۆلەتلەرنىڭ ئىچىدە، 200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ئورخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 840 - يىلىغا كەلگەندە، تەخت تالىشىش، ئىچكى ئىسيان، دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىق سەۋەبلەردىن ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. شۇڭا، شەرقىي ئۇيغۇرلار ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى ئورخۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان پايتەختى قارابالغاسۇننى تاشلاپ چىقىپ، قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ باغرىغا يۆتكەپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

شەرقىي تۇرالارنىڭ مىلادىنىڭ 646 - يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنى قۇرغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتۇق. IX ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى بۇ قاغانلىقنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن شەھىرىنى، 12 تۆمۈر دەرۋازىلىق شەھەر بولۇپ، شەھەرنىڭ مەر-

كىزىدىكى قاغان ئوردىسىنىڭ ئۈستىدە 100 ئادەم سىغىدىغان ئالتۇن چېدىر بار. بۇ ئالتۇن چېدىر بەش فەرسەخ (35 كىلومېتىر) يىراقلىقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ دەپ يېزىشقانىدى. ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنى باشتا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تارمىقى بىرلىشىپ قۇرغان.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى كۈچەيگەن مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 750 - يىللىرى) تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسى قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شەرقىغە، شىمالىي بايكۆل (بايقال) بىلەن يەنسەي (ئەسلى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى ئاناساي) دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە، غەربىي چېگرىسى بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىن تارتىپ پەرغانە ۋادىسىغىچە، جەنۇبىي چۇغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگىچە، غەربىي - جەنۇبىي ھىندىستاننىڭ شىمالىغىچە سوزۇلغانىدى، قاغانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ يەر مەيدانى 5 مىليون كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ھازىرقى فرانسىيىدىن بەش ھەسسە چوڭ ئىدى. ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى مىلادىنىڭ 646 - يىلىدىن 740 - يىللىرىغىچە 50 مىڭ ئاتلىق قوشۇندىن ئىبارەت بولغان بولسا، مىلادىنىڭ 750 - يىللىرىدىن باشلاپ 221 مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا (ئاتلىق قوشۇن 17 دىۋىزىيە بولۇپ ھەربىر دىۋىزىيىسى 13 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان) كۆپەيگەنىدى.

مانا شۇنداق ناھايىتى كۈچلۈك، مۇستەقىل بولغان ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى ئەينى ۋاقىتتا ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەتلەر بولغان — تاڭ سۇلالىسى ۋە تىبەت خانلىقى بىلەن

باراۋەر ئورۇندا تۇراتتى،

IX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە، بۇ كۈچلۈك ئۈچ دۆلەت ئىچكى زىددىيەتلەر سەۋەبىدىن ئاجىزلىشىشقا قاراپ ماڭدى.

بولۇپمۇ ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى مىلادىنىڭ 830 - يىللىرىغا كەلگەندە، قورقۇنچلۇق ئەھۋالدا قالدى. ھازار تېكىن قاغان بولغان ۋاقتىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر - ئورخۇن شاھزادىلىرى ئىچىدە قاغانلىق ئورنىنى تالىشىش يۈز بېرىپ ئىچكى ئۇرۇشلار باشلاندى. بولۇپمۇ خۇ تېكىننىڭ ۋاقتىدا ئىچكى ئۇرۇش ئەۋجىگە چىقتى. ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلگەن ھازار تېكىننىڭ تەرەپدارلىرى، خۇ تېكىننى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئىسيان كۆتۈرۈشكە بەل باغلىدى. ئەھۋالنى سېزىپ قالغان خۇ تېكىن ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغانلارنى ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋال يۈز بەرگەندە، باش تارقان قارا بولۇق مىلادىنىڭ 839 - يىلى بىر قىسىم قوشۇنغا تايىنىپ، خۇ تېكىنگە قارشى چىقتى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان خۇ تېكىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. قارا بولۇق كىچىك تېكىننى قاغانلىق تەختكە چىقاردى. مىلادىنىڭ 839 - يىلى ياغلاقارلاردىن بولغان باش تارقان قارا بولۇق ياغلاقارخانزادىسى كىچىك تېكىننى تەختكە چىقارغاندا، ئادىزلاردىن بولغان باش قوماندان قولۇق باغا ئىسيان كۆتۈرۈپ ئاسىيلىق يولىغا ماڭدى. مانا شۇنداق خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى تېررىتورىيىسىدە تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، يېزا ئىگىلىكى ۋەيران بولدى، ئەلنى ئاچارچىلىق قاپلىدى. ئۇنىڭ ئۈستى-

گە. ۋابا كېسىلى تارقىلىپ نۇرغۇنلىغان ئادەم ئۆلدى. قاتتىق قار يېغىپ جۇتچىلىق ھۆكۈم سۈرۈپ، ناھايىتى نۇرغۇن چارۋا مال توڭلاپ ئۆلدى. خەلق ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولدى.

بۇلارنى ئاز دېگەندەك، قىرغىزلار ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلىدى. قىرغىزلار ئەسلىدە مىلادىنىڭ 756 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىغا بېقىنغان خانلىق ئىدى. ھازىرقى يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان قىرغىزلار مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، توختىماي ئىسيان كۆتۈرۈپ كەلگەنىدى.

«كونا تاڭسۇلالىسى يىلنامىسى. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە»، «يېڭى تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. قىرغىزلار ھەققىدە قىسسە» دېگى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بولغان يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ تىل - يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، چاچلىرى قىزغۇچ، كۆزلىرى كۆك، چىرايلىرى ئاق سۈزۈك ئىكەن. يەنە باشقا تارىخىي مەلۇماتلاردا، VIII ئەسىردە يەنسەي قىرغىزلىرىنىڭ سانى 1 مىليون بولۇپ، 100 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان ئاتلىق قوشۇنى بار ئىدى، دېيىلىدۇ.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىدا خەتەرلىك ئەھۋالنىڭ يۈز بەرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان قىرغىز خانى ئازى (بۇ ئىسىم ئەمەس، خانلىق ئۇنۋانى بولسا

كېرەك) قارابالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. دەل شۇ چاغدا، ئادىزلار قەبىلىسىدىن بولغان باش قوماندان قۇلۇق باغا قىرغىزلارنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ، ياغلاقارلاردىن قاغانلىق ئورنىنى تارتىۋېلىشنى كۆزلەپ، بىر قىسىم ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قىرغىزلار ئارىسىغا قاچتى ۋە ئىچكى ئەھۋالنى قىرغىز خانىغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنى قارابالغاسۇنغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن قىرغىز خانى ئاپا باشچىلىقىدا 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ (بۇ قوشۇننىڭ مەلۇم قىسمى قۇلۇق باغا باشلاپ بارغان ئۇيغۇر قوشۇنى ئىدى) ئۇلارنى ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا يوللىدى. قىرغىزلار قاغان كىچىك تېكىننى ۋە قارابولۇقنى ئۆلتۈرۈپ قاغان ئوردىسىغا ئوت قويدى. ئورداخەزىنىسىدىكى ھەددى - ھېسابسىز دۇنيادەپىنىلەرنى بۇلاپ - تالىدى. 221 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە قۇدرەتلىك ئۇيغۇر قاغانلىقى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئوڭۇشسىزلىقلار سەۋەبىدىن، قىرغىزلارنىڭ ئىسيانىغا تاقابىل تۇرالمىدى. شۇ چاغدا بىر قىسىم ئۇيغۇر خانزادىلىرى پايتەخت قارابالغاسۇننى تاشلاپ چىقىپ قاغانلىقنىڭ سىياسىي مەركىزىنى تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئېتىكىگە كۆچۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

خائىن قۇلۇق باغا مەقسىتىگە يېتەلمەي، ھەسرەت - نادامەتتە قالدى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى غەربكە قاراپ كۆچتى. شەرقىي ئۇيغۇر-

لارنىڭ باشقا تەرەپكە كۆچمەي غەربكە كۆچۈشىدە مەلۇم
تۇرلۇك سەۋەب بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئەزەلدىن
قارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتى ئىدى. بۇنىڭدىن
قالسا، ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى خېلى كۆپ
رايونلار (تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى، پەرغانە
ۋادىسى، يەتتەسۇ)ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتور-
يىسى ئىچىگە كىرەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇي-
غۇرلار شەرق تەرەپكە — قىتانلار ۋە شىرۋىلار قېشىغا بار-
ماي، غەربكە — ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي ئۇيغۇرلار
قېشىغا كۆچكەن. هازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە يا-
شايدىغان قىتانلار ۋە شىرۋىلار ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغان-
لىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بول-
سىمۇ، لېكىن ئۇلار موڭغۇل - تۇڭگۇس نەسىللىك خەلق
بولۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن قان قېرىنداش ئەمەس ئىدى. شەر-
قىي ئۇيغۇرلار مانا شۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ، قىتانلار ۋە
شىرۋىلارغا ئىشەنچ قىلالمىغان. كېيىن يۈز بەرگەن كۆڭۈل-
سىزلىك ئەھۋاللار شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئوي-
لىغانلىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچى-
لىكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆز قېرىنداشلىرى — غەربىي
ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا كۆچتى، بىر قىسمى بولسا ئۆگە تېكىن
باشچىلىقىدا جەنۇب (جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىلىرىدىغا يېقىن
جايلار)قا كۆچتى. مانا شۇ جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار 300
مىڭ ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ، ئۆگە تېكىننى قاغان قىلىپ كۆ-

تۆردى. لېكىن ئۇلار ئىچىنىشلىق تەقدىرگە دۇچ كەلدى: ئىنشەنگەن قوشنىسى دۈشمەنلىك قىلدى، ئىچكى ئۇرۇشقا دۇچ كەلدى، قىتانلار بىلەن شىرۋىلار ئۇلاردىن يۈز ئۆرۈپ دۈشمەنلىرىگە ياردەم بەردى. ئۆگە قاغان ئىچكى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىنەن تېكىن قاغان بولدى. ئىنەن قاغان شىرۋىلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ، ئۇنى دۈشمەنلىرىگە تۇتۇپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، ئايالى قارلۇ بىكە بىلەن ئوغلى دوس تېكىن قاتارلىق توققۇز كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، يوشۇرۇنچە غەربكە قاراپ قاچتى.

پان تېكىن

مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى ئادىز خانزادىسى پان تېكىن بىرقانچە قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇن ئەتراپىغا يېقىنراق بولغان جايلاردا ياشايدىغان قەبىلە ـ ئۇرۇغنى باشلاپ غەربكە كۆچتى.

پان تېكىن مۇشەققەتلىك يول يۈرۈپ، تاغ ـ داۋانلارنى ئېشىپ، بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاھالىنى باشلاپ، مىليونلىغان چارۋا ماللارنى ھەيدەپ مىلادىنىڭ 841 ـ يىلى كۆزدە ھازىرقى جىمسارنىڭ شەرقىدىن تارتىپ ھازىرقى قۇمۇل بارىكۆل يايلىقىغىچە بولغان جايلارغا كېلىپ توختىدى، ئۇنىڭغا دەم ئېلىش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قىش يېقىنلاپ قالغانلىقتىن، چارۋا ماللارنى ئامان ـ ئېسەن

گەتسيازغا چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن، ئوت - چۆپى مول، يىل-لىق قىشلاقلارنى تېپىشقا، قىشلىق ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك تەييارلىۋېلىشقا توغرا كېلەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن قارابالغاسۇننى ۋەيران قىلغان قىرغىزلارنىڭ پان تېكىننىڭ ئىزىدىن قوغلاپ كېلىش خەۋپىمۇ بار ئىدى.

دېگەندەك، مىلادىنىڭ 842 - يىلى قىرغىزلار پان تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ جىمسار، باركۆل ئەتراپلىرىدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بەل باغلىدى. دەل شۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەزى سىياسەتچىلىرى پان تېكىنگە ياردەم بېرىپ، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەكلىپ باش ۋەزىرلى دېيۇ تەرىپىدىن رەت قىلىندى.

ئۆزلىرى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان ياخشى ۋەزىيەتتىن پايدىلانغان قىرغىزلار مىلادىنىڭ 842 - يىلى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىغا بېسىپ كېلىپ، ماناس، جانبالىق، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالدى. ئاندىن كېيىن شەرققە يۈرۈپ، بەشبالىقنى بېسىۋالدى. بۇنداق خەتەرلىك ئەھ-ۋالدىن چۆچۈگەن پان تېكىن غەربىي جەنۇبقا يۈرۈپ (قۇمۇلدىن ئۆتۈپ) قاراشەھەر، كۇچا رايونلىرىغا بېرىپ ماكانلاشتى. قاراشەھەر بىلەن كۇچا ستراتېگىيە جەھەتتىن ئوبدان شارائىتقا ئىگە بولۇپ، تەڭرىتاغلىرى توسۇپ تۇراتتى، قىرغىزلار ئاسانلىقچە ھۇجۇم قىلالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قاراشەھەر بىلەن كۇچا رايونلىرى بىرنەچچە يۈز مىڭ ئادەمنى باقالايدىغان ئىقتىسادىي ئاساسقا ۋە مىليونلىغان چارۋا ماللار يايلىغۇدەك يايلاقلارغىمۇ ئىگە ئىدى. پان

تېكىن قاراشەھەر بىلەن كۇچا رايونلىرىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى.

ئۇرخۇندىن كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ئىرسىن ۋادىسى (ھازىرقى نىڭشيادا)دىن تارتىپ كەڭسۇنىڭ جياڭشى، ۋۇ ۋېي قاتارلىق جايلىرىغا كېلىپ ماكانلاشتى. چۈنكى، ئۇ جايلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەنىدى. بۇ جايلارغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ياغلاقار قەبىلىسىنى ئاساس قىلغان قەبىلە ـ ئۇرۇقلار ئىدى. بۇلار كەڭسۇدىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ مىلادىنىڭ 870 ـ يىلى كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

يان تېكىن قاراشەھەر، كۇچا رايونلىرىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، دەرمان يىغىپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى «يابغۇ» دەپ ئاتىدى. بۇنىڭ سەۋەبى بار ئەلۋەتتە. 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئۆگە تېكىن باشچىلىقىدا جەنۇبقا كۆچكەن. ئۇلار تاڭ سۇلالىسىدىن ھەربىي ياردەم ئېلىپ قاغانلىقنى ئۈزۈل ـ كېسىل ھالاك بولۇشتىن ساقلاپ قالماقچىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئۆگە تېكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەن، دېمەك، يان تېكىن ئۆگە تېكىننىڭ قاغان بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 842 ـ يىلى ئۆزىنى «يابغۇ» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. ئۆگە تېكىن ئادىز خانزادىسى ئىدى.

«تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «قامۇسنامە»دىكى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى جەنۇب (جۇڭگونىڭ خېبېي، سەنشى ئۆلكىلىرىـ

نىڭ شىمالى)قا كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 841- يىلى ئۆگە تېكىننى قاغان قىلىپ كۆتۈرگەن. ساددا ،غەيرەتلىك، سەمىمىي، بەختسىز قاغان ئۆگە تېكىن تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇزۇڭنى (مىلادىنىڭ 841 - يىلىدىن 846 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) بېشىغا كۈن چۈشكەن ئۇيغۇرلارغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئىشەنگەنىدى. ئەمما ئۆگە تېكىننىڭ ئارزۇسى يوققا چىقتى. چۈنكى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇزۇڭنىڭ ھۇزۇرى (چاڭئەن)غا ھەربىي ياردەم سوراپ بارغان ئۇنىڭ ئەلچىسى باش ۋەزىر ئىبىل ئىگەسىچاڭئەنىدىن ئۈمىدسىز، پەرىشان ھالدا قايتىپ كەلدى. پادىشاھ ۋۇزۇڭ ئۆگە قاغاننىڭ تەلىپىنى رەت قىلغانىدى. تېخىمۇ ئېغىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن ئۇيغۇرلار تۇرمۇشتا ناھايىتى قىينالدى. ئۇلارغا دۈشمەنلىرى ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خانزادىلەر ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. خانزادە ھورموز تېكىن باشلىق بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. 846 - يىلى باش ۋەزىر مەيىنچۇر تېكىن ئۆگە قاغاننى ئۆلتۈردى. ئىنەن تېكىن ئاكىسىنىڭ ئورنىغا قاغان بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي شىرۋىلار ئىنەن قاغاننى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي ۋالىيسى جاڭ جۇڭۋۇغا تۇتۇپ بەرمەكچى بولدى. بۇ ئىشتىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان ئىنەن قاغان بىر باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك يوشۇرۇنچە غەربكە قاچتى. لېكىن ئىنەن تېكىننىڭ غەربكە ئامان-ئېسەن كەلگەنلىكى ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەردە ئىشەنچلىك مەلۇمات يوق.

پان تېكىن مىلادىنىڭ 846 - يىلى شەرق ۋە غەربتىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر ئورتاق قاغانى بولمىغانلىقىدىن خەۋەر تېـ
پىپ، ئۆزىنى قاغان دەپجاكارلاشقا ھازىرلاندى. چۈنكى، ئىنەن
قاغان ئىزسىز يوقالغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇتخانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى پان تېكىن مىلادىـ
نىڭ 848 ـ يىلى قاغانلىق تەخـتكە چىقتى. پان تېـكىن قاـ
غان بولغاندىن كېيىن، ئـاۋۋال تىبەتـلىكلەرنى تۇرپانـدىن
قوغلىدى. ئاندىن كېيىن، بوكو تېكىن قوماندانلىقىدىكى ئۇيـ
غۇر قـوشـۇنـلىرى تـەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمـالىي ئېـتەكـلىرى
(مانـاس، ئۈرۈمـچى، بەشبـالىـق قـاتارلـىق جـايـلار)دىن
قـىرغـىزلارنـى قـوغـلاپ چـىـقـاردى. بـوكـو تـېـكـىن
مىلادىنـىڭ 866 ـ يـىلى چىڭـخەي ئـەترا پلىـرىدا تـىبەتـ
لىكلەرنى تارمار قىلىپ، ئۇلارنىڭ سەردارى سـاڭكۇڭ رىنىڭ
كاللىسىنى ئالدى. مانا شۇ غەلىبە مۇناسىۋىتـى بىـلەن بوكو
تېكىن خەنزۇ خانلىرىنىڭ قوللىشىغا تايىنىـپ، كەڭسۇدا 100
يىل (مىلادىنىڭ 770 ـ يىلدىن 866 ـ يىلىغىچە) تۇرغان تـ
بەتلىكلەرنى ئۇ جايدىن قوغلاپ چىقاردى. خېشى كارىدورىدىـ
كى ئۇيغۇرلارمۇ (بۇلارنىڭ بىر قىسمى 840 ـ يىلـى كـۆچۈپ
كەلگەن) 870 ـ يىلى كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇش ئىمكاـ
نىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، پان تېكىن كەڭسۇـ
دىكى ئۇيغۇرلار بىلەن يېقىن قېـرىنداشلارچـە مـۇناسىـۋەت
ئورناتتى.

پان تېكىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار غەلىبـ
لەردىن كېيىن، مىلادىنىڭ 866 ـ يىلى بەشبالىقنـى ئـۇيغۇر
ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىـلىدى. ئـۇيغۇر
ئىدىقۇت خانلىرى يازدا بەشبالىقتا يازلاپ، قىشـتا ئـىدىقۇت

شەھىرىدە قىشلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تارىختا، بەشبالىقنى يازلىق پايتەخت، ئىدىقۇت شەھىرىنى بولسا قىشلىق پايتەخت دەپ ئاتايدۇ.

بەشبالىقنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ داۋامى ئىدى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ھازىرقى جيۇچۇەنگىچە، غەربتە بۇگۇرگىچە، جەنۇبتا تەكلىماكان چۆلىگىچە، شىمالدا جەنۇبىي ئالتايغىچە سوزۇلغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى قەبىلىسىدىن ئىدى. ئۇلار ئۆزىنى «ئىدىقۇت» ئۇنۋانى بىلەن ئاتىدى. كىمخان بولسا ئۇنىڭ نامىغا «ئىدىقۇت» ئۇنۋانى قوشۇپ ئىشلەتتى. مەسىلەن: ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن، ئىدىقۇت قۇجىغار تېكىن دېگەنگە ئوخشاش. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «ئىدىقۇت» سۆزى — «بەختلىك پادىشاھ» دېگەن مەنىنى بېرەتتى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تۇرپاندىن تېپىلغان بىر تامغىسىغا خەنزۇچە يېزىق بىلەن مۇنداق سۆزلەر ئويۇلغان: 《大福大回鹘国》 بۇنىڭ مەنىسى «ئۇلۇغ بەخت - سائادەتلىك، ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى» دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان ئوغلى — پان تېكىن مىلادىنىڭ 866 - يىلى بوكو تېكىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئون سەككىزىنچى باب قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر تارىخىي مەلۇماتلار يېتەرلىك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىسلام تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات قالدۇرمىغان. جۇڭگو تارىخچىلىرى بولسا قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تەپسىلىيرەك مەلۇمات بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغان. چۈنكى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە قىتان خانلىقى بىلەن تاڭغۇت خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن ھەر جەھەتتىن قويۇق مۇناسىۋەت قىلىشىشقا توسقۇن بولغانىدى.

بىز پەقەت بەزىبىر ئىسلام يازغۇچىلىرىنىڭ يېرىم خىيالىي بولغان تەزكىرىلىرى، تۇرپاندىكى «ئەلپەتتا» مازارى توغرىسىدىكى تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇنراق كېلىدىغان بەزى رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپلا، قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە ھاسىل قىلالايمىز.

قاراخانىلارنىڭ كۆچەيگەن دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 1010 ـ يىلىغىچە) ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى (مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى) دەپ جاكارلىغان قاراخانى ئۇيغۇرلىرى بىلەن بۇددا دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان.

مىلادىنىڭ 920 ـ يىلى سىتۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار داۋام قىلغان. سىتۇق بوغراخاندىن تارتىپ يۈسۈپ قادىرخانغىچە قاغان بولغان قاراخانى ھۆكۈمرانلىرى (مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 1030 ـ يىلىغىچە) بۇددا دىنى بىلەن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا ئۇيغۇرلارنى ئىسلام ئېتىقادىغا ئىشەندۈرۈش ئارقىلىق مىللەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش باشلىغان.

سىتۇق بوغراخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، خوتەندىكى، كۇچادىكى ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئۆز ئىختىيارىي بىلەن ئېتىقاد قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە قاراخانىلارغا دۈشمەنلىك كۆزى بىلەن قاراپ، ئۇلارغا ئۇزۇن مۇددەتكىچە قوراللىق كۈچ بىلەن قارشى تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىتۇق بوغراخان بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىن كۆرە، تولىراق قورال كۈچى ئىشلىتىشكە بەكرەك ئەھمىيەت بەرگەنىدى.

ستۇق بوغراخان ئاۋۋال خوتەندىكى ۋە كۇچادىكى
بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۇستىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ئىككى خانـ
لىقتىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا ئىلاجسىزلىقتىن بويسۇنـ
غان بولسىمۇ، يەنىلا مۇسۇلمان بولمىدى، بۇرۇنقى بۇددا
ئېتىقادىدا قالدى.

ستۇق بوغراخان تەخمىنەن مىلادىنىڭ 940 - يىلى
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئىككى
يۆنىلىش بويىچە قوشۇن ماڭدۇردى. شىمالىي(ئىلى تەرەپتىن)،
جەنۇبىي (قاراشەھەر تەرىپىدىن) يۆنىلىشتىن ھۇجۇم قىلغان
قاراخانى قوشۇنلىرى ئىدىقۇت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.
ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا ئېتىقادىدا قېلىش شەرتى بىلەن
قاراخانىلارغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

مىلادىنىڭ 870 - يىلى پان تېكىن ئالەمدىن ئۆتكەنـ
دىن كېيىن بوكو تېكىن خان بولغانىدى. بوكو تېكىن تۆت
يىل (870 — 873)خان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىلادىنىڭ
940 - يىلىغىچە بولغان 70 يىل (873 — 940) ئىچىدە ئۇيـ
غۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا كىملەرنىڭ خان بولغانلىقى توغرىسـ
دا ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. باشتا ئېيتىپ ئۆتـ
كىنىمىزدەك، ئىسلام تارىخچىلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىـ
دىغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدا بىرەر خاتىرە قالدۇرۇشقا ئانچە
كۆڭۈل بۆلمىگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ
907 - يىلى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودا يۈز بەرگەن
بۆلۈنۈش، ئىچكى ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن جۇڭگو تارىخچىلىرى
ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا بىرەر مەلۇماتقا ئىگە
بولالمىغان. چۈنكى تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن،

جۇڭگودا «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەپ ئاتىلىدىغان ھاكىمىيەتلەر مەيدانغا كەلگەن، ناھايىتى قالايمىقانچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن. مانا شۇ «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەۋرى مىلادىنىڭ 907 ـ يىلىدىن 960 ـ يىلىغىچە (سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن. شۇ مەزگىلدە جۇڭگو بىلەن غەربتىكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئالاقىلەر (دىپلوماتىك ئالاقە ۋە سودا ئالاقىلىرى) ئۈزۈلۈپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن، «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك» دەۋرىدە ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا بىرەر خاتىرە قالدۇرمىغان.

بىز پەقەت قاراخانىلارنىڭ بەزىبىر خانلىرى توغرىسىدا يېزىلغان تەزكىرىلەردىكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان خاتىرىدىن مىلادىنىڭ940 ـ يىللىرى قاراخانىلار بىلەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇش توغرىسىدىكى مەلۇماتقا ئېرىشتۇق. مىلادىنىڭ 940 ـ يىللىرى قاراخانىلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ــ ئىردىمىن ئىل تۇتمىش ئالپ ئارسلان قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان ئىدى. بۇ خان توققۇز يىل (940 ــ 948) سەلتەنەت سۈرگەن. دېمەك مىلادىنىڭ 940 ـ يىلى قاراخانىلار بىلەن ئۇرۇشقان ئىدىقۇت خانى مۇشۇ قاغان ئىدى.

بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلپەتتا (بەزى تەزكىرىلەردە «ئالپ ئاتا» دەپ يېزىلغان) ناھايىتى چوڭ جاسارەت كۆرسەتكەن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سىتۇق بوغراخان ئۇنىڭغا «ئالپ تېكىن» («قەھرىمان شاھزادە») ئۇنۋانىنى بەرگەن.

قاراخانىلارنىڭ مىلادىنىڭ 970 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغانلىقى مەلۇم. چۈنكى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 940 - يىلى قاراخانىلارغا بېقىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە مۇستەقىل بولۇۋالغان.

ستۇق بۇغراخان مىلادىنىڭ 956 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بايتاش (956 — 958)، تۇڭگا ئىلىك (958 — 970)لەر قاغان بولغانىدى.

مىلادىنىڭ 970 - يىلى توڭگا ئىلىك (سۇلايمان بۇغراخان) ئالىپ تېكىننى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يولغا سالدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى ئارسلانخان (مىلادىنىڭ 948- يىلىدىن 984 - يىلىغىچە خان بولغان)ئىدى، ئالىپ تېكىن قوماندانلىقىدىكى قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى ئاقسۇ، كۇچادىن ئۆتۈپ قاراشەھەرنى ئالدى. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ئىدىقۇت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئارسلانخان مەغلۇپ بولدى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىققا چېكىندى. ئالىپ تېكىن تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بەشبالىققا يۈرۈش قىلدى. ئارسلانخان بەشبالىقتىن ئىدىقۇت شەھىرىگە بارىدىغان تەڭرىتېغىنى كېسىپ ئۆتكەن تاغ يولى ئېغىزى (بەزى خاتىرىلەرگە كۆرە ھازىرقى داۋانچىڭ ئەتراپى)غا نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ ھەل قىلغۇچى ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ تۇردى. مانا بۇ جايدا بولغان ئۇرۇشتا ئالىپ تېكىن مەغلۇپ بولدى، ئۆزىمۇ ئۆلدى. ئۇرۇشتا غالىب بولغان ئارسلانخان تۇرپان، قاراشە-

هەر قاتارلىق شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىردا مۇسۇلمان بولغان تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ھازىرقى ئاستانىدە، ئالپ تېكىننى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن «ئەلپەتتا» (ئالپ ئاتا ياكى ئابدۇلپەتتا دېمەكچى)دەپ ئاتىلىدىغان مازارنى بىنا قىلدى. بۇ مازار 1967 - يىلى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا ۋەيران قىلىندى.

قاراخانىلارنىڭ مىلادى 970 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قىلغان يۈرۈش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇزۇنغىچە مۇستەقىل ياشىدى. بىز ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مىلادى 1027 - يىلى 2 - ئايدا غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقىنىڭ مەشھۇر سۇلتانى مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قاراخانىلارغا قارشى بىر ھەمنامە تۈزۈشنى تەكلىپ قىلغانلىقىنى، مەھمۇت غەزنەۋىنىڭ ئىدىقۇت بۇددىستلىرىنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلغانلىقىنى باشقا بايان قىلغانىدۇق. بەزىبىر ئىشەنچلىك تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا شەرقىي قىتان خانلىقى (907 — 1124) مۇئۆز ئەلچىلىرىنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئەلچىلىرىگە ھەمراھ قىلىپ، غەزنىگە ئەۋەتكەن. مۇشۇ پاكىتقا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا قىتانلارمۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، غەزنەۋىلەرنى يېنىغا تارتىپ قاراخانىلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈشكە ھەرىكەت قىلغان.

بەزى تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، مىلادىنىڭ 1018 - يىلى شەرقىي قىتانلار قاراخانىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بالاساغۇن ئەتراپىغا بېسىپ كەلگەندە، قىتان قوشۇنلىرى قاتارىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت قوشۇنلىرىمۇ بولغانىكەن.

ئون توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

مىلادىنىڭ 850 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قۇرۇلغاندا، جۇڭگودىكى تاڭ سۇلالىسى ئاجىزلىشىپ، زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى كۆرۈنۈشتە دوستانە بولغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكۈدەك ھالدا ئەمەس ئىدى.

مىلادىنىڭ 907 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن جۇڭگو تارىخىدا «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك دەۋرى» دەپ ئاتىلىدىغان ناھايىتى چوڭ بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى مەيدانغا كەلدى. شۇ دەۋردىكى بۆلۈنۈش جۇڭگو تارىخىدىكى «ئۈچ دۆلەت دەۋرى» (مىلادىنىڭ 220 - يىلىدىن 280 — يىلىغىچە) دەپ ئاتالغان بۆلۈنۈشكە قارىغاندا، تېخىمۇ قورقۇنچلۇق بۆلۈنۈش ئىدى. «بەش سۇلالە»ۋە «ئون بەگلىك دەۋرى»دە. كېيىنكى تاڭ (923 — 936)، كېيىنكى لياڭ (907 — 923)، كېيىنكى جىن (936 — 946)، كېيىنكى خەن (947 — 950)، كېيىنكى جۇ (951 — 960) قاتارلىق بەش سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە جۇڭگونىڭ جەنۇبىي تېررىتورىيىسىدە ئۇششاق ئون بەگلىكمۇ ھۆ-

كۆم سۈرگەن. ماناشۇ «بەش سۇلالە» ۋە «ئون بەگلىك»لەر بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، دەريالاپ قان تۆكتى.

مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ جۇڭگو ئاساسەن بىرلىككە كەلگۈچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىلدە، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قېلىش ھالىتىگە كېلىپ قالغانىدى. لېكىن، كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن جۇڭگودىكى «بەش سۇلالە» ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ناھايىتى قىزغىن داۋام قىلدى. بولۇپمۇ سودا مۇناسىۋەتلىرى بەكمۇ راۋاجلاندى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئاكتىپ ھەرىكەت قىلدى.

سۇڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 960 ـ يىلى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىمال تەرىپىدىكى شەرقىي قىتان خانلىقى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. شەرقىي قىتان خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي ياپون دېڭىزىغىچە، غەربىي ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ قوبدۇ رايونىغىچە، شىمالى ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى قۇرۇلۇن، ئۇرخۇن، سېلىنغا دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىغىچە، جەنۇبى جۇڭگونىڭ شەنشى، خېبېي، شەنشىيا ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغىچە سوزۇلغانىدى.

شەرقىي قىتان خانلىقى جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن «بەش سۇلالە»، «ئون بەگلىك دەۋرى»دىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، تېررىتورىيىسىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتتى. قۇدرەتلىنىۋالدى، شەرقىي قىتان خانلىقىنى قۇرغان ئاباي بوغى (907—

926) X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قىتان قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈر-
دى. ئارقىدىنلا نوجىن (جۇرجىت — مانجۇلارنىڭ ئەجدادى)،
شىرۋى قاتارلىق قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى.

شەرقىي قىتان خانلىقى يىلودىگانىنىڭ ۋاقتىدا
(927 — 947) كۈچىيىشكە باشلىدى. يىلودىگان مىلادىنىڭ 936-
يىلى هازىرقى خېبېي، سەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىس-
مىدىكى 16 ئوبلاستنى بېسىۋالدى. قىتانلار مىلادىنىڭ
946 - يىلى جەنۇبقا هۇجۇم قىلىپ، كېيىنكى جىن بەگلىكى-
نى يوقىتىپ بۇ بەگلىكنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى قۇرۇلغان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ
خانى سۇڭ تەيزۇڭ (976 — 997) شەرقىي قىتانلاردىن يۇقى-
رىدا تىلغا ئېلىنغان 16 ئوبلاستنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن
مىلادىنىڭ 978 - يىلى ئۇلارغا قارشى ئاتلاندى. هازىرقى
بېيجىڭ شەهىرى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا قىتانلار سۇڭ
سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. سۇڭ تەيزۇڭ ئاران
قېچىپ قۇتۇلدى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن سۇڭ تەيزۇڭ
مىلادىنىڭ 982 - يىلى قىتانلارغا يەنە قوشۇن تارتىپ
باردى.بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىمۇ سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئېغىر
مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

شەرقىي قىتانلار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى قېتى-
ملىق ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىنى
پاسسىپ مۇداپىئە هالىتىگە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئەينى ۋاقىتتا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمال
چېگرىسىدا يەنە بىر دۈشمەن پەيدا بولدى. ئۇ بولسىمۇ
تاڭغۇت قەبىلىلىرى ئىدى. مەهمۇت قەشقەرى تاڭغۇتلارنى،

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئالغان 20 تۈرك قەبىلىسى
قاتارىدا سانىپ ئۆتىدۇ. ① مەھمۇت قەشقەرى يەنە، «تاڭغۇت،
تۈركلەردىن بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار چىنغا يېقىن جايلاش-
قان» دەپ يازىدۇ.② لېكىن ھازىرغىچە تاڭغۇتلارنىڭ تۈركىي
خەلقلەرگە ياكى تىبەت نەسلىلىك خەلقلەرگە كىرىدىغانلىقى
تېخى ئايدىڭلاشمىدى، بۇ ھەقتە تالاش - تارتىش بار.

تاڭغۇتلار گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى، شەنشى
ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، نىڭشيانىڭ جەنۇبىي قىسمى،
ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىغا قاراشلىق ئور-
دوس يايلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدا كۆچۈپ يۈرەتتى. تاڭغۇت-
لار مىلادىنىڭ 1032 - يىلى رەسمىي دۆلەت قۇرۇشتىن بۇرۇنلا،
سۇڭ سۇلالىسىگە خەۋپ سېلىشقا باشلىغانىدى.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن تار-
تىپلا، قىتانلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ زېمىن كېڭەيتىش ئۈچۈن
جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىشىگە چىداپ
تۇرالمىدى.

لېكىن، سۇڭ سۇلالىسى ئۆز دۈشمەنلىرىگە تاقابىل تۇرغۇ-
دەك كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى قىتانلار ۋە تاڭ-
غۇتلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ
سىناقتىن ئۆتكەن ۋە ياخشى ئۈنۈم بەرگەن «ياتلارنىڭ قولى
بىلەن ياتلارنى ئۇجۇقتۇرۇش» ستراتېگىيىسىنى قوللىنىشقا
قارار قىلدى، شۇنىڭغا كۆرە، ئۆزى بىلەن چېگرىداش بولمى-
غان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، قىتانلار
ۋە تاڭغۇتلارغا قارشى تۇرماقچى بولدى.

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆ-
كۈمرانلىرى كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە كەڭسۇ، كۆكنۇردىكى

تىبەت بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىگە
قارشى تۇرۇشقا ئانچە قىزىقمىغان. كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقى
بىلەن تىبەت بەگلىكلىرى بىر نەچچە قېتىم تەكلىپ بېرىپ،
تاڭغۇتلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان بول-
سىمۇ، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنىڭ تەشەببۇسىنى
رەت قىلغانىدى. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆ-
كۈمرانلىرى «يېقىن قوشنىلارغا ھۇجۇم قىلىش، يىراقتىكىلەر
بىلەن دوستلىشىش» دېگەن كونا تەدبىرگە ئەمەل قىلغان
بولسا كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمران-
لىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلى-
رىدىن ئۈنۈملۈك ھالدا پايدىلىنىشقا بولىدۇ، دەپ ئويلىغان
بولسا كېرەك. لېكىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاتلىق
قوشۇنلىرى ئۇرخۇن - ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ئاتلىق قوشۇن-
لىرىدەك سان جەھەتتىن كۆپ، سۈپەت جەھەتتىن جەڭ-
گىۋار ئەمەس.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاڭ يەندى «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچى-
نىڭ خاتىرىسى» دا، ئەھۋالنى ئېنىق بىلمەيلا خاتىرىلىگەن-
دەك، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيە جەھەتتە، جەنۇب-
تا خوتەن بىلەن، غەربتە... ئەرەبلەر ۋە ئىران چېگرىسىغىچە،
غەربىي جەنۇبتا ھىندىستانغىچە سوزۇلغان چوڭ دۆلەت ئە-
مەس ئىدى.③

（原文；“……高昌，即西州也，其地南距于田，西南距大食，波斯，西距西天步路。）

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراننىڭ 980- يىلىدىكى ئەھۋال-
نى بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتسەكلا، ۋاڭ يەندىنىڭ ئۇيغۇر ئىدى-
قۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتى-

نىڭ تارىخىي ئەمەلىيەتكە زادى ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى بىلىمىز.

مىلادىنىڭ 980 ـ يىللىرى قاراخانىلار دۆلىتى شەرقتە بۆگۈرگىچە، غەربتە يەتتەسۇغىچە بولغان تېررىتورىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. سامانىلار پادىشاھلىقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرەئۇننەھرى قىسمى بىلەن ئىراننىڭ خوراسان قىسمىغا ھۆكۈمران ئىدى. شۇ مەزگىلدە، ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئىراننىڭ غەربىي قىسمى، ئىراق سۈرىيە قاتارلىق كەڭ تېررىتورىيىگە ھۆكۈمران ئىدى. دېمەك ئۇ چاغدا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى بىر قىسىم جايلار (قۇمۇلدىن تارتىپ ماناسقىچە بولغان جايلار) بىلەن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇرپان ئويمانلىقىدىن تارتىپ، شەرقىي جەنۇبىي كەڭسۇدىكى داشاتا ئەنشىغىچە، غەربىي جەنۇبىي بۆگۈرگىچە، جەنۇبىي لوپنۇرغىچە بولغان جايلار كىرەتتى.

كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەر، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە ھەربىي جەھەتتىن ئۇنۇم بەرگۈدەك ياردەم قىلالمىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

مىلادىنىڭ 1004 ـ يىلى شەرقىي قىتانلار سۇڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. قىتان قوشۇنلىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭنىڭ شىمالىغا ئانچە يىراق بولمىغان جايغا قىستاپ كەلدى. ئەھۋال شۇنداق خەتەرلىك بولۇپ قالغاندا، سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكى بەزىبىر تۇراقسىز ۋەزىرلەر پايتەختنى نەنجىڭگە ياكى سىچۈەنگە يۆتكەپ كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئاخىر مىلادىنىڭ 1005 ـ يىلى قىتان خانى يىلۇلۇڭشۇ (983 — 1031)نىڭ قورقۇتۇشى (يىلۇلۇڭشۇ قىتان

قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش قوماندان بولۇپ كەلگەنىدى) بىلەن سۇڭ سۇلالىسى شەنجۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى پۇياڭ دېگەن جاي) دېگەن جايدا ئۆزلىرى ئۈچۈن ھاقارەتلىك بولغان «شەنجۇ پىتىمنامىسى»غا قول قويىدى. «شەنجۇ پىتىمنامىسى»غا كۆرە، سۇڭ سۇلالىسى قىتانلارغا ھەر يىلى 100 مىڭ سەر كۈمۈش، 200 مىڭ توپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭغا رازى بولمىغان قىتانلار سۇڭ سۇلالىسىگە يەنە ھۇجۇم قىلىپ، سۇڭ سۇلالىسىنى ھەر يىلى 200 مىڭ سەر كۈمۈش، 300 مىڭ توپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. مانا شۇنداق ئەھۋال خېلى ئۇزۇن مۇددەتكىچە خەلقنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە ئۆتەيدىغان مەجبۇرىيىتى (تۆلەيدىغان ئالۋان - ياساقلىرى)نى بەكمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى (960 — 1126) شەرقىي قىتانلارغا 120 يىل (مىلادىنىڭ 1005 - يىلىدىن 1126 - يىلىغىچە) ئىچىدە تەخمىنەن 24 مىليون سەر كۈمۈش، 60 مىليون توپ يىپەك مال ياساق تۆلىدى.[4] بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تاڭغۇتلارغىمۇ مىلادىنىڭ 1044 - يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى 72 مىڭ سەر كۈمۈش، 153 مىڭ توپ يىپەك مال، 30 مىڭ جىڭ چاي [5] ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. تاڭغۇت خانى لىيۈەنخاۋ (مىلادىنىڭ 1032 - يىلىدىن 1048 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 1040 - يىللىرى سۇڭ سۇلالىسىنى ئۈچ قېتىم ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقاندىن كېيىن، بۇ ياساقنى تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى.

ئەگەر ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى 983 - يىلىدىن باشلاپ سۇڭ سۇلالىسىگە ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن بولسا،

سۇڭ سۇلالىسى ئېھتىمال قىتانلارغا، تاڭغۇتلارغا مۇنچىلىك دەرىجىدە بوزەك بولمىغان بولاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى ۋەقەلەر خېلى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ تەيزۇڭ مىلادىنىڭ 981 - يىلى 5 - ئايدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا مەشھۇر دىپلومات، ئارىخچى ۋاڭ يەندى (مىلادىنىڭ 938 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1000 - يىلى ئۆلگەن) باشچىلىقىدا، بەيشۈن ئورۇنباسارلىقىدا بىر يۈز نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى.

ۋاڭ يەندى مىلادىنىڭ 981 - يىلى 5 - ئايدا يولغا چىقىپ، مىلادىنىڭ 982 - يىلى 4 - ئايدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا كەلدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى رەسمىي زىيارىتىنى مىلادىنىڭ 983 - يىلى ئەتىيازدا ئاياغلاشتۇرۇپ كەيفېڭگە قايتتى. ۋاڭ يەندى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا سۇڭ تەيزۇڭغا تەپسىلىي مەلۇمات بەردى. ئاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا زىيارەتتە بولغان مەزگىلدە، كۆرگەن - بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن مىلادىنىڭ 985 - يىلى «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» ناملىق ئەسەر يېزىپ، سۇڭ تەيزۇڭغا تەقدىم قىلدى. بۇ ئەسەردە: ۋاڭ يەندىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا بېرىپ - كېلىشىدە بېسىپ ئۆتكەن

يولى، ئىدىقۇت خانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، دۆلەتنى باشقۇرۇش تـۈزۈمى، ئۇيغۇرلار ـ نىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى، تۇرپاننىڭ ھـاۋا كىلىماتى، ئارسـ لانخاننىڭ سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى قانداق قارشى ئالغانـ لىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى توغرىسىدا ئېنىق، تەپسىلىي مەلۇماتلار بار. ئەپسۇسكى بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ، ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى سـۇڭ سۇلالىسى دەۋرىـدە ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىـدە ئۆتكەن تارىخچىلار ئۆز ئەسىرىدە خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

«ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى»دىكى ئاساسىي مەزمۇنلار، «سۇڭ سۇلالىسى تـارىخى»نىڭ 203 ـ جىلدىدىكى «ئەدەبىي ئەسەرلەر باياني»دا، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ۋاڭ يەندى ھەققىدە قىسسە» بابىدا، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 490 ـ جىلدىدىكى «ئىدىقۇت ھەقـقىدە قىسسە» دېـگەن بابتا خاتىرىلەنگەن.

ۋاڭ يەندى مىلادىنىڭ 981 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جىڭشەن ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ غەر ـ بىي شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، VIII ئەسىردىكى ئۇرخۇن مـەڭگۈ تاشلىرىدا تىلغا ئېلىنغان تـوققۇز تاتارلار يۇرتى (موڭغۇلىيە ۋە ئىچكى موڭغۇل دائىرىسىدىكى جـايـلار)دىن ئۆتىدۇ. ئـۇ قىتانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ئېھتىيات قىلىپ، نـاھايىتـى ئېغىر جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، نەچچە مىڭ كىلومېتىر كېلىدىغان ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ۋاڭ يەندى دەسـ لەپ ھـازىرقـى نىڭشيادىكـى ئىرىسىن (قـارا دەريا) ۋادىـ سى (合罗川)دىكى قەدىمكى ئـۇيغۇر شەھىرى خـاتۇنبالىق

(可敦城)غا كېلىدۇ، ئاندىن كېيىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇ-
لۇپ... ئەڭ ئاخىردا قۇمۇلغا كېلىدۇ.

ۋاڭ يەندى مىلادىنىڭ 982 - يىلى 4 - ئايدا، قۇمۇلغا
يېتىپ كەلگەندە، بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئىدىقۇت باش
ۋەزىرى ئاپائوگا («ئاپا — ئاتا مەنىسىدە بولۇپ، «ئوگا»—
جاناب مەنىسىدە) سۇڭسۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ ئالدىغا ئادەم
ئەۋەتىپ قارشى ئالىدۇ. سۇڭسۇلالىسى ئەلچىلىرى ئىدىقۇت
شەھىرىگە كېلىپ بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاپا-
ئوگا ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ.

ۋاڭ يەندى ئىدىقۇت شەھىرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر ئىدى-
قۇت دۆلىتىنىڭ خانى ئارسلانخان پايتەخت بەشبالىقتا ئىدى.
ئارسلانخان يازنى بەشبالىقتا ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئىدىقۇت
شەھىرىدىن كەتكەن چاغدا، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ تۇ-
رۇشقا تاغىسى ئاپائوگا (بۇ ئىسىم ئەمەس ئۇنۋان)نى تەيىن-
لەپ قالدۇرغانىدى. ئارسلانخان سۇڭسۇلالىسى ئەلچىلىرىنى
بەشبالىققا تەكلىپ قىلىدۇ. ئەلچىلەر بەشبالىققا كېلىپ يەتتە
كۈندىن كېيىن ئارسلانخاننىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىدۇ.
ئارسلانخان سۇڭسۇلالىسى ئەلچىلىرىنى قىزغىن، سەمىمىي ۋە
ناھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن قارشى ئالىدۇ. ۋاڭ يەندى شۇ
چاغدىكى قوبۇل مۇراسىمى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:
«ئارسلانخان ۋە خانزادىلەر، ئۇلارنىڭ ھەمراھلىرى كۈنچى-
قىشقا قاراپ چوقۇنىدى (بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شامان ئەقىدىسى-
گە كۆرە، كۈنگە چوقۇنۇشى ئىدى). ئاندىن كېيىن ئېسىل قىم-
مەتلىك سوۋغىلار (ئەلچىلەر ئەكەلگەن سوۋغىلار — ئا)نى
قوبۇل قىلدى. سازچىلار ھۆرمەت سازىنى چالغاندا، ئارسلان-

خان سازغا جور بولۇپ بېشىنى ئەگدى. ئاندىن كېيىن ئارسـلانخاننىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرى، ئۇرۇق ـ تـۇغقانلىرى ھۆرمەت بىلدۇرۇپ، سوۋغىلار (سۇڭ ئەلچىلىرىگە ـــ ئا) تەقدىم قىلدى. يۇقىرىدىكى ئىشلار ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، زىيـاپەت بېرىلدى. ئـاخىردا ئويۇن كۆرسىتىلدى، ئەتىسى كۆلدە كېمە سەيلىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى. بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى زىيارەت قىلدۇردى.» ⑥

（原文："五及八子，待者，皆东向拜受赐旁有持磬者，击从节拜，八闻磬，乃拜。既而八之几女亲属，皆出罗拜以受赐，遂张乐饮燕，为优戏，至暮。明日泛舟于池中，池四面作鼓乐，又明日游佛寺。"）

ئارسلانخان سۇڭسۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ھەمراھ بـولۇپ بەشبالىقتىكى سەيلىگاھلار ۋە ئىبادەتخانىلارغا بىللە بارغان.

ۋاڭيەندى ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى ناھايىتى مـۇھىم مەسىلىلەر توغرىسىدا ئارسلانخان بىلـەن سەمىمىـي، دوستانە سۆھبەتلەر ئېلىپ بـارغاندىن كېيىن 7 ـ ئـايدا بـەشبالىقتىن ئىدىقۇت شەھىرىگە قايتىپ كەلگەن.

ۋاڭيەندى باشچىلىقىدىكى سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىلـىرى ئۆز ۋەزىپىسىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇنداپ، مىلادىنىڭ 983 ـ يىلى ئۆز دۆلىتىگە قايتتى.

ۋاڭيـەندى ئـۆز خـاتىرىسىدە مۇنـداق دەپ يـازىدۇ: ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدىكى خەلق بەگلەر (خانلار، تارقانـلار) ۋە قارا بودون (ئاۋام خەلق)تىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئۇلار سازغا بەك ئامراق، كۆپىنچە بەرباب (پىپا)، 25 تارلىق غوڭقا (كۇڭخۇ) قاتارلىق سازلارنى چالىدۇ. چەت

ئەللەرگە سۆسەر، ئاق كىگىز، زىننەت بۇيۇملىرى چىقىرىپ ساتىدۇ. ئەرلىرى ھەر دائىم ئات مىنىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. سەپەرگە چىققاندا سازنى بىللە ئېلىپ يۈرىدۇ. مەملىكەت ئىچىدە كەمبەغەللەر يوق دېگۈدەك، ئاشلىقنى يېتىشتۈرگەنلەرنى دۆلەت تەمىنلەيدۇ. كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ. ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغانلار يوق، ئاغرىق - سىلاقلارنى داۋالاش ئوبدان يولغا قويۇلغان. بىز ئىدىقۇت شەھىرىگە بارغاندا، خان بەشبالىقتا ياكى ياز يايلاقلاردا ئىكەن... مانا شۇ جايدا ئات - يىلقا ئۇيۇنلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. خان، خانىش، خانزادىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە قاراشلىق يىلقىلىرى بار ئىكەن. يىلقىلار رەڭگى بويىچە ئايرىم - ئايرىم بېقىلىدىكەن. ئاتلارنىڭ سانىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس، خاننىڭ ئوردىسىدا سازچىلار كۆپ، زىياپەت، سۆھبەت سورۇنلىرىدا ساز چېلىنىپ تۇرىدىكەن. شەھەرلەردە باغلار، چوڭ بىنالار، دەم ئېلىش ئورۇنلىرى كۆپ ئىكەن. خەلق بەك ئاقىلىق، بىلىملىك، ئاق كۆڭۈل، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان ئادەملەر ئىكەن. ئۇلار چاققان بولۇپ، ئىشنى چاپسان قىلىدىكەن. ئۇلار ئاتقا بەكمۇ ئامراق. ياخشى ئاتنى نۇرغۇن يىپەك مال بېرىپ سېتىۋالىدىكەن. ناچار ئاتنىڭ باھاسىمۇ ئۈچ توپ يىپەك مال ئىكەن. بايلىرى، ئادەتتىكى كىشىلىرىمۇ گۆش يەيدىكەن، گۆش ناھايىتى كۆپ، مەملىكەتنى خانلار ئىدارە قىلىدۇ. بىز بارغان چاغدىكى ئىدىقۇتنىڭ چوڭ خانى — ئارسلانخان ئىكەن.... ھەربىر ئىش ئۆز تەرتىپى بويىچە ئورۇندىلىدۇ. خان دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىدۇ. باشقا ئىشلارنى تارقانلار (ۋەزىرلەر)، بەگلەر بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئىدىقۇت

بەگلىرى ھەر كۈنى ئەتىگەندىلا ئوردىغا يىغىلىدىكەن.»⑦

ۋاڭ يەندىنىڭ يۇقىرىدىكى خاتىرىسىدە تىلغا ئېلىنغان ئات ئۈيۈرلىرى بەشبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يايلاقلاردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە بېقىلىۋاتقان ئاتلار ئىكەنلىكى ئېنىق. چۈنكى دۇنيادا يىلقا بېقىشنى تۇنجى قېتىم ياراتقان ئەجدادلىرىمىز ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تۆت خىل رەڭ (ئاق بوز، قارا، كۆك، توروق رەڭ)دىكى ئاتلارغا مىندۇرگەنىدى. ئىدىقۇت خانلىرىمۇ ئۇرۇش ئاتلىرىنى يې-تىشتۈرۈش مەقسىتىدە يىلقىلىرىنى رەڭگى بويىچە تۈرلەرگە بۆلگەن.

گۇجىچىن ئەپەندى ۋاڭ يەندىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خان-لىقىغا قىلغان زىيارىتىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يازغان ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ يەردە (تۇرپاننى دېمەكچى) قار ياغمايدۇ. قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. تومۇز كۈنلىرى كىشىلەر يەر ئاستىدىكى گەمىلەردە تۇرىدۇ. ئۇچار قاناتلارمۇ سۇ بويىغا توپلىشىۋا-لىدۇ. ئۇچۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. ئەگەر ئۇچىدىغان بول-سا قانىتى كۆيۈپ يىقىلىدۇ. ئۆيلەر ئاق ھاك بىلەن ئاقارتىل-دۇ... بەكمۇ ئىسسىق بولۇپ، يامغۇر ئاز ياغىدۇ. تېپىك قۇرۇقلۇق ئىقلىمى... ئالتۇنتاغدىن (تەڭرىتېغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كېلىدىغان سۇ شەھەرنى چۆرىدەپ ئايلىنىپ ئاقىدۇ. ئادەملىرى سازغا ئامراق. كۆپىنچە بەرباب ۋە غوڭقا قاتارلىق سازلارنى چالىدۇ. ئاق كۆڭۈل، تۈز، ھۈنەرۋەن كېلىدۇ. ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىس، تۆمۈر تاۋلايدۇ. قاچا ـ قۇچا، جابدۇقلارنى ياسايدۇ. قاشتېشىدىنمۇ بۇيۇملارنى ياسايدۇ.

ئىدىقۇتتىن بۇلغۇن، سۆسەر، ئاق كىگىز، كەشتىلىك، گۈللۈك رەختلەر چىقىدۇ. ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى ياخشى كۆرىدۇ. خوتۇن - قىزلىرى چاچ سالىدۇ.»⑧

يۇقىرىدىكى باياندا، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ھاۋاكىلىماتى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەشغۇلاتى، ئەخلاقىي پەزىلىتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى خېلى ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەن.

مىلادىنىڭ 981 - يىلى ۋاڭ يەندى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئىككى قېتىم (مىلادىنىڭ 962 - يىلىدىن 981 - يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە) ئەلچى ئەۋەتكەن. مىلادىنىڭ 1040 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى شەرقىي قىتانلاردىن مەغلۇپ بولۇپ ئۇلارغا ناھايىتى ئېغىر سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر بولغان چاغدىمۇ، ئىدىقۇت خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە ئۈچىنچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى.

يىگىرمىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قېلىشى

شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 979 - يىلى ۋە مىلادىنىڭ 982 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى ئەتراپىدىكى گاۋليياڭخې دەرياسىنىڭ بويىدا، شىمالىي شەنشىدە ئىككى قېتىم تارمار قىلغاندىن كېيىن، ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى. بولۇپمۇ شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 1004 - يىلى خېنەندىكى شەنيۈەن دېگەن جايدا تۈزۈلگەن «شەنيۈەن بىتىمنامىسى» ئارقىلىق سۇڭ سۇلالىسىنى ھەر يىلى 100 مىڭ سەر كۈمۈش، 200 مىڭ توپ يىپەك مال ياساق تۆلەشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۆرەڭلەپ كەتتى.

شەرقىي قىتانلار مىلادىنىڭ 985 - يىلى ھازىرقى ئامۇ (خېيلۇڭجياڭ) دەرياسى ۋە سۇڭغارى دەرياسى بويلىرىدا ياشايدىغان نۈجېن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇۋالغانىدى. نۈجېن قەبىلىلىرى يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىغان جەڭگىۋار خەلق ئىدى.

مىلادىنىڭ XI ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نۈجېن قەبى-

لىلىرى ئىچىدىكى ۋانيان قەبىلىسى، نۈچىن قەبىلىلىرىنى قەـ
بىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ نۈچىنلار كۈـ
چەيدى. نۈچىنلار خانلىرىنى ۋانيان قەبىلىسىنىڭ خانـ
زادىلىرىدىن تەيىنلىدى. مىلادىنىڭ 1114 ـ يىلى ۋانيان
قەبىلىسىدىن بولغان ۋانيان ئاغودا قىتانلارغا قارشى ئىسيان
كۆتۈردى. ئۇ هازىرقى جىلىن ئۆلكىسىنىڭ فۇيۇ ناھىيىسىدە
قىتانلارنى تارمار كەلتۈردى. ۋانيان ئاغودا، مىلادىنىڭ
1115 ـ يىلى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭ بىـ
لەن تارىختا جۇرجىت (金) دەپ ئاتالغان خانلىق مەيدانغا
چىقتى. جۇرجىت خانى ۋانيان ئاغودا شىمالىي سۇڭ سۇلالىـ
سىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قىتانلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزدى.
شەرقىي قىتان خانلىقى مىلادىنىڭ 1124 ـ يىلى خەلق قوزـ
غىلاڭلىرى، ھۆكۈمران تەبىقە ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار، ئىتتىـ
پاقداش دۆلەتلەر (جۇرجىتلار بىلەن شىمالىي سۇڭ سۇلاـ
لىسى)نىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

تارىختا 210 يىل ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي قىتان خانلىـ
قى (916 — 1124) ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي قىتان
شاھزادىسى تۈس تايغۇ — يىلۇداشى (مىلادىنىڭ 1087ـ
يىلى تۇغۇلۇپ 1143 ـ يىلى ئۆلگەن) بىر قىسىم قىتانلارنى
باشلاپ غەربكە قاچتى. تۈس تايغۇ دەسلەپ ھازىرقى موڭغۇـ
لىيىدىكى خاتۇنبالىق (بۇ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ
خىبلى مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرى ئىدى) قا كەلدى. شۇ يەردە
ئۆزىنى قىتان پادىشاھى دەپ جاكارلىدى. ئاندىن كېيىن
يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىرغىزلار ئارىسىغا باردى.
قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرىغان

قىتانلار يەنسەي دەرياسى بويىدىن قىچىپ بەشبالىق ئەتراـ
پىغا كېلىپ توختىدى. تۇس تايغۇ باشچىلىقىدىكى قىتانلارـ
نىڭ ئاھالە سانى 200 مىڭ بولۇپ، 40 مىڭ تۈتۈن (چېدىر)ـ
دىن ئىبارەت ئىدى. تۇس تايغۇ مانا شۇ 40 مىڭ چېدىرلىق
قىتانلاردىن 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللىـ
ۋېلىشقا ئىمكانىيەت تاپقانىدى. ھەر جەھەتتىن خېلى مۇكەمـ
مەل تەجرىبىگە ۋە تەشكىللەش، باشقۇرۇش قابىلىيىتىگە
ئىگە بولغان تۇس تايغۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ
تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى بەشبالىق ئەتراپىدا تۇرغان
چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەھۋاللارنى ئىگىلەش ئۈچۈن
تىڭ تىڭلىغۇچىلارنى ئىشقا سالدى. بۇ ئارقىلىق ئەھۋاـ
لىنى خېلى ئېنىق ئىگىلىۋالغان تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1125ـ
يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بىلگە تېكىنگە مەكتۇپ يېزىپ،
ئۆزىنىڭ غەربكە بېرىشتا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېرـ
رىتورىيىسىدىن ئۆتمەكچى بولغانلىقىنى، خاننىڭ بۇ ئىشتىن
ئەندىشە قىلماسلىقىنى ئۇقتۇردى، بىلگە تېكىن تۇس تايغۇنىڭ
مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارارگاھىغا باردى.
بىلگە تېكىن تۇس تايغۇنىڭ قارارگاھىدا ئۈچ كۈن مېھمان
بولدى. تۇس تايغۇ غەربكە قاراپ ماڭىدىغان چاغدا، بىلگە
تېكىن ئۇنىڭغا 600 ئات، 100 تۆگە، 3000 قوي يوللۇق تۇتـ
تى. ئۇنىڭدىن باشقا باللىرى ۋە نەۋرىلىرىنى گۆرۈ سۈپىـ
تىدە تۇس تايغۇغا قوشۇپ قويدى. بۇ ئارقىلىق، دېمەك.
ئۆزىنىڭ تۇس تايغۇغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىلگە
تېكىن تۇس تايغۇنى ئۆز مەملىكىتىنىڭ چېگرىسىغىچە ئۇزىـ
تىپ باردى.①

باشقا تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇس تايغۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن غەربكە قاراپ يۈرۈپ شەرقىي قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئىلىك خانى باشقۇرىدىغان تېررىتورىيە ئىچىدىكى ئىمىلدا بىرمەز-گىل تۇردى. تۇس تايغۇ ئىمىلدا تۇرۇش ئۈچۈن شىمالىي ئىلىكخانىدىن رۇخسەت ئالغانىدى.

تۇس تايغۇ ئىمىلدا تۇرۇپ كۈچ توپلىۋالغاندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئۈستىگە بېسىپ بېرىشنىڭ پەيتىنى پايلاپ تۇردى. دەل شۇ چاغدا، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ قا-غانى ئىبراھىمخان (1128 — 1158) قارلۇقلار ئىسيانىنى باس-تۇرۇشقا تۇس تايغۇدىن ياردەم سوراپ قالدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1130 - يىلى قارلۇقلار ئىسيانىنى باستۇرۇشنى باھانە قىلىپ، بالاساغۇن بىلەن قەش-قەرنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ شەرقىي قاراخانىلارمۇ قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

تۇس تايغۇ مىلادىنىڭ 1137 - يىلى 8 - ئايدا خوجەنت ئەتراپى (ئۆزبېكىستان)دا غەربىي قاراخانىلارنىڭ قوشۇن-لىرىنى تارمار قىلدى. مىلادىنىڭ 1141 - يىلى غەربىي قارا-خانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن قارلۇقلار قىتانلارنى يار-دەمگە چاقىردى. غەربىي قاراخانىلار بولسا سالجۇقىلارنى يار-دەمگە چاقىرى. ئەنە شۇنداق سەۋەبلەرگە كۆرە، مىلادىنىڭ 1141 - يىلى 9 - ئايدا تۇس تايغۇ سەمەرقەند بىلەن بۇخارا ئارىسىدىكى «قەتۋان» چۆلىدە، غەربىي قاراخانىلار بىلەن سالجۇقىلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى تارمار قىلدى. شۇنىڭدىن

باشلاپ، غەربىي قاراخانىلارمۇ قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

تۇس تايغۇ تارىختا «غەربىي قىتان خانلىقى» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. غەربىي قىتان دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى كۆپ قىسمى كىرگەنىدى.

غەربىي قىتانلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بېقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشمىغان. غەربىي قىتانلار ئۆز ئادىتى بويىچە، ئۇلاردىن مەلۇم مىقداردا سېلىق ئېلىپ تۇرۇش بىلەنلا چەكلەنگەن. غەربىي قىتانلار سېلىقنىڭ ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇلۇشىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا بىر دائىمىي نازارەت ئەلچىسى ئەۋەتكەن. بىلگە تېكىندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدا ئىسەن تۆمۈر ئاتلىق خاننىڭ ئۆتكەنلىكى مەلۇم، ئۇنىڭ خانلىق ھۆكۈمىنى قانچە يىل سۈرگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات يوق.

يىگىرمە بىرىنچى باب موڭغۇللار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى

چىڭگىزخان ۋە بائۇرچۇق ئارت تېكىن

XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا هازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىكى قورۇلۇن، ئونون دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ئۆزئارا بىرلەشمىگەن موڭغۇل قەبىلىلىرى ياشايتتى. بايقال بويلىرىدا تاتار قەبىلىلىرى، توغلا دەرياسى بويلىرى ۋە شەرقىي ئالتايدا كېرەيلەر، نايمانلار، مەركىتلەر (بۇلار تۈركىي قەبىلىلەر ئىدى) ياشايتتى. مانا شۇ قەبىلىلەر، يايلاق، چارۋا مال، ئەمگەك كۈچلىرىنى تالىشىپ ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇراتتى.

موڭغۇللارنىڭ دەريا ۋادىلىرىدا ياشايدىغانلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، ئورمانلىقلاردا ياشايدىغانلىرى ئاساسەن ئوۋچىلىق قىلاتتى. موڭغۇللار ئۆزلىرىنى سان جەھەتتىن كۆپ ۋە ئابرويلۇق بولغان تاتار قەبىلىسى نامى بىلەن «تاتارلار» دەپ ئاتاشقانىدى. موڭغۇللار شۇ چاغدا پاترىئارخاللىق ئۇرۇق - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خۇسۇسىيەت-

لىرىنى ساقلىغان قىبىلىدىلىق جەمئىيەت باسقۇچىدا ئىدى.
قەبىلىلەر ئارا ئۆزلۈكسىز داۋام قىلغان ئۇرۇشلار موڭ-
غۇل خەلقلىرىنى ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتتە قويغانىدى.
موڭغۇل ئەمگەكچىلىرى، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشكەن
دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە تەقەززا ئىدى. شۇنداق بولغان-
دا، ئۆزئارا ئۇرۇشلار توختاپ، ئىقتىساد تەرەققىي قىلىپ ئا-
مان - خۇدا ياشاش مۇمكىن بولاتتى.
جۇرجىت خانلىقى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى موڭ-
غۇل قەبىلىلىرىنى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشتۇرۇپ
قوياتتى. ئۇلارنى بۇلاپ - تالايتتى، قۇرامىغا يەتكەن
موڭغۇل ياشلىرىنى قوشۇنغا ئالاتتى، ئۇرۇشلاردا ئۇلارنىڭ
كۆپلەپ ئۆلۈشىگە سەۋەب بولاتتى. موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ
ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى — جۇرجىت خانلىقىنىڭ موڭغۇل
قەبىلىلىرىگە قارىتا يۈرگۈزگەن ئەكسىيەتچى، ياۋايى - يىرتـ
قۇچ سىياسىتىنىڭ ئاقىۋىتى ئىدى.
موڭغۇل خەلقىنىڭ كۈچلۈك، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش
ئارزۇسىنى چىڭگىزخان ئەمەلگە ئاشۇردى.
مىلادىنىڭ 1153 - يىلى ئونۇن دەرياسىنىڭ بويىدا
ياشايدىغان موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ قىيات - بۆرە تېكىن ئۇ-
رۇقىنىڭ خانى يېسۇكەي باتۇرنىڭ ئايالى بىر ئوغۇل تۇغدى.
ئوغۇلغا تۆمۈرچى (موڭغۇللار تىمۇچىن، دەپ ئاتىشىدۇ) دەپ
ئات قويۇشتى. تۆمۈرچى ئاجايىپ قاۋۇل، چاققان، بەكمۇ
ھوشيار، كارامەت باتۇر ئوغۇل بولۇپ چىقتى. مىلادىنىڭ
1164 - يىلى تاتارخانى توغرۇلخان يېسۇكەي باتۇرنى زەھەر-
لەپ ئۆلتۈردى. دادىسىدىن يېتىم قالغان تۆمۈرچى پۈتىغا چىـ

تىنق سىلىنغان ھالدا، تاتارلارنىڭ تۆمۈر كىنىدا بىر نەچچە يىل قۇل ئورنىدا ئىشلىدى. تۆمۈرچى قۇللۇقتىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۆز قەبىلىسىگە خان بولدى. تۆمۈرچى قىلىچ چېپىپ، قان تۆكۈپ موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى، بىرلەشتۈردى. ئاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1202 - يىلى تاتارلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ئۇ دادىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن، تاتار قەبىلىسىنىڭ ھارۋا شوتىسىغا بويى يەتكۈدەك بالىلىرىنى ئامان قالدۇرۇپ، قالغانلىرىنىڭ بىرىنىمۇ قويماي قىرىپ تاشلىدى. تۆمۈرچى مىلادىنىڭ 1204 - يىلى نايمانلارغا ھۇجۇم قىلدى. نايمان خانى تايانخاننى ئۆلتۈردى. بىر قىسىم نايمانلار كۈچلۈكخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە يەتتەسۇغا قېچىپ كەتتى. تۆمۈرچى نايمانلارنى بويسۇندۇرغاندا، تايانخاننىڭ تامغىچىسى بولغان ئۇيغۇر تاتاتوڭگا ئاتلىق ناھايىتى بىلىملىك، تالانتلىق بىر تامغىچىسىنى قولغا چۈشۈردى. تاتاتوڭگا كېيىن چىڭگىز خان قۇرغان ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 2206 - يىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا 5000 كىشى سىغىدىغان (بەزى مەلۇماتلاردا 500 كىشى سىغىدىغان دېيىلىدۇ) بىر چېدىر تىكىپ، قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتاي تۆمۈرچىنى «چىڭگىزخان» (مەنىسى «دېڭىزخان») ئۇنۋانىدا قاغان قىلىپ سايلىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 - يىلى يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىگە قاغان بولغاندىن كېيىن، مۇھىم بولغان ئىككى تۈرلۈك ئىشقا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلدى. ئۇ ئۆز دۆلىتىگە

قوشنا بولغان جايلار (تولىراق غەرب)دىكى خەلقلەرنىڭ،
خۇسۇسەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقۇمۇشلۇق، تالانتلىق ئادەملىرىنى
ئوردىسىغا يىغىپ، ئۇلارنى يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىنىڭ
ھەربىي، مەمۇرىي ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەي-
يىنلىدى. چىڭگىزخان يەنە بىر تەرەپتىن كۆپ سانلىق، ياخ-
شى قوراللانغان، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن بولغان، ئىنتىزام-
لىق قوشۇن تەشكىل قىلىشقا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلدى.

XIII ئەسىردە ياشىغان ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى
چىڭگىزخان ھەربىي قوشۇنىنىڭ تۈزۈلۈشى توغرىسىدا مەلۇ-
مات بېرىدۇ. ئۇنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا: «ئۇرۇش ھەرى-
كەتلىرى بولمىغان تىنچ ۋاقىتلاردا ئۆز ئىختىيارىچە چارۋا
مال بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغان بارچە موڭغۇل ئاھالىسى
ئۇرۇش ۋاقتىدا، كۆچمەنچىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، ئون كى-
شىلىك، 100 كىشىلىك، 1000 كىشىلىك، 10 مىڭ كىشىلىك
قىسىملاردىن ئىبارەت قوشۇنغا ئايلاندۇرۇلاتتى. بىرەر جاي-
غا يېزىلمىغان ۋە ئېيتىلمىغان ئەمەلىيەتتە رەسمىيلىشىپ قال-
غان قانۇنغا كۆرە، ھەربىر جەڭچى ئۇرۇش ۋاقتىدا
ئۆزىگە لازىم بولىدىغان ھەممە ياراغ - ئەسلى-
ھە — ئوقيا، باشاق، قىلىچ ۋە باشقىلارنى، ئۆزى مىنى-
دىغان ۋە يۈك ئارتىدىغان ھايۋان — تۆگە، ئات ياكى
ئېشەكنى، خىلمۇخىل جابدۇقلار — چۇلۇۋۇر، ئارغامچا،
قازان، يىڭنە، پالتا ۋە باشقا لازىملىق نەرسىلەرنى ئالدىن
تەييار قىلىپ قويۇشى كېرەك ئىدى. ھەربىي قىسىملارنىڭ
باشلىقلىرى ئونبېشى، يۈزبېشى، مىڭبېشى، تۈمەنبېشى
ۋەھاكازا دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار موڭغۇل ھەربىي ئاقسۆڭەك-

لىرىگە مەنسۇپ كىشىلەردىن — باتۇرلار، مەرگەنلەر، چېچەنـ
لەر، نويانلاردىن تەيىنلىنەتتى. تۇمەنبېشىلىقتا كۆپىنچە
خانزادىلەر تەيىنلىنەتتى. موڭغۇل قوشۇنى ناھايىتى ئىنتىـ
زامچانلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي يۈرۈشلەردىكى
ئادەتتىن تاشقىرى چاققانلىقى، چىدامىلىقى ۋە جەڭ ۋاقتىدىـ
كى مەردانىلىكى بىلەنمۇ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى.⑩
چىڭگىزخان يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك مۇھىم ئىشنى
ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، سىرتقا قارىتا بىر قاتار كېڭەيـ
مىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ
1207 - يىلى چوڭ ئوغلى جوجىخان (مىلادىنىڭ 1177 - يىلى
تۇغۇلۇپ 1225 - يىلى ئۆلگەن) نى سىبىرىيىدىكى خەلقلەرنى
بويسۇندۇرۇشقا ماڭدۇردى.
جوجىخان يەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدىكى قىرغىزلارنى.
بايقال بويىدىكى بۇرياتلارنى، ئالتايدىكى ئۇيغۇرلارنى، يەنـ
سەي بويىدىكى ئۇيىراتلار (ئۇيغۇراتلار)، قوڭغۇر ئاتلار (قوڭـ
راتلار) نى بويسۇندۇردى.
چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى — جۇر-
جىت خانلىقىنى تارمار كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئەڭ ئاۋۋال
جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاڭغۇت خانلىقى
(1032 — 1227) نى تارمار كەلتۈرۈشكە بەل باغلىدى. تاڭـ
غۇتلار جۇرجىتلار بىلەن ئىتتىپاقداش ئىدى. چىڭگىزخان مىـ
لادىنىڭ 1209 - يىلى تاڭغۇتلار ئۈستىگە باستۇرۇپ كەلدى ۋە
ئۇلارنى تارمار قىلدى. تاڭغۇتخانى لىئەنچۈەن (1206 — 1211)
قىزلىرىدىن بىرىنى چىڭگىزخانغا ياتلىق قىلدى. ئۆزىنىڭ
چىڭگىزخانغا بېقىنغانلىقىنى تەن ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تاڭـ

غۇتلار موڭغۇللارغا ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

ئاسيانىڭ شەرقىدە باش كۆتۈرگەن موڭغۇللارنىڭ خا-
نى چىڭگىزخاننىڭ داڭقى، شۆھرىتى توغرىسىدىكى مىش-مىش
گەپلەر خۇددى قاناتلىق قۇشتەك ئۇچۇپ ئۇيغۇر ئىدىقۇت خان-
لىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگىمۇ تارقالدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئى-
دىقۇت خانلىقىنىڭ غەربىي قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ قالغى-
نىغا توپتوغرا 84 يىل (مىلادىنىڭ 1125 - يىلىدىن 1209 -
يىلىغىچە) بولغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بائۇرچۇق ئارت تېكىن (؟—1235)
يۇز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر (موڭغۇللارنىڭ كۈچىيىپ كېتى-
شى، غەربىي قىتانلارنىڭ ئاجىزلىشى)نى نەزەردە تۇتۇپ، مى-
لادىنىڭ 1209 - يىلى غەربىي قىتانلارنىڭ بېقىندىلىقىدىن
قۇتۇلۇش قارارىغا كەلدى.

بائۇرچۇق ئارت تېكىن بۇ توغرۇلۇق ئۆزىنىڭ باش ۋە-
زىرى تارقان بىلگە بوقا بىلەن مەسلىھەتلەشتى. تارقان بىل-
گە بوقا قىلچە ئىككىلەنمەستىن قەتئىيلىك بىلەن غەربىي قى-
تانلارنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇللارغا بېقىنىشنى تەك-
لىپ قىلدى. بائۇرچۇق ئارت تېكىن ھە دېگەندىلا، تارقان
بىلگە بوقانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىغان بولسىمۇ، ئويلى-
نىپ كۆرۈپ، كېيىن ماقۇل بولدى. بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ
ماقۇللۇقىنى ئالغان تارقان بىلگە بوقا ئىدىقۇت شەھرىدە
تۇرىدىغان قىتان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈشكە ئۆزى يېتەكچىلىك
قىلدى. ئىران تارىخچىسى جۇۋەينىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلا-
غاندا، غەربىي قىتان خانى چورۇق (1178 — 1211) تەرىپىدىن
ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەۋەتىلگەن نازارەت ئەلچىسى

شاۋكىم ئۆزى تۇرىدىغان ئۆيىگە باستۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن (ئۆي ئۆرۈپ تاشلانغان).

قىستان ئەلچىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن بائۇرچۇق ئارت تېكىن، ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى چىڭگىزخاننىڭ قورولون دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا ئەۋەتكەن. ئۇيغۇر ئەلچىلىرى بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ چىڭگىزخانغا يازغان مەكتۇپى بىلەن ئېسىل سوۋغىلارنى ئاپارغان، بائۇرچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانغا يازغان مەكتۇپىدا، قىستان ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكى، چىڭگىزخانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، چىڭگىزخان، بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئەلچىلىرىنى بەكمۇ يۇقىرى ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن قىزغىن، سەمىمىي كۈتۈۋالغان، ئەمما ئۇ بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەن قىستان ئەلچىسىنىڭ بېشىنى ئېلىپ، چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلىشقا ئۆزىنىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىلغان.

بائۇرچۇق ئارت تېكىن مىلادىنىڭ 1211 ـ يىلى ئال قايا قاتارلىق بەگلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا قورۇلۇن دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە) بويىدىكى ئوردىغا بېرىپ چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلدى.

چىڭگىزخان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى بائۇرچۇق ئارت تېكىن بىلەن يۈز كۆرۈشكەندىن كېيىن بەكمۇ خۇش بولۇپ ئۇنى «بەشىنچى ئوغلۇم» دېگەن. قىزى ئال ئالتۇن (ئالتۇن بىكە) نى بائۇرچۇق ئارت تېكىنگە ياتلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئەپسۇسكى شاھانە توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگىچە، بائۇرچۇق ئارت تېكىنگە ياتلىق بولىدىغان ئالتۇن بىكە ئا-

لەمدىن ئۆتكەن.

چىڭگىزخانغا بېقىنغان بائۇرچۇق ئارت تېكىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، موڭغۇللارنىڭ كۆپ قېتىملىق غەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان. ئۇ مىلادىنىڭ 1218 - يىلى جابانويانىڭ كۈچلۈك باشچىلىقىدىكى نايمان خانلىقىغا قىلغان يۈرۈشلىرىگە، چىڭگىزخاننىڭ 1219 - يىلىدىن 1225 - يىلغىچە غەرب (ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا)گە قىلغان يۈرۈشلىرىگە، موڭغۇللارنىڭ 1227 - يىلى تاڭغۇت خانلىقىنى يوق قىلىش ئۈچۈن قىلغان يۈرۈشىگىمۇ قاتناشقان.

موڭغۇللارنىڭ شەرققە ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىشى

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1209 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى تىنچ يول بىلەن بېقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ناھايىتى ئەتراپلىق، پۇختا تەييارلىق قىلىپ، مىلادىنىڭ 1211 - يىلى شەرقتىكى دۈشمىنى — جۇرجىت خانلىقى ئۈستىگە باستۇرۇپ باردى. ئۇ بۇ يۈرۈشنى قىساسچىلىق روھى بىلەن تەشكىللىدى. چىڭگىزخان جۇرجىتلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن، تەڭرىگە ئىبادەت قىلىپ، بۇرۇن جۇرجىتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن تاغىلىرى — ئاقىن بارقاق بىلەن ئامباغاينىڭ قىساسىنى ئېلىشتا، تەڭرىنىڭ ياردەم بېرىشىنى تىلىدى.[11] چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن ئىقتىسادىي تەرىپىدىكى ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، بايلىقى مول بولغان جۇرجىت خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۆپلەپ ماددىي

بايالىقا ئەگە بولۇشنى كۆزلىگەنىدى.

چىڭگىزخان جۇرجىتلارغا قىلغان تۇنجى قېتىملىق يۈرۈشكە 200 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلىدى. قوشۇنغا ئۆزى قوماندانلىق قىلدى. ئوغۇللىرى جوجىخان. چاغاتايخان، ئوكتايخان، تولىخان ۋە مەشھۇر موڭغۇل قوماندانلىرىدىن سۇبۇتاي باتۇر، جابانويانلارنى ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ ماڭدى. چىڭگىزخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتكەندە، جۇرجىتلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. لېكىن چىڭگىزخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى ۋەنچۈەن ناھىيىسى ئەتراپىدا جۇرجىتلارنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرى — غوشىلا، غۇشاغۇر قوماندانلىقىدىكى 300 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان جۇرجىت قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. بۇ ئۇرۇشتا جۇرجىتلارنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سەرخىللىرى، مەشھۇر، تالانتلىق قوماندانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يوقىتىلدى. چىڭگىزخان خېبېي، خېنەن ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمى، شەنشى، شەندۇڭ ئۆلكىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بېسىۋالدى. جۇرجىت خانى ۋانيان يۇنچى(مىلادىنىڭ1209 - يىلىدىن 1213-يىلىغىچە خان بولغان)نى ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ ئورنىغا تۇغقىنى ۋانيان شۇنتو خان بولدى، ۋانيان شۇنتو (1213 — 1223) ئەلچىسى ئارقىلىق چىڭگىزخانغا جۇرجىتلارنىڭ مەلىكە قىزلىرىدىن بىرىنى ئەۋەتتى. بەنە نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش، يىپەك مال، 3000 ئات سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ جۇرجىت خانلىقىنىڭ چىڭگىزخان ئالدىغا تىز پۈككەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1214 ـ يىلى ھەددى ـــ ھېسابسىز ئېسىل بايلىقلارنى ئېلىپ شىمالغا ـــ موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەتتى.

چىڭگىزخان جۇرجىت خانلىقىغا قىلغان تۇنجى قېتىملىق يۈرۈشىدە، شىمالىي جۇڭگودىكى بىرقانچە مۇھىم شەھەرنى بېسىۋالدى ۋە بۇلاپ ـ تالىدى. لېكىن جۇرجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى جۇڭدۇ (ھازىرقى بېيجىڭ)گە ھۇجۇم قىلمىدى. مىلادىنىڭ 1214 ـ يىلى چىڭگىزخان قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، جۇرجىت خانى ۋانيان شۈنتۇ پايتەخت جۇڭدۇنى تاشلاپ چىقتى ۋە پايتەختنى كەيفېڭغا يۆتكەپ كەتتى.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 ـ يىلى جۇرجىتلار ئۈستىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلدى. چىڭگىزخان 5 ـ ئايدا جۇڭدۇنى بېسىۋالدى. جۇڭدۇدىكى بايلىقلارنى قولغا چۈشۈردى. ئارقىدىنلا موڭغۇللار خېنەنگە بېسىپ كىردى، كەيفېڭغا ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇللار خېنەندە ناھايىتى قاتتىق بۇلاڭ ـ تالاڭ بۇرگۇزدى. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە موڭغۇللار، جۇرجىت قوشۇنلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جۇرجىت خانلىقىنى تولۇق بويسۇندۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلگەن چىڭگىزخان جۇرجىتلاردىن تارتىۋالغان تېررىتورىيىگە موڭغۇل سەركەردىسى موغالىنى خان قىلىپ تەيىنلىدى، جۇرجىت خانلىقىنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىشنى شۇنىڭغا تاپشۇردى. چىڭگىزخان مەقسىتىگە قىسمەن يەتكەندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1215 ـ يىلى قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا قايتىپ كەتتى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 ـ يىلى جۇرجىت خانلىقـ

غا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشىدە: «شىمالىي جۇڭگودىن يۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ ئولجىلار — ئالتۇن - كۈمۈش تاۋاقلار، شايى ۋە ئەتلەسماللار، قۇللار، دېھقانلار ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئەكەتتى، ئەمما چىڭگىزخان شۇنىڭدىن كېيىن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتىنى تەمىنلىگەن بۇ ئۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى — ئۇنىڭ خەنزۇلارنىڭ شەھەرلەرنى قامال قىلىشتىكى يۈكسەك ھەربىي تېخنىكىسى بىلەن تونۇشۇۋالغانلىقى بولدى دەپ ئېيتىش مۇمكىن. چىڭگىزخان موڭغۇلىيىگە خەنزۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغان قورال - ئەسلىھەلىرىنى، قامال ماشىنىلىرىنى بەلكى شۇنداق ياراغ - ئەسلىھەلەرنى ياسىيالايدىغان ۋە ئىشلىتىشنى بىلىدىغان كىشىلەرنىمۇ ئەكەتتى. چىڭگىزخان ئۇنىڭ بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئۆز قوشۇنلىرىنى زامانىسىنىڭ ئەڭ ياخشى قوراللىرى بىلەن تەمىنلىۋالدى.» ⑫

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلىدىكى يۈرۈشىدە، قىتان شاھزادىسى يىلۈچۇساي دېگەن ئاجايىپ قابىلىيەت ئىگىسىنىمۇ قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخان دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا ئىككى ياردەمچى ۋە مەسلىھەتچى — ئۇيغۇر، تاتار تۇڭگا بىلەن قىتان يىلۈچۇسايغا ئىگە بولدى. يىلۈچۇساي (مىلادىنىڭ 1190 - يىلى تۇغۇلۇپ 1244 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) چىڭگىزخان ۋە ئوكتايخانغا 30 يىل باش ۋەزىر بولدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىلى شەرقتە — جۇڭگوغا قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشتىن كېيىن، غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ھازىرلاندى.

موڭغۇللار غەربكە ئۈچ قېتىم يۈرۈش قىلدى. بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش — مىلادىنىڭ 1219 - يىلىدىن 1226 - يىلىغىچە يەتتە يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخان ئۆزى يېتەكچىلىك قىلدى.

ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈش — قاغان ئوكتايخاننىڭ ۋاقتىدا (1229 — 1241) مىلادىنىڭ 1336 - يىلىدىن 1241 - يىلىغىچە بەش يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇخان يېتەكچىلىك قىلدى.

ئۈچىنچى قېتىملىق يۈرۈش — قاغان موڭكى خاننىڭ ۋاقتىدا (1251 — 1259) مىلادىنىڭ 1254 - يىلىدىن 1258- يىلىغىچە تۆت يىل داۋام قىلدى. بۇ يۈرۈشكە چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ھىلاكۇ يېتەكچىلىك قىلدى.

تۆۋەندە، موڭغۇللارنىڭ غەربكە قىلغان ئۈچ قېتىملىق تاجاۋۇزچىلىق يۈرۈشى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1209 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى بېقىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، غەربكە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن داغدام يول ئېچىلغانىدى.

چىڭگىزخان، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم دۆلىتىگە باردىغان يولدىكى توسالغۇنىڭ كۈچلۈك خان ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇنى يوقىتىش قارارىغا كەلدى، چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى جابانويان قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنىنى كۈچلۈكخاننى يوق قىلىشقا ماڭدۇردى. كۈچلۈكخان — مىلادىنىڭ 1204 - يىلى ئالتايدىن يەتتەسۇغا — غەربىي قىتان خانى چورۇقنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان نايمان خانزادىسى ئىدى. كۈچلۈكخان چورۇقنىڭ ئىشەنچە

ىسكە ئىگە بولۇۋالغاندىن كېيىن ئالتاينىڭ شەرقىدە تارقىلىپ
يۈرگەن نايمانلارنى يەتتەسۇغا كۆچۈرۈپ كەلدى، چورۇقنىڭ
قىزىغا ئۆيلەندى. كۈچ توپلاپ، پۇرسەت پايلاپ يۈرگەن كۈچ-
لۈكخان 1211 - يىلى چورۇق خارەزىم شاھ مۇھەممەت بىلەن
غەربىي قاراخانىلارنىڭ قاغانى ئوسمان بوغراخان قوماندانلى-
قىدىكى بىرلەشمە قوشۇن تەرىپىدىن تارمار بولغاندا (تالاس
دەرياسى بويىدا)، 80 نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي قى-
تانلار خانلىقى (1125 — 1211)نى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. شۇ
خانلىقنىڭ خارابىسىدە غەربىي نايمان خانلىقى
(1211—1218)نى قۇردى. بۇ نايمان خانلىقى تېررىتورىيىسىگە
خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، يەتتەسۇ، پەرغانە ۋادىسى كىردى.

كۈچلۈكخان قەشقەرنى پايتەخت قىلغان غەربىي نايمان
خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارغا ھەرجە-
ھەتتىن ئېغىر زۇلۇم سالدى. بولۇپمۇ دىنىي جەھەتتىن بەكمۇ
يولسىزلىق قىلدى. كۈچلۈكخان ئەسلىدە خرىستىئان دىنى
(ناستورىئان مەزھىپى)غا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ مىلادىنىڭ 1204 -
يىلى قىتانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتەسۇغا قېچىپ كەلگەن-
دىن كېيىن، بۇرۇنقى ئېتىقادىدىن يېنىپ، بۇددا دىنى-
غا كىرگەنىدى. كۈچلۈكخان كۆرۈنمەككە باتۇر، ھېيلىگەر
بولسىمۇ، تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، دۆلەت ئىشلىرىنى باش-
قۇرۇشتا دۆت، قارام، تەدبىرسىز، ۋەھشىي، زالىم خان ئىدى.
ئۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق
مەشھۇر شەھەرلەردىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىدىن
يېنىپ، بۇددا دىنىغا كىرىشكە زورلىدى. ھەتتا ئۇ خوتەندىكى
پىرى ئىمام ئالاھىددىن مۇھەممەت خوتەنىنى باشلىق بىرنەچ-

چە مىلىك ئۆلىمالارنى يىغىپ، ئۇلارغا ئىسلام دىنىدىن يېنىپ بۇددا دىنىغا كىرىش توغرىسىدا تەپ تارتماستىن ئۇقتۇرۇش قىلدى، شۇنداق قىلمايدىغان بولسا ئۇلارنى ئۆلتۈرىدىغانلىقىنى ئەسكەرتتى. شۇ چاغدا، ئىمام ئالاھىددىن خوتەنى كۈچلۈكخان بىلەن مۇنازىرىلەشتى. ئىمام ئالاھىددىن مۇھەممەت خوتەنى كۈچلۈكخاننى مات قىلدى ھەم ئۇنىڭ يۈزىگە تۈكۈردى. رەسۋا بولغانلىقىغا چىدىمىغان كۈچلۈكخان ئىمام ئالاھىددىن خوتەنى باشلىق ئۈچمىڭدىن ئارتۇق ئۆلىما ۋە ئىماملارنى ئۆلتۈردى. ⑬

موڭغۇللار مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن كۈچلۈكخان ئارىسىدىكى زىددىيەتنى نەزەرگە ئېلىپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى توغرىسىدا تەشۋىق يۈرگۈزدى. بۇ تەدبىر كۈچلۈكخاننىڭ ھالاكىتىنى مۇقەررەرلەشتۈرۈپ قويدى.

مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ لەنەت ـ نەپرىتىگە يولۇققان كۈچلۈكخان ئىسسىقكۆلنىڭ بويىدا، جابانويان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ قەشقەرگە قاراپ قاچتى. ئۇيغۇرلار كۈچلۈكخاننىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈردى. ئېغىر ئەھۋالدا قالغان كۈچلۈكخان قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىرىققولغا قاچتى. ئۇ، قوغلاپ بارغان موڭغۇللار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلى كۈچلۈكخاننى يوقاتقاندىن كېيىن، بېسىۋېلىنغان خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارنى ئىدارە قىلىشتا، «دوغلات قەبىلىسىدىن بابداغان دوغلاتقا ماڭلاي سۈيەنى ئىنئام ··· قىلىپ بەردى. «ماڭلاي سۈيە» دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا «ئاپتاپ تەرەپ» (شەرقىي

تەرەپ ــ ت) دېگەن مەنىدە ئىكەن. بۇ زېمىننىڭ دائىرىسى شەرقتە باغراش، كورلا، شىمالىي تەرەپتە مۇزتاغ، غەربتە ئالاي تاغلىرى ۋە كاتتا داۋان، جەنۇبتا لەئىلىكات، بەدەخشان ۋە قاراكۇتاغدىن ئىبارەت ئىدى. ئىنئام قىلىنغان بۇ زېمىنگە بابداغاننىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن زامانغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. «دوغلات» دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا «توكۇر»، «ئاقساق» دېگەن مەنىدە.»⑭

ماڭلاي سۇيە دوغلات موڭغۇللىرىدىن ئىۆز ئۇرۇق ـ جەمەتلىرىنى ئېلىپ تارىم ۋادىسىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىڭگىزخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇيغۇرلاشتى ۋە ئۇيغۇرلاشقان چاغاتاي ھاكىمىيىتىنى تاكى ياركەنت سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغىچە بولغان 300 يىل (مىلادىنىڭ 1218 ـ يىلىدىن 1515 ـ يىلىغىچە) داۋامىدا ئىدارە قىلدى.

چىڭگىزخان نايمان خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1219 ـ يىلى (بۇ يىلان يىلى ئىكەن) 210 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ، غەربكە ــ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا، خوراسان ۋە ئافغانىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتى بار ئىدى.

چىڭگىزخان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن، ئەتراپلىق، پۇختا تەييارلىق كۆردى. ئۇ كۈچلۈك خاننى يوقاتتى، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا خەلقلەر ئىچىدىن چىققان سودىگەرلەر ئارقىلىق خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سانى، قوراللىنىشى ۋە باشقا ئەھۋاللار توغرىسىدا

ئېنىق، ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولدى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشى بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، موڭغۇللارنىڭ ستىخىيىلىك ھەرىكىتى ياكى ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ شاھى ئالاھىدىدىن مۇھەممەتنىڭ چىڭگىزخان بىلەن ياخشى دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتمىغانلىقىدىن بولغان ۋەقە ئەمەس.

موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باش ۋەكىلى بولغان چىڭگىزخاننىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش نىيىتى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى مىلادىنىڭ 1206 - يىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۇ (تىمۇچىن)نى«چىڭگىزخان» ئۇنۋانىدا، يېڭى قۇرۇلغان موڭغۇل دۆلىتىگە قاغان قىلىپ كۆتۈرىدىغان چاغدا، باش شامان كۆكچى سوتۇ: «ئۇلۇغ كۆك تەڭرىنىڭ چىڭگىزخانغا پۈتۈن ئالەمنىڭ قاغانلىقىنى بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلغانىدى». ⑮

خۇراپاتقا ئىشىنىدىغان موڭغۇللار باش شامان كۆكچى سوتۇنى ئاسمانغا ئاتلىق چىقىپ، كۆك تەڭرى بىلەن كۆرۈشكەن دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. كۆكچى سوتۇنىڭ قۇرۇلتايدا: كۆك تەڭرىنىڭ چىڭگىزخاننى پۈتۈن دۇنيانىڭ قاغانى قىلغانلىقى توغرىسىدا ئېيتقان سۆزى كېيىن گوياكى «ئىلاھىي تەستىق»دەك رول ئوينىغان.

دېمەك، چىڭگىزخاننىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇشقا ئىنتىلىشى سىرلىق «ئىلاھىي تەستىق»بىلەنمۇ قارارلاشتۇرۇلغان.

دۇنيا تارىخىدىن ئاز - تولا خەۋىرى بار كىشىلەرگە مەلۇم بولغاندەك، دۇنيادا ناھايىتى مەشھۇر باسقۇنچىلار ئۆتكەن. ھازىرقى زاماندىكى بەزى غەرب تارىخچىلىرى ھون

قاغانى ئاتىلانى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىستىبلاچى — بويسۇن-
دۇرغۇچى دېيىسە، چىڭگىزخانىنى دۇنيادا ئۆتكەن بىرىنچى دەر-
جىلىك باسقۇنچىلار قاتارىغا قويىدۇ.

تارىخچىلارنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئالغان مەشھۇر شەخسلەر توغرىسىدىكى ھۆكۈملىرى ئەستايىدىل ئويلىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە تاجاۋۇزچىلىق مەقسىتى بىلەن قىلغان يۈرۈشىگە 1218 - يىلى يۈز بەرگەن ئوترار ۋەقەسى چوڭ باھانە بولغانىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 - يىلى «خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە 450 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ سودا كارۋىنى ۋە ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. كارۋاننىڭ يۈكلىرى 500 تۆگىگە ئارتىلغانىدى. كارۋان ناھايىتى نۇرغۇن قىممەت باھالىق بۇيۇملار ۋە سوۋغىلارنى ئاپارغانىدى.»⑯

مانا شۇ كارۋان ۋە ئەلچىلەر خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى ئۆرگەنجگە قاراپ كېتىۋېتىپ، چېگرىدىكى ئوترار شەھىرىگە كەلگەندە چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىدى. ئوترار شەھىرىنىڭ بېگى، خارەزىم شاھىنىڭ تۇغقىنى بولغان ئىنالچىق قاھىرخان چىڭگىزخاننىڭ سودا كارۋىنى بىلەن ئەلچىلىرىنى ئوترار شەھىرىدە تۇتۇپ قويىدى. ئارقىدىنلا كارۋاننىڭ مال - مۈلكى تالاندى، ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى. ئىنالچىق قاھىرخان بۇ ئىشلارنى خارەزىم شاھ مۇھەممەتنىڭ رازىلىقى بىلەن قىلغانمۇ ياكى ئۆز خاھىشى بىلەن قىلغانمۇ، تارىخى خاتىرىلەردە بۇ توغرىدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

ئوترار ۋەقەسىنى چوڭ باھانە قىلغان چىڭگىزخان باشتا

ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1219 - يىلى 210 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان چوڭ قوشۇنغا ئۆزى قوماندان بولۇپ غەربكە — خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە قاراپ ماڭدى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشىگە: ئوغۇللىرى جوجىخان، چاغاتايخان، ئوكتايخان، تولىخان ۋە مەشھۇر موڭغۇل قوماندانلىرىدىن سۇبوتاي باتۇر، جابانويانلار ھەمراھ بولدى. بۇندىن تاشقىرى يەنە ئۇنىڭغا باش ۋەزىرى — قىتان شاھزادىسى يىلۇچۇساي، ئۇيغۇرلاردىن تاتاتوڭگا تورا قايا، بولادقايا (باش ھەربىي مەسلىھەتچى) لەرمۇ ھەمراھ ئىدى.

چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن چاغاتاي بىلەن ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1219 - يىلى 9 - ئايدا ئوترارنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ئىنالچىق قاھىرخان شەھەرنى قەھرىمانلارچە مۇداپىئە قىلدى. موڭغۇللار ئوترارنى بىر ئاي مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن، مىڭبىر مۇشەققەتتە ئاران ئالالىدى. ئىنالچىق قاھىرخان مەردلەرچە قۇربان بولدى.

موڭغۇللار ئوترارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە بىرقانچە يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم قىلدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1220 - يىلى 2 - ئايدا تولىخان بىلەن بىرلىكتە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا قوماندانلىق قىلىپ بۇخاراغا قىستاپ كەلدى. بۇخارا 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئېلىندى. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1220 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىنى دېگۈدەك قويماي بېسىۋالدى، ئۈرگەنچ ئۈچۈن بولغان

جەڭ ناھايىتى كەسكىن بولدى. شەھەر ھىمايىچىلىرى مۇڭغۇل-
لار بىلەن ئالتە ئاي جەڭ قىلدى. ئۆرگەنج مىلادىنىڭ 1221-
يىلى 4 - ئايدا ئىلىندى ۋە ۋەيران قىلىندى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1220 - يىلى 3 - ئايدا سەمەر-
قەنتنى بىسىۋالغاندا (شۇ چاغدا شەھەر ئاھالىسى 600 مىڭ
ئىدى) خارەزىم شاھ ئائىلىسىنىڭ نۇرغۇن ئەزالىرى ئەسىرگە
چۈشۈپ قالدى. ئەسىر چۈشكەنلەر ئىچىدە خارەزىم شاھ مۇھەم-
مەتنىڭ ئەقىللىق تەدبىرلىك ئانىسى توركان خاتۇن، مۇھەم-
مەت شاھنىڭ قىزلىرى — خان سۇلتان، تىركىن سۇلتانلار ۋە
شاھزادىلەر بار ئىدى.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىدىغان چاغدا، تور-
كان خاتۇننى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قاراقۇ-
رۇمغا ئەكەتتى. توركان خاتۇن مىلادىنىڭ 1231 - يىلى
قاراقۇرۇمدا ئالەمدىن ئۆتتى، دەسلەپ ئوسمان بوغراخانغا
ياتلىق بولغان خان سۇلتان مىلادىنىڭ 1220 - يىلى جوجىخان-
غا ياتلىق بولدى، تىركىن سۇلتانبولسا چىڭگىزخاننىڭ بەگ-
لىرىدىن بىرى بولغان ھاجىپ دانىشمەنگە ياتلىق بولدى، خا-
رەزىم شاھزادىلىرى چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن
ئۆلتۈرۈلدى.

موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەھەرلەرنى بىس-
سىۋالغاندا، شەھەر ئاھالىسىدىن ھۈنەرۋەنلەردىن باشقىسىنىڭ
ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تاشلىدى. بولۇپمۇ موڭغۇللارغا
قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن شەھەرلەر (ئۆرگەنج، سەمەرقەنت
قاتارلىق شەھەرلەر)نىڭ ئاھالىسى دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ موڭغۇللارغا قارشى ئېلىپ

بارغان كۆرەشلىرىدە، تارىختا داستان بولغۇدەك قەھرىمانـ
لىق كۆرسەتكەن باتۇرلار مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىـ
چىدە ئوترار بېگى ئىنالچىق قاھىرخان، خوجەنتنى مۇداپىئە
قىلغان خارەزىم قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى تۆمۈر مالىك، خاـ
رەزىم شاھ جالالىددىن ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىنالچىق
قاھىرخان ئۆز قوشۇنلىرىدىن ئون ھەسسە كۆپ موڭـ
غۇللارغا قارشى ئۇرۇشۇپ ئوترارنى بىر ئاي مۇداپىئە قىلدى.
چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن چاغاتاي بىلەن ئوكتايخان ئىـ
نالچىق قاھىرخاننىڭ قەھرىمانلىقىغا ھەيران قالغانىدى. خوـ
جەنتنى مۇداپىئە قىلغان قوشۇنلارنىڭ قوماندانى تۆمۈر مالىك
موڭغۇللارنى ناھايىتى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. تۆمۈر مالىك
شەھەرنى مۇداپىئە قىلىشقا ئامال قالمىغاندا، بىر قىسىم جەڭـ
چىلەرنى باشلاپ سىر دەريادىكى بىر ئارال (شەھەردىن بىر
كىلومېتر يىراقلىقتا)غا چېكىنگەن. ئارالدا مۇداپىئە توـ
سۇقلىرىنى بەرپا قىلىپ موڭغۇللار بىلەن كەسكىن جەڭلەرنى
ئېلىپ بارغان. تۆمۈر مالىك ئەڭ ئاخىردا ئازغىنا جەڭچى
بىلەن كېمىگە ئولتۇرۇپ سىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا قاراپ
ماڭغان. موڭغۇللار دەريانىڭ توغرىسىغا نەچچە قات تۆمۈر
زەنجىر تارتىپ تۆمۈر مالىكنى توسىغان. لېكىن، تۆمۈر مالىك
زەنجىر توسۇقلارنىمۇ بۆسۈپ ئۆتۈپ ساق ـ سالامەت خارەزىمگە
يېتىپ كەلگەن ۋە خارەزىم شاھ جالالىددىن بىلەن بىرلىشىپ
موڭغۇللارغا بىرنەچچە قېتىم قاتتىق زەربە بەرگەن.

چىڭگىزخان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە ئومۇميۈزلۈك ھۇـ
جۇم قىلغاندا، خارەزىم شاھ مۇھەممەت خۇددى بەزگەك ئادەمدەك
تىترەپ، ماۋەرەئۇننەھرىدىن خوراسانغا قاراپ قاچقان، ئۇ

يەردىمۇ تۇرالماي كاسپىي دېڭىزىدىكى ئابىسكۇن ئارىلى (رىۋايەتكە كۆرە، ماخاۋ كېسەلىگە ئۇچرىغانلار سۈرگۈن قىلىنىدىغان ئارال)غا يوشۇرۇنغان ۋە شۇ ئارالدا ئۆلگەن. مۇھەممەت شاھ مىلادىنىڭ 1220 - يىلى 12 - ئايدا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى جالالىدىن مەڭگۇبەردى جىسمى تۈگەپ، قۇرۇق نامى قالغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىگە شاھ بولغان. جالالىدىن مەڭگۇ بەردى خارەزىمدە موڭغۇللار بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇشقاندىن كېيىن، ئافغانىستاندىكى غەزنىگە كەلگەن، چىڭگىزخان جالالىدىن مەڭگۇ بەردىنى تىرىك تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئوغۇللىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئافغانىستانغا كەلگەن. چىڭگىزخان سىندى دەرياسىنىڭ بويىدا جالالىدىننى قورشىۋالغان، ئوغۇز نەسلىدىن بولغان قەھرىمان جالالىدىن مەڭگۇ بەردى ئانىسى ئايچىچەك، ئايالى ۋە سەككىز ياشلىق ئوغلىنى سىندى دەرياسىغا تاشلاپ غەرق قىلىۋەتكەن. ئاندىن كېيىن، ئۇچقۇر تۈركمەن ئېتىغا مىنگەن جالالىدىن مەڭگۇ بەردى سىندى دەرياسىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا كەتكەن. تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، جالالىدىن مىنگەن تۈركمەن ئېتى دەريانىڭ بۇ قېتىدىن ئۇ قېتىغا سەكرەپ ئۆتكەن، يالنى ئۇزۇن، پاكار موڭغۇل ئاتلىرىغا مىنگەن موڭغۇللار جالالىدىننى تۇتالمىغان. چۈنكى، ئۇلار سىندى دەرياسىدىن ئۆتەلمىگەن. دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ كەتكەن جالالىدىن چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان ئوغۇللىرىغا قىلىچىنى تەڭلىگەن ۋە كەينىگە بۇرۇلۇپ كۆزدىن غايىب بولغان. جالالىدىننىڭ قەھرىمانلىقىغا تەن بەرگەن چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا: «ئوغۇل بالا مانا شۇنداق بولۇشى كېرەك» دېگەن.

جالالىددىن موڭغۇللار بىلەن ئون يىل (1220 — 1230) كۆرەش قىلىپ، بىرقانچە جەڭلەردە غالىب كەلگەن بولسىمۇ، ھالاك بولغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىنى قايتىدىن بۇرۇنقى ھالىغا كەلتۈرەلمىگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەھرىمان ئوغلى جالالىددىن مىلادىنىڭ 1231 - يىلى ئىراقتا كوردلار قولىدا ئۆلگەن.

خارەزىم شاھ مۇھەممەت مىلادىنىڭ 1220 - يىلى ماۋەرەئۇننەھرىدىن خوراسانغا قاچقاندا، چىڭگىزخان سۇبوتاي باتۇر بىلەن جابانويان قوماندانلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى خوراسانغا ماڭدۇردى. سۇبوتاي بىلەن جابانويانىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خارەزىم شاھ مۇھەممەتنى تىرىك تۇتۇش ئىدى. سۇبوتاي باتۇر بىلەن جابانويان خارەزىم شاھ مۇھەممەتنىڭ دېرىكىنى ئالالمىغاندىن كېيىن، كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ (ئىران ئارقىلىق) كاۋكازغا ئۆتۈپ، ئەرمەن ۋە گىروزىنلارنى بويسۇندۇردى. موڭغۇللار كاۋكاز خەلقلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، بايلىقلىرىنى تالاپ - بۇلاپ بولغاندىن كېيىن، جەنۇبىي روسىيىگە قاراپ ماڭدى. بۇ چاغدا روسىيىدە بىرلەشكەن، كۈچلۈك رۇس دۆلىتى يوق ئىدى. رۇسلار: ئايىرىم - ئايىرىم، كۆچسىز بەگلىكلەر (كىنەزلىكلەر)، نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشايتتى. موڭغۇللار جەنۇبىي روسىيىگە بېسىپ كەلگەندە، دىنېپىر بويلىرىدا ياشايدىغان قىپچاقلارنىڭ خانى قۇتانخان رۇسلار بىلەن بىرلىشىپ موڭغۇللارنى تارمار قىلىشقا بەل باغلىدى. قۇتانخاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن كىيىۋدا رۇس كىنەزلىرىنىڭ كېڭىشى چاقىرىلدى. كېڭەشكە قاتناشقان رۇس كىنەزلىرى گالىچ كىنەزلىكىنىڭ كىنەزى مىستىس-

لاۋ ئۇداتىنى رۇس قوشۇنلىرىغا باش قوماندان قىلىپ سايلىدى. مىستىسلاۋ ئۇداتىنى ئۆمرىنى ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەن، تەجرىبىلىك كىنەز ئىدى. گالىچ، كىيېۋ، چېرنىگوۋ، ۋولىن، سمولېنسكى، سوزدال قاتارلىق رۇس كىنەزلىكلىرىدىن بولۇپ 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇن دنېپىرغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار ئالېكساندىرىۋو ئەتراپىدا توپلاندى، موڭغۇللار كۆرۈنۇشتە چېكىنگەن بولۇپ، رۇس ۋە قىپچاقلارنى ئارقىسىدىن ئەگەشتۈرۈپ ماڭدى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1222 - يىلى 31 - ماي كۈنى ئازوۋ دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان قالقا دەرياسىنىڭ بويىدا، ئاۋۋال قىپچاقلارنى، ئاندىن كېيىن رۇس قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.

قالقا دەرياسىنىڭ بويىدا بولغان جەڭدە رۇسلار ۋە قىپچاقلارنى تارمار قىلغان موڭغۇللار ئون نەچچە رۇس كىنەزىنى تىرىك تۇتۇۋالدى. پەقەت گالىچ كىنەزى مىستىسلاۋ ئوداتىنلا قېچىپ قۇتۇلدى.

سۇبوتاي باتۇر مىلادىنىڭ 1223 - يىلى، ئەسىرگە چۈشكەن رۇس كىنەزلىرىنىڭ بېشىنى ۋە نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا — چىڭگىزخاننىڭ تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى قارارگاھىغا قايتتى.

نېمە ئۈچۈن كۈچلۈك ۋە باي بولغان خارەزىم شاھلار دۆلىتى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلدى؟

خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاسانلا يوقىتىلىشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەبلەر بار:

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كەلگەندە، خارەزىم شاھ مۇھەممەت ئۇرۇش تەييارلىقىنى باھانە قىلىپ، ئۈچ يىلـ

لىق باج - خىراجىنى ئالدىن يىغقانىدى. خەلق ئالدىن تاپشۇرۇلىدىغان ئۈچ يىللىق باج - خىراجىنى تۆلەيمىز دەپ زار - زار قاقشاپ، ئاچ-يالىڭاچ هالغا چۈشۈپ قالدى. بۇ سەۋەبتىن خەلقنىڭ مۇهەممەت شاهتىن كۆڭلى قالدى. مۇهەممەت شاهنىڭ 400 مىڭ چەكچىدىن تەركىب تاپقان، ياخشى قوراللانغان قوشۇنى بار ئىدى. چىڭگىزخان بېسىپ كەلگەندە، مۇهەممەت شاه قوشۇنلىرىنى بىر قانچە قىسىمغا ئاجرىتىپ، شەهەرلەرنى مۇداپىئە قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. مۇهەممەت شاهنىڭ قوشۇنلىرىنى قىسىم - قىسىملارغا بۆلۈۋەتكەن خاتا تاكتىكىسى، چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇهىم شەهەرلەرنى بىر - بىرلەپ بېسىۋېلىشىغا ئوبدان ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇهەممەت شاه بىلەن ئاббасىيلار خەلىپىلىكى (751 — 1258) نىڭ خەلىپىسى ناسىر (1180 — 1225) نىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى ئەمەس ئىدى. خارەزم شاه مۇهەممەت خەلىپە ناسىرنىڭ دىنىي هوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ خەلىپىسى ناسىر موڭغۇللارغا قارشى كۈرەشتە مۇهەممەت شاهنى قوللىمىدى. بىر زامانلاردا ئۆزىنى ئىككىنچى زۇلقەرنەيىن ۋە ئىككىنچى سۇلتانى سەنجەر دەپ ئاتاپ يۈرگەن خارەزم شاه مۇهەممەت ئۇلۇغ سالجۇقىلارنىڭ سۇلتانلىرى — توغرۇلبەگ ئالپ ئارسلاندەك، قورقماس، قەيسەر، تالانتلىق هەربىي ستراتېگ ئەمەس ئىدى. ئۇ ناهايىتى بىنىك، غەلىبىگە ئېرىشكەندە، ئادەتتىن تاشقىرى كۆرەڭلەيدىغان. بىرلا ۋاقىتتا 300 خوتۇننى نىكاهىدا ساقلاپ يۈرگەن، ئەيش - ئىشرەتمەستانىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن هۆكۈمران ئىدى.

مانا شۇ يۇقىرىدىكى بىر قاتار سەۋەبلەرگە كۆرە، خا-
رەزىم شاھلار دۆلىتى موڭغۇللار تەرىپىدىن قىسقا مۇددەت
ئىچىدە يوق قىلىندى.

چىڭگىزخان ئۇلۇغ خارەزىم شاھلار دۆلىتىنى يوقاتقان-
دىن كېيىن، 1223 - يىلى يازنى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا
ئۆتكۈزگەن بولسا، 1225 - يىلىنى ئېرتىش دەرياسىنىڭ بو-
يىدا ئۆتكۈزدى.

چىڭگىزخان بېسىۋېلىنغان خارەزىم شاھلار دۆلىتىنىڭ
تېررىتورىيىسى (ئاساسەن ماۋرەئۇننەھرى)گە ئۆز خەلقىگە
خائىنلىق قىلىپ موڭغۇللارغا ساداقەت بىلەن خىزمەت قىل-
غان سەمەرقەنتلىك باي سودىگەر مەھمۇت يالۋاچنى باشۋالىي
قىلىپ تەيىنلىدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1225 - يىلى ئوتتۇ-
تۇرا ئاسىيادىن موڭغۇلىيىگە قايتىپ كېتىشتىن بۇرۇن، بورتا
ئاتلىق قەدىناس ئايالىدىن تۇغۇلغان تۆت ئوغلىغا موڭغۇللار
تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بىپايان تېررىتورىيىنى بۆلۈپ
بەردى. شەرقىي ياۋروپادىكى قىپچاق دالاسىدىن تارتىپ، شەرق-
تە ئېرتىش دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە بولغان باي ئۆلكىلەر-
نى تۇنجى ئوغلى جوجىخانغا، ماۋرەئۇننەھرى، ئافغانىستان
ۋە شىنجاڭنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خانغا، ھازىرقى
جۇڭغارىيىنىڭ بىر قىسمىنى ئۈچىنچى ئوغلى ئوكتايخانغا،
موڭغۇلىيە ۋە شىمالىي جۇڭگونى كەنجى ئوغلى تولىخانغا
بۆلۈپ بەردى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 - يىلى قاغان بولغاندىن
كېيىن، خېلى پۇختا، مۇكەممەل بولغان ھەربىي، مەمۇرىي
قانۇن ۋە تۈزۈملەرنى ئورناتقانىدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن

قايتىدىغان چاغدا، ئوغۇللىرىغا قىلغان ۋەسىيىتىدە، «ياساق» (قانۇن، پەرمانلار، ۋەسىيەتلەر توپلىمى)قا سادىق بولۇشنى تاپىلىدى. چىڭگىزخان ئاخىردا ئۈچىنچى ئوغلى ئوكتايخاننى ئۆزىگە ۋارىس قىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئوغۇللىرىنىڭ ئوكتايخانغا بويسۇنۇشىنى، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ ئىتتىپاق ئۆتۈشىنى تاپىلاپ ئۇ مۇنداق دېگەن: «بىر يىلاننىڭ بىر بېشى بولۇپ، قۇيرۇقى بىرنەچچە بولسا، بىلان بىر تۆشۈككە كىرگەندە، قۇيرۇقلىرىمۇ بىر تۆشۈككە كىرىدۇ. ئەگەر يىلاننىڭ بېشى ئون بولۇپ، قۇيرۇقى بىر بولسا، يىلاننىڭ ھەربىر بېشى بىردىن ئون تۆشۈككە كىرسە، قۇيرۇقى تاشقىرىدا قالىدۇ. ئۇ چاغدا يىلاننىڭ تاشقىرىدا قالغان قۇيرۇقى قىشىدا مۇزلاپ قالسا، يىلان ئۆلىدۇ.»[17]

يەنە بەزىبىر رىۋاتلەرگە كۆرە، چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا قىلغان ۋەسىيەتتە:«سىلەر ئوقيانىڭ باشقىغا ئوخشىسىلەر. تۆت تال باشاقنى جۈپلىگەندە، ئۇنى ھېچ كىشى سۇندۇرۇۋېتەلمەيدۇ. ئەگەر باشاقتىن بىرى ئېلىپ تاشلانسا ئۈچ تال باشاقنى ھەرقانداق كىشى ئىككى بېشىدىن قايرىپ سۇندۇرۇۋېتەلەيدۇ. شۇڭا، مەندىن كېيىن قالغاندا، تۆت بىر تۇغقان بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ بىرلىكتە ئۆتۈڭلار. ھەرگىز ئايرىلىپ كەتمەڭلار» دېگەن.

چىڭگىزخاننىڭ ئوكتايخاننى ۋارىس قىلغانلىقىغا جوجىخان زادى رازى بولمىدى. لېكىن ئۇ نارازىلىقىنى قانداق يول بىلەن بولمىسۇن ئاشكارىلاشقا پېتىنالمىدى. جوجىخان خېلى بۇرۇندىن تارتىپ «دادامنىڭ ۋارىسى مەن بولىمەن» دەپ يۈرگەنىدى.

بەزى تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىڭگىزخان-
نىڭ جوجىخاننى ۋارىس قىلمىغانلىقىنىڭ سىرلىق بىر سەۋەبى
بار ئىدى. چىڭگىزخان بورتاغا مىلادىنىڭ 1176 - يىلى ئۆي-
لەنگەن: شۇ كۈنى كەچتە مەركىتلەر بېسىپ كېلىپ، بورتانى
بۇلاپ كەتكەن. بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ ئون ئاي ئۆتكەندىن كې-
يىن، چىڭگىزخانغا سادىق بىر مەركىت بېگى بورتانى قۇتۇل-
دۇرۇپ، چىڭگىزخانغا ئەكىلىپ بەرگەن. بورتا شۇ كۈنى كەچتە
ئوغۇل تۇغقان. موڭغۇللار ئوغۇلغا جوجىخان (مېھمانخان مە-
نىسىدە) دەپ ئات قويغان. شۇ كۈنىلا چىڭگىزخاننىڭ بەزى
يېقىنلىرى گۇمانلىنىپ بالىنى مەركىتخاندىن تۆرەلگەن-
مىكىن، دېيىشكەن. چىڭگىزخان گۇمانلانغۇچىلارنى شۇ كېچ-
دىلا ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان.

شۇنىڭدىن كېيىن، چىڭگىزخان ئۆزىمۇ گۇمانلىنىپ يۈر-
گەن، جوجىخان يىگىتلىك قۇرامىغا يېتىپ، باتۇر، ئەقىللىق
ئىكەنلىكىنى كۆپ ئۇرۇشلاردا نامايان قىلغان. چىڭگىزخان
غەربكە يۈرۈشكە ماڭىدىغان مەزگىلدىلا ئۆزىگە كىمنى ۋارىس
قىلىشنى ئويلاپ، جوجىخاننى ئەمەس، ئوكتايخاننى تاللىۋال-
غان. چىڭگىزخان جوجىخاننى ۋارىس قىلغاندا، جوجىخان
توغرىسىدىكى گۇماننى ئىچىدە ساقلاپ يۈرگەن بەزى ياشان-
غان موڭغۇل بەگلىرىنىڭ سۆز - چۆچەك تارقىتىپ قويۇشىدىن
قورققان، ئەگەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە (چىڭگىزخان ئالەمدىن
ئۆتكەندە) شۇنداق سۆز - چۆچەكلەر تارقىتىلىدىغان بولسا،
موڭغۇللار جوجىخانغا ئىتائەت قىلمايتتى، ئوغۇللىرى ئارىسى-
دا ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلۇپ، قانلىق ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بو-

لۇشمۇ مۇمكىن ئىدى.

چىڭگىزخان شۇ سەۋەبكە كۆرە، باتۇر، قابىلىيەتلىك، ئەقىللىق بولغان تۇنجى ئوغلى جوجىخاننى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تاللىمىدى.

چىڭگىزخان غەربكە مىلادىنىڭ 1219 - يىلى قىلغان يۈرۈشىنى مىلادىنىڭ 1225 - يىلى ئاياغلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن شەرققە — موڭغۇلىيىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھەددى-ھېسابسىز بايلىق ۋە مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان ئەسىرلەر (ئاساسەن قول ھۈنەرۋەنلەر)نى ئەكەتتى.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1225-يىلى ۋە مىلادىنىڭ 1226 - يىللىرى قىش ۋە يازنى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1226 - يىلى باھار پەسلىدە تاڭغۇت خانلىقىغا يۈرۈش قىلدى. تاڭغۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 1211 - يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدى. چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1219 - يىلى غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، تاڭغۇت خانى ئاشاگامبۇ (1211 — 1223) مۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ يۈرۈشكە قاتنىشىشى كېرەك ئىدى. لېكىن ئاشاگامبۇ يۈرۈشكە قاتناشقۇدەك قوشۇنى يوقلۇقىنى باھانە قىلىپ بويۇن تولغىغانىدى. چىڭگىزخان تاڭغۇت خانىنىڭ شۇ قىلمىشى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ئىنتىقام ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغان. شۇ سە-ۋەبكە كۆرە چىڭگىزخان تاڭغۇت خانلىقىنى يوق قىلىش ئۈ-

چۈن مىلادىنىڭ 1226 ـ يىلى باھار پەسلىدە، ئوغۇللىرى بىلەن بىرلىكتە، تاڭغۇتلارغا (ھازىرقى نىڭشيادا) يۈرۈش قىلدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1227 ـ يىلى باھاردا تاڭغۇتلار پايتەخـ تىنى قورشىۋالدى. سالامەتلىكى يامانلىشىپ قالغان چىڭگىزـ خان بولسا ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ قىڭلىياڭ رايونىدا ئارام ئالماقتا ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1227 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدە 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ چاغدا، تاڭغۇتلارـ نىڭ پايتەختى تېخى ئېلىنمىغانىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇلـ لىرى دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە كۆرە تاڭغۇتلار ئۇزۇل ـ كېسىل تەسلىم بولغاندىن كېيىنلا، ئاندىن چىڭگىزخاننىڭ ئۆلگەنلىـ كىنى ئېلان قىلدى. موڭغۇللار شۇ چاغدا، 196 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (1032—1227) تاڭغۇت خانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ جەسىتىنى قوـ ۋۇلۇن ۋە ئونون ۋادىسىدىكى بورخان خالدۇن دېگەن مۇقەدـ دەس جاي (ھازىرقى خاڭگاي تاغلىرىنىڭ ئەتراپى)غا دەپنە قىلدى. مىلادىنىڭ 1229 ـ يىلى دادىسى چىڭگىزخاننىڭ ئورـ نىغا قاغان بولغان ئوكتايخان شۇ يىلى چىڭگىزخاننىڭ شەرىـ پىگە موڭغۇل ئادىتى بويىچە ناھايىتى چوڭ قۇربانلىق ئۆتـ كۈزدى. راشىددىننىڭ مەلۇمات بېرىشىچە ئوكتايخان: «ئۈچ كۈنگىچە دادىسىنىڭ مۇقەددەس روھىغا يېمەك ـ ئىچمەكلىكـ لەر بېرىلىشىنى بۇيرۇدى. نويان ۋە قوماندانلارنىڭ ئائىلىـ لىرىدىن 40 نەپەر گۈزەل قىز تاللىۋېلىندى. قىزلارنىڭ ھەمـ

مىسىگە ئەڭ چىرايلىق كىيىم ـ كېچەكلەر كىيدۈرۈلدى. قىممەتلىك، بەكمۇ ئېسىل زىبۇزىننەت جايدۇقلىرى تاقالدى، بۇ قىزلار ئۇ دۇنيادا چىڭگىزخانغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلدى.»⑱

چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، تولىخان قۇرۇلتاي چاقىرىپ ئوكتايخاننىڭ قاغانلىق ئورنىنى قارارلاشتۇرۇلغىچە موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ئىككى يىل (1227 — 1229) باشقۇردى.

موڭغۇل خانزادىلىرى ئىككى يىل تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1229 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتاي قاتناشچىلىرى چىڭگىزخاننىڭ ۋەسىيىتىگە كۆرە، ئوكتايخاننى ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان قىلدى.

موڭغۇللار ئوكتايخاننىڭ دەۋرىدە (1229 — 1241) غەربكە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلدى. ئوكتايخان غەربكە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشنى تەشكىللەشتىن بۇرۇن، كورىيىنى قايتىدىن بويسۇندۇردى، جۇرجىت خانلىقىنىمۇ ئۈزۈل ـ كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1218 — يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ كورىيىنى بېسىۋالغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ كورىيە موڭغۇللارغا ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. كېيىن مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1231 ـ يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ كورىيىنى قايتىدىن بويسۇندۇردى. ئوكتايخان تەرىپىدىن خەنچېڭغا ئەۋەتىلگەن داروغاچى نامىدىكى ۋەكىل كورىيىگە هۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى.

1223 - يىلى مۇۋغالى ئۆلگەندىن كېيىن، موڭغۇللار بىلەن جۇرجىتلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش توختاپ قالغانىدى. ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1230 - يىلى جۇرجىتلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئوكتايخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى خېنەنگە بېسىپ كىرىپ جۇرجىتلارنىڭ پايتەختى كەيفېڭغا يېقىنلاپ كەلدى. ئوكتايخاننىڭ ئۆكىسى تولىخان قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ ئاتلىق موڭغۇل قوشۇنى ھازىرقى خېنەندىكى يۈنەن ناھىيىسى ئەتراپىدا 150 مىڭ چەكچىدىن تەركىب تاپقان (ئاتلىق، پىيادە بولۇپ) جۇرجىت قوشۇنىنى تارمار كەلتۈردى. ئوكتايخان جۇرجىتلارنى بىرقانچە قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1232 - يىلى موڭغۇلىيىگە قايتىپ كەتتى. شۇ يىلى تولىخان كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. جۇرجىتلارنى ئۈزۈل - كېسىل تارمار كەلتۈرۈش ۋەزىپىسى سۈبۈتاي باتۇرنىڭ ئۈستىگە چۈشكەنىدى. سۈبۈتاي باتۇر مىلادىنىڭ 1234 - يىلى جۇرجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى كەيفېڭنى ئالدى، جۇرجىت خانى ۋانيان شۇشۇ (1224 — 1234) ھازىرقى خېنەندىكى رونەن ناھىيىسىگە قېچىپ كەلدى. مىلادىنىڭ 1224 - يىلى موڭغۇل ۋە سۇڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى رونەن ناھىيىسىگە بېسىپ كىردى. جۇرجىت خانى ۋانيان شۇشۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. 119 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (1115 — 1234) جۇرجىت خانلىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. جۇرجىت خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان تېررىتورىيە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىندى.

ئوكتايخان جۇرجىت خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتا،

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 1127 ـ يىلىدىن 1279 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئىگە بولدى.

ئۆكتايخان جۇرجىت خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1235 ـ يىلى قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ياۋروپاغا يۈرۈش قىلىشنى قاراردىن ئۆتكۈزدى. بۇ بىز باشتا ئېيتقان موڭغۇللارنىڭ غەربكە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشى ئىدى.

ئۆكتايخان بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە 150 مىڭ ئاتلىق جەڭچىدىن تەركىب تاپقان موڭغۇل قوشۇنىنى سەپەرۋەر قىلدى. بۇ چوڭ قوشۇنغا چىڭگىزخاننىڭ چوڭ نەۋرىسى باتوخان (مىلادىنىڭ 1209 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1256 ـ يىلى ئۆلگەن) باش قوماندان بولدى. ئەمەلدە 26 ياشقا كىرگەن باتوخانغا 60 ياشلىق سۇبوتاي باتۇر (مىلادىنىڭ 1176 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1248 ـ يىلى ئۆلگەن) باش ھەربىي مەسلىھەتچى قىلىپ تەيىنلەندى. نامدا باتوخان باش قوماندان بولسىمۇ، ئەمەلدە باش قوماندانلىق ھوقۇقى سۇبوتاي باتۇردا ئىدى. دۇنياغا تونۇلغان موڭغۇل قوماندانلىرى ئىچىدە چىڭگىزخاندىن قالسىلا سۇبوتاي باتۇر ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. ئۆكتايخان باتوخانغا چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرىدىن: ئوردا، بېركى، شايبانخانلار (بۇ ئۈچى باتوخاننىڭ ئۇكىلىرى ئىدى)نى گۇيۇك، قادانخان (بۇ ئىككىسى ئۆكتايخاننىڭ ئوغۇللىرى)، قايدۇخان (بۇ ئۆكتاينىڭ نەۋرىسى)، مۆڭكەخان (بۇ تولىخاننىڭ ئوغلى)، بايدارخان (بۇ چاغايخاننىڭ ئوغلى) قاتارلىق خانزادىلەرنىمۇ بىللە قوشۇپ ماڭدۇردى.

باتوخاننىڭ باش قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى

مىلادىنىڭ 1236 ـ يىلى ياۋروپاغا قاراپ ماڭدى. موڭغۇللار سۈبوتاي باتۇرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانزادىلەرنىڭ قوماندانلىقىدا، بىرنەچچە يۆنىلىشتىن شەرقىي ياۋروپاغا ھۇجۇم باشلىدى.

باتوخان ۋە سۈبوتاي قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1236 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئىدىل بولغارخانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇللار ئىدىل بولغارخانلىقى (مىلادىنىڭ 770 ـ يىلىدىن 1400 ـ يىلىغىچەھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ پايتەختى بولغار شەھىرىنى ئالدى ۋە ئۇنى بۇلاپ ـ تالىدى. باتوخان بولغارخانلىقىنى يوقاتمىدى، ياساق تۆلەشكە ماقۇل كەلتۈرگەندىن كېيىن يۈرۈپ كەتتى.

باتوخان مىلادىنىڭ 1237 ـ يىلى موسكۋانى ئالدى، شەھەرنى تالىدى، ۋەيران قىلدى. باتوخان شىمالغا قاراپ يۈرمەكچى بولدى. ئۇ نوۋوگورود شەھىرىنى ئالماقچىدى. لېكىن نوۋوگورودنىڭ تەبىئىي توسۇق (قېلىن جاڭگال ۋە سازلىق)لار بىلەن ئورالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇ يەرگە يۈرۈشتىن يالتىيىپ، ئىدىل دەرياسىنىڭبويىدىكى دالالارغا قاراپ ماڭدى. ئۆزئارا ئۇرۇشلاردا پارچىلىنىپ، ئاجىزلاپ كەتكەن رۇس بەگلىكلىرى (كىنەزلىكلىرى) موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالمىدى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1238 ـ يىلى ۋلادىمىر، سوزدال قاتارلىق رۇس كىنەزلىكلىرىنىڭ ئون نەچچە شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. موڭغۇللار قاتتىق قارشىلىق قىلغان شەھەرلەرنىڭ خەلقىنى قىرىپ تاشلىدى.

باتوخان مىلادىنىڭ 1240 ـ يىلىنىڭ ئاخىردا، «رۇس شەھەرلىرىنىڭ ئانىسى» دەپ ئاتالغان كىيېۋ شەھىرىگە ھۇ-

جۇم قىلدى. باتوخان كېيىۋلىقلارغا «جەڭسىز تەسلىم بولۇڭلار»
دېگەن بولسىمۇ، كېيىۋلىقلار تەسلىم بولمىدى. باتوخان شە-
ھەر سېپىللىرىنى بۇزىدىغان قوراللارنى ئىشلىتىپ كېيىۋنىڭ
سېپىلىنى بۇزۇپ تاشلىدى. كېيىۋ 1240 - يىلى 12 - ئاينىڭ
6 - كۈنىدە ئېلىندى. شەھەر ۋەيران بولدى. كېيىۋ كىنەزى
دانىئىل ۋېنگرىيىگە قېچىپ كەتتى.

كېيىۋ ئېلىنغاندىن كېيىن، موڭغۇللار باتوخان ۋە سۇبۇ-
تاينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، شەرقىي ياۋروپاغا ئىككى
چوڭ يۆنىلىشتىن ھۇجۇم باشلىدى، باتوخان ۋە سۇبوتاي قو-
ماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى كېيىۋدىن غەربىي جەنۇبقا
بۇرۇلۇپ دوناي ۋادىسىغا قاراپ ماڭدى. بايدارخان بىلەن
قايدۇخان قوماندانلىقى موڭغۇل قوشۇنلىرى تۈپتوغرا غەربى-
كە — پولشىغا قاراپ ماڭدى.

بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلا-
دىنىڭ 1241 - يىلى 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدە مۇزلىغان ۋىسلا
دەرياسىدىن ئۆتۈپ كراكوۋنى ئالدى. مىلادىنىڭ 1241 - يىلى
3 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدە پولشا قىرالى ۋىلادىسلاۋ IV مۇراۋ-
يىسگە قاچتى. بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى
سىلىزىيىگە (گېرمانىيە تېررىتورىيىسى) بېسىپ كىردى، رو-
تىبورگتا ئودىر دەرياسىدىن ئۆتتى. بايدارخان قوماندانلىقى-
دىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 4 - ئاينىڭ
9 - كۈنىدە، سىلىزىيىلىك ھېنرىخ قوماندانلىقىدىكى 30 مىڭ
جەڭچىدىن تەركىب تاپقان پىدائىيلار (گېرمانلار، پولەكلەر-
دىن تۈزۈلگەن)نى تارمار قىلدى. دېمەك، موڭغۇللار پولشى-
دىن ئۆتۈپ، چېخوسلوۋاكىيە، گېرمانىيىگىچە بېسىپ باردى.

باتوخان ۋە سۇبوتاي قوماندانلىقىدا دوناي ۋادىسىغا بېسىپ كىرگەن موڭغۇللار ئاساسىي ھۇجۇمنى ۋېنگر دۆلىتىگە (مىلادىنىڭ 889 ـ يىلىدىن 1526 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاراتتى. ۋېنگر قىرالى بېلا IV (1235 ـــ 1270) ھازىرقى بوداپېشت ئەتراپىغا نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى.سۇبوتاي باتۇر مىلادىنىڭ 1241 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدە بېلا IV قوماندانلىقىدىكى ۋېنگر قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى. موڭغۇللار بوداپېشتنى بېسىۋالدى. پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بېلا IV سىربىيە (ھازىرقى يۇگوسلاۋىيە)گە قاچتى. باتوخاننىڭ بۇيرۇقىغا كۆرە، قادانخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى، بېلا IV نى قوغلاپ،ئادرىياتىك دېڭىزىنىڭ بويىغىچە كەلدى.سىبىرىيىگە قېچىپ كەلگەن بېلا IV قادانخاننىڭ قوغلاپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، دالماتىيە تاقىم ئاراللىرىغا قېچىپ كەتتى.قادانخان بېلا IV نىڭ ئىزدىرىكىنى قىلىپ، ئۇنىڭ قەيەرگە قاچقانلىقىنى بىلمىگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1242 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ۋېنگرىيىگە قايتىپ كەلدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1241 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ۋېنگرىيىدە چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دوناي ۋادىسىدىكى نۇرغۇن جايلارنى بېسىۋالدى.

موڭغۇللار شەرقىي ياۋروپادا ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، موڭغۇلىيىدىن كۆڭۈلسىز جىددىي بىر خەۋەر يېتىپ كەلدى. ئۇ بولسىمۇ ئوكتايخاننىڭ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئىدى. ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1241 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدە، 55 يېشىدا ئۆلگەنىدى.

ئوكتايخاننىڭ ئۆلۈشى موڭغۇللارنىڭ يۈرۈشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشىغا سەۋەب بولدى.

قاغانلىق تەختىكە كىمنىڭ ئولتۇرۇشىنى بەلگىلەش موڭغۇل خانزادىلىرى ئالدىدىكى ناھايىتى مۇھىم، بەكمۇ جىددىي مەسىلە ئىدى.

موڭغۇللارنىڭ يۈرۈشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشى ياۋروپانى قورقۇنچلۇق تەقدىردىن قۇتۇلدۇردى. ياۋروپاخەلقلىرى مىلادىنىڭ V ئەسىردە ھون قاغانى ئاتتىلادىن قورقۇپ كەتكەنىدى. باتوخاننىڭ ئاتتىلادىن سەككىز ئەسىر كېيىن ياۋروپاغا قىلغان يۈرۈشىمۇ ياۋروپالىقلارنى ئاتتىلا دەۋرىدىكىدەكلا ۋەھىمىگە سېلىپقويدى. ئۇلار ئەيسا پەيغەمبەردىن نىجاتلىق تىلەپ خىرىستىئان ئىبادەتخانىلىرىدا يىغا-زار قىلىشتى. مىلادىنىڭ 1236 - يىلىدىن 1242 - يىلىغىچە ئالتە يىل داۋام قىلغان بۇ يۈرۈشتە موڭغۇل ئاتلىرىنىڭ ئىزلىرى شەرقتە ئېرتىش بويلىرىدىن تارتىپ، غەربتە دىنىستىر، دوناي دەريالىرىنىڭ بويىغىچە بولغان جايلاردا قالدى. بۇ ئىزلارنى زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بورانلار ئۇچۇرۇپ، قۇملار كۆمۈپ، يامغۇرلار يۇيۇپ، كۆكاتلار قاپلاپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇللارنىڭ ئاسىيا، ياۋروپاخەلقلىرىنىڭ قەلبىگە سالغان قانلىق ئىزلىرى تارىختا مەڭگۈ ئۆچمىدى.

موڭغۇللار XIII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا دۇنيانى تىترىتىپ، ئاسىيانىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى، ياۋروپانىڭ يېرىمىنى بېسىۋېلىپ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى مىسلى كۆرۈلمە

گەن قۇدرەتلىك ھالغا كەلتۈردى.
باتوخان مىلادىنىڭ 1242 ـ يىلى 4 ـ ئايدا بولغارىيەدىن يولغا چىقىپ، قىشتا ئىدىل دەرياسىنىڭ بويىدىكى ئوردىسىغا يېتىپ كەلدى. باتوخان جوجىخاننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادىنىڭ 1226 ـ يىلى دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولغانىدى. باتوخان شەرقىي ياۋروپادىكى قىپچاق دالاسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «ئالتۇن ئوردا خانلىقى»نى قۇردى.
ئوكتايخان ئۆلگەندىن كېيىن، موڭغۇل خانلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتتى. قاغانلىق تەختىدە كىمنىڭ ئولتۇرۇشىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قۇرۇلتاي چاقىرىلمىغىچە بەش يىل ئۆتتى. شۇ مەزگىلدە (1241 ـــ 1246) موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ئوكتايخاننىڭ خانىشى تۇراگىنا خاتۇن باشقۇرۇپ تۇردى. موڭغۇل خانزادىلىرى مىلادىنىڭ 1246 ـ يىلى يازدا ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى. قۇرۇلتايغا باتوخاندىن باشقا، خانزادىلەرنىڭ ھەممىسى، موڭغۇللارغا بېقىنغان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى، ھەتتا باغداد خەلىپىسى مۇستەسىمنىڭ دىپلوماتىك ۋەكىلىمۇ قاتناشتى. قۇرۇلتاي قاتناشچىلىرى مىلادىنىڭ 1246 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدە، تۇراگىنا خاتۇننىڭ ئارزۇسىغا بىنائەن، ئۇنىڭ ئوكتايخاندىن بولغان ئوغلى گۈيۈكخاننى قاغانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزدى. لېكىن باتوخان باشلىق بىر قىسىم خانزادىلەر گۈيۈكخاننى ئېتىراپ قىلمىدى. بىر پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. قىيىن ئەھۋالدا قالغان گۈيۈكخان مىلادىنىڭ 1248 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئىمىلغا بار-

مەن دېگەن باھانە بىلەن موڭغۇلىيەدىن چىقىپ بەشبالىقنىڭ شەرقىي شىمالىغا كەلدى. ئۇنىڭ كۆشەندىسى باتۇخانمۇ ئىدىل بويلىرىدىن يەتتەسۇغا كەلدى. چىڭگىزخاننىڭ بۇ ئىككى نەۋرىسى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇش ئۇچۇن ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇننى سەپەرۋەر قىلغانىدى. كۈتۈلمىگەندە، گۈيۈكخان مىلادىنىڭ 1248 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدە دەل 43 يېشىدا ئۆلدى.

موڭغۇل خانزادىلىرى قۇرۇلتاي چاقىرىپ، يېڭى قاغانىنى تەختكە چىقارغىچە، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى گۈيۈكخاننىڭ تۇل قالغان خانىشى — ئويرات ياكى مەركىت قەبىلىسىدىن بولغان ئوگۇل قايمىش باشقۇرۇپ تۇردى. ئۇ «قاغانلىق تەختىنى گۈيۈكنىڭ تۇغقىنى شىرەمونغا ياكى ئۆزىنىڭ گۆدەك ئوغلى قوچاغا بەرمەكچىدى. بۇ چاغدا، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭى، ئەڭ ئابرويلۇقى بولغان باتۇخان ئوكتايخاننىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى كەسكىن ھالدا بىر تەرەپ قىلىشقا بەل باغلىدى. شۇ مەقسەتتە ئۇ تولىخاننىڭ تۇل قالغانخانىشى — سۇيۇرغاقتانى بىلەن بىرلەشتى.» ⑳

باتۇخان مىلادىنىڭ 1250 - يىلى ئالمىلىقتا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، تولىخاننىڭ چوڭ ئوغلى مونكىخاننى قاغانلىق تەختكە چىقىرىشنى تەكلىپ قىلدى. ئوكتايخان بىلەن چاغاتايخاننىڭ ئوغۇللىرى، نەۋرىلىرى قۇرۇلتايغا كەلمىدى. ئۇلار، قۇرۇلتاي چىڭگىزخان ئوغۇللىرى دۆلىتىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىدىن بەكمۇ يىراقتا ئېچىلدى، دېگەننى باھانە قىلىپ، قارشىلىق كۆرسەتتى.

باتۇخان بۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ، قۇرۇلتاينى قو-

رۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ئېچىشقا قارار قىلدى، ئۆكتايخان ۋە چاغاتايخاننىڭ ۋارىسلىرىنىڭ قۇرۇلتايغا كېلىشىنى ئۇۇقتۇردى. باتۇخاننىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن مونكىخان مىلادىنىڭ 1251 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدە قاغانلىق تەختكە چىقتى. مونكىخاننىڭ قاغان بولۇشى، قاغانلىقنىڭ ئۆكتايخان ئائىلىسىدىن تولىخان ئائىلىسى قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىڭ ئالامىتى ئىدى. بۇنىڭغا چىدىمىغان ئۆكتايخاننىڭ ۋارىسلىرى قوراللىق كۈچ بىلەن تەختنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى. ناھايىتى قابىلىيەتلىك، تەدبىرلىك بولغان مونكىخان بەختسىز تۇغقانلىرى (ئۆكتايخان ئەۋلادى)غا رەھىم قىلمىدى، ئۇلارنى قىرىپ تاشلىدى.

مونكىخان قاغانلىق تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە (1251 — 1259) موڭغۇللار دۇنيانى تىترىتىدىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى يەنە باشلىدى.

مونكىخان چىڭگىزخاندىن كېيىن ئۆتكەن موڭغۇل قاغانلىرى ئىچىدە ناھايىتى غەيرەتلىك، ئەقىللىق، تەدبىرلىك، باتۇر قاغان ئىدىكى، ئۇ ئالدى بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى رەتكە سالدى ۋە مۇستەھكەملىدى. ئۇ ئوردىسىغا ئاسىيا ۋە ياۋروپالىقلاردىن لاتىنچە، رۇسچە، فرانسۇزچە، ئوردىچە، ئىرانچە، ھىندىچە، تىبەتچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تاڭغۇتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان، يازىدىغان پۈتۈكچىلەرنى ئالدۇردى. ئۇنىڭ ئوردىسىغا مىلادىنىڭ 1254 - يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدە كەلگەن فرانسۇز راھىبى روبروكنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قاغان ئوردىسىدا، شامان، ئىسلام، بۇددا، داۋ، ناستورىيان دىنلىرىنىڭ كۆپلىگەن ۋەكىللىرى بار ئىكەن.

مونكخان ئوكتاي ۋە چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ تەسىرىنى يوقىتىش، ھېچ بولمىغاندا ئاجىزلىتىش ئۈچۈن، ئوكتاي ئۇلۇسىنى تولىخانىنىڭ بالىلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. چاغاتاي ئۇلۇسىغا قارايدىغان ماۋەرەئۈننەھرنى باتوخانىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ماۋەرەئۈننەھرى مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلىغىچە ئالتۇن ئوردا خانلىقى ئەۋەتكەن باسقاقلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىندى. مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى چاغاتاي خانى ئالخوخان ئالتۇن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ماۋەرەئۈننەھرىدىن قوغلاپ چىقاردى.

مونكخان ناھايىتى پۇختا تەييارلىقتىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1253 ـ يىلى ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قاراقۇرۇم شەھىرىنى بىنا قىلدۇردى. قاراقۇرۇم ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولدى.

مونكخان مىلادىنىڭ 1253 ـ يىلى ئونون دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئىران ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنى بويسۇندۇرۇشنى قارارلاشتۇردى. مونكخان ئۇكىسى ھىلاكونى (مىلادىنىڭ 1219 ـ يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1268 ـ يىلى ئۆلگەن) 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا قوماندان قىلىپ غەربكە ماڭدۇردى. بۇ، موڭغۇللارنىڭ غەربكە ئۈچىنچى قېتىملىق يۈرۈشى ئىدى.

ھىلاكو مىلادىنىڭ 1254 ـ يىلى قاراقۇرۇمدىن غەربكە قاراپ يۈرۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلدى. ھىلاكو سەمەرقەندتە بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن يولغا چىقتى، ئۇ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، مىلادىنىڭ 1255 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدە ئىراندىكى مولاھىدىلەر خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. شىئە مەزھىپىدىكى بۇ

خانلىقنىڭ مۇلاھىدە (ھەقىقىي يولدىن ئازغان)لار دەپ ئا-
تىلىشىدىمۇ مەلۇم سەۋەب بار ئىدى.

ئىراننىڭ كوھىستان رايونىدا (كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇ-
بىدا) قۇرۇلغان مۇلاھىدىلەر خانلىقى (1250 — 1256) موڭغۇل-
لارنىڭ تەۋرىنىزدىكى نويانلىرىغا سېلىق تولەيتتى. ھىلاكو 11-
ئاينىڭ 19 - كۈنىدە مولاھىدىلار شاھى نورىددىن خور شاھىنى
ئەسىر ئالىدى. نورىددىن قاراقۇرۇمغا ئەۋەتىلدى ۋە يولدا
ئۆلتۈرۈلدى.

ھىلاكو مۇلاھىدىلار خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، مى-
لادىنىڭ 1257 - يىلى 11- ئايدا ئەرەب ئاببا سىيلار خەلىپى-
لىكىنىڭ پايتەختى باغدادقا قاراپ ماڭدى. موڭغۇللار باغ-
دادنى 30 كۈن قورشىدى. باغداد مىلادىنىڭ 1258 - يىلى 2-
ئاينىڭ 20 - كۈنى بىسىۋېلىندى، شەھەر بۇلاڭ - تالاڭغا
ئۇچرىدى. ئەرەب ئاببا سىيلار خەلىپىلىكىگە 508 يىل پاي-
تەخت بولغان باغداد شەھىرى موڭغۇللار تەرىپىدىن ۋەيران
قىلىندى. ئاببا سىيلار خەلىپىسى مۇستەسىم (مىلادىنىڭ 1242-
يىلىدىن 1258-يىلىغىچە خەلىپە بولغان) ئائىلىسى بىلەن
ئەسىرگە ئېلىندى. موڭغۇللار ھىلاكونىڭ بۇيرۇقىغا كۆرە،
مۇستەسىم بىلەن ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى ئاغزىغا ئالتۇن ۋە
كۈمۈش ئېرىتمىسىنى قۇيۇپ ئۆلتۈردى. ئاببا سىيلار خاندا-
نىنىڭ باشقا ئەزالىرىمۇ ئۆلتۈرۈلدى.

ھىلاكو مىلادىنىڭ 1259 - يىلى كىت بوقا نويان قوماندان-
لىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنى سۈرىيەنى بىسىۋېلىشقا ماڭ-
دۇردى. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1260 - يىلى 11 - ئاينىڭ 30 - كۈ-
نىدە ھەلەپنى بىسىۋالدى، شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدە

شام شەھىرىنى بېسىۋالدى.

ھىلاكونىڭ ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنى يوقاتقانلىقىغا خرىستىئان دۆلەتلىرى چوڭ خۇشاللىق بىلەن تەنتەنە قىلدى. ئەمما مىسىر مەملۇكلەر سۇلتانلىقى (1517—1250) موڭغۇللارنىڭ مۇسۇلمان ئوتتۇرا شەرقنى دەپسەندە قىلىۋاتقانلىقىغا چىدىماي، موڭغۇللارنى سۈرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇردى. مىلادىنىڭ 1260 - يىلى 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدە، مەملۇكلەر سۇلتانى قوتۇز قوماندانلىقىدىكى تۈرك مۇسۇلمان قوشۇنلىرى پەلەستىنىدىكى ئاين جالوت ئۇرۇشىدا كىت بۇقا نويان قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن (موڭغۇل، ئەرمەن، گروزىينلاردىن تەركىب تاپقان)نى سۈرىيەدىن قوغلاپ چىقاردى.

ھىلاكو باغدادنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە (مىلادىنىڭ 1258 - يىلىغىچە) ئېلىپ بارغان باسقۇنچىلىق يۈرۈشلىرىدە، ئىران، ئىراقنى ۋە كىچىك ئاسىيانى بېسىۋالدى. مىلادىنىڭ 1260 -يىلى ھىلاكو قۇرغان يېڭى دۆلەت «ئىل خانىلار»دەپ ئاتالدى. بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى تەۋرىز ئىدى.

ئىل خانىلار دۆلىتى (1260—1335)گە توققۇز خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار: ھىلاكو (1258 — 1268)، ئاباقا (1268—1682)، ئىسكودار ئەھمەتخان (1282 — 1284)، ئارغۇن (1284 — 1291)، كېيخاتو (1291 — 1295)، بايدۇخان (1295—1295)، مۇھەممەت غازانخان (1295—1304)، خۇدا بەندى ئولجايىتۇخان (1304—1316)، ئەبۇسىيدخان (1316—1335) دېگەن خانلار ئىدى.

قىبىل خانلار سۈرىيە بىلەن پەلەستىننى بېسىۋېلىش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئۇرۇنۇپ مىسىر مەملۇكلەر سۇلتانلىقى تە-
رىپىدىن تارمار قىلىندى.

مونكىخاننىڭ ۋاقتىدا، موڭغۇللار جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى-
نى يوقىتىش ئۈچۈن، ئاۋۋال سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى دالى خانلىقى (937 — 1253)، ۋېيتنام خانلىقىنى يوقىتىشقا كىرىشتى. مىلادىنىڭ 1252 - يىلى مونكىخاننىڭ ئۇكىسى قوبىلايخان (مىلادىنىڭ 1215 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1294-
يىلى ئۆلگەن) سۇبوتاي باتۇرنىڭ ئوغلى ئورانغاتاينىڭ ھەمراھلىقىدا، سىچۇەن ئارقىلىق يۈننەنگە بېسىپ كى-
رىپ، دالى خانلىقىنى بېسىۋالدى. ئورانغاتاي مىلادىنىڭ 1257 - يىلى خانويگە بېسىپ كىرىپ، ۋېيتنام خانلىقىنى بويسۇندۇردى.

مونكىخان مىلادى 1258 - يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قىلىش-
نى قارارلاشتۇردى. مونكىخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئورانغاتاي ۋېيتنامدىن شىمالغا قايتىپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇجۇ (ھازىرقى خۇبېيدىكى ۋۇچاڭ شەھىرى)گە ھۇجۇم قىلدى. قوب-
لايخانمۇ مونكىخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ۋۇچاڭ شەھى-
رىگە ھۇجۇم قىلدى. مونكىخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى شەنشىدىن سىچۇەنگە بېسىپ كىردى، مونكىخان جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى بېسىۋالدى. ئۇ سىچۇەندىكى خاجۇ (ھازىرقى خاچەن) شەھىرىنى يېرىم يىل قورشىدى. مونكىخان شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا،

ئوق تېگىپ، ئېغىر يارىدار بولدى. بىرنەچچە كۈن ئۆتە-ئۆتمەيلا (1259 - يىلى 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدە) ئۆلدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى توختاپ قالدى.

دوۋاخان ۋە قوجىغار تېگىن

مونكىخان (مىلادىنىڭ 1208 - يىلى تۇغۇلۇپ 1259 - يىلى ئۆلگەن) 51 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. مونكىخان ئۆلگەندىن كېيىن، بىر پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كەتتى.

تولىخان (مىلادىنىڭ 1193 - يىلى تۇغۇلۇپ 1232 - يىلى ئۆلگەن)نىڭ مونكىخان، ھىلاكوخان، قوبلايخان، ئارىغ بۇقا قاتارلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. مونكىخان ئۆلگەندىن كېيىن، قۇبلايخان بىلەن ئارىغ بوقا قاغانلىق تالاشتى. ئارىغ بوقا مىلادىنىڭ 1260 - يىلى قاراقۇرۇمدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولۇشقا ئۇرۇندى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان قوبلايخان خېنەندىكى كەيفېڭدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىدى. قوبلايخان نۇرغۇن سانلىق قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ (موڭغۇل، خەنزۇ، مانجۇلاردىن تۈزۈلگەن) شىمالغا — موڭغۇلىيىگە قاراپ ماڭدى. ئۇ ئۇكىسى ئارىغ بوقا بىلەن بىرنەچچە يىل ئۇرۇشتى. ئارىغ بوقا مىلادىنىڭ 1264 - يىلى قوبلايخانغا تەسلىم بولدى. لېكىن ئوكتايخاننىڭ ئەۋرىسى قايدۇخان چاغاتاي ئوغۇللىرىنىمۇ ئۆز يېنىغا تارتىپ، قوبلايخانغا قارشى 35 يىل كۆرەشتى. قايدۇخان مىلادىنىڭ

1264 ـ يىلى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، قوبلايخانغا قارشى موڭغۇل خانلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، كۈچلۈك ئىتتىپاق تۈزدى. قايدۇخان چاغاتاي ئۇلۇسىنى تىزگىنلىۋالدى، ئۇ قاغان ئۇنۋانىنى ئالغانىدى.

تولىخاننىڭ ئوغلى قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 ـ يىلى كەيفىڭدا ئۆزىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىغاندا، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئۇنى ئېتىراپ قىلغانىدى. بىز باشتا چىڭگىزخانغا زاماندىش بولغان بائۇرچۇق ئارت تېكىننى تىلغا ئالغانىدۇق. ئۇ مىلادىنىڭ 1235 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قوسمايىن (1235 — 1245)، سالون تېكىن (1245 — 1255)، ئوغرونج تېكىن (1255 — 1265)، مامۇراق تېكىن (1265 — 1266) لەر ئىدىقۇت بولغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانى قوچغار تېكىن (مىلادىنىڭ 1266 ـ يىلىدىن 1275 ـ يىلىغىچە ئىدىقۇت بولغان) مىلادىنىڭ 1266 ـ يىلى قاراقۇرۇمغا بېرىپ قوبلەيخاننى زىيارەت قىلغان. شۇ چاغدا قوبلەي گۆيۈكخاننىڭ قىزى مەلىكە باباغارنى قوچغار تېكىنگە ياتلىق قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، قوچغار تېكىن قوبلايخانغا تېخىمۇ ساداقەت بىلدۈرۈپ، قايدۇخانغا قارشى چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قايدۇخان بىلەن دوۋاخانلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى، بەشبالىقنىمۇ بېسىۋالدى.

مىلادىنىڭ 1275 ـ يىلى قايدۇخان ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز دەھشەتلىك كۆلپەتلەرنى سالدى.

قايدۇخاننىڭ ئىرادىسىگە سادىق بولغان چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانى دوۋاخان مىلادىنىڭ 1275 - يىلى 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ، ئىدىقۇت شەھىرىنى قورشىۋالدى. قورشاۋ ئالتە ئاي داۋام قىلدى. قوچىغار تېكىن باشچىلىقىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى شەھەرنى قەھرىمانلارچە قوغداپ، موڭغۇللارنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى. لېكىن 120 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان موڭغۇل قوشۇنى تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا خەلقنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكىنى، مال - مۈلكىنى بۇلاپ تالىدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىكى خاراب بولدى، خەلق هايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالدى. شەھەرنى ئالالمىغان دوۋاخان شەھەر قورغىنىنىڭ ئۈستىدە تۇرغان قوچىغار تېكىنگە ۋارقىراپ: «ماڭا تاقابىل تۇرالمايسەن، كۆكۈم - تالقان بولۇپ كېتىسەن، يېتىم قالغان شەھەرگە كىرىۋېلىپ ماڭا تاقابىل تۇرماقچىمۇسەن؟» دېگەندە، قوچىغار تېكىن: «مەن بىرلا پادىشاھقا سادىق، ئىككى پادىشاھقا ساداقەتمەنلىك بىلدۈرمەيمەن. مەن مۇشۇ شەھەردە تۇغۇلغان. ئۆلسەممۇ قەبرەم مۇشۇ شەھەردە بولىدۇ، قانداقلا بولمىسۇن، مەن ساڭا زادى باش ئەگمەيمەن» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئىلاج قىلالمىغان دوۋاخان ئوقيانىڭ باشىقىغا باغلاپ شەھەرگە ئاتقان خېتىدە: «مەن چىڭگىزخاننىڭ ئەۋرىسى بولىمەن. نېمە ئۈچۈن ماڭا بويسۇنمايسەن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە سەن بوۋامنىڭ مەلىكە قىزىغا (باباغارنى دېمەكچى) ئۆيلەنگەن. سەن مەلىكە قىزىڭنى ماڭا ياتلىق قىلىدىغان بولساڭ، ئۇ چاغدا قوشۇننى قايتۇرۇپ كېتىمەن، ئۇنداق قىلمايدىغان

بولساڭ، شەھەرگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىمەن» دېدى.
دوۋاخاننىڭ ئۇقيا ئارقىلىق شەھەرگە ئاتقان خېتىنى قوچغار
تېكىننىڭ بەگلىرى ئوردىغا كىرىپ ئىدىقۇتقا سۇندى، دوۋا-
خاننىڭ خېتىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغان قوچغار تېكىن
ئوردا بەگلىرى بىلەن قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت-
لەشكەندە، ئىدىقۇت بەگلىرى: «شەھەردىكى ئاشلىق ئۆكسۈپ،
تۈگەي دەپ قالدى. ماغدۇردىن كېتىپ قالدۇق. دوۋاخان شە-
ھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى توختاتمايدىغان بولسا، ئۇنىڭ بىلەن
تىركەشكەن تەقدىردىمۇ ھالاك بولۇپ كېتىمىز» دېيىشتى.
دۆلەت ۋە خەلقنى بالايىئاپەتتىن قۇتقۇلدۇرۇشنى ھەممىدىن
ئەلا كۆرگەن ئالىيجاناب ۋەتەنپەرۋەر قوچغار تېكىن: «خەلق-
نى قۇتقۇلدۇرۇش ئۇچۇن قىزىمنىڭ مېھرىدىن كېچىمەن!» دېدى.
شۇنداق قىلىپ قوچغار تېكىننىڭ بەگلىرى ئىدىقۇت بېكەسى
ئىسلىئىتمىش ئاتلىق قىزنى ئىچىگە كۆرپە - يىكەنداز سېلىن-
غان باداڭغا ئولتۇرغۇزۇپ، باداڭنى ئارغامچا بىلەن باغلاپ،
شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىغا چۈشۈرۈپ بەردى، بۇ ئىشلار ئو-
رۇندالغاندىن كېيىن دوۋاخان شەھەر قورشاۋىنى بىكار قىلىپ،
موڭغۇل قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى.[21]

دوۋاخان قوماندانلىقىدىكى 120 مىڭ جەڭچىدىن تەر-
كىب تاپقان چوڭ قوشۇننىڭ ئىدىقۇت شەھىرىنى ئالتە ئاي
مۇھاسىرىگە ئالغانلىقى سەۋەبىدىن، تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەترا-
پىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭچىلىقىغا، ئاياغ ئاستى
قىلىنىشىغا ئۇچراپ جېنىدىن جاق تويغانىدى. شۇچاغدا بىر قىسىم
ئۇيغۇرلار ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ۋۇۋېي ناھىيىسى ئەتراپ-

لىرىغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. قوجىغار تېكىن تۇر-
پان رايونىنىڭ خاراب بولغان ئىقتىسادىي ئىگىلىكى (يېزا
ئىگىلىك ۋە باشقىلار)نى ھەدېگەندىلا ئۆز ھالىغا كەلتۈرۈشكە
ئامالسىز قالدى. قوجىغار تېكىن كېيىن مىلادىنىڭ 1276 -
يىلى قايدۇخانغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆلدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1275 -
يىلى ۋۇۋېي ئەتراپىغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى
ئارىسىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ ئەۋلادىغا مەنسۇپ
بولغان بەگلەرمۇ بار ئىدى. مانا شۇ بەگلەر موڭغۇللارنىڭ
تەيىنلىشى بىلەن ۋۇۋېيغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارغا خان
بولدى.

گەنسۇدىكى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم
يىراقلىقتىكى «ئىدىقۇت يېزىسىنىڭ مەڭگۈ تاش جىلغىسى»
(高昌乡石碑沟) دېگەن جايدىن تېپىلغان خاتىرە تاشقا،
تەخمىنەن 70 يىل ئىچىدە يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر
(مىلادىنىڭ 1266 - يىلىدىن 1335 يىلىغىچە) ناھايىتى گۈزەل
شېئىرىي تىل بىلەن تەسۋىرلىنىپ ئويۇپ يېزىلغان. «ئىدىقۇت
خانلىقىنىڭ ياراتقان تۆھپىلىرى توغرىسىدىكى خاتىرە يېزىل-
غان مەڭگۈ تاش» دىكى شېئىر شەكلىدە يېزىلغان داستاننىڭ
10 - قۇرىدىن 20 - قۇرىغىچە بولغان خاتىرىنى كۆزدىن
كەچۈرەيلى:

«گۈزەل ھۆسنىلىك، ئەقىللىق، نازلىق، قائىدە - يو-
سۇنلۇق قىزىڭىز بار ئىكەن. ئارغامچىسىنى ئۈزمەي (باداڭغا
باغلانغان ئارغامچا كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، باشقىچە قىلماي، ئۆزۈڭ-
گە بەرسىڭىز، سىزگە ئوغۇل بولغان بولاتتىم... ئاكا - ئۇكا

بولۇشۇپ، تويلىشىپ، ئىچىشىپ، مەڭگۈ ئىناق ئۆتۈشۈپ...
قايتىپ كېتەي... (دوۋاخانىنىڭ قوجىغار تېكىنگە كۆيئوغۇل
بولۇش ئارزۇسى بايان قىلىنغان)... تۇرلۇك - تۈمەن مۇشۇن-
داق ياخشى گەپلەرنى... ئۆز رېتى بويىچە، كەم - كۈتسىز
تولۇق چۈشەندۈرۈپ يازغان خېتىنى قاتلاپ، ئوققا باغلىتىپ،
زەمبىرەكلەرنى كەلتۈرۈپ شەھەرگە ئاتقۇزدى («موڭغۇل تا-
رىخى»دا «ئوقيانىڭ باشقىغا باغلاپ» دېيىلگەن). بارلىق ئەل
خەلقى خەتنى ئېچىپ كۆرۈپ تولىمۇ شادلاندى. خەتنى ئېچىپ ئو-
قۇغان ئابرويلۇق بەگلەرنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ، ئوردىغا كىرىپ،
ھۆرمەتلىك تەڭرىكەنگە (قوجىغار تېكىنگە دېمەكچى) شۇنداق دەپ
ئىلتىماس قىلدى: ئالتە ئاي شەھەرگە بېكىنىپ، ئوزۇق - تۈ-
لۈكسىز جەڭ قىلىپ، ئوزۇقىمىز تۈگەي دەپ قالغاندا... ئەلنى
كۆلپەتتىن خالىي قىلىش ئۈچۈن، دەرد - ئەلەملىك ئىلتى-
ماسىمىزنى قوبۇل قىلسا (قوجىغار تېكىننى دېمەكچى) دەپ
مۇشۇ ئىلتىماسنى (قوجىغار تېكىنگە) سۇندى... كىچىكىدىن
ئەركە ئۆسكەن، بۇتساتىۋادەك (بۇددا دىنىنىڭ ئەۋلىياسى-
دەك دېمەكچى) ئىل ئىتمىش بېكەنى... ئارغامچا بىلەن پەسكە
چۈشۈردى، دوۋاخانىنىڭ تەلىپى ئورۇندالدى، ئۇ قايتىپ
كەتتى.»㉒

مانا شۇ مەڭگۈ تاشتىكى خاتىرە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە
(1368 — 1644) ياشىغان تارىخچى سۇڭ ليەن يازغان «موڭغۇل
تارىخى. بائۇرچۇق ئارت تېكىن ھەققىدە قىسسە» دىكى خاتى-
رە بىلەن ئوخشاش.

قوجىغار تېكىن ملادىنىڭ 1276 - يىلى قايدۇخانغا
قارشى بولغان بىر چوڭ ئۇرۇشتا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ

چوڭ ئوغلى نولىن تېكىن ئىدىقۇت بولغان. نولىن تېكىنمۇ (1276 — 1318) ئاتىسىدەكلا قوبلايخاننى قوللىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن قوبلايخاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ كۆڭلىگە قەدەر ياققان نولىن تېكىن بورقان، باباچا، ئوراچىن قاتارلىق موڭغۇل مەلىكىلىرىگە ئۆيلەنگەن.

ئوكتايخاننىڭ ئەۋرىسى قايدۇخان قوبلايخاننىڭ ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۇنىڭ بىلەن 34 يىل (مىلادىنىڭ 1266 - يىلىدىن 1302 - يىلىغىچە) ئۇرۇشتى، ئەڭ ئاخىردا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى ۋە ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغلى چاپارخان مىلادىنىڭ 1306 - يىلى قوبلايخاننىڭ ئوغلى تۆمۈرگە (مىلادىنىڭ 1295 - يىلىدىن 1307 - يىلىغىچە خان بولغان) تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئوكتاي خاندانى ھۆكۈم سۈرۈشتىن قالدى. ئوكتاي ئولۇسىغا قاراشلىق يەرلەر چاغاتاي ئولۇسىغا قوشۇۋېلىندى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 - يىلى ئۆزىنى ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، چىڭگىزخان قۇرغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىرنەچچە قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى. چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوكتايخان (1229 — 1241)، گۇيۇكخان (1248 — 1246)، مونكىخان قاتارلىق ئۈچ قاغان ھۆكۈم سۈرگەن چاغدا (1229 — 1259)، ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىر پۈتۈنلۈكىنى ساقلىغانىدى. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مىلادىنىڭ 1260 - يىلى (قوبلاي قاغان بولغاندىن كېيىن) ئالتۇن ئوردا خانلىقى، چاغاتاي خانلىقى، ئوكتاي خانلىقى، ئېل خانلار دۆلىتى قاغان-

نىڭ توغرىدىن - توغرا ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇلۇغ موڭغۇل
ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىگە بويسۇنمايدىغان ئايرىم - ئايرىم
دۆلەتلەر بولۇۋالدى. ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل
سىياسەت يۈرگۈزدى. ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ ئوت يالقۇنلىرى
ئىچىدە قالغان قۇبلايخان ئاتاقلىق قاغان ئاتىلىپ، بۆ-
لۈنۈپ كەتكەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قوراللىق كۈچ ئارقى-
لىق بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئامالسىز قالدى.

قۇبلايخان مىلادىنىڭ 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇ-
لالىسىنى يوقىتىپ، پۈتۈن جۇڭگونى بېسىۋالدى. ئۇ بېيجىڭ-
نى پايتەخت قىلىپ، جۇڭگودا موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىنى ئور-
ناتتى. قۇبلايخان خەنزۇلارنىڭ مىللىي روھىنى ئاجىزلىتىپ،
جۇڭگوغا مەڭگۈ ھۆكۈمرانلىق قىلىش خىيالىدا، ئۆزى قۇرغان
سۇلالىنى «يۈەن سۇلالىسى» دەپ ئاتىدى.

لېكىن مىللىي، مۇستەقىل دۆلەتچىلىك روھىغا باي بول-
غان خەنزۇلار مىلادىنىڭ 1368 - يىلى موڭغۇللارنىڭ جۇڭگو-
دىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي
دۆلىتى — مىڭ سۇلالىسىنى قۇردى.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى جۇ يۈەنجاڭ (مىلا-
دىنىڭ 1368 - يىلىدىن 1398 - يىلىغىچە پادىشاھ بولغان)
مىلادىنىڭ 1368 - يىلى جۇڭگوغا 88 يىل ھۆكۈمرانلىق قىل-
غان موڭغۇللارنىڭ ئاخىرقى خانى بولغان توغان تۆمۈرنى
جۇڭگودىن قوغلاپ چىقاردى.

موڭغۇللار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى قوجىغار
تېكىننىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە (مىلادىنىڭ 1276 - يىلىغى-
چە) قۇبلايخاننى قوللاپ، قايدۇخانغا قارشى تۇرغانلىقىنى،

شۇ ۋەجىدىن ئۇرۇشتا ئۆلگەنلىكىنى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى
تېررىتورىيىسىنىڭ قايدۇخانغا قارشى كۈرەشتە سىياسىي، ھەر-
بىي، ستراتېگىيە جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان-
لىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىغا موڭغۇل مەل-
كىلىرىنى ياتلىق قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆزىگە يېقىنلاش-
تۇرۇپ كەلگەن.

يىگىرمە ئىككىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يوقىلىشى

بىز باشتا نولىن تېكىن (1276 — 1318) نىڭ موڭغۇل مەلىكىلىرىدىن بورخان، باباچا، ئوراچىن ئاتلىق ئۈچ مەلىكىگە ئۆيلەنگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق.

نولىن تېكىن مىلادىنىڭ 1318 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ مەلىكە باباچادىن تۇغۇلغان تۆمۈر بۇقا ۋە سەڭگى تېكىن ئاتلىق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. نولىن تېكىننىڭ ئورنىغا تۆمۈر بۇقا ئىدىقۇت بولدى. تۆمۈر بۇقا مىلادىنىڭ 1307 - يىلى ئوكتاي خاننىڭ ئوغلى قۇداننىڭ قىزى تۇرچىسمانغا ئۆيلەنگەنىدى. تۆمۈر بۇقانىڭ ئون يىل (1318 — 1327) خان بولغانلىقى مەلۇم. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە، تۆمۈر بۇقا مىلادىنىڭ 1327 - يىلى جازاغا تارتىلغان، ئۇ خانبالىق (بېيجىڭ)دىكى موڭغۇل خانى سۈن تۆمۈر (1324 — 1328) نىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۆلتۈرۈلگەن، شۇ چاغدا تۆمۈر بۇقانىڭ ئۇكىسى سەڭگى تېكىنمۇ ئۆلتۈرۈلگەن، دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، تۆمۈر بۇقا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سەڭگى تېكىن ئىدىقۇت بولغان دېگەن خاتىرىلەرمۇ بار. بەزى تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سەڭگى تېكىن (1227 — 1331) دىن

كېيىن. ئۇنىڭ ئانا باشقا ئۇكىسى تايپان ئىدىقۇت بولغاندەك تۇردۇ. قانداق بولمىسۇن، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى مىلادىنىڭ 1335 - يىلى چاغاتاي خانلىرىدىن تۇنجى قېتىم مۇسۇلمان بولغان تارماشىرىنىنىڭ ۋاقتىدا (1320 — 1335) يوقىتىلغان، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىنغان.

بەش ئەسىر (485 يىل) ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى 275 يىل (مىلادىنىڭ 850 - يىلىدىن 1125 - يىلغىچە) تولۇق مۇستەقىل ياشىغان بولسا، 210 يىل (مىلادىنىڭ 1125 - يىلىدىن 1335 - يىلغىچە) يېرىم مۇستەقىل ھالدا ياشىدى. بۇ بېقىندىلىق ھالدا ياشىغان 210 يىلىنىڭ، 80 يىلى (مىلادىنىڭ 1125 - يىلىدىن 1209 - يىلغىچە) غەربىي قىتانلارغا، 136 يىلى (مىلادىنىڭ 1209 - يىلىدىن 1335 - يىلغىچە) موڭغۇللارغا قارام بولۇپ ياشىغان مەزگىل بولدى.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئوينىغان رولى

چىڭگىزخان (مىلادىنىڭ 1206 ـ يىلىدىن 1227 ـ يىلىغىچە قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوكتايخان، گۈيۈكخان، مونكىخانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1206ـ يىلىدىن 1259 ـ يىلىغىچە) شەرقىي ئۇلۇغ ئوكياندىن تارتىپ غەربىي دوناي دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان جايىغىچە ۋە شىمالى سىبىرىيە دالالىرىدىن تارتىپ جەنۇبىي كىچىك ئاسىياغىچە بولغان نۇرغۇنلىغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كەلدى.

مانا شۇنداق ئۇلۇغ ئىمپېرىيىنى قۇرغان موڭغۇللار ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا خېلىلا قالاق ئىدى. ئۇلار دەسلەپ شەرقىي ئاسىيانىڭ دالالىرىدا، ئورمانلىرىدا چۆللىرىدە ياشىغان. موڭغۇللارنىڭ يايلاق، دالالاردا ياشىغانلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، ئورمانلاردا ياشىغانلىرى ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن موڭغۇللار يايلاق ۋە ئورمانلىق رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزى ۋە تايانچ جايى قىلىشقانىدى. مۇنداق ئەھۋال مونكىخان موڭـ

غۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغۇچە داۋام قىلغان.

موڭغۇللار ناھايىتى قالاق بولۇشىغا قارىماي، جەڭگى-
ۋار، باتۇر خىسلەتكە ۋە بەكمۇ پۇختا بولغان، ھەربىي ئىنتى-
زامغا شەرتسىز بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئىگە ئىدى. دالادا،
چۆل - باياۋاندا، قاتتىق تەبىئىي شارائىتىدا ھايات كەچۈ-
رۈش، چارۋا ماللارنى قىرغىنىغا ئۇچرىتىدىغان، دائىما بولۇپ
تۇرىدىغان تەبىئىي ئاپەتلەر (قارنىڭ قېلىن يېغىشى، قۇر-
غاقچىلىق يىللىرى ئوت - چۆپنىڭ ئۈنمەسلىكى)، دۈشمەنلەر-
نىڭ ھۇجۇملىرى موڭغۇللارنى قىيىنچىلىققا چىدايدىغان، ئىن-
تىزامغا بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئۆگەتكەنىدى. موڭغۇللاردا قە-
بىلىۋى مۇناسىۋەت ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
موڭغۇللار چىڭگىزخاندەك ساۋاتسىز بولسىمۇ ناھايىتى ئەقىل-
لىق، ھوشيار، بەكمۇ ھىيلىگەر، ئادەتتىن تاشقىرى تەشكىلات-
چىلىق قابىلىيىتىگە ئىگە قەھرىمان يېتەكچىگە ئىگە ئىدى.

چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇلۇغ
موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا بەل باغلىغاندىن تارتىپ،
قابىلىيەتلىك، بىلىملىك، ئەقىللىق كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپى-
غا توپلاشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشكەنىدى.

دەل شۇ چاغدا، شەرقىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى — ئۇيغۇرلار ئىدى. چىڭ-
گىزخان ئالتايلىق، بەشبالىقلىق، تۇرپانلىق، قاراشەھەر-
لىك، قەشقەرلىك، خوتەنلىك ئۇيغۇرلاردىن يۈزلىگەن، مىڭ-
لىغان قابىل كىشىلەرنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى -
تاشقى، چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلغانىدى.

چىڭگىزخاننىڭ قابىلىيەتلىك باش ۋەزىرى قىتان شاھزادىسى يېلۇچۇساي كۈنلەرنىڭ بىرىدە چىڭگىزخانغا مۇنداق دېگەنىدى: «ئوقيا ياساشقا ئۇستا كېرەك بولغاندەك، جاھاننى سوراشنى بىلىدىغان ئۇستا كېرەك.»㉓

ئۇيغۇرلاردىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلىنغان كىشىلەر تەجرىبىلىك سىياسەتچىلەر، ھوشيار، ئۇستا دىپلوماتلار، ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ نازۇك سىرلىرىنى بىلىدىغان ھەربىي ستراتېگلەر، تاكتىكىچىلار، ھەربىي تېخنىكلار، چىداملىق، قەيسەر سەيياھلار، دېڭىزچىلار، قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى، ئىسلىملىك ئالىملار، تۈرلۈك ئەللەرنىڭ تىللىرىنى بىلىدىغان تىلماچلار، شائىرلار، تارىخچىلار، خەتتاتلار، رەسساملار، مۇزىكانتلاردىن ئىبارەت ئىدى.

چىڭگىزخان بىرىنچى قەدەمدە موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ كۈچ توپلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ شىمالى (شەرقىي سىبىرىيىدىكى) ۋە غەربىدىكى (شەرقىي ئالتايدىكى) تۈركىي قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغانىدى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1204 - يىلى ئالتايدىكى نايمانخانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان، نايمان خانى ئىنانچ بىلگەخاننىڭ ئوغلى تايانخان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ چاغدا تايانخاننىڭ ئۇستازى ۋە تامغىچىسى ئۇيغۇر تاتاتوڭا چىڭگىزخاننىڭ قولىغا چۈشكەنىدى. بىز ئۇنى باشتا ئېيتقان.

چىڭگىزخان تاتاتوڭانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت يېزىقى قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن موڭغۇللاردا يېزىق يوق ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى ۋە باشقا موڭغۇل بەگلىرىنىڭ ئۇيـ

غۇر يېزىقىنى ئۆگىنىشى زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى.
تاتاتوڭگا چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىغا ئۇستاز قىلىپ تەيىن-
لەندى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قانۇنلىرى، يارلىقلىرى
ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىدا يېزىلدى. موڭغۇل ئىم-
پېرىيىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئىلخانلار (مىلا-
دىنىڭ 1258 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ
ئالاقىلىرى ئۇيغۇرچە، پارسچە يېزىقىدا يېزىلغان بولسا،چا-
غاتاي خانلىقى (1231 — 1370) بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى
(1227 — 1502)دا رەسمىي دۆلەت تىلى — ئۇيغۇر تىلى،دۆلەت
يېزىقى — ئۇيغۇر يېزىقى بولغانىدى. چاغاتاي خانلىقى بى-
لەن ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى موڭغۇللار ئۇيغۇرلار،تاتارلار،
قىپچاقلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، تۈركلىشىپ،
ئېتىقاد جەھەتتىن ئىسلام دىنىغا كىردى. موڭغۇل خانلىرى ئا-
رىسىدىكى ئورتاق تىل، موڭغۇل بەگلىرى ئارىسىدىكى ئەدەب-
بىي تىل، رەسمىي سىياسىي ئالاقىلەردا قوللىنىلىدىغان تىل —
ئۇيغۇر تىلى بولغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى بائورچۇق ئارت تې-
كىن مىلادىنىڭ 1210 - يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قورۇ-
لۇن دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىپ چىڭگىزخانىنى زى-
يارەت قىلغاندىن كېيىن، بەشبالىقلىق ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇن
كىشىلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باش-
قۇرۇشقا جەلپ قىلىندى.

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1206 - يىلىدىن باشلاپ ئۆزى-
نىڭ تاجاۋۇزچىلىق - كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى باشلىدى.
چىڭگىزخاننىڭ ئوردىسىغا توپلانغان ئۇيغۇر ھەربىي ئالىملى-

ri چىڭگىزخاننىڭ مىلادىنىڭ 1215 - يىلى جۇرجىت خانلىقى-
غا قىلغان يۈرۈشىدە، 1219 - يىلىدىن 1225 - يىلىغىچە داۋام
قىلغان غەربكە يۈرۈشىدە ھەربىي مەسلىھەتچى بولدى.

چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇل-
لىرى، نەۋرىلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىغا يەنە نۇرغۇنلىغان
ئۇيغۇرلار جەلپ قىلىندى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە قاتى-
ناشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن ئەڭ مەشھۇرلىرى بولغان تۇراقا-
يا، بۇلاد قايا قاتارلىقلار توغرىسىدا بىرنەچچە ئېغىز سۆز قى-
لىش كېرەك.

تۇراقايا بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ، ھەربىي ستراتې-
گىيە ۋە تاكتىكىنى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدە قوللىنىشقا ناھايى-
تى ئۇستا ئىدى. تۇراقايا چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇغ خارەزىمشاھ-
لار دۆلىتىگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان ھەربىي مەسلىھەتچى-
لەر ئىچىدە ناھايىتى قابىلىيەتلىك ھەربىي ئالىملاردىن بىرى
ئىدى. بۇلادقايا بولسا چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈ-
شىگە قاتناشقان. ئۇ كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى تولىخاننىڭ
ئورۇنباسارى بولغان. بەشبالىقلىق بۇلادقايا چىڭگىزخان مىلا-
دىنىڭ 1215 - يىلى بېسىۋالغان جۇڭدۇ (جۇرجىت خانلىقى-
نىڭ پايتەختى)گە ئالاھىدە ھوقۇقلۇق ئەلچى ۋە نازارەتچى قى-
لىپ ئەۋەتىلگەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن (مىلادىنىڭ 1215- يىلىدىن
1223 - يىلىغىچە) جۇڭدۇدىكى باش ۋالىي موغۇل سەركەردى-
سى مۇغالى ئىدى. مۇغالى مىلادىنىڭ 1223 - يىلى ئۆلگەندىن
كېيىن، جۇڭدۇغا بۇلادقايا ئەۋەتىلگەن. بۇلادقايا جۇڭدۇدا تۇر-

غان مەزگىلىدە، شىمالىي جۇڭگوغا موڭغۇللار نامىدىن ھۆ-
كۈمرانلىق قىلغان. شۇ چاغدا، جەنۇبىي جۇڭگو جەنۇبىي سۇڭ
سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلا-
لىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن تولىخاننىڭ ئوغلى قوب-
لايخان 87 يىل ھۆكۈم سۈرگەن يۈەن سۇلالىسىنى (1279—1368)
قۇرغان، ئۇيغۇرلار مانا شۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ھو-
قۇقلىرىنى ئىگىلىۋالغانىدى.

قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىگىچە (1279—1368)
ئۇيغۇرلاردىن لەن شىشەن (مىلادىنىڭ 1231 - يىلى تۇغۇلۇپ
1280 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن). ساڭگا (؟ - 1291)، ئەھمەت
(مىلادىنىڭ 1282 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ئەل يىغمىش
(مىلادىنىڭ 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، مەڭگۇ تېكىن
(XIII ئەسىرنىڭ ئاخىردا ئۆتكەن) شىبان (مىلادىنىڭ 1197-
يىلى تۇغۇلۇپ، 1276 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، موڭسۇز
(XIII ئەسىرنىڭ ئاخىردا ئۆتكەن)، ئەختەرىددىن (XIII
ئەسىرنىڭ ئاخىردا ئۆتكەن) قاتارلىق ئۇيغۇرلار خانبالىقتا
ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

شۇلارنىڭ ئىچىدىن ئادىللىقى، كەمتەرلىكى، خەلقپەر-
ۋەرلىكى، قابىلىيەتلىكى بىلەن شۆھرەت قازانغان لەن شىشەن،
موڭسۇز، مەڭگۇ تېكىن، شىبان، ئەل يىغمىش، ئەختەرىددىن
قاتارلىقلار توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

لەن شىشەن مىلادىنىڭ 1231 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت
خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىقتا تۇغۇلغان. ئۇ قوبلايخاننىڭ
باش مەسلىھەتچىسى بولغان، مىلادىنىڭ 1259 - يىلى مونكى

قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندە، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەخ-
تى قاراقۇرۇمنى ساقلاشقا تەيىن قىلىنغان ئارىغ بوقا (قوبلاي-
خاننىڭ ئۇكىسى) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قاراقۇرۇمدا قۇرۇل-
تاي چاقىرىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانلىق ئورنىنى تار-
تىۋالماقچى بولغاندا، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 - يىلى
لەنشەندىنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن، قاغان سايلاشتىكى
ئەنئەنىگە خىلاپ هالدا كەيپىڭدا ئۆزىنى موڭغۇل ئىمپېرىيە-
سىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلىغان.

شۇنىڭدىن كېيىن، قوبلايخان بىلەن ئارىغ بوقا ئارى-
سىدا قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەردى. قوبلايخان ئارىغ بوقانى
تارمار كەلتۈرۈپ، قاراقۇرۇمنى ئىگىلىۋالدى. مىلادىنىڭ
1264 - يىلى ئارىغ بوقا قوبلايخانغا تەسلىم بولدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1279 - يىلى پۈتۈن جۇڭگونى
بېسىۋالغاندىن كېيىن، قوبلايخان يۈەن سۇلالىسىگە خان
بولۇپ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلدى. لەنشەن شۇنىڭدىن باش-
لاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قوبلايخانغا باش ۋەزىر بولدى.

موڭسۇزمۇ قوبلايخاننىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى-
دىن بىرى ئىدى. قوبلايخان ئۇنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلى-
گەندە ئۇ باش ۋەزىرلىكنى قوبۇل قىلمىغان، موڭسۇز ناهايى-
تى ئەقىللىق، بىلىملىك ئادەم بولغان.

مەڭگۇ تېكىن بولسا قوبلايخاننىڭ ئۇستازى ئىدى.
قوبلايخان ئۇنىڭ تەربىيىسى نەتىجىسىدە، موڭغۇلچە، ئۇي-
غۇرچە، خەنزۇچە، تىبەتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان،
ئىلىم ئەھلىنى هۆرمەت قىلىدىغان بىر شەخس بولۇپ
يېتىشكەن.

شىبان بولسا مەشھۇر دىپلومات ئىدى. ئۇ قوبلايخان بىلەن ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى ئارىسىنى كېلىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنۇملۇك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. شىبان ئوكتايخان بىلەن قوبلايخاننىڭ ئوردىسىدا ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولغان، ئۇ مىلادىنىڭ 1276 ـ يىلى 79 ـ يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەسلى خوتەنلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى بولغان ئەخـمەت قوبلايخانغا ۋەزىر بولغان. ئۇ ناھايىتى قابىل ئادەم بولۇپ، باش ۋەزىرگە تەڭ ئابرويغا ئىگە ئىدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر خانلىرى قوبلايخان، تۆـمۇرخان، ئىسەنخانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1270 ـ يىلىـدىن 1320 ـ يىلىغىچە) مەشھۇر دېڭىز ساياھەتچىسى ۋە دىپـلومات بولغان ئېل يىغمىش ئاتلىق ئۇيغۇر موڭغۇل ئىمپېرىيەـسىنىڭ كېمە ئەترىتىنى باشلاپ بىرنەچچە قېتىم ھىندى ئوكـيانغا ۋە ئوكيانىيىگە بارغان. ئېل يىغمىش دېڭىز ـ ئوكيان ئارقىلىق ھازىرقى سىرىلانكا، ماۋرىيە (ھىندىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، ھىندىچىنى، ھىندونېزىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇ قايتىشىدا چەت ئەل ئەلچىلىرىنى باشلاپ كەلگەن ھەم شۇ دۆلەتلەردە چىقىدىغان دورا ـ دەرمانلارنى ئەكەلگەن.

قوبلايخاننىڭ ئېل يىغمىشنى شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا (ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە ۋە ھىندىستان)غا ھىندونېزىيەـلەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشى شۇ دۆلەتلەر توغرىسىدا تەپـسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىدى. چۈنكى، قوبلايخان شەرـقىي جەنۇبى ئاسىيا ۋە ھىندونېزىيىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن

ئۈزۈندىن بېرى تەييارلانماقتا ئىدى.

دېگەندەك، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، شەرققە — ياپونىيىگە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغا — ھىندونېزىيىگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىدى.

قوبلايخان مىلادىنىڭ 1280- يىلى يۈزلىگەن - مىڭلىغان كېمىلەر بىلەن تەمىنلەنگەن 165 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك چوڭ قوشۇننى (بۇنىڭ 120 مىڭى خەنزۇ ۋە كورېيىلىك جەڭچىلەر ئىدى) دېڭىز ئارقىلىق ياپونىيىگە ماڭدۇردى. لېكىن بۇ چوڭ تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ ناھايىتى نۇرغۇن ئادىمى ئۇلۇغ ئوكياندا تەيفېڭ بورىنىغا ئۇچراپ غەرق بولدى، نەتىجىدە موڭغۇللارنىڭ ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشى ئەمەلگە ئاشمىدى.

قوبلايخان ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 1283 - يىلى ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىدىكى ۋيېتنام، مالايشىيا، بىرما، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئېبل يىغىمىش موڭغۇللارنىڭ ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشتى. يەنە ئۇ موڭغۇللارنىڭ 1293 - يىلى ھىندونېزىيىگە قىلغان يۈرۈشىگىمۇ قاتناشتى. ئېبل يىغىمىش قوبلايخاننىڭ ھىندونېزىيىگە قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن (موڭغۇللار ئوكيانىيىنىڭ ئىسسىق ھاۋا كىلىماتىغا ماسلىشالماي ئەچ ئۆتكۈ كېسەلگە مۇپتىلا بولغانىكەن)، خانبالىققا قايتىپ كېلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە باش ۋەزىر ئورۇنباسارى بولۇپ خىزمەت قىلدى. مىلادىنىڭ 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

قوبلايخاننىڭ ۋاقتىدا، ئەختەرىددىن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئىنژېنېر ئۆتكەنىدى. ئەختەرىددىن خان تەرىپىدىن ئوردا ۋە شەھەر قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان چادىر مەھكىمىسىگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەنگەن.

ئەختەرىددىن ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى لايىھىلەپ بىنا قىلغان.

بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن بىرمۇنچە سۇلالىلەر-نىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان. بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدىكى «يىلنامە چۇنچيۇ دەۋرى» (مىلادىدىن 770 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن475 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، «ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋ-رى» (مىلادىدىن 475يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)دىكى يەن بەگلىكىگە پايتەخت بولغانىدى. ئۇ چاغدا جىچېڭ (蓟城) دەپ ئاتىلاتتى. چىن سىخۇاڭ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەل-تۈرگەندىن كېيىن، جىچېڭ شەھىرى چېگرا مۇداپىئە بويىچە مۇھىم شەھەرگە ئايلانغان. شىچېڭ شەھىرى خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ220-يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)،سۇي سۇلالىسى (581 ــ 618)، تاڭ سۇلالىسى (618 ــ 907) دەۋرىدىمۇ مۇھىم ھەربىي شەھەر بولغان، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە (960 ــ 1279)، جىچېڭ شەھىرىنى مىلادىنىڭ 960 - يىللىرى قىتانلار بېسى-ۋالغان. جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن جۇرجىت خانلىقى(1234ــ1115)، يۈەن سۇلالىسى (1279 ــ 1308)، مىڭ سۇلالىسى(1368ــ644)، چىن سۇلالىسى (1644 ــ 1911) قاتارلىق تۆت سۇلالە باش-

تىن ـ ئاخىرغىچە جىچېلىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.
شەرقىي قىتان خانلىقى مىلادىنىڭ 1053 ـ يىلى جىـچېڭ شـەھىرىنى پايتـەخت قىلغـان ۋاقتىدىن باشـلاپ ھېـسابلىغاندىمۇ، بېيجىڭ 800 يىلدىـن كۆپـرەك تارىخقا ئىگە بولىدۇ.
تارىخى ئۇزۇن بولغان بېيجىڭ شەھىرىنىڭ نامى تۈرلۈك تـارىخي شارائىتـلاردا تـۈرلۈك ئـاتىلىپ كـەلـگـەن. تـاڭ سـۇلالـىسـى دەۋرىـدە يـۇجـۇ، قىتان خـانلىقى دەۋرىدە (916 ـــ 1125) پېيدۇ ـ يەنجىڭ (陪都—燕京)، جۇرجىت خانلىقى دەۋرىدە جۇڭدۇ (中都) دەپ ئاتالدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خانبالىق دەپ ئاتالدى. چىڭ سۇلالىسى (清朝) دەۋرىگە كەلگەندىلا بېيجىڭ (北京) دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.
ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئاساسى يەن بەگلىكىنىڭ پايتەختى جىچېڭ شەھىرىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك شەرقىي قىتان خانلىقى، جۇرجىت خانلىقى دەۋرىدىكى يەنجىڭ، جۇڭدۇ شەھەرلىرىنىڭ ئاساسىمۇ ئەمەس ئىدى. ھازىرقى بېيجىڭ يـەقەت موڭغۇللار ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان خانبالىق شەھىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ كېڭىيىپ ھازىرقى ھالىغا كەلگەن.
چىڭگىزخان مىلادىنىڭ1215 ـ يىلى جۇڭگوغا ئىككىنچى قېتىم ناھايىتى چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، جۇرجىت خانلىـقىنىڭ پـايتـەخـتـى بـولـغـان بـۇ شـەھـەرنـى بېسىۋالـغاندا، شەھەرگە ئوت قويۇپ، ئۇنى كۆلگە ئـايلانـدۇرۇۋەتـكەنىدى. تارىخىي پاكىتلارغا قـارىغاندا، جۇڭدۇ شەھىرى بىر

ئايدىن ئارتۇق كۆيۈپ، قورقۇنچلۇق خارابىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

مانا شۇ ۋەقەدىن 52 يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1268 ـ يىلى)، قوبلايخان جۇڭدۇ شەھىرىنىڭ خارابىسى ئۈستىدە يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى پايتەخت قىلىش قارارىغا كەلگەن.

ئەختەردىن قوبلايخانىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان پايتەختنىڭ غايەت چوڭ، مۇرەككەپ لايىھەسىنى ئىشلەپ چىققان ۋە شۇ لايىھە بويىچە «خانبالىق» دەپ ئاتالغان بۇ پايتەختنى بىنا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان.

ئەختەردىننىڭ لايىھەسى بويىچە، بىرىنچى قەدەمدە، يەرنىڭ قىيپاش شەكلىگە ئاساسەن، يەر ئاستى قانالىزاتسىيىسى ياسىلىپ، سۇ ئاقىدىغان ساپال نوكەشلەر ئورنىتىلغان. ئىككىنچى قەدەمدە، تەبىئىي مەنزىرىسى چىرايلىق جايلارغا خانلار تۇرىدىغان ئوردىلار سېلىنغان. ئەختەردىننىڭ لايىھەسىگە ئاساسەن، هازىرقى جۇڭنەنخەي ۋە بېيخەي كۆللىرى بىنا قىلىنىپ خان ئوردىلىرى شۇ كۆللەرنىڭ ئىككى قىرغىقىغا سېلىنغان. هازىرقى جۇڭشەن باغچىسى بىنا قىلىنغان.㉔

خانبالىقنىڭ «كوچىلىرى چوڭ كوچا، كىچىك كوچا ۋە خۇتۇڭ دەپ ئاتىلىدىغان ئۈچ خىل كوچىدىن ئىبارەت بولغان… چوڭ كوچىلارنىڭ كەڭلىكى24 قەدەم، كىچىك كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 12 قەدەم بولغان. شەھەرگە 364 چوڭ ۋە كىچىك كوچا، 2009 خۇتۇڭ ياسالغان… بۇنداق كوچىلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى قاتناشنىڭ هەر خىل ئېھتىياجىغا ئاساسلانغان.»㉕

خانىلىقتىكى ئوردىلار، كۆللەر، باغچىلار، كۆۋرۈكلەر، كوچىلار، شەھەر دەرۋازىلىرى، يەر ئاستى قانالىزاتسىيىسى «جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى، تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرى ۋە يەرلىك ئەھۋالىنىڭ بەزىبىر جۇغ- راپىي ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن لايىھەلەنگەن»[26].

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ھونلار دەۋرىدىن تارتىپلا ھازىرغىچە جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتىگە ناھايىتى قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ بەردى. ئەختەرىددىنىڭ خانبالىقنى بىنا قىلىشتا ياراتقان ئۇلۇغ تۆھپىسىنى تارىخ ئۇنتۇپ قال- ماسلىقى كېرەك.

يىگىرمە تۆتىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئىقتىساد

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت خېلى تەرەققىي قىلدى.

شۇ دەۋردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئۇرخۇن دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى بىرىنچى ئەسىردىن تارتىپ مىلادىنىڭ IX ئەسىرگىچە)دىكى قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆنەلگۈلۈك رول ئوينىشى، ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ئۇلۇغ كارۋان يولىنىڭ بوينىغا جايلاشقانلىقى ۋە شۇ تېررىتورىيىدە ياشىغان غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا يۇقىرى ئىكەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مىلادىنىڭ 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىق، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن بىر قارىمىقى شۇ جايلاردىكى ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىدا يېڭى بىر بۇرۇلۇش دەۋرى باشلانغانىدى.

دېھقانچىلىق

تۇرپان، بەشبالىق، قاراشەھەر، كۇچار رايونلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ھايات كەچۈرگەنىدى. تۇرپاندا ئىگىلىكتە دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسا، بەشبالىقتا چارۋىچىلىق ئاساسى، دېھقانچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا تۇراتتى. قاراشەھەر بىلەن كۇچادا بولسا دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق باراۋەر ئورۇندا ئىدى.

مىلادىنىڭ 840 - يىلى غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۇرخۇن دەۋرىدە ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، دېھقانچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغانىدى.

غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قەدەممۇ قەدەم ئۆزگەرتىپ، دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان ئىگىلىككە ئۆتۈپ، ئاساسەن ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچتى.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى ئۇياڭ شيۇ «بۇ يەرنىڭ زېمىنلىرى (ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ زېمىنلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا) بۇغداي، ئارپا، كەندىر، پىياز، كۈدە، قاپاق، يۇمغاقسۈت قاتارلىقلارنى تېرىشقا لايىق، قوشقا تۆگە قوشۇپ يەر ھەيدىش-

دۇ. شۇنداق ئۇسۇل بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ»[27] دەپ يازغان.

تارىخچى توقتۇ(مىلادىنىڭ 1314 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1355-يىلى ئۆلگەن): ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ «سۇيى ئالتۇنتاغدىن (تەڭرىتېغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـ ئا) كېلىدۇ. ئىدىقۇت دۆلىتىدىكى شەھەرنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ. ئېتىزلىقلار، باغلارنى سۇغىرىدۇ. تۈگمەنلەر چۆرۈلىدۇ. ئاشلىق تېرىلىدۇ. بۇ يەردە يالغۇز قارا بۇغدايلا يوق»[28] دەپ يازغان.

توقتۇ يەنە: «كۇچا خانلىقىدا شال، بۇغداي، قوغۇن، مېۋە ئۆستۈرۈلىدۇ» دەپ يازغان.

بولۇپمۇ تۇرپان رايونىنىڭ يەر شارائىتى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىككە ناھايىتى مۇۋاپىق كېلەتتى. شۇڭلاشقا، تۈرلۈك ئاشلىق زىرائەتلىرى، پۇرچاق، كېۋەز، كەندىر قاتارلىقلار، خىلمۇ خىل ئوتياش، قوغۇن ـ تاۋۇز، ئۈزۈم تۈرلىرى ۋە ئۈجمە ئۆستۈرۈلگەن.

چارۋىچىلىق بىلەن ئوۋچىلىقمۇ دېھقانچىلىقتىن قالسىلا خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيتتى.

چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق

توقتۇ: «بەشبالىقتا ئات كۆپ بېقىلىدۇ. خان، خانىش، خانزادىلەرنىڭ ئۆز يىلقىلىرىنى باقىدىغان يايلاقلىرى بار. ئۇلارنىڭ يىلقىلىرى ئوت ـ چۆپى، سۇيى مول بولغان كەڭ يايلاقلاردا، رەڭگى بويىچە، ئۈيۈر ـ ئۈيۈر بولۇپ يايلايدۇ،

يىلقىلار شۇنچىلىك كۆپكى، سانىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس، بەشبالىق تۈزلەڭلىكىنىڭ ئۈزۈنلۇقى بىر نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ» دەپ يازغان.(29)

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ، ئاسىيادىكى دۆلەتلەر ئىچىدە قايسى دۆلەتنىڭ قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي ياكى ئاساسەن ئاتلىق بولغان بولسا، شۇ دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى باشقىلارنىڭكىدىن ئۈستۈن بولۇپ كەلگەن.

ھونلارنىڭ ئاسىيانىڭ شەرقىدىن ياۋروپانىڭ غەربىگىچە بولغان يۈرۈشلىرىدە، ھون ئاتلىقلىرىنىڭ ھەيۋىسى، جەڭگىۋارلىقى، باتۇرلۇقى دۇنيانى ھەيرەتتە قالدۇرغان بولسا، كۆك تۈرك ئاتلىقلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدىكى سۈرئىتىنىڭ ناھايىتى تېزلىكى (ھۇجۇم ۋە چېكىنىشتە) ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىشنى كاپالەتلەندۈرگەن ئامىللارنىڭ بىرى بولغان. ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەۋرىدە ئۆز ئاتلىق قوشۇنلىرى ئارقىلىق سان جەھەتتىن ئۆزىگە نىسبەتەن بىرقانچە ھەسسە كۆپ بولغان دۈشمەن قوشۇنلىرى ئۈستىدىن كۆپ چاغلاردا غالىب كەلگەن. XIII ئەسىردە، چىڭگىزخاننىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسەن پىيادە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، مىسلىسى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا، ئاتلىق قوشۇن ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلىدىغان ئاساسىي كۈچ ئىدى. ئات — ئەجدادلىرىمىز ھاياتىدا يالغۇز قاتناش قورالى بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ھەربىي جەھەتتىكى ئاساسىي قورال بول-

غان. ئات يەنە تاشقى سودا مۇناسىۋەتلىرىدىمۇ، چەت ئەلگە چىقىرىلىدىغان مۇھىم تاۋار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھونلار، كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات بېقىش، ئات ئۆستۈرۈشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويغانىدى. بىر نەچچە يۈز مىڭ جەڭ ئاتلىرىنى تەييارلاش ئۈچۈن، بىر نەچچە مىليون ئات يېتىشتۈرۈش لازىم ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەندىن تاشقىرى، قوي، كالا، تۆگە قاتارلىق چارۋا ماللارنى ئۆستۈرۈشكىمۇ كۆڭۈل بۆلگەن.

ئوۋچىلىق ئۇيغۇرلار ھاياتىدا ئوزۇق ـ تۈلۈككە بولغان بەزى جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قامداشنىڭ ۋاستىسى بولۇپلا قالماستىن، تىنچ كۈنلەردە قوشۇنلارنى ھەربىي مەشق قىلدۇرۇشنىڭ بىر ۋاستىسىمۇ بولغانىدى. ئۇيغۇرلار ئوۋغا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. مىلادىنىڭ 981 ـ يىلى جۇڭگو (سۇڭ خانلىقى)دىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋاڭ يەندى «ئۇيغۇرلار ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر كېلىدۇ» دەپ يازغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تاغلىرى، ئورمانلىرى، يايلاق ـ دالالىرىدا، ياۋايى ھايۋانلار، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلار كۆپ ئىدى. ئوۋچىلىقنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرىمۇ ئوبدان ئىدى. ئۇياڭ شۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇلارنىڭ زېمىنىدىن قاشتېشى، ياۋا قوتاز، قۇلان، بىر ئۆركەشلىك تۆگە (نار تۆگە)، ئاق سۆسەر، بۆكەن مۈڭگۈزى ... ئالماس، قىزىل تۇز، كىگىز، ئات كۆنى چىقىدۇ.»[30]

ئۇيغۇرلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئوقيا بىلەن ئوق قىلغاندىن تاشقىرى، قولغا ئۆگىتىلگەن يىرتقۇچ قۇشلار ئارقىلىقمۇ ئوۋ قىلاتتى. «ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىدىن شۇڭقار، بۈركۈت، لاچىن، قارچىغا چىقىدۇ.»(31)

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن تىنچ، ئىناق ئۆتۈشتەك ئوبدان قوشنىدارچىلىق يولىنى تۇتقانىدى. لېكىن قاراخانىي ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن (قاراخانىي ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى) ئىككى قېرىنداش دۆلەت ئارىسىدا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش بولغان بولسىمۇ، ئىدىقۇت خانلىقى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىدىن قۇبلايخان بىلەن قايدۇخان ئارىسىدا 40 يىل داۋام قىلغان (1260 - يىلىدىن 1300 - يىللىرىغىچە) ئىچكى ئۇرۇش دەۋرىگىچە (850 — 1260) ئاساسەن تىنچ بىر دەۋردە ياشىغانىدى. مانا شۇنداق ئەھۋال دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ ناھايىتى ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن.

يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىنى ئالغا سۈردى. پاختا توقۇمىچىلىقى، يىپەك توقۇمىچىلىقى، زەرگەرلىك (ئالتۇن، كۈمۈشتىن زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى

ياساش)، مىتالچىلىق (مىس، تۆمۈردىن ئۇرۇش قوراللىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ياساش)، كانچىلىق، دورىگەرلىك، سەرراشلىق (ئېگەر، يۈگەن، نۇختا ياساش)، مەيچىلىك (ئۈزۈم شارابلىرى) قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى بەكمۇ تەرەققىي قىلغان.

توقتۇ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇيغۇرلار ئەقىللىق، ساغلام بولۇپ، ھۈنەرۋەن كېلىدۇ. ئۇلار ئالتۇن - كۈمۈش، مىس - تۆمۈرلەرنى ئېرىتىپ سايمان ياساشقا ۋە قاشتېشى ھۈنىرىگە ئۇستا كېلىدۇ.»[32]

XIII ئەسىردە ياشىغان جۇڭگو تارىخچىسى خۇڭ خاۋ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياللىرى باشلىرىغا چېرىگلاپ، تىترەپ تۇرىدىغان، چاچنى قارماپ، بىر - ئىككى ئىلىك ساڭگىلاپ تۇرىدىغان ئالتۇن تورگۈچ تاقايدۇ. ئۇيغۇرلار زەرگەرلىك ھۈنىرىگە ئۇستا بولۇپ، تىترەپ تۇرىدىغان ئالتۇن - زىرە ۋە ئالتۇن ھالقىلارنى ياسايدۇ. يىپەك تارتىپ يىپەك بېسىپ چىقىرىپ، كىمخاب، شايى، سېپەك تورلارنى توقۇشقا ئۇستا. يەنە بەش خىل رەڭلىك يىپتىن توقۇلما تون توقۇيدۇ. بۇنداق تونلاركىس دەپ ئاتىلىدۇ. بەكمۇ چىرايلىق بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە كالاۋۇتۇن(ئالتۇن يىپ)ئىشلەشكە ئۇستا. مانا شۇ كالاۋۇتۇندىن چاپانلارنىڭ دۈمبىسىگە گۈل ۋە دەرەخلەرنى كەشتىلەپ قويىدۇ.»[33]

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىچكى بازار بىلەن تاشقى سودا ئالاقىلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈنمۇ كەڭ مىقياسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى خەلقئارا قۇرۇقلۇق سودا يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مانا شۇنداق شارائىت، ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگو ۋە غەربتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە قىلىشىغا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا پايدىلىق ئىدى.

قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تاغلىق قېرىنداشلىرى تەرىپىدىن «سارت» دېگەن نامغا ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ سودا ئىشلىرىغا ئۇستا ئىكەنلىكى، سودا ئالاقىلىرىدە ساختىپەزلىك قىلمايدىغان ئاق كۆڭۈللۈكلۈكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «سارت» سۆزىنىڭ مەنىسى — «كارۋان بېشى» دېگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرى شەرقتە شىمالىي سۇڭ خانلىقى، شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەرگە بېرىپ سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، غەربتە قاراخانىيلار ئارقىلىق شەرقىي روما، ئىران، ئەرەب، ھىندىستانغىچە بېرىپ سودا قىلغان.

ئۇيغۇرلار چەت دۆلەتلەرگە ئات، تۆگە، ئات جابدۇقلىرى (ئاساسەن شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىگە) گۈللۈك يىپ رەختلەر، يىپەك ماللار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، دورا - دەرمانلار، نۈشۈدۈر، مەستىكى رۇمى، ئاق سۆسەر، بۆكەن مۈڭگۈزى، ئالماس، كىگىز، كۆن قاتارلىق تاۋارلارنى چىقىراتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، قاشتېشىدىن ياسالغان زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئەسۋاب - جابدۇقلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىن چىرايلىق، سۈپەت جەھەتتىن نەپىسلىكى دۇنيا بازىرىدىكى خېرى-

دارلارنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى، شەرقىي قىتان خانلىقى، جۇرجىت خانلىقى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئات، دورا - دەرمان، رەخت (پاختا يىپتىن توقۇلغان) قاتارلىق ماللىرى، جۇڭگونىڭ يىپەك ماللىرى ۋە مىس پۇللىرىغا ئالماشتۇرۇلاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى شەرقىي قىتانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا كۆپرەك جەڭ ئاتلىرىغا ئېھتىياجلىق ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى جەڭ ئاتلىرىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن سېتىۋالغاندىن تاشقىرى، قاراخانىيلاردىن (خوتەن ئارقىلىق)مۇ سېتىۋالاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 1085 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلاردىن 1 مىليون 200 مىڭ سەر كۈمۈش قىممىتىگە باراۋەر كېلىدىغان پۇلغا ئات سېتىۋالغانىدى.

تۇرمۇش باياشاتلىقى

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى ناھايىتى باياشات ئۆتكەن. ئۇزۇق-لىنىشتا، خىلمۇ خىل ئاشلىق. گۆش، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، ئۈزۈم شارابلىرى مول بولغان. باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەملىكەت ئىچىدە كەمبەغەللەر يوق دېگۈدەك ئىدى. ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغان ئەھۋاللار ئاز ئۇچرايتتى. تۇرمۇشنىڭ باياشاتلىقى، داۋالاش ئىشلىرىنىڭ ياخشى يولغا قويۇلغانلىقتىن كىشىلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن.

كىشىلەر يېمەك - ئىچمەكتە باياشات، غەمسىز ياشىغاندىن تاشقىرى، ناھايىتى ئېسىل كىيىم - كېچەكلەرنى كىيەتتى.

«غەربىي يۇرت توغرىسىدا ئۇمۇمىي بايان» ناملىق ئەسەرنىڭ 1 - جىلدىدا مۇنداق يېزىلغان: «كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ھەممىسى يۇمىلاق ياقىلىق، تار يەڭلىك بولۇپ، ئەرلەرنىڭ ئېتىكى سولغا، ئاياللارنىڭ ئېتىكى ئالدىغا ئېچىلىدۇ. ئىچ كۆڭلەك ۋە ئىشتاننى يېپىپ تۇرىدىغان كەمزۇل كىيىشىدۇ. ئاياللار بېشىغا قىش - يازدا دېگۈدەك ئالدىغا ئۆكە قادالغان، بېزەلگەن تۇماق كىيىدۇ. ئەرلەر بولسا قىشتا تۇماق، يازدا كىمخاب دوپپا ياكى كىگىز قالپاق كىيىدۇ. قالپاقلارنىڭ ئۈستى يېشىل تاۋارتاشلىق بولىدۇ. بۇنداق قالپاقلارنىڭ ئېگىزلىكى بەش - ئالتە سۇڭ بولۇپ، قالپاقلارنىڭ چېكىلىكىگە قادالغان ئۆكە (يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرى)لەرنىڭ ئۇزۇنلۇقىمۇ بەش - ئالتە سۇڭ كېلىدۇ. ئەرلەر قالپىقىنىڭ ئۆكەسى تىك - تۈز بولۇپ، ئاياللارنىڭ تۇمىقىغا قادالغان ئۆكە ئارقىغا ئېگىلىپ تۇرىدۇ. ئاياللارنىڭ تۇماقلىرى ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان چېكە گۈللەر بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ئاجايىپ چىرايلىق كېلىدۇ. روھانىيلارنىڭ دوپپىسى يۇمىلاق جىيەكلىك بولۇپ، ئاق رەختتىن تىكىلىدۇ... پۇتىغا كالا، قوي تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن ئۆتۈك كىيىشىدۇ.»

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانلىرى، بەگلىرى كىمخاب، تەتىللا، دۇۋاخا، رەڭگى كۆك، قىزىل يىپەك تاۋارلاردىن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىپ، ئالتۇن تاج تاقايتتى.

يىگىرمە بەشىنچى باب ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

بىناكارلىق

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىدە ئاۋات، ئاجايىپ چىرايلىق شەھەرلەر، ئوردىلار، قورغانلار، ئىبادەتخانىلار، ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

مىلادىنىڭ 981 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋاڭ يەنىدى: «شەھەرلىرىدە باغچىلار، ئېگىز چوڭ مۇنارلار، ئارامگاھلار كۆپ» دەپ يازغان بولسا، مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇ شەھەرلەرنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر: سۇلمى، بۇنى زۇلقەرنەيىن سالدۇرغان، قۇچۇ، جانبالىق، بەشبالىق، يېڭىبالىق.»[34]

مەھمۇت قەشقەرى، XI ئەسىردە بەرگەن مەلۇماتىدا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنىدا ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار» دېگەن.

مەھمۇت قەشقەرى «سۇلمى» شەھىرىنى زۇلقەرنەيىننىڭ سالدۇر-
غانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ رىۋايەت بولسا كېرەك. چۈنكى
ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن مىلادىيىدىن 330 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا
ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرى-
غا كەلگەن ئەمەس. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، سۇلمى شەھىرى-
نىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىق
شەھىرىنىڭ قاچان بىنا بولغانلىقى، قاچاندىن تارتىپ
«بەشبالىق» دەپ ئاتالغانلىقى، شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ
كۆلىمىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىر نەرسە
دېيىش قىيىن، لېكىن يازما تارىخي مەلۇماتلار ۋە ئارخېئو-
لوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلار
بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، بەشبالىقنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى-
نىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنلا باشلانغانلىقى (ھون دەۋرىدە)، بولۇپ-
مۇ بەشبالىقنىڭ كۆك تۈركلەر قاغانلىقى ۋە ئۇيغۇر - ئورخۇن
قاغانلىقى دەۋرىدە خېلى چوڭ كۆلەمدە ئىكەنلىكى مەلۇم.
بەشبالىق ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا پايتەخت بولغاندا، شە-
ھەر تاشقىرىقى ۋە ئىچكىرىكى شەھەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى،
شەھەر سېپىلىنىڭ ھازىرقى خارابىسىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا،
شەھەر سېپىلى ئۇلىنىڭ توغرىسى سەككىز مېتر، ئېگىز-
لىكى ئون مېتر ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. مىلادىنىڭ 732 - يىلى
كۆل تېكىن خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشتا بەشبا-
لىق تىلغا ئېلىنغان، شۇ پاكىتقا قارىغاندا، بەشبالىقنىڭ
بەش شەھەردىن تەركىب تاپقانلىقى ئېنىق، بەشبالىقنىڭ

ئىچكىرىكى شەھىرى خانلار، بەگلەر تۇرىدىغان بىنالارنى ئاساس قىلغان خان شەھىرى ئىدى، مانا شۇ خان شەھىرىدە ئىدىقۇتلار تۇرىدىغان خان ئوردىسى بار ئىدى. شەھەرنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان خارابىسىگە قاراپ ھۆكۈم قىلـ غاندا، خان شەھىرى سېپىلىنىڭ ئەتراپىدا كىچىك كۆلگە ئوخشىشىدىغان، توغرىسى 18 مېتر، چوڭقۇرلۇقى ئۈچ مېتر كېـ لىدىغان خەندەك بولغان.

ئورنى ھازىرقى جىمسار ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغان بەشبالىق شەھىرى مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا تارىخىي يىلنامىلەردە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ (ئۇ چاغلاردا باشقا نام بىلەن ئاتالغان) شەھەر قۇرۇلۇشىدا، پىششىق خىش، گۈللۈك خىشلار ئىشلىتىلگەن، شەھەر سېپىلى قاگىدىلىپ، توپا بىلەن قوپۇرۇلغان.

بەشبالىقنىڭ جايلاشقان ئورنى يېقىندىن قەدىمكى چاغدا، خەلقئارا قاتناش ۋە ھەربىي ستراتېگىيە جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. بەشبالىق قەدىمكى چاغدا غەربتىن شەرققە، شەرقتىن غەربكە، شىمالدىن جەنۇبقا، جەـ نۇبتىن شىمالغا ئۆتىدىغان ئۆمۈچۈكنىڭ تورىدەك بىر ـ بىـ رىگە تۇتىشىپ كەتكەن يوللارنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈگۈنى ئىدى. شۇنىڭدەك شەرقىي ئاسىيادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر بىر ـ بىرىگە قارشى ئورۇش ھەرىكەتلىرىنى يۈرگۈزۈشتە چوقۇم تالىشىـ دىغان ستراتېگىيىلىك جاي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى چاغدا، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى، تۈركلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى، ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەر بەشبالىق ئۈچۈن

ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلغان سان ـ ساناقسىز، قانلىق ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

جۇڭگو مىلادىنىڭ 751 ـ يىلى ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى تالاس دەرياسى بويىدا، ئەرەبلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، مىلادىنىڭ 758 ـ يىللىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن توپىلاڭلار (ئۆڭلۈك ـ سۆيگۆم توپىلىڭى)جۇڭگودىكى تاڭ سۇلالىسىنى ھالسىرىتىپ قويدى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي تەسىرى ئاياغلىشىپ، ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى كۈچەيدى. تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلاپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 760 ـ يىللىرى گەنسۇنى بېسىۋالدى. گەنسۇنىڭ قولدىن كېتىشى جۇڭگونىڭ غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان يولىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇ سەۋەبكە كۆرە، جۇڭگو «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتىلىدىغان يول ئارقىلىقلا، غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان بولدى. شۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقى تىبەت خانلىقىغا قارشى ئىتتىپاقداش ئىدى. جۇڭگونىڭ ئەلچىلىرى، سودىگەرلىرى چاڭئەندىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ ئۇيغۇر ـ ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا باراتتى، ئاندىن كېيىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئالتاي تاغلىرىدىن ھالقىپ بەشبالىققا كېلەتتى. بەشبالىقتىن غەربكە ياكى جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تارىم ۋادىسى ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە باراتتى. مانا شۇ خەلقئارا يول

شۇ چاغدا «ئۇيغۇرلار يولى» دەپ ئاتالغانىدى. «ئۇيغۇرلار يولى» ئۆتىدىغان ئاساسىي رايونلار (موڭغۇلىيە، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، تارىم ۋادىسى، پەرغانە) ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئىدى.

ئۇيغۇرلار شەرقتىن غەربكە بارىدىغان خەلقئارا سودا يوللىرىنىڭ ئىگىدارچىلىق هوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، شەرقىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر بىلەن (ئاساسەن جۇڭگو بىلەن) غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ھالدا داۋام قىلىشىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن ھېسابسىز قان تۆكتى.

ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار خەلقئارا قاتناش يولىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بەشبالىق، ئۆچۈن، تىبەت خانلىقى بىلەن بىرنەچچە قېتىم قانلىق ئۇرۇش قىلدى. بۇنداق ئۇرۇشلار ئاخىرقى ھېسابتا ئۇيغۇرلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلىشىپ، تىبەت خانلىقىنىڭ بەشبالىقنى تارتىۋېلىش مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى بەشبالىقنى پايتەخت قىلغانىدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە بەشبالىق كېڭەيتىلىپ، تېخىمۇ چوڭ شەھەرگە ئايلاندى. شۇ دەۋردە، بەشبالىق سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە ئايلانغانىدى. «ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئوينىغان رولى» تېزىسىدىكى بايانى: XIII ئەسىردە چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىدا، ناھايىتى مۇھىم (سىياسىي، ھەربىي) ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن ئۇي-

غۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ بەشبالىقلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق. مانا شۇ پاكىتنىڭ ئۆزىلا بەشبالىقنىڭ ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈكى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. XIII، XIV ئەسىرلەردە بەشبالىقتا يېتىشكەن سىياسەتچىلەر، ھەربىي ئالىملارنىڭ كۆپچىلىكى شۇ شەھەردە ناھايىتى بىلىملىك ئالىملارنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەن.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە، خەلقنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئولتۇراق ھايات كەچۈرگەن، ئىقتىساد گۈللەپ ياشنىغان. شۇڭلاشقا، بىناكارلىق ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. خانلار، بەگلەر، ناھايىتى ئازادە، ھەشەمەتلىك ئۆردا ـ سارايلاردا ياشىغان بولسا، خەلقلەر ئىچىدىكى ھالىقلارمۇ ئىككى قەۋەتلىك، ئاستى گۈللۈك، تاختايلىق، روجەكلىك، ھويلىسى گۈل ۋە دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان ئۆيلەردە ياشىغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ قىشلىق پايتەختى ھېسابلانغان قاراقۇچۇ شەھىرىنىڭ قىش پەسلىدىكى ھاۋاسىنىڭ ئۇنچىۋالا سوغۇق بولماسلىقى ئۇنىڭ خانلارنىڭ قىشلايدىغان شەھىرى بولۇشىغا سەۋەب بولغان. قاراقۇچۇ شەھىرى — ئىقتىسادىي ۋە دىنىي مەركەز ئىدى.

ئەدەبىيات

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە تۇرپان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن

بىرىگە ئايلانغان. خانلىق تېررىتورىيىسى غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدىكى خەلقئارا قاتناشنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرى ئۆتىدىغان رايون بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇرپان ۋە باشقا شەھەرلەر يۇنان، پارس، ھىندى، خەنزۇ تىبەت مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، شۇ سەۋەبتىن، مەزمۇنى مول، شەكلى بەكمۇ گۈزەل، ئۆزگىچە بولغان يۈكسەك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن. ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتى قەدىمكى شامان، بۇددا، مانى، قىسمەن خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان دۇنياۋى مەدەنىيەت ئىدى. بولۇپمۇ بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق قوللانغان دەۋرىدىن ھېسابلاشقا توغرا كەلسە بۇ دەۋر مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇن يېزىق قوللانغانىدى. ئەپسۇسكى ھېلىغىچە تېپىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى V ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ بۇنىڭدىن بۇرۇن قەلەمگە ئېلىنغانلىرىدىن دېرەك بولمايۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات توغرىسىدا گەپ ئاچقاندا، كۆز ئالدىمىزغا «مۇقەددەس قەبرە» (مانى دۇئاسى)، «چىستانى ئىلىك بەگ» «ئىرىق پۈتۈك» (پالنامە)، «مانى شېئىرلىرى»، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇق»، «ئىككى تېكىن ھېكايىسى» قاتارلىق ئىجادىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر كېلىدۇ.

غەربىي ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بۇرۇنلا بۇددا دىنىغا ئې

تىقاد قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، IV ياكى V ئەسىردە قىسمەن ھالدا مانى دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلىنغاندى. 180 قۇرلۇق «مۇقەددەس قەبرە» ناملىق مانى دۇئاسىنىڭ V ئەسىرىدە بوتورمىش تارقان تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. بۇددا دىنى مىلادىنىڭ IV ئەسىرىدە غەربىي ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئاساسىي دىنغا ئايلاندى. شۇ چاغدا بۇددا دىنى خوتەن، قەشقەر، كۇچار خانلىقلىرىدا دۆلەت دىنى بولغان بولسا، V ئەسىرگە كەلگەندە تۇرپان رايونىدىمۇ ئاساسىي دىن بولۇپ قالغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان رايونلىرىدىمۇ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بار ئىدى. دەل شۇ چاغدا، شەرقىي ئۇيغۇرلار شامان دىنىدا ئىدى. شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىنىڭ قاغانى بوگۈخاننىڭ ۋاقتىدا مىلادىنىڭ 762 - يىلى شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

تۇرپاندىن تېپىلغان «چىستانى ئىلىك بەگ» قىسسەسى مىلادىنىڭ V ئەسىرىدە ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان. بۇ قىسسە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ، V ئەسىردىلا قەلەمگە ئېلىنغان. «چىستانى ئىلىك بەگ» قىسسەسىدىكى قەھرىمان چىستانى ئىلىك بەگ، ئۆز خەلقىنى بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، خەلق ئارىسىغا قورقۇنچلۇق ۋابا كېسىلىنى تارقىتىۋاتقان بەكمۇ ياۋۇز جىنلارغا قارشى جەڭ قىلىپ، ئۇلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ. بۇ قىسسە ئۇيغۇر ئەپسانىسىنىڭ ئۈلگىسى

بولۇپ، ئوخشىتىش، سۈپەتلەش، كۆپتۈرۈش قاتارلىق بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى قوللىنىلغان.

VIII ئەسىردە، ئۇيغۇر - ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرىق پۈتۈك»نى ئاۋرام ستەيىن داشتادىكى بۇددا مىڭ ئۆيلىرىنىڭ بىرىدىن تاپقان. «ئىرىق پۈتۈك» 104 بەتلىك بولۇپ، يۈزدىن ئارتۇق چۈش ۋە تەبىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئىرىق پۈتۈك» نىڭ لىكوك تەرىپىدىن تۇرپان تۇيۇقتىن تېپىلغان باشقا بىر نۇسخىسىمۇ بار.

«ئىرىق پۈتۈك» ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي ھالەتلىرىدىن بىرى بولغان چۈشكە ئىشىنىش، چۈشكە تەبىر بېرىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئىرىق پۈتۈك»دە بەزى چۈشلەر ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى دەپ قارالسا، بەزى چۈشلەر يامانلىقنىڭ ئالامىتى دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن: كىشىلەر چۈشىدە قۇش بولۇپ ئۇچسا، ئوقيا ئاتسا، تاڭ ئاتقانلىقىنى كۆرسە، بۇ ياخشىلىقنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر كىشىلەر چۈشىدە؛ بىرەر جايغا ئوت كەتكەنلىكىنى، قۇشلارنىڭ تۇزاققا چۈشكەنلىكىنى كۆرسە، بۇ چوقۇم يامانلىقنىڭ ئالامىتى، دەپ قارىلىدۇ.

«ئىرىق پۈتۈك» دە بايان قىلىنغان چۈشلەردىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئالامەتلىرىنىڭ خېلى كۆپى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆز تەسىرىنى يوقاتقان ئەمەس.

مىلادىنىڭ VIII ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر - ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرىق پۈتۈك» نى ئى. ۋ. ستىلوۋا ئەدەبىي ئەسەر سۈپىتىدە قاراپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى ئادەم ۋە ھايۋانلار تۇرمۇشى، ئەپسانە ۋە چۆچەك ۋەقەلىرى، تە—

مەت تەسۋىرى، ماقال - تەمسىللەردىن ئىبارەت تۆت بۆلەككە ئايرىغان.»㉟

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە، خېلى كۆپ شائىرلار، ئەدەبىي تەرجىمانلار مەيدانغا كەلگەن. شۇ دەۋردە ئۆتكەن شائىر ۋە تەرجىمانلاردىن ئىسمى ۋە ئەسەرلىرى بىزگە مەلۇم بولغانلاردىن بىرنەچچىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

«ئۇلاردىن ئاپرىنچۇر تېكىن (IX ئەسىردە ياشىغان)، كۆل تارقان، سىنقۇ سەلى تۇتۇڭ، كەلىمە كەيشى، فراتياشىرى، كى - كى، ئاسىغ تۇتۇڭ، چىسۇيا تۇتۇڭ ئوخشاش ئەدىبلەر ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانىدا ئىجادىي ئىش بىلەن شۇغۇللانغان.»㊱

ئۇلار ئىچىدىن IX ئەسىردە ئۆتكەن مانىخېيست شائىر ئاپرىنچۇر تېكىننىڭ تۇرپاندىن ئىككى پارچە شېئىرى تېپىلغان. شېئىرنىڭ بىرى مانىي تەڭرىسىگە بېغىشلانغان «مەدھىيە» بولۇپ، تۆتلىك بىلەن يېزىلغان ئۈچ تاقماقتىن ئىبارەت. «مەدھىيە» نىڭ ئۈچىنچى تاقماقنىڭ ئەسلى نۇسخىسى بىلەن هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان يەشمىسىنى كۆزدىن كەچۈرەيلى:

ئەسلى نۇسخىسى:

كۈن تەڭرى يارۇقى تەگ كۆكۈزلۈگۈم بىلگەم،
كۈن تەڭرى يارۇقىن تەگ كۆكۈزلۈگۈم بىلگەم.
كورتلە تۇزۇن تەڭرىم كۆلۈگۈم كۆزۈنچۈم،
كورتلە تۇزۇن تەڭرىم، يورقانىم بولۇنچسىزۇم.

يەشىمىسى:

كۆڭلى كۈن تەگرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم،
كۆڭلى كۈن تەگرىسىنىڭ نۇرىدەك دانىشمىنىم.
گۈزەل پەزىلەتلىك، شۆھرەتلىك، قوغدىغۇچى تەگرىم،
گۈزەل پەزىلەتلىك، تەگداشسىز بۇرھانىم تەگرىم.

شېئىرنىڭ يەنە بىرى، ئىشقى مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان لىرىك ھېسسىياتقا تولغان ئالتىلىك شەكلىدىكى بىر تاقماقتىن ئىبارەت.

ئەسلى نۇسخىسى:

يارۇق تەگرىلەر يارلىقازۇن،
ياۋاشىم بىرلە
يافشيان ئادرىل مالىم
كۆچلۈك پەرىشتەلەر كۈچ بىرزۇن
كۆزى قارام بىرلە
كۈلۈشۈگىن ئولۇرالىم.

يەشىمىسى:

يورۇق تەگرىلەر يار بولغاي،
يوگەچىم بىلەن
يېپىشقانچە ئايرىلمايلى،

كۆچلۈك پەرىشتىلەر كۈچ بەرسۇن،
قارا كۆزلۈكۈم بىلەن
كۆلۈشۈپ ئولتۇرايلى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شائىرلاردىن ئاپرىنچور تېكىندىن باشقىسى دېگۇدەك بۇددىست شائىرلار ئىدى. چىسۇيا تۇتۇڭ، پراتياشىرى، كى - كى، ئاسىخ تۇتۇڭلار بۇددىست شائىرلار ئىدى. پراتياشىرىنىڭ «ھېكمەت پەزىلىتى» ناملىق 293 قۇردىن ئىبارەت شېئىرىي ئەسىرى بار. شائىر كى - كىنىڭ 260 قۇردىن ئىبارەت توققۇز پارچە شېئىرى بار.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ساپلىقىنى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەپەككۇر قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى كۆرىمىز.

«ئوغۇزنامە»نىڭ XIII ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىمۇ تۇرپاندىن تېپىلغان.

«ئوغۇزنامە» ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن بولسىمۇ، XI ئەسىردە قاراخانىلارنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن قەشقەردە ياكى سەمەرقەندتە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن قەلەمگە ئېلىنغان. «ئوغۇزنامە»نىڭ XIII ئەسىردە تۇرپاندا قەلەمگە ئېلىنىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغىنى قاراخانىلار دەۋرىدە (XI ئەسىردە) قەلەمگە ئېلىنىپ ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، قاراخانىلار دەۋرىدە يېزىلغان مەشھۇر ئە-

سەرلەرنىڭ تىزىملىكىدە «ئوغۇزنامە»نىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالساقلا، مەسىلە ئايدىڭلىشىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە، «پەن ۋە ئەدەبىيات بەكمۇ تەرەققىي قىلغانىدى، چوڭ تارىخىي ئەسەرلەر، مەسىلەن، گاردىزىنىڭ ‹زەينۇل ئاخبار› (گۈزەل خەۋەرلەر) ناملىق ئەسىرى. بەيھاقىنىڭ 30 توملۇق تارىخىي كىتابى، مەجدىدىن ئەدناننىڭ ‹تارىخىي مۈلكى تۈركىستان› (‹تۈركىستان تارىخى›) ئەسىرى پەيدا بولدى. مۇھەممەت نارشاھىنىڭ كىتابى تەرجىمە قىلىندى. دىداكتىك ئەسەرلەردىن: نىزامۇلمۇلكىنىڭ ‹سىياسەتنامە›سى (‹دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدىكى كىتاب›)، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ‹قۇتادغۇبىلىك› ناملىق ئەسىرى، زاماخشارنىڭ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلىرى. ‹ئوغۇزنامە› ۋە باشقىلار يېزىلدى.»[37] يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەر XI ۋە XII ئەسىردە يېزىلغان. دېمەك «ئوغۇزنامە»نى قاراخانىلار دەۋرىدە، قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە يارالغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ يادىكارلىقلار قاتارىغىمۇ كىرگۈزۈش كېرەك.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ بىر قىسمىنى بۇددا رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈپ قايتىدىن يېزىلغان ياكى تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى «ئالتۇن ياروغ»دۇر.

«ئالتۇن ياروغ»نى X ئەسىردە بەشبالىقلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە ئاتاقلىق ئەدەبىي تەرجىمان سىنقوسەلى تۇتۇڭ خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان.

«ئالتۇن ياروغ»نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان ئەڭ مۇ-

كەممەل نۇسخىسىنى رۇس ئالىمى مالوۋ 1909 - يىلى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۇەن ۋىلايىتىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ياشايدىغان ۋاڭشىگو يېزىسىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تاپقان. «ئالتۇن ياروغ» 1915 — 1917 - يىللىرى رادلوۋ ۋە مالوۋلار تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ خەلقئاراغا تونۇشتۇرۇلغان. «ئالتۇن ياروغ»نىڭ داشاتا ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىلىرى ۋە ھىند — سانسكرىتچە، تىبەتچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە نۇسخىلىرى بېرلىندا، لېنىنگرادتا ساقلانماقتا.

«ئالتۇن ياروغ» 730 بەتلىك چوڭ ھەجىمدىكى ئەسەر. ئۇنىڭدا بۇددا رىۋايەتلىرى، ھېكايىلىرى سۆزلەنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى خېلى كۈچلۈك بولغان.

سىنقو سەلى تۇتۇڭ VII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر بۇددىست ۋە ئاتاقلىق تەرجىمان. «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمەھالى»نى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەركىن، بەكمۇ راۋان تەرجىمە قىلغان.

سەنئەت

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىق دەۋرىدە يالغۇز ئەدەبىياتلا تەرەققىي قىلىپ قالماستىن، ئىران (مانى دىنى ئارقىلىق)، يۇنان (ھىندىلارنىڭ بۇددا مۇھىتى ئارقىلىق) ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە (ئوخشىمىغان دەرى-

جىدە) مەيدانىغا كەلگەن رەسساملىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتىـ
راشلىقتا ئوخشاش ئۇيغۇر بۇددا سەنئىتىمۇ تەرەققىي قىلدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى تېررىتورىيىسىدە بىنا قىلىنـ
غان مىڭئۆيلەرنىڭ تام رەسىملىرى، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىـ
دىكى ھەيكەللەر (بۇتلار) ئۇيغۇر ئىدىقۇت مەدەنىيىتىنىڭ ئىـ
ران، يۇنان، ھىندى، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىـ
گە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدە ئاساسىي ھۆكۈمران
دىن بۇددا دىنى بولۇپ، مانىي، ناستورىيان دىنلىرى ئۇنچىـ
ۋالا چوڭ تەسىرگە ئىگە ئەمەس ئىدى. 840 ـ يىللىرى غەربـ
كە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار مانىي دىنىدا بولسىمۇ، ئۇزۇن
ئۆتمەي غەربىي ئۇيغۇرلاردا ئاساسىي دىن ھېسابلانغان بۇددا
دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. تۇرپاندىكى مانىي ئىبادەتخانىلىرى
840 ـ يىللىرى كۆچۈپ كەلگەن شەرقىي ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن
بىنا قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئازغىنا قىسمى XIII ئەسىردە
خرىستىئان دىنىنىڭ ناستورىيان مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان.

ئىزاھلار:

① مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 38 - بەت.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى» III توم، 495 - بەت.

③ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە 203 - جىلد «ۋاڭ يەندى» ۋە «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى».

④ سۇ يىشىنيې: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرى توغرىسىدا قىسسە» خەنزۇچە 2 - قىسىم، 91 - بەت.

⑤ سۇ يىشىنيې «جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرى توغرىسىدا قىسسە» 2 - قىسىم 92 - بەت.

⑥ «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» (使高昌记)

⑦ «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى»

⑧ گو جىچىن: «ۋاڭ يەندى» ۋە «ئىدىقۇتقا بارغان ئەلچىنىڭ خاتىرىسى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 - يىل 4 - سان، ئۇيغۇرچە، 143 - بەت).

⑨ ئو. كارايېۋ: «قاراخانىيلار قاغانلىقىنىڭ تارىخى» رۇسچە، 167 - بەت.

⑩ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 307 - بەتتىن 308 - بەتلەرگىچە قاراڭ.

⑪ رېنې گرۇسسې: (فرانسۇز تارىخچىسى) —— «بوز - قىر ئىمپېراتورلۇقى» 224 - بەت.

⑫ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 308 - بەت.

⑬ موللا ميرسالىخ قەشقەرى: «چىڭگىزنامە» ئۇيغۇرچە 24 - ، 25 - بەتلەر.

⑭ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى» ئۇيغۇرچە 97 - بەت.

⑮ رېنې گرۇسسې: «بوز - قىر ئىمپېراتورلۇقى» 213 - بەت.

⑯ «ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 310 - بەت.

⑰ موللا ميرسالىخ قەشقەرى: «چىڭگىزنامە» ئۇيغۇرچە 36 بەت.

⑱ رېنې گرۇسسې: «بوز - قىر ئىمپېراتورلۇقى»، 242 - بەت.

⑲ «بوز - قىر ئىمپېراتورلۇقى» 259 - بەت.

⑳ «بوز - قىر ئىمپېراتورلۇقى» 266 - بەت.

㉑ «موغۇل تارىخىدا ئۇيغۇرچە ئارىتېكىن ھەققىدە قىسسە».

㉒ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىل 1 - سانى، ئۇيغۇرچە 109 - ، 111 - بەتلەر.

㉓ چىن شۇشېڭ: «جۇڭگو تارىخى ھېكايىلىرى» خەنزۇچە 1 - بەت.
㉔ ليۇ ۋېيجۇن: «ئەرەبىي دىيار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 1 - كىتاب، 122 - بەت.
㉕ «ئەرەبىي دىيار ھەققىدە قىسسە» 124 - بەت.
㉖ «ئەرەبىي دىيار ھەققىدە قىسسە» 122 - بەت.
㉗ ئۇياڭ شيۇ: «بەش سۇلالە تارىخى» 74 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
㉘ توقتو: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە».
㉙ توقتو: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە».
㉚ ئۇياڭ شيۇ: «يېڭى بەش سۇلالە تارىخى» خەنزۇچە «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە».
㉛ توقتو: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە» 237 - بەت.
㉜ توقتو: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» «ئىدىقۇت ھەققىدە قىسسە».
㉝ «ئەرەبىي دىيار ھەققىدە ئومۇمىي بايان» خەنزۇچە 1 - جىلد 9 - بەت.
㉞ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 152 - بەت
㉟ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئۇيغۇرچە، قازاقىستان س س ر «نائۇكا» نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى 11 - بەت.
㊱ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 9 - بەت.
㊲ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» I توم، ئۆزبېكچە 293 - بەت.

نەسەبنامە

ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

ئىسمى:	سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى:
1. پان تېكىن	866 — 850
2. بوكو تېكىن	871 — 866
3. ئىردىمىنخان	948 — 940
4. ئارسلانخان	985 — 948
5. بىلگە تېكىن	؟ — 1126
6. ئىسەن تۆمۈر	؟ — ؟!
(بۇ بائۇرچۇق ئارت تېكىننىڭ ئاتىسى)	
7. بائۇرچۇق ئارت تېكىن	1235 — 1208
8. قۇسمايىن	1245 — 1235
9. سالۇن تېكىن	1255 — 1246
10. ئوغرۇنج تېكىن	1265 — 1255
11. ماموراق تېكىن	1266 — 1265
12. قوجىغار تېكىن	1276 — 1266

13. نولىن تېكىن	1276 — 1318
14. تۆمۈر بۇقا	1318 — 1327
15. سەڭگى تېكىن	1327 — 1331
16. تايپان	1331 — 1335

ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ قاغانلىرى

ئىسمى:	سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى:
1. چىڭگىزخان	1206 — 1227
2. ئوكتايخان	1229 — 1241
3. گۈيۈكخان	1246 — 1248
4. موڭكىخان	1251 — 1259

موڭغۇل بەگلەرىدىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرىغا ياتلىق بولغان قىزلار

	قىزنىڭ ئىسمى	كىمنىڭ قىزى	كىمگە ياتلىق بولغان	قاچان
1 .	ئال ئالتۇن	چىڭگىزخان	بائۇرچۇق تېكىنگە	ئال ئالتۇن ياتلىق بولۇشتىن بۇرۇن 1210 - يىلى ۋاپات بولغان
2 .	باباقار	كۈيۈكخان	قوچقار تېكىنگە	1270 - يىلى
3 .	بۇرقان	ئوكتاي خاننىڭ نەۋرىسى	نولىن تېكىنگە	1275 - يىلى
4 .	باباچا	ئوكتاي خاننىڭ نەۋرىسى	نولىن تېكىنگە	1310 - يىلى
5 .	ئۇراچىن	ئانانادار	نولىن تېكىنگە	1310 - يىلى
6 .	تۇرچىمان	موڭغۇل خانزادىسىنىڭ	تۆمۈر بوقاغا	1307 - يىلى

IV بۆلۈم

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى

(مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1035 - يىلىغىچە
هۆكۈم سۈرگەن)

يىگىرمە ئالتىنچى باب ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تەشكىل تېپىشى

شەرقىي ئاسىيادىكى تىبەت خانلىقى VIII ئەسىردە ئەڭ قۇدرەتلىك باسقۇچقا كىردى.

مىلادىنىڭ 630 - يىلى تىبەت قەبىلىلىرى ئىچىدىن سۇڭزەن گانپۇ ئاتلىق بىر قەھرىمان چىقتى. ئۇ مىلادىنىڭ 630 - يىلى هازىرقى تىبەت، كۆكنۇرنىڭ ئېگىز

قىرلىرىدا ياشايدىغان تىبەت قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، تىبەت خانلىقىنى قۇردى. سوڭزەن كانپۇ (مىلادىنىڭ 630- يىللىرىدىن 650 - يىلىغىچە خان بولغان) ھەربىي تۈزۈم ۋە قانۇنىي تۈزۈم ئورنىتىپ، تىبەت خانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. خوتەن ئۇيغۇرلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلار قوللانغان يېزىق ئاساسىدا (ئېھتىمال سانسكرىت يېزىقى بولسا كېرەك) يېڭى يېزىق ياراتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قوشنىسى تىبەت خانلىقىدىن قورقۇپ، مىلادىنىڭ 641 - يىلى مەلىكە ۋېنچىڭنى سوڭزەن كانپۇغا ياتلىق قىلدى. مىلادىنىڭ 710 - يىلى بولسا مەلىكە جىڭچىڭنى تىبەت خانى چىلى سۇزەنگە ياتلىق قىلدى.

مىلادىنىڭ VIII ئەسىرىدە، كۈچەيگەن تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار يۈز بەردى. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ تىبەت خانلىقىغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئۈستۈن چىقتى. مىلادىنىڭ 760 - يىللىرىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى تالاس ئۇرۇشىدا (مىلادىنىڭ 751 - يىلى) ۋە ئۆكلۈك ئىسيانىدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ ئاجىزلاپ كەتتى. تىبەت خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تاشقى ۋە ئىچكى جەھەتتىن ئەھۋالىنىڭ يامانلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادىنىڭ 760 - يىللىرى بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دېگۈدەك ھەممە تېررىتورىيىسىنى تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىۋالدى.

مىلادىنىڭ 783 - يىلى تىبەت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇ-

لالىسى ئارىسىدا تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تىبەت خانلىقى تارىم ۋادىسىنى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. باشتا ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولدى، ھەتتا تىبەت خانلىقى بەشبالىقنى ئۇيغۇرلاردىن تارتىۋالدى. لېكىن، مىلادىنىڭ 800 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى بەشبالىقنى تىبەت خانلىقىدىن تارتىۋالدى، ھەتتا، مىلادىنىڭ 808 - يىلى ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنى گەنسۇدىكى لياڭجۇ رايونىدىنمۇ قوغلاپ چىقاردى. مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىگەن تىبەت خانلىرى بەشبالىققا، كۈچاغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مىلادىنىڭ 812 - يىلى ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانى ئاي تەڭرىدىخان تىبەتلىكلەرنى بەشبالىق، كۈچا ئەتراپلىرىدا تارمار قىلىپ، چوڭ غەلىبە قازاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، تىبەتلىكلەر گەنسۇدىكى ھۆكۈمرانلىقنى ئارانلا ساقلاپ قالالايدىغان بولۇپ قالدى.

كىشىلەرگە ئايان بولغاندەك، مىلادىنىڭ 840 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى گەنسۇغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. جۇڭگو تارىخچىلىرى شۇ چاغدا گەنسۇ رايونى تىبەت خانلىقىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار توغرىسىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى تىبەتكە كەتتى» دەپ يازغان.

مىلادىنىڭ 865 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ بوكو تېكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرى ھازىرقى كۆكنۇردىكى شىنىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى لىدو رايو-

نىدا تىبەت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى، تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى شاڭكوڭرىنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ كاللىسىنى ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ گەنسۇدا تىبەتلىكلەرنىڭ تەسىرى تۈگىدى. چۈنكى شۇ مەزگىلدە، تىبەت خانلىقى ئىچكى جەھەتتىن پارچىلىنىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت قوشۇنلىرىنىڭ 865 - يىلى تىبەت قوشۇنلىرى ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى تىبەت خانلىقىنى يىمىرىلىشكە ئەكەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلارنى تىبەتلىكلەرنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇردى.

خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 870 - يىلى گەنجۇ (هازىرقى جاڭيې)نى پايتەخت قىلىپ دۆلەت قۇردى. جۇڭگو تارىخچىلىرى بۇ دۆلەتنى «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دۆلىتى» دەپ يېزىشقان. بىز بۇ دۆلەتنى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، شۇ نام بىلەن ئاتىدۇق. مۇستەقىل ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى (مىلادىنىڭ 870 - يىلىدىن مىلادىنىڭ 1035 - يىلىغىچە 160 يىل ھۆكۈم سۈرگەن)نىڭ تېررىتورىيىسىگە، هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇڭخۇاڭ، جاڭيې، ۋۇۋېي، ئەنشى، جيۇچۇەن، لەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپلىرى ۋە هازىرقى نىڭشيادىكى ئىرسىن ۋادىسى قاتارلىق رايونلار كىرگەن. 841 - يىلى خېشى كارىدورىغا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار قەبىلىسىدىن بولغان بۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنلا (مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلاردىن تارتىپ) خېشى كارىدورىدا ئۇيغۇرلار ياشىغانىدى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ كۈچىيىشى

مىلادىنىڭ 907 - يىلى تەخمىنەن 300 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىنىڭ 618 - يىلىدىن 907 يىلىغىچە) تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگودا «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت» دەپ ئاتالغان پارچىلىنىش دەۋرى باشلاندى. مانا شۇ دەۋردە (مىلادىنىڭ 907 - يىلىدىن 979 - يىلىغىچە) جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدا كېيىنكى لياڭ (مىلادىنىڭ 907 - يىلىدىن 923 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، كېيىنكى تاڭ (923 — 936)، كېيىنكى جىن (936 — 946)، كېيىنكى خەن (947 — 950)، كېيىنكى جۇ (951 - 960) قاتارلىق بەش سۇلالە پەيدا بولدى. دەل شۇ مەزگىلدە، جۇڭگونىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن سەنشى رايونىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ۋۇ بەگلىكى (مىلادىنىڭ 902 - يىلىدىن 937 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، جەنۇبىي تاڭ (937 — 975)، ۋۇيۆ (907 — 978)، چۇ بەگلىكى (907 — 951)، مىن بەگلىكى (945 — 709)، جەنۇبىي خەن (971 — 917)، ئالدىنقى شۇ بەگلىكى (925 — 903)، كېيىنكى شۇ بەگلىكى (965 — 933)، نەنپىڭ بەگلىكى (924 —

963)، شىمالىي خەن (951 — 979) قاتارلىق ئۇن بەگلىكمۇ
پەيدا بولدى. جۇڭگو تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى « بەش
سۇلالە، ئۇن دۆلەت دەۋرى» دەپ ئاتىدى.

«بەش سۇلالە، ئۇن دۆلەت دەۋرى»دە جۇڭگونىڭ پارچىـ
لىنىپ كېتىشى كۈچلۈك، بىرلەشكەن دۆلەتنىڭ يوقلۇقى ئۇيـ
غۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ كۈچىيىشىگە ياخشى ئىمكانىيەت ياـ
راتتى. بولۇپمۇ «بەش سۇلالە دەۋرى» دىكى بەگلىكلەر بىـ
لەن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت
تەڭلىك ئاساسىدا بولغانىدى. بۇنىڭ بۇنداق بولۇشى«بەش
سۇلالە دەۋرى» دىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەربىي كۈچ جەھەتتىن
ئاجىزلىقى، ئۆمرىنىڭ قىسقىلىقى، بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ،
بىرىنى - بىرى يوقۇتۇپ كېتىشى، چېگرىلىرىنىڭ تۇراقسىزلىـ
قى سەۋەبىدىن بولغان.

مىلادىنىڭ 960 - يىلى سۇڭ سۇلالىسى جۇڭگونى ئاساـ
سەن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى
بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ، دوستانە، باـ
راۋەرلىك ئاساسىدا بولدى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ كەڭسۇدىـ
كى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن
كۈرەش ئېلىپ باردى.

تاڭ سۇلالىسىدىن مىلادى 872 - يىلىغىچە داشاتادا
ۋالىي بولۇپ تۇرغان جاڭ پېيچاۋنىڭ ۋارىسلىرىدىن
جاڭ چىڭفېن مىلادىنىڭ 905 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەـ
مەلىيىتىدە مەۋجۇت بولماي قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مۇستـ
تەقىل «غەربىي خەن ئالتۇنتاغ بەگلىكى»نىڭ قۇرۇلغانـ

لىقىنى جاكارلىغانىدى. جاڭ چىڭفېن ئۆزىنى «ئاق تونلۇق تەڭرىقۇت» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىدى. لېكىن «غەربىي خەن ئالتۇنتاغ بەگلىكى» ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 906 - يىلى جاڭ چىڭفېنغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ ئۇرۇش مىلادىنىڭ 911 - يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل غەلىبە قىلىشى بىلەن ئاياغلاشتى. جاڭ چىڭفېن ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەن تىبەت خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇيغۇرلار جاڭ چىڭفېننى ئورنىدىن ئېلىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەسلى كېلىپ چىقىشى سوغدىلاردىن بولغان ساۋ يېجىننى تەيىنلىدى.

«بەش سۇلالە، ئون دۆلەت» دەپ ئاتالغان ئۇششاق بەگلىكلەر ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن نورمال مۇناسىۋەت باغلىغانىدى. لېكىن مىلادىنىڭ 911 - يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ جاڭ چىڭفېن ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى، كەيفېڭنى پايتەخت قىلغان «كېيىنكى لياڭ بەگلىكى»گە ياقمىدى. شۇ سەۋەبتىن، مۇناسىۋەت ئانچە ياخشى بولمىدى. «كېيىنكى لياڭ بەگلىكى» جاڭ چىڭفېنغا ھېسداشلىق بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنى مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشقا قۇدرىتى يەتمىدى.

X ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، ساندىبىل (جۇڭگو تارىخچىلىرى گەنجۇ دەپ ئاتىغان)نى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ياغلاقارلاردىن بولغان خاقانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇستەھكەملەندى، كۈچەيدى. تېررىتو-

رىۋىسى كېڭەيدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ چېگـ
رىسى شەرقتە لەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپىغىچە، غەربتە تەڭرى
تاغلىرى (قۇمۇلنىڭ شەرقى)غىچە جەنۇبتا چىلىيەنشەن تاغـ
لىرىغىچە. شىمالدا ھازىرقى نىڭشيادىكى تەڭگۈي قۇملۇقىغىچە
تۇتاشقانىدى. ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى يېزا
ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى
قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن،
غەرب بىلەن جۇڭگو ئارىسىدىكى قاتناش ئالاقىلىرىدە مۇھىم
رول ئوينىدى. ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى جۇڭگودىكى ئۇششاق
بەگلىكلەرگە ھەر دائىم سودا كارۋانلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۆزـ
ئارا سودا ئېلىپ باردى.

شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش كېرەككى، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا
ئەسىرلەردە ئۆتكەن تارىخچىلىرى بۇ سودا كارۋانلىرىنى «ئەلـ
چى»، سودا تاۋارلىرىنى بولسا «ئولپان» دەپ خاتا يېزىشقان،
لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ جۇڭگودىكى بەگـ
لىكلەر بىلەن ھېچقانداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى.
ھەتتا جۇڭگو سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىنىڭ 960 ـ يىـ
لىدىن 1124 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) بىرلىككە كەلگەن
چاغدىمۇ، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى سۇڭ سۇلالىسىگە بېقىندىلىق
مۇناسىۋىتىدە بولغان ئەمەس.

چۈنكى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى
كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ھەربىي كۈچ جەھەتتە ياكى
سىياسىي جەھەتتە بېسىم ئىشلىتىش ئۈچۈن ئەمەلىي ئىمـ
كانىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. شىمالىي سۇڭ

سۇلالىسى باشتا شەرقىي قىتان خانلىقى، ئارقىدىنلا تاڭغۇت خانـ
لىقىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئېغىر ئەھۋالدا قالغان. بۇنداق
ئەھۋالدا، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنى سۈڭ سۇلالىسىگە ئولپان
تۆلىگەن دېيىش قانداق ئەقىلگە سىغىدۇ؟ «بەش سۇلالە، ئون
دۆلەت دەۋرى»دە ئۆتكەن خانلار ئۆز بەگلىكلىرىنىڭ ئاجىز-
لىقلىرىغا قارىماي، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىدا ھۆكۈمران
ئالماشقان چاغدا، يېڭى قاغانغا ھۆرمەت ئۇنۋانى بېرىشـ
نى ئۆزلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى دەپ ھېسابلىغان. بۇ خۇددى
ئاببasi خەلىپىلىكىنىڭ (مىلادىنىڭ 751 - يىلىدىن
1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) خەلىپىلىرىنىڭ قارا-
خانىلار قاغانلىرىغا، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىرىغا، سالجۇقـ
لار ئىمپېراتورلىرىغا، «شەرق ۋە غەربنىڭ پادىشاھىسى»
«دىنىنىڭ ھامىيسى» دېگەندەك ئۇنۋانلارنى بەرگەنلىكىگە ئوخـ
شىشاتتى. قاراخانىلار، غەزنەۋىلەر، سالجۇقىلارنىڭ ھۆكۈمرانـ
لىرىنىڭ ئاببasi خەلىپىلىرىدىن ئۇنۋان ئالغانلىقى ئۇ-
لارنىڭ ئاببasi خەلىپىلىكىگە بېقىنغانلىقىنى بىلدۈرمەيتـ
تى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېڭىدا چوڭقۇر
يىلتىز تارتىپ كەتكەن، ئۆزىنى ھەممىدىن يۇقىرى ھېسابلايـ
دىغان ئەنئەنە ئۇلارنىڭ ئەنە شۇنداق ھېچقانداق ئەمەلىي
ئەھمىيەتكە ئىگە بولمىغان ئۇنۋانلارنى كەڭسۇ ئۇيغۇر قاغانـ
لىرىغا تەقدىم قىلىشىغا سەۋەب بولغان.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار

X، XI ئەسىرلەردە سۇڭ سۇلالىسىگە چېگرىداش بولـغان جايلاردا، دەسلەپ شەرقىي قىتان خانلىقى، تاڭغۇت خانلىقى قۇرۇلدى. كېيىن جۇرجىت خانلىقى قۇرۇلدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانلىقلار ئىچىدىن شەرقىي قىتان خانلىقى بىلەن جۇرجىت خانلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېسىپ كىرىپ «بەش سۇلالە، ئون دۆلەت دەۋرى»دىكى ئاجىز ۋە ئۆمرى قىسقا بەگلىكلەر بىلەن سۇڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۆز تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىشكە ناھايىتى جىددىي ھالدا ئۇرۇنـغان بولسا، تاڭغۇتلار ئاساسەن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ھۇـجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى تارمار قىلىشقا ئۇرۇندى.

تاڭغۇتلار ئەسلىدە تىبەت نەسلىدىكى خەلق بولۇپ، قەدىمـكى چاغلاردا چوغاي تاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتەكلىرىدە ياشايتـتى. ئۇلار ئۇيغۇر - ئورخۇن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان خەلقلەرنىڭ بىرى ئىدى.

تاڭغۇتلار X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا كۈچىيىشكە باشـ

لىدى. ئۇلارنىڭ كۆچىيىشىگە شەرقىي ئاسىيادا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەر سەۋەب بولدى. 840 ـ يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى، مىلادىنىڭ 860 ـ يىللىرى كۈچلۈك تىبەت خانلىقىنىڭ ئاجىزلاپ بۆلۈنۈپ كېتىشى، 907-يىلى تاڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭگودا ئونلىغان ئۇششاق دۆلەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، بولۇپمۇ، سۇڭ سۇلالىسى بىلەن شەرقىي قىتانلار، جۇرجىتلارنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى تاڭغۇت قەبىلىلىرىنىڭ كۈچىيىپ، ئاخىر مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشىغا ئىمكانىيەت ياراتقانىدى.

مىلادىنىڭ XI ئەسىرىنىڭ 30 ـ يىللىرى تاڭغۇت خانى لى يەنخاۋ ئۆزىنى خان، دەپ جاكارلاپ، 196 يىل ھۆكۈم سۈرگەن(1032 — 1227) تاڭغۇت خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى ھازىرقى نىڭشيادىكى يىنچۈەن شەھىرى بولدى.

تاڭغۇت خانلىقى كۈچەيگەن چاغدا. تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى نىڭشيا رايونى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ بىر قىسمى كىرگەنىدى. تاڭغۇت خانلىقى ئاھالىسىنىڭ تەركىبىدە تاڭغۇتلار، ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار، تىبەتلەر بار ئىدى.

تاڭغۇتلار؛ ئۆز قوشنىلىرى (ئۇيغۇرلار، شەرقىي قىتانلار، سۇڭ سۇلالىسى، جۇرجىتلار) بىلەن ئۇزۇن مۇددەت دۈشمەنلىشىپ ئۆتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن زادىلا ئىناق بولالمىدى.

تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ تارىخىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. بىرىنچى باسقۇچ، مىلادىنىڭ 920 ـ يىلىدىن 982 ـ يىلىغىچە بولغان 60 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچ، مىلادىنىڭ 982 ـ يىلىدىن 1042 ـ يىلىغىچە بولغان 50 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز تۆۋەندە ئەنە شۇ ئىككى باسقۇچتا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىمىز:

تاڭغۇتلار، مىلادىنىڭ ئەسىرىنىڭ باشلىرىدا هازىرقى نىڭشيا رايونى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا قوشنا بولغان تېررىتورىيىلەردە كۆچۈپ يۈرەتتى. تاڭغۇت قەبىلىلىرى شۇ چاغدا قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقانىدى. تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانىقلارغا كېتىۋاتقان ئەلچىلەرۋە سودا كارۋانلىرىغا هۇجۇم قىلىش هەرىكەتلىرى مىلادىنىڭ 920 ـ يىللىرى خېلى ئەۋج ئالغانىدى. تاڭغۇتلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېتىۋاتقان ئۇيغۇر ئەلچىلىرى ۋە سودا كارۋانلىرىغا هۇجۇم قىلىپ. ئۇلارنى بۇلاپ ـ تالايتتى ۋە ئۆلتۈرەتتى.

لېكىن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى كېيىنكى تاڭ خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ، تاڭغۇت بۇلاڭچىلىرىغا قارشى جىددىي چارىلەرنى كۆرگەن. «كارۋان مۇهاپىزەتچىلىرىنى كۈچەيتكەن، ئۇلارغا قارشى مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتكەن، تاڭغۇتلارغا قارشى مەخسۇس جازا ئۇرۇشلىرىنى تەشكىللىگەن». ①

تاڭغۇتلار مىلادى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، خېلى قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. ئۇلار شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆز دۆلىتىنى قۇرۇشقا بەل باغلىدى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 982 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 1032 - يىلىغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىر ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئۇچۇن ھالاكەتلىك ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

تاڭغۇت خانى لى دىمىن (مىلادىنىڭ 1004 - يىلىدىن 1032 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 1006 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ جىنزۇڭغا (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1022 - يىلىغىچە خان بولغان) ئەلچى ئەۋەتىپ، تىنچلىق بىتىمنامىسى تۈزۈۋالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 1008 - يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا رەسمىي ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ئۇرۇشتا ئۇيغۇرلار تاڭغۇت قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى، تاڭغۇت قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ۋاڭ زى لى دىمىننىڭ جازالىشىدىن قورقۇپ، سۇڭ سۇلالىسىگە قېچىپ كەتتى.

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1009 - يىلى 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا يەنە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا شەرقىي قىتانلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان تاڭغۇتلار ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ پايى-

تەختى ساندىبىلنى قورشىۋالدى. ساندىبىل قورشاۋى ئۇزۇن كۈن
داۋام قىلدى. لېكىن ئۇيغۇر قاغانى ياغلاقار «كېچىسى شەھەر-
دىن تۇيۇقسىز چىقىپ، شەھەرنى قورشىۋالغان تاڭغۇت قوشۇن-
لىرىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىدى، تاڭ-
غۇتلار قېچىپ كەتتى.» ②

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1010 - يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خان-
لىقىغا يەنە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، نەتىجە قازىنالمىدى.
تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى
مىلادىنىڭ 1008 - يىلىدىن 1010 - يىلىغىچە تاڭغۇتلار
ۋە قىتانلارنىڭ ھۇجۇمىنى زەربە بىلەن قايتۇرۇپ تۇرغان.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 1010 - يىلىدىن
تارتىپ مىلادىنىڭ 1026 - يىللىرىغىچە تاڭغۇتلار بىلەن توخ-
تىماي ئۇرۇشۇپ تۇردى. بۇ ئۇرۇشلارنىڭ بەزىسى كىچىك كۆلەمدە
بولسىمۇ، بەزىلىرى خېلى چوڭ كۆلەمدە بولدى. ئۇيغۇرلار مىلا-
دىنىڭ 1026 - يىللىرىغىچە بولغان ئۇرۇشتا، لەنجۇ رايونى-
دىكى تىبەت بەگلىكىگە ياردەم بېرىپ، تاڭغۇتلارنى تارمار
قىلدى. دەل شۇ پەيتتە، شەرقىي قىتانلار ئۇيغۇر كەڭسۇ خان-
لىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىلنى ئۈچ كۈن قورشىۋالدى، ئەم-
ما مەغلۇپ بولۇپ، قايتىپ كەتتى.

تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ 1028 - يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خان-
لىققا شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. تاڭغۇتلار مىلادىنىڭ
1028 - يىلى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىلنى
بېسىۋالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ياغلاقار (مىلادى-
نىڭ 1025 - يىلىدىن 1028 - يىلىغىچە قاغان بولغان) «ئۆ-

زىنى ئۆلتۈرۈۋالدى، ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى ئەسىرگە چۈشۈپ
كەتتى. 1036 - يىلى تاڭغۇتلار خېشى كارىدورىنىڭ ئەڭ
غەربىدىكى سۇجۇ، گاجۇ، شاجۇ(جيۇچۇەن، يۇمىن، دۇڭخۇاڭــئا)
قاتارلىق قورغان - شەھەرلەرنى بېسىۋالدى، شۇنداق قىلىپ
شۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تايانچىلى-
رى قولدىن كەتتى. بۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى
غەرب تەرەپكە كەتتى. يەنە بىر قىسمى جەنۇب تەرەپكە يۈ-
رۈپ تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تىبەتلەر تۇرىدىغان رايونلارغا
كەتتى.»③

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئامان قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى
غەربكە يۈرۈپ، ئىدىقۇت تەۋەسى (قۇمۇل ئەتراپلىرى)غا
كېلىپ پاناھلانغان بولسا، بىر قىسمى تىبەتلىكلەر رايونى
(كۆكنۇر ئەتراپلىرىدا)غا كەتكەن. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ
سۇنەن ناھىيەسىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار بولسا، تاڭغۇتلار تە-
رىپىدىن مەغلۇپ بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەي ئۆز يۇرتىدا
تۇرۇپ قالغان قىسمىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن تاڭغۇتلار ئارىسىدا بول-
غان ئۇرۇشلار جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى-
لىرى يازغان كۆپلىگەن ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن. ئۇندىن
تاشقىرى (تولۇق بولمىسىمۇ) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىل-
لار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن داستان پارچىلىرىدىمۇ ئۆز ئى-
پادىسىنى تاپقان. مەسىلەن:

«تاڭغۇت قوشۇنىنى ئوششۇپ تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى.

ئەرلىرىنى ئاتلىرىنى غەنىيمەت ئالدى،
تاڭغۇتلار ئەسىر بولۇپ بېشىنى ئەگدى.»④

«تاڭغۇت خانىنى ئالدىدى،
ئۆلۈم بىلەن بېشىغا ئۇردى؛
قېرىنداشلىرى تاپا قىلدى،
ئۆلۈمنى كۆرۈپ رەڭگى ئۆچتى.

تاڭغۇت خانى قاتۇن سىنى خانىنى ئالدىدى، ئۆلۈم ئۇنىڭ بېشىغا ئۇردى؛ يېڭىلگەن ئادەمنى قېرىنداشلىرى ئەيىبلىدى. دۈشمەنلىرى خۇشال بولدى، ئۆلۈمنى كۆرۈپ ئۇنىڭ يۈزلىرى تاتىرىپ رەڭگى ئۆچتى.»⑤

4 - مىسراتتىكى قوشاق ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭغۇتلار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىنى كۆرسەتسە، 5 - مىسراتتىكى قوشاق، مەغلۇبىيەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا چۈشەندۈرۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بار. ئۇ بولسىمۇ، «تاڭغۇتلار قاتۇنسىنى خانىنى ئالدىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قاتۇن سىنى خانى» دېگەن سۆز. بىز باشتا ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تىررىتورىيەسىنىڭ ھازىرقى نىڭشيادىكى ئېرسىن ۋادىسى(ئېچىن غول)غىچە كېڭەيگەنلىكىنى ئېيتقانىدۇق، مانا شۇ ئېرسىن ۋادىسىدا ئۇيغۇر - ئورخۇن قاغانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان قاتۇنبالىق ناملىق بىر شەھەر بار ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «قاتۇن سىنى» دېگىنى، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا قارايدىغان قاتۇنبالىق، شەھىرىنى «خانى»— ئۇيغۇر قاغانىنى كۆرسەتسە كېرەك.

قاتۇن سىنى (تاڭغۇت بىلەن چىن ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى) خەلقى بىلەن تاڭغۇتلار جەڭ قىلىشتى؛ تاڭغۇتلار قاتۇن سىنى خەلقىنى مەغلۇپ قىلدى.»⑥

دېمەك يۇقىرىدىكى قوشاقتا، «قاتۇن سىنى» نىڭ بىر كىچىك شەھەر ئىكەنلىكى ئوچۇق ئېيتىلغان.

ھازىر بەزىبىر غەرب تارىخچىلىرى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى گەنجۇ ئەمەس (بىز ساندىبىل دەپ ئاتىغان شەھەر) ئېھتىمال، قاتۇن سىنى دەپ ئاتالغان (بۇرۇنقى قاتۇنبالىق) شەھىرى بولۇشى مۇمكىن دېيىشكەن پىكىرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ مەسىلە داۋاملىق تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلىقى كىشىدە: تاڭغۇتلار نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالىدى؟ دېگەن سوئالنى تۇغدۇرىدۇ.

تاڭغۇتلارنىڭ ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلىقى، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئىگىلەپ تۇرغان جايلاردا تاڭغۇت ۋە ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ بولغانلىقىغا ئوخشاش ئەھۋاللار سەۋەب بولغاندەك تۇرىدۇ. لېكىن مۇھىمراق سەۋەب غەرب بىلەن شەرقنى باغلاپ تۇرىدىغان بىردىنبىر سودا يولىنى تىزگىنلىۋېلىش ۋە خېشى كارىدورىدىكى مۇنبەت يەرلەرنى بېسىۋېلىش بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى گەرچە ئاجىزبولسىمۇ، ئۇنىڭغا، قاراخانىلار ۋە ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىدەك قېرىنداش قوشنىلىرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ئۇنۇملۇك ياردەم بېرىپ ئۇنى قۇتۇل-

دۆرالىغانلىقى ناھايىتى چۈشىنىكسىز بىر ئىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۇڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشنى خالىمىغان. ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى مىلادىنىڭ 996 - يىلىلا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى كەيفېڭگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشنى تەكلىپ قىلغان. لېكىن، مىلادىنىڭ 1001 - يىلى كەيفېڭگە بارغان ئۇيغۇر ئەلچىلىرى بىلەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ جېڭزۇڭ ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆزلىشىشلەر نەتىجىسىز تاماملانغان. ئۇيغۇرلار مىلادىنىڭ 1008 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىدىن يەنە ياردەم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، سۇڭ جېڭزۇڭ ياردەم بېرىشنى رەت قىلغان. شۇ چاغدا سۇڭ سۇلالىسى بىلەن شەرقىي قىتانلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش ھالىتى ئاساسەن ئاياغلاشقانىدى. چۈنكى، مىلادىنىڭ 1005 - يىلى تۈزۈلگەن بىتىمنامىگە بىنائەن، سۇڭ سۇلالىسى قىتانلار بىلەن بىر مەزگىل تىنچلىقتا ئۆتۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. شۇڭلاشقا، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى يوقىلاڭ باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، قۇرۇق ۋەدىلەرنى بېرىپ، قىممەتلىك سوۋغىلارنى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىغا ئەمەلىي ھەربىي كۈچ بىلەن ياردەم بەرمىدى.

بۇنداق قىلىش سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ «يات ياۋايىلارنى يات ياۋايىلارنىڭ قولى بىلەن يوقىتىش» دېگەن، سىناقتىن ئۆتكەن كونا تاشقى سىياسەت پرىنسىپىغا ئۇيغۇن ئىدى.

ئىزاھلار:

① ئا. گ. مالياۋكىن: «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە، 66 - بەت.

② «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە 73 - بەت.

③ «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە 74 - بەت.

④ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، ئۇيغۇرچە 404 - بەت

⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى» II توم، 440 - بەت.

⑥ «تۈركىي تىللار دىۋانى» II توم، 443 - بەت.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تاشقى سودا مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى، جۇڭگو بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلىدە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى تاشقى سودا مۇناسىۋەتلىرىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

«بەش سۇلالە دەۋرى»دە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دۆلەتلەر ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىدىن ھەربىي ئىشلارغا ناھايىتى كېرەكلىك بولغان ئات، ئات جابدۇقلىرىنى سېتىۋېلىشقا بەكمۇ موھتاج بولغان. بولۇپمۇ «كېيىنكى تاڭ بەگلىكى» بىلەن كېيىنكى جىن بەگلىكى شەرقىي قىتانلارغا قارشى ئۇرۇشتا، ھەر دائىم ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋالاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ئات سېتىۋالغان.

مىلادىنىڭ 965 - يىللىرى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ قاغانى تەرىپىدىن سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتىلگەن سودا كارۋىنى «1000 تۇياق ئات، 500 تۆگە، 500 دانىدىن ئارتۇق قاشتېشى، 500 جىڭ كەھرىۋا، 40 جىڭ نۈشۈدۈر، سەككىز تىزىق مارجان، 1000 پارچە يۇڭ رەخت، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن كەمەر

ۋە ئەتىر - توقۇم قاتارلىقلارنى ئېلىپ بارغان.» ①

يۇقىرىدىكى پاكىتقا ئاساسلانغاندا، سۇڭ سۇلالىسىگە بارغان سودا تاۋارلىرى ئىچىدە، ئاتنىڭ سالمىقى باشقا تاۋارلاردىن كۆپ ئۈستۈن بولغان.

ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدا ئەۋەتىلگەن ئۆزئارا سوۋغا - سالاملارنىڭ ئەھۋالىمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن قوشنىلىرى ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ قويۇق بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مىلادىنىڭ 1011 - يىلى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى سۇڭ جېنزۇڭ (مىلادىنىڭ 998 - يىلىدىن 1022 - يىلىغىچە خان بولغان) ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقىنىڭ قاغانى ياغلاقارغا «500 قۇر كىيىم - كېچەك، كۈمۈشتىن ياسالغان 500 قاچا - قۇچا، كىمخابتىن تىكىلگەن كەڭ تون، ئالتۇن كەمەر، قاغاننىڭ بىكەسى (مەلىكىسى)گە 400 قۇر كىيىم - كېچەك، 300 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، قاغاننىڭ باش تارقانىغا 200 قۇر كىيىم - كېچەك، 100 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، ئۇيغۇر ئەلچىسىگە كۈمۈش ئوكۇقا ۋە باش كىيىمىگە تاقايدىغان ئالتۇن زىبۇزىننەتلەرنى سوۋغا قىلغان».②

ماليا ۋكىن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى ئارقىلىق جۇڭگوغا بارىدىغان سودا تاۋارلىرىنىڭ تىزىملىكىنى تۆۋەندىكىچە بېرىدۇ:

«قاشتېشى، ئالماس، مۇئەتتەر (خۇش پۇراق بېرىدىغان ماددا) ئەتىر - تور (ئاتىرى ئارىلاش تور)، تۆگە، ياۋا تۆگە،

بىرلوكىلىق تۆگە، مەرۋايىت، مىس ئەينەك، رەڭگى قىزىل سىماب رۇدىسى، مارجان ... ئاق شۇڭقار، چايان، دورا- دەرمانىنىڭ خام ماتېرىياللىرى، ئات، ياۋا ئات تېرىسى (ئات تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن)، ياخشى ئات، يەرلىك مەھسۇ- لاتلار، پولات قىلىچ، مۇسكوس بېزى، ئىپار، نۆشۈدۈر، ھەر خىل قاشتېشى، قاشتېشىدىن ياسالغان بۇيۇملار، تېرىدىن تىكىلگەن كىيىملەر، تەلىك، ياقۇتلار بىلەن بېزەلگەن كەمەر- لەر ... بۆكەن مۈڭگۈزى، ئۆتۈك، ئېگەر- توقۇم، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئېگەر، توقۇم ... سۆسەر تېرىسى، ئاق سۆ- سەر، قارا سۆسەر، ھاۋارەڭ سۆسەر، قىزىل تۈز، پولات، گۈل- لۈك رەخت، ئىران رەختلىرى، يۇڭ رەخت، پاختا رەخت، پار- پىيە رەختلىرى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن نوختا، يۈگەن ... ئۆي جابدۇقلىرى، ئەينەكتىن ياسالغان جابدۇق- لار ... زىننەت بۇيۇملىرى، پاختا، پارپىيە يىپەكى، قوتاز قۇي- رۇقى ...»③ بۇ تاۋارلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلى- قىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمىنىڭ قاراخانىلار ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى ئارقىلىق غەربتىن كەلتۈرۈلگەن مەھسۇلاتلار ئىكەنلىكى ئۆز- ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئىزاھلار:

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىكى مۇھىم ماتېرىياللىرى».

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىكى مۇھىم ماتېرىياللىرى».

③ مالياۋكىن: «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە، 233 — 234- بەتلەر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

ف. ئېنگېلس «ئائىلە خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».

سۇنزى: «ھەربىي تەدبىرلەر».

سىماچيەن: «تارىخنامە».

سىماگۇاڭ «يىلنامە».

بەنگۇ: «خەن سۇلالىسى يىلنامىسى».

پەنخۇا: «كېيىنكى خەن سۇلالىسى يىلنامىسى».

چېنشۇ: «جىن سۇلالىسى يىلنامىسى».

پاڭ شۈەنلىڭ: «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

شېن يۆ: «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

سۇ زىشەن: «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

ياۋسىليەن: «لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

ياۋ سىليەن: «چېن سۇلالىسى يىلنامىسى».

ۋېيشۇ: «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى».

لىي بەييۆ: «شىمالىي چى سۇلالىسى يىلنامىسى».

لىڭ خۇدى: «جۇ سۇلالىسى يىلنامىسى».

ۋېيجېڭ: «سۈي سۇلالىسى يىلنامىسى».

لى يەنشۇ: «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى».

لى يەنشۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى».

لىيۇجۈن: «كونا تاڭنامە»

ئـۇ ياڭشۇ: «يېڭى تاڭنامە».

شۈي جۈجىن: «كونا بەش سۇلالە تارىخى».

ئۇ ياڭشۇ: «يېڭى بەش سۇلالە تارىخى»

توقتۇ: «سۇڭ سۇلالىسى يىلنامىسى».

توقتۇ: «لياۋ سۇلالىسى يىلنامىسى».

توقتۇ: «جورجىت سۇلالىسى تارىخى».

سۇڭلەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى».

ۋاڭ مىنجيې: «ئۇيسۇنلار توغرىسىدا تەتقىقات».

لىڭ گەن: «هونلار تارىخى».

پەن ۋېنلىيەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى».

ۋاڭ تۇڭلىڭ: «جۇڭگو مىللىي تارىخى».

ياڭ رىجۇ: «سۈي، تاڭ، بەش سۇلالە تـارىخىنىڭ تېـ زىسلىرى».

«جۇڭگو بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قـاتناش تارىخى».

«خەن مەلىكىلىرى ئۇيسۇندا».

«هون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار».

سىن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىنىڭ توپلىمى».

«قەدىمكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەر».

شاۋان: «غەربىي تۈرك تارىخى».

«توينۇقۇق مەڭگۈ تېشى».

«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى».

«كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى».

«باپانچۇر مەڭگۈ تېشى».

«تىرخىن مەڭگۈ تېشى».

«تەس مەڭگۈ تېشى».

«توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى».

يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك».

«مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I، II، III تـوملار.

ئوبۇلغازى: «شەجەرەئى تۈركىي».

«ئوغۇزنامە».

راشىدىددىن «تارىخلار توپلىمى».

جۇۋەينى: «دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى»

يۈشى لياۋتى (ياپونىيە) «غەربتە بۇددىزم».

يۈتەنخىك (ياپونىيە) «غەرب مەدەنىيىتى تارىخى».

ئەنبۇجانپۇ: (ياپونىيە) «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى»

بەي ياڭ: «جۇڭگو خانلىرى، خانىشلىرى، شاھزادىلىرى، مەلىكىلىرىنىڭ نەسەبنامىسى».

چاڭ رىنچا: «يىپەك يولى ۋە غەرب مەدەنىيەت ـ سەنئىتى».

ل. بولنو (فرانسۇز) «يىپەك يولى».

ر. گرۇسست (فرانسۇز) «يايلاق ئىمپېرىيىسى».

«ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە I، II توم.

گ. غافۇرۇۋ: «تاجىك تارىخى».

«قەدىمكى دۇنيا تارىخى» رۇسچە، 1952 ـ يىلى نەشرى،

موسكۋا.

ف. ئا. كوسمىنىسكىي: «ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى» رۇسچە 1952 - يىل نەشرى، موسكۋا.

ئا. ۋ. يېفىموۋ: «يېڭى تارىخ» رۇسچە 1952 - يىل نەشرى، موسكۋا.

ئا. ۋ. شىستاكوۋ تەھرىرلىكىدە: «س س س ر تارىخى» رۇسچە.

مالياۋكىن: «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە.

كارايېۋ «قاراخانىلار قاغانلىقى تارىخى» رۇسچە.

يىلماز ئۆزتۇنا: «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» تۈركچە I، II توم.

ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە.

ئا. دىل ئاچار: «قۇتادغۇبىلىك بويىچە تەتقىقات».

لاسزلۇ. راسونى: (ۋېنگىر) «دوساي كۈۋرۈكلىرى» تۈركچە.

تۇرغۇن ئالماس
2001 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى
ۋاپات بولدى.

ئۇيغۇرلار

*

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى قۇرۇلۇش يولى 9 - قورۇ)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ «1 - ئاۋغۇست» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1168 × 850 مم، 32 كەسلەم، باسما تاۋىقى: 26.875
1989 - يىل 2 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 10 - ئاي 1 - بېسىلىشى
ISBN7 - 5371 - 0524 - 3/K · 43
سانى: 1 — 1·100
باھاسى: 9.50 يۈەن

تۇرغۇن ئالماس

ئۇيغۇرلار

مەسئۇل تەھرىرى: غوجاخۇن خۇداۋەردى

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

1989 - يىل، ئۈرۈمچى